

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

L'ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE

ЮВІЛЕЙНИЙ ЗБІРНИК

НА ПОШАНУ

АКАДЕМИКА

МИХАЙЛА СЕРГІЄВИЧА
ГРУШЕВСЬКОГО

I

У КИЇВІ — 1928

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
L'ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE

№ 76

Ю В І Л Е Й Н И Й З Б І Р Н И К

НА ПОШАНУ
АКАДЕМИКА

МИХАЙЛА СЕРГІЄВИЧА
ГРУШЕВСЬКОГО

З НАГОДИ ШІСТЬДЕСЯТОЇ РІЧНИЦІ ЖИТТЯ ТА
СОРОКОВИХ РОКОВИН НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

I

У КИЇВІ—1928

Дозволяється друкувати
З доручення Української Академії Наук
Акад. П. Тютківський

Комітет Української Академії Наук, організований для переведення святкування сорокалітнього ювілею М. С. ГРУШЕВСЬКОГО, взявши на себе ініціативу відзначити в громадських формах знаменну дату кількадесятилітньої літературно-наукової роботи нашого славного ученого, заходився й біля видання Наукового Збірника на честь Високошановного Ювілята.

Комітет не мав змоги широко і завчасу оповістити як українських, так і позаукраїнських учених про цей Збірник, але заклик Комітету знайшов зжвавий відгомін серед усіх тих, що або працюють над розробленням української науки, або хоч не зв'язані ні з Україною, ні з науковими інтересами українознавства, проте знають і шанують великого українського ученого, що з повним правом увійшов у велику інтернаціональну сім'ю наукових робітників, діячів всесвітньої науки та культури.

Зібрані комітетом статті та розвідки не могли навіть вміститися в одному томі, як раніше малося на думці видати Збірника, й довелося розподілити його на два томи.

У першому—вміщено 51 статтю з галузів: палеоетнології, археології, мистецтва, історії України та всесвітньої історії; у другому томі, що має вийти в світ протягом цього ж таки 1928 року, ввійдуть статті етнографічного, філологічного та історично-літературного змісту, а також бібліографія науково-літературних творів Ювілята.

Випускаючи в світ перший том Збірника, Ювілейний Комітет не ставить перед собою завдання подати оцінку наукової роботи й науково-організаційної діяльності Ювілята. Трудно і неможливо робити це тоді, коли творчість Ювілята знаходиться саме в zenіті, коли вона доходить до височин, ще незнаних до сеї пори в українській науці. Доводиться обмежитися тому кількома словами.

Історія української науки, не зважаючи на всі несприятливі умовини для свого розвитку, знала не один блискучий тріумф, не одно велике досягнення, могла похвалитися не одним славним іменем своїх діячів.

Імена Максимовича, Костомарова, Куліша, Драгоманова, Антоновича, Житецького на Наддніпрянській Україні, так само як ім'я Франка

в Галичині були б окрасою науки не тільки на Україні з її занедбаною й переслідуваною від віків культурою. Ім'я Михайла Грушевського влітається в цей вінок славних і дорогих імен, займаючи в ньому своє місце, показуючи певний стан в розвитку ідеї українського відродження і творчих зусил будування української науки.

М. С. Грушевський прийшов до наукової роботи, перейшовши в старій Київській історичній школі школу точних методів науково-історичного пізнання, школу демократично-народницького світогляду, школу проїнятої ідеєю української національної окремішності.

Те, про що тільки могли мріяти попередники М. С. Грушевського, як про далеку мету,—створення української науки в українських національних формах, не пристосованої до вимог російської цензури, чи то вимог викладання в російському університеті,—він це здійснив фактично.

Виряджений українським громадянством з ініціативи В. Б. Антоновича за кордон Російської держави, М. С. Грушевський продовжив роботу знесення культурно-національних кордонів поміж єдиним і неділим українським національним колективом.

В той час, коли наука української історії була вигнана з російських на Україні університетів і подекуди лише в замаскованій формі могла там з'являтися, або подаватися в препарованому під російсько-державницьку інтереси й погляди вигляді, українське громадянство знало, що воно має свою науку, своє огнище наукової творчості, свою могутню лабораторію наукового пізнання минулого. Все те було в самому Грушевському, в його науковій роботі та в його науково-організаційній діяльності. Його заходами виросла й зміцніла та установа, що її давно оцінили, як фактичну Академію Наук Українську,—Наукове Товариство імені Шевченка у Львові.

М. Грушевський створив українську науку, очистивши її від усяких недоговоренностей, ясно поставивши питання, відмежувавшись від всього невиразного, поміркованого, хисткого.

М. Грушевський зніс своєю діяльністю культурну роз'єднаність поріжнених між собою частин єдиної України.

М. Грушевський—додамо ми ще—виніс на широкий світ слов'янської й європейської науки свою творчість, демонструючи її, як українську, і тим здобуваючи для цілої української науки признання й повагу.

Не сходячи з ґрунту глибокої науковості, М. С. Грушевський тримався твердо й того глибокого переконання, що наука покликана служити народнім масам і народнім інтересам. Цих інтересів не спускає він ніколи з очей свого, й ідея трудового колективу, який повинен утворити український нарід, є та ідея, що нею проїнята творчість М. Грушевського. Ця ідея дає йому стимули до надзвичайно-інтенсивної наукової роботи в Радянській Робітничо-Селянській Українській Державі.

VII

Не зважаючи на сорок років незвичайно напруженої роботи багатий і могутий інтелект М. Грушевського не спинився в творчій утомі або в задоволенні, що ним і так пророблена титанічна робота, внесено незміряне багатство в скарбницю культури покритого народу.

М. Грушевський іде вперед до нових наукових досягнень, підносячи українську науку до тих висот, до яких добирається європейська наука. Свої історичні дослідження він проймає соціологічним змістом, він направляє свої дослідницькі таланти в галузь історії літератури і в галузь етнології й етнографії, odkриваючи для української науки нові можливості, захоплюючи до нової роботи молодших.

З пошаною, захопленням і великою подякою стежать за творчістю М. С. Грушевського діячі української науки.

Отже нехай цей Збірник буде виявом отой глибокої поваги, признання заслуг і безмежної подяки Великому Ювілятові від усіх тих, хто любить і шанує культуру українських трудових мас, хто відданий її інтересам, хто дорожить її успіхами.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Академик П. А. Тутківський (голова).
Проф. О. Ю. Гермайзе, Проф. М. О. Макаренко,
Ф. Я. Савченко, Акад. К. О. Студинський,
Проф. Є. К. Тимченко, В. І. Щербина.

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ

для переведення Ювілею на честь 40 літ наукової діяльності

АКАД. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО:

Акад. П. А. Тутківський (голова). Члени: Акад. Д. І. Багалій,
Акад. В. М. Перетц, Акад. К. О. Студинський, Проф. Баран,
Проф. О. Ю. Гермайзе, Г. П. Житецький, С. М. Іваницький-
Василенко, Л. М. Левицький, В. І. Щербина.

Ф. Я. Савченко (перший секретар).

С. Ю. Гаєвський (другий секретар).

В. В. Ігнатович (скарбник).

ЗМІСТ I-го ТОМУ.

I. Палеоетнологія і мистецтво.

1. Die ethnische Stellung der ostbandkeramischen Kulturen. Tocharer und Hettiter, von Oswald Menghin, Professor für Urgeschichte an der Universität in Wien.	3
2. Проф. Пилип Клименко (Київ). Золота фібула з Дебальцева	26
3. Проф. Микола Макаренко (Київ). Ніжинська фібула	31
4. Валерія Козловська (Київ). Срібний скарб часів великого переселення народів з с. Фатівиж на Чернигівщині	44
5. Prof. Lubor Niederle (Praha). Slovanská záušnice	53
6. Катерина Мельник-Антонович (Київ). До археологічної статистики степової Полтавщини	57
7. Валентин Шугаєвський (Київ). Що таке «канак»?	61
8. Д-р. Ярослав Гординський (Львів). Рукописний ірмологіон 1695 р. з ілюстраціями Григорія Залеського	72
9. Павло Попов (Київ). До іконографії письменників XVII в. Мелетія Смотрицького та Йосипа Веляміна-Рутського	84
10. Петро Смолічев (Чернігів). До історії порцелянового виробництва на Чернигівщині	92
11. Проф. Степан Таранущенко (Харків). До питання про ранні акварельні портрети роботи Тараса Шевченка	98
12. Борис Пилипенко (Харків). Нові печери	103

II. Історія України.

13. Проф. Борис Варнеке (Одеса). Легенди про походження Скитів. .	133
14. Проф. Василь Ляскоронський (Київ). Титмарові повідомлення про руські справи з початку XI сторіччя.	136
15. Михайло Істомін (Київ). Печерське та його старовина	144
16. Д-р Мирон Кордуба (Львів). Де лежав старовинний город Хмелів?. .	153
17. Д-р Осип Пеленський (Львів). Ряшів, західня твердиня Галицької держави	156
18. Федір Петрунь (Одеса). Східня межа великого князівства Литовського в 30-х роках XV сторіччя	165
19. Проф. Володимир Пічета (Мінске). Крестьяне тяглые во второй половине XVI века в великом княжестве Литовском	169
20. Проф. Микола Петровський (Ніжин). З легенд Хмельниччини .	176
21. Проф. Андрій Яковлев (Прага). «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 року	179
22. Володимир Щербина (Київ). До питання про статті Богдана Хмельницького	195
23. Д-р Василь Герасимчук (Львів). Смерть Івана Виговського . .	205
24. Проф. Олександр Грушевський (Київ). Універсали та грамоти лівобережним рагушам у XVII в.	217
25. Проф. Володимир Пархоменко (Дніпропетровськ). До питання про політику гетьмана Самойловича	225
26. Василь Дубровський (Харків). Про гиянський похід 1725 року .	227
27. Д-р Богдан Барвінський (Львів). До побуту Ганни Орликової в Станиславові	234

X

28. Микола Горбань (Харків). Два листи Лейденського студента українця 1763 року	241
29. Акад. Микола Василенко (Київ). «Права, по котрымъ судитя Малороссійскій народъ», як джерело до історії державного права України XVIII віку	245
30. Іринарх Черкаський (Київ). Чи впливав Г. Н. Теплов на гетьмана Розумовського в його управлінні Україною?	253
31. Проф. Осип Гермайзе (Київ). Епізод з Коліївщини 1768 року	268
32. Олексій Баранович (Київ). Панське господарство в Ключі Володарським за часів Коліївщини	274
33. Проф. Павло Клепатський (Полтава). Листування Олександра Андрієвича Безбородька з своїм батьком, як історичне джерело	280
34. Анатолій Ёршов (Ніжин). До питання про час написання «Історії Русовъ», а почасти й про автора її	286
35. Катерина Лазаревська (Київ). Київська реєстрова корогва та наполеонівські війни в Європі (1806—1807 рр.)	292
36. Проф. Дмитро Яворницький (Дніпропетровськ). Кошовий отаман Осип Михайлович Гладкий	295
37. Михайло Корнилович (Київ). Печатки 16 київських цехів XIX віку й характер символіки на них	307
38. Володимир Міяковський (Київ). Кирило-Методіївці в Археографічній Комісії	312
39. Проф. Михайло Слабченко (Одеса). Добродичі й вихованці	324
40. Проф. Андроник Степович (Київ). До діяльності «Временной Комиссии по прекращению обязательныхъ отношеній крестьянъ къ помѣщикамъ въ Юго-западном краѣ»	332
41. Олександр Рябінін-Склярєвський (Одеса). З революційного українського руху 1860-х років	342
42. Микола Ткаченко (Київ). М. І. Зібер у Києві (1864—1876)	349
43. Олексій Сімзен-Сичевський (Київ). Давні Київські фотографы та їхні знімки старого Києва	359
44. Проф. Олександр Попов (Київ). До історії української мануфактурної торгівлі	404
45. Леонид Добровольський (Київ). Київщина та Київ у працях М. С. Грушевського	410
46. Володимир Романовський. (Київ). Сторінка з недавнього минулого	428

III. Всесвітня Історія.

47. Frühmittelalterliche und spätantike Wirtschaft von Alfons D o p s c h, Professor an der Universität in Wien	433
48 Fulgentius in the Carolingian age, by M L. W. L a i s t n e r (M. A. Cambridge), Professor of Ancient History in Cornell University U. S. A.	445
49. Проф. Осип Вайнштейн (Одеса). Тенденційність флорентійських хроністів в освітленні Гвельфівського перевороту 1267 р.	457
50. Iourij (Iourg) Koriatovič prince Lithuanien et la Moldavie, par prof. P. P. P a n a i t e s c u (Bucarest)	462
51. Проф. Алексей Покровский (Ніжин). К истории общенародных повинностей	466

SOMMAIRE du Tome I-r.

1. Paléoethnologie et l'Art.

1. La situation ethnique des cultures céramiques de l'Est. Les Tochares et Chettites, par prof. Oswald Menghin (Vienne)	3
2. Une fibule d'or de Debalzevo, par prof. Ph. Klymenko (Kyïv)	26
3. Une fibule de Nijyn, par prof. N. Makarenko (Kyïv)	31
4. Le trésor d'argent de l'époque de la grande émigration des peuples au village Fativyj en rayon de Tchernyhiv, par Valeria Kozlovskaja (Kyïv)	44
5. Les boucles d'oreilles slaves, par prof. Lubor Niederle (Praha)	53
6. Pour la statistique archéologique de la steppe de Poltava, par Cathérine Melnik-Antonovytch (Kyïv)	57
7. Que-ce que c'est le «canaque», par V. Chouhaïevski (Kyïv)	60
8. Le manuscrit d'irmologue de 1695 avec les illustrations de G. Zalieski, par Dr. Iaroslav Hordynsky (Lviv)	72
9. Deux portraits des lettrés du XVII s.: M. Smotritski et J. V. Routski, par Paul Popov (Kyïv)	84
10. Pour l'histoire de la fabrication des porcelaines dans la région de Tchernyhiv, par P. Smolitchev (Tchernyhiv)	92
11. Les premiers portraits d'aquarelle de T. Chevtchenko, par prof. S. Taranouchchenko (Kharkiv)	98
12. Les nouvelles cavernes à Tchernyhiv, par B. Pylypenko (avec des illustrations) (Kharkiv)	103

II. L'Histoire de l'Ukraine.

13. Les légendes sur l'origine de Scythes, par prof Boris Varnec (Odessa)	133
14. Les communications de Tithmare sur les affaires de la Rouss-Ukraine au début de XI-e siècle, par prof. B. Liascoronsky (Kyïv)	136
15. Petchersk (à Kyïv) et ses antiquités, par Michel Istomine (Kyïv)	144
16. Où se trouvait l'ancienne ville de Khmeliv, par Dr. M. Kordouba (Lviv)	153
17. Riachiv, la forteresse occidentale de l'Etat de Galicie, par prof. J. Pelenensky (Lviv)	157
18. La frontière orientale de la grande principauté lithuanienne au XV-e s., par Th. Petrov (Odessa)	165
19. Des paysans taillables dans la seconde moitié de XVI-me siècle dans la gr. principauté de Lithuanie, par prof. V. Pitcheta (Minsk)	169
20. Les légendes sur le temps de Khmilnytski, par prof. N. Petrovski (Nijyn)	176
21. «Les pactes de B. Khmilnytski» en rédaction de 1659, par prof. André Iakovlev (Praha)	179
22. Le problème des pactes de B. Khmilnytski, par Voldemar Chitcherbina (Kyïv)	195
23. La mort de Jean Vyhovski, par Dr. B. Herasymtchouk (Lviv)	205
24. Des universelles et des diplômes donnés aux Hôteles de ville de la rive gauche de XVII s., par prof. Alexandre Hrouchevsky (Kyïv)	217

XII

25. La politique de Hetman Samoilovitch, par prof. V. Parkhomenko (Dnipropetrovsk)	225
26. La campagne de Hiliany de 1725, par B. Doubrovsky (Kharkiv)	227
27. Le séjour de Anna Orlyk à Stanislaviv, par Dr. B. Barvynski (Lviv)	234
28. Deux lettres de l'étudiant ukrainien de Leiden en 1763, par N. Horban (Kharkiv)	241
29. «Les droits d'après lesquels on fait la justice du peuple petit-russien», comme la source pour l'histoire de droit d'Etat de l'Ukraine au XVIII ^e s., par N. Vassylenko, de l'Académie d'Ukraine (Kyiv)	245
30. Est-ce que G. N. Teplov, a-t-il influencé Hetman Rasoumovski dans son gouvernement de l'Ukraine, par I. Tcherkassky (Kyiv)	253
31. L'épisode du temps de Kolii en 1768, par prof. J. Hermaïsé (Kyiv)	268
32. La propriété seigneuriale au secteur Volodarski pendant le temps de Kolii, par A. Baranovytch (Kyiv)	274
33. La correspondance de A. A. Bezborodko avec son père, comme une source historique, par prof. P. Klepatsky (Poltava)	280
34. La question sur le temps de l'origine de «l'histoire des Russes» et sur son auteur, par Anatol Erchov (Nijyn)	286
35. La milice régulière de Kyiv et les guerres de Napoléon en Europe (1806—1807), par C. Lazarevskaya (Kyiv)	292
36. L'Ataman O. M. Hladkyj, par Prof. D. Iavornytsky (Dnipropetrovsk)	295
37. Les sceaux des 16 corps de métiers à Kyiv de XIX ^e s. et le caractère de leurs symbolique, par M. Kornilyovytch (Kyiv)	307
38. Les membres de la société de Cyrille et Méthode dans la Commission archéographique, par V. Myakovsky (Kyiv)	312
39. Les bienfaiteurs et les élèves, par prof. Michel Slabchenko (Odessa)	324
40. L'activité de la «Commission temporaire pour la cessation des relations obligatoires des paysans envers les propriétaires dans les pays sud-ouest», par prof. A. Stepovytch (Kyiv)	332
41. Le groupe de M. Levchenko et la «Cloche» de Herzen, par A. Riabinine-Skliarevski (Odessa)	342
42. M. I. Zibera Kyiv (1864—1876), par N. Tkatchenko (Kyiv)	349
43. Les anciens photographes de Kyiv et leurs photos, par A. Simzen-Sytchevski (Kyiv)	359
44. Pour l'histoire du commerce de l'industrie textile ukrainienne, par prof. A. Popov (Kyiv)	404
45. Kyiv et sa région dans les travaux de Michel Hrouchevsky, par L. Dobrovolsky (Kyiv)	410
46. Une page du passé proche, par V. Romanovsky (Kyiv)	428

III. L' Histoire mondiale.

47. L' économie rurale au commencement du moyen âge et dans l'antiquité postérieure, par prof. A. Dopsh (Vienne)	433
48. Fulgentius au temps de Carolingiens, par prof. M. L. W. Laistner (Cambridge, U. S. A.)	445
49. L'eclaircissement tendancieux des chroniqueurs de Florence du coup d'état des Guelfes en 1267, par prof. J. Weinstein (Odessa)	457
50. Iourij (Iourg) Koriatovič prince lithuanien et la Moldavie, par prof. P. P. Panaïtescu (Bucarest)	462
51. Sur l'histoire des charges publiques par prof. A. Pokrovsky (Nijyn)	466

I.

ПАЛЕОЕТНОЛОГІЯ І МИСТЕЦТВО

DIE ETHNISCHE STELLUNG DER OSTBANDKERAMISCHEN KULTUREN. TOCHARER UND HETTITER.

Von Oswald MENGHIN,

Professor für Urgeschichte an der Universität in Wien.

I.

Den bandkeramischen oder donauländischen Kulturkreis kann man, hauptsächlich auf Grund der Tonwaren, in mehrere Hauptgruppen zerlegen, die freilich alle ineinander übergehen, aber in ihren Mittelpunkten doch deutliche Sondereigenschaften besitzen. Dies sind die winkelband- und linear-keramischen Gruppen, die sich vom östlichen Belgien durch Süd- und Mitteldeutschland bis nach Österreich und das Karpathengebiet erstrecken, die lengyelkeramischen Gruppen im Sudetengebiet und im ungarischen Tieflande, die ältere Vinčagruppe, die eine Sache für sich ist, und die ostbandkeramischen oder westpontischen Gruppen, mit denen sich diese Arbeit beschäftigt ¹⁾.

Die feinere Gliederung der ostbandkeramischen Hauptgruppe ist gewiss noch nicht zum Abschlusse gelangt. Doch lassen sich bereits einige festumrissene Untergruppen herausheben, die schon seit langem bekannt sind. Es sind dies 1. die ukrainische (Tripille- oder Tripoljekultur), 2. die siebenbürgische oder transsilvanische (Erösdkultur), 3. die bulgarische Gruppe (Tellkultur). Man kann ihnen in einem gewissen Sinne auch noch die Kultur des jüngeren thessalischen Neolithikums, für die ich der Kürze halber den Ausdruck Diminikultur zu verwenden pflege, zurechnen. Diese ist naturgemäss eng mit dem älteren thessalischen Neolithikum (Sesklokultur) verbunden und zeigt den drei eigentlichen ostband-keramischen Kulturen gegenüber manche Besonderheiten, vor allem in der Gefässdekoration. Es scheint mir daher geratener, sie mit der Sesklokultur noch den taurischen Kulturen zuzurechnen. Mit dem Namen taurisch fasse ich gewisse Kulturgruppen im östlichen Vorderasien (Eridukultur, elamische Kultur, Anaukultur) zusammen.

¹⁾ Über die Einteilung des bandkeramischen Kulturkreises vgl. Hoernes-Menghin, Urgeschichte der bildenden Kunst. 3. Aufl. Wien, 1925, S. 772.

Die Klärung des gegenseitigen zeitlichen Verhältnisses der ostbandkeramischen Kulturen verdanken wir in erster Linie V. G. Childe, nach dessen Arbeiten ¹⁾ man folgendes chronologische Schema aufstellen kann:

Ukraine und Moldau	Siebenbürgen	Bulgarien	Thessalien
Ältere ukrainische Kultur (Tripille A, Horodnica, Cucuteni I)	Siebenbürgische Kultur (Erösd)		Diminikultur (Thessalien II)
Jüngere ukrainische Kultur (Tripille B, Petreny, Po- pudnia, Bilcze, Schipenitz, Cucuteni II)		Bulgarische Tellkul- tur	(Thessalien III)

Hinsichtlich der chronologischen Stellung der ostbandkeramischen Kulturen zu den übrigen Gruppen des bandkeramischen Kreises vertritt Childe einen Standpunkt, den ich nicht zu teilen vermag ²⁾. Nach seiner Meinung sind die gefäßbemalenden lengyelkeramischen Kulturen lediglich Ausläufer des ostbandkeramischen Kreises und jünger als dieser; vor allem die Erösdkultur sei als Vermittler nach Westen zu betrachten. Dagegen sprechen aber verschiedene Tatsachen. Die strengen Spiralen und Mäander, wie sie in der Lengyelgruppe auftreten, vor allem in Butmir, lassen sich nicht von jenen Verfallsprodukten ableiten, wie sie in der Erösdkultur vorliegen; die Erösdkultur setzt vielmehr gute Mäander und Spiralen als älteres Stadium voraus. Man könnte Erösd- und Lengyelkultur im besten Falle als gleichaltrig ansehen, indem man annimmt, dass Erösd die Spirale, Lengyel die Malerei übernommen und zugleich degeneriert habe. Denn dass die Technik der Lengyelmalerei mit ihrem dicken, mehligem Fabrenauftrag minderwertig ist, kann nicht bestritten werden. Es besteht aber deswegen kein Grund, sie mit Thessalien III zu verknüpfen, wo eine ähnliche Technik herrscht, ohne dass sonst Beziehungen vorhanden wären. Barbarisierung hat eben beiderseits zum gleichen Ergebnis geführt. Ein anderer Tatbestand ist aber überhaupt nur dann erklärlich, wenn die gesamten ostbandkeramischen Kulturen jünger sind als die älteren Abschnitte der Lengyelkultur, nämlich ihr Verhältnis zur nordischen Kultur. Es ist selbstverständlich, dass nordisches Kulturgut in Mähren jünger sein muss als die dortigen lengyelkeramischen Gruppen; darüber sind wir durch stratigraphische Feststellungen vollkommen im Klaren. Die nordische Kultur der Sudetenländer muss aber auch älter sein als

¹⁾ Some affinities of chalkolithic culture in Thrace. *Man* XXIII, 1923, S. 2; Schipenitz: A late neolithic station with painted pottery in Bukowina. *Journ. of the R. Anthr. Inst.* LIII, 1923, S. 263. ²⁾ The Dawn of European Civilisation. London 1925, S. 179 et passim. Vgl. dazu meine Ausführungen Wiener Präh. Zeitschr. XIV, 1927, S. 52.

die des östlichen Ungarn, wohin sie erst nach geraumer Zeit gelangt sein kann. Auch aus der typologischen Untersuchung ergibt sich das. Nordisches Material, das so alt wäre wie die schlesisch-mährische Nosswitzer Gruppe, fehlt in Ungarn gänzlich, die etwas jüngere Badner Gruppe erscheint im westlichen Ungarn, im östlichen sind dagegen nur mehr ganz späte schnurkeramische Ausläufer zu bemerken. Da die Erösdkultur unmittelbar vor diesen liegt, kann sie nur etwa mit der Nosswitzer und Badner Gruppe parallelisiert werden. Überdies kennen wir aus der älteren ukrainischen Kultur kleine Tonnachbildungen nordischer Knaufäxte, deren Prototypen vor allem in der oberösterreichischen Pfahlbaukultur (Mondseekultur) erscheinen. Die älteren ostbandkeramischen Kulturen können demgemäss nicht wesentlich älter sein als diese, deren Höhepunkt etwa mit dem der Badner Kultur chronologisch zusammenfällt. Demgemäss erscheint mir für das Verhältnis zwischen ostbandkeramischen, westbandkeramischen und nordischen Kulturen nur folgende Auffassung möglich:

Dauer	Ostbandkeramisch (und taurisch).	Lengyelkeramisch	Linear- und Winkel- bandkeramisch	Nordisch
2700 — 2400	(Sesklokultur).	Ältere Lengyelkul- turen	Ältere Linear- und Stichbandkulturen	Beginn der Mega- lithkultur
2400 — 2100	Ältere ukrainische K., siebenbürgische K. (Diminikultur).	Jüngere Lengyel- kulturen (Jordans- mühl)	Jüngere Linear- und Stichbandkulturen	Ältere Ganggräber- kultur, Nosswitzer K., Badner K., ober- östr. Pfahlbauk., schnurkerami- sche K.
2100 — 1900	Jüngere ukrainische K., bulgarische K., (Thessalien III)			Jüngere Ganggrä- berkultur, jüngere schnurkeramische K.
1900 — 1600				Steinkistenkultur, schnurkeramische Ausläufer, Aunjeti- zer Kultur (frühe Bronzezeit in Mitteleuropa).

Wir haben diese Tabelle mit absoluten Zahlen versehen, die ebenfalls von den Ansichten Childes etwas abweichen und folgendermassen begründet werden können. Die Seslokultur findet sich in ganz Griechenland, die Dimi-

nikultur ist dagegen auf Nordgriechenland eingeschränkt und weiter im Süden durch die jüngere frühhelladische Kultur (Urfirnisware, Orchomenos II) ersetzt, mit der sie daher ungefähr gleichzeitig sein muss. Die reife frühhelladische Kultur läuft im grossen und ganzen mit dem Ende der frühminoischen Periode Kretas parallel. Damit ist der ganze Komplex der älteren ostbandkeramischen Kulturen auf etwa 2400 — 2100 v. Chr. festgelegt. Für das Ende der jüngeren ostbandkeramischen Kulturen besitzen wir verschiedene Anhaltspunkte. Einen der wichtigsten ergibt die Werschetzer Kultur im Banat und in Nordserbien, die wie die verwandte Monteorukultur Rumäniens am Beginn der zweiten Bronzezeitstufe steht. Sie zeigt so enge Beziehungen zur frühmykenischen und ältesten spätminoischen Kultur, dass man an ihrer annähernden Gleichzeitigkeit nicht zweifeln kann. Sie muss also spätestens um 1600 begonnen haben. In Monteoru konnte die Berührung von jüngerer Cucuteni- und Bronzezeitware stratigraphisch beobachtet werden, so dass ein Zweifel über den Zeitpunkt, in dem die ostbandkeramischen Kulturen erloschen, nicht mehr besteht.

II.

Der kulturgeschichtliche Aufbau der ostbandkeramischen Kulturen ist ein überaus komplizierter und kann vorderhand nur in unvollkommener Weise analysiert werden. Ihren Kern bildet, wenn wir von der Diminikultur absehen, zweifellos das bandkeramische Element, das vor allem in der Spiral- und Mäanderdekoration zum Ausdruck kommt. Auch die zweite Leitform aller frühbandkeramischen Kulturen, der Schuhleistenkeil, ist in den ostbandkeramischen Gruppen, wenn auch vielfach in degenerierter Form, überall nachzuweisen. Diese Grundlage ist aber in den ostbandkeramischen Kulturen von verschiedenen Zuströmen stark überwuchert. Die wichtigsten davon stammen aus Vorderasien und Nordeuropa und gehören dem taurischen, dem westanatolisch-ägäischen, dem nordischen und dem osteuropäischen Kulturkreise an, während ich mich von westeuropäischen Einflüssen, wie sie C. Schuchhardt annimmt, nicht überzeugen kann.

Dass der bandkeramische Kulturkreis als Ganzer ausserordentlich viel Kulturelemente aus Vorderasien und der Ägäis übernommen hat, glaube ich schon zur Genüge nachgewiesen zu haben¹⁾. Dieser *orientalische Zuström* ist natürlich im Osten und in der Spätzeit stärker als im Westen und in der Frühzeit. Als frühester Vermittler dürfte das ältere Neolithikum Thessaliens (Sesklokultur), das jetzt ja in ganz Griechenland nachgewiesen ist und vielleicht auch noch in Thrakien herauskommen wird, anzusehen sein. Dessen taurischer Charakter steht ausser Frage, wie insbesondere auch H. Schmidt betont²⁾. Freilich steckt in der Sesklokultur nicht nur diese eine, aus dem Inne-

¹⁾ Hoernes-Menghin, S. 783, 788. ²⁾ Zeitschrift f. Ethn., LVI, 1924, S. 138.

ren Vorderasiens stammende Komponente. Die einfärbig rot- oder schwarzpolierte Ware hängt vielmehr aller Wahrscheinlichkeit nach mit der Red-ware-culture zusammen, wie J. L. Myres den ältesten Abschnitt der westanatolisch-ägäischen Kultur genannt hat. Die frühägäische Kultur im engeren Sinne (Frühminoisch, Frühkykladisch, Frühhelladisch) stellt eine innige Durchdringung westanatolischer und vorderasiatischer Elemente unter bedeutsame Mitwirkung von ägyptisch-lybischer Seite dar. Bei so kompliziertem Kulturaufbau in den Südländern ist es heute nur mehr schwer möglich, im Einzelnen auszumachen, welchem dieser Quellgebiete die verschiedenen orientalischen Elemente der bandkeramischen Kulturen entstammen. Für unseren Zweck ist das auch gar nicht notwendig. Es genügt, wenn wir die Mehrspätigkeit dieser Einflüsse erkennen. Als ältestes Geschenk der Südkulturen betrachte ich die Rotpolierung der Keramik von Vinča 1, wo eigentliche Malerei noch vollkommen fehlt und ein Kelchgefäß auf massivem Stengel dominiert. Diese Ware könnte das Ergebnis eines ziemlich reinen Stromes westanatolischer Red-ware-culture sein. Nicht viel jünger kann die erste, polychrome Stufe der Gefäßmalerei des Lengyelschlages sein, die m. E. von Sesklo aus angeregt ist. Mit ihr erscheint das Pilzgefäß auf niedrigem Fuss, das auch in der Sesklokultur und in Vinča I vorkommt, sowie die Idolplastik, die der Bandkeramik von Haus aus fremd ist. Später treten in der Bandkeramik oder in einzelnen Gruppen derselben noch verschiedene andere Dinge sicher oder wahrscheinlich orientalischer Herkunft auf, wie das Kupfer, Schmucksachen aus Elfenbein und Tridacna, Tonstempel usw. Es ist nicht notwendig, auf diese Dinge näher einzugehen, da sie allbekannt sind.

Viel weniger hat man sich mit den **n o r d i s c h e n E i n f l ü s s e n** im ostbandkeramischen Kulturgebiete befasst. Es handelt sich hier um Elemente des Kulturkreises, der ursprünglich in Südschweden, Dänemark und Norddeutschland zuhause war, und vielfach, wenn auch nicht ganz richtig, als Megalithkultur bezeichnet wird, weil er im grössten Teile seines Verbreitungsgebietes durch die megalithischen Gräber gekennzeichnet wird. Aus diesem Kreise sind schon während der Ganggräberzeit gewaltige Kulturströme hervorgebrochen, die alsbald weite Teile Europas überfluteten. Dies erkannt und vertreten zu haben, ist vor allem das Verdienst G. Kossinnas, der besonders die nordische Kulturausbreitung in das ukrainische Gebiet verfolgte ¹⁾. N. Aberg hat das dann für Mitteleuropa, am genauesten für Mittel- und Süddeutschland, getan ²⁾. Für die Donauländer ist diese Arbeit im einzelnen noch zu leisten; gewisse Richtlinien habe ich in mehreren meiner Schriften bereits gegeben ³⁾.

¹⁾ Mannus I, 1909, S. 225, 11, 1910, S. 59 (in der 2. Aufl. dieser Zeitschrift ergänzt, vgl. Mannus XVI, 1924, S. 175). ²⁾ Das nordische Kulturgebiet in Mitteleuropa während der jüngeren Steinzeit. Uppsala und Leipzig, 1918. ³⁾ Vor allem in Hoernes-Menghin, S. 754, 765.

Die durch eine sorgfältige Fundstatistik gestützten Ausführungen Kossinnas beweisen unwiderleglich, dass während des Jungneolithikums nordisches Kulturgut in grosser Masse durch Ostdeutschland und Polen bis weit in die Ukraine hinein vorgedrungen ist. Kossinna glaubt, dass dies in drei Zügen geschah. Der erste, durch Kragenfläschchen und Trichterrandbecher gekennzeichnet, und der zweite mit Kugelamphoren und Megalithgräbern kamen bis zum Dnieper, der dritte brachte die ostdeutsche Schnurkeramik, die schon an der Wende zur mitteleuropäischen Bronzezeit steht, bis über den Dnieper hinaus und ins Gebiet der Ockergrabkultur, deren ältere Tonwaren sichtlich unter schnurkeramischem Einflusse stehen. Das von Kossinna dargebotene archäologische Material ist so einwandfrei, dass an diesen Ergebnissen im allgemeinen nicht zu rütteln ist. Man muss sich bei solcher Sachlage natürlich fragen, was für Wirkung diese nordische Einwanderung auf die ukrainische Kultur gehabt hat. Es kann ja nicht bezweifelt werden, dass sie im grossen und ganzen gleichzeitig mit der Blüte der älteren ukrainischen Kultur stattfand, wobei es nicht ohne gegenseitige Auseinandersetzung abgehen konnte. Tatsächlich liegen genügende Zeugnisse für die Durchdringung der ukrainischen Kultur mit nordischen Elementen vor, wenn auch in dieser Hinsicht gewiss noch vieles unerkannt geblieben ist. Da ich die in Frage kommenden Museen leider noch nie bereisen konnte, muss ich mich auf das stützen, was die Literatur ergibt. Vor allem ist da der dicknackigen Äxte und Krummmesser aus gebändertem Feuerstein zu gedenken, die sich besonders in den galizischen Fundplätzen so häufig finden und schon von Demetriewicz auf nordischen Einfluss zurückgeführt worden sind. Horodnica ein Fundplatz der älteren ukrainischen Kultur, hat kleine Tonnachbildungen von nordischen Knaufhämmern geliefert. Die in Tripille gefundene Kupferlochaxt steht wie die in Siebenbürgen, Rumänien, Serbien und Bulgarien so häufigen zweischneidigen Kupferäxte, die offenbar einen ausgesprochen wespontischen Typus darstellen, genetisch mit der nordischen Streitaxtreihe in Verbindung, was Aberg nachgewiesen hat¹⁾. Vermutlich steckt auch in der Keramik manches Nordische; wenn auch vielleicht nicht in der bemalten, so doch in der zu wenig beachteten unbemalten Ware. Die von Wilke²⁾ beigebrachten Beziehungen sind, soweit es sich nicht überhaupt um Zufallserscheinungen handelt, allerdings zumeist nur für Einflüsse, die von der Bandkeramik nach Norden und nicht umgekehrt verliefen, beweisend. Eine Ausnahme macht aber vielleicht das vierfüssige Schälchen von Petreny, das Wilke einer Megalithform gegenüberstellt.

Was die siebenbürgische Kultur anlangt, so ist lebhaft zu bedauern, dass die dort vorhandenen mächtigen Kulturschichten anscheinend an keiner Stelle stratigraphisch abgegraben worden sind. Wieviel wich-

¹⁾ Das nord. Kulturgebiet S. 91. ²⁾ Spiral-Mäander-Keramik S. 30, 50.

tige Fragen würden sich lösen lassen, wenn man hier eine klare Chronologie hätte! In diesem Lande sind ausserordentlich viel Steingeräte und Tonwaren unstreitig nordischer Verwandtschaft gefunden worden, doch liegt deren chronologisches Verhältnis zur bandkeramischen Kultur Siebenbürgens noch stark im Dunkel. Dass ein-guter Teil davon jünger ist als die siebenbürgische Kultur und an der Scheide zwischen Stein- und Bronzezeit steht, darf als sicher gelten. Es mag aber auch manches mit der siebenbürgischen Kultur parallel laufen. Wie dem sei: dass die Erösdgruppe mit der nordischen Kultur in Fühlung stand, geht aus den schon erwähnten zweischneidigen Kupferäxten hervor, die durch Cucuteni in die ältere Stufe der ostbandkeramischen Kultur datiert sind. Von grösster Wichtigkeit wäre es natürlich, wenn man den Megarontypus, der als Hausform der siebenbürgischen Kultur nachgewiesen scheint, als nordisch bezeichnen könnte. Ich halte dies, einer verbreiteten Annahme entgegen, aber solange nicht für angängig, als im nordischen Kulturkreise ältere Vertreter des Vorhallenhauses fehlen. Da es in der Erösd- und Diminikultur zuerst auftritt, ist es als eine Eigenschöpfung des ostbandkeramischen Kulturkreises verdächtig.

Für die Diminikultur nehmen C. Schuchhardt ¹⁾ und H. Schmidt ²⁾ ziemlich starken nordischen Einfluss an. Der erstere führt eine geläufige Schalenform der Diminiware auf ihn zurück, der letztere die Megara und die dicknackigen Kupferbeile, die er als Nachahmungen der nordischen Silexaxt ansieht. Ich kann alle diese Fälle nicht als unantastbare Zeugnisse nordischen Einflusses hinnehmen, weil doch auch andere Möglichkeiten ihrer Herkunft in Betracht zu ziehen sind. Immerhin macht es der klare Zusammenhang der Diminikultur mit Siebenbürgen wahrscheinlich, dass sie nicht ohne nordischen Einschlag blieb. Deutlich nachweisbar ist dieser erst in Thessalien III, das einige Streitäxte nordischer Form geliefert hat, ³⁾ ferner aussergewöhnlich viel Geräte aus Knochen und Geweih, eine Erscheinung, die auch auf nordischen Zustrom hinzuweisen pflegt. Schuchhardt hebt ausserdem die schnurkeramische Form einer Amphore aus Lianokladi hervor.

Über die nordischen Beziehungen der bulgarischen Tellkultur habe ich schon an anderer Stelle einige Andeutungen gemacht ⁴⁾. Ich habe mir in den Museen von Sofia, Philippopel und Varna etwa ein Dutzend nordischer Streitäxte verschiedener Form notiert, die zumeist einzeln gefunden worden sind. Einige stammen aber auch aus Tells, wie das

¹⁾ Alteuropa, 2. Aufl. 1926, S. 164. ²⁾ Zeitschr. f. Ethn: LVI, 1924, S. 139.

³⁾ A. J. B. Wace and M. S. Thompson, Prehistoric Thessaly. Cambridge, 1912, S. 23 und S. 164, Fig. 111, h. ⁴⁾ Die Herkunft der bulgarischen Steckdosen. Studien zur vorgeschichtlichen Archäologie (Götze-festschrift). Leipzig, 1925, S. 77.

schöne Knaufaxtfragment von Kostievo. Die charakteristische bulgarische Tellaxt scheint mir eine Fortentwicklung des nordischen Streitaxttypus mit zylindrischem Nacken zu sein. Häufig sind in den Tells ¹⁾ auch dicknackige Silexäxte, die zwar nicht geschliffen sind, sonst aber den nordischen Typen nahestehen. Da Bulgarien vor dem Eindringen des bandkeramischen Kreises anscheinend eine campignienartige Silexkultur besessen hat, wäre es allerdings nicht unmöglich, dass diese Silexäxte das Ergebnis einer lokalen Entwicklung sind. Reichlich sind in Bulgarien die doppelschneidigen Kupferäxte sowie die dicknackigen Kupferflachäxte vorhanden. Die Keramik ist auf nordische Elemente hin nicht untersucht. Doch glaubte ich in der oben erwähnten Studie zeigen zu können, dass eine der auffallendsten keramischen Formen der bulgarischen Tellkultur, die Steckdose, aus dem Aunjetitzer Kreise abzuleiten und somit — wenn auch in dem letzteren selbst eine Frucht aus bandkeramischer Wurzel — durch eine nordische Woge herangetragen sein dürfte. Im Gebiete der Sakar Planina nördlich von Adrianopel gibt es zahlreiche megalithische Gräber²⁾ und Menhire werden aus verschiedenen Teilen Bulgariens gemeldet³⁾. Leider ist es heute noch unmöglich, diese Dinge chronologisch einzuordnen. Die Menhire sind vorderhand überhaupt so gut wie undatierbar, die Megalithgräber scheinen wohl neolithisch zu sein, ihr Verhältnis zur Tellkultur ist aber vollkommen dunkel. Es wäre keineswegs ausgeschlossen, dass sie älter sind als diese und nicht mit der nordischen, sondern mit der syrischen oder kaukasischen Megalithgruppe zusammenhängen.

Osteuropäischen (kammkeramischen) Einschlage dürfen wir vor allem in der ukrainischen Kultur vermuten, die sich zum Teil über Gebiete ausgebreitet hat, die früher vom osteuropäischen Kulturkreise besetzt gewesen sind. In dieser Hinsicht haben wir J. Ailio einige Aufklärungen zu verdanken⁴⁾. Sein «Mischstil von Tripille» ist Typus V der Kultur A nach V. Kozlovska⁵⁾ und steht zweifellos unter kammkeramischem Einfluss, wobei ich allerdings Ailios Meinung, dass diese Gruppe dem Ende

¹⁾ Z. B. 10 Stück im Tell Sultan, vgl. V. Mikoff, *Godischnika za Narodnija Muzei za 1922—1925*. S. 25, Fig. 26. Von hier stammt auch eine schön gearbeitete Feuersteinpfeilspitze von 9.5 cm Länge. Sie ist in der Arbeit Mikoffs Fig. 23 a abgebildet und als Pfeilspitze bezeichnet. Nach meinen Notizen handelt es sich um ein Bruchstück, das zu einem Dolchblatte nordischen Typus zu ergänzen ist. Ein solcher Fund stünde keineswegs ohne Verbindung mit dem Norden da, vgl. den Fund von Némédi, Komitat Tolna, eine dicknackige Axt und einen Dolch aus Silex umfassend, beides zweifellos nordische Typen, bei M. Wosinsky, *Tolnavarmedgye Törtenete*. I. Budapest, 1896, Taf. X. ²⁾ K. u. H. Škorpi!, *Pametnice iz Bulgarsko*. I, 1, Sofia, 1888; St. Bontscheff, *Corrbl. d. deutschen Ges. f. Anthr., Ethn. u. Urgesch.* XXVII, 1896, S. 31; ders., *Sbornik* (Sofia), XVIII, 1901, S. 659. ³⁾ K. u. H. Škorpi!, *Sbornik* (Sofia), VII, 1892, S. 44; G. Wilke, *Südwesteuropäische Megalithkultur und ihre Beziehungen zum Orient*. Würzburg, 1912, S. 7, 23. ⁴⁾ Fragen der russischen Steinzeit. *Finska Fornminnesf. Tidskr.* XXIX, 1922, S. 96. ⁵⁾ *Keramika Kulturi A. Tripilska Kultura na Ukraïni*. Kiew, I, 1926, S. 153.

der Tripillezeit angehört, nicht für gesichert halte. Weiter im Süden sind kammkeramische Einflüsse kaum mehr bemerkbar. Doch ist es auffallend, dass sich in den Ländern an der unteren Donau bis nach Makedonien öfters Schuhleistenkeile finden, deren Form den arktisch-baltischen viel näher steht als den bandkeramischen der mittleren und nördlichen Kulturgruppen.

Nachdem wir nun die einzelnen Komponenten der ostbandkeramischen Kulturen herausgearbeitet haben, drängt sich die Frage auf, durch welche Vorgänge es zu diesen Mischungen gekommen ist. Grundsicht war, wie wir schon festgestellt haben, die bandkeramische, in Thessalien gemischte vorderasiatische Kultur, von denen zweifellos jede ein besonderes Volkstum repräsentiert. Zunächst ist eine gegenseitige Durchdringung dieser beiden Schichten erweislich, wobei bandkeramische Elemente, vor allem die fortlaufende Spirale, bis nach Kreta (und weiterhin nach Ägypten und Vorderasien), orientalische bis tief nach Mitteleuropa gelangten, naturgemäß gegen Westen hin stark abklingend. Dieser Austausch setzte sich zweifellos auch noch dann fort, als bereits der Gegendruck der nordischen Kulturwelle fühlbar wurde. Der vorderasiatische Einstrom in die bandkeramische Welt ist so stark, dass er ursprünglich wohl sicher durch wandernde Menschen getragen worden ist, womit man vielleicht das Auftreten alpiner Rassentypen in der Lengyelkultur in Verbindung bringen kann. Später wird es sich mehr um blosse Kulturbeziehungen gedreht haben. Unbedingt durch eine Völkerwanderung ist der gewaltige nordische Zustrom in die bandkeramischen Gebiete zu erklären; freilich lehrt die verschiedene Verteilung des nordischen Kulturgutes, dass es sich keineswegs überall um gleiche Menschenmassen und um gleiche Wirkungen gehandelt hat. In den Sudeten- und mittleren Donauländern haben die Nordleute anscheinend mehr oder weniger tabula rasa gemacht und die einheimische Bevölkerung mit bewaffneter Hand verdrängt. Denn die nordischen Kulturen dieser Gebiete zeigen auffallend wenig bandkeramischen Einschlag; nur in den Alpen und südwärts davon schlägt er stärker durch (oberösterreichische Pfahlbau-, Laibacher, Vučedolkultur). Ganz anders liegen die Verhältnisse im ostbandkeramischen Gebiete. Hier blieb die donauländisch-orientalische Mischbevölkerung offenbar zunächst weitaus in der Überzahl und die nordischen Einwanderer haben sich ihr nur als Herrschicht aufgedrängt. Dies scheint mir vor allem der archäologische Befund im Bereiche der ukrainischen Kultur darzutun; aber auch weiter im Süden darf man mit solchen Möglichkeiten rechnen. Die Folge muss die Entstehung von Mischvölkern gewesen sein, deren nordischer Charakter nach Süden hin immer mehr abnahm. In Thessalien braucht er in der Diminizeit kaum noch eine nennenswerte Rolle gespielt zu haben. Der kammkeramische Einschlag in der ukrainischen Kultur dürfte wohl auch ethnische Bedeutung gehabt haben, da es sich hier um eine Grundsicht dreht.

III.

Wir haben nun noch die Frage zu erörtern, ob wir den Völkern, die wir bisher nur archäologisch bezeichnet haben, auch geschichtlich nahekommen können, d. h. ob sich ihre Namen ermitteln lassen. Was das im Südosten Europas, vor allem durch die Seschkokultur Griechenlands vertretene taurisch-westanatolische Element anlangt, so lässt sich ein abschliessendes Urteil heute noch nicht fällen. Die Boghasköjinschriften haben uns gelehrt, dass wir in Kleinasien mit sehr verschiedenen Völkern zu rechnen haben, unter denen sich mindestens zwei nicht semitische und nicht indogermanische befinden: die Subraräe und die Protohattier. Diese Völker mit Kulturen in Verbindung zu setzen, ist ein gefährliches Unternehmen, weil das anatolische Fundmaterial in stratigraphisch-chronologischer Beziehung noch fast vollkommen versagt. Nur auf dem Umwege über Griechenland, Mesopotamien und Syrien kann man einige Haltpunkte gewinnen. Die Beziehungen der Seschkokultur zu Anau und Elam lassen vermuten, dass hier auch ethnische Verwandtschaft vorliegt. V. Christian sucht den ursprünglichen Herd dieser Kulturen, von denen das Kupfer und die monochrome Gefässbemalung ausgegangen zu sein scheint, irgendwo in den Gebirgen nördlich des Zweistromlandes und bringt sie mit dem vorderasiatischen und alpinen Kurzkopf in Verbindung¹⁾. Ich bin ganz derselben Meinung und glaube als Sprache dieser uralten Kultur das Subaräische vermuten zu dürfen, bzw. seine Vorstufe, von der vielleicht auch das Elamische ausgegangen ist. Schwerer ist es die westanatolische Kultur (Red-ware-culture) mit einem Völkernamen in Verbindung zu setzen. Diese Kultur steht in gewisser entfernter Beziehung zur ältesten ägyptischen (der sog. Nagadakultur) und könnte daher irgendeiner protohamitischen Schicht zuzuweisen sein. Der präfigierende Charakter des Protohattischen gestattet es vielleicht, diese Sprache als eine protohamitische zu bezeichnen, und dann würde die Gleichung Westanatolisch=Protohattisch einige Wahrscheinlichkeit gewinnen.

Hinsichtlich der ethnischen Zugehörigkeit des bandkeramischen Kulturkreises herrscht keine einheitliche Auffassung. G. Kossinna hat 1902 die These aufgestellt, dass der nordische Kulturkreis indogermanisch sei, der südlich darangrenzende bandkeramische nichtindogermanisch²⁾. Die gegen Ende des Neolithikums vordringende nordische Völkerwelle habe dann diesen Kulturkreis indogermanisiert. G. Wilke hat in einem 1907 geschriebenen Aufsatz³⁾ nachzuweisen versucht, «dass das Eindringen jener nordischen Elemente schon zu einer wesentlich früheren Zeit erfolgt sein müsse, und

¹⁾ Untersuchungen zur Paläoethnologie des Orients. Mitt. d. Anthr. Ges. in Wien LIV, 1924, S. 32. ²⁾ Die indogermanische Frage archäologisch beantwortet. Zeitschr. f. Ethn. LIV, 1902. ³⁾ Neolithische Keramik und Arierproblem. Arch. f. Anthr. VII, 1909, S. 298.

dass, als die Spiralmäanderkeramik im nordbalkanischen Gebiet aufkam, dieser Assimilationsprozess bereits vollendet war». 1908 hat auch Kossinna eine entscheidende Wendung vollzogen, in der er noch über Wilke hinausging ¹⁾. Er bezeichnete von nun ab den nordischen Kulturkreis als nordindogermanisch und den Kentumvölkern, den bandkeramischen als südindogermanisch und den Satemvölkern zugehörig. Diese Ansicht ist von den Schülern Kossinnas und anderen Forschern übernommen, von Wilke weitergebildet worden. In mehreren seiner Arbeiten ²⁾ sucht letzterer darzutun, in welcher Weise indogermanische Einzelvölker und bandkeramische Kulturen sich decken. Für ihn ist die ukrainische Kultur indoiranisch, die siebenbürgische, bulgarische und ältere thessalische thrakisch, die jüngere thessalische Kultur sowie das ganze bandkeramische Material Jugoslaviens griechisch. Die Kultur von Susa I (ältere elamische Kultur) ist nach ihm ebenfalls indoiranisch und unmittelbar von der Tripillekultur abzuleiten. Solche Theorien waren möglich, solange man vom Alter der neolithischen Kulturen Europas ganz übertriebene Vorstellungen hatte, und die ukrainische Kultur nahezu ein Jahrtausend älter schätzte, als es nach dem heutigen Stande der Forschung möglich ist. Man musste auch jeder Erörterung über das chronologische Verhältnis der bandkeramischen Kulturen untereinander und zu den übrigen europäischen Kulturkreisen sorgfältig ausweichen und schliesslich der unerschütterlichen Überzeugung sein, dass aller Fortschritt in der europäischen Urzeit vom Norden und den Indogermanen ausgeht. Aber auch dann war es noch nicht leicht, an Wilkes Theorien zu glauben. Denn selbst wenn man die Anfänge der «ukrainisch-donauländischen Gefässmalerei» um 3000 ansetzt, so ist es nicht recht abzusehen, wie die ebenfalls um 3000 einsetzende Susakultur mit ihrer unglaublich raffinierten Tonware und zahlreichen ganz selbständigen Elementen von Europa herkommen soll. Was andererseits das Verhältnis des bandkeramischen zum nordischen Kulturkreise anlangt, so liegt die Sache doch zweifellos so, dass sich die beiden Kreise ursprünglich ziemlich unabhängig voneinander entwickelt haben, wenn auch einzelne Elemente hin- und hergegangen sein mögen. Erst in einem späteren Zeitpunkte, als die nordische Welle mit Macht nach Süden drängte, stellten sich engere Beziehungen ein, die schliesslich zum Untergange der bandkeramischen Kultur führten. Kossinna erklärt selbst unumwunden, dass eine archäologische Verbindung zwischen bandkeramischer und nordischer Kultur in ihren Anfängen nicht zu finden ist. Der Grund, weswegen er die bandkeramische Kultur als indogermanisch bezeichnete, ist ein anthropologischer. Nach Virchow weisen nämlich die Skelette aus den

¹⁾ Mannus I, 1909, S. 225. ²⁾ Spiral-Mäander-Keramik und Gefässmalerei. Hellenen und Thraker. Würzburg 1911; Archäologie und Indogermanenproblem. Veröff. d. Provinzialmus. zu Halle, I, 1918; Die Herkunft der Kelten, Germanen und Illyrer. Mannus, IX, 1917, S. 1; Die Herkunft der Indoiranier. Jahrb. d. Städt. Mus. f. Völkerkde. in Leipzig, VII, 1918, S. 21.

Lengyelgräbern durchaus nordisches Gepräge auf. Dieses Urteil ist aber nach dem Stande der heutigen Forschung nicht mehr einwandfrei. Es ist unterdessen klar geworden, wie nahe die mediterrane Langkopfrasse der nordischen steht. Am Skelette können die beiden Rassen kaum unterschieden werden, nur dass der mediterrane Mensch im allgemeinen graziler gebaut ist. Nach diesem Gesichtspunkte müssten die Lengyelmenschen eher als Mediterrane angesprochen werden. Das einzige Argument für das Indogermanentum des donauländischen Kreises fällt damit weg. Was bleibt, ist der allgemein anerkannte ungeheure Gegensatz zwischen nordischer und bandkeramischer Kultur. Er ist in der Tat so gross, dass die beiden Kulturen unmöglich von nahverwandten Völkern getragen worden sein können, wenn auch gewisse Gemeinsamkeiten keineswegs ausgeschlossen sind. Indogermanisch kann, soferne man überhaupt an der europäischen Urheimat der Indogermanen festhalten will, nur der eine von den beiden in Frage kommenden Kreisen sein, der nordische oder der bandkeramische. Es ist bedauerlich, dass Kossinna seine frühere richtige Ansicht aufgegeben hat, da dadurch ein guter Teil der deutschen Forschung in falsche Bahnen gelenkt worden ist. Und was soll man dazu sagen, wenn Kossinna jetzt auf einmal erklärt ¹⁾, er wolle es dahingestellt sein lassen, ob er nicht zu seiner alten Auffassung noch einmal zurückkehre?

Wenn wir in die Erörterung der Frage eintreten, ob der nordische oder der bandkeramische Kulturkreis als indogermanisch in Betracht zu ziehen ist, so müssen wir uns zuerst mit der Theorie O. Schraders befassen, der bekanntlich die ukrainische Kultur als die urindogermanische angesehen hat. Er hatte zu wenig archäologischen Überblick, um den engen Zusammenhang der ukrainischen Kultur mit den übrigen westpontischen Gruppen und der gesamten Bandkeramik zu erkennen. Sonst hätte er vermutlich den ganzen Kulturkreis als indogermanisch bezeichnet, eine Folgerung, mit der man allerdings in grosse Schwierigkeiten gerät. So hat es nach dem gegenwärtigen Stand der Forschung z. B. durchaus den Anschein, als wäre das Pferd, das im urindogermanischen Leben zweifellos eine hervorragende Rolle spielte, im nordischen Kulturkreise früher bekannt geworden als im bandkeramischen, wo es vor der Zeit des nordischen Einflusses überhaupt kaum nachweisbar ist. Unter den zahlreichen Tieridolen der bandkeramischen Kultur ist nicht eine einzige Pferdefigur bekannt. In der ganzen Frage, auch hinsichtlich der europäischen oder asiatischen Urheimat, entscheidend ist aber eine andere Erwägung. Historische wie linguistische Zusammenhänge machen es klar, dass die Ausbreitung der Indogermanen um 2000 v. Chr. bereits das südliche Europa und Asien berührt haben muss. Denn bald nach 2000 werden Inder, Hettiter und Griechen in Vorderasien und am Balkan greifbar. Sie muss also etwa um 2500 — 2400 eingesetzt haben, soferne man geneigt ist, eine

¹⁾ Mannus, XVI, 1924, S. 175.

auch nur einigermaßen längere Wanderung anzunehmen. Es gilt daher, für die Zeit um 2500 — 2000 einen Kulturkreis ausfindig zu machen, der eine entsprechende Verbreitungstendenz besitzt. Es gibt nur einen solchen, und das ist der nordische. Mit ihm lassen sich alle späteren, durch historische Nachrichten als indogermanische bezeugten Kulturgruppen ungezwungen in Verbindung zu setzen ¹⁾. Diese archäologische Tatsache steht fest und lässt sich durch nichts bestreiten. Natürlich könnte man sie anders deuten und sagen, dass die in den bandkeramischen Kulturkreis vordringenden Nordleute von der unterworfenen Schicht indogermanisiert worden sind. Derlei kommt vor. Dagegen spricht aber viel, vor allem der Umstand, dass sich die Nordleute ja auch über andere als bandkeramische Gebiete ausgebreitet haben, vor allem über den osteuropäisch-kammkeramischen und über den westeuropäischen, die nicht alle indogermanisch gewesen sein können, wohl aber in fortschreitendem Masse indogermanisiert wurden. Es wird ausserdem sehr Vieles für eine asiatische Urheimat der Indogermanen vorgebracht. Ich habe aber niemals ein stichhältiges Argument darunter gefunden. Auch der neuestens von ethnographischer Seite (F. Gräbner, W. Schmidt) betonte und sicher vorhandene starke Zusammenhang der Indogermanen mit den typischen Nomadenvölkern Inner- und Nordasiens beweist nichts gegen die nordische Urheimat der Indogermanen, sondern spricht eher dafür, weil der Anteil nordasiatischer Kulturelemente am Aufbau der nordischen Kultur ein ausserordentlich grosser ist, viel grösser als die Forschung bisher erkannt hat. Darüber kann ich mich hier nicht verbreiten. Nur soviel möchte ich sagen, dass die Kultur von Kunda im Estland und Maglemose in Dänemark, wie H. Breuil schon 1912 angedeutet hat ²⁾, nordasiatischer Herkunft sind. Es handelt sich hier um die westlichsten Ausläufer eines bisher noch nicht zur Genüge gewürdigten ganz selbständigen jungpaläolithischen Kulturkreises, der irgendwie mit der ural-altaischen Völkerwelt in Beziehung steht.

Diese «jungpaläolithische Knochenkultur», wie ich den ganzen Kreis zum Unterschiede von der «jungpaläolithischen Klingen-» und «jungpaläolithischen Faustkeilkultur» nennen möchte ³⁾, bildet auch zweifellos die Basis der osteuropäisch - kammkeramischen Kultur, die demgemäss irgendetwas mit der ural-altaischen Schicht zu tun haben muss. Ein Grossteil dieser vermutlichen Protouralier ist in die Indogermanen aufgegangen; die spätere uralische Bevölkerung der baltischen Gebiete hängt mit dieser älteren Schicht nicht unmittelbar zusammen.

¹⁾ Dies habe ich für Mitteleuropa in des kleinen Studie *Vorgeschichtliche Völker und Kulturen auf deutscher Erde*. Korrbibl. d. Gesamtver. d. deutsch. Gesch. u. Altertumsver. 1926 zu zeigen versucht. ²⁾ Congr. intern. d'anthr. et d'arch. préh. Compte rendu de la XIV-e Sess. Genève. 1913, S. 236. ³⁾ Vgl. dazu meine Ausführungen, *Zur Terminologie des Paläolithikums*. Wiener Präh. Zeitschr. XIII, 1926, S. 7.

Nach dem bisher Vorgebrachten können wir im ostbandkeramischen Gebiet folgende ethnische Elemente in Rechnung stellen: 1. zwei vorderasiatische, von denen wir das eine mit der als subaräisch und elamisch zu bezeichnenden Urschicht in Armenien, Mesopotamien und Westpersien in Verbindung bringen, wogegen wir für das andere mit allem Vorbehalt die Protohattier in Betracht ziehen; 2. die Indogermanen; 3. die Protouralier; 4. die Bandkeramiker, für die eine Stammesbezeichnung vorderhand nicht zu finden ist. Wie aus dem früher Gesagten entnommen werden kann, verteilen sich diese ethnischen Komponenten keineswegs gleichmässig über das in Frage kommende Gebiet; daher ist auch keine volle Gleichmässigkeit in sprachlichen Wesen der ostbandkeramischen Stämme zu erwarten. Die Unterschiede können sogar sehr tiefgreifende gewesen sein. Im grossen und ganzen wird man aber vermuten dürfen, dass das indogermanische Element überall die führende Rolle gespielt hat und daher auch sprachlich irgendwie zum Durchbruche kam.

Wenn wir soweit richtige Schlüsse gezogen haben sollten, so drängt sich zum Schlusse die Frage auf, ob man vielleicht auch schon die Namen gewisser indogermanischer Einzelsvölker mit den immerhin deutlich individualisierten westpontischen Kulturen in Verbindung setzen kann. Dies ist bereits versucht worden. H. Schmidt hat schon um 1904 der Meinung Ausdruck gegeben¹⁾, dass als Träger der südosteuropäischen Gefässbemalung die Thraker anzusehen seien. M. Much, Chr. Tsuntas und andere sind ihm darin gefolgt. Diese Theorie steht der Auffassung Wilkes nahe, ist aber ganz unabhängig von ihm und nicht im Rahm einer grossen Konzeption, sondern mehr auf Grund lokalhistorischer Erwägungen entstanden. In frühester geschichtlicher Zeit sind ja vor allem die Thraker im Gebiete der westpontischen Kulturen bezeugt; sie hatten auch zweifellos eine alte hohe Kultur und scheinen viel nichtindogermanische Elemente in diese aufgenommen zu haben. Allein schon E. v. Stern hat manche treffende Gründe gegen die Thrakerhypothese beigebracht²⁾ und noch mehr ergeben sich bei dem heutigen Stande der Forschung. Zunächst muss es auffallen, dass die westpontischen Kulturen meist mehr oder weniger ziemlich unvermittelt abbrechen und zwar, wie es scheint, durchaus zugunsten von Kulturen, die nicht nur nordische Beeinflussung aufweisen, sondern im Kerne nordisch sind. Es sind teils endneolithische, die mit der Schnurkeramik zusammenhängen, teils bronzezeitliche, wie die zum Teil noch nicht ausreichend erforschten Gruppen im Westen des Schwarzen Meeres. Das zwingt wohl, mit neuen Einwanderungen zu rechnen. Aber selbst diese Kulturgruppen können noch nicht zweifelsfrei für thrakisch erklärt werden. Denn diejenigen davon, die wir besser kennen, wie die Werschetzer und die Monteorukultur, weisen viel mehr nach Mitteleuropa, das um diese Zeit sicher

¹⁾ Zeitschr. f. Ethn. XXXVI, 1904, S. 626, XXXVII, 1905, S. 110. ²⁾ Die prämykenische Kultur in Süd-Russland. Moskau, 1906, S. 84.

schon die Domäne der Kentumvölker ist, als nach dem russischen Osten, wo die europäischen Satemvölker sitzen. In Russland haben sich, wie seit den grundlegenden Arbeiten Tallgrens immer klarer wird, gegen Ende des Neolithikums nicht minder grosse kulturelle und ethnische Umwälzungen vollzogen als im Donaugebiete. Hier sind die indogermanischen Nordleute mit einer Schicht in Verbindung getreten, die wir als protouralisch bezeichnet haben und kulturell der grossen Welt der nordasiatischen Nomadenvölker zurechnen müssen¹⁾. Schon die geographische Lagerung dieser indogermanischen Volksteile macht es wahrscheinlich, dass wir hier das Entwicklungsgebiet der Satemvölker zu suchen haben. Diese Heimat sowie die Mischung mit der protouralischen Unterschicht erklärt auch den viel stärker nomadischen Charakter der Satemindogermanen. Lebhaftere Beziehungen der indogermanischen Kulturen Russlands zu den Ländern im Westen des Pontus lassen sich aber erst gegen Ende der Bronzezeit nachweisen, und mir scheint, dass man der ganzen Sachlage nach nicht früher mit thrakischer Einwanderung in diese Gebiete rechnen kann.

Welche indogermanische Gruppe kann aber dann als Träger der westpontischen Kultur in Frage kommen? Wenn man das im Auge behält, was unsere bisherigen kulturgeschichtlichen und paläethnologischen Ausführungen ergeben haben, so müssen diese Stämme ganz bestimmte Eigentümlichkeiten besessen haben. 1. Sie müssen ein stark nichtindogermanisches Gepräge besitzen, jedoch bei aller gegenseitiger Verwandtschaft in dieser Hinsicht deutlich verschieden sein. Die Träger der siebenbürgischen und der Diminikultur müssen den weit stärkeren nichtindogermanischen Einschlag besitzen als jene der ukrainischen Kultur. 2. Es müssen Völker der Kentumgruppe sein, da einerseits weiterreichende Beziehungen zu den nordisch-indogermanischen Kulturgruppen im Innern und Südosten Russlands nicht vorliegen, anderseits deutliche Verbindungen nach Mitteleuropa, dem Herd der Kentumentwicklung, führen. Hinsichtlich des Volkes der ukrainischen Kultur muss allerdings eine gewisse Übergangsstellung gefordert werden, weniger weil es in gewissen Teilen eine kammkeramische Unterschicht aufgenommen hat, als weil gewisse Beziehungen zu östlicheren Kulturen satemindogermanischen Charakters greifbar werden, vor allem zur Ockergrabkultur der Donez- und Donregion. Wenn diese, wie die russische Forschung schon lange annimmt, kimmerisch, d. h. thrakisch ist, so müsste die Sprache des ukrainischen Kulturkreises vor allem Beziehungen zum Thrakischen (Armenischen) aufweisen. Überdies kann man hier mit ural-altaiischen Einschlägen rechnen.

Diesen Anforderungen entsprechen zwei indogermanische Sprachen: das Tocharische und das Hettitische.

¹⁾ W. Schmidt und W. Koppers, Völker und Kulturen (Der Mensch aller Zeiten III), I, 1. Regensburg, (1924), S. 194).

Das Tocharische ist eine Kentumsprache und durch den Besitz eines Mediopassivs mit r mit dem Hettitischen und Italokeltischen, durch das kuis-Relativ mit dem Hettitischen und Italischen verbunden. Es weist ferner enge Beziehungen zum Armenischen auf. Es ist auch allgemein anerkannt, dass im Tocharischen reichlich nichtindogermanische Elementestecken, die zum Teil mit Eigentümlichkeiten der modernen Kaukasussprachen in Verbindung gebracht werden. Endlich sind auch altaiische Einschläge im Tocharischen festgestellt worden. Es ist aber ganz gut möglich, dass diese erst später, auf der Ostwanderung der Tocharer, hineingekommen sind. Wir dürfen somit das Tocharische als die Sprache der ukrainischen Kultur, bzw. ihrer Herrschicht in Betracht ziehen. Für diese Annahme sprechen auch die Ergebnisse anderer Forschungen, denen um so mehr Beweiskraft zukommt, als sie von unserer Untersuchung ganz unabhängig sind und sich dem Problem von einer anderen Seite her nähern. J. Pokorny hat gezeigt ¹⁾, dass die Tocharer den Lachs gekannt haben, einen Fisch, der in Europa nur in jenen Gewässern vorkommt, die sich in die nördlichen Meere ergiessen. Demgemäss findet sich dieser Name nur noch bei den Balten, Slaven und Germanen. Pokorny schliesst daraus, dass man die Ursitze der Tocharer irgendwo im Süden der Slawen, etwa «am Oberlaufe der Weichsel und Oder, an der Nordwestseite der Karpathen» zu suchen habe, womit er bereits zum Teil ins Gebiet der ukrainischen Kultur gerät. Er bezeichnet es als unwahrscheinlich, dass sie sich von hier unmittelbar nach Asien begeben hätten, sondern glaubt, dass sie sich mit den übrigen Thrako-Phrygern «vorerst in deren nachmalige historische Sitze nach Südosten hin ausbreiteten». Pokorny geht hier zu weit, wenn er die Tocharer geradezu als eine Abteilung der Thrako-Phryger anspricht; ihre Beziehungen zu diesen erklären sich aus Nachbarschaft zur Genüge. Das beeinträchtigt jedoch nicht die Bedeutung seiner Annahme einer Südostwanderung der Tocharer; sie ist archäologisch durch die nordischen Züge bezeichnet, die man aus Kossinnas Karte ablesen kann. Pokorny beweist schliesslich noch, dass die Berührungen der Tocharer mit nichtindogermanischen Völkern vor 1000 v. Chr. stattgefunden haben müsse. Die Tocharer sind nach ihm in die Nähe des Kaukasus gekommen und haben dort die fremden Elemente aufgenommen. Natürlich ist auch eine andere Auffassung möglich, die von der Archäologie nahegelegt wird. Darnach können die «kaukasischen» Einschläge des Tocharischen auch durch die Aufsaugung der vorindogermanischen Unterschicht im ukrainischen Kulturkreise erklärt werden. Wenn sich zwischen dieser und irgendeinem der kaukasischen Sprachstämme eine Verbindung herstellen liesse, so bestände auch noch die Aussicht, den sprachlichen

¹⁾ Die Stellung des Tocharischen im Kreise der indogermanischen Sprachen. Berichte der Forsch. - Inst. f. Osten und Orient. (Wien) III, 1923, S. 24.

Charakter des bandkeramischen Kreises zu bestimmen. Auf diese Frage soll aber hier nicht weiter eingegangen werden. Dafür müssen wir nun unseren Blick nach Ostasien lenken, woher eine zweite unerwartete Stütze unserer Tocharerhypothese kommt. Die Grabungen des schwedischen Geologen J. G. Andersson in den chinesischen Provinzen Kansu und Honan haben uns ganz neue Einblicke in die Urgeschichte dieser Länder gewährt. Er fand hier einige neo- und äneolithische Kulturen, die, soweit wir das heute beurteilen können, mindestens auf zwei grosse Hauptkreise zurückzuführen sind. Auf der einen Seite steht ein Kulturkreis mit einer Keramik, deren Verzierungen vor allem durch Kamm- und Mattenabdrücke bestritten wird; ihr Verbreitungsgebiet liegt in Nord- und Südostasien, und hier sind auch ihre Entstehungsherde zu suchen. Auf der anderen Seite haben wir eine bemalte Keramik mit Spiralmotiven. Die erstgenannte Gattung herrscht in der Mandchurei, sie letztere in Kansu vor: in der Mitte, in Honan halten sie sich mehr die Wage. In Kansu vermochte Andersson sechs keramische Stilarten zu unterscheiden, für die er auch eine plausible relative Chronologie aufstellt ¹⁾.

Sein Schema lautet:

Early Bronze Age	6. Sha Ching stage
and	5. Ssu Wa stage
Copper Age	4. Hsin Tien stage
Aeneolithic	3. Ma Ch'ang stage
and	2. Yang Shao stage
Late Neolithic Ages	1. Ch'i Chia stage

Die drei älteren dieser Kulturen führen kein Kupfer, in den drei jüngeren nimmt es ständig zu, und diese Zunahme ist auch der Grund für Anderssons Anordnung. Die Hsin-Tienstufe hat eine Keramik, deren Dekorationsmotive von allem früheren vollkommen abweichen und ist überdies auch stratigraphisch fixiert, da am Wohnplatze von Hsin-Tien schichten dieser Kultur unmittelbar über solchen der Yang-Shaoart lagen. Was die Yang-Shaokultur anlangt, so hat sie den Namen nach einem Fundplatz in Honan, ist aber in Kansu durch Grabfunde viel typischer vertreten. Andersson reiht sie vor seine Ma-Ch'anggruppe, betont aber, dass beide Stilarten eng verwandt sind. Doch fehlen Scherben des Ma-Ch'angstiles in der Ch'i-Chiastufe, während solche der Yangshaoart gelegentlich in dieser auftreten. In der Ch'i-Chiastufe wiegt unbemalte Ware und Kammdekoration vor. Sie scheint die alteinheimische, mit dem mandschurischen Gebiet in Verbindung stehende Grundsicht darzustellen, in der sich die ersten Einflüsse eines von Westen vordringenden Kreises zeigen. Für unseren Zusammenhang ist vor allem die Yang-Shaokultur wichtig, die auch am besten bekannt ist. Soweit ich sehe, bezweifelt niemand deren engen Zusammenhang mit den vorderasiatischen und westponti-

¹⁾ Preliminary Report on Archaeological Research in Kansu. Mem. of the Geol. Survey of China. Ser. A. Nr. 5, Peking, 1925.

schen Kulturen. Nur darüber, von welcher Seite die entscheidenden Einflüsse kamen, herrschen Meinungsverschiedenheiten. H. Schmidt hat T. Arne gegenüber sicher Recht ¹⁾, wenn er die Yang-Shaokeramik viel näher an die ukrainische Gruppe heranrückt als an Anau und Susa; denn zur ersteren besteht eine solche Fülle von Beziehungen, dass sie nicht anders als durch eine ziemlich unmittelbare Übertragung erklärbar sind, wogegen, was an Anau und Susa erinnert, dürftig ist und keineswegs unmittelbare Verbindung erweist. Schmidt zweifelt denn auch nicht an der ethnischen Verwandtschaft zwischen den Trägern der ukrainischen und der Yang-Shaokultur. Hier greift nun in wunderbarer Weise eine Studie O. Frankes ein ²⁾, der darauf hinweist, dass nach altchinesischen Quellen in Kansu ein Volk namens Ta-hia sass, das den Tocharern der griechischen Überlieferung entsprechen dürfte. Franke ist offenbar der Ansicht, dass die Ta-hia-Tocharer etwas mit der Yang-Shaokultur zu tun haben, hält sich aber vorsichtig zurück, indem er schreibt: «Natürlich bleibt es noch eine offene Frage, wann die Ta-hia zuerst in den Gesichtskreis der Chinesen getreten sind und ob ihnen überhaupt die Einführung jener keramischen Muster zugeschrieben werden muss, die in Kansu gefunden worden sind». Ich glaube, auf Grund der in dieser Untersuchung aufgedeckten Zusammenhänge kann man in dieser Sache nun schon etwas zuversichtlicher sein. Durch die Verknüpfung von Yang-Shaokultur, ukrainischer Kultur und Tocharern ist eine Erkenntnis gewonnen, die für die Erhellung der chinesischen Urgeschichte auch deswegen unschätzbaren Wert besitzt, weil damit zum erstenmal ein chronologischer Anhaltspunkt gegeben ist. Der Keramikstil der Yang-Shaokultur entspricht im grossen und ganzen der jüngeren Stufe der ukrainischen Gruppe. Man vergleiche vor allem die Vase Andersson, Preliminary Report Taf. VI, 2 mit Stern, Prämykenische Kultur Taf. X, 1. Nachdem die Yang-Shaokultur darüber hinaus auch eine beträchtliche Eigenentwicklung aufweist, so kann man ihre Blüte nicht gut vor 1800 beginnen lassen, ihre Anfänge liegen sicher nicht vor 2000. Die viel höheren Ansätze, die man gelegentlich lesen kann, rühren vor allem daher, dass noch mit den veralteten hohen Zahlen für die ukrainische Kultur operiert wird. Die Entstehung dieser Kultur lässt sich am besten erklären, wenn man annimmt, dass in der Zeit nach 2000 beträchtliche Volksteile aus der Ukraine nach Ostasien abgewandert sind. Wahrscheinlich hängt damit das allmähliche Versiegen der ukrainischen Kultur zusammen. Ganz verschwindet ein Volk ja wohl niemals, und so wäre es immerhin möglich, dass die bei Ptolemäus in der Nähe Dakiens aufscheinenden Tagroi, auf die mich R. Much freundlichst hinweist, mit den alten Tocharern zusammenhängen; natürlich wären sie in dieser Zeit wohl schon längst in ein anderes indogermanisches Volkstum aufgegangen gewesen.

¹⁾ Zeitschr. f. Ethn. LVI, 1924, S. 139. ²⁾ Die prähistorischen Funde in Nord-China und die älteste chinesische Geschichte. Mitt. d. Sem. f. orient. Sprachen zu Berlin. XXIX, 1926, S. 99.

Die Beziehungen des Hettitischen zum Tocharischen wurden schon oben kurz auseinandergesetzt. Das Hettitische ist viel stärker nichtindogermanisch beeinflusst; so stark, dass es eigentlich ein Streit um Worte ist, wenn immer wieder erörtert wird, ob man es nicht doch eher zu den nichtindogermanischen Sprachen rechnen soll. Sehr bedeutsam, weil auf die gemeinsame nichtindogermanische Grundlage beider Sprachen zurückgehend, wäre es, wenn gewisse rätselhafte Formen des Hettitischen wie *Mi-it-ra-as-si-il*, *A-ru-na-as-si-il* dem tocharischen Komitativ auf - assäl entspräche, der allgemein mit dem kaukasischen (kürinischen) Komitativ auf - ssal in Verbindung gebracht wird. Doch sieht man in dieser Sache anscheinend noch nicht vollkommen klar. Soviel steht aber wohl fest, dass sich das Hettitische, bzw. die Kentumsprache, die dem Hettitischen indogermanische Züge verliehen hat, in der Nähe des Tocharischen entwickelt haben muss. Um es gleich zu sagen: dies ist auch der wichtigste Grund, weswegen ich geneigt bin, die europäische Heimat der Hettiter im Gebiete der siebenbürgischen Kultur zu suchen. Der überaus starke nichtindogermanische Anteil im Hettitischen entspricht gut den oben dargelegten archäologischen Verhältnissen in der siebenbürgischen Kultur, die ziemlich unvermittelt abbricht, allerdings schon vor 2000, was wir wiederum erwarten müssen, wenn die Hettiter schon um 1900 in Mesopotamien auftauchen sollen. Unsere Annahme führt natürlich auch zur Anschauung, dass das Hettitische seine nichtindogermanischen Bestandteile im wesentlichen schon auf europäischem Boden empfangen hat. Das scheinen, wenigstens indirekt, auch die Ergebnisse der Sprachwissenschaft zu bestätigen, wenn von dieser Seite betont wird, dass das nichtindogermanische Element des Hettitischen nicht bestimmt werden könne. Würde es einer der kleinasiatischen Sprachen, die in Boghasköj vertreten sind, angehören, so hätte man ja doch wohl schon die eine oder andere Beziehung herausgefunden. Es sieht also darnach aus, als steckte im Hettitischen eine unbekannte Sprache—vielleicht die der echten alten Bandkeramiker. Die Wanderung der Hettiter nach Kleinasien archäologisch zu belegen, ist heute freilich noch kaum möglich. Die Beziehungen der siebenbürgischen Kultur zur Diminikultur sprechen durchaus für eine Strömung von Norden nach Süden, die natürlich mit einer Wanderung verknüpft war. Deren Ausläufer werden noch in Italien und Sizilien fühlbar. Lässt sich aber dartun, dass eine andere Welle dieser Bewegung nach Kleinasien gegangen ist? Man blickt da natürlich zuerst nach Troja. Hier ist geringe Ausbeute für unseren Zweck zu erwarten, da die alttrojanische Kultur im wesentlichen auf der einheimischen Tradition der Red-ware-culture fusst. Man muss freilich annehmen, dass das Vorüberrauschen einer fremden Einwanderung auch hier nicht ganz ohne archäologischen Niederschlag geblieben ist. Tatsächlich tauchen in Troja II, das man nach dem heutigen Stande der Forschung wohl etwa von 2100 — 1700 datieren darf, Dinge auf, für die europäische, ja geradezu

siebenbürgische Herkunft teils sicher zu stellen, teils zu vermuten ist. Bezüglich der Schmucksachen verweise ich da auf H. Schmidt ¹⁾, wobei uns aber klar sein muss, dass diese Dinge für unseren Zusammenhang etwas jung sind, da sie erst der 3. Bauperiode von Troja II entstammen, und wohl nicht gut vor 1900 datiert werden können. Das gleiche gilt auch für verschiedene andere Dinge wie die Prunkäxte und das Spiralornament. Man muss im Auge behalten, dass sie gegebenenfalls auch einer jüngeren nordischen Einflusswelle entstammen könnten, als es die hettitische war. Auch die Untersuchung der Keramik ergibt nichts Entscheidendes. Am ehesten liessen sich gewisse Gesichtsdarstellungen mit europäischen Strömungen in Verbindung setzen. Ich neige zwar zur Annahme, dass die Sitte, Gefässe gesichtsförmig zu gestalten, ursprünglich von Vorderasien ausgegangen ist (vgl. die sumerischen Gesichtshenkel von Kisch bei S. Langdon, *Excavations at Kish*. I, Paris, 1924, Taf. XIII und XIV), aber man wird vielleicht daran denken dürfen, dass diejenigen Ausdrucksformen, die uns in Troja begegneten, europäischer Herkunft sind. Es dreht sich dabei um Gesichturnen und Gesichtsdeckel, von denen die ersteren in fast allen jüngerbandkeramischen Kulturen erscheinen, die letzteren in Vinča II und an anderen serbischen Fundplätzen vorhanden sind. In beiden Fällen ist jedoch die formale Verwandtschaft zwischen den trojanischen und den europäischen Typen zu gering, als dass man auf einen unmittelbaren Zusammenhang schliessen dürfte. Eine sichere Verbindung ist aber durch den Megaronbau hergestellt. Denn dieser ist, ob nun nordisch oder nicht, auf alle Fälle eine europäische Bauform. Und wenn die Streitaxtfragmente Nr. 7175 — 7177 der Berliner Sammlung ²⁾ wirklich in der I. Ansiedlung gefunden worden sind, so beweisen sie schon für die Zeit vor 2100 nordischen Einfluss, der natürlich nur über die westpontischen Kulturen gegangen sein kann. Die trojanischen Funde reichen somit gerade aus, um uns zu überzeugen, dass südosteuropäisches Volkstum schon vor 2000 im Nordwesten Kleinasiens zur Geltung gelangt war; die Verbindungsfäden weisen zudem vor allem auf Siebenbürgen hin. Um die Hypothese, dass die Erösdkultur dieses Landes als hettitisch anzusehen ist, besonders glaubwürdig zu gestalten, wäre natürlich der Nachweis erwünscht, dass der Einfluss dieser Kultur auch bis zum Osten Kleinasiens, ins Kernland der hettitischen Macht, und darüber hinaus gereicht hat. Leider versagt das archäologische Material in diesem Gebiete fast ganz. In Kappadokien sind Funde, die man mit einiger Sicherheit ins 3. Jahrtausend v. Chr. stellen könnte, kaum vorhanden, wenn man von gewissen Inschriften absieht, die aber nach Assyrien weisen. Über die althettitische Kultur zur Zeit der Landnahme wissen wir so gut wie nichts.

¹⁾ Zeitschr. f. Ethn. XXXVI, 1904, S. 616 — Die von H. Schmidt Zeitschr. f. Ethn. XXXV, 1903, S. 455. abgebildeten Gesichtsdeckel aus Tordos scheinen mir in Wirklichkeit Tonglocken zu sein, wie die zwei Ösen zur Befestigung des Schwengels dartun.

²⁾ H. Schmidt, H. Schliemanns Sammlung Trojanischer Altertümer, Berlin, 1902, S. 272.

Die späteren Denkmäler sind aber für uns nicht mehr brauchbar, da die hettitische Kultur rasch der Orientalisierung erlag. Nicht nur von den Babyloniern und Ägyptern, sondern gewiss auch von den Subaräern und Protohattiern ist soviel in die hettitische Kultur eingedrungen, dass sie um 1500 nicht mehr als indogermanisch bezeichnet werden kann. Auch rassisch sind die Hettiter um 1500 sicher schon weitgehend des nordischen Charakters entkleidet gewesen, wobei noch in Rechnung zu stellen ist, dass sie schon auf europäischem Boden stark durchfremdet gewesen sein dürften. Der uralte vorderasiatische Einfluss auf Südosteuropa erschwert es überhaupt ungemein, die Wanderichtung von Kulturbeziehungen zwischen den beiden Gebieten zu ermitteln. Es ist ganz gut möglich, dass ein Typus aus Vorderasien nach Europa gelangt und von hier wieder in umgestalteter Form nach Asien zurückgewandert ist. Solche Möglichkeiten werden in der Archäologie zu wenig in Betracht gezogen. Den Beweis für derlei komplizierte Formenwanderungen zu erbringen, wird allerdings nur dann gelingen, wenn klare typologische und chronologische Verhältnisse vorliegen. Um ein Beispiel anzuführen: die Hettiter gebrauchen vorwiegend das Knopfsiegel. Es liegt nahe, diese Vorliebe auf Europa zurückzuführen, wo die Pintaderas in den Kulturen mit bemalter Keramik eine grosse Rolle spielen. Aber diese Tonstempel sind wahrscheinlich doch ursprünglich aus Asien nach Europa gekommen und können daher auch erst dort in die hettitische Kultur aufgenommen worden sein. Denn irgendwelche Beziehungen zwischen hettitischen und europäischen Stempeln sind nicht nachweisbar und können es auch nicht sein, solange man althettitische Schichten in Kleinasien nicht kennt. Anders steht es vielleicht mit der trichromen Keramik. Darunter ist eine Art der Gefässmalerei zu verstehen, bei der mit einer Hauptfarbe auf andersfarbigem Grund gemalt wird, die Ornamente aber noch mit einem dünnen, meist schwarzen Farbstreifen eingerahmt werden. Diese Technik kommt auf europäischem Boden in der ukrainischen und der Diminikeramik vor, aber nur nebenbei, in Siebenbürgen ist sie dagegen die beherrschende, und sie dürfte nirgends stärker vertreten sein als gerade in diesem Lande. Der Tongrund pflegt hier ziegelrot, die aufgetragene Farbe gelbweiss, die Rahmenfarbe dunkelrot bis schwarz zu sein. Ganz ähnliche Zierweise ist nun auch weitherum in Vorderasien verbreitet. Sie kommt in Elam, Assyrien, Syrien und Kappadokien vor. H. Frankfort betrachtet sie als Eigentümlichkeit einer besonderen semitischen Kulturgruppe in Nordsyrien, von der auch die tierförmigen Gefässe und die Zylindersiegel ausgegangen sein sollen ¹⁾. Das archäologische Material, das er dafür beibringt, ist aber nicht tragfähig genug, um eine solche Hypothese zu stützen. Als semitisch dürfen wohl nur die Zylindersiegel gelten. Die Tiergefässe scheinen mir dagegen viel eher westanatolisch-ägäischen Ursprung zu besitzen. Was die trichrome Kera-

¹⁾ Studies in early pottery of the Near East. I. R. Anthr. Inst., Occas. Papers 6. London, 1924, S. 69.

mik anlangt, ist die Frage zu stellen, ob sie nicht von Europa ausgegangen kann. Die Antwort hängt natürlich ganz davon ab, wo sie am ältesten ist. Auf elamischem Boden ist trichrome Keramik hauptsächlich in den sorgfältig gebauten Gräbern der Hügel Aly-Abad und Kazineh nachgewiesen, bemerkenswerter Weise einmal im Zusammenhang mit einer Urne, die in Form und Verzierung aus dem lokalen Kulturgute vollständig herausfällt und nur in Troja ihre Parallelen hat (Délégation en Perse. Mémoires, VIII, 1905, S. 142. Fig. 287). Eine genaue Datierung dieser Gräber ist heute noch nicht möglich. Doch scheint mir, dass sie zumeist viel zu alt geschätzt werden und frühestens dem Ende der jüngeren elamischen Kultur(=Susa II) angehören, die etwa von 2500—2000 gedauert hat. V. Christian hält seinen hohen Ansatz für die «polychrome» Ware (um 2800), wie er mir mündlich mitteilt, nicht mehr aufrecht ¹⁾. Die in Tepe Aly-Abad gefundene Schnurösenvase trojanischen Schlages würde nach der von H. Schmidt ²⁾ festgestellten Chronologie sogar erst nach 2000 anzusetzen sein, da sie in der Ornamentik mit einem Schnurösendgefäße der dritten Entwicklungsperiode übereinstimmt, die frühestens in der 3. Bauperiode von Troja begonnen haben kann. Trichrome Ware ist auch in der untersten Schicht von Assur gefunden worden, allerdings nur in spärlichen Resten ³⁾. Sie wird auch hier zu hoch hinaufdatiert, dürfte aber älter sein als in Elam. In Syrien erscheint sie erst in der 2. Bronzezeitperiode und somit nicht vor 2000. In Kappadokien ist trichrome Ware anscheinend reichlich vorhanden, aber nicht näher datierbar. Zusammenfassend können wir daher sagen, dass die trichrome Gefäßmalerei nirgends früher in allgemeinem Gebrauch war als in Siebenbürgen; nur die wenigen Scherben von Assur reichen sicher in eine ähnlich frühe Zeit hinauf. Es muss uns aber klar sein, dass dieser Tatbestand als Beweis für eine Bewegung von Europa nach Asien nicht ausreicht. Er hat denn auch eine ganz andere Bewertung durch Christian gefunden, der als Träger der trichromen Keramik Subaräer und Gutäer unter arischer (indischer) Führung ansieht, eine Hypothese, der ich mich allerdings nicht anschließen vermag. Die Entscheidung kann erst durch eine wissenschaftlich einwandfreie Grabungstätigkeit in Ostanatolien und Armenien gebracht werden. Vorderhand müssen als Hauptstütze für die Verbindung des Erösdkreises mit den Hettitern dessen Nachbarschaft zur ukrainischen Kultur und die Beziehungen zwischen Siebenbürgen und Troja gelten ⁴⁾.

¹⁾ Mitt. d. Anth. Ges. in Wien, LV, 1925, S. 186. ²⁾ Troja und Ilion, S. 280, Beilage 36, Fig. VI. ³⁾ W. Andrae, Die archaischen Ishtar-Tempel in Assur. Leipzig, 1922, S. 16. ⁴⁾ Wenn man sich auf den Standpunkt stellt, dass die Hettiter eine «protindogermanische», d. h. vor Entwicklung der Urindogermanen von dieser Gruppe abgezweigte Schicht sind (vgl. darüber jetzt vor allem Kretschmer. Die protindogermanische Schicht, Glotta, XIV, S. 300), so verschiebt sich die Bedeutung dieser archäologischen Erörterungen, ohne jedoch zu erlöschen. Denn auch die protindogermanische Schicht

Es erübrigen ein paar Worte über die ethnische Stellung der Diminikultur und der bulgarischen Tellkultur. Die erstere hat, wie wir hörten, starkem Einfluss aus Siebenbürgen unterlegen; die Trichromie stammt sicher von dort her. Ob man daraus auf eine indogermanische Herrschicht schliessen darf, möchte ich vorderhand dahingestellt sein lassen. Auf alle Fälle handelt es sich hier um eine andere Mischung, in der den vorderasiatischen Elementen noch stärkeres Gewicht zukam als im Erösdkreise. Vorindogermanische Gruppen haben sich denn auch in Thessalien und Makedonien bis hart an die historische Zeit gehalten; das beweist die griechische Überlieferung, die viel von «pelasgischen», d. i. als nichtindogermanisch empfundenen Stämmen in diesen Gebieten spricht. Die bulgarische Tellkultur war wohl ziemlich stark indogermanisch durchsetzt und dürfte stammlich der siebenbürgischen nahe gestanden sein. Es lassen sich auch gewisse archäologische Fäden zwischen den beiden Kulturen ziehen. Einen Namen für dieses Volk nachzuweisen, wird vielleicht nie mehr gelingen. Es ist anscheinend ruhmlos von der thrakischen Flut verschlungen worden.

kann von Europa nach Asien gelangt sein. Es würde sich möglich erweisen, sie mit dem bandkeramischen Kulturkreise in Verbindung zu setzen. Doch scheint mir die protindogermanische Theorie sprachwissenschaftlich noch nicht ausreichend fundiert.

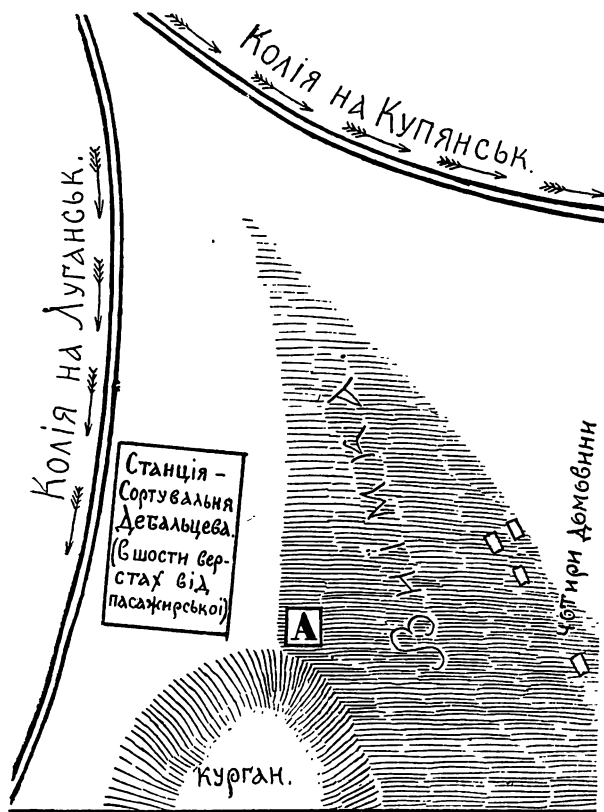
Проф. ПИЛИП КЛИМЕНКО.

(Київ).

ЗОЛОТА ФІБУЛА З ДЕБАЛЬЦЕВА.

1906-го року, коли копано велику земляну «виїмку» для будованої тоді залізничної станції «Дебальцево-сортувальня», була викопана серед

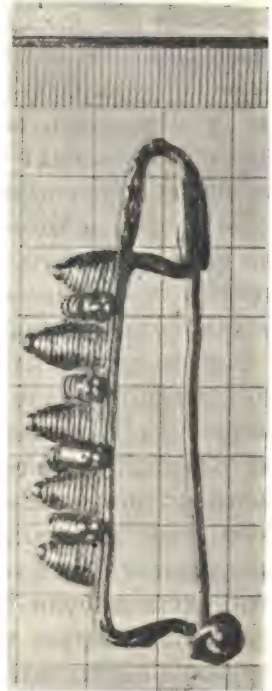
інших археологічних речей визначна пам'ятка передісторичної культури на Україні, золота фібула. Форма її дуже оригінальна. Верхня частина її — масивна золота платівка завдовжки — 6 см, завширшки — $1\frac{1}{2}$ см. Обидва кінці її звужуються і переходять у загнуті: довгу пружино-шпильку з одного боку і в жолобок для вкладування шпильки з другого боку. При загинанні пружино-шпильки, що являла собою перед тим довгий завтовшки 2 мм золотий дріт, був перекручений вужчий кінець платівки, як цього вимагало пружинення, через обкручення дроту спочатку в один бік п'ять раз, потім у другий бік шість раз, щоб аж потім усталити

А—місце, де були викопані дві мідні посудини, срібний позумент і срібні бляшки та фібула.

пружино-шпильку. Це перекручення зробило загнутий кінець платівки дуже неміцним і він навіть переламався. Другий загнутий кінець для жо-

лобка, міцний сам по собі, був ще зміцнений тим, що загнутий кінець до еподу платівки прилютовано. Обидва вигини жолобка виверті, тоді як вигин пружино-шпильки шаршавий. Певно фібула трималася тільки жолобковим вигином, являючи собою окрасу, а не знаряддя для скріплення. Верхня частина фібули так само вказує, що вона являла собою окрасу до вбрання чоловічого чи жіночого. Масивна й тяжка платівка прикрашена ще п'ятьма стійками з спіралью крученого дроту, які мають неоднакову височінь: перший від загиначу пружино-шпильки — 1 см, другий — $1\frac{1}{2}$ см, третій — $1\frac{3}{8}$ см, четвертий — $1\frac{1}{4}$ см, п'ятий — 1 см. Діаметр усіх — 1 см. Між стійками покладені чотири снопки з спіралью гнутого дроту, трохи тоншого від 1 міліметра. Снопки між вищими стійками вдавнені, а між нижчими вигнуті. Можна думати, що це зроблено навмисне, бо для цього майстрові довелося спіралі підвищених снопків розкрутити. Через таке нерівномірне накладання снопків два середні стійки ще підвищуються, коли дивитися на них з боків, і ширшають, коли дивитися згори. Чи зроблено це з мотивів естетики, чи може тут якусь роль відіграла й символіка, установити не можна. Навкруги всієї комбінації з стійок і снопків, понад краями платівки, прилютована смужка скани завтовшки $\frac{1}{2}$ міліметра. На потоншеному кінці платівки до жолобкового вигину прилютовані: закарлючка, що прилягає обома кінцями до скани, та дві закрутки, кожна у формі цифри «8», з їх друга лежить на самім загиначі. На протилежнім, тоншому, кінці прилютовані закрутки у формі літери В і літери S, перша лежить упоперек, двома випуклинами торкаючись смужки скани, а друга вдовж на самім вигині. Дріт на всіх закрутках такий самий завтовшки, що й на снопках. Слідів емалі в середині закруток немає. Відзначимо ще тришпеникові кінці спіральних снопків і такого-ж одного кінця пружино-шпильки, — другий кінець її так само спочатку міг бути тришпениковий, але в «археологічному» вигляді мав «припой», що закрив кінець пружини. Довжина всієї фібули — $7\frac{1}{2}$ сантиметрів, довжина шпильки — 7 см, довжина жолобка — 2 см, висота пружинного загиначу — 2 см, висота жолобкового загиначу — $\frac{1}{2}$ см, висота загиначу прикріплення жолобка $\frac{3}{4}$ см. Вага фібули приблизно 20 золотників. Матеріал — щире золото, «припой» із стопу золота й срібла, подібний до електрона. Техніка: кування, основна частина роботи. Вся платівка з пружино-шпилькою та жолобком для неї були виковані з одного куска щирого золота, потім тим самим ковальським засобом була загнута

й накручена пружино-шпилька й вижолоблене та загнуте закріплення для неї. Зміцнено потім було закріплення-жолобок прилютуванням загнутого кінця до нижньої частини платівки. Після цього, виходячи з основної конфігурації фібули, відповідно до вимог естетичних чи може й символістичних була прилютована верхня частина фібули. Основна маса верхньої частини—тонкий півміліметровий дріт. Уже тонкість його вказує на те, як трудно було б його викувати. Рівність-же цього дроту просто стверджує, що він був витоплений. Топлення лежало в основі техніки зверхньої частини фібули, що служила потребам естетичним. Спіральне скручення тонкого дроту в стіжки та снопки виконано простим механічним обкручуванням навколо відповідної форми речей. Після цього стіжки були стопленням «згущені» так, що дротинки з спіралі перетворилися на суцільну масу, яка визначала своє походження з спірального дроту спіральними-ж борозенками. Вершки стіжків були стоплені цілком в однолітні тупі кінці. Снопки не були стоплені, певно, тому, що відповідно до потреб витягання чи вкорочування мала бути збережена їх еластичність. Кінці снопок були закріплені злютованими тришпениковими головками. Така сама тришпеникова злютована головка вжита для закріплення кінців пружини. Можливо, що вона є пережиток попередньої ковальської закріпи, перенесений у топну техніку, а можливо має й інше якесь значіння. Так само топленням виготовлена була й скань. Прикраси для кінців платівки були просто вигнуті з тонкого дроту. Всі ці окраси прилютовані до платівки без уживання якогось іншого металу крім широго золота. Послідовність лютування була певно така, стіжки та скань, снопки та прикраси на кінцях. Чи була емалювання на платівці, трудно сказати. За її існування промовляє те, що місця на платівці, огорожені сканню і гнутими дротиками, дуже чисті й свіжі, ніби вони зовсім не перебували під впливами повітря. Але причиною цього могло бути й те, що фібула лежала глибоко в землі, а до того й зазначені частини були забиті глиною чи піском. Нижня частина платівки, пружина, шпилька темніші, нарешті, внутрішня частина жолобка й вигин пружини вкриті патиною. Пісок чи глина, прилягаючи щільно до відкритих частин фібули, могли охоронити їх від темніння й патини. Трудно на підставі більшої свіжості й чистоти оточених містин платівки установлювати їх емалювання, коли нам не відомі умови, в яких лежала фібула в землі. Покриття зазначених місць емалею, примітивне й не тривке, дуже привабливе для мене, і з деяких міркувань я його вважаю за цілком імовірну річ, але на підставі об'єктивних даних все-ж таки вважаю установити емалювання не можливим.

Техніку лютування й топлення, виявлену в фібулі, треба вважати за визначну й мистецьку. Слідів лютування зовсім непомітно. Відлтий тонкий дріт своєю одномірністю говорить за порядну техніку. Але все-ж таки цілої фібули майстер вилити не міг і вжив для такого складного на той

час завдання комбінованого ковальсько-ливарського способу. Готуючи окремі частини й потім скріплюючи їх в одну річ, майстер знав чи відчував завдання конструкційної відповідності. Тяжкій верхній частині відповідає міцна й масивна пружино-шпилька та жолобок для її вкладування. Гармонійно сконструйовано й розміщення зорових площин між верхньою й нижньою частиною та між прикрасами верхньої частини. Велика примітивна вмілість виявляється в загальних рисах фібули. Робив її видатний для свого часу й для свого оточення майстер. Здається, він творив оригінально, беручи форми, які виобразив з «хатнього» побуту наочно близького йому життя. Скільки в її оздобних елементах матеріалу для вияву «господарчо-хатньої» обстанови відповідної доби та культури, може ствердити майбутня археологічно-дослідча робота ¹⁾.

Знайшли фібулу випадково без археолога робітники копачі, коли виймали землю для потреб залізничного будівництва. Керівниками й доглядачами за цими роботами були брати К. Ф. і О. Ф. Лисаки. Відомості, що вони дали нарізно про умови, в яких знайдено було фібулу, сходяться й одні одних доповнюють ²⁾. Копачі, вибираючи землю коло підосви високої й дуже розлогої могили на віддаленні приблизно 20 сажнів від центра могили, на глибині 1 саж. наткнулися на дві мідні посудини, що формою нагадували козацькі літаври, тільки були глибші, мали по ушку, по три гравіровані ніжки й дірки в дні. Після цього почали пильно придивлятися до землі і, копаючи далі в напрямку до центра могили, знайшли на більшій глибині, до 1¹/₂ саж., срібні позументи з узорами, срібні бляшки ніби від кінської збруї та, нарешті, золоту фібулу. Знайдено ці речі в чистій глині, нерушеній

¹⁾ Фібула була відома М. О. Макаренкові, який насамперед і визначив її наукову вагу. Коли фібулу було передано мені для в'яснення її ціни й наукового значіння, користувався я що-до цього авторитетними вказівками М. О., за що й складаю йому подяку. Показував я фібулу знавцям таким, як Орешніков, Городцов, Спіцин. Перший висловився згідно з М. О. Макаренком за цінність фібули й додав, що належну оцінку можуть дати західньо-європейські знавці цього питання. Другий висловився за підробку, а третій утримався від оцінки.

²⁾ К. Ф. і О. Ф. Лисакам за інформації, а В. Я. Герасименкові за збирання цих інформацій висловлюю дяку.

і збитій ¹⁾). Вони були розкидані на площі 3 квадратних саж. і попали в землю можливо випадково, велика-ж глибина їх залягання з'ясовується тим, що пізніше на це місце насунулась земля з могили. На віддаленні щось із 25 сажнів у другий бік від місця, де знайдено фібулу, були тоді-ж таки відкопані чотири домовини з плитяного каменю. Подібних могил у цьому місці було далеко більше, але вони лишились нерушеними. В кожній домовині було по 1—2 глечики з чорної глини, внизу широкі, а вгорі із довгою тонкою шийкою, подібні до наших тикв. У глечиках були кістки якихось звірят. Коло домовин знайдено було численні глиняні кружки з мідяний п'ятак і численні глиняні люльки. Домовини були викопані на глибині коло 3-х сажнів ²⁾).

Чи можна зв'язувати ці випадково знайдені археологічні речі одні з одними і з фібулою, зараз трудно сказати. Судячи з описів головніших речей, всіх їх можна віднести до переходової доби від Гальштата до Лятену. Відповідає такій хронологізації й фібула. Білий припой на однім боці пружини може вказувати на користування нею і в скитсько-культурних умовах. Зверхні частини прикраси напрошуються на аналогізацію із скитським кочовим побутом, але можуть нагадувати й човен з відповідним антуражем.

На підставі самої фібули та археологічних пам'яток, що вміщуються з нею, можна висловити гадку про те, що в місцевості коло теперішньої станції Дебальцево стикалися принаймні дві, коли не більше культур. Відповідь на це питання могло-б дати археологічне дослідження цієї місцевості. Питання про зіткнення тут культур та його значіння в дальшій розвитку, якщо воно приводило до стану співжиття та витворення нової культури, розв'язати з наукового боку було-б дуже корисним.

¹⁾ Мідні посудини були передані до музею ім. Поля в Дніпропетровському (Катеринославі).

²⁾ Глечики з планом місця, де їх викопано, було передано до Всеукраїнського Музею в Києві, але в інвентарних описах за рр. 1906—1914 їх немає. Певно вони не були заінвентаризовані. Що до «люльбок», то найскорше якісь інші речі прийнято було за люльки. Так само глибина залягання домовин проблематична.

Проф. МИКОЛА МАКАРЕНКО.

(Київ).

НІЖЕНСЬКА ФІБУЛА.

Могутня доба переселення народів залишила на Україні великі скарби. Речей матеріальної культури від цієї доби залишилось у нас сила. В більшості знаходять їх окремо, а не в могильниках. Трапляються вони на деяких городищах. До цієї доби зачисляють також і речі з характерною технікою окраси золотої, срібної чи іншої якої металевої дорогоцінним камінням, самоцвітом.

Але до цього часу такого матеріалу видано обмаль. Технічного або стилістичного аналізу таких речей до цього часу ще не зроблено. Взагалі праць, присвячених цим пам'яткам, занадто мало. Тому гадаю, що публікація про Ніженську фібулу, як пам'ятку великої ваги, не буде зайва.

Року 1873, при невідомих обставинах, було знайдено біля м. Ніжена великий скарб римських монет. Скарб відкрито за 5 верстов від Ніжена по дорозі на с. Пашківку.

Серед 1312 монет, що там були знайдені і що їх передав у колишню Археологічну Комісію Чернігівський губернатор ¹⁾, є монети таких римських імператорів: 1) Нерона (54 — 68 pp.); 2) Доміціяна (81 — 96 pp.); 3) Нерви (96 — 98 pp.); 4) Траяна (98 — 117 pp.); 5) Сабіни (100—137 pp.); 6) Адріана (117 — 138 pp.); 7) Елія Кесаря (135 — 138 pp.); 8) Антоніна Пія (138 — 161 pp.); 9) Фавстини Старшої (141 p.); 10) Фавстини молодшої (140 — 175 pp.); 11) Луція Вера (135 — 169 pp.); 12) Луціли (164 — 183 pp.); 13) Комода (171 — 192 pp.); 14) Кріспіни (177 — 183 pp.); 15) Пертіакса (ум. 192 p.).

Крім монет в скарбі знайдено: овальну каблучку з бронзового дроту та дві застібки «из бронзы, обложенные снизу листовым серебром, а сверху

¹⁾ Цілком можливо, що монет знайдено більше, але поки вони дійшли до рук влади, деяка частина з них розійшлася по руках.

Рис. 1. Ніженська фібула
(фас)

Рис. 2. Ніженська фібула
(збоку).

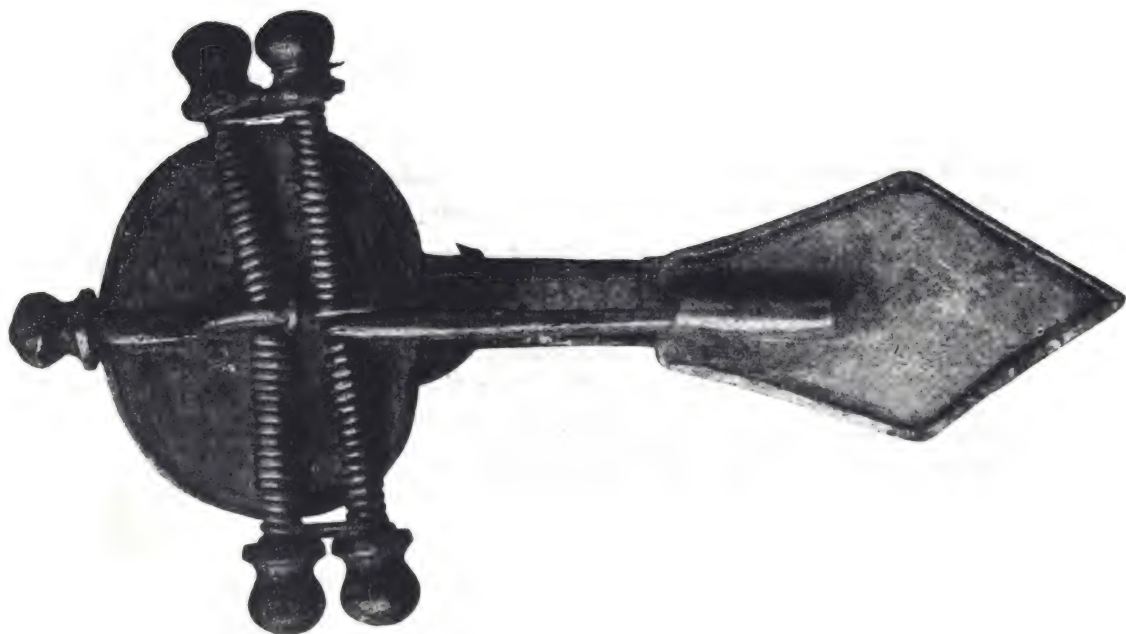

Рис. 3. Ніженська фібула
(зісподу).

листовым же золотом, украшенным сирийскими гранатами; пружины и иголки в них также серебряные» ¹⁾.

Це є єдина в літературі вказівка на час, місце й обставини знахідки скарбу й фібули.

Тепер і скарб і фібули переходять у Державному Ермітажі:

Темою наших розмов буде одна з фібул, а саме та, що має окраси з дорогоцінних каменів (Рис. 1, 2, 3). Друга, що має окраси із скрученого дроту ²⁾ і про яку гадають, що вона знайдена з тим-же скарбом,— не ввійде в наш розгляд.

Фібулу завів до археологічного наукового вжитку кустос Ермітажу, відомий Н. П. Кондаков; один раз її описав він у каталозі Ермітажу ³⁾. Тут було зазначено місце її знахідки: «близь Нѣжина», час її походження— «IV — V стол. по Р. Хр.» і відзначена людність, якій фібула належала: «из времени пребывания Готов на югѣ Россіи...». Вдруге на фібулу було зроблено коротку вказівку в праці Толстого й Кондакова ⁴⁾, де й опубліковано фотографічного знімка з фібули. В цьому творі зазначено, що фібула була знайдена в Ніжені, «возлѣ Черниговского городища», з римськими монетами II століття. Про яке городище говорять автори, мені так і не вдалося дізнатись. За всіма відомостями городища під назвою Чернігівського в Ніжені немає ⁵⁾.

Втретє фібулі було приділено місце в нашому атласі ⁶⁾. Це й усе, що говорилося про фібулу до цього часу. Тимчасом, на нашу думку, фібула заслуговує на увагу більшу.

Що-до інвентаря ермітажного майна, то в ньому ніяких вказівок на місце й обставини знахідки не маємо. Залишається справа Археологічної Комісії ⁷⁾. Але й там не знайдемо більше вказівок.

¹⁾ «Отчет Имп. Археологической Комиссии за 1873 год», СПб, 1876, стор. XXXII.

Про цей скарб згадує Д. Самоквасов у своїй «Истории русского права. Вып. II. Происхождение славян. Происхождение русских славян», Варшава, 1884, стор. 138—139.

Згадує також про нього В. Г. Ляскоронський у своїй «Истории Переяславской земли», друге видання, К., 1903, стор. 190, прим. 4. Є вказівка на скарб і в інших працях, як от у Забілина в його «Истории русской жизни», М., 1879, т. II, стор. 376, але всі вони користуються відчитом Арх. Комісії за 1873 рік.

²⁾ Толстой, И. и Кондаков, Н. «Русскія древности въ памятникахъ искусства», вып. 3, СПб, 1890, стор. 154, рис. 182 і рисунок на обкладинці. — Видана як знахідка з Київської губернії.

³⁾ «Императорскій Эрмитажъ. Указатель отдѣленія среднихъ вѣковъ и эпохи возрожденія. Составилъ старшій хранитель Н. Кондаковъ», СПб, 1891, стор. 281, «Табл. 63».

⁴⁾ «Русскія Древности...», вып. 3, стор. 148.

⁵⁾ Див. праці Д. Самоквасова: «Древніе города Россіи», СПб, 1873. «Сѣверянская земля и Сѣверяне...», Москва, 1908.

⁶⁾ «Памятники искусства русскихъ славянъ и ихъ сосѣдей до XII вѣка», СПб, 1914, табл. XIX, рис. 1 і стор. 14.

⁷⁾ Справа Имп. Археологической комісії 1873 р. № 31, сторінка справи—38.

Фібула, що нас цікавить, складається з таких явно відзначених, ніби-то окремих частин:

1) двох різної форми щитків: одного — майже круглого, другого — ромбічного;

2) дужки, що злучає обидва щитки;

3) з двох скручених з дроту, поперечних перекладин, так-би мовити шпеників, на які намотана пружина, та пристосована голка.

Вся основа обох щитків дужки, голки та пружини й нарешті п'ять кулястих виступів, що розміщені навкруги круглого щитка, по його краю, зроблено з одного металу — із срібла гарного гатунку.

Такі срібні частини, як поверхня обох щитків та дужки фібули, обтягнуті золотим дебелим листом, якого краї загнуті за краї щитків. На поверхні листа розміщені гнізда для самоцвітних каменів та виведені орнаментальні окраси з крученої гранчастої дротини.

Щиток кругластої форми з того боку, де він прилучається до дужки, ніби-то трошки зім'ято, відрізано. Тому він наближається до однобічного овалу.

Ромбічний щиток у тій його частині, що ближче до дужки, витягнуто далеко більше ніж протилежну частину.

Дужка являє собою правильне півколо, що протилежними своїми кінцями упирається в щитки та їх злучає. На кругластому щитку розміщено в гніздах шіснадцять гранатів, що своєю формою нагадують природні. Вони мають густий вишневий колір. На ромбічному щитку таких гранатів розміщено дванадцять. А на двох боках дужки — по вісім гранатин з тими самими формами. Саме ребро дужки оздоблено одинадцятьма гранатами, які оброблено в прямокутники з рівною поверхнею, противно до решти горбкуватих гранатин, що в більшості мають ніби-то випадкову форму й підіймаються вгору високими горбками.

Внизу під щитками, що являють собою лише багату окрасу простої речі, є річ основного призначення всього описаного твору — голка з приємником для застібки та пружина від цієї голки. Кругластий та ромбічний щитки фібули обведено понад краєм орнаментальною облямівкою, що складається з двох рядків тоненьких золотих дротин; кожна з них скручена як мотузочка, далі — з широкої кривульки (зигзагу) між дротинками, яку зроблено з розплесканого дроту.

Техніка вироблення фібули дуже гарна, уміла. Припасовано одну частину до другої, прилютовано їх так, ніби робили це сучасні нам майстри Західньої Європи.

Таким чином головна окраса фібули є самоцвітне каміння. Воно є не що інше, як гранати, що вже й зазначено вище. Але гранати своїм

хемічним складом та кольорами бувають різні. В даному разі без відповідного хемічного аналізу нам неможливо буде з певністю сказати, який саме маємо перед собою гранат: чи альмандин, чи піроп. Звичайно, ми звикли зв'язувати з самоцвітами, подібними до зазначених на нашій фібулі,

Рис. 4.

термін альмандин, але ми далекі від того, що в даному разі і є альмандин. Можливо, що перед нами—піроп. А цей останній має саме ту особливість, що форма його зерен горбкувата та заокруглена так, як на камінцях нашої фібули. Піропи йдуть і звичайно колись ішли з богемських розробок, з округи Меропіци. Коли-б це було так, то ми мали-б деякі вказівки на зносини того центру, де вироблялись наші фібули, з Богемією, в ті часи, коли фібула з'явилась. Отже, потрібні висновки фахівця—яких на жаль ми не маємо—щоб сказати, з чим маємо ми справу: з піропами, чи сирійськими гранатами.

Рис. 5.

Загальна форма фібули вражає своєю надзвичайною простотою, витриманістю своїх форм та відношень між ними.

З відомих досі фібул даного типу описувана є найпростішою, найстислішою й найбільш витриманою.

Фібули зазначеного типу відомі виключно в скарбах доби великого переселення народів.

Найближчу аналогію з нашою мають фібули з північного Чорноморського узбережжя та з Угорщини. Ніде в інших місцях на Сході та Заході серед старовинних речей цієї доби подібної форми фібул до цього часу не зустріли.

З Чорноморського узбережжя й головне з Керчи йде ціла низка подібних формою й характером і аналогічних окрасами фібул. Стилистичні їх особливості однакові.

Звідсіля походить фібула, що була колись у збірці Новікова (нині— Історичний Музей у Москві¹) і що наближається своїми формами до нашої (рис. 4). Тут-таки в Керчі, серед речей, що відкрито їх у катакомбі 1904 року, є фібула менших розмірів, але майже зовсім тотожня з нашою (рис. 5) характером-окрас²). В інших фібулах з Керчи коли й не маємо зовсім близьких форм, то у всякому разі помічаємо велику спорідненість у технічних прийомах, в окрасах, у загальному характері, в стилі. Відома фібула, що наближається до нашої і походить з могильника Кавказького, з Верхньої Рутхи (рис. 6), відбігає від нашої в формах, а ще більше в техніці виконання, далекий від нашої, хоч вона й того-ж самого стилю³). Простота загальної форми, удосконаленість і витриманість свідчать про те явище в технічному та художньому виробництві, за якого можливе з'явлення лише таких форм, а не інших, а саме що річ з'явилася на світ у ті часи, коли техніку вироблення було удосконалено до останньої межі, а розуміння форм набуло своє художнє завершення і форма не була затемнена й збита дрібницями та вигадливими винаходами, які так характеризують часи виродження.

Форма нашої фібули в її послідовному розвитку має багато додатків, що іноді роблять фібулу неприємною. Загальні форми ускладнюються. Окремі її частини розгалужуються, то витягуються, то звужуються. До них додаються зайві, нічим не виправдані частини. Нарешті проста, витримана форма, з удосконаленими прийомами техніки порушується, міняє свої покликані до життя форми прямою необхідністю і почуттям ритму краси — на вигадливі та чудернацькі, на форми, що зовсім пере-

Рис. 6.

¹) Про цю збірку між іншим короткі вказівки у Є. фон-Штерна, «Къ вопросу о происхождении «Готского стиля» предметовъ ювелирнаго искусства»... в «Запискахъ Импер. Одесскаго Общества Истории и Древностей», т. XX, Одесса, 1897, стор. 5, а також у *Mémoires de la Société Nationale des Antiquaires de France*, t. II, pl. III.

²) А. Спицынъ. Вещи съ инкрустаціей изъ Керченскихъ катакомбъ 1904 г., «Изв. Импер. Археолог. Комиссіи», вып. 17. СПб, 1905, стор. 115 — 126, рис. 32.

³) «Матеріали по Археології Кавказа», Вып. VIII, М. 1900, табл. СII, рис. 9 і стор. 237 (прикладений кольоровий знімок трохи змінює форми). Фотографічний знімок, що подаємо ми, зробив Я. І. Смірнов, що передав його у наше розпорядження в 1912 році.

ростають самих себе і нарешті досягають повного виродження, як наприклад в одній з відомих фібул з Szilágy-Somlyó¹⁾.

В тому-ж таки славетному скарбі 1890 року з Szilágy-Somlyó з Трансильванії знаємо і такі фібули, яких форми відповідають і характером і стилем нашій фібулі. На деякі з них ми з особливою охотою тут вказуємо, як на фібули надзвичайно споріднені з нашою (рис. 8)²⁾ манерою оздоблювання, матеріалом, технікою виконання й загальною концепцією мас.

Близька до нашої також фібула, що походить з одного з італійських некрополів, а саме з Тестони³⁾. Але в цій формі та в її окрасах почувається лише копія нашого оригіналу, при чому копія майстра, що перейнятий був іншими декоративними проблемами.

Те-ж саме маємо сказати і про всі ті фібули, що їх знайдено на території Франції—всі вони являють собою лише слабші копії нашої, що зовсім уже втратили ідеї, якими користувалися майстри нашої та подібних фібул⁴⁾. Всі вони виникли пізніше. Всі вони—лише далекий відгомін наших форм.

Орнаментальні окраси, що обмежують фібулу по краю, утворюються з дроту двох типів: 1) чотирикутного та 2) розплесканого.

З дротинки, викуваної на чотири ребра і потім скрученої як мотузок, накладені дві крайні рівнобіжні одна з одною рамки. Між ними йде кривулька з дротини, що її роздушено, розплескано,—з дроту, в якому кутки кривульок утворились не через згинання дротини, а через вирізування кутків різцем по плескуватій дротинці. Кутки вирізані з обох боків так, що розміщення їх з одного та з другого боку чергується. Сліди такої техніки помітні і на прикладених знімках.

На речах ювілерного виробу доби великого переселення народів, та й раніш, на речах пізньо-класичного характеру, що знаходять їх у надчорноморських степах, спостерігається бажання оточити основу гнізда самоцвітів, чи то емалевої окраси ниткою зернят, кульків, або ниткою нарізаних окремих цівок, що трохи розширюються на кінцях і мають тонину в середній частині. Іноді-ж таку окрасу складають дві дротини, перекручені між собою, або й одна. Окраса, виконана такою технікою, є звичайною.

¹⁾ Le baron J. de Baye: «Le trésor de Szilágy - Somlyó (Transylvanie)», Paris, 1892, pl. II, 3.—Riegle, A.: «Die Spätromische Kunst-Industrie nach dem Funden in Oesterreich-Ungarn», I Theil, Wien, 1901, Taf. IX, X.—Hampel, Joseph: «Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn», 3 band, Taf. 24.—Fr. von Pulszky: «Die Goldfunde von Szilágy-Somlyó, Denkmäler der Völkerwanderung», Budapest, 1890.—

²⁾ Le baron J. de Baye, op. cit., pl. II, № 1, pl. III, № 1 і 3.—Hampel, J. op. cit., Taf. 21, № 5, Taf. 22, Taf. 23.

³⁾ Le baron J. de Baye: «Epoque des invasions barbares. Industrie Langobarde». Paris, 1888, pl. IV, I. А також «Calandra. Di una necropoli barbarica scoperta a Testona».

⁴⁾ Див. серію їх, що видано у Barrière - Flavy: «Etude sur les sépultures Barbares du midi et de l'ouest de la France. Industrie Wisigothique», Toulouse — Paris, 1892.

Рис. 8. Фібули з Szilágy-Somlyó.

В нашій-же фібулі гнізда самоцвітів оточені декоративно іншим прийомом. Дротина, викувана на чотири подовжні площі, круто перекручена і нею виконана рамка гнізда. Подібна техніка трапляється рідко, і там, де ми її бачимо, вона належить головне до ранніх часів і рідко трапляється в часи пізніші.

На відомому золотому флаконі, що походить з гробниці цариці в Керчі, яка відкрита була року 1873 в місцині Глинище Ашіком¹⁾ і яка належить, гадаючи з напису на срібному блюді, що знайдено при тій-же цариці і що має ім'я царя Рескупорида (гадають V), до 212—229 рр., маємо ту-ж саму техніку. Тут частина гнізд для таких-же самих формою та кольо-

Рис. 9.

ром самоцвітів (див. рис. 9) має облямівку з такого-ж самого крученого гранчатого дроту²⁾. Знаємо ту-ж саму техніку на золотому браслеті, прикрашеному на кінцях самоцвітами того-ж самого характеру формами й кольором, як і на нашій фібулі. Браслет походить з Харківської губернії (?) і належить тепер приватній збірці в Києві. Тут кінці браслета облямовано такими-ж дротинками, між дротинами іншої техніки (рис. 10). На ребрі дужки фібули близької нашій фібулі характеру, що походить з Рутхи на Кавказі і колись належала графині Уваровій — дротина навкруги гнізд таких-же самоцвітів виконана тою-ж технікою³⁾ (див. рис. 6).

Далі, ціла низка різних ювілерних виробів з доби римського панування, знайдених на території Надчорномор'я, мають ті-ж самі декоративні елементи. Важко було-б усіх їх перелічити, але, щоб не бути безпідставними, зазначу декілька, яким щастило бути репродукованими. Оправа різаних із твердих каменів медальонів в сережках, перснях і т. п., що їх так любила людність часів римської культури, на надчорноморському узбережжі часто має цей

¹⁾ «Древности Босфора Киммерийского» СПб, 1854, pl. XXIV; 25, а рівно в перевиданому S. Reinach'ом: «Antiquités du Bosphore Cimmerien». Paris, 1892. Далі—Ch. de Linas: «Les origines de l'orfèvrerie cloisonnée», Paris—Arras 1877 p. 123 et pl. IV. 5. — Я. И. Смирнов. Восточное серебро. Атлас древней серебряной и золотой посуды восточного происхождения, СПб, 2 февраля 1909 года, табл. XII. 32.

²⁾ «Толстой и Кондаковъ. Русскія древности въ памятникахъ искусства. Вып. 2, СПб, 1889, стор. 154. Тут флакона віднесено до Куль-Обської могили—помилка, які не рідкі в творах поважного вченого.

³⁾ «Матеріали по археології Кавказа». Вып. VIII, М., 1900, табл. СII, 9. Див. знімок фотографічний, що ми даємо до цієї замітки.

технічний елемент. Наприклад на сережках, знайдених у Херсонській катакомбі ч. 1204, в 1902 році, з монетами імп. Адріана (130 р. нашої ери), оправа з таких гранчастих дротин¹⁾. Там-таки в катакомбі ч. 1170 разом з монетами Олександра Севера (222 — 225) Гордіяна (238 — 244) знайдено два медальони, яких оправа по ребру має той самий гранчастий кручений дріт²⁾.

Не можу не зазначити ще одну річ невідомого призначення — чотирикутний стовбик із глини, оправлений у золото, з паростком у бік. На ребрах його йдуть дротинки на чотири грані. Пару їх знайдено в місцині Кара-Агач в Акмолинському повіті³⁾. Датовання, надане цим могильним знахідкам у зазначеній статті, явно не відповідає дійсності. Знахідка речей з цією технікою в названих місцях заслуговує на увагу. Треба зазначити, що ще поки це єдиний випадок знахідок таких речей в країні такій далекій від батьківщини цієї техніки.

Не звертаючи уваги на браслети, нашійниці, персні, сережки, що виконано їх як у ці часи, про які в нас іде мова, так і в далеко пізніші часи, з такої самої гранчастої дротини, на підставі вказаного матеріалу ми примушені будемо сказати, що взагалі розповсюдження в ювілерних виробках гранчастої дротини спостерігається головним чином на північному березі Чорного моря. До того ці вироби не заходять далеко на північ від узбережних культурних осередків. Вони трапляються з речами, що датовання їх доходить у більшості до перших століть нашої ери.

Звернувшись до всіх пам'яток, що залишила нам доба великого переселення народів, розкиданих по Західній Європі та Україні з південною частиною Росії, ми помітимо таке явище: в пам'ятках пізнішої доби той самоцвіт, що відомий нам під загальною назвою альмандина, вживається всюди з рівною шліхованою поверхнею. Наприклад речі з видатного скарба Теодорика короля Візиготського (ум. р. 451), прикрашені пиляними, шліхованими самоцвітами (тими-ж гранатами⁴⁾), а саме меч, пряжки й інше. Або меч короля Хильдерика (481)⁵⁾, а також інші його речі.

¹⁾ К. Косцюшко-Валюжиничъ, «Отчетъ о раскопкахъ въ Херсонесѣ въ 1902 г.» в «Изв. Имп. Археологической Комисіи», Вып. 9, стор. 2.

²⁾ К. Косцюшко-Валюжиничъ, «Отч. о раскопкахъ въ Херсонесѣ в 1901 году», «Изв. Имп. Археолог. Комисіи», Вып. 4, стор. 110 — 111.

³⁾ «Раскопка кургана въ урочищѣ Кара-Агачъ Акмолинскаго уѣзда» А. Козирева в «Изв. Имп. Археологической Комисіи», вып. 16, 1905, стор. 33, рис. 2.

⁴⁾ Peigné - Delacourt, Recherches sur le lieu de la bataille d'Attila en 451, Paris, 1860, planches en couleurs 1, II.

⁵⁾ Peigné-Delacourt, op. cit., pl. III, IV. А також Haupt, A., Die älteste Kunst insbesondere die Baukunst der Germanen, Leipzig, 1909, Taf. II; M. L'Abbé Cochet, Le tombeau de Childéric I, Paris, 1859, p. 65; Ch. de Linas, Les origines de l'orfèvrerie cloisonnée f. III, pl. XVIII.

На золотій короні готського короля *Reccesvinthus*, з літерами, що вона має їх підвішеними¹⁾, і на багатьох інших речах.

Таких шліхованих самоцвітів майже не маємо в ранніх творах у надчорноморських осередках. Це техніка пізніших часів. Старіші речі мають самоцвіт горбкуватий і ніби-то безформий. Поверхня їх має ріжну форму.

Слід відзначити ще одну незначну, але характерну подробицю в нашій фібулі. Навкруги круглостої частини фібули розміщено п'ять кулястих з перетяжкою кінців тих шпеників, що проходять від пружини, та голки зісподу фібули. Цими кулястими окрасами закінчуються спідні частини, найбільш потрібні, над якими і через які утворилась золота з самоцвітами окраса. Такі кулясті кінці, то зовсім правильної форми, то злегка конічні, то іноді, як у нашій, здушені, приплюснені, а то ще й з якими-небудь додатками, трапляються на тих тільки фібулах, що або йдуть безпосередньо з римських культурних центрів, або з тих майстерень, що були під впливом римських форм і техніки, або мали які-небудь звязки з речами римської матеріальної культури.

Північне Чорноморське узбережжя і було таким полем, що приймало, вбирало, втягувало в себе наслідки могутньої римської культури, особливо що-до зовнішніх форм і техніки речей.

Наша фібула, що має такі ознаки сталої техніки і високих художніх досягнень, знайдена з великою кількістю римських монет, склад яких, починаючи з Нерона (54 — 68 рр.) і кінчаючи Пертінаксом (ум. 192 р.) майже без перерви, вказує на те, що і сама фібула, і скарб заховані були в землю в ранні часи нашої ери. Гадаю, що цей час не переходив за кінець третього століття. Можливо, що захований він був у землю ще раніше за кінець цього століття.

В такому разі фібула своїм походженням належить не пізніш як до III століття нашої ери. Звичайно-ж речі даного стилю й техніки зачисляють в розряд речей далеко пізніших часів: V — VI століття.

Справа в тому, що пам'ятки матеріальної культури цього стилю й техніки належать до тих часів, які часто визначається на підставі порівняння їх з подібними-ж речами західньо-європейського стилю, а іноді з так званими «меровінзькими», які звичайно походять з часів далеко пізніших і іноді мало мають спільного з нашими надчорноморськими пам'ятками.

Гарно датована знахідка з Керченської катакомби, що її опублікував Е. Р. фон-Штерн²⁾, указує на такий час, як кінець третього та початок

¹⁾ Peigné - Delacourt, Op. cit, pl. VI.

²⁾ Э. Р. фон-Штернъ, «Къ вопросу о происхождении «готскаго стиля» предметовъ ювелирнаго искусства», Зап. Од. Общ. Ист. и Др., т. XX, Одесса, 1897, стор. 1 — 15.

четвертого століття. Отже речі цієї знахідки виконані технікою й стилем іншої майстерні. Вони мають недбале, порівнюючи з нашою фібулою, виконання.

На підставі всього в коротких рисах наміченого гадаю, що фібула належить до високих, досконалих форм стилю й техніки.

Фібула виконана в майстерні надчорноморських культурних осередків. У той час, коли фібула народилася, таким осередком могла бути лише Керч.

Час народження фібули — третє століття нашої ери. Од сили припустимо — самий початок четвертого.

Фібула — «родоначальник» подібних відомих фібул Угорщини (Szi-lágy-Somlyó) та інших.

Рис. 10.

ВАЛЕРІЯ КОЗЛОВСЬКА.

(К и ї в).

СРІБНИЙ СКАРБ ЧАСІВ ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ з с. ФАТІВИЖ ¹⁾ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ.

Назва «доба великого переселення народів» має неточний і неправдивий зміст, бо традиційно зв'язується лише з пізнішими часами — сторіччями після нашої ери. Переселення різних племен або цілих народів на території України можна констатувати вже в далеко ранішу добу й навіть за передісторичних часів. Проте, ця назва і донині є в силі. Досить багаті збірки пам'яток культури цього часу, що розкидані в різних музеях та приватних колекціях, складаються або з випадково знайдених окремих речей, або більших чи менших скарбів ²⁾, або з розкопів могил та городищ ³⁾. Сила ріжноманітного матеріялу, що належить до цих часів, які датують II — VII ст. нашої ери, відмінні й технікою вироблення, і характером самих речей, а також впливом на них інших культур (напр., західні, східні). Матеріал цей у нас не весь видано й мало вистудіювано. Ударним завданням нашого часу що-до студіювання матеріяльних пам'яток доби великого переселення народів варто було-б поставити диференціацію їх по різних варварських народах, а саме — Гуннах, Аvaraх, Готах та інших. Таку спробу виявити окремі характерні групи згаданих пам'яток і зв'язати їх з певними варварськими племенами або народами висувають праці декого з західньо-європейських дослідників. Напр., це питання зачепили нові дослідники Андреас'а Анфельдис'а, Сольтана фон-Такас'а (Zoltan von Takács ⁴⁾ та інших.

Невеликий скарб срібних речей, що я маю описати, дозволяє зробити деякі аналогії й спробу зв'язати його з певним народом. Скарб цей було знайдено року 1914 в с. Фатівижу на Чернігівщині кол. Глухівського повіту.

¹⁾ Назву села залишаю ту, що одержала її від Етнографічного Т-ва.

²⁾ Напр., знаменитий перещепинський скарб золотих речей, скарб понад 50 срібних речей, що його знайдено в с. Мартинівці на Канівщині, скарб срібних речей, знайдений на пастерському городищі на Київщині.

³⁾ Напр., могили т. зв. полей похоронних урн. Пастерське городище.

⁴⁾ Nándor Fettich, «Das Kunstgewerbe der Avarenzeit in Ungarn», Budapest, 1926.

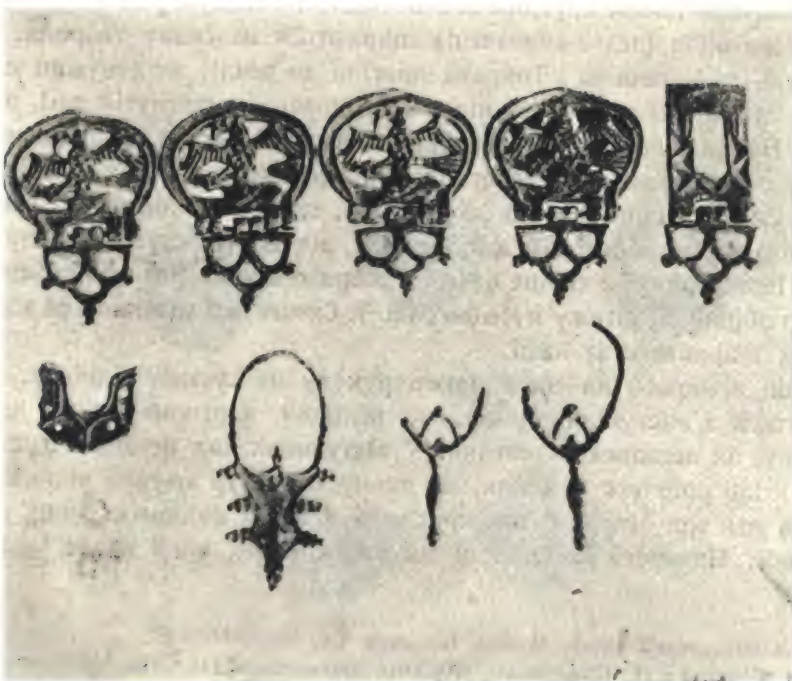
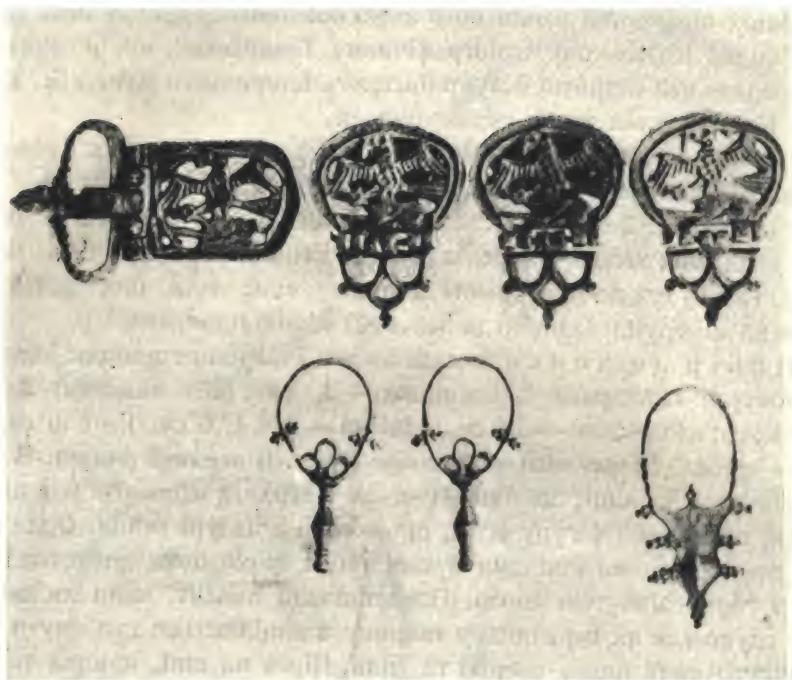

Табл. I. Фатівизький скарб. Набор до пояса і сережки-привіски.

Детальніших відомостей що-до його знахідки немає. Пізніше його подарував С. Бондар Київському Етнографічному Товариству, яке р. 1925 через обмін передало цей скарб до Всеукраїнського Історичного Музею ім. Т. Шевченка в Києві, де він тепер переховується.

Скарб цей складається з 20 срібних окрас, 5 бронзових бубонців та 5 срібних бляшок ¹⁾. Тут є поясний набір з ажурними бляшками, 3 пари сережок - підвісок, 2 пари браслеток і 5 бубонців. Чи всі речі з тих, що їх було знайдено, дістав і передав був до Етнографічного Т-ва С. Бондар, невідомо. Подам тут по можливості детальний опис всіх цих речей, поділивши їх на дві групи: 1) набір до пояса, 2) жіночі прикраси.

1. На б і р до п о я с а складається з 7 ажурних прикрас і застібки.

1. Ажурні прикраси завширшки — 3 см (без підвіски) й 5 см (з підвіскою); завдовжки — 3,5 см, підвіска — $2 \times 1,6$ см. Речі ці вилітані з щирого срібла. Збереглися вони добре (табл. I, верхній рядок). В овальній жолобкуватій рамці, що підвищується у верхній частині й має підвіску в нижній, приміщено фігуру орла, що вхопив в пазурі зайця. Орла зображено з розправленими крилами й хвостом, з трохи похиленою гордою головою, з гарно зігнутою шиєю. Представлено момент, коли хижий птах раптово спустився на перелякану тварину й націлюється дзюбанути її в голову. Фігура орла повна енергії та сили. Пір'я на шиї, крилах та хвості ображено заглибленими рисами, а на тулубі у вигляді 8 круглих ямок. Око визначено також круглим заглибленням. Голову представлено в профіль. Ноги орла (ледве визначені) спираються на спину тварини. Зайця зображено схематичніше. Тварина присіла до землі, витягнувши наперед передні та задні ноги, голову підвела на корчово витягнутій шиї, рот відтулила. Не зважаючи на схематичне виображення, фігура зайця повна тремтіння та страждання. Цей сюжет відомий у різних варіантах на азійських речах з Сибіру. Напр., золота фігура орла, що схопив козлика, з Минусинської області, або бронзова фігура орла, що дзюбає якусь тварину, знайдена в Пермській губ.; срібне блюдо з зображенням орла, що підхопив козлика, із збірки Ермітажу в Ленінграді ²⁾. Сюжет цей трапляється на речах раніших і пізніших за наші.

Наші прикраси на споді мають рухоми на сугаві підвіску. Сугав складається з виступів-петників, які поділені нарізкою на дві частини, що робить їх легшими на вигляд. У відтулинах цих петників закріплено обидва кінці срібного стрижня, на якому насунута ажурна підвіска. Підвіска ця має три отвори й три круглясті виступи по боках, з них спідній подвійний. Навкруги бляшки ці мають бережок, який надає їм вигляд грубих.

¹⁾ Археологічний відділ Музею, інвентар ч.ч. 33616—33645.

²⁾ И. Толстой и Н. Кондаковъ, «Русскія древности» в III, СПб., 1890, ст. 43—45, 73, 90.

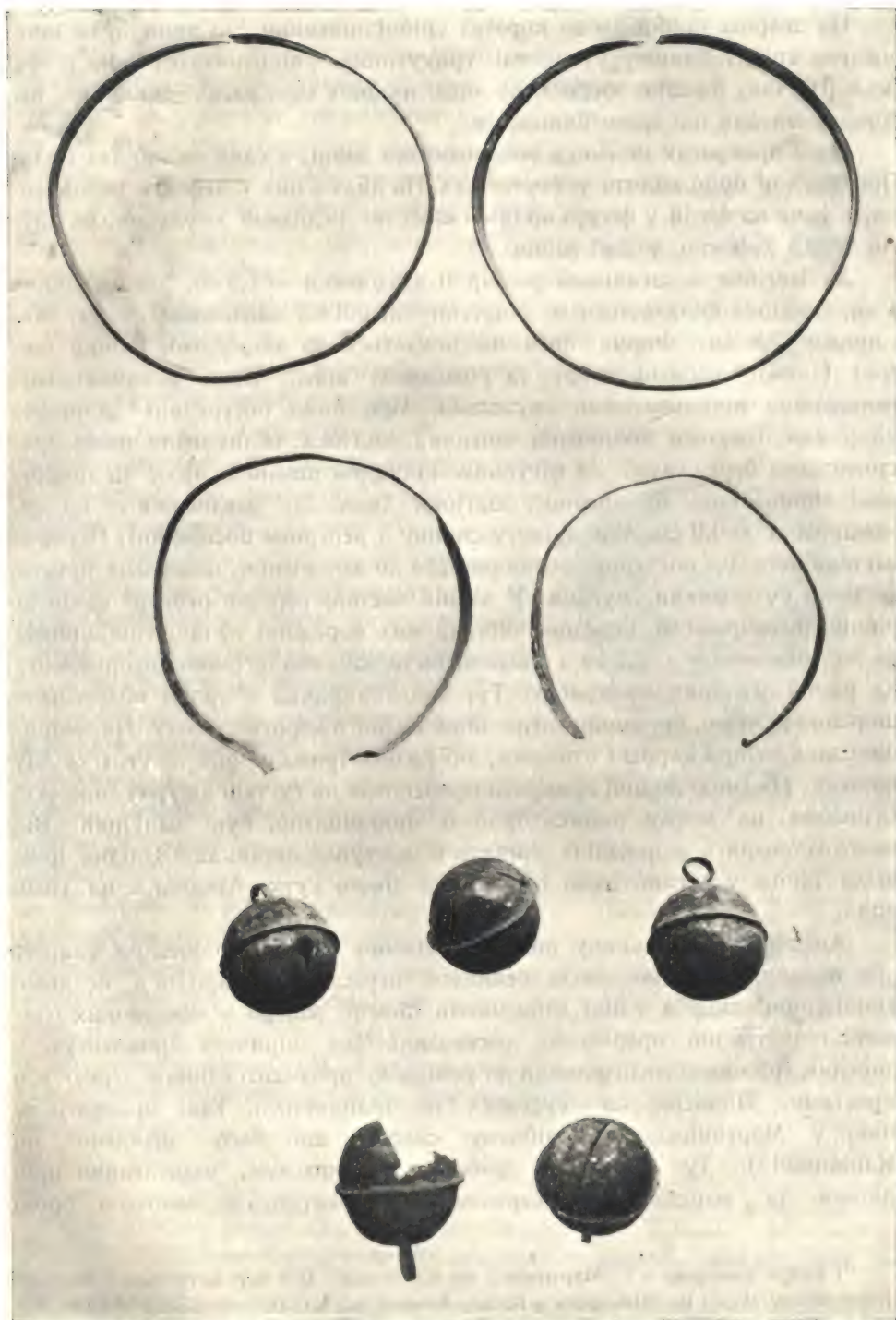

Табл II. Фатівизький скарб. Браслети й бубонці.

На звороті прикріплено короткі срібні шпеники, до яких було прироблено срібну бляшку у вигляді трикутника, уміщеного основою вгору (мал. 1). Такі бляшки збереглися лише на двох прикрасах. Можливо, що пояс протягали під цими бляшками.

На 3 прикрасах шпеники визначаються зовні, а саме на крилах орла. Прикраси ці було вилито у формочках. На двох з них є дефекти вироблення, а саме на одній у фігурі орла — хвіст не з'єднаний з тулубом, на другій такий дефект є у шиї зайця.

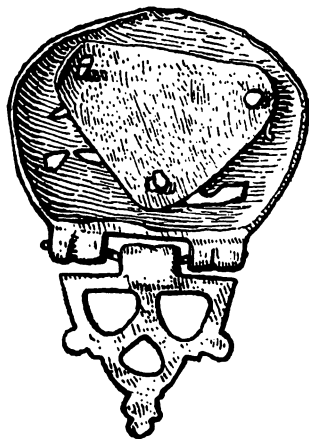
2. Застібка — загальний розмір її завдовжки — 7,5 см, завширшки — 4 см. Застібка складається з 3 частин: а) обідка завдовжки 4 см, завширшки 2,8 см. Форма його наближається до яйцюватої. Стінки широкі (1 см), звужені вгору та розширені вниз. Вони орнаментовані рельєфними простовисними смужками. Між ними посередині залишено місце для зігнутого закінчення шпеника застібки, облямоване двома простовисними бережками. За фігурним кінчиком шпеника місце це посередині випинається; б) шпеник застібки (мал. 2): завдовжки — 3,5 см, завширшки — 0,9 см. Має дугасту спинку з реберцем посередині. Передня частина його, що поступово розширяється до закінчення, оздоблена простовисними рельєфними смугами. У задній частині середнє реберце замінено рівним розширенням. Середова частина його порожня; в) прорізна бляшка до застібки — $3,6 \times 2,7$ см з орнаментом цілком аналогічним до орнаменту на раніш згаданих прикрасах. Тут овальна рамка з орлом облямована ширшою рамкою, що заокруглена лише з одного короткого боку. На звороті бляшки є чотири короткі шпеники, які колись тримали чотирикутну срібну бляшку. На споді до цієї прикраси причеплено на сустві ажурну підвіску. Стрижень, на якому колись було її прикріплено, був залізний. Від нього заховались заіржавілі кінчики в виступах-петниках. Залізна іржа осіла також у заглибленню горішнього лівого кутка бляшки й на дзюбі орла.

Аналогії фатівизькому поясному набору серед українських скарбів або окремих знахідок часів великого переселення народів я не знаю. Наші срібні скарби з цієї доби мають поясні набори з невеличких бляшок, геометрично прорізаних посередині (без звірячого орнаменту), з довгими срібними закінченнями до ремінців, орнаментованими зерню або простими. Підвісок на суствах не трапляється. Такі прикраси є, напр., у Мартинівському срібному скарбі, що його знайдено на Канівщині¹⁾. Тут разом з дрібними прикрасами, оздобленими прорізним та нарізним геометричним орнаментом, є золочена брон-

¹⁾ Скарб знайдено в с. Мартинівці на Канівщині. Він переховується у Всеукр. Історичному Музеї ім. Шевченка в Києві, Археол. відділ, інв. чч. 17213—17260.

дзова фібула меровінгського типу, грубі срібні шийні гривни, бляшки у вигляді людських та звірячих фігурок, византійський посуд. Застібки, закінчення до ремінців, поясні бляшки з цього скарбу подібні до таких самих речей з могил північного Кавказу, напр., Борисівського могильника V—VII вв.¹⁾. Проте зазначені речі зовсім відмінні від Фативізьких. Знахідки, аналогічні цим останнім, відомі з Угорщини, де їх було знайдено в могилі ч. 266 в Gátér. Тут знайдено поясний набір з прикрасами того-ж самого характеру, що й наші, а саме в чотирикутних ажурних бляшках виображено грифонів та хижих звірів, бляшки ці мають ажурні підвіски на суставах. Застібка цього поясного набору, простіша за нашу, має також прорізну бляшку з звірячим орнаментом²⁾.

3. До цього-ж самого поясного набору належить, очевидно, також і прикраса, трохи відмінна від нього. Лише цілковито тотожня підвіска на сугаві зв'язує цю річ з ним. Це є чотирикутна довгаста бляшка, що прорізнана також чотирикутником, посередині. Розмір її—3,2 × 1,7 см. У верхній частині зображено невиразним рельєфом лань, що обернула назад голову. Фігура ця оздоблена на стегні й лопатці двома круглими ямками (табл. I, остання фіг. праворуч, верхній рядок). Вузьке поле цієї прикраси під фігурою лани оздоблено рельєфними рисками, що скомбіновані у вигляді трикутників. До нижньої частини цієї речі на сугаві прироблено ажурну підвіску. Фігура лани аналогічна сибірським фігурам зазначених тварин³⁾.

Мал. 1.

4. Прикраса до пояса підковувата з дугастим рельєфним орнаментом та дірочками. Розміри її: завширшки—2,2 см, завдовжки—2 см. На звороті є три короткі шпеники, якими її було прикріплено до ремінця (табл. I, нижній рядок, ліворуч).

II. Жіночі прикраси фативізького скарбу складаються з 3 пар срібних сережок-підвісок, 2-х пар срібних браслетів і 5 бронзових бубонців.

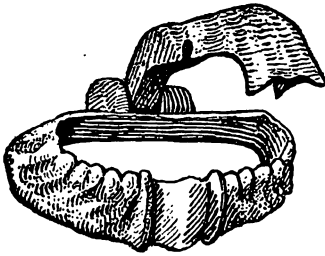
¹⁾ В. В. Саханевъ «Раскопки на сѣверномъ Кавказѣ въ 1911—1912 г.г.», Изв. Археол. Ком., вып. 56, Петроградъ, 1914, стор. 129—131.

²⁾ Nandor Fettich, «Das Kunstgewerbe der Avarenzeit in Ungarn», Budapest, 1926, ст. 25.

³⁾ Напр. подібна фігурка лани з сибірської збірки Ермітажу зображена у Толстого й Кондакова — «Русск. древн.» в. III, ст. 47, мал. 47.

1. Сережки (інв. ч. ч. 33627 — 33628) (табл. I, нижній рядок). Розмір їх — завдовжки (з дужкою) — 5,8 см, завширшки в тому місці, де кінчається дужка (з кульками), — 2,8 см. Сережки ці мають овальну дужку й щиток. Дужка насподі оздоблена трьома круглястими опуклинами, коло яких вона з одного боку прорізана, щоб начеплювати її. Щитки фігурні — зразу звужуються, далі трохи розширюються й потім знов звужуються. У нижній частині вони мають обопільні чотирирубні опуклини. Навкруги вони оздоблені 8 пірамідками з трьох та восьми кульок. Під верхньою трикутною пірамідкою щиток оздоблений рельєфним овалом.

Сережки (інв. ч. ч. 33629 — 33630) (табл. I, нижній рядок, ліва пара). Завдовжки — 5,2 см; завширшки в найширшій частині дужки — 2 см. Вони складаються з овальної дужки й виливаної фігурної підвіски. Дужка в нижній частині оздоблена 2 парами дрібненьких прикрас, а на самому споді потрійною петелькою. Підвіска виливана, злегка розширена посередині. З одного боку дужка прорізана, щоб чепляти сережку ¹⁾.

Мал. 2

Сережки (інв. ч. ч. 33631 — 33632). Розмір приблизний, бо в них бракує частини дужок, чому вимірити їх точно не можна: завдовжки — 5,1 см; завширшки — 2,3 см (табл. I, нижній рядок, права пара). Сережки ці типу допіру що згаданих, але простіші за них. Дужка в нижній частині оздоблена потрійними опуклинами, а насподі — дугастою прикрасою й виступом. Підвіска кована, розширена в середині. Закінчується вона пірамідкою з кульок. Всі ці сережки - підвіски вилиті у формочках. Чепляли їх до завою.

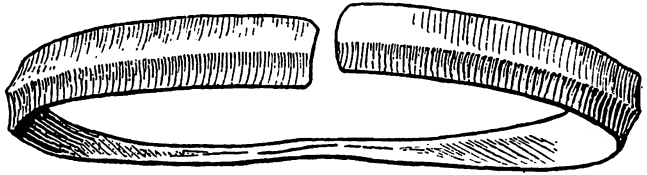
2. Браслети (інв. 33633 — 33634) (табл. II, верхня пара). Діаметр (у найширшому місці) у ч. 33633 — 7,5 см, у ч. 33634 — 7,4 см. Кінці вони мають роз'єднані. Вироблено їх з срібної платівки завширшки — 1,3 см. У середній частині платівка ця була збита на товстий дріт (діаметром понад 2 мм). Сліди від такої техніки вироблення залишилися у вигляді тонкої врізаної риси на внутрішній частині дроту браслету. Отже ця риса промовляє про те, що не дріт був розбитий на платівку, а платівку в одному місці згорнуто на дріт (мал. 3). Посередині браслетів і вздовж їх (до загорнутого в дріт місця) проходить реберце.

Браслети (інв. 33635 — 33636; ч. 33636 має один кінець обламаний) (табл. II, середня пара). Діаметри обох їх — 6,2 см. Того-ж самого типу, що й попередні. Допіру - що наведена техніка вироблення на цих примірниках ще виразніша, — а саме: вузька частина браслету являє собою

¹⁾ У сережки ч. 33629 дужка обламана біля петелькового орнаменту.

вузеньку платівку, яка на внутрішній поверхні має повздовжну риску від загорнутих країв ширшої платівки. Широкі частини цих браслетів завширшки 1 см. Вони також мають роз'єднані кінці й повздовжні реберця на зовнішній поверхні.

3. 5 бронзових бубонців (інв. 33637 — 33641) (табл. II, низ). У одного з них нижня частина поламана. Діаметр їх — 2,3, навкруги — 7,5 см. Кожний з них посередині оперезаний поземним бережком, який поділяє бубонця на дві частини — нижню з довгим рівним прорізом, який на обох кінцях переходить у круглі дірочки, й горішню, що має петельку. Поламаний бубонець дає можливість констатувати, що зазначений бережок, витиснутий з унутрішнього боку, був також місцем, де з'єднувалися обидві півкулі бубонця.

Мал. 3.

Кругла петелька з'єднаними кінцями просунута наскрізь через стінки бубонця й тут закріплена. У середині вкладено по камінчику неправильної форми. Бубонці ці також могли бути прикрасою жіночого убрання.

Цілком аналогічні бубонці було знайдено в могилах біля Маяцького городища Воронізької губ. разом з мідною фібулою, сережками й бубонцями типу Сальтовських могил ¹⁾. Тому датувати їх можна не раніш VI в. нашої ери.

Якщо жіночі прикраси фатівизького скарбу мало виявляють свою належність до певного народу, то далеко виразніші прикраси до пояса з цього-ж таки скарбу. Раніш уже було підкреслено аналогію їх з деякими речами, знайденими на Угорщині. Ці знахідки угорські вчені (Анфельди, Такас, Феттіч) вважають за гунські, доводячи, що ажурні речі з зображенням грифонів та хижих звірів, з привісками на сугавах властиві цьому народові ²⁾. Я вже зазначала, що речам типу фатівизького поясного набору не знаю аналогії серед українських матеріальних пам'яток часів великого переселення народів, а також підкреслила азіатський (сибірський) характер сюжетів, зображених на них. Ці дані дозволяють зв'язати цей цікавий поясний набір з ім'ям Гуннів і вважати його, можливо, за першу знахідку гунських речей на території України. Кількість таких речей у нас не може бути великою, маючи на увазі короткий час, який цей нарід перебував на українському терені.

¹⁾ А. И. Милютинъ. «Раскопки 1901г. на Маяцкомъ городищѣ», Изв. Археол. К-ін, в. 29; ст. 157.

²⁾ Nandor Fettich, «Das Kunstgewerbe der Avarenzeit in Ungarn». Budapest, 1926, ст. 56—57.

Що-до часу, до якого треба віднести зазначений скарб, то його можна датувати часами V — VI ст. нашої ери. В цьому можна базуватися на бунцях VI в., що їх було знайдено разом із речами (поясним набором), аналогічними тим, які д-р Нандор Феттіч датує початком V віку, з датуванням якого немає підстав не погоджуватися¹⁾.

¹⁾ Фотознимки для таблиць виконав фотограф Всеукраїнського Історичного Музею ім. Шевченка М. П. Сталінський, малюнки в тексті—худ. Ю. Ю. Павлович.

Prof. LUBOR NIEDERLE.

(Praha).

SLOVANSKA ZAUŠNICE.

Záušnice visící v podobě ozdobných kroužků z temene hlavy (patrně nějakého diadému) po skráních, pokládají se v archaeologii za bezpečný znak hrobů slovanských od IX. do XII. století. Je to známá these, kterou vyslovil již před 70 lety Jan Er. Vögel ve svých Parallelech, po něm jiní a jež neomylně dotvrdily všechny pozdější nálezy hrobů slovanských. Je to opravdu všeslovanský znak. Nebyl sice nošen u všech Slovanů v stejné míře, neboť provází hojně jen hroby západoslovanské a ubývá ho směrem na Balkán a do zadněprovske Rusi,—ale je zřejmo, že byl vlastní všem hlavním centrům slovanským a z nich zě se rozcházel s emigracemi až na obvod slovanského teritoria.

Co při tomto archeologickém znaku zůstává stále nejasné, je jeho původ, speciálně původ druhu nejdůležitějšího, při němž jeden konec kroužku je roztepán a zahnut v dvojité uško podoby písmene S. Odsud je českopolsky název archaeologicky: *n á u š n i c e e s o v í t á*.

Praslované podle všech příznaků nosili v uších jednoduché kroužky s konci se dotykajíc ímí nebo přes sebe položenými odedávna a jelikož i kroužky v sobě zavěšené, i kroužky s koncem v jednoduché úško zahnutým jsou známy v Zácarpatí již ze žárových polí popelnicových stupně slezského¹⁾ je viděti, zě zvyk nositi serie kroužků visících po skráních byl v zácarpatí prastarý a zě i forma s jednoduchým očkem, první to stupeň k pozdější formě s dvojnásobným esovitým závitem byl rovněž starý. Zdálo by se proto, že se forma esovitá vyvinula přirozeně zde nahorč, severně Carpat, u pravlasti slovanské nebo vedle ní.

Ale tomu tak nebylo. Nemáme dosud na severu esovitých záušnic z doby před IX. stoletím a i kdyby se našel doklad z VIII, byl by to stále doklad příliš pozdní proti nálezům z jihu. Na jihu při hranicích římského panství kolem severní Adrie nalézáme naopak kruh v S zakončené už z doby římské. Tak v nálezu u Cembri v Tyrolsku, u Sv. Michala v Krajně, v Castelu Selvy v Tyrolsku (tento neověřeny) a zejména v důležitém nálezu

¹⁾ Skotniki u Krakova (Wiener Praeh. Zs. II. 95).

žaroveho hrobu v rímské nekropoli u San-Servola v Istrii, mezi jehož kameny v maltě vězely větší kruhy s esovitým koncem¹⁾. Také nález zlatých záušnic ze sela Drnova (Noviodunum) v Krajině²⁾ pochází podle všeho z hrobů doby římské (ale mají jen jednoduché očko). U Bosně jsou ostatně esovitá zakončení známa z doby preřímské³⁾.

Z těchto končin se záliba pro tuto formu šířila na sever (srv. hroby merovejské u Mertlochu v Bavorsku, u Ebringen v Breisgau) a když do alpských zemí přišli Slované, ocitli se zde rovněž před touto formou ozdobných náušnic nebo závěsných kruhů. Ale je zajímavé konstatovati, že sice esovity kroužek take převzali nebo imitovali, ale sprva jen nepatrně. Zprva se jim zalíbily více jiné formy a ne forma esovitá, která se teprve později stala tak typickým příznakem západního a alpského Slovanstva. Slovanská nebo pravděpodobně slovanská pohřebiště VI. a VII. století ukazují v alpských zemích sice také kroužky s jednoduchým i esovitým koncem, ale jenom zřídka, jednotlivě a, myslím, jako náušnice, vedle nichž jiné formy byly hojnější. V slovanském pohřebišti u Michelsdorfu a velké Gorice nebylo esovité náušnice, v Mistelbachu jediná, v Hohenbergu, Krunglu a Bledu několik málo⁴⁾. Ale vedle toho našly se v Michelsdorfu, Mistelbachu Hohenbergu, Krunglu a Bledu kroužky se zavěšenými perlami, v Bledu, Sredne Vsi, Hohenbergu a v Krunglu kruhy s očky, na dolním polokruhu a se zavěšenými dráty, same to předchůdcové pozdějších náušnic a záušnic⁵⁾. Také forma většího kroužku s koncem obtočeným v masivní kuzel⁶⁾ (Hohenberg, Keszthely) náleží mezi tyto předchůdce, ač se dlouho udržela (Bijelo brdo, Sirák). Jsou to samé věci původu řeckoorientálního, byzantského, jejichž vzory sem přicházely přes Itálii, nebo z východu přes Balkan. Prototypy jejich známe v VI. a VII. století na Sicílii a v Egyptě. Podobný zjev vidíme ostatně i v Albánii.

Teprve později, myslím tak v době IX. století vešel náhle v oblibu jednoduchý kroužek esovity a to buď u severních Slovinců Pannonií nebo ještě spíše u Čechů a Slováků říše velkomoravské. Tito Slované začali je také vyráběti ve svých dílnách, jak pro potřebu domácích, tak i pro export, neboť se záliba v nich začala rychle šířiti dále! V IX. a X. století začíná esovitá záušnice pravidelně provázeti hroby a nálezy v zemích Slovanů polabských, pomorských, polských a v X. století objevují se první ukázky i v Rusku. V nalezích XI. století je jich zde všude plno, i na jihu na pr. v Bílém Brdu u Oseku nebo v Kloštru. Jen na Balkáně jich známe málo. Také v Rusku se neujaly v té míře jako na západě, a to prolo, že tam orientální a Keršské dílny dodávaly

¹⁾ Jahrbuch d. Zentral-Comm. I. 127. Ostatní doklady viz v mém Životu starých. Slov. I. 592—593. ²⁾ Podle zprávy ředitele N. Županiće. ³⁾ Život st. Slov. I. c. ⁴⁾ Srv. Jahrbuch für Jltert. III. 220, 226, Bericht des Landesmuseum Rudolfinum für das Jahr 1907 (Laibach Tab. II), Archeol. Értesítő, 1897, 135, 140, 145. ⁵⁾ Srv. poznámku predešlou. ⁶⁾ L. C. a Wiss. Mitt. laus. Bosnién und Herz. XII. 30, Hampel Altertümer I. 439.

ve značném množství jiné druhy náušnic a závěsných kruhů, jež se zase staly charakteristikem Slovanů východních. Ale i při tom objevují prosté záušnice s jednoduchým očkem i dvojitym esovitým.

Takový byl původ podle dnešních vědomostí tohoto šperku, jenž se stal v IX — XI. století pro slova *y* tak významným. O tom, jak se nosil, z čeho byl vyráběn a o podobných dalších detailech pojednal jsem již na místě jiném, výše uvedeném ¹⁾.

Zde se chci zmíniti ještě o archaeologickém terminu *z á u š n i c e*.

Toto slovo je sice všeslovanské, ale významu různého a v dnešním archaeologickém významu vyskytuje se poměrně pozdě, ačkoliv to není uměly novotvar. Nejdrive je doložena *z a u š n i c a* ve smyslu záhlavec, pohlavek rukou ze ucho daný (za ř. ῥάπισμα) a tak patrně dlužno vyložití větu z žiti Nifontova (rukopis XIII. stol.): «Нифонтъ даяше си заушьницѣ», který jsem omylem ve svém životě starych Slovanu uvedl při vykladu o kružích závěsných ²⁾. Druhý význam znamená žlázu za ušima, spec. onemocnělou žlázu záušní, a k tomuto významu vztahují se staročeské doklady ze XIV. století v Claretově Bohemáři verš 546 a Glossáři v. 1829, na něž mne upozornil prof. V. Flajšhans. Vobou případech slovníků Claretových značí záušnice jakysi labužnický pokrm (fercula) sestávající z tučného záuší ³⁾.

Třetí význam záušnice je ozdoba visící na hlavě za ušima po skráních a v tomto významu znam staré doklady v češtině teprve z počátku XV století, v polštině z doby ještě pozdější. V češtině sem patří «*z a u š e n y e z l a t e*» u Komestora z r. 1404 ⁴⁾ a *z a u š n i c e* v Hadání pravdy a lži pana Ctibora Tovačovského z r. 1467: «tkanic, cetek a zápon a záušnic zlatých i ženklův v tyle» ⁵⁾. V polštině znam zatím jen doklad ze XVII. stol. z Twardowského u Lebiňského (Mater. do słown. hist. I. 105): «*z gładkich wiszą zausznic skroni*». Ze staré rušiny u Sreznevského analogického dokladu není, neboť uvedeny vysě z žiti Nifontova vztahuje na záušnice ve smyslu jiném.

Staršího dokladu pro záušnici ve významu ozdoby tedy nemáme a není proto vyloučeno, že tyto ozdobné kruhy, o nichž ovšem nikdy nevíme byly-li nošeny ve vlasech, či také v uších, nazývaly se zprvu jinak. Domnívám se, že se na ně vztahovalo původně slovo *u s e r ě d z ѣ*, *u s e r ě d ѣ*, jež se vyskytuje v nejstarších překladech Pisma a jiných starych textech za *ί. ἐνώτιον, ἐμπλόχιον, τροχίχοος*. ⁶⁾ Podle nového výkladu Knuta Knutssona nevzniklo

¹⁾ Život Slov. I. 594 sl. ²⁾ Sreznevskij Mar. I. 957 (srv. i str. заушити, заушати). Srv. Život st. Slov. I. 588. ³⁾ U Bohemáři 546 cleme: «*faux zausznyce (sit). Nec ferula dicta memento*»; v Glossáři 1829 i «*fructula povidla, svitek ovira, faux zauszniczka*». ⁴⁾ Ed I. V. Novák I. 82 (Sbirka pramenů). Tvar zaušenie místo záušnice je podle V. Flajshanse jen Soukromy výrobek komestorův, ale to na existenci a významu slova nic nemění. ⁵⁾ Současný věcný doklad vidíme na kresbě ženy se závěsnými kruhy ve vlasech v bibli Velislavově. Srv. Život st. Slov. I. 602, obr. 90. ⁶⁾ Srv. doklady u Sreznevského Mar. III. 1264.

a nemohlo z fonetických důvodů vzniknouti sl. *u s e r ě d z ь*, (podobně jako lit. *o s e r i n g*) z gotského **a u s a - h r i g g s* nebo **a u s i - h r i g g s*, nýbrž z nějakého západogermanského **o s e r i n g e*, **o s e r i n g* (t. j. Ring mit Oese) a ne přede VI. stoletím³⁾. Význam **o s e r i n g a* z toho sl. *u s e r ě g ь* hodi se ovšem nejlepe na takový typ ozdoeného kruhu, jaký se počal od VIII. stol. šířit k severním Slovanům a v IX—X. stol. už byl obvyklou ozdobou hlavy. Je proto dobře možné, že nový význam germansky značící specialně kruh s uškem, byl prvním a původním termínem pro záušnici s jednoduchým nebo esovitým očkem a že teprve později při rozvoji exportu českopolského vzniklo nové domácí označení — «*z á u š n i c e*», možná ostatně dosti časně už v X—XI století, třebaž je doklad pro to v hodně pozdější.

³⁾ Knutsson, Über die sog. zweite Palatalisierung in den slaw. Sprachen. Acta univ. Lund. 1925, XXI. 135.

КАТЕРИНА МЕЛЬНИК-АНТОНОВИЧ.

(К и ї в).

ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ СТАТИСТИКИ СТЕПОВОЇ ПОЛТАВЩИНИ.

Влітку біжучого 1927 року мені довелось перевести невеличкі археологічні розвідки на Полтавщині в околиці залізничної станції Драбово-Барятинської, колишнього Золотоноського повіту, нині Прилуцької округи. Розвідку переведено за поміччю і коштом директора Драбівської Дослідчої Агрономічної Станції М. О. Левицького, якому складаю тут щире подяку.

Приблизно $\frac{1}{4}$ кілометра на S. E. од вокзалу починаються ґрунти Дослідчої Станції; тут на самій межі помічається невеличка купка могилок звичайного степового типу, низьких та широких, що майже до непомітності розволочено оранкою. Тепер їх можна зазначити 4 — 5; найбільшу перекопано під дорогою на межі; три могилки поруч з нею на Дослідчому Полі; дві було далі за дорогою, але зараз їх розкопано під селянські льохи. Приблизно $\frac{1}{4}$ кілометра на полудень од цих могилок, в полі, стоїть так звана р о з к о п а н а або р о б л е н а могила звичайного типу. Кілька кілометрів далі на S. W. на степу видно майданове городище з кількома додатковими валами. Далі в другий бік на N. E. N кілометрів за 6 од станції, по високому вододілу понад р. Чумгаком (допливом Оржиці), вимальовується чимала могила звичайного степового типу — широка й округла. Отже частина степу на обширі 10 — 15 кілометрів зберегла виразні ознаки колишнього заселення, що заслуговують на наукове дослідження. Розкопано ту могилу, що найліпше збереглась на Дослідчому Полі при дорозі.

Могила заввишки 70 сантиметрів, діаметр насипу 20 метрів, розкопку переведено круглою ямою 10 метрів діаметром. Насип складає місцева чорноземля, трохи піскувата, міцно злежана, густо переточена од верху до самого глибокого цілика незчисленими норами різних звірят, починаючи польовою мишкою та кінчаючи великими гризунами, а почасти

й хижакими ⁴⁾. В тих норах часто траплялись поодинокі людські кістки цілі або поламані. В західній частині насипу, 20 сантиметрів вище поля, 30 см од краю ями, знайдено скелет дитини років 3, головою на захід, сильно скорчений; кістки всі роздушено з землею, почасти розтягнуто по норах. На грудях знайдено черепочок з чималого грубого посуду міцної темної глини, зробленого без колеса і досить добре випаленого; на ньому видушено пальцями впоперечні смужки. Жадної присипки або

підстилки, навіть сліду домовини не помічено; всі кісточки обкипіли міцною сірою коркою од земляних солів, що свідчить про їх вельми велику стародревність.

Далі по всій площі ями знаходились поодинокі шматочки черепа та побитих кісток дорослої людини, так само обкиплених сірою коркою. На 30 см нижче поля, майже на половині круга, 2,50 метра од західнього краю, зазначилась широка домовинна яма в напрямку з заходу на схід; 15 см глибше дуже тонкий шар зотлілого дерева з рештою березової кори (мабуть з березових обаполів). На тім помості скелет чоловіка середнього віку, випростаний навзнік головою на захід; череп на правому боці ліва нога просто, праву руку й ногу розтягнуто далі по норах. Біля клубів, трохи нижче пояса, два шматочки невеличкого круглуватого залізка, остільки поіржавлені, що ніяк не можна визначати самої речі

¹⁾ Всі голови та кісточки привезено до Києва для наукового определення.

(найбільш подібне до пряжки). З лівого боку біля самого черепу лежить коняча голова з пробитим тім'ям, всі чотири голяшки та копита покладено в ногах небіжчикові; під ними так само помітно тонкий шар потлілого дерева; все інше — сугуби, ребра, плічка, стегна, себ-то кінська шия, тулуб та ноги відсутні — жадної кісточки з того не знайдено ніде в могилі до самого ґрунту.

На 40 см під цим самим небіжчиком, а на 85 см нижче поля, в тім самім напрямку, трохи ближче до середини ями, друга домовина значно давніша. Скелет вельми поспований лежить на лівому боці сильно скорчений: литки зовсім притулено до стегон, руки збереглись тільки до ліктів, обидві ключиці та значна частина (позвонків) сугубів лежали в порядку. Більшість кісток порозпадались і вельми потрухли, особливо зісподу. На деяких видко слід червоної фарби, що часом просякла і вглиб так званих губчастих кісток. З правого боку, 60 см од скелету, лежав шматок ребра великої тварини та кілька чималих птичих кісток (всі вкриті сірою коркою), що мабуть було покладено з м'ясом на харч небіжчикові. Під скелетом помічається тонкий шар зотлілого дерев'яного порохна та одно дрібненьке зернятко вугілля. Жадних речей або присипки не помічено; домовинну яму в чорноземному ґрунті нічим не зазначено. Поодинокі шматочки черепу, більшість ребер та довгих кісток, дрібні сугуби пальців та спини, що всі вкриті стародавньою сірою коркою, розтягнено на ріжній глибині по всій площі могили.

Не вважаючи на такий бідний похорон, розкопана могила все-ж таки дає певні підстави для деяких висновків.

1. Маємо невеличку групу типових степових могил, які звичайно бувають в околиці «роблених» майданових могил або городищ. В таких могилах звичайно буває похорон скорченого типу, часом поодинокий, частіше колективний (вдвох і більше). В даному разі маємо похорон з двох ріжних епох, вельми віддалених поміж собою: основний або первісний похорон тут — дорослий скелет скорчений; дитину, теж скорчену, може одночасно з ним, або й пізніше прикопано поблизу зверху, тоб-то вже на могилі, просто в насипу, без ями. Недбале урядження домовини, в противність тому, що помічається напр. на Харківщині та взагалі далі на схід, цілковитий брак будь-якої присипки або підмазки, ритуального посуду, окрас або яких побутових речей, крім кількох кісток з домових тварин, — все те свідчить про найпізнішу добу скорченого похоронного звичаю. Положення тіла ще додержують, а решту що-до змісту вже занедбано, як непотрібне.

2. Похорон з конем є звичайний типовий похорон кочуна в давнішій, вже готовій степовій могилі. Але й тут ми вже бачимо певну одміну — модифікування: замість цілого коня, загнужданого та з відерцем, і самого лицаря, озброєного, як бува по інших сторонах, ми маємо саму голу ко-

нячу голову та чотири литки з бабками та з копитами, себ-то ніби тільки символ коня; тулуб і стегна, все що звичайно їдять кочуни, мабуть було спожито в часі похорону десь осторонь, бо по всій могилі не знайдено з того ані сліду. Ця подробиця також приводить до висновку про пізнішу добу кочунського похорону.

Не берусь докладно зазначити, до якого саме з тюркських племен може належати цей похорон, але з огляду на положення даної місцевості понад річкою Чумгаком, на північно-західньому пограниччю стародавнього половецького степу, з огляду на певні відміни, що помічаються в так званих впускених кочунських могилах по інших сторонах, напр., на Київщині в колишньому Пороссі, можна, здається, припустити, чи не є тут якийсь пізніший половецький варіант степового похорону.

В кожному разі дозволю собі навести цей розкоп як один з аналогічних фактів що-до археологічної статистики наших степових могил.

ВАЛЕНТИН ШУГАЄВСЬКИЙ.

(К и ї в).

ЩО ТАКЕ «КАНАК»?

Етюд з галузи вивчення речей особистого вбрання Старої України.

В документах XVII—XVIII вв., що в різних випадках подають реєстри речей хатньої обстанови й побуту, іноді поміж речами особистого вбрання згадується «канак»¹⁾:

«Каначокъ рубоѣновый зобохъ боковъ»²⁾.

«Клейнотовъ женскихъ: перель, ланцужковъ, каначовъ, червонцовъ, дукатовъ»³⁾...

«Каначокъ алмазній въ 10 алмазахъ і 1 рубинъ».

«Коначокъ рубиновій зъ великимъ шафіромъ и около діяменти, цѣна оному тысяча рублей»⁴⁾.

«Тутъ же остается въ Сокиринцяхъ перестенковъ 12; коначковъ 4, табакерокъ золотихъ 2, да сундуковъ два з сребною посудю»⁵⁾...

Що-ж саме означали цим терміном? Канак — польське слово⁶⁾, означає намисто⁷⁾.

¹⁾ Варіанти: «конакъ», «коначокъ» «каначокъ».

²⁾ «Року 1732, мая 18. Реєстръ рѣчей материнськихъ, сколько имѣется на лице, взятыхъ панею Мариєю Ситенскою, когда пошлюбила вѣторимъ бракомъ» (Тр. Черн. Предв. Комит. по устр. XV Арх. Съѣзда въ Черниговѣ, Ч., 1908, с. 22).

³⁾ «Декрет Генеральной Войсковой Канцелярии 1749 г. об уступке имений жены черниговского судьи Василия Томары, Пелагиею, мужу своей внучки Екатерины, черниговского хорунжему Василию Комаровскому» («Обозрѣніе Румянцевской описи Малороссии, Ал. Лазаревского», Ч., 1866, сс. 30—31).

⁴⁾ Реєстр речей посагу дочки прилуцького полковника Григорія Галагана Параскеви, що одружилася 1768-го року з бунчуковим товаришем Степаном Лашкевичем, «Галагановскій Семейный Архивъ», «Кіев. Стар.», 1883, XI, с. 465.

⁵⁾ Тестамент прилуцького полковника Григорія Галагана, складений 1771 р., Ibid., с. 461.

⁶⁾ Канак—слово не польське, а татарське; його запозичили в Татар і Поляки, і України. *Прим. ред.*

⁷⁾ П. П. Дубровскій, Полный словарь польскаго и русскаго языка. Часть польско-русская, Варш, 1906, с. 164: «Капак—и, м.—ожерелье (женское украшеніе)».

Горбачевський у своєму відомому «Словарѣ древняго актовaго языка сѣверо-западнаго края и Царства Польскаго» також вважає його за рід наміста, «що носили паніі в половині XVII ст.»¹⁾. Але в українських документах XVII — XVIII вв. цьому слову надане інше значіння і воно означає іншу річ, як це показує порівняльна аналіза згадок про «канак» у документах, що вказують іноді і деякі ознаки його:

Самійло Величко в першій томі своєї «Лѣтописи» оповідає, посилаючися на «рукописныхъ лѣтописцовъ козацкихъ», що польський король-внук Володислав, від'їжджаючи з-під Хотина по закінченню Хотинської

кампанії з Турками, відвідав 1625 р. 21 жовтня табор допоміжного козацького війська, що стояло тоді під Хотиним. Прощаючися з гетьманом Сагайдачним і всім військом, він дякував їм «за щирую и вѣрную службу въ военной окказіи висвѣдченную» запевняв їх у вдячності свого батька короля Жигимонта III, і «дароваль при томъ же Сагайдачному к а н а к ъ щ и р о з л о т н і й, въ осмдесять шесть червонихъ бывшій, на богатой фіялковой стонжцѣ²⁾ завѣшенній, на которомъ зъ одной стороны была персона отца его Принцъ Владиславова, короля Жигмунта, виборними рубѣнами осажена, а зъ другой стороны былъ орелъ гербовій короны Полской, найвиборнѣйшими шафѣрами обложенній. Щогди дароваль Принцъ Сагайдачному,

¹⁾ Вильно, 1874, с. 178.

²⁾ Стрічці.

тогда его зъ постели зведено и на ногахъ поставлено¹⁾; якій к а н а к ъ Владиславъ самъ зложилъ на Сагайдачного и поціловаль въ голову»²⁾.

З наведеного опису предмета, що його королевич Володислав поклав на гетьмана Сагайдачного, видно, що в даному разі канаком назване не намисто, себ-то шийна прикраса, що охоплює шию і складається з кількох приблизно однакових предметів, але окремих, великий (порівнюючи з звичайними елементами намиста) предмет, який треба було носити на шиї, повішений на стрічці. Маючи медалевидний характер — зроблений він з золота, двобічний, з виображенням голови держави й державним гербом — він разом з цим не був медалею; можна було-б чекати, що його буде названо «дукатом»³⁾, цеб-то назвою особливого гатунку монетовидних чи медалевидних шийних прикрас. Але його названо якраз к а н а к о м — отже він відрізнявся від дуката⁴⁾.

В реєстрі речей підскарбієвої генеральної Марфи Степанівни Скоропадської, складеному невдовзі по 1745 р.⁵⁾, є важлива вказівка на зовніш-

¹⁾ Сагайдачний лежав у ліжку, тяжко поранений. Після того він вже не вичунав і вмер у травні 1622 р.

²⁾ Лѣтопись Самоила Величка, изд. Врем. Комисс. для разбора древнихъ актовъ, т. I, К., 1848, Додатки, с. 35, 36. В перекладі Записок про Хотинську війну Матвія Титлевського, вміщеному в історичній збірці Стефана Лукомського, 1770 р. (вид. в IV т. Лѣтописи С. Величка, с. 151—182), в оповіданні про ту-ж таки подію сказано, що Володислав подарував Сагайдачному портрет Жигимонта III з польським орлом на другім боці, обсаджений рубінами й сафірами, вартістю 70 червінців (с. 175).

³⁾ «Дукач», «лычман» пізніших часів.

⁴⁾ Треба відзначити, що Жигимонт III в подячнім листі з 12 січня 1622 р. гетьманові Сагайдачному й війську за послуги в Хотинській війні каже між иншим, що посилає гетьманові корогву, булаву і «Kanak w pięć set talarów». Сагайдачний в відписнім листі до короля українською мовою дякує королеві за «клеиноти войсковіе—короговъ, булаву, и за к а н а к ъ». Що саме являв собою цей «канак» — напевне не відомо. В російському перекладі грамоти Жигимонта III, до неї прикладеному (Лѣтопись Величка, т. I, приложения, с. 42—5), це слово перекладене словом «цѣпъ». Але-ж у згаданій збірці Лукомського (прим. 3 на с. 4, л. I) в викладі подячного листа Жигимонта III Сагайдачному (Лѣтопись С. Величка, т. IV, с. 177) сказано, що король подарував Сагайдачному корогву, булаву і «п о р т р е т ъ въ 500 талеровъ битыхъ»; Сагайдачний, відповідаючи, дякував королеві за його ласку, «а особливо за знамя и за булаву и за п о р т р е т ъ». Збірник Лукомського складено в третій четвертині XVIII ст., коли термін «канак» існував ще в живій мові і значіння його мусіло бути добре зрозуміле серед людности; тому треба думати, що переклад грамоти Жигимонта III, що зробив Лукомський, точніший, і що присланий до Сагайдачного «канак» був дійсно портрет, а не ланцюг; це тим більш імовірно, що вказана в грамоті вартість канака—500 талерів занадто висока для ланцюга, хоч-би й золотого.

⁵⁾ М. С. Скоропадська, дочка стародубівського війта Спиридона Ширая, була в першому одруженні за військовим канцеляристом Яковом Чарнишем. Коли вона одружилася вдруге—з генеральним підскарбієм Михайлом Василевичем Скоропадським, вона розподілила речі, що дістала від першого чоловіка, між його дітьми—дочкою Ганною і трьома синами. З цього приводу і складено цитований тут реєстр, виданий у «Черн. Губ. Вѣдомостяхъ», 1858 г., № 23, часть неофіціальная.

ній вигляд канака, що його зазначено в реєстрі поміж іншими жіночими прикрасами. Ця вказівка дає, разом з тим, змогу розгадати значіння двох предметів, вміщених поміж численних жіночих окрас у двох описах з першої четвертини XVIII в., що мають визначну історичну вартість — «Реєстръ имѣнія Семена Палія» (1704 р.¹⁾ і в «Книгѣ пожиткамъ бывшаго Черниговскаго полковника Павла Полуботка» (1724 р.).

В реєстрі Скоропадської вона передає дітям її першого чоловіка між іншим «коначокъ орлика мѣсдѣланній». В реєстрі-ж майна С. Палія, у відділі «Клейноти и сплендори женскіе» читаємо: «штучка една кшталтомъ орла зъ рубѣнками, зъ чотирма шмаракгдами»²⁾. Це не «запона» (аграф), і не «ланцюжок», і не «маниста», і не сережки, бо ці речі названі пізніше в цьому-ж таки відділі. З другого боку, ні в цьому відділі, ні взагалі в реєстрі нема терміну «канак», хоч самого предмету, як звичайної шийно-нагрудної прикраси, не може тут не бути.

Порівнюючи ці дані з вищенаведеною формою канака, «орликомъ сдѣланного», ми мусимо визнати, що штучка «кшталтом орла» і є канак. Особи, що складали реєстр, або не знали цього терміну, або не зрозуміли призначення предмета.

Безперечно канаком був і «орель золотой, над главами крестъ, въ немъ искръ яхонтовыхъ красныхъ 45, въ срединѣ изумрудъ зеленый» — предмет, записаний у відділі «женскихъ крестовъ» у «Книгѣ пожиткамъ Павла Полуботка»³⁾. Тут його не названо властивою йому назвою з цілком зрозумілої причини: опис складали російські офіцери⁴⁾, що, звичайно, не могли знати місцевих українських назв предметів⁵⁾.

Таким чином, ми бачимо, що канак іноді мав—і доволі, здається, часто — форму орла, зробленого з металу і прикрашеного коштовним камінням. В деяких випадках каміння було основним елементом канака, а метал мав допомічне значіння держална, оправы, як це видно з наведених вище цитат: «каначокъ рубѣновий зобохъ боковъ», «коначокъ алмазній въ 10 алмазовъ и 1 рубинъ», «коначокъ рубиновій зъ великимъ шафіромъ и около дияменти». До типу канаків цього роду належить правдоподібно і «(штучка) другая круглая зъ рубѣнами», зазначена в реєстрі Палієвого

¹⁾ Лѣтопись Величка, т. IV, Київ, 1864, с. 111—132. Висловлюємо щиру подяку академікові Д. І. Багалію, що звернув увагу дослідників української побутової старовини на цей цінний документ.

²⁾ Реєстръ, с. 118.

³⁾ «Книга», с. 5. Поміж хрестами ця річ записана очевидячки тому, що в орла був «надъ главами крестъ»; до інших відділів—«серги», «женскихъ цѣпей золотыхъ», «жемчужныхъ перлъ»—він мабуть зовсім не пасував.

⁴⁾ Майор Михайло Раєвський, лейб-гвардії сержант Львов і інші.

⁵⁾ Всюди в описі уживано великоросійських назв: «палата, завѣси, горница, поставецъ, свѣтлица, кровать, хоромы, яхонтъ, лазоревый, пуговицы, цѣль, ленты, ворворки» і т. д. і т. д.

В центрі горішньої дошки окладу у великому овальному вінці накарбовано досить високим рельєфом виображення розп'яття з передстоячими; в кутках, в овальних медальйонах — чотири євангелисти. Між двома долішніми медальйонами, в малому бароковому овальному картуші викарбоване покладення до гробу, а між горішніми — воскресіння. На долішній дошці окладу, в центрі, в овальному вінці — виображення на цілий зріст св. Миколи Мірлікійського, патрона гадяцького монастиря, також карбоване. Вгорі й долі в невеличких барокових картушах — благовіщення й обрізання. По кутках — чотири «пуклі» («жуки»). На вільних площинах обох дощок окладу, головним чином коло медальйонів і навкруги їх, в'ються віти аканту в бароковому трактуванні. Крім того, коло центральних медальйонів особливі схожі на роги волоти, характерні в бароковім декоруванні. Далі, на горішній дошці, вгорі, між картушем з виображенням воскресіння і центральним виображенням вправлено восьмикутній, плаский, досить великий сердолік, оточений опуклим кільцем з рівчачками, в яке вставлено дванадцять невеликих діамантів. Долі, між картушем з виображенням покладення до гробу і центральним виображенням, симетрично до горішньої вставної окраси, вправлено овальний зелений камінь ¹⁾, а круг нього, в опуклому кільці — шість діамантів ²⁾. Ці дві прикраси трохи незвичайні для окладів євангелій; але зовсім незвичайне явище — чотири згадані додаткові окраси (див. мал. 2).

Їх прикріплено до поверхні оклада тонкою, майже непомітною дротинкою, просунутою крізь товщу оклада, і окантовано особливими опуклими бордюрчиками, які підвищуються над масивною площиною оклада, відповідно до лінії контуру прикрас, і таким чином доводять, що вже роблячи оклад, взяли на увагу потребу прикрасити його пізніше додатковими

¹⁾ Здається хризопраз, але можливо, що й скло.

²⁾ Жадних марок і йменників на окладі не знайдено, навіть після уважного обслідування його. Разом з тим не можна не звернути увагу на те явище, що загальною композицією барокового орнаменту і його трактуванням цей оклад дуже нагадує оклад 1749 року, з клеймом майстра Ф. Л. на євангелії 1746 р. київського друку, що належить Всеукраїнському Історичному Музеєві в Києві (видав його Д. М. Щербаківський, «Оправа у київських золотарів XVII—XVIII вв.», Київ, 1926, с. 35, мал. 24). Разом з цим оброблення орнаменту горішньої половини середника до л і ш н ь о ї дошки гадяцького євангелія майже зовсім тотожне з таким-же обробленням горішньої частини середника г о р і ш н ь о ї дошки київського євангелія — з зовсім однаковим обробленням поверхні схожих на роги волот лускою. Також подібно оброблено дрібниці з коштовним камінням на обох євангеліях. З другого боку виображення євангелистів і символічні фігури коло них у чотирьох кутніх медальйонах чернігівського (гадяцького) євангелія трактовані абсолютно тотожно з тими-ж виображеннями на оправі євангелія 1717 р.; оправа ця 1722 року, роботи київського майстра Яреми Білецького (належить Київському Музеєві, видана в Д. М. Щербаківського, *op. cit.*, с. 26, мал. 14). На жаль, брак місця не дає змоги спинитися тут у звязку з наведеними даними на питанні про авторство оправ гадяцького євангелія.

Мал. 2.

накладними фігурами (крім карбованого орнаменту). Дві великі горішні прикраси, цілком подібні одна до одної, лежать з обох боків горішньої частини центрального овалу, безпосередньо під горішніми медальйонами з євангелистами. Розмір цих прикрас: висота — 8,5 см, ширина — 7,2 см.

Вони являють собою чисто орнаментальні ажурні пласкі фігури, зроблені з срібла й коштовного каміння, майже круглої в загальній схемі форми, але з витягнутими в сторчовому напрямку килевидними виступами. По зовнішньому краю кожної фігури йде вузька срібна смужка, що складається з трьох, з кожного боку злегка вигнутих, дужок, які вгорі й унизу сходяться згаданими килевидними виступами. В центрі обох фігур вміщено восьмичастинні трохи опуклі розетки; їх оточують суцільні вінки, що складаються з восьми досить великих стилізованих квіток на тоненьких стебельцях, з парами маленьких, симетрично розташованих вигнутих листків. Вінок займає всю просторінь між розеткою та зовнішньою смужкою і з'єднаний з нею кінчиками листя й квіток і тоненькими вусиками, утворюючи в незаповнених місцях тонкий гарний ажур.

Фігури рясно прикрашено коштовними каміннями і почасти імітацією: в центрі розетки вміщено великий смарагд ¹⁾, решту поверхні обсаджено невеличкими (двох розмірів) пласкими рубінами й смарагдами, що дають дуже живу й ефектну кольорову гаму. Тонкі вусики — перемички вкрито зеленою, синьою й білою емалю.

З боків долішньої частини центрального медальйона, над нижніми медальйонами з євангелистами прикріплено дві інші фігури, що прикрашають оправу. Права — пласка, в загальній схемі майже кругла ²⁾, але має витягнуту назовні долішню частину, яка утворює килевидний виступ з двома відігнутими в боки загостреннями. В центрі фігури вміщено золотий хрестик з золотими трилисниками, що виходять з кутків перехрестя в обидва боки. Просторінь між хрестиком з трилисниками і зовнішньою хвилястою смужкою — рамочкою вкрито ажурним квітково-рослинним орнаментом. Хрест і трилисники обсаджено пласкими рубінами; на перехресті — смарагд. Решту частин вкрито барвистою мережаною емалю ³⁾. В горішній частині фігури помітно зріз — можна гадати від ушка, що колись було тут.

Ліва прикраса являє собою фігурного орла, особливо для нас цікавого. Важлива відміна її від трьох попередніх у тому, що вона двобічна й опукла з обох боків, — з долішньої більше ніж з горішньої. Не дуже прилягаючи до площини оклада, вона частково виявляє декоративне оброблення її долішньої поверхні. Розмір її 4×5,4 см.

¹⁾ Мабуть скло з фольговим підкладом; в правій прикрасі його бракує (він випав).

²⁾ Лінія контуру її складається з таких самих дужок, як і у великих фігурах. Розмір її: 4,5×5,4 см. ³⁾ Більша частина її висипалася.

Своїм типом це фігура московського геральдичного орла XVII віку. Він двоголовий, з розгорненими й поставленими майже сторч крилами, з трапезуватим хвостом і шостибічним щитком на грудях, витягнутим у сторчовому напрямку. Голови увінчано одною загальною великою п'ятизубою короною. За винятком голів, перемички між ними, що виступом угору підтримує корону, і лап вся решта поверхні фігури орла поділена неглибокими подвійними борозенками, що дають дуже схематизований вигляд пір'я, і обсаджена пласко покладеними платівками рубінів та чотирма смарагдами¹⁾. Вказані ж спочатку частини, інакше прикрашені, вкрито мережаною емаллю: червоною, білою, чорною й жовтою. Другий бік фігури, оскільки її можна розглянути збоку, оброблений вставками кольорової емалі, з додатком до названих кольорів блакитного. На кінці середнього зубця корони, щеп-то на найвищій місці фігури, ясно помітно згладжений зріз, безперечно від вушка, що раніш було тут, прилютоване до фігури.

Порівняльне вивчення оправ евангелія з одного боку і змальованих прикрас з другого показує, що ані стиль їх, ані манера виконання, ані характер мотивів, ані спосіб декоративного оброблення їх поверхні — не мають нічого спільного. Прикраси виготовлено в іншому місці, робили їх інші майстри і зовсім не з тим, щоб прикрасити ними евангеліє. Це твердження можна довести тим, що обидва менші предмети мали вушка або кільця, щоб їх вішати²⁾, а фігурка орла має декоративно оброблений зворотний бік; цього не могло-б бути, якби ця річ призначалася для прикраси оправ евангелія, щеп-то для того, щоб її можна було зворотним боком прикріпити до поверхні оправ.

II.

Ми не ставимо собі завдання рішати тут питання, на що призначалися спочатку два більші предмети — це вийшло-б за межі нашої теми. Але дві менші прикраси, без сумніву, «канакі». Це видно, по-перше, з вищезгаданого факту існування в них вушок або кілець для підвішування їх, а в фігурці орла — з декоративного оброблення її обох боків — одного бідніше ніж другого (емаллю замість коштовного каміння): очевидно передбачалося, що підчас користання фігуркою буде видно обидва боки її, але один з них не завжди, не як головний³⁾. По-друге — і це особливо важливе — це

¹⁾ По одному смарагду в основах лап, один у центрі горішньої частини корони, один був колись у центрі нагрудного щитка, але тепер його бракує.

²⁾ Киливидні виступи більших фігур також обрізані і очевидячки мали якесь продовження.

³⁾ Спрошене, менш декоративне оброблення долішнього боку власне шийно-нагрудних прикрас, що підвішувалися за допомогою вушок чи кілець до ланцюжків, намист, стрічок і т. д., і раніш і тепер є явище цілком звичайне.

доводить зовнішній вигляд обох речей, дуже близький до опису ознак «канаків» у «Реєстрѣ имѣнія Палія» і «Книгѣ пожиткамъ П. Полуботка». «Штучка една кшталтомъ орла зъ рубѣнками, зъ чотирма шмаракгдами» — тут безперечна тотожність з головними ознаками нашої фігури орла, навіть кількістю смарагдів, що її прикрашають. Певна ріжниця є між нашим канаком і орлом «Книги пожиткамъ П. Полуботка»: там «орель з о л о т о й надъ главами к р е с т ъ, въ немъ искрѣ яхонтовыхъ красныхъ 45, въ срединѣ изумрудъ зеленый». Але все-ж таки основні ознаки однакові, і полуботківський орел є безперечно лише розкішніший і багатший в а р і я н т канаків «кшталтомъ орла», до яких належить і наш канак, — варіант, почасти використаний замість релігійного символу, що заміняє zarazом нагрудний хрест («надъ главами крестъ»). Здається ту-ж службову, допомічну роль частково відігравав і другий канак, з золотим хрестом усередині, прироблений до оправи євангелія 1746 р. Чернігівського Музею. Але з огляду на особливу декоративність його оброблення й художню значність елементів, що оточують хрест, ця додаткова функція лишається другорядною і сама річ зберігає своє значіння канака. Аналогічна йому є «штучка круглая зъ рубѣнками» «Реєстра имѣнія Палія», записана там поруч з «штучкой кшталтомъ орла». Правда, наш канак не зовсім круглий, але ця ріжниця не істотна і не може перешкоджати визнати приналежність обох речей до того-ж самого типу канаків.

Другий канак, «орликомъ сдѣланный», належить авторові цих рядків ¹⁾ (див. мал. 1!).

Він цілком подібний до змальованого вище канака-орла Чернігівського Музею і відрізняється від нього лише трохи відмінним малюнком емалі на перетяжці між двома головами орла і на лапах, браком у них жовтих плямок і нарешті трикутною формою смарагда, вправленого в корону ²⁾. В іншому — навіть кількістю рубінів і смарагдів і порядком їх розміщення на поверхні окремих частин — він зовсім тотожний з попереднім. До того в цьому канаку збереглося вушко, прироблене до горішньої частини корони, і це без сумніву доводить, що на місці зрізу на короні першого канака також було вушко.

Зворотний бік його, так само, як і в канака Чернігівського Музею, вкритий вставками емалі. Але там характер цього декорування майже не можна було розібрати, бо долішнім боком канак міцно притулений до оправи євангелія; тут його можна добре розглянути. Вставки на крилах ніби по-

¹⁾ Його придбано випадково в особи, яка пояснила, що цю річ знайдено в якійсь церкві, де вона лежала серед зіпсованих і непотрібних речей церковного вжитку.

²⁾ Смарагд першого канака квадратний. В центрі нагрудного щитка канака, який розглядаємо, вправлено смарагд; цілковита схожість обох канаків дає змогу думати, що й канак Чернігівського Музею в цьому місці, в порожньому тепер гнізді, також мав смарагд.

вторюють їх контури і лежать уздовж. В інших місцях вони мають форму квадратиків і ромбиків, повернених кутками в сторчовому й поземому напрямках і поділених між собою срібними смужками.

Зберігся цей канак далеко гірше, ніж два попередні, заціліли лише 9 рубінів з 38 і 2 смарагди з 4-х; емалю з долішнього боку майже вся висипалася, на горішньому — пошкоджена. Долішньої частини лівого (від глядача) крила бракує — вона відламана. Ці пошкодження дають змогу познайомитися з матеріалом і технікою виконання канака. Його зроблено з 2-х опуклих товстих срібних платівок, що складають горішню й долішню частини його. Щілину між ними заповнено якоюсь цегляного кольору масою. На неї спираються, а можливо і притримуються платівки рубінів і смарагдів, що їх уставлено в прорізі в срібних поверхнях предмета і закріплено краями прорізів. Гнізда для емалі з долішнього боку врізано в глибину срібної платівки і дно їх вкрите грубим штрихуванням, зробленим очевидно для того, щоб емалю міцно трималася на металі.

Такі ці цікаві примірники жіночих шийно-нагрудних прикрас на Україні XVII — XVIII ст. На перший погляд може здатися дивним, що канаки — орли вироблювано за типом московського геральдичного орла. Але це явище не становить якогось винятку. Образотворче мистецтво України та її геральдика не знають орла серед місцевих орнаментальних мотивів і геральдичних емблем. Орел, широко розпросторений мотив в українській орнаментиці XVIII і XIX вв., з'явився сюди з Московщини і запозичений імовірно від типу офіційного гербового орла. Особливо прищепився він в орнаментиці народніх тканин і вишивок; тут можна спостерігати еволюцію його типу в тісному зв'язку з змінами його типу в російському гербі, але в своєрідному місцевому переробленні¹⁾.

Змальовані два канаки і є ранні, допетровські приклади з'явлення на Україні орла в ролі орнаментального мотиву. Здається до того, що в цьому випадкові ми маємо справу із зразками не тільки певного художнього мотиву, що перейшов на Україну, але й із зразками привезених з-за кордону речей, трактованих у цьому мотиві: на нашу думку, змальовані канаки — московського вироблення, бо про це свідчить вся сукупність зовнішніх даних цих предметів.

¹⁾ В цьому розумінні дуже цікава скатерть гетьмана І. Скоропадського, що належить Чернігівському Музеєві. По крайці вишито фігуру орла, що кілька разів повторюється, ранньо-петровської доби, з одною великою п'ятизубою короною, що вінчає обидві голови орла; в центрі-ж виображено орла пізнішого часу того-ж царювання з іншим трактуванням всієї фігури і з трьома коронами на головах. Чим пояснити таку пристрась до орла на Україні, до цього чужого й неприродного духові українського орнаменту мотиву, на цьому питанні я не буду тут спинятися; він заслуговує на окрему розвідку.

Д-р ЯРОСЛАВ ГОРДИНСЬКИЙ.

(Львів)

РУКОПИСНИЙ ІРМОЛОГІОН 1695 р. З ІЛЮСТРАЦІЯМИ ГРИГОРІЯ ЗАЛЕСЬКОГО.

В бібліотеці Василянського монастиря св. Онуфрія у Львові знаходиться цікавий рукопис означений № 46 ¹⁾. Рукопис має титул: **ІРМОЛОГІОН СІ БІТІЯ; ѠСМОГЛАСНИКЪ Твореніє Прѣкныи Б҃гоносныи Ѡцѣхъ, ІѠАНА Дамаскина. ѿ Прѣчїи: Списана к Б҃го Сїпагаѣ: Гра: ЗОЛОЧЕВѢ. В лѣто Бѣтїа міра, з і г. Ѡ Воплощенїа: Б҃га Слѣва АХЧЕ.** Рукопис формату 4^о (19 × 14, 8 мм) має 938 стор. нумерованих. Письмо під нотами 5-лінійної системи типу дрібного півустава, що наближається до скоропису. Оправу творить дошка в шкурі з золоченими витисками, хребет підновлений. Береги книжки: золочені з витисками. Після стор. 374 пропало багато карток, бо нема кінця гласів: 4-го, цілого 5-го і початку 6-го. Також не достає дещо після стор. 544 (кінець 8-го гласа). Рукопис був давніше власністю Василянського монастиря в Крехові, як на се вказує печатка на стор. 1.

Властивий текст Ірмологіона обіймає стор. 29 — 858. Стор. 1 — 28 вставлені пізніше. Вони містять службу божу під ноти й ин. На стор. 25 — 28 маємо під нотами переклад відомого латинського гімну: *Dies irae*. Від стор. 859 ідуть статті в два стовпці без нот (вони належать також до Ірмологіона). Зрештою полишаю ближче подання змісту рукопису на боці — він власне друкується в згаданому моєму описі рукописів Василянської бібліотеки у Львові.

Та хочу тут звернути увагу на ілюстративний бік того Ірмологіона. Рукопис доволі багатий на ілюстрації, а до того ті ілюстрації дуже помітні своїм старанним виконанням і мистецькою стійністю. Всі ілюстрації в рукописі виконані без сумніву тою самою рукою. Їх автором є невідомий нам

¹⁾ Докладний опис того рукопису подано в праці: Я р о с л а в Г о р д и н с ь к и й. Рукописи бібліотеки монастиря св. Онуфрія ЧСВВ у Львові, що друкується від 1925 р. в «З а п и с к а х чина св. Василя Великого» (Жовква) і окремо. Про згаданий рукопис див. там-же під № 46.

ближче Григорій Залеський, бо його підпис маємо під деякими ілюстраціями. Той Залеський і писав цілий Ірмологіон у Золочеві 1695 р.

Ілюстративний бік рукопису представляють: 1) в'язи, 2) ініціали, 3) заставки, 4) кінцівки, 5) більші й менші ілюстрації.

В'язи (див. знімки) творять титули статей. Вони виконані доброю циноброю. Літери в них видовжені (1, 3 см), лінії переважно прості, кантисті, ламання чіткі без труду. Є ще менші в'язи в середині тексту з лініями повигинаними або круглішими. Поза тим не представляють в'язи нашого рукопису нічого замітнішого.

Ініціали (див. знімки) або рисовані чорнилом, або виписані циноброю. Циноброві (за виїмком одного) — мало замітні: вони знаходяться часто в середині тексту під нотами, звичайно невеликі (понад 5 мм) або й дещо більші (1 см), без окрас, з простими або повигинаними лініями.

Цікавіші є нечисленні великі ініціали. Вони творять початок гласів і богослужень. Усіх їх є 11 для літер: Б (ст. 31, див. знімок), В (117, 793), П (189, 577), К (253), И (303), М (423), Ц (469, див. знімок 2), Н (545), А (627).

Окрім літери А, виконаної циноброю, всі інші згадані ініціали нарисовані чорнилом. Вони мають вид прямокутника, звичайно приблизно 3,5 см. завширшки і 4,5 см. заввишки. Літери в облямуванні з тонких подвійних ліній, отвертому низу. Тільки при обох літерах П і при першій В усе тло витінюване поперечними рисочками, в інших літерах воно полишене біле. Усі ті ініціали можна виразно поділити на дві групи. П'ять ініціалів має рослинно-орнаментальний рисунок, дальші 6 виконано більше геометрично — вони мають форму рукописних плетінок з виразними слідами бароко, що подекуди набирають строго архітектонічного стилю.

У першій групі стрічається раз тератологічний мотив, у горішній частині літери Б, де вуж у лусці держить в отвореній пащі яблуко з кусочком галузки та двома листочками (пор. знімок 1). Голова того вужа стилізована арабесково-листочковими додатками. Дальші частини сеї літери творять посплітані повигинані листки з квітковим орнаментом. Такий орнамент мають ще обидві літери П (дуже подібні одна до одної), де з круглої чаші по середині літери виходить на високому білі тридільна чашечкувата квітка. Поза тим бачимо ще тільки маленьку квіточку в першому В. Зрештою всі літери аж до К мають посплітані листочки ланцетуваті, при чім усе вложено в дві доволі симетричні частини. Загальний характер тих літер згармонізований з заставками.

Літери другої групи прегарного виразного рисунку (пор. знімок 2), зложені з двох прямих стовпчиків і поперечки, закінченої повигинаними лініями. Вони справді мистецькі, дякуючи своїй простоті. Циноброве А — менше розмірами; а останнє В не можна зичислити до ніякої із згаданих груп — се щось середнє поміж обома. Друкований Требник 1695 р. має:

зовсім подібне В¹) (воно різниться від рукописного тільки деякими деталями).

Заставок остало в рукописі усього 8 (решта повиривана); є їх на ділі 10, але дві зачислимо скорше до ілюстрацій. Розміри заставок: 9,5 × 5,7 см. Всі заставки характеризує певна спільність композиції — тридільність. Є вони симетричні або цілком, або так, що одній постаті відповідає протилежна, друга, хоч інша. Орнамент получено з постатями в одну цілість,

1

з трьома стрілами) і монограма: **МАРІА**. В другій заставці (ст. 117) розходяться з круглої чаші по обох боках квіти на тоненьких бильцях. Із середини чаші виходить більша квітка без била, а над нею в

а написи творять також частину орнаменту. Фігури має 8 заставок (ст. 31, 117, 303, 469, 545, 577); усі ті заставки мають також орнаментальні написи; усі мають стилізовані квітки в посудинах. У початковій заставці (ст. 31) бачимо по середині, над віяльцево уложеними листками в округлому облямуванні симпатичне лице бога-отця з бородою; права рука благословить світ, ліва оперта на кулі з хрестом; по боках напис: **Б҃҃хъ Ѡцѣхъ**. Телице нагадує подекуди зображення бога-отця на Золотих Воротах Київської св. Трійці кінця XVII ст.²⁾ По боках у середньому з трьох квітів написи **ІХС** (над Х хрест, під сподом серце

¹⁾ Іларіон Свенціцький, Початки книгопечатання на землях України, Жовква, 1924, ч. 4/5.

²⁾ Знімки з Київської св. Трійці бачив я у фотографіях Львівського Національного Музею. Директор того музею, д-р Іларіон Свенціцький подав до оцеї праці кілька цінних заміток.

овальному саяві - німбі мати божя з короною, покладеною на розпущене волосся, держить у правій руці довгий скіпетр, а в лівій голого Ісуса-дитину з кулею в лівій ручці. У середині бічних квіток написи, як у попередній заставці, а крім того: **ИР. Ф. У.** В заставці на ст. 303, подібно як у першій, є по середині погруддя Ісуса Христа в подібній поставі, як постать бога-отця. Коло голови Ісуса напис: **ΘΩΝ**, а по боках XII **Γ. Γ. Χ. Ε.**

Крім того є ще дві бічні фігури, що виходять з квітів: зліва погруддя матери божої в намітці, з зіркою на чолі, з руками простягненими, немов у розмові; справа погруддя царя Давида в короні з руками, притисненими до грудей, та з звитком, на якому видно слова: предста цріца йдесн. Коло тих фігур написи: **М. Р. Θ. У. і Є. П. Р. і Ц. Р. з. Д. В. Д. Т.** В заставці на ст. 469 (див. знімок 2) Ісус Христос і божя матір, як на ст. 303, направо св. Іван Передтеча з написом: **і іωάν. Прѣ.** Але обидві останні постаті виростають з чашок квіток і прикриті квітками, а до того похилені головами в бік Ісуса. В заставці на ст. 545 рослинний орнамент відступає зовсім на далекий план, а на перший

2

висуваються постаті: матери божої з младенцем (подібно, як у попередніх ілюстраціях) і двох ангелів, що стоять по боках. Тут фігури загалом менше вдатні, ніж попередні—лица не мають такого симпатичного виразу, вони більше видовжені. Цікава заставка на ст. 577. Тут поміж двома вазонами з квітками поміщено преп. Симеона Стовпника в стовпі з написом: **П. Р. П. Е. Н. Є. М. Е. У.**; рисунок дуже гарний.

З двох рослинних заставок без людських фігур має заставка на ст. 253 (квітки без вазонів) два пташки, що об'їдають овочі з квіток. У заставці на ст. 423 квітки поставлені у вазон. Ті заставки показують подекуди

зане в дуже гармонійну цілість. Під ілюстрацією підпис: **ГРИГОРІЙ ЗАЛІЄСЬКИЙ**. Той самий архітектурний мотив знаходимо і в титуловій вінєтці львівської Метрики 1687 р.¹⁾, але фігури тут зовсім інші. На звороті титулової картки зображено євангельських п'ять дів мудрих і п'ять

4

дів юродивих з відповідними написами (див. знімок 3). Мудрі відділені від юродивих хмарами, по яких ідуть з полум'ям у посудинах до Ісуса, що стоїть на хмарах босоніж з скіпетром і двораменним хрестом, на якому видно напис: **ІН. ЦІ**. На долі юродиві діви з порожніми чашами йдуть,

¹⁾ Оп. cit., ч. 371.

видно збентежені, до тяжко окованих тюремних дверей. Замітні доволі різнорівні одяги й зачіски всіх десяти дів — вони нагадують давні міщанські строї України. Під ілюстрацією підпис: Г. Z. Та ілюстрація має композицію, подібну до згаданих образів св. Трійці на Золотих Воротах у Києві. Тут лик св. мучеників із св. Стефаном на чолі, лик св. царів з царем Давидом, лик св. дівствеників мають одяги і передовсім групування схожі з ілюстрацією Григорія Залеського.

На цілу сторінку рукопису, але також поділена на дві частини є ілюстрація на стор. 576. Більша долішня частина — се символи чотирьох пор року з написами по боках: **ЛѢТО** — три колоски збіжжя; **ОСѢНЬ** — яблука й грона винограду; **ВЕСНА** — квітки; **ЗИМА** — коріння дерева (див. знімок 4). Ті символи окружені півмісяцями з церковними назвами дванадцяти місяців року. Надолі й нагорі зорі з написом: **Вечѣ і: Утро.** а від тих зір іде стріла вгору до ранньої. Над. всім тим стрічка з написом **Блѣиши вѣицѣ Лѣтѣ Блѣгости твоѣѣ, Гдѣ.** Горішню, меншу частину образка складає св. Трійця в хмарах, з німбами. По середині бог-отець з сином по правиці — обидва із спливаючим волоссям та бородами, з дуже симпатичними лицами, обидва благословляють світ, направо св. дух у виді голуба. Всі три мають під сподом вінці, а в них напис: **«еще умножитъ ся ко стѣрости маститѣ і «Благо приймающе еда»»**. Над усім тим стрічка з написом: **Гдѣ со нѣсе призрѣ видѣти сны человекскіѣ.** Ціла ілюстрація визначається дуже доброю графікою, якої не повстидався-б ніхто із сучасних українських графіків.

Небо й земля злучені в одну цілість також в ілюстрації на стор. 758. На перший план виступають тут дві великі колюмни по боках: зліва однораменний хрест, справа кругла колюмна з капітелею. Понад тим хмари з богом-отцем по середині, оточеним головками ангеликів, з земною кулею в руці; він промовляє до Ісуса, що стоїть навколішках на чолі мучеників пальмовими вітками; за богом-отцем стоїть навколішках мати божя (?) на чолі мучениць з пальмовими вітками (пор. групування на Київській св. Трійці). До хреста з написом: **INRI** прив'язані емблеми Ісусових страстей: драбина, губка, спис та чаша. Біля стіп хреста гарно розложені: одяг, молоток, кліщі, терновий вінець, цвяхи і кістки. Під хрестом стоїть навколішках Ісус з руками, зложеними до молитви, з написом: **OWN,** а ангел, що стоїть навколішках на скелі (?) коло хреста, подає йому чашу. Права колюмна прикрашена емблемами Ісусових страстей: наверху колюмни когут, до колюмни прив'язані: голий меч, тростяний скіпетр, ліхтарня (?), нагайка й галузки осоту — тернини (?); біля стін колюмни: посудина на тарілці, рукавиця й кий-булава. Поза колюмнами в далині три апостоли заснули біля стіп гори, до брами горожі входить озброєна сторожа, здалека мріють будинки міста. Цілість, — більше в бароковім

стилю, без сумніву, під західними чи скорше польськими впливами, — творить згармонізовану композицію ¹⁾.

З біблійної історії старого завіту взято тему до великої ілюстрації на стор. 808: Авраам гостить трьох ангелів (див. знімок 5). Під деревом три молодці з крилами оточують стіл з їжею на ньому. Авраам з покорюю припрошує своїх гостей. З дому жіноча постать виносить чарку. Замітно,

що один ангел держить у руці великий тонкий хрест. Цілість визначається дуже виразними обрисами. Зовсім подібну ілюстрацію знаходимо і в Київському Требнику 1646 р. ²⁾, де й підписаний її автор: Ілля а: Григорій Залеський, користуючись працею Іллі, змінив тільки деякі деталі: дав інше дерево, додав жіночій постаті посудину, а ангелові хрест, додав на землі квітки й под. Але загальну цілість і спосіб рисунку фігур полишив без змін. Інші образки є вже менші (Іх 11), бо за виїмком двох займають коло $\frac{1}{4}$ сторінки. Два образки

5

(стор. 189 і 793) творять заставки. На першому Мойсей, що серед скель пасе вівці й кози, скидає взуття, перед ним в огні (не в куші) серед хмар мати божа з малим Ісусом, а за ними ангел. Коло осіб відповідні написи. Усе — доволі примітивне, хоч композиційно цікаве. Замітніший

¹⁾ Про символи на подібних ілюстраціях див. гарну студію Олексі Новицького, Символічні образи на ритинах Київських стародруків, у «Записках Наук.-Т-ва ім. Ш-ка» у Львові, т. CXLIV—CXLV (1926), ст. 141—156.

²⁾ Федоръ Титовъ, Типографія Кіево-Печерской Лавры, т. I, Київ, 1918, ст. 274.

другий образок. Ісус Христос (єврейське лице) встає в хмарах з отвертої гробниці з хрестом та коровою в руці. По боках перелякані жовніри: 4 постаті. Один жовнір із списом скидається на німецького ландскнехта, другий має мушкет на рамені. Як бачимо, нахил до реалізму тут визначний. Пригадаймо собі хоч-би недавно відкриті галицькі інтермедії з другої половини XVII ст., в яких виступають Німці - воїни ¹⁾).

З інших менших ілюстрацій 5 відноситься до культу діви Марії, 2 до культу Ісуса Христа, 1 представляє св. Миколая, 1 Адама й Єву. З Маріїнських гарна ілюстрація на стор. 603: богоматір у намітці з зорею й у короні, з німбом, держить на руках малого Ісуса (з відповідними написами); біля стіп богородиці стоять навколішках св. Антоній і Теодосій Печерські

6

й тримають у руках звитки із словами: ГДИ да вѣдѣтъ блѣвнѣ на мѣстѣ сѣ сѣтъа Ядонскѣа горы і: ГДИ ко Імѣ пресѣтъа Бѣа гозда бѣа храмъ сѣй. Рисунок старанний, усе створить добру композицію. Подібну (але не таку саму) ілюстрацію знає й дереворит Нікодіма Зубрицького у львівських Акатистах 1692 р. ²⁾—можливо, що Григорій Залеський взорувався на тому деревориті.

Сама діва Марія, без Ісуса, в намітці

й короні, на хмарах, із зложеними на грудях руками є на стор. 614 при стихирях на введення пресв. богородиці. Цікава ілюстрація, що комбінує східні й західні (польські?) впливи, знаходиться на ст. 718 при пісні „Ѡ тебѣ радѣтъ сѣ обрѣдованна“. Тут мати божа з младенцем стоїть на півмісяці в хмарах. Богородиця в короні без намітки; обоє держать чотки. Один ангелик з боку подає Марії пальмову вітку, другий Ісусові жвітку. По обох боках біля стіп стоять навколішках люди з двома ар-

¹⁾ Про ті інтермедії друкується власне окрема моя праця.

²⁾ С в ѣ н ц и ц ь к и й, ор. cit., ч. 454 (таблиця CXLI).

хіреями в мітрах на чолі. Ілюстрація — багата деталями й старанно виконана.

До цієї-ж таки групи належить також ілюстрація на стор. 723 при кондаку богородиці «Возбранной Воеводѣ» (див. знімок 6). Зліва стоять мури Царгороду з одним оборонцем, що нап'яв з лука довгу стрілу. Під мурами архірей у ризах без мітри з духовенством затоплює в морі омофор богородиці. На морі один човен, а у воді й на березі під мурами руське військо. Справа вгорі в хмарах погруддя богородиці з розложеними руками. Виконання ілюстрації старанне. Подібну ілюстрацію знайдено й у київських Акатистах 1654 р.¹⁾, тільки тут образ богородиці уміщений на мурі, при патріархові менше осіб і ин.

При стихирях успенію пресвятої владици на стор. 831 є успення богородиці. Центральною фігурою є тут Христос із сповитою дитиною в руках, що похилився над померлою Марією. Її оточує 11 апостолів (?), один з кадилом. Коло голови Ісуса два ангели з хмар подають завиття. Тло творять мури церкви. Цілість є гарною мініа-

7

тюрою. Зовсім подібне успення має й Київська Тератургема 1638 р.²⁾. Мотив успення має й Київський Печерський Патерик 1661 р.³⁾.

Культу Ісуса дотикають ілюстрації на стор. 75 і 591. Перша (див. знімок 7) при службі божій київського напіву виконана дуже старанно у строгій симетрії. По боках св. Василій Великий та Іван Золотоустий у ризах, з мітрами; по середині погруддя Ісуса над столом, на якому стоїть

¹⁾ Титовъ, ор. cit., ст. 315 і 316. ²⁾ Там само, ст. 297. ³⁾ Там само, ст. 444.

чаша і кружок з написом: $\text{ІС} \overline{\text{Х}} \overline{\text{С}}$
 $\text{НИ} \text{КА}$ На горі драперії і стрічка з написом:

СІЕ ТВОРИТЕ В МОЄ ВОСПОМН. Подібний мотив, але зовсім инакше виконаний, знайдемо і в Київському Апостолі 1659 р.¹⁾

Друга ілюстрація при стихирях господньому стрітенню дає погруддя молодого Ісуса (з доволі дивним лицем у кучерях) з написом $\text{ІС} \overline{\text{Х}} \overline{\text{С}}$ у саяві і в овалі. Поза овалом у кутах чотирикутника—гарні квітки. Се, зда-

ється, оригінальна ілюстрація Залеського, бо має підпис **Григ. ЗѦ.**

На стор. 622 при стихирях св. Николаю Кили похвальними «Інцици» знаходиться зображення св. Николая у весь ріст, в ризах, з книгою в руці, з написом: **СѦль хѣъ николѣе.** Коло його голови з одного боку мати божя подає йому архієрейський пояс, з другого Ісус Христос книгу. На долинні як тло видніються здалека вежі церкви, а за нею дім, з комина якого уноситься дим.

Ілюстрація при стихирях у сиропусну неділю «**СѦде Адам прамораа**» на стор. 699 представляє плач Адама й Єви при дверях раю

8

(див. знімок 8). Нагорі рай, оточений муром, із замкненими воротами, на яких видніються ангельські крила; на долі Адам з рискалем приложив руку до лица, плачучи, а обік нього Єва з малою дитиною. Обое прародичі одягнені в фалдисті одяги! Лице Адама нагадує козака. Композиційно — це одна з найкращих ілюстрацій у книжці.

Кінцівки знаходяться тільки в останній частині Ірмологіона після властивого тексту. Менше помітні є три малі кінцівки, виконані циноброю

¹⁾ Там само, ст. 430.

і дві подібні, виконані чорнилом. Замітніша є кінцівка на 936 стор. після кінцевого вірша, що зложив його, очевидно, сам Залеський. Тая невелика кінцівка арабесково-рослинного характеру виконана чорнилом має вплетений напис: **ГРИГОРІЙ ЗАЛІЕСКІЙ**.

Збираючи усе сказане, можемо сказати про ілюстрації Григорія Залеського з Золочева таке:

1) Григорій Залеський був одним з кращих з погляду техніки українських рисівників — ілюстраторів книжок.

2) Оригінальності в нього мало. Він стоїть у зв'язку з малярським та друкарським мистецтвом Галичини і найбільше Києва. На ньому помітний також благодатний вплив українського народного мистецтва: рушникового гафту, кераміки й архітектури. Він задержує також старовинні зв'язки з українським рукописом та візантійським мистецтвом. Подекуди помітні в нього сильні впливи західньо-європейські (може польські). Хоч подекуди вплив передовсім українського стародруку доходить у нього до доволі докладного копіювання — він ніколи не дає копії, згідної в усіх деталях з попередниками, все змінює він її бодай де в чому.

3) Незвичайно сильні зв'язки з київським мистецтвом, помітні в самостійніших ілюстраціях Г. Залеського, вказують понад усякий сумнів, що він був вихованцем Києва, безперечно, Київської Академії, бо хіба тільки в Києві міг він бачити св. Трійцю.

4) Мішані впливи на Г. Залеського від найдавніших до найновіших підпирають гадку, що висловив її д-р Іларіон Свенціцький про те, що українські Ірмолої творять окрему недосліджену ще мистецьку групу, яка відбиває в собі нераз впливи глибокої давнини, впливи, що не знайдуться в інших українських рукописах ¹⁾.

¹⁾ За дозвіл користуватись рукописом складаю щирю подяку бібліотекареві о.о. Василю у Львові О. Йосафатові Скрутневі.

Фотографічні знімки з рукописа: ч. 1 (дещо побільшена) і 4 виконав Лев Янушевич; чч. 2. 3. 5 (всі природної величини) виконав др. Омелян Царевич; чч. 6—8 (дещо поменшені)—Михайло Козак.

ПАВЛО ПОПОВ.

(К и ї в).

ДО ІКОНОГРАФІЇ ПИСЬМЕННИКІВ XVII В. МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО ТА ЙОСИПА ВЕЛЯМІНА-РУТСЬКОГО.

Для історичних та історично-літературних дослідів корисно притягати ілюстративний матеріал, що не тільки їх освітлює, оживлює, конкретизує, але й нерідко збагачує на нові дані.

Великі скарби історично-ілюстративного матеріалу у вигляді старовинних портретів концентрують українські музеї. У Києві портретний матеріал збирає між иншим Лаврський Музей Культів та Побуту. В останньому влаштовано 1923 року спеціальну Портретну Галерію ¹⁾.

Завдання цієї побіжної замітки—звернути увагу на три старовинні портрети Мелетія Смотрицького та Йосипа Веляміна-Рутського. Два з цих портретів належать Портретній Галерії Лаврського Музею і один — Волинському Музеєві (тимчасово в Харківському Музеї Українського Мистецтва).

Ці портрети цікаві як давнім часом, коли їх виконано (правдоподібно XVII в.), так і тим, що вони виображають дві яскраві постаті, що лишили по собі виразний слід у житті й письменстві України та Білоруси в першій половині XVII в., головним чином у звязку з тодішньою напруженою культурно-національно-соціальною боротьбою поміж людністю православною та латино-уніятством.

¹⁾ До складу Портретної Галерії Лаврського Музею війшли збірки: самої Лаври, Видубицького й інших київських монастирів, Софійського митрополітанського дому, Церковно-Археологічного Музею при Київській Духовній Академії, Портретної залі цієї-ж таки Академії, а також окремі портрети, подаровані або придбані на кошти Музею. З свого заснування 1923 р. і до р. 1926 Галерія функціонувала за нашим завідуванням у великій і меншій залах колишньої «трапези» лаврської, але тепер її згорнено, поки відшукано буде якесь инше помешкання. Загальна кількість всіх портретів на полотні олійними фарбами досягає в Галерії 350. В 1925—1927 рр. своїми найкращими 28 портретами, переважно з найстарішої доби, Портретна Галерія Лаврського Музею взяла участь у виставці українського портрету XVII—XX ст., що її улаштував Всеукраїнський Історичний Музей ім. Т. Шевченка в Києві.

Мал. 1. Портрет Мелетія Смотрицького
(Портретна Галерія Лаврського Музею).

Коли року 1620-го патріарх Єрусалимський Теофан відновив у Києві православну ієрархію, то серед інших єпископів поставлено було й Мелетія Смотрицького на архієпископа полоцького. Відновлення православної ієрархії стало за привід для нового вибуху літературно-полемічної боротьби поміж православною партією й латино-уніятською. На чолі першої став Мелетій Смотрицький, тоді вже відомий письменник-полеміст, а на чолі протилежної — уніятський київський мітрополіт Йосип Велямін-Рутський ¹⁾.

Згодом Мелетій Смотрицький і сам зробився уніятим. Приєднав його коло року 1627 ²⁾ той самий Рутський, що раніш кидав на нього лайки й прокляття. Коли про перехід Смотрицького до унії донесено було папі римському Урбанові VIII (1623 — 1644), то останній надіслав Смотрицькому булу («Breve Apostolicum»), де привітав його на новому шляху і дарував йому титул архієпископа ієрапольського (номінальний). На прожиток Смотрицькому дано було Дерманський монастир, де, будучи його архімандритом, він і скінчив своє життя року 1633-го.

Портрет Мелетія Смотрицького, що належить Лаврському Музееві, виображає його вже як уніята, архієпископа ієрапольського і архімандрита дерманського, в чорному круглому чернецькому клобуці і в чорній таки мантиї, з так званими «скрижалями» — чотирикутними нашивками золотом біля вороту (на лівому з них можна розглядіти образ якогось єпископа) та з червоно-білими «истоками» — смугами впоперек мантиї. На грудях у Смотрицького чотирикутний архієрейський хрест. В правій руці Смотрицький тримає невелику табличку у вигляді книжки з написом поверх неї: Urb. VIII / Meletio / Smotriscio / archieppo / Hierapolita / no. Ця табличка, очевидно, має виображати булу папи Урбана VIII Смотрицькому. Ліва рука Мелетія театральнo одкинута вбік.

Внизу на мальованій білою фарбою півкруглій стьожці такий напис напівзруйнований у кількох місцях: *Verà effigies servi Dei Melecii Smotrzycki Archieppi Hierapolitani O: D: B: M: ³⁾ Archimandritae Dermanensis immanis parricidii divi Iosaphat. Archieppi. poloc: aucthoris, ab Urbano VIII. Pont. Max. conversi et defuncti... [MDC] XXXIII: x bris die XXVII*». («Правдивий образ раба Божого Мелетія Смотрицького, Архієпископа Ієрапольського (Ордена св. Василя Великого) Архімандрита Дерманського,

¹⁾ Докладніше про літературно-полемічну боротьбу в 20 роках XVII в.: Свящ. П. П о д в ы с о ц к і й, Запдно-русскія полемическія сочиненія по вопросу о возстановленіи православной ієрархіи въ Западной Руси въ 1620 году. Могилевъ губ., 1915.

²⁾ С. Г о л у б е в ъ, Петръ Могила и его сподвижники. Т. I, Киевъ, 1883 р., стор. 148; пор. у наших «Замітках до історії укр. письменства XVII—XVIII вв. I—III», Записки Істор.-Філологіч. Відділу Укр. Академії Наук, кн. IV, стор. 215 і окремо: Київ, 1923 р., стор. 5.

³⁾ Ініціали: O: D: B: M:, гадаємо, треба читати: *Ordinis Divi Basilii Magni*.

Мал. 2. Портрет Йосипа Веяміна-Рутського.
(Портретна Галерія Лаврського Музею).

призвідника страхітного батьківбивства святого Йосафата Архієпископа Полоцького, що його (Мелетія) навернув Урбан VIII і що вмер [року 16]33, грудня 27 дня»).

До Портретної Галерії Лаврського Музею цей портрет М. Смотрицького передано з кол. Церковно-Археологічного Музею при Київській Духовній Академії ¹⁾. Переховується він за № 9. Розмір його: 61 см. завширшки і 78,8 см. заввишки. Портрет знайдено в дуже поганому стані, з численними слідами руйнації, зовсім темним і нерозбірним від вікового бруду. Вміло й обережно його очистив, закріпив і наклеїв на нове полотно 1926 року вчений реставратор Лаврського Музейного Городка М. І. Касперович. В реставрованому вигляді і подаємо цей портрет на мал. 1.

Подаючи тут цей портрет М. Смотрицького, ми не маємо наміру вбачати в ньому повну новину. В подібній композиції він відомий був раніш, але, на жаль, в поганій передачі з третіх рук. Його звичайно вміщали до курсів української історії ²⁾, історії літератури ³⁾, або в окремі монографії ⁴⁾ — з гравюри Мате ⁵⁾, яка своєю чергою копіювала невдалу пізнішу малярську копію, що знаходилася в тому самому Церковно-Археологічному Музеї при Київській Духовній Академії і ще не передавала найцікавішого в старішій редакції цього портрету — ні обличчя Смотрицького, ні напису під портретом ⁶⁾.

Наведений напис під портретом Смотрицького тим цікавий, що, поперше, має повну дату його смерті: 27 грудня 1633 року, по-друге, підкреслює те сумне й трагічне становище, в яке попав і в якому скінчив своє життя Смотрицький: православні осміювали й проклинали його, як Іуду зрадника ⁷⁾.

¹⁾ Указатель Церковно-Археологического Музея при Киевской Духовной Академии, Составилъ Н. И. Петровъ. Второе издание, испр. и доп. Киевъ, 1897 р., стор. 166, № 4798.

²⁾ М. Г р у ш е в с ь к и й, Ілюстрована історія України, Київ, 1913 р., стор. 279.

³⁾ М. В о з н я к, Історія української літератури, т. II, Львів, 1921 р., стор. 225; й о г о - т а к и, Старе українське письменство. Вибір для середніх шкіл, Львів, 1922 р., стор. 245.

⁴⁾ Напр., в праці: А. J a b ł o n o w s k i, Akademja Kijowsko-Mohilańska, Kraków, 1899—1900 pp., після стор. 72.

⁵⁾ Про цього гравера: Р о в и н с к і й, Подр. словарь рус. граверовъ XVI—XIX вв., СПб., 1895 р. (однотомн.), стп. 429—432.

⁶⁾ В іконографії старих українських діячів і письменників подібні випадки, коли ігнорують старіші оригінали, — далеко не рідкі. Це великою мірою пояснюється з одного боку маловідомістю в літературі зібраних у музеях і інших сховищах скарбів, а з другого боку — тим, що з пізніших і свіжіших копій, або навіть з фантастичних переробок (як це трапилося, напр., з портретами П. Могили, І. Гізеля, Дмитра Ростовського й іншими) далеко легше фотографувати, ніж з темних брудних старих оригіналів, які поперед здебільшого потребують спеціальної та дорогої, а в інших умовах часто й небезпечної реставрації.

⁷⁾ Г (о л у б е в ь), Памфлетъ на Мелетія Смотрицкаго. Киев. Епарх. Вѣдомости, 1875 р., № 17.

але й нові його друзі на посмертному навіть портреті не забули пом'янути його як убивцю Йосафата Кунцевича, хоча й розкаяного ¹⁾.

Ту обставину, що в руці Смотрицького виображено на портреті папську булу, можливо, не зайво коментувати згадкою про чудо, що ніби утворилося підчас смерті Смотрицького і що про нього докладно розповідав у спеціальному характерному обіжнику з цього приводу мітрополіт Рутський ²⁾. Коли (за оповіданням Рутського) мертвому Смотрицькому вложили в руку папську булу, то покійник ніби так міцно схопив її, що аж «перкгаменъ поморщилъ се», і за цю булу можна було-б витягти його з труни. Тільки коли підійшов сам Рутський, Мелетій того листа пустив. «Заразь ми — розповідає Рутський — пришло на память и крикнолемъ въ голосъ, же то есть справа Божая, подобна оной, кгда Алексей светый хартию звиненую, которую умерлый держалъ въ рукахъ, не хотель никому дати, аж кгда пришлоъ Іерооѳей (?) папа римскій; подобного штось тотъ мужъ Божый учинилъ, же листъ папезскій нѣ давши его первой никому, отдалъ тому, который есть наместникъ папезскій у Руси... Хотель то панъ Богъ особливимъ способомъ оказати въ той краине, въ которой найострей противко зверхности папезской воюють» ³⁾.

З напису під поданим портретом Мелетія Смотрицького видно, що цей портрет має претензію бути справжнім образом («vera effigies») цього письменника, хоча й був мальований уже по його смерті. Але ця версія портрету Смотрицького не єдина. До нашого часу зберігся ще один портрет М. Смотрицького, що раніш належав Дерманському монастиреві, яким Смотрицький управляв і в якому вмер і був похований. З Дермани цей портрет передано було до Волинського Єпархіального Древлесховища ⁴⁾, звідки підчас евакуації 1915 р., разом з іншими волинськими найціннішими музейними скарбами, потрапив до Харкова, де й досі лишається (в Музеї Українського Мистецтва).

На цьому портреті виображено Мелетія Смотрицького також у пояс, повернутим на $\frac{3}{4}$ наліво, в круглому чорному клобуці і в того-ж кольору мантиї з «истоками». На двох «скрижальях» мантиї нашито по одному святому

¹⁾ 12 листопада 1623 року вбито було уніятського архієпископа полоцького Йосафата Кунцевича. Уніяти приписували організацію цього вбивства Мелетієві Смотрицькому, тодішньому православному архієпископові полоцькому таки. Несподіване навернення до унії Смотрицького уніяти вважали за чудо, подібне до чуда з Савлом-Павлом. Це чудо приписували крові Йосафата Кунцевича, якого потім і канонізували, як святого.

²⁾ С. Г(о л у б е в ь), «Окружное посланіе уніатскаго митрополита Веніаміна Рутскаго съ извѣщеніемъ объ обстоятельствахъ, предшествовавшихъ и сопровождавшихъ смерть Мелетія Смотрицкаго», Київ. Епарх. Вѣдомости, 1877 р., № 3.

³⁾ Ibid., стор. 66.

⁴⁾ Путеводитель по Волинскому Епархіальному Древнехранилищу, Житомиръ, 1911 р., стор. 31, № 124.

на цілий зріст, в єпископському одязі. Обома руками Смотрицький тримає на грудях хартію, чомусь ніби розділену на дві, з невиразним написом зверху. Можна розібрати тільки такі окремі слова: «Venerabil... Meletio Archiepiscopo Hierapolitano»... Наліво стоїть червона мітра уніятсько-католицького фасону, орнаментована білими перлинами. Біля мітри видко верхню частину прихиленого до неї архієрейського «посоху». Вгорі, ліворуч, на тому місці, де звичайно на старовинних портретах пишуть герби виображених осіб, вміщено ікону розп'яття на православний зразок. Розмір портрета: 69 × 82 см. На звороті чорною фарбою невиразний напис, в якому проте можна розібрати слова: «Архиепископ Смотрицки»¹⁾.

Обличчя Смотрицького на останньому портреті далеко старіше, ніж на попередньому, бліде, аскетичне, очі ясніші, борода довша, сива²⁾, ніс і там і тут з горбом. На двох портретах у Смотрицького майже однаковий чорний чернецький одяг, тимчасом як уніятські єпископи взагалі (почасти бачимо це й далі на портреті Рутського) любили вбиратися в пишну одягу, комбіновану з убрання православних єпископів та католицьких біскупів, з нахилом до червоного «кардинальського» кольору. Порівнюючи скромний одяг Смотрицького на обох портретах, ніби натякає, що принаймні наприкінці свого життя він дійсно мав нахил до аскетизму³⁾, а може й прийняв схиму.

Як і на попередньому портреті Смотрицького, виображено, що останній тримає в руках хартію, тут тільки ніби розділену на дві. Не думаємо, щоб це мало щось спільне з іронією православних на адресу Смотрицького, що він після дволичного свого життя вмер, маючи в руках дві грамоти: патріяршу й папську⁴⁾. Це тому вже було-б неправдоподібно, що цей портрет, як і попередній, мальовано в уніятських колах. Якщо вірно, що цей портрет походить з Дерманського монастиря, де поховано було Смотрицького, то, можливо, він належить до так званих «надгробкових» портретів, що їх раніш ставили по українських церквах при могилах похованих там осіб⁵⁾.

Портрет Йосипа Веляміна-Рутського, ворога й антагоніста, а потім приятеля й однодумця Смотрицького, знаходиться в Портретній Галерії

¹⁾ За доставку цих відомостей дякуємо П. М. Жолтовському.

²⁾ Старіший вигляд Смотрицького, здається, більш відповідає дійсності. Ще 1629 р., коли Смотрицькому було 52 роки, він уже звав себе с п в и м д і д о м, що стоїть одною ногою вже в могилі (К. Е л е н е в с к і й, Мелетій Смотрицький, Правосл. Обзор., 1861 р., авг., стор. 448).

³⁾ К. Е л е н е в с к і й, *op. cit.*, стор. 447—8.

⁴⁾ Я. Ф. Г о л о в а ц к і й, Бібліографическія находки во Львовѣ. Сборникъ отдѣленія рус. яз. и словесн. Ак. Н., т. X, № 7, стор. 8 і 17.

⁵⁾ Варто було-б подати тут і знімок з цього цікавого портрета Смотрицького, і ми зробили для цього всі заходи, але знімка не здобули, як повідомлено, через темність портрету і незручність з нього фотографувати в теперішньому його стані.

Лаврського Музею (№ 7). Вступив він туди з того-таки Церковно-Археологічного Музею при Київській Духовній Академії, а туди подарував його «смотрятель» Жировицького Духовного Училища Романський ¹⁾. Як і обидва попередні, писаний він на полотні олійними фарбами. Розмір його: 53,3 см ушир. і 71,3 см увиш. Подаємо його на мал. 2 (також у реставрованому вже вигляді).

Рутського змальовано на портреті з одутлим рум'яним обличчям, з довгим, напівсвивим волоссям і з такою-ж невеликою бородою, в білій шапці, оточеній того-ж самого кольору футром, у червоній мантиї з червоно-білими смугами впоперек, з двома білими довгими кінцями, випущеними з коміру, і з білим-таки капюшоном на спині. Поверх одягу золотий хрест. Все це на тлі зеленого драпування.

Під портретом такий напис, напівзруйнований у кінці: Iasnie W. Iŝc X. Iozeph Wielamin Rucki Arcybiskup Metropolita Caŝey [Ru]si Epp. Hali[cki] Fundator Klasztoru Brzesk[iego] Bazilia[nskiego] Roku 163 [...].

Ця дата на портреті тепер частиною обсипалася, але в каталозі Церк.-Археологічного Музею ²⁾ вона (ще, мабуть, ціла в 1897 році, коли складалося каталог) зазначена 1633-м роком.

Таким чином, Рутського тут виображено в той саме період його життя, коли (1633 року) він ховав Смотрицького. Зазначення на портреті про мітрополіта Рутського, як фундатора Брестського базиліянського монастиря, дає привід гадати, що цей портрет походить з того самого монастиря і, мабуть, належить до так званих «фундаторських».

Досі в репродукціях звичайно знаходимо портрет Рутського в трактуванні, що з цим не має нічого спільного ³⁾. Портрета, подібного до цього, ми досі в літературі не пригадуємо.

¹⁾ Указатель Церковно-Археологического Музея при Киевской Духовной Академии, Н. И. Петрова, Киевъ, 1897 р., стор. 166, № 4792.

²⁾ Указатель Церк.-Археол. Музея, стор. 166.

³⁾ Пор. в гравюрній передачі А. Зубчанінова хоча-б у вищезгаданій праці А. Яблоновського, після стор. 42.

ПЕТРО СМОЛІЧЕВ.

(Чернігів).

ДО ІСТОРІЇ ПОРЦЕЛЯНОВОГО ВИРОБНИЦТВА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ.

Переглядаючи, підчас передавання до Чернігівського Губарху архівні матеріяли, що переховувалися в музеї колишньої Чернігівської Губерніальної Вченої Архівної Комісії, я серед справ, які очевидно взято було до Комісії для робіт її членів ¹⁾, знайшов «нижайшее доношеніє» військового товариша Романа Коншиця. «Доношеніє» це подав був Коншиць графові Румянцеву року 1768; містило воно в собі думку про заснування в селі Полошках, на Глухівщині, державного порцелянового виробництва. Село Полошки, як відомо, славилось ще з давнього часу надзвичайно гарною глиною (каолін), що вживалася на багатьох фабриках порцелянового виробництва.

Для нас «доношеніє» Коншиця цікаве головним чином тим, що воно, по-перше, можна сказати, є першим документальним свідомством про розроблювання полошківської глини ще за перших часів царювання Катерини II, а по-друге, є першою думкою про заснування порцелянової фабрики в самих Полошках.

¹⁾ Очевидно, справи ці взято було для наукових робіт покійного В. Л. Модзалевського. В журналі засідання Чернігівської Архівної Комісії з 25 листопада року 1915 зазначено, що на цьому засіданні В. Л. Модзалевський зробив повідомлення «К истории с. Полошек, Глуховского уезда», до якого цінні зауваження зробив був П. Я. Дорошенко. Який саме був зміст доповіді, в журналі не зазначено, тільки наведено було зауваження П. Я. Дорошенка, що стосувалися головним чином до історії володіння полошківськими маєтками різних осіб. Доповідь В. Л. Модзалевського разом з зауваженнями П. Я. Дорошенка ухвалено було надрукувати в XII вип. «Трудов» Чернігівської Архівної Комісії. Але в частині 1-й XII вип. «Трудов», що вийшла з друку року 1918 (це було останнє видання Комісії), доповіді цієї не надруковано. Можливо, що в доповіді своїй В. Л. Модзалевський торкався й «доношенія» Коншиця, але з огляду на те, що «доношеніє» це облишилося не опублікованим, я й вважаю за цікаве використати його, як і частково зауваження П. Я. Дорошенка.

Військовий товариш Роман Коншиць довгий час був на посаді військового канцеляриста в Генеральній Канцелярії в Глухові. Мешкаючи в с. Полошках, де він мав невеликий масток, Коншиць звернув увагу на глину, що її здобували з полошківських земель. Глина ця у великій кількості («до 1000 пуд. і більше що-року») продавалася російським та закордонним «файфурним» заводам, що охоче купували її через своїх представників. На думку Коншиця, ця «белая» земля глина гарною була-б підвалиною для заснування в самих Полошках порцелянової фабрики, особливо коли взяти на увагу, що кожний пуд глини обходився для тих фабрик, що її купували, «до рубля и в рубль». Коншиць зазначає, що крім порцелянових фабрик, полошківську глину за його часів вживали також і місцеві гуті й між иншим і в Глухові, де з неї вироблялася «всякая простая и красная посуда», різнобарвні печі та черепиця. На думку Коншиця, при відповідних майстрах, полошківська глина була-б гарним матеріалом для вироблювання «дорогих живописных печей», під якими, безумовно, треба розуміти печі кахляні.

Але-ж Коншиць безумовно зацікавлений був у тому, щоб матеріал, що його здобували в його землі, використовувалося-б на місці, цеб-то в самих Полошках, а через те в своєму «доношенні» він висловлює думку про те, щоб фабрику було засновано тут.

Для влаштування такого підприємства, гадає Коншиць, є всі сприятливі умови: є досить велика кількість здобутої вже глини (близько 50.000 пуд.), в землях його-ж, Коншиця, є ще й червона глина, що її купують ганчарі для вироблювання череп'яного посуду; врешті, є ще й проста глина, придатна для вироблювання цегли. Таким чином, у Полошках можна буде влаштувати всі ці типи виробництва.

Далі, в Полошках є в достатній мірі вода, а навколо, в Тулиголові, Дубовичах, Землянці, Бистрику та Грузькому є «смольная пуца», звідки можна буде здобувати «на жожение кирпича» «смольные дрова». Зрештою й питання про робітників Коншиць розв'язує запевненням, що «мастеровых людей множество сищется с заплати». Все-ж це підприємство, коли його влаштувати на державні кошти, буде «с пользою казеннаго интереса, а при том и народного, и прославительно».

Надаючи своє «изобретение», що було «в високом соизволеніи и полномоществе» Румянцева, на його «усмотрение», Коншиць подає до нього «знаки», тоб-то зразки різного роду глини, що знаходилися в його землях. Однак, не зважаючи на перекональність та ґрунтовність міркувань, що їх покладено в основу проєкта Коншиця, «доношення» його облишилося без відповіді, — звичайно, Румянцеву було не до влаштувань порцелянових заводів та цегельень у Полошках.

Це була, як зазначено, перша думка про заснування фабрики порцелянового виробництва в Полошках, і думка ця, як виявляється, не була одинока..

З другим таким проектом стріваємося ми на початку ХІХ стол.

Про цю думку ми дізнаємось з надзвичайно цікавої книги Отона фон-Гуна — «Поверхностные замечанія по дороге от Москвы въ Малороссію в осени 1805 года». Автор цієї книжки їздив цього року на Україну, яко лікар, з Олексієм Кириловичем Разумовським.

«Поверхностные замечанія» являють собою нині бібліографічну рідкість; видано їх було в Москві року 1806, в перекладі з німецької мови, з малюнками. Тепер книжка ця є одним з визначних джерел для вивчення минулого нашого краю.

Свою довгу подорож О. фон-Гун зробив кіньми і в наслідок цієї подорожі досить докладно ділиться своїми вражіннями з якимось Екгофом, через що книгу саму написано у формі листів до цього Екгофа. Грунтовний та точний Німець фон-Гун в своїх «поверхностных замечаниях» дає дуже багато цінних спостережень багатьох явищ тодішнього життя, особливо панського. Він цікавиться не тільки лише природою, звичаями та побутом населення, але-ж і його економічним, господарчим та культурним становищем. Часто при цьому фон-Гун подає й деякі історичні відомості, що він черпає їх з розпитів та книжок. Треба зазначити взагалі, що книжка фон-Гуна заслуговує на увагу, на жаль, тільки знайти її дуже важко ¹⁾.

Даючи опис м. Київ та згадуючи про фабрику «паллевой» (фаянсової) посуду», що існувала у Вишгороді ²⁾, фон-Гун говорить тут і про Полошки. Останні в цей час належали Іванові Андрієвичу Марковичу, що тут і мешкав. Його саме, як довідуємося з книжки фон-Гуна, й займала думка про заснування в Полошках фабрики порцелянового виробництва. Погляд на можливість здійснення цієї думки поділяв і практичний фон-Гун.

Як довідуємося з його книжки, план Марковича полягав у тому, що він згоден був улаштувати своїм коштом усі потрібні для фабрики будівлі й передати їх у безплатне користування тієї особи, що побажає налагодити тут порцелянове виробництво. Фабриці давалися пільгові умови що-до одержання як самої глини, так і потрібного для виробництва палива. Глину та паливо Маркович погоджувався відпускати для фабрики на десять відсотків дешевше ніж вони коштуватимуть для московських фабрик. Крім того, він обіцяв до певної міри забезпечити фабрику й робочою силою, даючи 200 чоловіка із своїх кріпаків, яким фабрика повинна була давати платню, звичайну для простих робітників у цій місцевості.

Проект Марковича про влаштування в Полошках порцелянової фабрики надзвичайно зацікавив фон-Гуна, бо він бачив цілком реальний під

¹⁾ Примірник цієї книжки був у книгозбірні покійного П. Я. Дорошенка. Як відомо, після смерті П. Я. частина його майна та книгозбірні загинули. Останню частину книгозбірні дружина П. Я. (як сама власне мені розповідала) продала Комуністичному Університетові імені Артема в Харкові.

²⁾ Треба розуміти відому Межигірську фабрику.

ним ґрунт. Збудування фабрики в місцевості, де здобувають найкращу глину, цілком забезпечувало її сировиною; лісова місцевість навколо Полошок та зразкове для того часу лісове господарство Марковича гарантувало цілком для підприємства паливо, а положення фабрики між такими, на думку фон-Гуна, комерційними містами, як Орел, Курськ, Полтава, Кременчук, Київ, Ніжен, Стародуб, Брянськ, давало можливість збувати продукцію. А коли до цього додати й те, що не так уже далеко від Полошок протікав і водяний шлях — Десна, то фон-Гун цілком припускав можливість збуту порцелянового посуду не тільки на південь, а й до Туреччини навіть. «Известно, — пише він, — что один Константинополь обогащал Мессенскую фабрику; стоит только доказать, чтобы хороший был фарфор и уменьшит несколько цен против Мессенского, что весьма удобно без потери сделать можно, в рассуждении выгод делаемых фабрике и сближение ее к Черному морю, все водяным ходом, все, говоря, сие обнадуживает капиталиста ощутительным и очевидным прибытком» ¹⁾.

Мимохіть виникає питання, через що Маркович, який так детально розробив план збудування фабрики й добре розумів його вигоди, сам не хотів втілити його в життя? Можна розуміти, коли дрібний дідич Коншиць звертався до Румянцева з проектом заснування державних заводів у Полошках, бо йому самому, можливо, бракувало коштів, аджеж у Марковича цього не було, коли він сам згоджувався навіть на влаштування майже всієї фабрики своїм коштом для когось іншого.

Очевидно, власники полошківської глини вважали за краще одержувати від неї прибутки без ризику й клопоту, продаючи її в сировому вигляді на інші заводи. Можливо, що ізольованість полошківського глиняного району, його невеликі розміри ²⁾ разом з браком заповзятості та новиною справи були одними з головних причин, через що фабрику не було засновано в Полошках.

Закінчуючи ці рядки, вважаю за потрібне зробити деякі невеликі зауваження про відомості, що їх подає фон-Гун про Полошки. Як запевняє фон-Гун, глину в Полошках знайдено було за перших років царювання Катерини II. На нашу думку, це не зовсім так, бо якість полошківської глини, треба гадати, відома була вже раніше.

Кількість здобутої глини на пуди, що її приводить року 1768 Коншиць, показує, що розроблення її в Полошках провадилося тоді вже в значних розмірах, і значить, початок цього розроблювання треба віднести до ранішніх часів. Далі, як відомо, перший порцеляновий завод у Росії (ко-

¹⁾ О. фон-Гун, «Поверхностные замечания». Матеріал, що торкається до Полошок та проекту Марковича—ч. II, стор. 110—114. .

²⁾ Площа, де залягають поклади глини, за відомостями П. Я. Дорошенка, становить приблизно 3 кв. верств. Крім цього клаптика, навколо Полошок глини немає ніде.

печи, за снисканием от тих заводоѡ майстероѡ и за устроением в Полошках заводоѡ, прошлаго ж года и на дѣлание черепици в Глуховѣ на казенное кришки тотъ-же материялѣ покупалъся, а ннѣ, как я извѣстился, и вяще якобы тое дѣлание в Глуховѣ черепици имѣет умножиться, что касается до устроения особливостию-ж в селѣ Полошках завода-ж; того-ж материяла имѣеться у мене на продаже наличного наверху до пятидесять тысячъ пудъ, а по надобности доставлено будетъ.

К тому-ж, поелику в сем селѣ Полошках, в моихъ-же земляхъ и красная глина имѣеться и гончарами на посуду черепичную покупается, и простой глины довольно имѣеться, потому весьма способнѣйше от Глуховских мѣстъ устроить в сем селѣ и кирпичный заводъ, яко весьма по способности мѣстъ пространних и при доволнихъ водахъ, а паче на жжение кирпича привозка смолнихъ дровъ по близости смолной пуци з селѣ Тулиголова, с Дубовичъ и Землянки, с Бистрика и Грузкой и ценою противъ Глуховской продажи и покупки развѣ в полъ, а майстерових людей множество сищеться с заплати, и за устроением тих заводоѡ и содержанием оних с казеннаго капитала может быть с ползою казеннаго интереса, а при том и народною, и прославително.

И понеже сие изобретение состоит в високом вашего графскаго сиятельства соизволеніи и полномоществѣ, для того в собственное вашего сиятельства усмотрение и блгоразсмотрение всенижайше о том я представляю.

К сему доношению войсковій товаришъ Романъ Коншицъ руку приложилъ¹⁾.

¹⁾ Архів Чернігівського Губерніального Правління, дела военные 1768 г., связка 17, 8765, Л. 802.

Проф. СТЕПАН ТАРАНУЩЕНКО.

(Харків).

ДО ПИТАННЯ ПРО РАННІ АКВАРЕЛЬНІ ПОРТРЕТИ РОБОТИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА.

Початки малярської діяльності Шевченка, перші його твори, зокрема портрети, дуже мало досліджені. Проф. К. Шероцький у своєму цінному етюді «Портретныя произведенія Тараса Шевченка»¹⁾ дав добру загальну характеристику портретних праць Шевченка. В ній він торкнувся композиційних засобів, техніки, впливів на нього інших майстрів, згадав про відміни ранніх портретів від пізніших, тонко схаактеризував жіночі портрети, дав вірну й тверезу характеристику Шевченківського портретного стилю і, нарешті, визначив місце Шевченка як портретиста в історії українського, російського та європейського мистецтва. Питання про найперші Шевченкові портрети К. В. Шероцький не ставить, обмежуючись загальною вказівкою за текстом автобіографічної замітки маляра.

Конкретно про найраніші відомі нам оригінальні портрети роботи Шевченка поставив питання академик О. П. Новицький у своїй ґрунтовній праці «Тарас Шевченко, як маляр». На останній сторінці своєї роботи з приводу статті Щурата «З життя і творчости Тараса Шевченка» він, говорячи про малюнки Шевченка, які видало Петербурзьке Товариство імени Шевченка, погоджується, що на таблиці V вип. 1-го цього видання репродуковано дійсно портрет Є. Гребінки, але за працю Шевченка його не визнає, «бо Шевченко в 1837 р. не міг намалювати такого мистецького портрета»²⁾. Чому? — На це прямої відповіді О. П. Новицький не дає, а з контексту читач може вивести, що Шевченко, на думку О. П. Новицького, «міг зробити такий мистецький портрет» не раніш 1839 року, себ-то принаймні після року навчання в Академії, коли він одержав срібну медаль за портретну працю³⁾. Ролю академії, зокрема Брюлова, у вихованні

¹⁾ «Искусство Южной России», Київ, 1914, стор. 17 і далі. ²⁾ О. Новицький, Тарас Шевченко, як маляр, Москва — Львів, 1914, стор. 83. ³⁾ К. Шероцький, «Портретныя произведенія Т. Шевченка», «Искусство Южной России», Київ, 1914 стор. 17.

Мал. 1.

Шевченка як портретиста, шановний О. П. Новицький, нам здається, тут перебільшив, а підготовку Шевченка як маляра-портретиста ще перед академією не доцінив. Такий уже дужий гіпноз академії. Тимчасом сам О. П. Новицький підкреслив жадобу до знання, колосальну працездатність та здібність Шевченка надзвичайно швидко опановувати цілком новий для нього матеріал у доти зовсім незнаних галузях. Так, Шевченко за два дні, вперше сівши за рисування кістяка, зробив рисунки виразніші й вірніші за зразкові літографовані малюнки Басіна ¹⁾. Другий випадок — знайомство з лінійною перспективою за підручником Воробйова ²⁾. Так само Шевченко надзвичайно легко й швидко опанував техніку, а що головніше, дух і стиль офорту ³⁾.

З другого боку треба звернути увагу на те, що Сошенка, а пізніш Венеціянова, Брюлова, Григоровича й инш. мусіли сильно вразити малюнки Шевченка, щоб звернути на себе таку їх виключну увагу. Отже, у Шевченка вже до Академії крім таланту було чимале майстерство. Звідки воно могло у Шевченка взятися? О. П. Новицький звернув увагу на лист Шевченка до Залеського і виявив одного з ранніх учителів Шевченка—Яна Рустема ⁴⁾. Після Рустема Шевченко, як відомо, якийсь час вчився у Варшаві у Ф. Лампі. У Петербурзі «пробовать портреты с натуры акварелью» — як свідчить Шевченко у своїй автобіографії—взявся за порадою і, без сумніву, за допомогою та вказівками Сошенка. Успіхи були такі великі, що Енгельгардові роботи Шевченка, які він побачив у Нечипоренка, дуже сподобались і тому «он начал употреблять его для снятия портретов с своих любимых любовниц» ⁵⁾. Легкість і швидкість, з якою Шевченко робив свої портрети, зазначив був К. Шероцький. Портретистом-же атестовано Шевченка і в академічному дипломі ⁶⁾. Не треба забувати також, що портрети акварельні й иншої техніки (особливо мініатюрні) були в панському побуті дуже розповсюджені і Шевченко мав нагоду приглядатися до них. Тому, мабуть, Шевченкової роботи портрети, як зазначалося вже нераз, не позначені — за виключенням кількох — гостро-індивідуальними рисами; в них — портретний стиль доби. Портрети Шевченка для одних дослідників мають багато спільного з портретами Петра Соколова ⁷⁾, для других у них «сходство с Брюловым поразительное» ⁸⁾. Цього року, оглядаючи Московський Музей Меблів, я натрапив у ньому на дуже близький до Шевченка манерою

¹⁾ О. Новицький, Цит. праця, стор. 7. ²⁾ Там-же, стор. 8. ³⁾ Одній ранній копії Шевченка (1830 р.), що яскраво свідчить про опанування техніки рисунка олівцем, я маю присвятити спеціальну замітку. ⁴⁾ Я спробував у Москві за допомогою П. Д. Етtingера познайомитися з оригіналами чи принаймні хоч добрими репродукціями праць Я. Рустема, але тут їх не знайшлося. Для цього потрібна подорож до Вильни й узагалі до Польщі. ⁵⁾ Твори Т. Шевченка, Видання Яковенка, Петербург, 1911, т. II, стор. 88. ⁶⁾ К. Шероцький, Названа праця, стор. 17 і 20. ⁷⁾ О. Новицький, Цитована праця, стор. 13. ⁸⁾ К. Шероцький, Цитована праця, стор. 21.

малювання жіночий портрет підписаний так: «F. Vokr 1828». Число таких прикладів при бажанні можна було-б значно збільшити.

Перші акварельні портрети Шевченка були виконані, як то видно з контексту автобіографії його, перед 1837 р. Ми їх не знаємо й невідомо ще, чи вони назавжди загублені для нас, чи тільки ще нерозшукані. Що в малюванні портретів Шевченко в цей час вже досяг дуже значних успіхів і мав платні замовлення на них, свідчить, досі чомусь належно не використане в дослідників, місце з «Журналу» Шевченка, де він згадує про «того самого мерзавця Демидова, котораго я зналъ въ Гатчинѣ кирасирскимъ юнкеромъ въ 1837 году и который тогда не заплатилъ мнѣ денегъ за портретъ своей невѣсты» ¹⁾. Наведена цитата переконує, що немає ніяких підстав підписаний портрет «Невідомого» із збірки Рейтерна запідозрювати в автентичності, як це робить О. П. Новицький лише тому, що він має дату 1837 р. ²⁾.

Шевченко дійсно написав цей портрет 1837 року. Це підтвердилося завдяки щасливому випадку — знайшовся жіночий портрет, парний до нього, що підписав Шевченко і датований 1837 р. (див. мал. 1). Портрет цей перебував у Н. І. Савченкової, що дістала його від покійного К. М. Бича-Лубенського, відомого харківського громадського діяча і українського журналіста. Кого на ньому виображено, точно не відомо, передають кілька здогадів. Як і звідки він попав до Бича-Лубенського, також не з'ясовано. В січні 1927 року я мав нагоду побувати в Ленінграді й Москві, маючи при собі цей жіночий портрет. Згаданий портрет «Невідомого» 1837 р. разом з цілою збіркою Рейтерна, як з'ясувалося, вступив до Ленінградського Руського Музею. В цьому-ж таки Музеї переховується Шевченків портрет Луніна. Жіночий портрет, що я привіз з Харкова, коли покладено було його поруч з зазначеним портретом «Невідомого», показав, що в них маємо пару родинних портретів з одного часу, одної руки. Намальовані вони обидва акварелею на майже одного розміру ($22\frac{1}{2} \times 18\frac{3}{4}$ см — жіночий, $21\frac{1}{2} \times 19$ см — чоловічий ³⁾) тонкому картоні в одному масштабі. Ріжниця помітна лише в кольориті. Жіночий портрет значно блідіший (в ньому вигорів кармін), тоді як чоловічий (писаний з краплагом) краще зберіг первісний тон. Видано чоловічий портрет у «Малюнках», трьохкольоровим друком, без зменшення (обрізано лише краї картону); співвідношення фарб

¹⁾ Твори Т. Шевченка, Вид. УАН, Київ, 1927, том IV, Журнал, стор. 124. О. П. Новицький у своєму реєстрі праць Шевченка під ч. 33 зазначає портрет «пані Демидової», але датує його чомусь 1839 р.

²⁾ Опубліковано в «Малюнках Т. Шевченка» вид. Петербурзьк. Т-ва ім. Шевченка, вип. I, табл. V. Те-ж саме можна сказати й про портрет Луніна (див. «Малюнки», вип. II, табл. II), також підписаний і датований 1838 р., що, очевидно випадково, не попав до Реєстру ні в розділ «Портрети», ні—чого можна було-б швидше чекати—в розділ «Речі» ніби праці Шевченка.

³⁾ На такому розмірі картону у Шевченка зроблено чимало портретів, напр., Катериничів і инш.

передано певно, але весь він вийшов у друку проти оригіналу далеко тепліший, червоніший.

При погляді на наш портрет «Невідомої» згадується майстерна характеристика жіночих шевченківських портретів, що дав К. Щероцький. «Їх постаті легкі, граціозні, дивляться з картону рельєфно, ніжно і живо. Писав він їх... ніби жартома, граючи талантом» ¹⁾. Дивує техніка — вільна, упевнена. На легкому зеленаво-блакитному повітряному тлі чітко вирізьблена постать. Обличчя й зачіска виіплені по локальній заливці, тонким «мініатюрним» штрихуванням. Сукня виконана в широкій манері. Кольорова гама — дуже стримана й холодна: блакитна сукня, холодний зеленаво-блакитний тон тіла, що має не гарячі (тепер зовсім слабі) світа; зачіска й кольє — сепія ²⁾. Цей портрет як-найкраще задовольняє власним вимогам до «живописи» самого Шевченка. «Первое условие живописи — рисунок и круглота, второе — колорит» ³⁾. Можна сказати навіть більше, проблему кольориту дійсного, живого, теплого тіла тут і не ставилося.

Портрети Шевченка 1837 року — важливі зразки малярської творчости до академічної доби — зазначають деякі композиційні елементи, що їх він тримався й у пізніших портретах. Портрет Луніна, написаний року 1838, дає нам той самий тон стільця, той самий тон (відмитий туш) і манеру письма верхнього одягу, що й на портреті «Невідомого» 1837 року. Позу для чоловічих портретів — поворот на три чверті, сидячи на стільці, перекинутий лікоть правої руки за спинку стільця, з чубуком у тій-же руці — Шевченко повторив і в портреті О. Катеринича ⁴⁾.

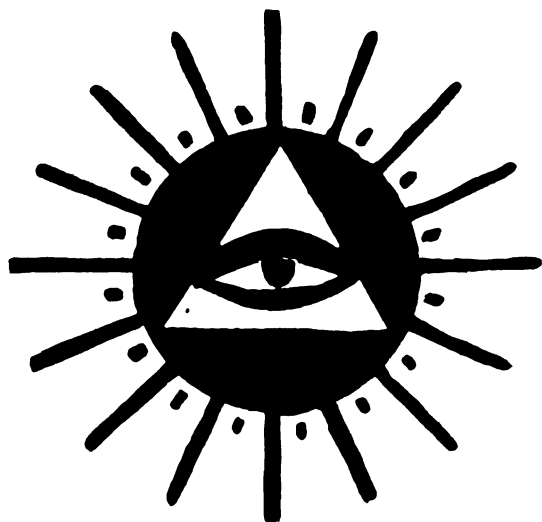
У портреті О. Катеринича та «Невідомого» 1837 р. є одна деталь — права рука та край рукава (з гострим кутиком) написані в обох випадках тотожньо. Вона примушує нас убачати в обох портретах одну руку. Відомо, що отакі дрібниці, незначні деталі, що раз засвоїв майстер, потім несвідомо, механічно переходять і в дальші роботи.

¹⁾ К. Щероцький, Названа праця, стор. 21. ²⁾ Крій сукні й зачіска цілком стверджують певність дати портрета. Порівн., напр., М а х в. В о е h n. Die Mode, Menschen und Moden in XIX Jahrhundert, München, 1907, стор. 129. ³⁾ Лист Шевченка до Залеського, «Твори Т. Шевченка», вид. Яковенка, т. II, стор. 384.

⁴⁾ Написано у 1846 р., «Малюнки Т. Шевченка», вип. II.

БОРИС ПАЛИПЕНКО

НОВІ ПЕЧЕРИ

Нові печери в Чернігові — надзвичайно цікавий пам'ятник народного мистецтва бурхливих часів гострої боротьби конаючої церкви з переможною силою нового побуту. Думка про їх заснування належить невеликому гуртку ченців-селян Троїцького монастиря, в яких бажання «іночеського подвигу» тісно сполучилося з кар'єристичним міркуванням уподобитись «угодникам печерським». З другого боку фундатори не могли не передбачати матеріальної користи від нового монастирського підприємства, яке обіцяло стати в майбутньому чималим джерелом прибутків і міцним осередком релігійної пропаганди. Але головним чинником до здійснення думок про копання печер виступають події громадсько-політичні. Попівство, позбавлене міцної підтримки влади, підірване ідейно й матеріально, шукає собі нової підпори й напружує всі зусилля, щоб повернути увагу громадянства до релігійного життя. Разом з тим події громадянської війни й непевність становища примушують ченців шукати схованки в підземному лабіринті нових «катакомб» із спробою збудувати об'єднуючий настрій темної маси вірних, як протест проти смілого втручання в церковні справи революційних поглядів. Падіння монастирської дисципліни й зникнення вищого духовно-адміністративного догляду, як наслідок революційного руху, давали до того-ж змогу найбільше проявити творчу ініціативу окремим особам. Належну оцінку ідейним підвалинам будівництва печер робить на їх мурах смілий олівець комсомольця, що разом із сучасним станом занепаду яскраво свідчить про певні етапи боротьби й підкреслює міцне втілення нового світогляду в народні уявлення. Печерні мури зберігають нам багато моментів містичного опору подіям сучасності, але в трактуванні будівельних деталей, орнаментальних прикрас і розпису так сміло перероблюють сучасні сталі традиційні зразки, що сами приймають мистецько-революційний зміст. Тут стихійно прорвалося пригнблене обличчя митця-українця в наївно-примітивному суто-народньому оформленні зразків минулого й сучасного, обвіяних смутком релігійного романтизму в стильово-монументальному ритмі глибокої єдності колективного виконання.

Печери почато копати в травні 1918 року на схилі виступу Болдиної гори за 40 — 50 метрів від садової брами Троїцького монастиря з виходом на північний схід. Керівником справи й головним організатором праці виступає інок Аліпій з селян хут. Плехтіївки Городнянського повіту, людина мало освічена, але енергійна, уперта й фанатична. Він збирає коло себе невеличке коло помічників-черниць і ченців, а для важкої праці використовує випадкових прочан, що звичайно звикли віддавати свою працю монастиреві. Разом з тим Аліпій приймає й активну участь не тільки в розробленні загальної схеми плану печер, але й у мистецькій роботі. За його вказівками вирізано більшість рельєфних оздоблень і власноручно мальовано майже всі мотиви геометричного орнаменту. Але найкращі зразки орнаменту рослинно-квіткового й більшість культово-орнаментальних прикрас належать двом дівчинам-черницям: Килині з с. Борок та Орині з с. Роїща. Майже увесь іконографічний розпис поробив чернець Михаїл, молодий селянин, учасник імперіялістичної війни, що повернувся з німецького полону. Решта братії, спочатку й до кінця, ставилась до праці неухважно й нехтуючи, незадоволена ростучим авторитетом фундаторів і нічними «бденіями» в печерах, які шкодливо відбивалися на денному послушенстві.

Остаточне прикрашення печер рушниками й іконами переведено за жвавою допомогою старих бабів і дівчат з найближчих околиць Чернігова—Лісковиці й Ярів.

Ходи печер вирізано в глиняному ґрунті за допомогою звичайних лопат з виношуванням ґрунту ношами на поверхню. При копанні й оздобленні високих частин майже зовсім не вживалося риштувань, яких не можна було втиснути через вузькі коліна печерних переходів. В таких випадках прикладено цікавий прийом виймання ґрунту. З навмисне підвищеного ходу вибирали землю все нижче й нижче, поки не досягали потрібних для приміщення розмірів і пропорцій. Одночасно-ж ножем вирізувано рельєфні оздоблення й розписування. Слід дивуватися тонкому розрахунку будівничих, що не втратили цільності прикрас і гармонії відношень у важких умовах планування й оброблення деталей з сипким матеріалом м'якого ґрунту. Мури печер здебільшого побілено крейдою; в місцях, де єсть рельєфний орнамент, іноді з цементом, який надає ніжно-

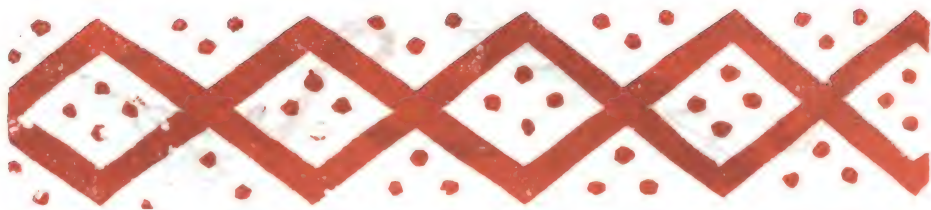
сірий тон тлу. На ньому дуже гарно виступають мотиви геометричного рельєфного оброблення ясного кольору з заглибленими контурами. Розписувано переважно ультрамарином, тердесіною й циноброю, частково баканом і окрою. Зелена фарба зустрічається дуже часто, але зовсім утратила свій тон, тоді як решта кольорів чудово збереглася. Фарби звичайно розводили на воді з вапною, або, рідко, з цементом. Писали звичайними пензликами, або палічками із зім'ятих на кінці вільхових голочок. При розписуванні геометричних мотивів користувалися саморобним циркулем, а в копанні ходів керувалися іноді компасом.

Загальні умови праці гіршали з кожним днем. Спочатку безладдя в монастирі і скрутний господарчий стан тільки сприяли печерній справі. Ніхто не втручався до копання печер, а побожні помічники окрім праці приносили ще й деяку матеріальну користь.

Але згодом кількість робітників усе зменшується, а перешкоди зростають. Після того, як освятив печери єпископ Пахомій, що урочисто відбулося, як свідчить дата на мурі, 25 листопада 1919 року, праця над печерами припиняється зовсім. Дійсність не виправдала надій духовництва. Печери пустіють і, позбавлені догляду, приходять до занепаду. Зникають ікони, старанно видираються на паливо дерев'яні частини й руйнуються пристосовання з цегли й заліза. Такий стан печер нераз звертав на себе увагу місцевих наукових установ і робітників, але для охорони й досі не зроблено нічого. З кожним днем зростає поступово руйнування печер спільними силами природи й випадкових відвідувачів, що не спиняються перед навмисним псуванням розпису й рельєфних оздоблень.

Загальна схема планування печер — дуже проста. Центральне місце займає церква С, Е, F, яка сполучається з ризницею В, могилою І, надгробком Н, заваленою трапезною О і має навколо хід L. Кодо виходу лабіринтовий хід з капличкою А.

Мало примітний зовні вхід (табл. I) з півциркульним низким завершенням, з вирізаними по боках уступах — лавками для старців, веде вниз злизаними східцями до вхідної камери-капиці (табл. II), мури якої оброблено вигнутими пілястрами з рельєфними хрестами і поясом порожніх і заповнених хрещиками трикутних ніш. Схожа на коло в плані, невелика

(1,3 метра діаметром) з коробової структури склепінням, каплиця зовсім не має розпису і тільки частково побілена. Проти входу раніше висіла велика ікона з лампадою. Сліди прикріплень добре помітні й досі. Під нею низенький крутий хід угору веде до тісних вузьких ходів, сполучених з виходом, звідки пророблено невеличке слухове віконце.

Розширене місце цих ходів через низькі двері з'єднано з галерією, що сполучає вівтар з ризницею. Впродовж цієї галерії - ходу зроблено по боках широкі виступи — лавки для відпочинку, як і в самій ризниці, схожій на коло в плані, невеличкій камері (діаметром 1,2 м) із сферичною банею (табл. III). На мурі смуга напису, який тягнеться й по галерії: «К кому возопію Владичице? К кому прибегну в горести моей? Аще не ты Пренепорочная: Надеждо Христіан и прибежище нам грешным. Кто пай тебе в несчасіях защитит? Услыши стенаніє мое, и преклони уxo твоє ко мне Владычице, ѿ матеръ Бога моего, и не презри требующаго Твоея помощи, и не отрини Мене грешного: вразуми и научи мя Царица Небесная». Над написом трикутні ніші з рельєфним розписаним зірками облямованням, закінченим угорі хрестом. Ніші спираються на смужку улюбленого печерного, рельєфного з пофарбованням мотиву хрестуватого безупинного орнаменту. Між нішами рельєфно оброблені виображення: євангеліє, на-престольний хрест і чаша з сѣйвом. На бані, в заглибленні, подібному до візантійської «скуфії», хрест мальований з крапками, в колі, обведеному «кривулею», яка утворює зірку. Хрести чотирикутні з вдавненими контурами, розписані кольоровими зірками з'єднують центральну орнаментальну композицію бані з її переходом до мурів, над якими смуга напису, з підкресленим характером орнаментової прикраси.

Посеред ризниці—аналой земляний із скошеним верхом, чотирикутний з мальованим хрестом збоку і 6-и кутною зіркою в колі і 4-кутній рамці—вгорі. По краю напис «свят господь во святых своих».

Другий хід од входу минус вхідну каплицю і, забираючи на північ, з'єднується з трапезною О, тепер заваленою, коло якої складено цегляну плиту Р. Через маленьке віконце до заваленої частини видно прямокутно трактовану камеру з попсованими слідами геометричного рельєфного орнаменту без розпису. Далі центральний хід має два незакінчених і непобі-

лених «тупики», які мали знайти нові виходи на північ і захід. Від «тупиків» хід повертає на південь і однією частиною сполучається з церквою, значно поширений, заглиблений і підвищений. Друга частина круто завертає на захід і обходить навколо церкви.

Це церковне опасання — оболонь (фундатори звать цей хід — «омофором») для хресних ходів і одна з найкращих що-до замислу й оброблення оздоб частина печер. Мури з боку церкви оброблено безупинно трактованими трикутними нішами з рельєфним розписаним облямованням і хрестами між ними із вдавленим контуром. Вузкий хід, оздоблений цими прикрасами, робить надзвичайно вродливе враження й милує око інтимно-наївним орнаментом різнокольорового розпису.

З цього ходу, вбік на захід круто вниз на 6 м глибини веде вузький хід до усипальниці майбутнього «святого», яку Аліпій не криючись готував для себе.

Розширення цього ходу розраховано на те, щоб поставити ікону-портрет похованого святого, а далі внизу знаходиться й саме місто для домовини, головою на захід, з коробово трактованим низьким склепінням і рельєфним хрестом у головах. За кілька метрів від ходу до могили, хід навколо церкви сполучається з каплицею, що знаходиться якраз над могилою. Це найінтимніший твір у печерах (табл. IV). Грушувата в плані камера має широкі виступи-лавки з ґрунту коло мурів і посередині — гробницю, притулену до масивного пілону з мальованим розп'яттям, оббитим рослинним орнаментом. Пілон сполучається з мурами півциркульними арками, які надають особливу виразність рельєфному хрестові з розп'яттям і простим рисам надгробку. На коробовому склепінні вузької частини каплиці і по мурах—мотиви рельєфних хрестів з розписом зірками й хрестиками, квітчано трактованими в різних кольорах з суто-квітчаними віночками, ажурного визерунку. З західного боку в пілоні—ніша витягнутої трикутно-круглястої форми, прилучена внизу до виступу-столика. Ніша кантована рельєфною рамкою з таким-же хрестуватим завершенням, розписаним зірками-квітками.

Рамка замальована кривулястим рослинним мотивом з хрестиком у саяві в синьо-зелених кольорах. Закінченістю своєї форми в гармоній-

ному сполученні з корпусом пілона це—найкраща ніша в печерах. По мурах каплиці орнаментовою смугою тягнеться напис: «надгробное риданіе»... На мурі над виходом з каплиці: «возридай мене мати зряще во гробе»...

За кілька метрів від сполучення ходу навколо церкви з трапезою й вівтарем йде вузький хід, що мав сполучитися на глибині з ходом вхідного лабіринту, але, будучи невдало проведені, вони не зійшлися глибиною й залишилися назакінченими. «Тупик» ходу з опасання якраз упирається в підлогу ризниці, про що свідчить маленька дірка — віконце.

Церква складається з вівтаря С, центральної частини, трапези Е і дзвіниці-бабинця F. В ході з трапези до вівтаря з північного боку невеличка паламарня. Скошена в плані, з невитриманою симетрією пропорцій, церква має від західних мурів дзвіниці до східних вівтаря $13\frac{1}{2}$ метрів з заглибленням підлоги до дзвіниці на 0,6 метра. Дзвіниця являє собою схожу на коло в плані камеру діаметром 2,25 метра з поступово звуженим склепінням, яке переходить у короткий барабан, завершений банею зі «скуфьею» на висоті 3,75 м. З усієї церкви дзвіниця має найбільш вибагливе й удале оброблення мурів (табл. V, VI). Тут ми знаходимо скупченими всі відомі печерам мотиви рельєфних прикрас. При невеликих розмірах дзвіниці дуже глибокою робиться смуга великого різьбленого орнаменту в схожих на коло нішах з хрестами і яскраво виступає чудова визерунковість смужки рельєфного мотиву хрестиків у ромбах, що орнаментово завершує виступ карнізу. На височині до 2-х метрів мури мають вікна-ніші, прямокутні в плані, з півциркульним верхом, перерізані рисою випуклястої тяги. В одній з ніш мальоване виображення — «моленіє о чаше», зроблене на місці такої-ж скульптурної постати, порубаної шашками. Під нішами в прямокутниках — геометрично-орнаментальна композиція малюнку з витисненим контуром, якою фундатори мали збудувати уявлення «пелен», що звичайно вішають під образами. Над нішами-вікнами трикутні глибокі ніші, оброблені випуклястою рамою з рельєфним хрестовим завершенням, мотив, який повторюється на всіх банях печерних будов з різними варіантами орнаментового розпису. Ніші спираються на дві смуги мальованого безупинного орнаменту кривуль з крапками і кол з хрестами. Рамки ніш виступають білим кольором на сірому тлі загального фону бані і роз-

писані кольоровими зірками — квітками й хрестами. Рельєфні хрести, що завершують облямівання ніш, угорі з'єднані кривулястою рисою і впираються в заглиблені, замальовані темною фарбою хрести на барабані, симетрично розміщені з поодинокими зірками — квітками. Перекриття бані і «скуфью» густо оброблено кількома смугами безупинних геометричних мотивів хреста і хрестика-квітки серед ламаних рис, зв'язаних в одну велику врочисту мережану композицію.

Окрім «молення о чаше», в дзвіниці ми знаходимо виображення ангелів з трубами і ангела з кадильніцею, коло якого накреслено дату «25.XII 1919 г.», а також найцікавішу в печерах культову композицію «орудій страстей господних» — проти входу до центральної частини церкви. Внизу на мурі, між ходом до опасання й до трапези — рельєфний розмальований двоголовий орел-герб, страшенно попсований, із збитим рельєфом, але очевидно нераз поновлюваний, з написом у колі: «обновися яко орля юность моя Хр. Вс.». Густе й старанне оброблення мурів дзвіниці свідчить про те, що тут було дуже мало ікон: ми майже не знаходимо дерев'яних пристосовань для вішання ікон, як не знаходимо й відповідних пристосовань для дзвонів. Фундатори побоюлися, що завалиться висока частина церкви від звукового тремтіння, й перенесли невеличкі дзвони до каплиці з надгробком.

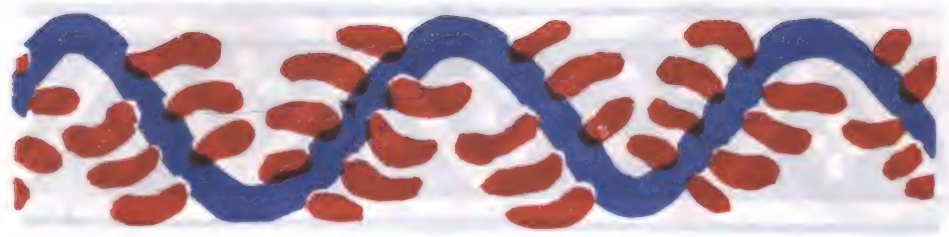
Через галерію два метри завдовжки з високим коробовим склепінням з розписом ангелів з короною й цікавим орнаментово-рельєфним мотивом хреста в трикутнику дзвіниці сполучається з центральною частиною церкви — трапезою, найбільшим приміщенням у печерах. Трапеза (табл. VII—X, XI, 3. 4) являє собою неправильне півколо в плані, притулене до вівтарної іконостасної стіни, з подібною до дзвіниці структурою склепінь і бані, висотиною 4,25 метра; з північно-західного боку до муру притулено клирос з земляними бильцями, прикрашеними рельєфним хрестом (табл. VIII), з півдня півциркульний виступ — підхід до ікони і двохідчастий такий-же самий виступ коло царських воріт.

Мури центральної частини церкви мають низький гладкий карниз, над яким — смуга хрещатого орнаменту, пофарбованого в два кольори, що йде через галерію з дзвіниці. Над смугою орнаменту — напис першого розділу «верую», що тягнеться від південних дверей і закінчується на іко-

ностасній стіні з протилежного боку. На північному й південному мурах — великі ніші-вікна, подібні до ніш у дзвіниці, з краєм, обробленим кривулясто-геометричним мальованим орнаментом і рельєфними великими з таким самим розписом хрестами в середині. Під нішами-вікнами — пелени, малюнком і тональністю точно подібні до таких самих орнаментових композицій дзвіниці. Проти вівтаря з обох боків ходу до дзвіниці симетрично розміщені мальовані ікони. З півдня «Георгій победоносець» у рамці зубчастого орнаменту, з півночі «Трифон-великомученик» в облямованні рослинного безупинного мотиву. Над нішами-вікнами — круглястий безупинний мальований орнамент між двома смугами кривульок з хрестиками-квітками. На нього спираються надзвичайно гарно розміщені подвійні трикутні ніші, облямовані кривулястим геометричним орнаментом з рельєфним розписаним зірками-хрестиками хрестом посередині. По барабану (табл. X) рідко поставлені хрести в заглиблених прямокутниках, розписані геометричним визерунком і з'єднані вгорі кривулястою рисою. Сферичне покриття бані розписано зірками-квітками між смугами орнаменту з кривульок і хрестиків, які утворюють великий хрест з колом і зіркуватою квіткою в центрі. Між нішами розкидано дрібні виображення кол з крилами й херувимів. Іконостасна стіна (табл. XI, 3) має вибагливе оброблення царських воріт півциркульними уступами з розписом — зірчастих квіток і квіток-хрещиків по ніжно-блакитному тлу, надзвичайної декоративної сили. З боків нерівні розмірами, але схожі в пропорціях — ніші; маленькі з півцикульним верхом, облямовані, як і ніші-вікна в дзвіниці, нескладним хрещатим орнаментом. Коло ніш — мальована, наївно трактована з корінням — виноградна лоза. Під нішами непофарбовані мотиви рельєфного орнаменту, який, очевидно, було закрито іконами й рушниками. В проході під арками північного й південного виходів на мурах, притулених до вівтаря, постаті ангелів-благовісників у квітчастих рамках, що зроблено в силу звичайної традиції виображення — на бічних дверях до вівтаря. Царських воріт із заліза, що зробив місцевий коваль, немає й сліду; навіть дерев'яні лутки видрано, при чому глибоко попсовано ґрунт.

Через паламарню, маленьку, тісну з столиком-виступом і глибокою нішею внизу, хід веде до вівтаря (табл. XI, 1, 2) — просторої камери розмі-

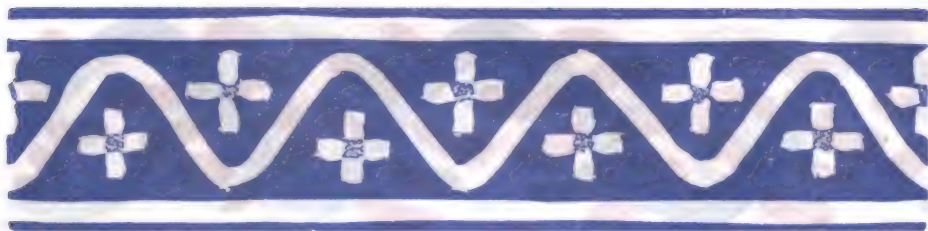

ром $2,75 \times 2,75$ м з коробовим склепінням, що густо поросло корінням дерев. Мури з боку царських воріт мають виступи-полички й оброблення головного входу похилими, круглястими пілястрами-контрофорсами. На південь симетрично з ходом до паламарні — хід до опасання і з східного боку південного муру — низенький прохід до галерії з ризницею. Посередині — цегляний престол з нішею; до північної стіни притулено також складений з цегли жертвник, коло якого внизу глибока ніша, а з боків виступи-полички й східці вгору до вузьких дверей, наглухо закладених цеглою з маленьким віконцем угорі. Звідси й почато копати церкву. На північному мурі — великий заглиблений, розмальований зірчасто-хрещатим квітчанним орнаментом хрест, а навколо нього великі смуги-стрічки з написами «радуйтеся, яко имена ваша написани суть на небесех», «радуйтеся, веселитесь яко мзда ваша многа на небесех».

На східньому мурі вгорі хрест, подібний до попереднього з написом по смузі: «в жертву хваленія», «со духом твоим». Під хрестом смуга напису «іисусе христе сыне божій причастія отверзими двери», який розривається вирізаним з ґрунту кіотом запрестольного образу.

Це найцікавіша прикраса вітваря. На місці запрестольного образу — ніша, подібна до ніш-вікон дзвіниці, оброблена трьома півциркульними виступами з написом: «слава в вышних Богу и на земли мир» — повтореним у різних кольорах і на інших виступах з додатком «и в человецех». Над глибокою нішею для образу — півциркульне заглиблення з малюнком «всевиद्याщего ока».

Вся ця композиція замикається дугастим рельєфним облямованням з малюнками квітчастих зірок і хрещиків, що спирається на масивні контрофорси-ставники з рельєфними хрестами й зірками-квітками. На південному мурі — смуга хрещатого пофарбованого рельєфного орнаменту, над якою тягнеться напис: «тебе молимся владыко и святое воскресение твое славим». Унизу — дві круглясті ніші, перерізані хрестами з написом по хрестах і навколо: «дадай пищу боящимся его», «щедр и милостив господь», «кресту твоему поклоняемся владыко», «благословен грядый бог господь явился нам», «алилуя, алилуя во имя господа». Вгорі — велика ніша-вікно, перерізана хрестом і розписана по хресту й краю зірчасто-квітчанним з кривулькою та хрестиками орнаментом.

Не тільки загальна схема печер вражає своєю цільністю. Твір одного певного часу, Нові Печери, в стильній єдності будівельних прикрас, орнаменту й розпису відбивають глибоку спільність поглядів і почувань фундаторів, не зважаючи на найрізноманітніші джерела й впливи. В обробленні печерних мурів ми знайдемо й старі візантійські риси, деталі, характерні для українського бароко, ампірні прийоми й відгук зразків сучасно-синодальних; все зрівнює примітив виконання й усе перероблене згідно із смаком і вимогами українських народньо-мистецьких традицій. Що-до особливостей будівельної конструкції печер, то тут ми маємо певно визначений безпосередній вплив відомих зразків печерного будівництва, а найбільше наслідування іллінських печер початку XI ст., що знаходяться поруч з новими печерами також на схилі Болдиної гори в садибі Троїцького монастиря. Печери іллінські Чернігівські, як печери Любецькі й Лаврські, в не порушеній частині своїй являють найстаріші християнсько-культові пам'ятки печерного будівництва і своїм виникненням зв'язані з ім'ям відомого «подвижника печерського» Антонія Любечанина, про працю якого в Чернігові літопис згадує у виразах, що визначають певний характер колишнього пристосування печер для житла фанатиків-ченців, які шукали молитовної самотності в глибині земляних мурів, захоплені суворим подихом середньовічного аскетизму.

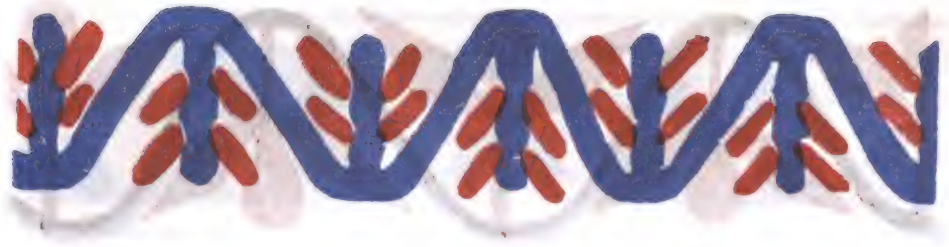
Разом з тим приклад колишніх катакомб у зв'язку з постійною загрозою несподіваних нападів робить печери надійним притулком з забезпеченим від наруги місцем поховання. Все це надає відповідних рис старим зразкам печерного будівництва, які зберігають і досі тісні лабіринти ходів, позбавлені особливих прикрас з рідкими півциркульними візантійськими нішами й аркосоліями, з маленькими келіями, келіями-затворами й прямокутно трактованими невеличкими камерами - церквами.

Але протягом століть печери безупинно розширюються, перероблюються; будуються нові церкви й переходи, внутрішнє оздоблення стає де-далі більш вибагливим, повторюючи, оскільки дозволяє матеріал, всю стильову градацію прикрас, відому сучасному будівництву. Особливо багато змін припадає на кінець XVII й початок XVIII ст. До цього часу відноситься повне поновлення любецьких печер, що перевів його Інокентій

Щирський, а також значна частина переробок і надбудов Київських ближніх і дальніх печер і виникнення печер у Рихлівському, а пізніше й у Курязькому монастирях. В старих печерах переробки й поновлення найбільше полягають у обкладанні цеглою, цементуванні й до певної міри зберігають загальну конструкцію первісних зразків, надаючи печерам в більшості тільки деталі оздоблень барокового характеру. Далеко пізніше поновлюються печери іллінські. Всю ближню частину печер із входом і двома церквами цілком перебудував і обклав цеглою архієрей чернігівський Виктор Садковський у кінці XVIII й на початку XIX ст. (табл. XII, 4). Противно старим Антоніївським зразкам, яких не насмілились цілком руйнувати будівничі часів українського відродження, нові церкви іллінських печер пороблено з високими сферичними банями і з повним порушенням колишнього прямокутного трактування плану.

Мури оброблено складеними з цегли стрункими пілястрами з складними карнізами та півциркульними в плані й завершенні нішами. Останні часто спираються на підлогу й мають у більшості пропорції й оброблення подібні до ніш Успенського собору Троїцького монастиря, барокової будови мазепинських часів. Мури потиньковано й побілено вапною, без усяких слідів розпису, що взагалі не збереглася по старих печерах, за винятком поодиноких фрагментів у Лаврі та випадкових пізніших іконографічних мотивів. Тільки Курязькі печери, дуже далекі від первісних зразків плануванням та напівготичним трактуванням ходів і будівельних оздоблень, дають суцільне замальовання ніш іконографічними сюжетами й рідким орнаментом. Але вони майже невідомі фундаторам нових печер. Приймаючи певну стильову єдність будівельного способу й прикрас, Курязькі печери все-ж таки не досягають глибокого ефекту інтимно-простої цільності нових печер. У старих печерах спостерігається кілька шарів надбудов, цілком позбавлених спільності плану й прикрас. Ходи старих печер, криві й заплутані, нагадують вулиці старих густо населених міст і дійсно — хіба лаврські печери не являють собою міста живих мерців, що «подвизались» і вмирали по тісних келіях і затворах? Навпаки, Нові печери вражають надзвичайною простотою й цільністю замислу, нарочитим, продуманим зв'язком усіх частин в одно гармонійне й стильне будівельне ціле. Їх копають не

аскети, що тягнуться до землі, тікаючи від світу й сонця, а люди закохані в барвисту сухозлоту декоративних мотивів, як ритмового відбитку натури.

Загальне планування печер переведено в цілком оригінальних формах, керуючись єдиним наміром дати храм з усіма його прибудовами й ознаками монастирського характеру. Найбільш своєрідним трактуванням відзначається вхід з лабіринтом і дотепне сполучення могили з надгробком. В цілому-ж ми не маємо в плані зайвих камер і ходів, що не виправдували-б своє існування культовими потребами.

План церкви є наслідок спільного впливу сучасно-синодальних уявлень (вівтар, трапеза, дзвіниця), що не перечать іллінським зразкам, і традиційного розподілу української трибанної церкви, з гранністю загубленого в технічних перешкодах праці над сипким ґрунтом. Останнє разом з примітивною технікою обладнання й конструктивними міркуваннями найбільше сприяло пануванню в плані й розрізі круглястих форм, що в структурі коробових склепінь, сферичних бань і пропорціях півциркульних завершень церковних виходів приймає цілком візантійський вигляд. Це підкреслюється навіть у деталях імітацією «скуфі», що особливо помітно на банях ризниці й трапези. Але одночасно вживаються й характерні для українського бароко засоби ілюзійного підвищення похилими боками банних лихтарів. Бездоганно чисті зразки візантійського трактування дає півциркульна ніша в коліні ходу коло заваленої трапезної і двох невеликих, витягнених нішах вівтарної стіни. Перший зразок ми впізнаємо і в Лаврських печерах і в старій частині іллінських печер і обидва побачимо на мурах Спаського Чернігівського собору. Але Київським печерам більш властива ніша й ніша-поличка із зрізаним краєм (табл. XII, 3), зовсім не відома ні іллінським, ні новим печерам. Фундатори й будівничі нових печер строгі ніші іллінських печер підіймають угору, як вікна, і тому вони втрачають свої пропорції, з півсферичних у плані перетворюються на прямокутні й скорше від нездатності скопіювати, ніж від бажання дати нову форму, приймають цілком своєрідний вигляд. Вплив стильових намірів іллінських печер особливо помітно на півциркульному обробленні царських воріт, рельєфне оздоблення яких являє собою повну тотожність з обробленням звужених дверей нових печер.

Зовсім барокове ефектом трактування мають трикутні ніші, що повторюються на кожній печерній бані. Формою й уживанням над вікнами вони цілком нагадують ніші так званого «будинку Мазепи» в Чернігові, але приймають цілком своєрідний вигляд завдяки глибині облямовання й хрещатому завершенню. Своім уживанням на банях вони не виключають також можливості безпосереднього повторення гострокутних «кокошників» сучасно-синодальних церков, в наївному бажанні виявити зсередини їх зовнішній вигляд. Нарешті, цілком оригінальними виступають круглясті ніші з хрестами, глибоко інтимна ніша в гробниці, а також і сполучення трикутних ніш з незрівняним декоративним ефектом на бані трапези і в омофорі. Цікавою спробою передати визерункові ґратки вікна видається велика ніша-вікно у вівтарі, чудово звязана з круглястими нішами під нею, і надзвичайною вродистістю вражає оброблення місця за престольного образу з монументальними виступами-ставниками. Рельєфні прикраси всюди виступають у найтіснішому звязку з орнаментальним підкресленням культових мотивів, переважно хреста в найрізноманітніших трактуваннях. Найбільше вживається хрест старо-візантійського типу, 4-х кінцевий, з витягненим нижнім кінцем, поступово звужений до перехрестя (пілястри входу, каплиця; ставники у вівтарі, склепіння й мури надгробку; ніша-вікно у вівтарі), а також подібний рівнокінцевий хрест (круглясті ніші у вівтарі; ніші-вікна трапези; могила; баня ризниці); не чужий печерним мурам і 4-х кінцевий хрест, рівний, з витягненим низом західного вигляду (баня ризниці; баня дзвіниці; аналой у ризниці; хрест у вівтарі); переважно завершення й безупинні мотиви дають рівний і 4-х кінцевий хрест (баня ризниці; баня дзвіниці; оболонь). Зовсім окремо своїми пропорціями стоїть хрест над нішею надгробку, занадто близько притулений до облямовання, що нагадує хрест, встромлений у панахидну паляницю. Детальним старанним обробленням видається мотив «орудий страстей господних» у дзвіниці з 6-тикутним хрестом посередині і примітивно-символічними виображеннями півня, цвяхів, молотка, драбини, кліти, кліщів і глечика, з адамовою головою під ними.

Іконографічні фрески печер являють собою щасливо невмілі копії лубкових картинок, але яскраво тональні й розміщені з надзвичайним по-

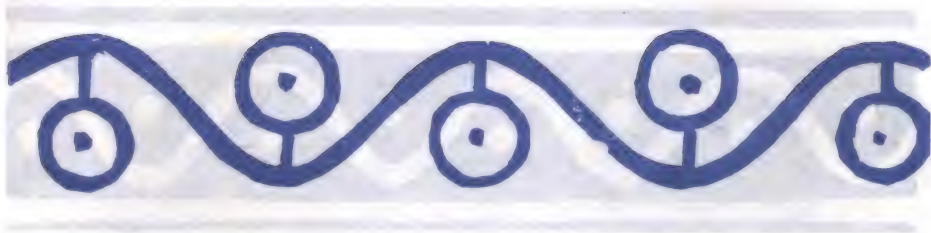

чуттям композиційної рівноваги й декоративного смаку. Особливо гарно виглядають «Георгий Победоносец» і «Трифон великомученик» центральної частини церкви не без таємного змісту звичайного трактування сюжетного виображення войовничих «святих». Дуже вдало скомпоновано в сполученні з нішею «моление о чаше», повторене в меншому розмірі в одній з ніш оболони.

Дуже сильне глибоким спрощенням композиційне трактування складного сюжету західного походження «коронування богородиці» — два ангели приймають корону над написом «Марія». Цілком окремо слід поставити мальоване розп'яття в гробниці, обвите рослинним орнаментом і перейняте сумом місця поховання з непереможної сили настроєм боляче зламаних рис малюнку в безпосередньому міцному звязку з масивним корпусом пілона хреста.

Оскільки загальним взірцем при будуванні печер, без сумніву, були іллінські печери, особливо в будовах на грані XIX ст., то оригінальність замислу прикладання рельєфних оздоблень і орнаментового розпису не викликає ніяких сумнівів, через повну відсутність подібних зразків у сполученні, пристосованому до монументально-декоративних намірів. Особливу увагу звертають на себе численні мотиви виключно цікавого орнаментового розпису, джерела якого досить легко виявити в традиційних зразках народньої творчості. Геометричні й рослинно-квітчані форми мальованих прикрас, їх сполучення й загальне трактування переносять на мурі Нових печер орнамент, добре відомий народній кераміці, шитву, тканинам, вибійці й різьбярству з надзвичайним розумінням матеріалу й композиційних завдань. Але крім пристосованого повторення суто-народніх мотивів, Нові Печери дають цілу низку стильових переробок нових, сучасних, трафаретно-міщанських взірців фабричної парчі, шитва, малярських прикрас і іконостасної різьби. Старі зразки розкішного шитва XVIII ст. тільки частково відбилися на печерних прикрасах у рідких невиразних рослинно-квітчаних мотивах з загубленим лотосуватим трактуванням в надзвичайно спрощеному вигляді (ст. 115).

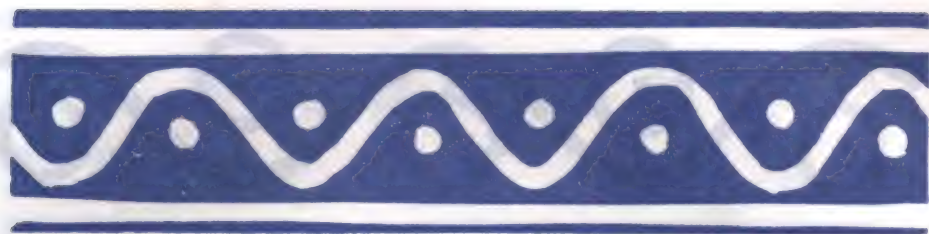
Геометричні композиції старого українського шитва й тканин цілком відбилися в мережаному трактуванні великої кількості хрещато-ромбо-

вих мотивів, що іноді й тонально повторюють первісні зразки (ст. 109). Але переважають рослинно-квітчані форми в улюблених народнім мистецтвом дубових і вишневих листочках, зірчастих квітках і винограді з цікавою переробкою шаблону, що в численних «альбомах» разом з пахучим милом, «Родиною» й «Нивою» заповнили село. Безупинне трактування цих мотивів часто в деталях повторює фабричні зразки, але до невпізнання змінює ефект непомітним порушенням незграбної канви оригіналу примітивом технічного виконання й тонким почуттям декоративної доцільності (ст. 129). Часто трапляється й безпосереднє запозичення орнаменту риз парчі—останнього виробництва, особливо яскраво помітне в культових мотивах. Звідси походить, очевидно, й форма візантійських хрестів, оброблення їх вінками і, без сумніву, всі варіанти безупинного орнаменту з хрестами в колах (колекція нової парчі Чернігівського Державного Музею) (ст. 105). Середній вплив орнаментів нової парчі, шитва старих підризників і народньо-квітчаних уявлень будує цілу низку мотивів з певним ухилом до суто-народніх виробничих форм (ст. 115). З останніх найбільш повно, як того вимагає подібність матеріялу, відбилися зразки мальованого орнаменту городнянських та іченських ганчарних виробів у мотивах кривуль з комастими листочками та ялинкою (ст. 113).

Усі мотиви рис простих, ламаних і кривулястих з крапками й зірчастими квітками, їх взаємне розташування й одноманітна тональність цілком спільні з нескладними мотивами народньої вибійки. Зокрема поодинокі зірчасті квітки дуже нагадують сучасний засіб трафаретного розпису хат «під шпалери» вирізаною картоплею. І тільки різьбярство, не зважаючи на сприятливі умови прикла; дання, дуже скромно виявлено в геометричному накресленні великих зірок-квіток та поодиноких трафаретно-іконостасних спробах облямовань ніш у трапезі. Цікаві й особливо врочисті орнаментові композиції з підкресленим тональним збагаченням традиційних форм, на яких особливо відбився безпосередній вплив рослинно-квітчаних уявлень.

Не що інше, як відгук вражіннь сучасности у формі квіток з язичками, що так нагадують блюдця-каганці — широко розповсюджений засіб освітлення часів громадянської війни (ст. 111).

Зовсім несподіване вражіння, схоже характером і глибоко своєрідне, роблять смуги написів, сміло включені до схеми декоративного замислу.

Загальна композиція всіх печерних прикрас з'єднується стильовим спиранням на кривулю, як на найбільш примітивний орнаментовий мотив далекого минулого й наших днів. Ця кривуляста риса виступає і в обробленні ніш оболони, що тільки підкреслюють хвилясте облямовання, і в усіх безупинних мотивах орнаменту, які на бані дзвіниці приймають своєрідні визерункові форми, близькі до пряника й великодніх крашанок.

Не зважаючи на повну, вичерпну оформленість окремих деталей рельєфного орнаменту й розпису, вони не порушують вражіння великої стильової єдності й міцного композиційного зв'язку печерних прикрас. В новому освітленні, не надумано й штучно, в Нових Печерах могутньою силою суто народньої інтуїції зведено до одного матеріялу й доцільно прикладено мистецькі традиції минулого й масові здобутки сучасного. В цьому найбільше значіння печер. Їх мури допоможуть виявленню сучасних нахилів у розвитку народніх орнаментових форм і чекають уваги українських митців у справі відшукування певних, близьких масі засобів монументально-декоративних прикрас. Нарешті, не можна не зауважити, що коли безодня брехні й лицемірства руками одурених людей змогла дати твір певної художньої вартости, — які широкі відкриваються перспективи перед майбутнім мистецтвом свідомо й вільно використати з пролетарським ентузіазмом невичерпні сили народньої творчої енергії.

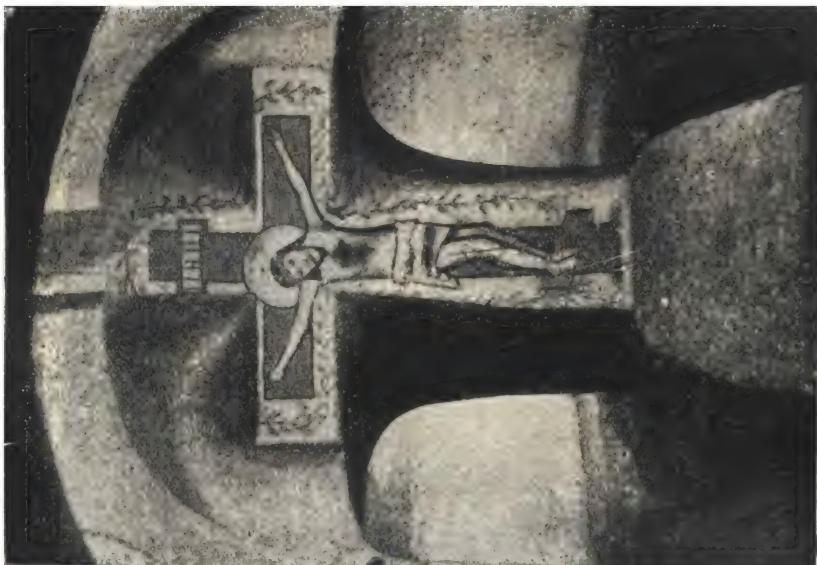
II. Вхідна каплиця.

I. Вхід до печер.

III. Ризниця.

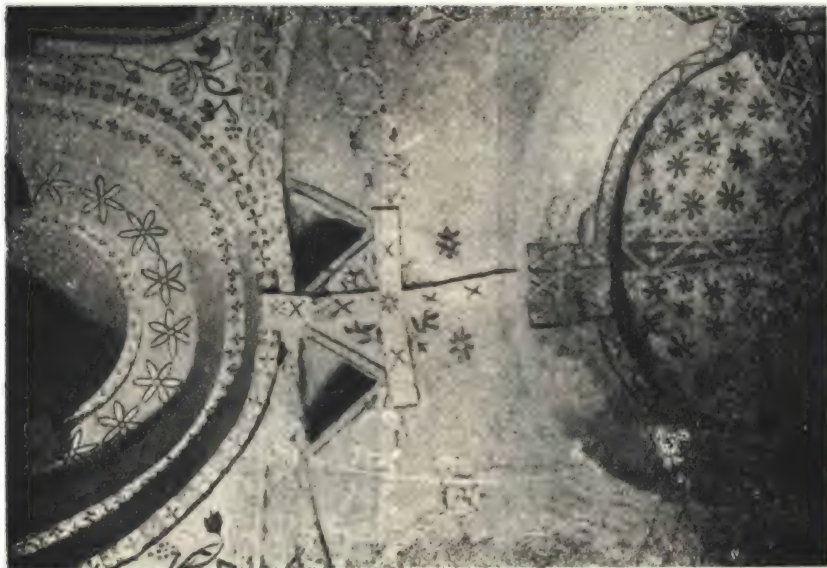
IV. Каплиця з надгробком.

VI. Баля в дзвіниці.

V. Деталь муру в дзвіниці.

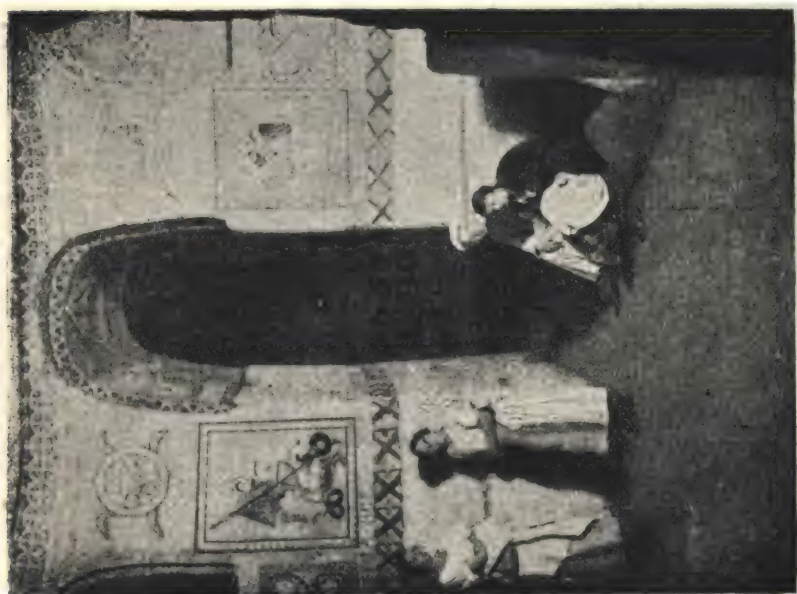
Х. Баня в грапезі.

ІХ. Трапеза; деталь муру.

VIII. Трапеза; юлирос.

VII. Трапеза; Хід до дзвіниці.

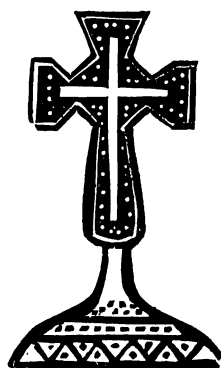
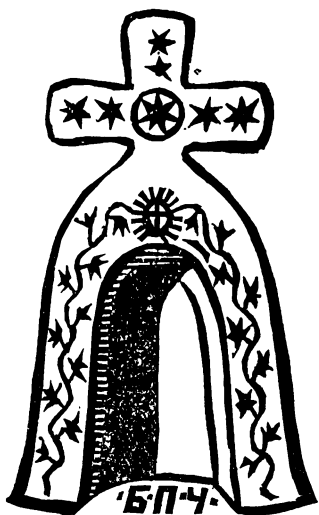
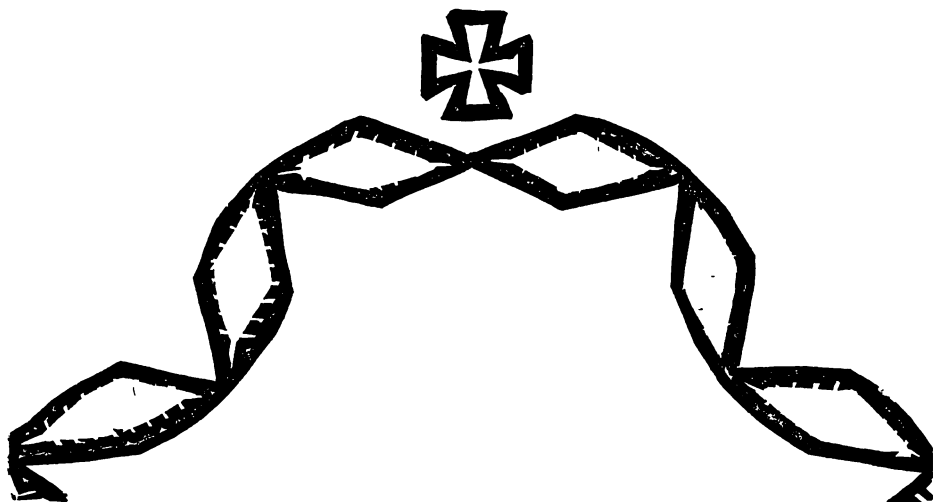
XI. 1. Вівтар, місце запрест. образу. 2. Вівтар; деталь розписі муру.
3. Трапеза; царські ворота. 4. Трапеза; боковийхід.

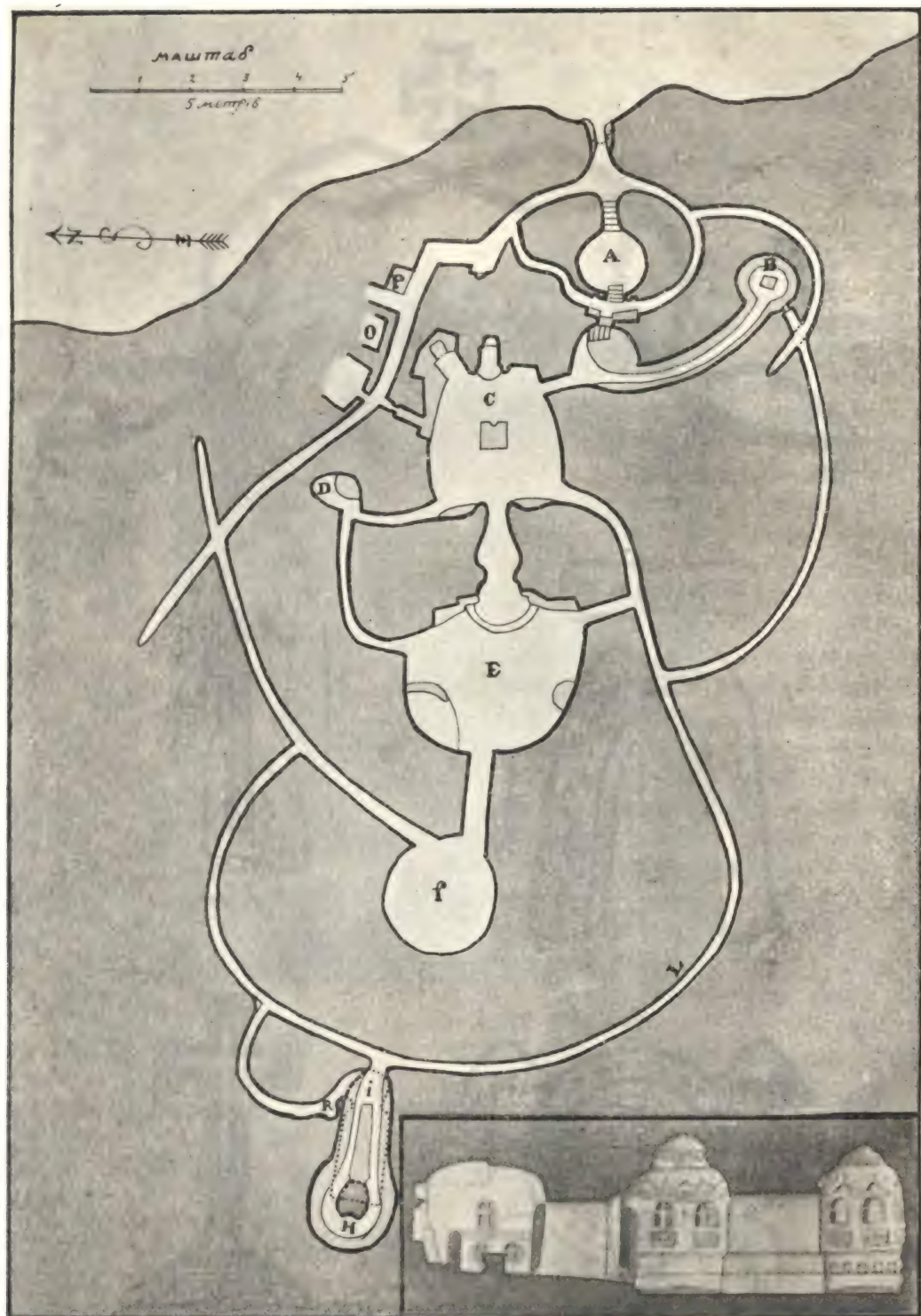

ХІІ. 1. Хід оболоні з каплиці з надгробком. 2. Баня ризниці. 3. Ніша-поличка київських лаврських печер. 4. Іллінські печери в Чернігові, перебудовані в поч. ХІХ ст.

ХІІІ. Курязькі печери; ніша з розписсю.

Общий план монастырских пещер с перспективой церкви.

II

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.

Проф. БОРИС ВАРНЕКЕ.

(Одеса).

ЛЕГЕНДИ ПРО ПОХОДЖЕННЯ СКИТІВ.

Геродот наводить дві легенди про походження Скітів. За першою ¹⁾ це наймолодше з усіх племен походить від Таргітая, сина Зевса та дочки бога ріки Борістена. Він мав трьох синів, що з них, як завжди в казках, кінець-кінцем зробився царем молодший. Від кожного з них ніби-то ведуть своє походження різні скитські племена.

Але за кілька розділів ²⁾ Геродот оповідає, ніби-то зі слів самих Скітів, як Геракл, женучи биків Геріона, прибув до країни, що пізніше залюднювали її Скіти, й тут зустрів у печері казкову зміювату дівчину, що захопила його коней. Повернути їх вона обіцяла тільки в тому разі, як Геракл згодиться жити з нею. Від Геракла вона родила також трьох синів: Агатірса, Гелона та Скіта. З них знов таки за казковим звичаєм тільки молодший приподобився своєму великому батькові й од нього пішли всі скитські царі.

В. К. Клінгер у своїй прекрасній розвідці «Сказочные мотивы в истории Геродота» ³⁾ докладно розглянув цю другу легенду й показав її зв'язок з казками й старих і нових народів, а Ф. Г. Міщенко в статті про легенди що-до царських Скітів у Геродота ⁴⁾ вірно протиставляє першій легенді з чисто тубільними іменами другу, грецького походження ⁵⁾, з Гераклом. Хоч перша легенда оповідає про походження всіх Скітів, а так звана грецька тільки Скітів-володарів, зовсім не рахуючись з тим скитським народом, що його вважали за рабів ⁶⁾, проте немає сумніву, що одна виключає другу, й через це до речі буде поставити питання про те, що примусило Геродота до першої додати другу.

Діодор ⁷⁾ наводить ту саму легенду в дуже скороченому вигляді: чоловік змії - дівчини є не Геракл, а сам Зевс; від їхнього шлюбу родився син Скіт, що дав ім'я своєму народові. Скіт і собі мав двох синів: Пала та Нана.

¹⁾ IV кн., розд. 5—7. ²⁾ Розд. 8. ³⁾ Киев. Унив. Изв., 1902, № 11, стор. 103—109. ⁴⁾ Ж. М. Н. П., 1886, № 1, стор. 39—43. ⁵⁾ Розд. 8—10. ⁶⁾ Ф. Г. Міщенко, стор. 43. ⁷⁾ II, 43, 3.

Щоб вірно оцінити основний зміст цієї легенди, треба виходити проте з образу Геракла. Зробити саме з нього родоначальника Скитів могло стремління підкреслити їхній зв'язок з Дорянами. Авжеж, хоч що-б казав Ю. Беллох ¹⁾, *Heraclès c'est la personification de la race dorienne* ²⁾, але зв'язок Дорян з грецькою колонізацією Скитії занадто малий ³⁾, щоб його став особливо підкреслювати Геродот. Отже із складної постати Геракла треба вибирати інші риси. Перш за все згадується тут стремління представити Геракла, яко героя, що скрізь змінив попереднє варварство на культурніші й більш людські умови життя, що особливо підкреслює Елій Арістід ⁴⁾. Денис Галікарнаський каже про нього ⁵⁾: «якщо де існувало тяжке володарство, скорботне для підлеглих, чи місто, що пишалось та ображало сусідів, чи оселя людей з жорстокими звичаями, що беззаконно губили чужинців, Геракл це знищував, встановлюючи законну царську владу, моральний порядок правління та життя, доброзичливі й відповідні до вимог товариства звичай». І Горацій ⁶⁾ ставить Геркулеса Августові за зразок людини, що скрізь насаджує культуру та мораль. Лукрецій ⁷⁾ славить поруч із Церерою та Денисом і Геракла, як визволителя людськості від первісного дикунства. Легенда примушує Геракла жити з зміюватою дівчиною. Зв'язок з землею відомий усім ⁸⁾: разом з собакою вона є втіленням первісних хтонічних божеств ⁹⁾.

Отже, за казковою символікою, цей шлюб має визначати перемогу культури, що її занесли в особі Геракла Греки, над первісним тубільним дикунством і надає Грекам чесну роль урядження Скитів.

Але, здається, вона має й іншу мету. Всі знають стремління античних істориків підкреслювати з політичних міркувань покровність Італійців з Греками, чому служила легенда про прихід Енея з Трої до Італії за порадою дельфійського оракула ¹⁰⁾, що первісно мала зовсім не таке широке значіння ¹¹⁾. І македонські царі з полемічних причин виводили свій рід від Геракла ¹²⁾.

Якщо легенда про троянське походження Риму прилучала до Греції нове державне формування, то Геродотівська легенда про Геракла — батька скитських царів служила тій самій меті, підводячи під спільне з Греками походження й велику східню країну; це мало здаватися дуже корисним для грецької колонізації у Скитії: легенда погоджувала тубільців з заходами й знищувала ті тертя й незадоволення з приводу надмірного просяк-

¹⁾ Ист. Греции, т. I, стор. 98; переклад М. Гершензона. ²⁾ Словник Дарембера — Саліо, III, стор. 80. ³⁾ Ю. А. Кулаковский, Прошлое Тавриды, К., 1914, стор. 6. ⁴⁾ *Heracl*, 40 (5), 59, Keil. ⁵⁾ A. R., I, 41. ⁶⁾ С., III, 3, 9. ⁷⁾ D. r. n., V, 22—54. ⁸⁾ В. Клингер, Животное в ант. и совр. суев., К., 1911, стор. 155—175. ⁹⁾ R. Herzog, Arch. f. Relig., X, 1907, 224—228. ¹⁰⁾ O. Rossbach, P. W., I, 1013—1019. ¹¹⁾ Ф. Дюмлер у F. Studniczka, Kyrene, Leipzig, 1890, 195. ¹²⁾ I. Kärst, Gesch. d. hellenistischen Zeitalters, I, 1901 p., 112.

нення всього грецького в місцеве життя, що привели до згуби хоч-би скітського царя Скіла, який товаришував з Греками ¹⁾).

Авл Гелій зберіг свідоцтво, що Тімей в оповіданнях про походження римського народу саме ім'я Італії виводив із старого грецького визначення биків, на яких ніби-то була багата Італія ²⁾). G. Wissowa довів, що Тімей і для Варона був джерелом оповідання про кінець Трої й спадкового зв'язку Риму з Троєю ³⁾). Але, очевидно, ще задовго до Тімея грецька історіографія охоче вживала думки що-до племінного зв'язку з Греками тих народів, що поступово входили в коло політичного життя.

Додавання до одної легенди другої дуже характерне для манери Геродота. Вже Adolf Schoell ⁴⁾ підкреслював, що якраз у IV книзі Геродот охоче повторював ті самі відомості, тільки в новому вигляді; допускається він при цьому іноді й разючих протиріч, наприклад у легенді про заснування Батом Кіпени, в тій-таки IV книзі ⁵⁾). Fr. Studniczka ⁶⁾ довів її явно етимологічну основу й, відокремлюючи наверстування, встановив дійсну історію колонізації Кіпени, при чому Геракл і в цій легенді відіграє певну роль, яку той-таки дослідник зв'язує з пелопонеськими її елементами ⁷⁾).

¹⁾ Геродот, IV, 78—80. ²⁾ N. A., XI, 1, 1. ³⁾ Hermes, XXII, 1887, 29—57.
⁴⁾ Herodots Vorlesungen, Philolog., X, 1855, 430. ⁵⁾ Розд. 150. ⁶⁾ Op. cit., 95—131.
⁷⁾ Op. cit., 119.

Проф. ВАСИЛЬ ЛЯСКОРОНСЬКИЙ.

(Київ).

ТИТМАРОВІ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО РУСЬКІ СПРАВИ З ПОЧАТКУ ХІ СТОРІЧЧЯ.

Титмар досить певно оповідає про князя Володимира й про боротьбу поміж його синами по його смерті, при чому повідомляє, що боролися поміж собою якісь два сини князя Володимира, на ім'я їх Титмар не називає, третій-же син, Святополк, незадовго перед смертю князя Володимира ув'язнений разом з дружиною своєю, дочкою польського короля Болеслава Хороброго, та біскупом Рейнберном, встиг утекти з в'язниці, залишивши проте в ній свою дружину, й утік до Польщі до свого тестя Болеслава Хороброго. Ось як про це каже Титмар: «*Quem predictus rex (кн. Володимир) audiens filium suimet (себ-то князя Святополка) ortatu Bolislavi tacito reluctaturum sibi, cepit cum eodem (біскупом Рейнберном) et uxore, et in singulari custodia claudit...* (В цій в'язниці, оповідається далі, вмер слабкий на здоров'я біскуп Рейнберн)... *Bolislavus autem haec omnia comperiens, in quantum potuit vindicare non destitit. Post haec rex ille (Володимир св.) plenus dierum obiit, integritatem hereditatis suae duobus relinquens filiis, tertio adhuc carcere posito, qui postea elapsus, conjuge ibidem relicta ad socerum (себ-то до Болеслава Хороброго) fugit*» (Chron. Thitmari, lib. VII, 858 — 859, Editio Hannoveri).

Отже напередодні смерті кн. Володимира, або зараз-же по ній кн. Святополк утік з Київа до Польщі, до свого тестя. Беручи на увагу, що в Київі, по втечі Святополка, залишилася у в'язниці його дружина, дочка Болеслава Хороброго, можна гадати, що втеча відбулася у важких умовах, дуже нашвидку, якщо міг вихопитися (*elapsus*) з в'язниці лише один князь Святополк.

Проф. Ф. Я. Фортинський, що докладно досліджував Титмарову хроніку, зауваживши, що це повідомлення про втечу кн. Святополка по смерті князя Володимира до Польщі не в'яжеться з літописними повідомленнями, ніби-то Святополк того часу втікав до Печенігів, пояснює це тим, що «Титмар, керуючися ніби-то чутками, змішав втечу Святополка до Польщі після того, як його вигнав

Ярослав, з утечею його (Святополка) з в'язниці»¹⁾. Ми зовсім не згоджуємося з наведеним тлумаченням проф. Фортинського з таких міркувань: князь Святополк, будучи у ворожих руках, без жодних матеріальних коштів, ледве чи міг вирішити втікати в степ до Печенігів, тимчасом як тікати до Польщі було цілком природньо, резонно й цілком імовірно: аджеж ми зовсім нічого не знаємо про ранні та щільні стосунки князя Святополка із степовиками Печенігами, тимчасом як споріднення його з польським королем Болеславом Хоробрим є факт безперечний, безсумнівний. Отже, Святополкові була повна рація втікати саме туди, звідки він міг-би одержати солідну військову допомогу, що її того важкого часу можна було скоріше чекати від Польщі, ніж від степовиків. Найняти Печенігів, коли бракувало грошових коштів, шляхом одних обіцянок, ледве чи було можливо через несталий, ненажерливий характер степовиків, що звикли користуватися з безпосередньої платні, а не з обіцянок у майбутньому²⁾.

Крім того, Святополків намір утекти до Польщі мав тим більшу рацію, що в Києві залишалася в полоні у в'язниці його дружина, дочка Болеслава Хороброго, що її останній мусів визволити так через почуття споріднення, як і через політичні міркування, щоб піднести престиж своєї моци перед багатьома ворогами, що безперестанку з ним боролися та що стежили за всіма його діями та стосунками. Останній мотив ясно виявлено в тім широко виголошенім оповіщенні по всій Західній Європі та в Царграді про переможний похід Болеславів на Русь, про те, що він здобув Київ, та про те, що він затвердив на київській столі свого зятя, Святополка.

Що Святополкова втеча трапилася саме в момент труднощів у Києві через хворість, а далі й через смерть князя Володимира, доводять обставини зазначеної Святополкової втечі з Києва. Дійсно, коли-б Святополк утік з Києва після того, як він вкнязився в ньому (про що кажуть наші літописці), то безумовно встиг і мав-би змогу взяти з собою, або відправити окремо свою дружину, а не залишати її на сваволлю своїм ворогам. Отже ніяк не можна вважати, що зазначене повідомлення Титмарове стосується до Святополкової втечі до Печенігів, а не до Польщі. Аджеж Титмар ясно та виразно каже про втечу Святополкову до Болеслава Хороброго, і перетлумачувати його повідомлення лише тому, що в інших джерелах (літописах) є повідомлення про його втечу до Печенігів, неможливо, бо літописи

¹⁾ Ф. Я. Фортинский, Титмар Мерзебургский и его хроника, СПб., 1872, стор. 198.

²⁾ У Титмара є вказівки, що свідчать, ніби-то князь Святополк не мав певного зв'язку із степовиками. Загін печенізький, що рушив разом з Болеславом та Святополком на Київ, ставився так вороже, що Болеслав був примушений знищити його вщент. Безумовно, коли-б Святополк мав міцні зв'язки із степовиками, то останні з'явилися-б йому на допомогу в далеко більшій кількості й він-би міг своєчасно їх умовити чинити в його інтересах.

передають зовсім інший момент втечі Святополкової, тимчасом як Титмар оповідає про втечу Святополкову підчас смерти князя Володимира в Києві ¹⁾.

Далі, в повідомленнях Титмарових ми також маємо вказівки, хто саме з синів кн. Володимира опанував Київ по смерті зазначеного князя. З дальших повідомлень Титмарових дізнаємося, що Київ опанував тоді Ярослав, що задержав у себе в полоні дружину Святополкову, дочку польського короля Болеслава Хороброго. Останній, здобувши Київ, захопив у ньому мачуху Ярославову, його дружину та 9 Ярославових сестер. Що-ж до дочки Болеслава Хороброго, то треба було багато клопотатися перед Ярославом про її повернення й, кінець-кінцем, після марних та невдалих переговорів, довелося вивезти з Києва князівські багатства та велику кількість великокнязівської родини та київського панства за заручників. Ось як про це каже Титмар: «Ibi (в Києві) fuit noverca regis predicti, uxor et 9 sorores ejusdem... Ineffabilis ibi pecunia ei ostenditur, cujus magna pars hospitibus suis ac fautoribus distribuitur, quedam vero ad patriam mittitur... Hac elatus prosperitate Bolizlaus archiepiscopum praedictae (ecclesiae) ad Jarozlavum misit, qui ab eo filiam suimet reduci peteret, et uxorem suam cum noverca et con sororibus reddi promitteret» (Chron. Thitmari, lib. VII, p. 870—871, editio Hannoveri).

Отже виявляється, що князь Ярослав, здобувши по смерті Володимира Київ, задержав у ньому дружину Святополкову, дочку Болеслава Хороброго. З цього зрозуміло, що останній, за що-йно наведеними повідомленнями, йшов походом на Київ не лише маючи на меті інтронувати свого зятя на великокнязівським столі, але й щоб визволити з рук Ярославових свою дочку, що її було ув'язнено за Володимира св. й що її потім задержав князь Ярослав за полонянку. Остання обставина навряд чи не була за спонукальну причину військового походу Болеслава Хороброго на Київ. Титмар переказує, що Болеслав Хоробрий, що-йно довідавшись, що кн. Володимир ув'язнив Святополка та його дружину, зараз-же почав готуватися їх визволяти: «Bolizlaus autem haec omnia comperiens in quantum potuit vindicare non destitit» (Chron. Thitmari, lib. VII, p. 859) ²⁾. Беручи на увагу

¹⁾ Цікаво відзначити, що й по російських літописах вперше втік Святополк до Польщі: «и одолѣ Ярославъ (в боѣ біля Любеча),—каже літописець,—Святополкъ же бѣжа въ ляхы» (Ипат. л., с. 100, Лавр. л., стор. 139). Друга-ж утеча Святополкова, за літописними відомостями, трапилася по уході Болеслава Хороброго 1018 року з Києва: «Пойде Ярославъ на Святополка, и бѣжа Святополкъ въ печенѣгъ» (Лавр. л., стор. 140, Ипат. л., стор. 101). Втретє Святополк за літописами втік, програвши бій на р. Альті, 1019 року: «и къ вечеру одолѣ Ярославъ и Святополкъ бѣжа къ Берестью... и пробѣже Лядскую землю... пустыню межи Чяхы и Ляхы» (Ипат. л., стор. 102).

²⁾ Цікаво відзначити, що й у М. Гала є повідомлення, ніби-то за причину походу короля Болеслава Хороброго на Київ, проти Ярослава, була помста за відмовлення останнього віддати за Болеслава свою сестру. Малоімовірне само по собі, це повідомлення цікаве тим, що воно підтверджує чутки, що ширилися за давніх часів, ніби-то

відхід Болеслава Хороброго з Київa, можна гадати, що він не дуже покладав надію, ніби-то Святополк зможе твердо усістися на київськiм великокнязівськiм столі.

Самий відхід Болеслава Хороброго від Київa по тому, як він захопив князівські скарби та заручників з князівської родини, свідчить, очевидно, про втрату надій Болеслава затвердити свого зятя на київськiм великокнязівськiм столі ¹⁾.

Дійсно, коли-б Болеслав Хоробрий мав намір затвердити Святополка за князя в Київi, йому не потрібно було-б плюндрувати князівські скарби та брати в полон так багато заручників з того міста, що повинно було-б залишатися в руках його зятя. Захоплення князівських скарбів та полонених з Київa скоріше скидається на розрив Болеслава із своїм зятем, чого, проте, ми не бачимо у відомостях Титмарових.

Правда, наші літописці оповідають, що відхід Болеслава від Київa стався через те, що ніби-то Руські під впливом Святополка почали по містах винищувати Поляків ²⁾. Але ці повідомлення навряд чи ймовірні: трудно припустити, щоб Святополк, що-йно досягши за допомогою тестя великокнязівського столу, при невстановлених ще остаточно політичних взаєминах з братами, взаєминах, що не давали можливості вважати становище в Київi за міцне, став-би зачинати нову одчаянішу авантуру, покладаючися лише на власні свої сили, не маючи жадної надії на успіх. Це був-би не лише непевний, але й просто шалений вчинок, що його нічим не можна було-б пояснити. А за таких несприятливих для Святополка умов, при його

король Болеслав Хоробрий оповістив війну князеві Ярославові через жінку, а саме через сестру князя Ярослава, що не бажав віддавати її за Болеслава Хороброго, через це й був викликаний похід останнього на Київ (Mart. Galli chronicon, ad fid. cod. adjecit I. V. Bandtkie, prot. univ. Cracoviensis, Varsovia, 1824, lib. I, c. VII, p. 44—45). Мабуть повідомлення М. Гала про причини війни поміж Болеславом Хоробрим та Ярославом мали за підставу якісь чутки, подібні до тих, що їх одержав Титмар, а саме, ніби-то польський король вивів осіб з родини кн. Ярослава, що дійсно й було, але чутки ці по-різному з'ясовували причини зазначеного виводу: в одному випадкові вони пояснювали, що це трапилося через відмовлення віддати за Болеслава сестру князя Ярослава, в інших—через відмовлення звільнити з полону дочку короля Болеслава Хороброго, що її задержав кн. Ярослав. Отже відмовлення видати вельможну жінку сталося причиною, що розпочалася боротьба, при чому в повідомленні Галовім помітно більш покvapливості з приводу переможного походу Болеслава на Київ, ніж в оповіданні Титмаровім про невдачу з визволенням з полону дочки Болеслава Хороброго та про взяття з приводу цього заручників з Ярославової родини.

¹⁾ М. Гал (op. cit., p. 47) оповідає, що Болеслав Хоробрий захопив князівські скарби та вивіз їх поза межі Київa. Про теж свідчать і літописи (Ипат. л. с. 101).

²⁾ Ипат. летопись, стор. 101: «безумный же Святополкъ рече: «елико же ляховъ по городамъ избивайте я». Избиша Ляхъ». Проф. Фортинський та Карлович скептично ставляться до цього літописного повідомлення, відносячи його до 1069 року. Див. Фортинский, Титмар Мерзебургский и его хроника, СПб., 1872, стор. 198.

несміливій та боязкій вдачі навряд чи можна припустити, щоб він міг залишатися в Києві й самотійно, власними силами захищатися від енергійного та дужого ворога, лукавого, віроломного, що не гидував жодними засобами. Жодної надійної сили в нього під руками не було, на вишгородських бояр надія була непевна, вони своєї підтримки йому нічим не виявили, покладати-ж надію на допомогу з боку степу не було можливо, через брак коштів, що-йно пограбованих.

Отже, по відході Болеслава з Києва, мусів його залишити й Святополк, що, здається, й відбулося, хоч наші літописи інакше передають зазначені події, хроніка-ж Титмарова, на жаль, якраз закінчується на цьому місці й тому ми не маємо в ній повідомлень про дальшу долю Святополкову. Беручи-ж на увагу політичну ситуацію в Києві під час відходу Болеслава, можна гадати, що вона була не дуже сприятлива для Святополка; Болеслав, хоч і переміг Ярослава й осів у Києві, але залишатися в ньому довго не мав змоги ¹⁾, та й успіх Болеславів був, як виявилось, далеко неповний: своєї дочки, тоб-то дружини Святополкової, Болеслав ніяк не міг вирвати в Ярослава.

Що Болеслав не встиг зламати Ярослава, видно з того, що він відійшов з Києва, захопивши в полон родину Ярославову й багато вельможних Киян. Наш літопис пояснює цей вчинок Болеславів його сваркою з Святополком. Але Титмар інакше з'ясовує цю справу. Титмар каже, що Болеслав пропонував Ярославові видати йому дочку, ув'язнену ще за часів Володимира св., замість чого обіцяв видати Ярославові захоплених у Києві дружину й іншу Ярославову родину. Невдача переговорів з цього приводу мала за наслідки те, що Болеслав вивіз до Польщі вельможних полонених руської князівської родини ²⁾.

Цікаво відзначити, що Болеслав Хоробрий, щоб потаїти свою невдачу в зазначеній експедиції в Київ, надсилає перед своїм відходом відтіля широко виголошені повідомлення й до Західної Європи, до імператора й до Гречини про своє блискуче захоплення Києва та Руси та про інтронізацію в останній свого зятя Святополка: «*Bolizlaus post haec dilectum abbatum suum Tuni ad nostrum imperatorem cum magnis muneribus misit, ut suam amplius gratiam et auxilium acquireret, et se cuncta sibi placencia facturum indicaret. Ad Graeciam quoque proximam nuncios misit, qui ejusdem imperatori bona, si vellet fidelis amicus haberi promitterent, sin autem, hostem*

¹⁾ Проф. М. С. Грушевський каже, що перебування короля Болеслава Хороброго в Києві тривало не довше, як один місяць і що на початку листопада він був уже вдома. Про міркування проф. Грушевського з приводу короткочасного перебування Болеслава Хороброго в Києві див. Історію України-Руси, т. III, стор. 13, примітка.

²⁾ Цю невдачу підтверджує повідомлення М. Гала про те, ніби-то на кн. Болеслава Хороброго по відході його з Києва до Польщі напало Ярославове військо, але невдачно, бо Болеслав ніби-то встиг розбити його й щасливо повернувся додому.

firmissimum ac invincibilem intimarent (Chron. Thitmar, lib. VII, pp. 870 — 871)... *Hujus* (рус. князя) *regnum prefatus rex* (Bolizlaus) *postea cum exercitu invadens generum suimet et fratrem ejus diu expulsum intronisavit et hilaris rediit*» (Chron. Thitmari, lib. VII, p. 857).

Найближчі події з очевидністю довели, оскільки було погоджено з дійсністю ці чванливі урочисті оголошення Болеслава Хороброго про його успіхи на Русі.

Вказівки Титмарові на те, що Ярослав, програвши бій з Болеславом Хоробрим і відступивши назад, добув якесь місто, що з нього силоміць увів мешканців, надзвичайно цікаве й здається цілком імовірне. Мабуть, як це вже відзначав і Яниш ¹⁾, річ іде про Київ, або, краще мовити, про одну з його складових частин, дуже важливих з військово-політичного погляду, а саме—про одну з фортець Верхнього Києва—Старомиської або Берестовської, що складали добре укріплені цитаделі й що відігравали поважну роль в громадсько-політичній житті м. Києва. Обминати ці укріплення, не звернувши на них жодної уваги, хутко відступаючи, програвши бій, Ярослав, звичайно, не міг, бо йому треба було як-найскорше захопити в них ті надзвичайно великі цінності та осіб, що могли-б наступного часу відіграти значну роль: Ярославові треба було як-найскорше захопити та вивезти дочку Болеслава Хороброго, що її тримано в полоні, що була за дружину претендентові на київський стіл, кн. Святополкові, великому Ярославовому ворогові. Цей план, як видно, й виконав Ярослав і встиг вивезти своєчасно з Києва, до прибуття туди Болеслава Хороброго, дочку останнього. Гадати, що Ярослав вивіз з Києва дочку Болеславову раніш, ще перед боєм з Болеславом, навряд чи можливо, бо наслідки цієї боротьби були ще невідомі, а вивозити таку поважну полонянку без свого власного догляду навряд чи мало рацію. Тому можна догадуватися, що політична ситуація в Києві підчас підступу до Києва розбитого Ярослава була дуже подібна до політичного моменту підчас смерті в Києві Володимира св.; в обох випадках Київ, тоб-то старий або Верхній Київ та Берестово являли собою два центри, що конкурували один з одним, при чому один з них, а саме Берестово, не бажав добровільно коритися Ярославові. Отже, повертаючися після бою на Бозі до Києва, Ярослав повинен був зустріти деякий опір у тім самім місці, де тримано за полонянку дочку Болеслава Хороброго. Подолавши перешкоди, Ярослав вивіз із собою за заручницю зазначену полонянку. Подібність у ситуації Києва та Берестова в обох

¹⁾ *Interea quaedam civitas fratri suo tunc obidiens a Jaroslavo vi capitur et habitator ejusdem abducitur* (Chron. Thitmari, lib. VIII, p. 870). Цю подію, каже Яниш, можна визнати за тотожню або з боєм під Любечем, або з першим здобуттям самого Києва, 1016 року (Н. Янишъ, Новгородская лѣтопись и ея Московскія передѣлки, Москва, 1874, стор. 95).

випадках, здається, була в тім, що підчас хворости та смерти кн. Володимира Берестово було в руках ворожої до Ярослава партії і підкорилося йому лише згодом, а підчас Ярославового підступу до Київа, по поразці його на Бозі, Берестово, де повинні були залишатися, хоч і в далеко меншій кількості, порівнюючи з попереднім часом, Ярославові вороги, мусіло знову поставити йому опір, підо впливом, певна річ, великої Ярославової невдачі на Бозі. Те, що Болеслав Хоробрий, відступаючи з Київа, вивіз полонених з князівської родини, безумовно була відповідь на такі-ж самі в ч и н к и з б о к у к н . Я р о с л а в а , що захопив та вивіз з собою дочку Болеславову. Тримати полонянку в Берестові було далеко зручніше, бо там її було ізольовано від оточення великого міста, де завжди могли бути її прихильники.

Отже з Титмарових повідомлень видно, що напередодні смерти кн. Володимира або зараз-же по ній князя Святополка в Київі не було й що боротьба за київський великокнязівський стіл точилася поміж якимись двома синами Володимировими, що їх ім'я на жаль хроніка не називає, Святополк-же в цій чварі участі не брав, бо був того-ж часу в Польщі, куди втік з Київа. До цього-ж треба додати, що Титмарова хроніка нічого не каже й не знає про братовбивство Святополкове ¹⁾. З Титмарових повідомлень про колотнечу поміж синами Володимировими найцікавіші та найцінніші з історичного боку ті, що встановлюють ранне, зараз по Володимировій смерті, захоплення Київа з боку Ярослава Мудрого, через що в його руках опинилася й дружина Святополкова, дочка Болеслава Хороброго, а останній марно вживав заходів визволити її з Ярославових рук. О т ж е під ко п у в а в с я п р о т и к н . Б о р и с а н е С в я т о п о л к , а той князь, що опанував Київ зараз-же по Володимировій смерті. У польських істориків, Длугоша (XV ст.) та Міховського (поч. XVI ст.), є повідомлення, що кн. Борис та Святополк, перебуваючи підчас Володимирової смерті поза Київом, не знали про ці події й що саме цього часу кн. Ярослав, обдуривши, за допомогою лукавства, захопив Київ до власних рук. Ось як каже за це Длугош: «Wlodimirus Rusiae dux, veritus ne se obeunte, inter filios dura certamine super Russiae Principatibus consurgerent, filiis Regnum dividit... ceteris vero filiis tribus natu minoribus Kijoviensem et Berestow Principatus non nisi morte sua in eos devolvendos reservat. Verum Jaroslaus cui Rostow cesserat, unus ex filiis, moleste ferens se a Kijoviensi Principatu, quem ambiverat, sequestratum esse, v e n i t i n d o l o c u m g e n t i b u s s u i s e t c r e d i t u s i n p a c e v e n i s s e , c a s t r u m K i j o v i e n s e o c c u p a t e t t h e s a u r o s p a t e r n o s i n s u a m r e d i g i t d i t i o n e m . Q u o d p a t e r V l o d i m i r u s a c e r b i s s i m e f e r e n s , c o p i a s e x o m n i b u s p r i n c i p a t i b u s , q u o s i n t e r f i l i o s d i v i s e r a t , c o n t r a h i t c u m J a r o s l a o f i l i o p u g n a t u r u s . I n t e r i m V l o d i m i r u s D u x e t p a t e r e x

¹⁾ Ф. Я. Фортинский, Титмар Мерзебургский и его хроника, стор. 189.

dolore propter filii Jaroslavi rebellionem et hostilitatem proveniente, gravi languore correptus, filium Borzisch exercitui praeficiens, c o n t r a J a r o s l a u m m i t t i t, ipse morbo invalescente, paucis post diebus in castro Berestov moritur et in Kijow advectus in ecclesia Beatae Virginis, quam ipse vivens aedificaverat, sub marmoreo lapide sepelitur. Ignari patrem suum Ducem Vlodimirum, biduo filii, Borzisch et Suathopelk; e vita excessisse, certamen cum Jaroslao et gente suo ineunt» (Joh. Dlugossi, canonic. Cracoviensis historiae Poloniae, t. I, p. 185).

У Стрийковського (XVI ст.) також є повідомлення про те, що кн. Ярослав ще за життя батька, кн. Володимира опанував Київ. Ось як він каже за це: «Jaroslaw i owszem wzgańdziwszy upominanie ojcowskie... Kiow u b i e ż a l i o p a n o w a l p o d z a k z y c i e m s p o k o i n e g o w j e c h a n i a; bo Wlodimer ociec w ten czas w Berestowie z dworiem swoim mieszkal. A uslyszawszy ten zlosliwy wczynek syna Jaroslawa, iż Kiow pod nim ubiezał i osiadł, rosgniewał się bardzo i zebrał przeciw jemu woiska ze wszystkich xięstw synowskich i dzierzaw swoich» (Kronica polska, litowska, żmódská i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego, wydanie nowe, Warszawa, 1846, t. I, p. 152).

Беручи на увагу все вищенаведене, відзначимо, що коли думка про остаточний відхід Святополків з Києва до Польщі через залишення Києва з боку Болеслава Хороброго правдива, то цілком зрозумілі тоді й повідомлення наших літописів, що кн. Святополк загинув десь на заході між Чехами та Ляхами: «и пробеже Святополкъ пустыню межи Чехи и Ляхи и ту испроверже животь свой зле» (Іпат. л., стор. 102, Лавр. л., стор. 141). Тому, можна гадати, що опинившись, як йому судилося, на заході, кн. Святополк і загинув десь на тій території, що була за арену незчисленних сутичок поміж Слов'янами та Німцями, з одного боку, та Поляками та Чехами, з другого, тоб-то «межи чехи и ляхи».

МИХАЙЛО ІСТОМІН.

(Київ).

ПЕЧЕРСЬКЕ ТА ЙОГО СТАРОВИНА.

Приступаючи до свого нарису одного з найдавніших куточків Старого Київа, я вважаю за потрібне сказати про вивчення топографії цього міста (Київа) взагалі.

Треба зауважити, що це питання має значення для історика так само, як соціолога: залежно від топографічних умов місця знаходимо й класові обставини. Перемога мешканців гори виявляє перевагу феодалного, себ-то дружинно-князівського, ладу. Розвиток рівнини означає перемогу промислової класи.

При вивченню топографії Київа досі звертали увагу головним чином на так званий давніший акропіль, за межами цього «акрополя» — тільки випадково, тому ми маємо в цій галузі багато хиб.

Подивимось, наприклад, на ту частину Київа, що від печерської Лаври має назву «Печерського» чи «Печерська» — назву пізнішу (кінця XII стол.)

Пригадуємо, яку увагу до цих печер виявляли такі видатні автори описів, як Еріх Лясота, або Боплан.

Можна підкреслити, що за найбільш інтересну особливість Печерського треба вважати печери. Крім відомих, є ще багато печер, не відкритих зовсім. Це найбільш свідчить, що цей куток Київа знав мешканців ще в передісторичну добу.

Питання, так тісно зв'язане з історією найстаріших мешканців Київа, себ-то питання про печери, що черкають нагірні частини Київа та його околиці, розглядалося до цього часу тільки частково і більше в площині історично-церковній.

Остання робота про Звіринецькі печери такого роду належить перу відомого дослідника місцевої старовини — Івана Михайловича Каманіна. Але це тільки одна частина історії печерного життя. Без сумніву, печерне життя в нас, як і на Заході, себ-то скрізь, де цьому сприяли природні умови, склалося ще задовго до християнства.

Знаючи напр. звичку мешканців нашого Півдня в найстарішу добу на випадок війни не тільки ховатися самим, але й ховати своє господарче добро у землянках і льохах, не може бути сумніву, що багато печер служили такій меті ще раніш ніж з'явилися городища. Коли підчас прокладання Панкратіївського спуску в половині ХІХ в. було знайдено в схилах гір підземні ходи, то відомий проф. Іванишів зачислив їх до кам'яного періоду, після чого їх було засипано. За найближчі до Дніпра з відкритих до цього часу вважають так звані Варязькі печери, коло дальніх печер. А старе й засвідчене в Печерському Патерику преданіє каже, що в цих печерах ховалися сами й ховали багато цінних награбованих речей напівкупці, напіввійськові й розбійники, відомі під загальною назвою загадкових Варягів. Розуміється, що цінність цих скарбів, так зважливо описаних в життєпису печерських подвижників Василя й Хведора, фантастично прикрашено. Ще порівнюючи незадовго до збудування будинку кол. гімназії Батцель, де раніш стояв дім з претенсією на ампір, так званий «мазепинський» дім, мешканці його, а саме управитель цього дому Ракітін говорив, що під домом на деякій глибині тягнеться підземна галерія, чи-то печера, здається досить далеко. З цим, розуміється, зараз же сполучались різні фантазії про Мазепині скарби й плани. Такі варіації з уст переповідачів підтримувалися ще тим, що Мазепа, як відомо, приймав діяльну участь у планах Петра утворити з Печерського цілу фортецю.

Я спинився дещо на печерному сюжеті тільки для того: 1) щоб привертати увагу наших шановних археологів і до Печерського поруч із так званим Старим Київом. 2) Тим більш, що важко власне сказати, яка частина теперішнього Києва старіша: так зване Старе Місто чи Печерське. Відомий дослідник нашого ізначального літописця Август Шлецер доводив обґрунтовану гіпотезу, що літописна «гора», себ-то Старий Київ над Боричевим узвозом, набуває своє значення не раніш як за Олега, а я додам—можливо Володимира. А до того часу взагалі, а після того в відомі моменти історії Києва, частини найстарішого Печерського, а саме Угорське та Берестово відігравали велику роль.

Тут, розуміється, нічого нема дивовижного: тодішнє значення місцевості базувалося на тій безпеці, в крайньому разі відносній, яку могла дати своїм мешканцям ця місцевість. Досвід останньої громадянської війни наочно показав, що навіть при високій техніці Печерське, завдяки командним височинам над ярами й схилами до Дніпра, значною мірою держить у своїх руках долю всього Києва.

Коли це можна сказати тепер, коли сучасна військова техніка немовби нівелює природні умови, то коли перейдемо до початкової історії Києва, побачимо, що значення Печерського виростає в багато разів. Коли посуватися вгору Дніпром від Видубецького монастиря — особливо за

узбочами Лаври в напрямку до Київа - Подолу, то тут горби підходять майже до самої річки. Тримавши в своїх руках ці горби, легко можна командувати цілою околицею, чи-то в крайньому разі не підпускати ворога.

Вказана просторінь у початкову добу, себ-то до X — XI вв. являла собою два урочища: 1) приблизно від теперішньої Козловської вул. (що нижче парку) до садиби, чи-то цвинтаря теперішнього Микольсько-українського собору включно, містилося урочище Угорське. Август Шлецер виводив цю назву від прийменника у та іменника *гора*, тимчасом як більшість учених, виходячи з літописних відомостів, що тут 898 р. містились, посуваючись на захід, Угри, виводили назву урочища від німецької назви Мадяр—Unger, хоч і в самому імені Угорська земля можна вбачати топографічне пояснення, себ-то земля «у гор» (карпатських). Це останнє пояснення є очевидним анахронізмом. Передусім у вказанім місці могла розміститися не вся орда, а тільки які-небудь незначні частини її, що відхилилися від головного ядра. Та крім того, в момент свого переходу коло Київа, Мадяри жадним способом не мали ще такої назви, себ-то Угрів, від чого-б її не виводити.

За цією межею йшов спуск коло того саме місця, де тепер Панкратіївський. Ще на початку XVII в. (у Кальнофойського) його називали Спаським спуском. Можна гадати, від церкви, що стояла недалеко, в ім'я Преображення — церкви, що, як відомо, реставрував Петро Могила, цей спуск і одержав свою назву. В першій половині XVII в. тут стояв дім, в якому жив Петро Могила, а недалеко містився базар, що з часом пересунувся на півд.-захід.

Все це вказує: 1) що межа між Угорським урочищем та Берестовом не була порожня і в XVI—поч. XVII вв., себ-то до Богдана Хмельницького. 2) За цим спуском починалася границя літописного Берестова, що простягався до узбочів пізнішої Лаври. Отже Преображенська церква стояла майже на скrajці Берестового урочища.

І тільки з XI — XII вв. виступає на сцену історії Печерний, чи-то Печерський монастир, а потім, коли було збудовано велику церкву, то й монастир з печерної узбочи піднявся на горб, а коло нього виникає Печерське село - містечко (XVI в.), по-московськи в XVII в. так званий «посад».

Хронологічно ці три частини теперішнього Печерського йдуть у такому порядку:

1) Угорське, 2) Берестово, 3) Печерський монастир і Печерське село.

На південний захід у напрямку вже до пізніших Липок ішло урочище Клов.

Для ознайомлення з топографією й типовими рисами літописного Київа найкращим і мабуть чи не єдиним джерелом є в Іпатіївському літопису опис баталії 1151 р. поміж Юрієм Володимировичем та Ізяславом II

зі спільниками кожного, за володіння Київом, як на це вже вказав ще Закревський. Баталію написано з уст очевидця, і вона дає детальну й живу картину не тільки для ходу баталії; ми бачимо, що урочище Клов було, так-би сказати, «соединительным звеном» поміж так званим Старим Києвом і Кожом'яками — з одного боку та Угорським з Берестовом — з другого боку. З цього опису ми бачимо, що місто Київ, по суті, являло собою низку сіл, і в центрі їх підносився великокняжий Акропіль, а на протилежних кінцях його оточували такі найменш приступні скраїща, як Кожом'яки — з одного кінця, Берестово й Угорське — з другого. Просторінь, що займали ці села, які в цілому являли собою м. Київ, була велика, особливо порівнюючи з кількістю мешканців.

Окремі хати були оточені городами й садами. Та інакше й бути не могло в той час, коли натуральне господарство йшло поперед усіх інших галузей, а в торгівлі, як свідчать сучасники, майже головне місце займали невільники — челядь. Навіть недалеко від Акрополя, на переходах від одного села до другого, згадуються «дебри», себ-то пущі. Я спинився на цій загальній фізіономії міста з тим, щоб показати, оскільки перебільшують пустельність Угорського й Берестова в цю далеку добу. Вони були заселені не менш від інших сіл, що входили до складу міста вже на скраїщах.

Я вже сказав, що Угорське урочище, можна гадати, відділялося від Берестова спуском до Дніпра, де в старішу добу первісного Києва містилася пристань.

Під 882 р. початковий літопис передає нам факт замаскованого наступу Олега на Аскольда й Дира. З літописного оповідання ясно, що Олег, пливучи Дніпром з півночі, спинився біля звичайної для купців пристани коло Києва, себ-то під Угорським — там, де пізніше, в XVII в. згадується Спаський узвіз. За планом Кальнофойського цей узвіз указується саме в тому місці, де потім прокладено було (в полов. XIX в.) Панкратіївський спуск. Стан пристани є безсумнівний доказ, що саме тут, себ-то під Угорським, і бився головний пульс місцевого життя. Тут, очевидно, і був головний перевіз з лівого берега Дніпра.

В дальші віки, напр. у XVII — XVIII, саме тут містився пливучий дерев'яний міст, якого наводили щорічно по тому, як минала повідь на Дніпрі. І так тривало до того часу, поки англійський інженер Джорж Вілійоль збудував колишній Ланцюговий міст (уже в половині XIX в.).

В офіційному розписі 1682 р., себ-то 44 роки після плану Кальнофойського, приблизно в цьому напрямкові датується Наводницька пристань. Треба гадати, що з огляду на проєкт будування коло Лаври головного ядра міської фортеці пристань було перенесено трохи нижче — до Видубичів.

По лінії Спаського узвозу, що вів від Дніпра в Угорське й Бере-

стово і проходив поміж ними, стояли, треба гадати, Угорські ворота, що боронили підступ до міста з цього боку, подібно до того, як Золоті й Лядські ворота боронили протилежну частину міста.

Ще більш урвистими ярами відзначались узгір'я дальшого за Угорським полуцирку, де розташоване було село Берестово. Вперше згадує його літописець при Володимирі. Ця згадка стосується до останнього акту в житті Володимира. Ми знаємо, що останній рік Володимирового князювання був засмучений відмовою з боку Ярослава платити від Новгорода 2000 гривень. Володимир наказав «мости мостить», себ-то лагодити похід проти непокірного сина. За рихтування в похід князь, що перебував цей бурхливий час у Берестові, захворів і помер 15 липня 1015 р. Коли взяти на увагу, що Володимир у таку тяжку хвилину родинної сварки не міг почувати себе цілком спокійним, його перебування саме в Берестові мимохіть наводить на думку, що саме тут він і перебував з огляду на більшу безпечність. Дальше стверджує таку гадку.

Судячи з усього, князь (Володимир) помер досить несподівано для присутніх. Тіло небіжчика Володимира якось чудно, неначе таємно від решти, здається, тих, що хотіли хоч на деякий час утаїти смерть князя, перевозять до Десятинної церкви з його останньої резиденції, розібравши частину даху в Берестівському княжому палаці. Як не старалися вчені, напр. такий авторитет у галузі етнографії, як Д. Н. Анучін, з'ясувати цей пролім стелі нахилом до поганської традиції в похоронному обряді ¹⁾, але природніше буде вивести, що тут справа йшла не стільки про ритуал, скільки про політичну кон'юнктуру — з огляду на можливі інтриги в сем'ї з боку багатьох синів. Ці небезпеки, як усім відомо, цілком потвердились у дальших кривавих чварах поміж братами. Утаюючи смерть Володимира деякий час, прибічники Святополка напр. могли сподіватися дати йому можливість чинити, використавши несвідомість решти. В Берестові-ж Володимир збудував церкву в ім'я св. апостолів. Виводячи порівняну характеристику цього князя в добу поганства й християнства, літописець відзначає, що між іншим у Берестові у Володимира-поганина було 200 наложниць. Беручи цю звістку навіть з застереженням в розумінні зменшення цієї кількості, все-таки прийдеться визнати, що Берестово не було лише позаміським княжим теремом, а цілим селом, і досить значним, особливо в ті часи, через те, що вже одна така кількість хоча-б невільниць, як гадає відомий історик Голубинський, а не наложниць у власному розумінні, все-таки потребувала-б і відповідного приміщення і штату служників. Треба крім того мати на увазі і приміщення для «дружини», котра супроводила князя. Таким чином навряд чи можна сперечатися, що Бере-

¹⁾ Д. Н. Анучин, «Конь, сани и ладья»; Голубинський, «История Русской церкви», т. I, княж. Владим.

ство ще при Володимирі являло собою досить заселену, розуміється, як для того часу, місцевість. І при тому місцевість, яка грала роль князівської цитаделі — і таке значення це село заховало й надалі.

Ярослав очевидно любив це місце і, треба гадати, найчастіше мешкав саме тут. «Боголюбивому князю Ярославу любяще Берестовое и церковь сушую св. Апостол, и попы многи набдящу и в них - же бе презвутер именем Ларион»... (Іпат. літоп., стор. 109).

Церква св. апостолів була, видимо, соборною резиденцією князя, через те, що в ній було декілька священників, і серед них фаворит Ярослава Іларіон, котрого він і провів у митрополити, що було нелегко досягнути, бо Костянтинопільський патріярхат хотів заміщати ці вакансії Греками.

Така близькість поміж Ярославом та Іларіоном могла встановитися тільки тоді, коли допустити, що Берестово було улюбленою резиденцією цього князя; тим більше, що Іларіон, судячи з усього, не був кар'єристом.

Під 1072 р. у літописному оповіданні про перенесення мощей Бориса й Гліба згадується один з учасників, а саме ігумен Спаського монастиря Герман. Таким чином або на місці церкви св. Апостолів, або недалеко від неї виникає монастир Германа, який не раз згадується в літопису поруч з монастирем Стефана; останній, видимо, містився на протилежному боці нинішнього Печерського, на тому боці, що прилягав до пізніших Липок (Клов). Коли 22 березня 1073 р. Святослав і Всеволод прогнали з Київського княження старшого брата Ізяслава Ярославича, то вони, вступивши до Києва, «сѣдоста на столѣ на Берестовом» (Іпат. літоп., стор. 128). Очевидно тут, на перших порах особливо вони, вважали себе в більшій безпечності, ніж на «горѣ» — в Старому Києві. Те-ж саме ми бачимо до деякої міри і в такого популярного князя, як Володимир Мономах. Хан половецький Боняк за свого наскоку на Київ в 1096 р. спалив між іншим на Берестові князівський палац, який грав, як ми бачимо, важливу роль, яко цитаделя для київських князів.

Святополк-Михайло, а може й сам Володимир Мономах відбудував на місці зіпсованого пожежею в Берестовім нового палаца. В цьому палаці р. 1113 відбулася надзвичайно важлива рада. Як відомо, по смерті Святополка-Михайла р. 1113 в Києві повстає соціальний рух найбідніших верств, який викликано лихварством буржуазії.

Кияни пограбували двір тисяцького Путяти й розгромили єврейський квартал, після чого надіслали посольство до Володимира Мономаха, запрошуючи його княжити, з загрозою, як він часом одмовиться, що хвилювання значно збільшаться і торкнуться монастирів. Володимирові Мономаху спало на долю тяжке завдання утихомирити ці розбуркані соціальні хвилі київської людности.

Насамперед Володимир Мономах, за свідоцтвом Руської Правди (літописи чомусь замовчують це), скликає в Берестові окрему раду. В Руській Правді з цього приводу висловлюється таке: «А се уставил Володимир Всеволодович по Святополче съзвав дружину свою на Берестовом. Ратибора тисячького Кыевського (що заступив місце попереднього тисячького Путяти) и Прокопия Бѣлгородьского тысячького, Станислава Пъреславьского тысячького, Нажира, Мирослава, Иванка Чудиновича, Ольгова мужа и устави люди до третьяго рѣза, оже емлет в рѣз куны» (Русск. Достопамятн. т. V стр. 40).

Частина давнішого Печерського стояла на печерах. Такими давнішими кутками сучасного Печерського треба вважати по-перше Угорське, по-друге—Берестово.

Важливий законодатній захід, що повинен був урегулювати норму відсотків за позики, вирішався на окремій раді «мужей», які користувались княжим і народнім довір'ям; вирішався в Берестові, очевидно, тому, що в центральних частинах міста ще треба було остерігатися повторення народніх хвилювань, яких наслідком завжди було кровопролиття й пограбування майна.

З боку Берестова, маючи на увазі, очевидно, стародавній Спаський узвіз, легше було встановити на випадок потреби комунікацію з лівим берегом Дніпра. Недалеко від Спаського спуску (там приблизно, де потім виникає так званий Панкратіївський спуск) у XVII в., а можливо й раніш, існували пливучі дерев'яні мости, які вживано аж до збудування колишнього Ланцюгового мосту.

Але княжий палац у межах нинішнього Печерського був не тільки в Берестовому. Я вже згадував на початку, що так-би сказати нинішнє Печерське в літописну добу складалося з трьох частин: найстарішої—Угорського урочища, дещо пізніше згадується Берестове і ще пізніше, приблизно з XII в.—Печерське село, яке в дальшу добу іменувалося містечком. На лінії Угорського урочища, обєрігаючи вхід у місто з південно-східного боку, де був спуск (Спаський, чи пізніший Наводницький), стояли Угорські ворота, подібно до того, як з протилежного боку: Лядські й т. п.

Під 1151 р., розповівши про рішучу боротьбу Юрія Володимировича з В'ячеславом Володимировичем та Ізяславом II за володіння Київом, що скінчилася перемогою Ізяслава, літописець закінчує це оповідання такими словами: «Ізяслав же с Вячеславом сѣде в Кыеве; Вячеслав-же на Велицем дворе (поміж нинішніми Андріївською й Трьохсвятительською церквами), а Ізяслав под Угорским» (Іпат. літоп., видання Археогр. Коміс., 1871, с. 307).

Знаючи, що В'ячеслав був лише фірмою для енергійного небожа, яким був Ізяслав II, ясно, що останній вибрав собі безпечний захист, яким яв-

ляється один з пунктів нинішнього Печерського порівнюючи з так званим Старим Київом.

Як мені здається, саме так треба розуміти трохи загадковий вираз у Іпатіївському літопису, де говориться про передсмертну хворобу Всеволода Ольговича за час походу поза Київом і про те, як він настоював перед групою Киян, очевидно, тих, що були серед його вояків, про обрання на Київське князівство його брата, злощасного Ігоря.

Під 1146 р. ми знаходимо далі такий вираз: «и пояша (Київські ополченці) Игоря в Киев, и иде с ними под Угорский». «Навіщо?»—запитає на це незрозуміло Закревський (Описание Киева, т. I, стор. 195). Треба гадати, через те, що це чинилося в останні дні життя Всеволода Ольговича, а Кияни не полюбляли Ольговича, то перше як з більшою певністю з'ясується, на кому спиниться обрання Киян, Ольговичі, вельми природньо, вважали за краще, поки що, не вступаючи в тодішній центр Києва, очікувати в безпечній позиції під Угорським.

Кінець-кінцем 1161 р. Іпатіївський-же літопис, переповідаючи про те, як Ярослав Давидович за допомогою Половців вигнав князя Ростислава з Києва, не дивлячись на підтримку Берендеїв, говорить таке: «Половцы въѣзjaxу в город, просѣкающе столпие... и побѣгоша Берендичѣ к Угорскому, а дружины к Золотым Воротам» (Іпат. літ., 353 с.). Оборонці Ростислава, під натиском Половців змушені втікати з Києва, прямуючи двома протилежними напрямками: на Угорське й на Золоті Ворота, що являли собою найміцнішу позицію: перше—через своє нагірне положення над Дніпром, друге—завдяки штучним будівлям за часів Ярослава й після нього.

На просторі Угорського урочища, приблизно там, де тепер перехрещуються садиби Микольського монастиря й Укр. Микольського собору, містився жіночий монастир. В житті преподобного Феодосія, якого автором безсумнівно являється Нестор, згадується про жіночий монастир Миколая, де прийняла чернецтво мати Феодосія після нерівної боротьби проти подвижництва свого сина. А митрополит Сильвестер Коссов точніше з'ясовує місце цього монастиря, кажучи, що мати пр. Феодосія «wziawszy habit (обіт постриження) mieszkała w monasterze panieńskim w wielkiej pobożności. A na tenczas monaster Paneński był tam, gdzie dziś Winograd przy monasteru Pustynnym sw. Nikoly, jako fundamenty teraz znać» (Paterikon, с. 28). Ця звістка Сильвестра Коссова, подібно до того, як і назва декотрих місцевостей біля Києва, а саме Виноградні гори, біля Монастиря й Китаєва, свідчать про спроби розведення в Києві й його околицях виноградних ліз, спроби, які очевидно не прищепилися.

Старовинне Печерське в розглядуваних межах неправильно вважалося за пустку. Розуміється, коли з'ясовувати значення слова «пустырь» не в сучасному розумінні. Звичайно приводяться два докази пустинности старовинного Печерського. В літописному оповіданні про те, як виникли

лаврські печери, говориться, що «навкруги був ліс». В цьому нема нічого дивного, бо справа йде про схили гір, де дуже трудно заводити села. Але і в цьому разі лаврські околиці XII в. не являли собою нічого виключного: в описанні вже згаданої баталії 1151 р., пущі згадуються в таких частинах Києва, що прилягали безпосередньо до центру (Іпат. літ., 296 с.).

Другим доказом виставляють назву Микольського монастиря пустинним. Але, по-перше, ця назва закріпилася за ним пізніше XII в., бо в згаданому житті Феодосія жіночий монастир ще не іменувався пустинним. А крім того пустинями у нас називалися монастирі залежно не від місцевості, а від характеру чернецтва. Те, що на російській півночі «скити», себ-то не життя громадою, а окремими келіями. Таке було стародавнє Печерське до XII в. включно.

Д-р МИРОН КОРДУБА.

(Л ь в і в).

ДЕ ЛЕЖАВ СТАРОВИННИЙ ГОРОД ХМЕЛІВ?

Середнє Подністров'я належить до найтемніших у давнину закутин Української землі. В княжу добу були часи, коли сюди поверталася експанзія Галицької держави, починаючи ще з перших Ростиславичів та досягаючи свого максимуму за Ярослава Осмомисла, то знову наставали люті часи, коли могутні хвилі припливу монгольських орд (Печенігів, Половців, Татарів) заливали, раз меншу, раз більшу, частину Подністров'я. Тому й серед різних проблем історії Галицького, відтак Галицько-Волинського князівства до найбільше інтересних і найменше вияснених належить питання про південно-східню границю сеї держави, а се через майже повний брак яких-небудь певніших джерельних даних.

Не ліпше представляється ся справа і в найближчих десятиліттях після упадку державної самостійности галицької України. В другій половині XIV в. на середнім Подністров'ю виринає доволі загадкова Шипинська земля. Осередком її був безперечно город Шипинці, що лежав на горбовині між Прутом та Дністром, на північний захід від пізнішої столиці Буковини, Чернівців, на території теперішнього села сеї-ж таки назви, відомого з багатих неолітичних знаходок. Договірна грамота угорського короля Жигмонта з польським королем Володиславом Ягайлом та литовським великим князем Витовтом з 15 березня 1412 р.¹⁾ дає спромогу бодай приблизно визначити межі сеї області. З неї бачимо, що Шипинська земля сягала на південь по лісисту горбовину, котра творить вододіл між Прутом та Серетом, північною границею був безперечно Дністер.

Передову ролю в сій Шипинській землі грають три городи: Хотин, Цецин і Хмелів. Два останні згадуються вперше в грамоті з 1395 р., котрою молдавські бояри Брагул, Станислав Михал і Шяандр прирікають від імени свого воєводи Степана зложити королеві Ягайлові чолобитну, не згадувати більше про Коломию, Снятин і Покуття, а про Цецин та Хмелів

¹⁾ Documente privitoare la istoria Românilor, cul. Hurmuzaki 1, 2, стр. 483—487.

умовитися особисто з королем ¹⁾. В чолобитній грамоті молдавського воєводи Олександра з 1404 р. між свідками виступає Хотько Цяцинський ²⁾. Хотин згаданий вперше в грамоті з 8 жовтня 1408 р., що дав її воєвода Олександр львівським купцям на право свободної торгівлі в Молдавській державі ³⁾. Приналежність сих трьох городів до Шипинської землі засвідчена зовсім виразно в грамоті молдавського воєводи Іллі, котрою він у винагороду за шкоду, що заподіяв Коломийщині та Снятинщині його батько, воєвода Олександр, відступає Польщі Шипинську землю з городами сеї землі: Хотином, Цецином і Хмелевом ⁴⁾. Що се були не тільки оборонні замки, але й осідки органів вищої адміністрації, осередки окремих округ, бачимо з різних сучасних грамот. І так польський король Володислав Ягайло грамотою з 13 грудня 1433 р. стверджує воєводу Степана в посіданню Молдавії і дає йому городи Цецин і Хмелів з приналежними «волостями и сели» ⁵⁾. Воєвода Ілля надав 18 жовтня 1434 р. своєму бояринові Станові Бабичеві село Собранець (теперішній Шубранець) «у цѣцинской держави» ⁶⁾, а в рік опісля додає йому ще «*duas villas im districtu Chocimensi*» ⁷⁾. Маринка, жінка воєводи Іллі, відступає краківському кастелянові Іванові з Чишова і ріському старості Петрові Одровонжеві зі Спрови «*castra sua Choczyn, Czczyn et Chmyelow cum districtibus ibidem spectantibus*» ⁸⁾.

З сих трьох городів лишився донині лишень Хотин—се загально відоме повітове місто Басарабії на правім березі Дністра. Обидва інші городи тепер уже не існують. Означення положення Цецина не робить труднощів, бо ся назва заховалася досі в імені гори на правім березі Прута, кілька кілометрів на захід від міста Чернівців; на верховині сеї гори ще й нині можна оглядати останки укріплень і замку. Зате Хмелева досі не вдалося відшукати. Що правда, дотеперішні дослідники історії сих областей не багато завдавали собі труда для розв'язання сеї загадки, вдовольняючися, як Прохаска ⁹⁾, фразою, що тепер дуже тяжко означити положення Хмелева, або, як Кайндль ¹⁰⁾, вирішенням, що ся справа зовсім безнадійна через брак джерельних вказівок. Першу спробу бодай приблизно означити положення Хмелева подали ми у студії про найдавнішу молдавсько-польську границю на Покуття ¹¹⁾. Там ми звернули увагу на те, що в протоколі розмежування

¹⁾ Памятники, изд. Я. Головацкій, XII; Акты зап. Россіи, I, 27; Уляницькій, Матеріали, № 8. ²⁾ Documente... 1, 2 арр. II, 826; Уляницькій, Матеріали, № 18.

³⁾ Akta grodzkie i ziemskie, VII, арр. ст. 13—21; Акты Зап. Россіи, I, 30; у видавців помилково 1407 рік. Хотин і Цецин згадані також в каталогі городів у Воскресенським літоп. (П. С. Л., VII, 240); сей останній у зіпсованій формі «Нечюнъ».

⁴⁾ Documente... 1. 2, арр. II, 871—2; Уляницькій, Матеріали, № 47. ⁵⁾ Documente... 1. 2, арр. II, 846 — 7; Уляницькій, Матеріали, № 33. ⁶⁾ Documente... 1. 2, арр. 859—60. ⁷⁾ Zródła dziejowe, X, № 1, 31. ⁸⁾ Documente... 1, 2, стор. 699. ⁹⁾ Sprawy wołoskie w Polsce, Kwart. histor., V, 582. ¹⁰⁾ Geschichte der Bukowina, II, 15. ¹¹⁾ М.

Кордуба, Молдавсько-польська границя на Покуття до смерті Стефана Великого, Наук. Збірн. присвяч. проф. М. Грушевському, Львів, 1906, стор. 166, зам. 3.

маєтностей радовецької єпископії з 1782 р. (виданім у Вікенгазера, Molda, IV, 1, ст. 166) є згадка про дві грамоти, по котрим границю сих маєтностей від села Іванківців мала творити х м е л і в с ь к а д о р о г а; але в 1782 р. вже ніхто не тямив сеї дороги. Спираючися на сю звістку, ми висловили здогад, що город Хмелів лежав на захід від села Іванківців, на лівім березі Прута, деє недалеко від Снятина, і так примістили його на доданій до студій мапі.

Пізніше збірка топографічного матеріалу, котру ми переводили на етнографічній українській території Буковини з уст народу в 1912 — 1914 рр., напровадила нас на ліпший слід і дала спромогу зовсім певно й докладно означити положення города Хмелева. Виявилося, що частина області села Карапчева, положеного на південь від містечка Вашківців, носить досі назву Х м е л и с ь к е, та пливучий туди маленький струмочок, що вливається до Глібичка, правої притоки Черемоша, зветься також Х м е л и с ь к и й. Узгір'я на північний захід від Хмелиського має назву Г о р о д и щ е, а узбіччя ще далі на захід, котре знижується до долини потоку Глібичка, місцеве населення зве П а р к а н о м. Вже всі отсі топографічні назви показують, що тут у давнину мусіли знаходитися якісь укріплення, якийсь город або замок. Докладніше дослідження терену виявило, що на Хмелиськім, на горбі, що підіймається над яругою струмочка Хмелиського (кота 388), є дуже виразні сліди рова й валу. Вони творять прямокутник, звернений коротшими боками до півночі і полудня, і є останками давнього укріплення. Се місце відоме місцевому населенню під назвою В е л и к и й Г о р о д о к. Яких тисячу кроків відсіля в північно-західному напрямі, на узгір'ю Городище знаходимо знову рови з валом, але у формі доволі правильного кола, т. зв. М а л и й Г о р о д о к. Все отсе не лишає ніяких сумнівів, що ці сліди укріплень в області Карапчева се останки старовинного города Хмелева.

Таким чином тепер докладно означене положення Хмелева виявляє велику схожість з положенням Цецина. Обидва ці городи лежали на північному узбіччю лісистого горбовинного хребта, котрий творить вододіл між Прутом і Серетом, обидва панували над широкою долиною Прута та долиньного Черемоша, що творить вигідний шлях зі сходу на Покуття, боронячи zarazом доступ до неї від півдня. Подібне положення займав Хотин над крутою долиною Дністра. Всі три шипинські городи разом творили оборонну лінію, немов систему фортифікації, звернену проти південного сходу, проти областей, доступних кочовим ордам.

Проф. ОСИП ПЕЛЕНСЬКИЙ.

(Львів).

РЯШІВ, ЗАХІДНЯ ТВЕРДИНЯ ГАЛИЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Одним з-поміж замків Галицького королівства на межі з Польщею був Ряшів, місто днесь спольщене та й забуте в українському народі. Пригадати його і в'яснити деякі темні місця, з темою зв'язані, буде завданням тієї розвідки.

1. Нове місто.

Сучасний стан. — Пам'ятки польські. — Пам'ятки єврейські. — Заклади. — Німецька колонізація. — Її значіння. — Заключення.

Ряшів творить сьогодні осередок повіту й округи і є одним з більших міст галицьких. Лежить на лівому березі р. Вислока, на захід за тою річкою, на її коліні, де Вислік, що пливе з Карпатів на північ, змінює свій напрям, звертає на схід і впадає до Сяну¹⁾.

Місто нараховує коло 35.000 душ населення польського і єврейського. Корінного населення українського немає, воно спольщене. Здавна-давня немає тут української церкви. Невеличка громада Українців, яка є, це «заточенці» з інших східних повітів, звичайно робітники на всіляких місцях службових, а згуртовані довкола свого товариства «Читальня Прогресу». Також військова залага в Ряшеві зложена переважно з українських новобранців. Тепер стоїть місто перед будовою водопроводів, бо терпить від води «мулавки», солодкавої, зовсім непридатної до страви без попереднього переварення. Позатим Ряшів видатна станція залізнична на половині шляху Львів—Краків, з бічною відногою на Ясло в сторону Лемківщини. Крім цього є тут: староство, рада повітова, дирекція скарбова, велика пошта, суд повітовий і окружний, декілька шкіл середніх (виключно польських), школа торговельна, школа молочарська з виробом

¹⁾ Український наріз в горах каже й наголошує: той Вислік, того Вислока, тому Вислокови і т. д. При тім тямити треба ще й про другу, сусідню річку на захід: та Вислока, тої Вислоки і т. д. Вона впадає просто до Висли.

масла і сиру. Тут виходить тижневик польського національного напрямку «Ziemia Rzeszowska».

Замітніших пам'яток небагато. Декілька костелів, каплиць та кляшторів з XVII і XVIII віку, з чого існує лиш кляштор Бернадинів. Кляштор Піярів, який здавна провадив школу, опісля знесений за Австрії, перейшов на І державну гімназію. Натомість, кляштор Реформатів, рівно-ж знесений цісарем Осипом II, служив за військовий гамазей. Його стародавній костел відбудовують тепер і приводять до порядку. В самому осередку міста знімається парафіяльний костел з XVIII віку з могутньою вежею, що самотійно з боку стоїть неначе свобідний чотиригранний стовп. Не зважаючи на ці парафіяльні будинки пізнішого типу, треба прийняти, що латинська парафія в Ряшеві, одна з перших на Галицькій землі, хто зна, чи не сягає навіть в українську княжу добу.

З колишньої резиденції панів Ряшівських остав замок, перебудований австрійським урядом на величавий суд, при чім давнє опасання з ровів і мурів задержано в доброму стані. З боку замковий театр також перероблено на чиншовий дім, але його камінну ограду також заховано в стилі XVIII віку. З иншого боку лишився цегляний стовп з брами, яка провадила до замкових конюшень. З брами і конюшень нічого не остало, як тільки цей стовп самітний, що згодом опинився посеред проведеної тамтуди дороги¹⁾. А в останках незанесених ровів кругом міста ще й досі росте комиш, шувар, стоїть вода.

Особливою старовиною заносить од єврейської діляниці з божницями і давно запечатаними цвинтарями. Одна з божниць фортечного характеру дуже давня, мабуть XV століття, при ній заховались дві охоронні башні на двох рогах, бо божниця стояла на лінії колишніх фортифікацій міста і входила в їх склад. При тій божниці є стародавній малий цвинтар учених рабівнів, послів на Сойм єврейський (т. зв. аристократії) XVI, XVII і XVIII віків, що так вельми нагадує старохристиянський звичай гребання при церквах. Є тут цілі гроби, витесані з каміння, покриті орнаментикою, з 2 таблицями, в ногах і в головах, нераз висічені з одної тайної колоди, що тепер буває великою рідкістю. Написи на таблицях не довбані, а вирізувані, чіткі і випуклі, покликуються все на батька, напр.: «рабін Самуїл, син Авраама Левіти», або «донька рабіна з Дубна», бо теперішні родоводи (здебільшого німецькі) ще не були впроваджені.

Напроти малого цвинтаря й божниці починається другий цвинтар, великий і також здавна запечатаний. Оба цвинтарі, обведені муром, виглядають неначе густий сад, чарівний і недоступний, в самій середині міста. В дійсності колись був це оден цвинтар, який простилався далеко на північ, а розділений був тільки річкою «Мікоською», коло божниці. З розвоєм

¹⁾ Вже розібраний літом 1927 р.

міста цю річку, а властиво потік, замуровано і злучено з сіткою підземних каналів, а поверх її проведено широку дорогу і покраяно велике цвинтарище ще й іншими дорогами здовж і поперек. Нема сумніву, що довкола тої зовсім нерозслідженої старовини снується історія єврейської громади в Ряшеві від її початків, себ-то від початків самого міста в XIV віці на праві магдебурзькому, що є можливо тільки у Євреїв завдяки їх строгій обрядовості і релігійній консервативності.

Теперішнє місто лежить на незначнім сугорбі і має розклад німецький, однак не найкращого зразку. Основу цього плану творить прямокутний базар з домами й крамницями, так званий *ринок* (R i n g), але головний уряд міста, *магістрат* або *ратуш* (Rathaus) не є, як звичайно, на середині ринку, може тому, що ринок замалий, а лиш стоїть на одному з боків цього прямокутника. Сітка вулиць довкола ринку, також ані не повна, ані простолінійна, виявляє всілякі відхилення од загального правила. А все-ж таки ствір плану в головних рисах такий, яким користувалися майже всі західньо-українські міста тоді, коли переходили до самоврядування на праві магдебурзькім. Діялося це вкупі з новими закладами сливе всіх міст західньо-українських, коли вони по нападах і пожежах назад відбудовувалися. Це викликало на протязі XIV і XV століття нову добу, переломову в історії наших міст і нашого міщанства.

Знаменитий розвій міст західньо-українських в цій добі в'язався нерозлучно з масовим напливом Німців. Що правда, люди всілякого фаху й професії «од німець» приходили сюди вже в добу староукраїнського володіння, де за князів і королів галицьких доходили до високого значіння теж як бояри і вельможі. Однак ворота нароствір відчинила їм на Україну що-йно доба польська. Галицьку державу здобули польські королі наємним військом німецьким і задержали цей край потому німецькими залогами. Ті вислужені «жолдаті» німецькі після довгих років побуту в землі українській так освоїлися, що лишалися в ній далі на постійний побут, де окрім корисних виглядів на торгівлю і промисл, надив їх ще й вигляд корисної женитьби на українських красавицях. Через те набралось у нас повно Німців.

Ті Німці, так цивільні, як і військові, принесли з собою готові форми нового порядку, принесли західні впливи там, де аж до цього часу переважав вплив східній, навіть татарський. Починаючи з XIV століття займають Німці в західньо-українських городах провідне становище, подібно, як раніше вже заняли були в городах польських. Тут при їхній активній участі відбудовуються ті городи на нових місцях, звичайно поблизу того місця, де спопеліла стара посада, що була виросла під крилами дерев'яного замку. В будівельній техніці настає також переворот; як будівельний матеріял камінь здобуває перше місце перед деревом. Змінилася й фортифікаційна штука, а крім оборонних замків, оборонними стають також самі міста.

Врешті західня культура пронизує наскрізь обичаї й ціле життя на Західній Україні.

Однак величний ренесанс міст західньо-українських не міг бути в своїх наслідках корисний для Українців остільки, оскільки був він будуєчий і спасенний для Поляків їх державної рації на здобутих українських землях. Німці були тими третіми. Польська влада від самого початку спиралася тут серед православної української людности виключно на католиках, а ті переважно були Німці. Через те влада в Галичині дісталася у великій мірі Німцям. Так отже Німці з одного боку під впливом польської влади, яку почасти сами репрезентували, а з другого боку під впливом польського костела—згодом спольщилися і створили ядро польського міщанства по містах Галичини. Це мало далекосягле значіння аж по нинішній день. Бо Німці не тільки що створили польське міщанство, не тільки що дали йому культуру матеріяльну й духову, але що найважливіше—скріпили слабі польські сили в початках, підтримали політичний стан. Так отже те міщанство, ця буржуазія, зовсім чужа своїм походженням, віддала для Польщі надзвичайно великі прислуги, бо приєднана політичним розумом, перемінилася на польські залоги в українських містах з одночасним подавленням свободного розвитку Українців.

Все вище сказане відноситься також до Ряшева. Ряшів є також другою посадою на новому місці після руїни і магдебурзького привілею, який надано місту зараз на початку польського пановання. На руїну й потребу відбудови міста натякає цей сам привілей. Його дата свідчить, що сталося це незабаром після останніх походів польського короля «на Русь», від яких мабуть і потерпів цей пограничний город, а які увінчалися окупацією цього краю—Західньо-української галицької держави 1349 року.

II. Метрика міста.

Загадковий початок. — Головний диплом. — Державні кордони. — Історичні джерела. — Назва міста. — Подібні назви.

Про початок Ряшева звісток у нас немає ніяких. Та й не лише про початок, але навіть про існування міста в староукраїнську добу не маємо ніяких безпосередніх доказів, бо староукраїнські джерела, які до нас дійшли, про Ряшів ніде нічого ніяк не згадують. У виду цього могло-б здаватися, що його ще тоді не було, що місто повстало що-йно в добу польську. Так могло-б здаватися. Однак погляд такий був-би невірний, бо його збиває найбільш авторитетний документ—диплом короля Казимира. Цей документ подає нам першу звістку про Ряшів, а видано його чотири роки після упадку Галицької держави.

На замках здобутого краю хотів мати польський король своїх певних людей. Тому то надворною грамотою, виданою в Кракові дня 16 січня 1354 року, місто Ряшів і всю волость ряшівську дістає вірний дружинник

короля, Ян Пакослав, протопляєт родини Ряшівських. Король Казимир нагороджує Яна Пакослава, дідича зі Стожиськ, мовляв за заслуги, що їх оддав цей лицар на війні з Татарами, «обороні Польщі й Руси на пожиток тих держав і дає так йому, також нащадкам його місто Ряшів і всю волость ряшівську, в землі українській (руській) положену, в тих самих границях, які мало це місто за володарів українських, а попередників польських, а саме: од села Дуброви на заході, аж по село Лежайсько на сході, а замок Чудець на півдні». Дає цей простір з усім правом і повною владою, з усіма оселями сущими, водами, ловами на всю звірину волохату і птич пернату та й з надрами (скарбами підземними). На цьому просторі Ян і його потомки матимуть всю повноту правосуддя, волю закладати замки тай побирати цля і мита, так од піших, як і возів. А щоби місто, наділене всіма скарбами та вигодами, могло ще краще «відновитися і розвиватися», увільняє всіх його жителів од судів воєводських, каштелянських, од суддів і підсудків, лиш судитимуть їх війти (адвокати) і солтиси ¹⁾.

Ця звістка, перша про Ряшів, є настільки ясна і авторитетна, що вона вирішує не лиш існування Ряшева в галицьку добу, але й те, що її границя державна лежала далі на захід, в селі Дуброві. Дуброва була отже місцевиною, де в лісах дубових стикалася українська земля княжого Перемишля з польським воєводством судомирським. Є дві Дуброви на захід від Ряшева. Одна віддалена на 10 км, друга на 55 км. Перша є малим селом, одним з тих численних сіл, яких в половині XIV в. ще зовсім не було; друга є містечком тої величини, що Лежайсько, яке теж називається в грамоті селом. Перша лежить на межі ряшівського повіту, яку історики приймають разом за бувшу границю державну; друга в углу Дунайця і Висли та відсуває границю двох держав і народів на природню лінію тих двох рік. В 1256 році чуємо навіть про з'їзд короля галицького Данила з польським володарем в Тарнові над Дунайцем, а з'їзди відбувалися звичайно на границі. Питання дотичної границі становить найбільший сук в нашій історії за відсутністю потрібних доказів—сук, який ось тут приходить розрубати мимохіть за одним махом. З подій ріжного часу треба однак прийняти, що грамота короля Казимира має на мислі першу ту Дуброву коло Ряшева. За тою першою й найдавнішою згадкою про Ряшів ідуть що-раз дальші, новіші. Звісток новіших постачають нам грамоти з другої половини XIV в., які відносяться до експанзії римокатол. костела і основання окремої української провінції цього костела з мітрополією в Галичі, зглядно у Львові 1375 р. Поза тим є судово адміністраційні акти в Галицькому архіві у Львові, т. зв. Акта городські й земські, зібрані з краю після

¹⁾ Rzyszczewski-Muczkowski: Codex dipl., T. I, № 119.

австрійської окупації 1772 р. і зложені в кляшторі Бернадинів—нині скарб культурний понад всяку ціну.

Згадані документи писані є по латині, а невиروبлений правопис, пристосований до слів і назв слов'янських, надає їм дивоглядну постать. Назва, о яку нам ходить, пишеться всіляко, ось: Rzazov, Rzissov, Rischov, Reschov, Ressovia, Rzeschow і т. и. Однак слово навіть в такому виді відбиває майже всі основні голосівки і шелестівки української назви «Р я ш і в», чи польської «Rzeszów», а крім цього кидає властиве світло на суть тої дивної назви. Бо й справді назва настільки дивна і загадкова, що мимохіть приходитьсь запитати, якого вона кореня, звідкіля взялася і що означає.

Мало, тільки дехто підносив це питання. Деякі польські історики силкувались випровадити її від мітичного польського лицаря «Rzesz»'а, що однак подобає на нісенітницю.

Натомість багато промовляючим є погляд, що Ряшів був спочатку німецьким селищем і звідтіля виводить свою назву. Бояри й вельможі на галицькому дворі не були ніякою рідкістю. Один з них-же в XIII ст. міг одержати цей шмат пограничної пущі на заселення, де і повстав оцей город чи замок. Основатель його звався «Reich» і звідси пішла назва «Reichshof»—дворище Райха.

Але німецька назва, важка для слов'янської людности, не могла живцем прийнятися. Тому зразу прийнялася в перекрученій формі. Через маленьке переставлення в шелестівках («Reischhof») і випад глухого «h», повстало чисте «Reischof», то є староукраїнське «Р а й ш о в ь», або «Р я ш о в ь».

Подібним шляхом уробилися тут назви сусідніх місцевостей, як: Ганзльова, Hanzlów—«Hanshof»—дворище Ганса; Гольцова, Golców—«Goldshof», дворище Гольда; Замарстинів, Zamarstynów—«Sommersteinhof», дворище Зоммерштайна (під Львовом) і т. п. Це осади німецькі з польської доби. З української доби походить може ще сусідній замок Ланцут, Lańcut—«Landshut». На це вказувати могло-б тверде українське «Л» (подібно: ланд-віт, ландрат), прийняте навіть в польській назві, з чого-б можна заключати, що назва втерлася, заким прийшла Польща.

III. С т а р г о р о д .

Місце городища і теперішній його стан. — Природні вигоди твердині. — Звірята. — Люди. — Церковний обряд. — Остання парафія.

Коли ми пізнали, що Ряшів початками сягає в Галицьку добу, а теперішній новий походить з польської доби і стоїть на другому місці, тоді треба відповісти, де був той старий, первісний город української доби.

Де був він, показує сама назва передмістя «Staromieście», по нашому: С т а р и й г о р о д, тепер окрема громада 1½ км на північ від міста. Простір поміж Новим і Старим містом виповнює ще одна громада «Ruska

wieś», себ-то: У к р а ї н с ь к е с е л о. Так отже ті три громади творять тепер зовсім суцільну низку домів, яку перетинає сьогодні двірєць і шлях залізниці якраз в тому місці, де старовинне городище межує з новим містом.

Те городище займають тепер дві малі оселі: «Ruska wieś» і «Staromieście» — оселі без сумніву такі давні, як той город. Це-ж останок першої посади, Ряшів галицької доби. З давніх укріплень майже нічого не лишилося головню тому, що їх вже здавна поносили ці дві оселі, які на їх місцях розташувалися. Вали розкопали, рови засипали, а місце валів заняли густо нанизані хати й загороди хазяйські, наче круглий вінок, а рівнолежно до хат тягнеться лінія бувших ровів, ледви слідна, куди ще й досі спливає вода потоків. Це ті самі потоки, від західнього опілля, які наповнювали колись водою глибокі та широкі рови города і відпливали на схід до поблизького Вислока. З-поміж тих потоків, сьогодні доволі мізерних, важніша є бистра струга Любча, що була колись значно більша, як поля були лісами. Згадані потоки й позасувані рови рисують овальну форму городища, замітну відразу при обзорі для досвідченого ока. Городище простягається здовж 22-го полуденника на схід від Грініч.

Південну полоть цього городища займає «Ruska wieś», північну — «Staromieście», а середину — парафія «старомєсця» і двір діди́ча Андже́йовича, акурат так, як пристало всім українським городам та середньовічним резиденціям і замкам. Новітній костел, мурований з цегли 1911 р. зі стрункою, шпильастою дзвіницею над входом, займає сам вершок цього горба, в який видувається злегка ціле городище. Новий цей костел стоїть очевидно по традиції на усвяченому місці, хто зна чи не там, де стояла колись замкова церква. Згодом, як рови позасувались, трапилася одна більша повінь, коли згадана струга Любча перервала навпоперек городище і розділила двір від костела. Цей кусник струги називають «Przerwa».

Доохресність Ряшева рівна і тому могло-б здаватися, що терен, схвилюваний лиш від півдня, не мав особливих прикмет кріпкої твердині. Але тоді, як рубався замок Ряшів, було инакше. Тут був ще густий, дрімучий праліс, з якого зрештою тільки поволі розкутувалася Західня Україна. Особлива-ж тут розлога пуща, яка простягалася аж поза Дунаєць і Вислу, рідко де була заселена. Були однак замки, що дали початок нинішнім містам. На вирубі з українського боку стояв здавна замок Ч у д е ц ь, були також вартівні: С т р і ж і в і С т р а ж і в, коли нарешті піднявся між ними замок Ряшів. Крізь густий праліс, що ділив Галичину від Польщі, колись перехід був неможливий, особливо в сльоту і повінь. Він йшов тоді валом Розточа. Тільки з часом в тій стіні природній прорубувано стежки «висіки», або «просіки». Такими прогалинами наскакував князь Ясь на Польщу, як про це натякає історик Львова Зиморович. Але лісні просмики легко можна було «зарубати», забарикадувати звалом деревини. А тоді горе було тому полководцеві, коли попав в такі «заруби».

Околиця Ряшева була оборонна ще й з іншої причини. Там були великі багна. Руслу всіх рік і потоків в лісній гущі були загачені «затворами» з підмуленої деревини, що тамувало течію рік і запружувало свобідний вплив води. В наслідок цього ріки безнастанно виливали, змінювали своє русло, творили нові корита, вири, викрути і «прірви». Залишені «коліна» бували дуже глибокі, а старі річища творили непроходимі пущі, зашиті в густий сплет з чагарників та очеретів. Це були свого роду ті «сильки і стовпиці», заховані в лісах, наставлені самою природою, а страшні для ворога.

В лісах жило багато грубого звіра, вже тепер неіснуючого. Ріки раз-по-раз викидають кістяки турів і зубрів, затоплених і замулених колись в часі повони. Прекрасні рогаті черепи тих звірят, добути з Вислока, оглядати можна в музеї і гімназії в Ряшеві. До тої збірки прибуває ще оден величавий череп з рогами й одним зубом, зразок найкращий, добутий робітниками при наборі ріп'яку з Вислока біля Чудця літом 1927 р. Ці пишні останки казочної звірні показують, як іншою була країна, коли рубались в ній перші замки і старі городи, такі, як: Переворсько, Лежайсько, Дубецько, Ліско, Канчуга, Порохник, Березів, Кросно, Язло, Горлиці, Грибів та інші, поминаючи Сяник, що буде може ровесником самого передвічного Перемишля.

Та не лиш край і природа, але й людність була зразу інша, українська, потім польська і німецька. З української людности в Ряшеві не лишилось нічого, як тільки пам'ятка в назвах: «*Ruska wieś*» з одного, «*Pobitno*», а мабуть «*Pobidno*» з другого, а «*Staroniwa*», що скидається на «старониву»—з третього боку. Подальше од Ряшева чистоукраїнські назви задержались в селах: К р а с н е, М е д и н я, Л а н и і інш. Була тут десь на просмику чи кордоні станція «Н а в о р о т а» (княжа в а р т а?), єдиний засік, про який згадує в тих сторонах літопис. Можливо, що це нинішнє село «*Przywrotne*», переголошене на «*Przewrotne*», бо мазурська людність часто переголошує «и» на «е». Таке село лежить недалеко Ряшева, на північ ¹⁾. Чимало однак місцевин загубило свою первісну назву або перекрутило. Нарешті поважна скількість з пізніших часів—це осади польської та німецької колонізації, яка наступала й розвивалася в міру витереблювання ліса.

Коли Лемківщина на хребті Бескиду від віків аж по Дунаєць і Попрад стоїть незрушима, то урожайний низ (повіти: перевірський, ланцуцький, ряшівський і ін.) майже зовсім спольщений. Тільки де-не-де немов з потопу винурюються ще українські парафії, як шматки з розбитого судна церковного. Однак і там людність говорить виключно по-польськи і по-польськи

¹⁾ М. Кордуба, Західне пограничє Галицької держави. — Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. СХХХVІІІ — СХL, ст. 243.

проповідують їм укр. священники в церквах. Обряд церковний—це одна-однісінька нитка, що лучить їх з українством. В наших умовах обряд становить о народности автоматично майже проти волі окремої одиниці. Процес спольщення поступає також автоматично через мішані подружжя, при чім віра латинська, як здавна державна, бере верх, а з нею і народність польська. Старовинна перемиська диєцезія, до якої все належить Ряшів, з цього боку сильно надщерблена і це можна ствердити документами. Акти дотичної полоси з XV і XVI в. в панських спорах призивають на свідків масу Васьків, Грицьків, Даньків—чейже не Поляків.

Останньою в цій полосі українською парафією є З а л і с с я - Біла, 5 км під Ряшевим на південь, невеличка парафія, але ладно загосподарована заслугами попереднього душпастиря, бл. п. о. Негребецького. Чепурна церковця однобанна, в стилі візантійським, вимурована 1895 р. В церкві дівочий хор під проводом дяка співає цікавими напівами. Огненну спробу видержала ця парафія 1914—1915 р.р., коли впало на неї і на її теперішнього пароха, о. Камінського, страшне і небувале лихоліття. В тім однак нічого дивного, бо те лихоліття впало було на всю Галичину, на весь український народ.

ФЕДІР ПЕТРУНЬ.

(О д е с а).

СХІДНЯ МЕЖА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В 30-х РОКАХ XV СТОРІЧЧЯ.

Цінний історично-географічний матеріал таких відомих пам'яток, як список міст Свидригайла та ханські ярлики на руські землі, до цієї доби ще не вповні використано. Цілком правдиво зазначив акад. М. С. Грушевський, що факт видання такого ярлика, «дуже інтересний і важний, якимось досі не мав щастя в історіографії» (Іст. Укр.-Руси, IV, друге вид., с. 457). Каталог міст Свидригайла також не став об'єктом ретельного дослідження.

Нашою заміткою ми робимо спробу з'ясувати перш за все саму будову та хронологічні рамці згаданих джерел і вдосконалити на підставі цього матеріалу питання про територіальний обсяг експансії вел. князівства Литовського на сході — належні дані не притягали уваги дослідників.

Поділяючи думку акад. М. С. Грушевського, що взагалі при студіюванні ярликів треба виходити з авторитетного, але пізнішого тексту 1507 р. (ор. cit., 458), ми проте повинні визнати в ньому наявність різних хронологічних нашарувань — тут виразно виділяється первісне ядро (Акты Зап. Россіи, т. II, № 6: «дали ... Кіевскую ... Ходоровъ»), поруч з яким механічно записувалися пізніші надання Казимирові, можливо 70-х років (ibid., «Псковъ... Переяславль въ головахъ...») та перенадання Жигимонтові. Але при докладнішій аналізі й у цій первісній частині ми знаходимо згадки про оселі, що могли фігурувати в ярликах лише з 30-их років XV століття, себ-то тільки в другій редакції ярликів (перша виникла ще за Тохтамиша — див. Малиновскій, Сборникъ матеріаловъ, относящихся къ исторіи пановъ рады В. К. Литовскаго, стор. 133).

Зокрема потребує з'ясування та частина реєстру, яка містить у собі назви міст та належних до них земель східнього фронту в. князівства. Безумовно, згадка тут, між Тулою та Козельськом, про західні Берестя та Ратно, робить вражіння «помилка в розміщенні» (Іст. Укр., IV, 87). Проте при порівнанні тексту ярликів з трактатом Рязанського князівства з Литвою від 1428 р., де Рязань відступається на користь Витовтові від міст: Тула, Берестей, Ретань, Дорожен та Заколотей Гордіївський (Акты Арх. Ком., I, № 25), буде вповні мотивованим визнати, що і в ярликах фігурують не

волинські та надбужські, а граничні рязанські оселі. Що в даному разі ми маємо досить міцну формулу, це видно також зі списку Свидригайла — тут аналогічне сполучення: Tula Castrum, Bereste, Dorczen, Rethun (Коцебу,

Свидригайло, стор. дод. 8 — 9). В. П. Семенов-Тяньшанський вповні вдало локалізує ці місцевості («Россія», т. II, стор. 126¹⁾).

Наявність згадок про рязанські здобутки Витовта дає підстави для твердження, що як і список Свидригайла, так і відповідна частина ярлика утворилися не раніш за 1428 р. Як відомо, справа з датуванням першого була досить складна. Данилович (Scarbies, 1, 331), Антонович (пор. «Кіев. Стар.», 1896, X, 10), Любавський (Областное дѣленіе, 247) відносили його до 1402 р., П. Г. Клепатський навів низку доказів, що список цей міг бути актуальним лише в 30-х роках XV ст. (Очерки по истории Киевской земли, 291). Ми маємо тепер сталий terminus ante quem non.

Низка згаданих вище пунктів не на довгий час затрималася у володінні Литви — умова Рязани 1434 р. з Московією свідчить, що Витовтові здобутки повернулися знов до їх колишнього володаря (Собр. гос. гр. и дог., I, № 48 — згадуються Тула й Берестей). Цей факт встановлює і певний terminus post quem non для внесення записів до ярликів. Якраз на кінець Витовтового правління та на часи Жигимонта Кейстутевича і припадають чергові редакції ярликів (Грушевський, IV, 461).

¹⁾ Що-до Гордієва,—див.: Дебольскій. Дух. и дог. грам. моск. князей, II, 53—гр. 1504 р.

Переведена нами аналіза дає нам підстави, з одного боку, користуватися «списком», яко безсумнівним з хронологічного боку джерелом, з другого боку, шукати в ярликах матеріял тієї-ж таки доби (30-их років) — наявність доповнень до первісної редакції виявлено.

Розглядаючи реєстр міст та земель в ярликах, ми повинні визнати не тільки певну послідовність у розміщенні географічних пунктів — після Брянську є вповні мотивованим переходити до Оцького річища, — але й певну послідовність у самому підборі пунктів. Поруч із сумарною згадкою про «хінтерлянд», у якому намічено тільки центри земель та удільних князівств, пограниччя змальовується порівнюючи докладно — в одному комплексі із згаданими рязанськими оселями ярлики зазначають найбільш висунуті на схід литовські замки — Мценськ та Любутськ. На цей час вони знов були, після деякої перерви, в руках Литви (про Мценськ звітка 1422 — 23 р. — Любавський, 52; Любутськ переходив до Москви мабуть у звязку з еміграцією 1408 р.). Оскільки ці замки були важливі для Литви, з'ясовується з того, що навіть після трактату 1494 р., коли значна смуга верхівської території відійшла до Москви, при утворенні навіть черезсмужности Мценськ та Любутськ залишилися за Литвою, при чому вони при переліку земель Олександра Литовського стоять на другому місці зараз-же після Смоленську (Сб. Р. Ист., Общ, т. 35, 124—129). Список Свидригайла і згадує *Lyubutesk, Mesczesk Castrum* поруч з *Tula Castrum* та інші.

Цікаво, що в своїй тенденції докладно зазначити пограниччя, ярлики дають згадку і про остільки мало відомий феодал, як Волконеськ, що тут фігурує поруч із Спажським князівством (у збірнику Оболенського—«Олконьско Испаш», в Актах З. Р. — «Волконскъ Испаш»; пор. *Acta Tomiciana*, т. I, дод. 9 — «*Ulhunsko y Spaczina*). Взагалі, верхівські князівства в ярликах не фіксовано зовсім тому, що в головній своїй масі вони утворювали другу смугу, внутрішню, пограниччя. На правому березі Оки містилося тільки Одоївське князівство та частина Торуських феодалів. Прогалина, що утворювалася в ярликах з огляду на відсутність першого, мала бути заповненою пізніш, як про це й свідчить уже цитований лист Менглі - Герая (Малиновский,¹ 133). Що-до Торуських феодалів на правому березі Оки, то джерел для їх історії майже немає (користуватися родоводами ми уникаємо). Волконські звісні на Московщині лише з 1517 р. (Соф. Вр., II, 304), на Литві раніш, ще в XV ст. (1482 — 1487 р., див. Wolff, *Kniaziowie Litewsko-Ruscy, sub voce*); маємо грамоту приблизно від 1515 р. Ондрія Старицького (див. Родъ кн. Волконскихъ, стор. 17, пор. акт. 1541 р., там-же, 19), що зазначає походження Волконських з Конинських; Конинське князівство приблизно в 40-х роках XV ст. (за 3 покоління до утворення акту) було вже спадкоємцем Спажського. Для цього останнього, себ-то, *terminus post quem* поп — 40-ві роки. В актах XVI ст. Волкона згадується поруч з Кониним 1505 р. (Собр. Гос. Грамотъ, I № 141) та вважається за ідентичну останньому

(Власьєв, Потомство Рюрика, ч. III, стор. 425 — кінець XVI ст., Волконські йменувалися Конинськими). Виникли і Волконський фео́д і Спажський (від с. Павшина = Spaczina?) за родоводами ніби-то після 1380 р., але ми вважаємо, що в зв'язку з розпадом Торуського гнізда (1393 р., вже в сфері Москви — Собр. Гос. Грам., I, № 35; останні згадки про Торуських князів від 1449 р. — Акты З. Р., I, 64) існування правобережних приоцьких фео́дів припадало на початок та перші десятиріччя XV ст., добу близьку або ідентичну тій, якій ми присвятили нашу розвідку. Безумовно, згадка про такі дрібні фео́ди мала підстави бути фіксованою в ярликах лише під час їх повного зформування.

Ми не торкаємося тут записів про Козельськ (він лежав уже за Окою), так само й про Пронськ, що поруч з Рязанню залишався, визнаючи протекторат Литви (Monumenta medii aevi, VI, 778—779 — лист Витовта з 14 серпня 1427 р.; пор. Scarbiec, № 1479), все-ж таки поза межами суто-литовських територій. Розглянуті дані вповні вже накреслюють граничну смугу 30-х років: Любутськ — Волконськ — Спажськ (Павшино) — Тула... Мценськ. Що-до її продовження на південь, то на допомогу приходить список Свидригайла, який поруч з Lyubutesk — Rethun (це все в одній групі) в іншому своєму розділі дає таке сполучення: «Gelec, Wronasz, Oskol, Milolubl, Muszcz». У перших двох треба бачити якісь оселі, зв'язані географічно з районами відомої нам Галичої гори (на південь від устя Бистої Сосни — див. напр. «Россія», II, 582)¹⁾ та устя Воронежу. Цікаво зазначити, що за пізнішої доби московські володіння, згідно з трактатом Москви з Рязанським князівством 1483 р., зайняли місце цього литовського пограниччя і вузькою смугою між рязанськими землями і верхівськими князівствами протяглися на південь до «Елецкихъ мѣстъ» від Оки до верхів'їв Дону та повз його правий берег (Собр. Гос. Гр. I, №№ 115, 116). Що район Тихої Сосни був за Литвою, про це свідчить залюбки вживаний документ, прибіл. 1540 р., що його надруковано в «Актахъ З. Р.» т. II, № 199 — опис південної межі Литовського вел. князівства. Зазначимо, що Список Воскресенського Літопису (VII, 240) відносить до київських градів і Коршеву на Сосні після Курську на Тускорі. Дійсно, при висуванні позицій Литви на Дін, на устя Сосни, однієї та другої, район Курщини, з яким список Свидригайла сполучає Gelec та Wronasz, належить уже до внутрішньої смуги пограниччя; при тому Курщина утворює вже й південний фронт в. князівства; до розгляду останнього ми й гадаємо приступити в окремій розвідці.

¹⁾ Та і Елец, що фігурує у звістках кінця XIV ст. (Власьєв, I, ч. I, 509, 553) лежав на тій самій Бистрій Сосні.

Проф. ВОЛОДИМИР ПИЧЕТА.

(Мінске).

КРЕСТЬЯНЕ ТЯГЛЫЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVI ВЕКА В ВЕЛИКОМ КНЯЖЕСТВЕ ЛИТОВСКОМ.

(Количество в тягло).

Количество тяглых крестьян при господарских дворах в по-реформенную эпоху во второй половине XVI века определялось размерами дворовой пашни. Согласно Уставе о волоках на одну волоку дворовой пашни должно было приходиться 7 тяглых населенных волок ¹⁾. Это требование волочной устави, при производстве аграрной реформы, соблюдалось более или менее точно. Если иногда можно отметить некоторые отступления от норм волочной устави, то последние не были настолько значительны, чтобы их можно было считать резким отклонением от начал волочной устави. Так, в Пинском старостве к Селецкому и Ставецкому дворам было приписано по 12 волок пашни. Количество же тяглых волок при первом дворе равнялось 80²⁾, а при втором—83³⁾. В Берестейском старостве было 5 дворов: Рубиновский, Киевецкий, Ломазы, Воин, Милейчицкий и Половецкий. Из них не имели дворовой пашни только дворы: Ломазы и Милейчицы. В первом случае составитель описания Берестейского староства отсутствие пашни объяснил плохим качеством почвы. Во втором случае — не было дано никакого объяснения ⁴⁾. На Рубиновский двор приходилось пашни 6 волок, 24 морга, 15 прutow⁵⁾. Для обработки данного количества волок было приписано 135 волок — значительно больше по сравнению с тем, сколько полагалось по волочной уставе. По всей вероятности некоторый излишек

¹⁾ Устава на волоки, арт. 20 (Русская Историческая Библиотека, т. XXX, Юрьев, 1914, стр. 557). ²⁾ Писцовая книга бывшего Пинского Староства, ч. I, Вильна, 1874, стр. 113; Купегичи—17 в.; Костичи—3 в.; Партевичи—26 в.; Котеличи—8 в.; Богутево—7 в.; Саловье—5 в. ³⁾ Писцовая книга Пинского Староства, ч. I, стр. 245 и сл.; Черничи—10 в.; Посиничи—31 в.; Полторановичи—18 в.; Велесница—4 в.; Мерици—5 в.; Кольдеевичи—15 в. ⁴⁾ Документы Московского Архива Министерства Юстиции, т. I, Москва, 1897, стр. 370, 433. ⁵⁾ Документы М. А. Ю., стр. 260; Речица—9 в.; Полятичи—11 в.; Бердичи—18 в.; Киршановичи—55 в.; Прилук—42 в.

здесь тяглых волок следует объяснить чрезмерно плохим качеством почвы тех волок, которые были приписаны к Рубиновскому двору. К господарскому двору Киевец было приписано для пашни 15 волок «грунту преднего»¹⁾, при 127 волоках, отведенных для обработки пашни, т.-е. на 22 волоки больше против волочной устави. К господарскому двору Воин было приписано 27 волок, тяглых же волок было отведено 181²⁾. И дворовые волоки и тяглые волоки, все были одного качества. Не хватало против норм устави только 8 волок. Наконец, на пашню Половецкого двора было отведено 21 волока грунту доброго. Отведено же было волок тяглых 149, из них 56 грунту доброго и 93 грунту «подлого и песковатого»³⁾. В данном случае требование устави выполнили с некоторым излишком в 2 волоки. Вероятно, это объясняется тем, что экономическая состоятельность крестьян вследствие разности грунту была далеко неодинакова.

Нормы волочной устави, при определении численности тяглого населения в Гродненской экономии, были также соблюдаемы ревизорами. Так на господарский фольварок при дворе Котра отводилось 27 волок. Количество приписанного тяглого крестьянства по всей вероятности равнялось количеству волок согласно нормам волочной устави, так как, за исключением села Коментово, к двору было приписано 176 волок. Сколько было тяглых волок в селе Коментово, остается неизвестным, так как распределение волок между тяглом и осадой в подлиннике не сохранилось⁴⁾. На двор Скидель отводилось 24 волоки. Общее же количество тяглых волок равнялось 159. Следовательно на 9 волок меньше против устави волоки⁵⁾. На двор Милково приходилось пашни 10 волок. Количество приписанных тяглых волок равнялось 70, т.-е. совершенно совпадало с нормами устави⁶⁾. На господарский двор Мосты было отведено 15 волок пашни. Количество приписанных волок равнялось 105. Следовательно вполне совпадало с нормами волочной устави⁷⁾. На фольварок Нового Двора было отведено 3 волоки, среди волок местечка Новый Двор. Кроме того, отводилось 5 волок еще в другом месте. Таким образом, на 8 волок дворовой пашни приходилось 56 тяглых волок — опять в полном соответствии с нормами уста-

¹⁾ Д. М. А. Ю., стр. 334; Страклово—47 в.; Подлипаны—42 в.; Михалки—38 в.

²⁾ Д. М. А. Ю., стр. 404; Воин—74 в.; Осовая—50 в.; Деревичная—57 в. ³⁾ Д. М. А. Ю., стр. 442; Половци—38 в.; Пищанка—43 в.; Сухоры—50 в.; Хлевинское—18 в.

⁴⁾ Писцовая книга Гродненской Экономии, ч. I, Вильна, 1881, стр. 41; Обухово—75 в.; Плавское—13 в.; Пужич—8 в.; Городзислав—19 в.; Соволиска—42 в.; Мигово—15 в.; Куприево—4 в.; Коментово—? ⁵⁾ Писц. кн. Грод. Экон., ч. I, стр. 78; Некрашевичи—14 в.; Сухой Скидель—28 в.; Подлесье—34 в.; Большое Карасево—22 в.; Капечево—39 в.; Мазаново—11 в.; Передняя Пара—6 в.; Бирюличи—5 в. ⁶⁾ Писц. кн. Грод. Экон., ч. I, стр. 121; Солонево—18 в.; Рышчыско—15 в.; Хойново—14 в.; Солениково—9 в.; Наумово—10 в.; Спуша—4 в. ⁷⁾ Писц. кн. Грод. Эк., ч. I, стр. 180; Степаниски—18 в.; Заблочье—17 в.; Булаты—7 в.; Микилевич—35 в.; Конюхи—21 в.; Турейско—4 в.; Геродовичи—3 в.

вы¹⁾. На фольварок двора Лабно было приписано 28 волок, причем было отведено 168 тяглых волок, опять таки в полном соответствии с уставом о волоках²⁾. На двор Перстунь было отведено 18 волок фольварочной пашни, при общем количестве 128 тяглых волок, что также соответствовало норме устава о волоках³⁾. На двор Берзники было отведено 15 волок, а тяглых волок было приписано 109, т.-е. сверх нормы 4 волок⁴⁾. На двор Красовку было для пашни измерено 30 волок самого лучшего качества. Для работы на пашне было приписано к господарскому двору 229 тяглых волок, в числе которых было 18 волок среднего грунту⁵⁾. Получился некоторый излишек в сравнении с нормами устава. По всей вероятности, ревизоры отвели большее количество волок с тем, чтобы уравнивать волок⁶⁾ средние по качеству почвы с волок⁷⁾ами доброго грунта. Но и в этом случае получился некоторый излишек. На фольварок двора Крашник было отведено 22 волок⁸⁾ пашни, причем количество волок, отведенных для работ на этом фольварке, равнялось 154, что также вполне соответствовало нормам волочной устава⁹⁾. Ревизор не отметил качество почвы Крашинского фольварка: но земли, приписанные к двору для работы, по качеству почвы относились к средним и добрым, причем при определении количества тяглых волок, по отношению к 22 волок¹⁰⁾ам господарской пашни, волок¹¹⁾ средней по качеству почвы и доброй рассматриваются, как одинаковые единицы. Наконец, на фольварок двора Вертилишки было отведено 12 волок пашни и 125 тяглых волок для обработки отведенного фольварка. Если же даже допустить, что ревизор отвел большее количество волок для дворовой службы, руководясь тем соображением, что в число волок средних попало некоторое количество (30 волок) подлых по качеству почвы и что увеличивая количество волок, ревизор хотел уравнивать волок¹²⁾ плохие по качеству почвы с волок¹³⁾ами средними, то и в этом случае получается излишек и при том довольно значительный. Между тем, в начале описания двора Вертилишек ревизор совершенно верно определил общее количество волок, необходимых для фольварочных работ¹⁴⁾.

¹⁾ Писц. кн. Грод. Эк., ч. I, стр. 252, 256; Филовчи—13 в.; Глубокое—12 в.; Крупа—16 в.; Заневиса—11 в.; Бриковичи—4 в. ²⁾ Писц. кн. Грод. Эк., ч. I, стр. 282; Ятля—47 в.; Богатыри—24 в.; Конюхи—46 в.; Наумовичи—32 в.; Тричевичи—19 в. ³⁾ Писц. кн. Грод. Эк., ч. I, стр. 340; Рачица — 26 в.; Шойпокоды—13 в.; Лойки—44 в.; Гивенеличи—22 в.; Пшелейки—18 в.; Марковичи—3 в. ⁴⁾ Писц. кн. Грод. Эк., ч. I, стр. 392; Бержиловичи—22 в.; Помотаны—10 в.; Шейна—19 в.; Татарковичи—16 в.; Пучиловичи—9 в.; Побежана—12 в.; Лыскова — 21 в. ⁵⁾ Писц. кн. Грод. Эк., ч. I, стр. 440; Ласса—42 в.; Ильковка—22 в.; Круля — 25 в.; Красна—25 в.; Ковалья—17 в.; Вичково—10 в.; Квасовка—34 в.; Свислочь—28 в.; Баличи — 7 в.; Суковичи—18 в.; Мейстровичи—1 в. ⁶⁾ Писц. кн. Грод. Экон., ч. I, стр. 515; Чуриловичи—20 в.; Волотыня—25 в.; Рыжучево—32 в.; Коопевичи—7 в.; Шемеренки—28 в.; Борисово—23 в.; Княжевичи — 7 в.; Остров—12 в. ⁷⁾ Писц. кн. Грод. Экон., ч. II, стр. 142; Вертилишки—40 в.; Головичи—13 в.; Рыдзелевичи — 9 в.; Щегиничи—33 в.; Вагеничи—30 в.

В Кобринской экономии соотношение между количеством волок пахотной земли и волок, отведенных для работ на фольварке, представляется в следующем виде. На двор Черевачичи было приписано 37 волок средней по качеству почвы. Общее количество волок, отведенных для работ на фольварке, равнялось 262, с излишком в 3 волокна против норм устави¹⁾).

Между тем в общее количество волок, предназначенных для работ на фольварке, вошло 138 подлых по качеству почвы. Следовательно, увеличение против нормы волочного устава на 3 волокна следует считать случайным явлением и отнюдь нельзя объяснить намерением ревизора увеличить количество волок для работ на фольварке только потому, что большая половина волок была плохой по качеству почвы. На фольварок Вежецкого двора было отведено 22 волокна грунта среднего, а количество волок, предназначенных для работ на дворовой пашне, равнялось 154, что вполне соответствовало нормам, принятым уставой о волоках²⁾. На фольварок Добучинского двора было отведено 30 волок. Количество же тяглых волок равнялось всего 198, вместо 210, согласно уставу о волоках³⁾. На фольварок двора Блуденского не было отведено пашни, так как земля была плохая. Также не было отведено пашни и на двор Городец⁴⁾.

Таким образом, анализ сохранившихся писцовых книг заставляет прийти к выводу, что ревизорами нормы волочной устави соблюдались далеко не всегда точно, причем фольварки некоторых из господарских дворов обеспечивались значительно меньшим количеством тяглых волок сравнительно с нормами устави. Впрочем, все таки приходится отметить, несмотря на известное отклонение в сторону, тенденцию сохранения норм волочной устави.

Повинности тяглых крестьян, согласно волочной уставе, складывались из чинша, денег за овес и сено, за гуся и куры, станции и невода, помимо определенной по уставе барщинной работы. Конечно, эти размеры денежных поступлений в господарский скарб были неодинаковы, иногда значительно отличались одни от других по отдельным местностям. Это зависело от характера почвы того участка, на котором сидел тяглый крестьянин, причем земли, по качеству почвы, разнообразились до крайности, начиная с доброго грунта и кончая вплоть до подлого до низкости. Отсюда и разнообразие платов. За то платежи за гуся, куры, неводы и станции остаются неизменными. Они не увеличиваются ни при каких условиях.

Если перевести платы тяглого населения на землю, то в общей сумме

¹⁾ Ревизия Кобринской Экономии, Вильна, 1876, стр. 105. Лотвинки—19 в.; Патрики—21 в.; Суховичи—19 в.; Пирковичи—16 в.; Богуславовичи—49 в.; Шиповичи—43 в.; Полятичи—17 в.; Станки—25 в.; Клещи—11 в.; Батче—42 в. ²⁾ Рев. Кобр. Эк., стр. 133; Яковчини—44 в.; Пруска—49 в.; Столпы—25 в.; Теретово—24 в.; Данковичи—12 в. ³⁾ Рев. Кобр. Экон., стр. 207; Чыха—28 в.; Шубичи—21 в.; Орабники—46 в.; Яковичи—33 в.; Поросляне—32 в.; Жадены—25 в.; Добучин—13 в. ⁴⁾ Рев. Кобр. Экон., стр. 259 и 302.

они выразятся следующим образом: для первого разряда — 54 гроша, для второго — 45, для третьего — 31 и для четвертого — 14. Эти платежи составились из чиншевых поступлений в размере 21 гроша для первого разряда, 12 — для второго, 8 грошей — для третьего и 6 — для четвертого разряда. Во-вторых с платы за овес и сено с доставкой: для первого разряда — 25 грошей, для второго — 25 и для третьего — 15 грошей и из платы в размере 8 грошей за куры, гуси, яйца, неводы, стации ¹⁾. Повинности тяглого населения Кобринской экономии все относятся ко второй и третьей категории. В Кобринской экономии нет ни очень хорошей, ни очень плохой по качеству почвы земли и денежные поступления с тяглых волок вполне совпадают с принятыми нормами устavy для соответствующих разрядов по качеству земель (45 и 31 грош). И размеры барщинной работы определялись по уставу: 2 дня еженедельной барщины и 4 дня в году летней толоки, за исключением 3 недель в году свободных от барщины. Денежные платы тяглых крестьян в Пинском старостве равнялись 31 грошу, так как все земли по качеству почвы были повсюду очень плохие. В данном случае надо отметить полное соответствие с нормами устavy. Но за то тяглые крестьяне, отбывая еженедельную двухдневную барщину, освобождались от летней толоки, что, конечно, следует поставить в связь с плохим качеством земли тех участков, на которых сидело тяглое крестьянство. Платы крестьян в Берестейском старостве делились на 4 разряда, как это принято в волочной уставе, и по своим размерам совершенно совпадают с нормами устavy. Кроме того, крестьяне Берестейского староства отправляли толоку, как это требовалось волочной уставой. И повинности тяглого населения Гродненской экономии вполне совпадают с нормами волочной устavy. Вся разница заключается лишь в том, что население обязано доставлять на господарский двор овес натурой, что впрочем предусматривается и волочной уставой, и кроме того население Гродненской экономии не было обязано отправлять летом толоку. Впрочем, доставка овса натурой не была обязательной для всех дворов Гродненской экономии. Так, тяглые люди двора Вертилишки уплачивают за овес деньгами.

Взимание овса натурой, вероятно, объясняется местными индивидуальными хозяйственными условиями — сильно развитым господарским коннозаводством.

Таким образом, основываясь на данных сохранившихся ревизорских описаний, можно прийти к заключению, что нормы платежей, принятых в уставе о волоках, были обязательны для ревизоров. Отклонения допускались только в крайних случаях и объяснялись по всей вероятности рядом местных хозяйственных условий.

После производства аграрной реформы правительство Сигизмунда II

¹⁾ Устава на волоки, арт. 15.

и его преемников неоднократно предпринимало ревизии господарских дворов. Такие ревизии были в 1569, 1576 ¹⁾ и 1596 годах. В течение всего этого времени устава о волоках сохраняла свое действие и силу. Размеры повинностей тяглого населения оставались без изменения. Однако, неудобство их и убыточность для господарского интенсивного хозяйства давали себя чувствовать. Благодаря этому в конце XVI века в положении тяглого населения произошли весьма существенные перемены. Господарский ревизор, производивший ревизии Кобринской экономии в 1596 году, нашел, что господарский скарб на каждой тяглой волоке терпит убыток в размере 66 грошей. Тяглый человек не платил осады 30 грошей, 12 грошей за толоку и, наконец, не уплачивал за бочку жита 24 гроша, согласно недавнему постановлению Литовско-Белорусского правительства. Поэтому, господарский ревизор счел нужным принять иную систему обеспечения фольварочного хозяйства рабочими руками в сравнении с уставой о волоках. Ревизор отвел на фольварочную работу определенное количество волок, но посадил за то всех крестьян на осаду, освободив при этом осадное крестьянство от платы 12 грошей за ежегодную толоку. Вместо этого, господарские подданные были обязаны работать на господарском дворе по 12 дней ежегодно. Кроме того, в силу состоявшегося ранее постановления, крестьяне с каждой волоки должны были нести добавочную толоку в размере 6 дней в году, так что всего каждый подданный должен был работать 18 дней в году на господарской дворовой пашне ²⁾. Ревизор Кобринской экономии 1596 года находит, что этих волок будет вполне достаточно для обработки всей пашни. Регулирование этой 18-дневной барщины лежит на обязанности заведующего господарским дворовым хозяйством. Конечно, эта мера, благодаря которой тяглое крестьянство сближалось с осадным, была вызвана стремлением увеличить поступления в господарский скарб, с одной стороны, а с другой стороны, правительство намеревалось поставить господарское фольварочное хозяйство в условия, наименее убыточные для скарба.

В Кобринской экономии господарское дворовое хозяйство было поставлено на широкую ногу, и ежегодный урожай предназначался для вывоза. Поэтому, ревизор 1596 года, требуя с держателя каждой волоки по 1 бочке жита, предлагал населению уплачивать ее натурой без замены деньгами. Последняя допускалась только в крайних случаях, если земля оказывалась очень плохой. Наконец, помимо всех этих платежей, держатель каждой волоки был обязан уплачивать и сторожевое в размере 6 грошей ежегодно. Таким образом, в Кобринской экономии в конце XVI века исчезает разница между тяглым и осадным крестьянством. Повинности обоих

¹⁾ П и ч е т а В., Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в литовско-русском государстве, часть II. Москва, 1917, стр. 259—279.

²⁾ Акты, издаваемые Виленскою Археографическою Коммиссиею, Вильна, 1887, т. XIV, стр. 569.

разрядов уравниваются и несомненно становятся тяжелее, так как держатели были обязаны уплачивать бочку жита и сторожевое, что правительством оценивалось в 30 грошей. Таким образом, рост денежных платов в господарских экономиях к концу XVI века несомненен.

Господарское дворовое хозяйство, конечно, строилось повсюду не только по рецепту ревизора Кобринской экономии. В других местах и дворах тяглое население попрежнему составляло особый разряд, но только его положение стало более тяжелым, так как барщинные работы стали продолжительней, что, конечно, следует поставить в связь с усиленным развитием господарского хозяйства. Так, из составленного в 1594 г. инвентаря села Виндюн, принадлежащего к двору Медники, Виленского повета, видно, что держатели тяглых волок были обязаны выходить на барщину 4 дня в неделю «от вторку аж до пятницы до захода солнца». Барщина была непрерывной и летом и зимой. Кроме того, жены тяглецов, во время уборки хлеба, также были обязаны работать по 3 дня в неделю. Кроме того, тяглые люди уплачивали чинш, в количестве 20 грошей, бочку овса и бочку жита, одного гуся, пару кур и 20 яиц, что по нормальной оценке составит 57 грошей, т.-е. больше чем поступало всяких платежей с одной волоки доброго грунта, согласно уставе о волоках. Инвентарь умалчивает о качестве почвы, но это нисколько не изменяет существа дела. Рост к концу XVI века натуральных и денежных повинностей тяглого населения совершенно ясен ¹⁾.

¹⁾ Ак. Вил. Арх. Ком., т. XIV, стр. 477—478.

Проф. МИКОЛА ПЕТРОВСЬКИЙ.

(Ніжин).

З ЛЕГЕНД ХМЕЛЬНИЧЧИНИ.

За один з моментів Хмельниччини і ближчого за нею часу, що мав велике значіння для історії України, треба вважати останній рік життя Богдана Хмельницького, — коли перед усією Україною повстало питання: в чиїх руках буде гетьманська булава після смерти гетьмана Богдана, якої чекали в найближчі часи. Навколо цієї гетьманської бурави ще за життя Богдана й починається боротьба. Шведський посол у Чигирині Г. Лілієнкрона, що перебував у гетьманській столиці в останні місяці життя Б. Хмельницького, в своїх відписах до шведського короля повідомляє останнього про цю боротьбу ¹⁾. Боротьба ця сходила до того, що частина старшини на чолі з генеральним писарем Іваном Виговським не хотіла, щоб після смерти Б. Хмельницького гетьманом став його син Юрась, згоду на що Б. Хмельницький одібрав на-весні 1657 р. від козацької старшини ²⁾.

На тлі цієї боротьби за гетьманську булаву ще за життя Б. Хмельницького і утворюється легенда, що й входить потім, як дійсний факт, у нашу історіографію.

В листопаді 1657 р. посланці Запорожжя, що приїхали в Москву з скаргами на І. Виговського, що був тоді вже гетьманом, оповідали в По-

¹⁾ Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. III, т. VI, № 106.

²⁾ Акты Южной и Западной Россіи, г. III, № 369, с. 579, т. XI, дод. № 1, с. 681—682. В. Липинський (Історичні студії та монографії, т. III—Україна на переломі 1657—1659 р., Відень, 1920, с. 249—250) за причину цієї боротьби проти кандидатури Юрася вважає республіканську опозицію старшини, що складалася «зі станового, старинного анархічного козацтва і з покаянової, революційної, здекласованої й розполітикованої шляхти», з якої «Гетьман не встиг ще своєю сильною рукою вибити січових звичаїв вибору кошових отаманів і польсько-шляхетських звичаїв «вільної елекції і пактів конвентів» — проти монархічних, династичних замірів Б. Хмельницького. На мій погляд причина цієї опозиції намірам Б. Хмельницького полягала в тому, що керманічі Української держави бачили, що в тій політичній ситуації, в якій перебувала тоді Україна, — «до бурави треба голови» — і добре розуміли, що не молодому, недосвідченому Юрасеві в ті часи бути керманічем держави Української. Особиста зацікавленість окремих старшин у тому чи іншому вирішенні цієї справи також відігравала певну роль в цій боротьбі.

сольському Приказі на запитання про опозицію Миргородського полковника Г. Лісницького І. Виговському в перші дні після смерті Б. Хмельницького: «Какъ де гетманъ Богданъ Хмельницкой учаль быть болѣнъ и въ свое мѣсто послалъ противъ Поляковъ и Татаръ сына своего Юрья да ево Грицка, и булаву и бунчюкъ ему далъ. И какъ де войско изъ походу воротилось назадъ, и Грицко слыша, что уже гетманъ болѣнъ гораздо близко смерти, и проча гетманство другу своему Ивану Виговскому, булавы и бунчука не отдалъ долго. И гетманъ де увѣдавъ то, что при его животѣ, а гетманство прочитъ Грицко писарю, велѣлъ ихъ привести къ себѣ и хотѣлъ Грицка казнить; а писаря передъ собою велѣлъ расковать по рукамъ лицомъ къ землѣ, и держать его мало не цѣлой день, покамѣста у него гетмана Богдана Хмельницкого сердце ушло. А онъ де Иванъ, лежа на земли, все плакалъ, и гетманъ де его простилъ» ¹⁾. Це оповідання запорожців був прийняв за дійсний факт С. М. Соловйов ²⁾, а потім в останні часи В. Липинський ³⁾, і цим увійшло воно в нашу історіографію.

Тимчасом, при детальному аналізі цього оповідання мусимо признати, що маємо тут діло з легендою, яких так багато в Хмельниччині, і низку яких розвіяв акад. М. С. Грушевський у своїх працях про перші роки Хмельниччини ⁴⁾.

Звістку цю про події з І. Виговським і Г. Лісницьким оповідали, як я казав вище, в Москві в листопаді 1657 р. запорожці, що й прибули в Москву із скаргами на Виговського і які були далекі від подій чигиринських у липні 1657 р. в останні часи Б. Хмельницького. Дійсний-же стан речей був інший. Згідно з оповіданням запорожців той факт, що Г. Лісницький не віддав булави й бунчука, мав місце після повернення Юрася й Лісницького з походу ще за життя Б. Хмельницького. В дійсності-ж Богдан Хмельницький помер до повернення Юрася з походу. Помер Б. Хмельницький 27 липня 1657 р., про що маємо найпевніші звістки ⁵⁾. Військо-ж козацьке з Юрасем і Г. Лісницьким ще 24 липня було в поході, про що ми маємо певні відомості в справозданні І. Желябужського, що мав стосунки з цим військом ⁶⁾ і в якого були тоді-ж 20 липня і непорозуміння з Гр. Лісницьким ⁷⁾. Крім того, і вищезгаданий Г. Лілієнкрона, що писав свого листа до шведського короля на другий день після смерті Б. Хмельницького, себ-то

¹⁾ Акты Ю. и З. Р., VII, № 68, с. 189. ²⁾ С. М. Соловьевъ, Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ, изд. 2, кн. II, СПб., 1896, с. 1716, кн. III, с. 1. ³⁾ Липинський В., *op. cit.*, с. 250—251. ⁴⁾ Напр., легенду про Хмельницького й Линчаївців — «Одна з легенд Хмельниччини — Хмельницький і Линчаївці» — Сборникъ въ честь Д. А. Корсакова, Казань, 1912—1913, а також низку легенд (про минувшину Богдана до революції 1648 р., про роман його з Чаплинською й инш.) в монументальній праці — «Історія України-Руси», т. VIII, ч. 2. ⁵⁾ Арх. Ю.-З. Россіи, ч. III, т. 6, № 107; А. Ю. и З. Р., IV, № 3, с. 3, т. XI, дод. № 2, с. 766—767. ⁶⁾ Статейный списокъ Желябужскаго, Русская Историческая Библиотека, т. VIII, СПб., 1884, с. 1257. ⁷⁾ *Ibid.*, с. 1287.

28 липня, оповідаючи про події перед смертю Б. Хмельницького й про смерть його, каже в цьому листі, що з Б. Хмельницьким перед смертю трапився параліч і що він пролежав без мови п'ять днів, а потім на шостий день помер. При цьому Лілієнкрона пише, що нового гетьмана, себ-то Юрася, в Чигирині ще немає, і через те не виконані й розпорядження Б. Хмельницького про скарення Антона Ждановича й інших військових керманичів¹⁾. Все це, на мій погляд, може свідчити про те, що в цьому оповіданні запорожців у Москві в листопаді 1657 р. ми маємо справу з легендою.

Що-ж до того ґрунту, що на ньому утворилася ця легенда, то тут ми мусимо сказати, що цьому сприяли різні причини. З одного боку, тут маємо діло з відгомонам опозиції намірам Б. Хмельницького що-до Юрася, про яку сказано вище. Ця опозиція намірами Б. Хмельницького й викликала смертну кару декого із старшини, як свідчить той-таки Лілієнкрона²⁾, що звичайно допомогло утворенню цієї легенди — звязавши ці події з іменем І. Виговського й близького йому Г. Лісницького. З другого боку, тут маємо й відгомін наказу Б. Хмельницького скарати на смерть Антона Ждановича та інших за невдачний кінець військової акції проти Польщі. Крім того, тут відіграло велику роль й те, що в перші дні після смерті Б. Хмельницького — Г. Лісницький «булавы и бунчука отдать не хотѣлъ; и Иванъ де Выговской посылалъ для того къ нему гетманова сына Юрья; онъ де Грицко и Юрью булавы и бунчука отдать не хотѣлъ же и держалъ у себя недѣлю; и полковники де, собрався, тое булаву и бунчукъ взяли у него вневолу и принесли къ Юрью Хмельницкому»,—оповідав у Москві в тому-ж таки листопаді 1657 р. посланець І. Виговського — Ю. Миневський³⁾. Чутки про всі ці події дійшли до Запорозжя і, звичайно, допомогли там утворенню вищевказаної легенди про останні часи Б. Хмельницького, легенди особливо корисної Запорозжю в його боротьбі проти І. Виговського й Г. Лісницького:

¹⁾ Арх. Ю.-З. Р., ч. III, т. 6, № 107. ²⁾ Ibid., № 106; на жаль, ми не маємо тут прізвищ цих скараних. ³⁾ А. Ю. и З. Р., IV, № 40, с. 56.

Проф. ОЛЕКСАНДЕР ЯКОВЛЕВ.
(Прага).

**„СТАТТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО“
В РЕДАКЦІЇ 1659 РОКУ.**

Серед багатьох спірних питань, що виникають у дослідників при студіюванні договору 1654 року, є давно вже поставлене, але й досі остаточно не вирішене питання про одну редакцію цього договору, яка стала відомою лише року 1659. В жовтні місяці 1659 року в Переяславі перед обранням Юрія Хмельницького на гетьмана були оголошені так звані «Статті Богдана Хмельницького», які як формою, так і змістом у багатьох пунктах різняться від тих статтів, що були складені в Москві року 1654 та вислані на Україну з послами Б. Хмельницького. В історичній літературі що-до редакції 1659 р. були висловлені різні погляди. Г. Карпов (редактор X тому «Актвъ, относящихся къ исторіи Южной и Западной Россіи») перший звернув увагу на цю редакцію у своїй праці: «О переговорахъ Малороссіи съ Москвой 1654 г.» (Журнал МНП, 1876, кн. XII) та висловив думку, що «статті Б. Хмельницького» являються остаточною редакцією договорних статей 1654 р. Такого-ж самого приблизно погляду тримається і д. Буцінський у своїй праці: «О Богданѣ Хмельницкомъ». П. Шафранов у праці, надрукованій у «Київській Старині» (1889, кн. XI), на підставі порівняння тексту статтів з іншими архівними документами, прийшов до протилежного висновку, що так звані «статті Б. Хмельницького» в редакції 1659 р., числом 14 не могли з'явитися раніше від 1659 р. Бар. Нольде в своїй праці: «Очерки русскаго государственнаго права» (СПБ., 1911), схилившись до думки П. Шафранова, не вважає в редакції 1659 р. за автентичний текст договору 1654 р., а лише за один з проєктів договору, що був предметом переговорів послів Б. Хмельницького з московськими боярами. Нарешті В. І. Щербина в своїй доповіді про статті Б. Хмельницького, зачитаній 7 вересня 1921 р. на засіданні Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права при Всеукраїнській Академії Наук у Києві, висловив думку, що статті в редакції 1659 р. являються копією загублених статтів договору 1654 р., копією автентичної редакції цього договору.

Отже, як бачимо, між дослідниками немає згоди що-до питання, чи так звані «статті Б. Хмельницького» в редакції 1659 р. являються дійсно остаточною редакцією договору 1654 р., чи це тільки один з проєктів договору, чи, нарешті, ці статті були складені *ad hoc* на підставі документів, що переховувалися в Посольському Приказі в Москві.

Для розв'язання цього питання необхідно, на наш погляд, звернути більшу увагу на текст редакції 1659 р., зробити критичний аналіз змісту та порівняти його з іншими історичними документами, що торкаються договору 1654 р.

І. «Статті Б. Хмельницького» в редакції 1659 року були оголошені в таких обставинах. Виславши року 1659 московське військо на Україну під головною командою князя Олексія Трубецького, цар дав Трубецькому два таємні накази: в одному наказувалося розпочати переговори з Виговським, запропонувати йому розірвати договір з Поляками та знов прийняти «протекцію» Москви, при чому цар обіцяв затвердити Виговського гетьманом, віддати йому Київське воеводство і, навіть, вивести з Києва московську залогоу ¹⁾; в другому наказі цар наказував, на випадок неспіху першого доручення, зібрати раду й запропонувати обрати нового гетьмана на місце Виговського ²⁾. При обранні нового гетьмана кн. Трубецький мав оголосити «статїи, каковы были даны гетмана Б. Хмельницкаго посланникамъ: Самойлу Богданову да Павлу Тетерѣ; а для вѣдома съ тѣхъ статей посланъ съ ними списокъ». Далі в наказі було зазначено, що коли-б повстало питання про «пункты», які розсилав полковник Лісницький з наказу Виговського, то «про пункты говорить, что отъ великаго г-ря къ гетману Ивану Виговскому и къ нимъ, войску Запорожскому, новыхъ пунктовъ, опричь тѣхъ статей, которые даны по ихъ же челобитью С. Богданову да Павлу Тетерѣ въ прошломъ 162 (1654) г. никакихъ не прислано... А сверхъ прежнихъ статей и въ нынѣшней присылкѣ (року 1657) Павлу Тетерѣ не говорено и къ нимъ въ войско ни о чемъ не приказывано, и новыхъ никакихъ статей не присылывано» ³⁾. Як видно з окремого розпису, що залишився в архіві при копії цього наказу, разом з наказом між іншими додатками дійсно було вислано «списокъ съ прежнихъ статей, каковы даны Самойлу Богданову да П. Тетерѣ» ⁴⁾. В наказі було ще зазначено, для чого пересилається кн. Трубецькому «списокъ съ прежнихъ статей»: «да буде новообранный гетманъ учнетъ говорить, что у него нѣтъ тѣхъ статей и взять не вѣдаеть гдѣ, и они бѣ (бояри та кн. Трубецький) тѣ статїи, каковы даны... всему войску объявили» ⁵⁾. Наведені місця таємного наказу свідчать, що Москві було добре відомо, що передані через Богдановича та Тетерю «статті» договору 1654 р. деь таємно переховуються, а може й загинули зовсім.

¹⁾ Акты Ю. З. Р., том IV, док. 107. ²⁾ Акты Ю. З. Р., том XV, док. 7. ³⁾ Теж, ст. 315. ⁴⁾ Там-же, ст. 329, док. 7. ⁵⁾ Там-же, с. 330, док. 7.

Як виконав кн. Трубецький цей наказ, видно з його «статейного списку» 1659 р., опублікованого в IV томі «Актівъ, относящихся къ Южной и Западной Россіи», ч. 115. Після довгих переговорів кн. Трубецького з Юрієм Хмельницьким, останній на початку жовтня 1659 р. вислав до Переяслава, де перебував Трубецький з московським військом, посольство на чолі з Петром Дорошенком. Дорошенко 4 жовтня подав Трубецькому проект договору, на підставі якого Ю. Хмельницький згоджувався поновити союз з Москвою. В цьому проекті було 14 статтів, в яких Ю. Хмельницький пропонував, щоб було потверджено договір Б. Хмельницького, скріплений присягою «обох сторін» (ст. 1), щоб воеводи царські були лише у Києві (ст. 2), щоб вибори гетьмана були вільні (ст. 5), щоб гетьман мав право приймати чужоземних послів без обмеження (ст. 6), щоб мітрополіт київський з духовенством залежав від константинопільського патріарха (ст. 12), та инш. Цей проект кн. Трубецький відкинув на тій підставі, що «въ тѣхъ статьяхъ много написано вновь сверхъ прежнихъ статей, которыя даны прежнему гетману Хмельницкому» ¹⁾. Потім прибув до Переяслава і сам Юрій Хмельницький. Йому кн. Трубецький пред'явив «вѣрющую грамоту» і вичитав «статьи, каковы даны прежнему гетману, отцу его, Юрьеву, Богдану Хмельницкому и которые статьи сверхъ тѣхъ прежнихъ статей для подтвержденія присланы отъ великаго государя, что всему войску Запорожскому быть вел. г-ря подъ самодержавною рукою на тѣхъ прежнихъ и новыхъ статьяхъ». Вислухавши ці статті, Ю. Хмельницький та старшина запропонували зачитати їх на Раді ²⁾. Далі в статейному списку записано: «и октября в 17 день... на Радѣ же ему гетману Юрю Хмельницкому и обозному, и судѣ, и полковникомъ... кн. Трубецкой съ товарищи велѣли вычесть статьи, каковы по Указу вел. г-ря царя въ прошломъ 162 году даны прежнему гетману», і нові статті, «которые по указу же вел. г-ря прибавлены сверхъ тѣхъ прежнихъ статей къ утвержденію войска Запорожскаго вновь». А «п р е ж н і е с т а т ь и т а к о в ы»... і тут наведено повний текст цих статтів, числом 14-ть ³⁾. Після того, як ствердила статті Рада і скріпили підписами гетьман та старшина, кн. Трубецький розпорядився списати копії із статтів та передав їх Шереметеву, київському воеводі, для того, що «по указу великаго г-ря велѣно съ того списка въ Киевѣ напечатать многія книги и тѣ печатны книги изъ Кіева разослать во всѣ вел. г-ря черкасскіе полки, чтобъ тѣ статьи, которыя съ гетманомъ Ю. Хмельницкимъ и со всѣмъ войскомъ Запорожскимъ постановлены на Радѣ, вѣдомы были во всѣхъ полкахъ всему войску Запорожскому». Дякуючи такому розпорядженню, так звані «прежнія статьи Б. Хмельницкаго» були широко розповсюджені на Україні, а літописи українські вважали їх за

¹⁾ Акты Ю. З. Р., том IV, ст. 255—256. ²⁾ Там-же, ст. 260—261. ³⁾ Там-же, ст. 261—265.

дійсні статті Б. Хмельницького (Величко, I, 401 — 426; Ригельман, II, 25 — 42 ¹⁾). Між іншим, В. І. Щербина 1921 р. з доручення Академії зняв копію та фотографії з одного примірника книги «статтів Б. Хмельницького», друкованої року 1659, який переховується в Музеї В. Тарновського в Чернігові ²⁾.

Така в коротких рисах історія оголошення тексту «14 статтів Б. Хмельницького». Як наведений вище таємний наказ кн. Трубецькому, так і його «Статтейный список» категорично підтверджують, що переданий з наказом «список статей» являє собою «прежніа статьи, каковы были даны въ прошломъ 162 году посланникомъ Б. Хмельницкаго—Самойлу Богданову да Павлу Тетерѣ». Отже текст цих «прежнихъ статей» повинен буквально повторювати ті 11-ть статтів у редакції 21 березня 1654 року, які, як свідчать документи, надруковані в X томі «Актѡвъ, относ. къ исторіи Южной и Западной Россіи», були дійсно передані 27 березня 1654 р. через послів Богдановича та Тетерю разом з жалованими грамотами при виїзді послів з Москви на Україну. Г. Карпов на підставі архівних даних стверджує, що послам Б. Хмельницького було дано лише статті в редакції 21 березня 1654 р. Про це-ж саме свідчить цитований уже наказ кн. Трубецькому: «къ нимъ, войску Запорожскому, новыхъ статей, опричь тѣхъ статей, которые даны С. Богданову да П. Тетерѣ въ прошломъ 162 году, никакихъ не присылаю».

II. Тому в першу чергу треба порівняти текст 14-ти статтів у редакції 1659 року, вміщений у статейному спискові кн. Трубецького, з текстом статтів у редакції 21 березня 1654 р. Хоч автентичного тексту цих останніх нігде не надруковано, але є майже автентичний текст їх московською мовою з підписаними власноручно дяком Алмазом Івановим царськими резолюціями - указами під статтями, підчас переговорів у Москві, року 1654; цей текст надруковано в X томі «Актѡвъ ЮЗР», стор. 477 — 478, а також у «Полномъ Собраніи Законовъ Росс. Имперіи», т. I, стор. 325. Порівнявши ці два документи, можемо констатувати, що за виключенням статті 14-ої редакції 1659 р., яка майже дослівно повторює ст. 6 редакції 1654 р., та ст. 5-ої першої редакції, яка переказує зміст 2-ої та 3-ої статті другої редакції, всі інші статті редакції 1659 р. не мають нічого спільного з редакцією 21 березня 1654 р., а іноді містять просто протилежні умови та резолюції. Як відомо, умови договору 1654 р. вміщено в трьох актах: в статтях числом 23, за підписом Б. Хмельницького, що їх подали послы Богданович та Тетеря боярам 14 березня 1654 р., в статтях числом 11, що їх подали послы 21 березня 1654 р., та в жалованих грамотах з дня 27 березня 1654 р. ³⁾. Ми вже порівняли редакцію 1659 р. з статтями редакції 21 березня 1654 р.

¹⁾ Шафранов, ст. 390. ²⁾ Праці комісії для виучування історії західньо-руського та українського права при ВУАН, в Києві, № 3, ст. 5. ³⁾ А. Яковлев, Договор Б. Хмельницького з Москвою 1654 р.

Порівнюючи, далі, статті в редакції 1659 р. з редакцією 14 березня 1654 р.¹⁾, можна зауважити, що 14 статтів у редакції 1659 р. дуже близько підходять до статтів у редакції 14 березня 1654 р., крім статтів 4, 7, 8, 9, 10 та почасти 3 та 6-ої. Але тимчасом як статті в редакції 14 березня 1654 р. написані від імени Б. Хмельницького та війська Запорозького у формі прямих речень, звернених до царя («въ началѣ изволь твое царское величество подтвердить права и вольности наши»... «урядники изъ нашихъ людей» і т. д.), статті в редакції 1659 р. написані у формі непрямих речень («чтобъ цар. величество изволилъ подтвердить права и вольности войсковыя», «урядники изъ ихъ же людей»...). Виходить так, що автори чи автор редакції 1659 р., маючи перед собою текст договору в редакціях 14 та 21 березня 1654 р., зробили дуже близький до тексту п е р е к а з змісту договору. Але автори не спинилися на цьому: вони поробили дуже важливі зміни в умовах договору, одні статті зовсім викинули, інші доповнили та крім того додали нові статті, які не тільки не відповідають змістові перших двох редакцій, але й являють собою зовсім нові умови, що дуже обмежують права України за договором 1654 р.

Таку різницю в тексті цих документів Г. Карпов пояснює тим, що посли Б. Хмельницького, одержавши укази царя на статті в редакції 21 березня 1654 р., не були задоволені відмовленням царя призначити платню війську Запорозькому та подали нове прохання до царя; цар та бояри використали цей випадок та змінили свої попередні постанови, відібрали те, що раніше дали, змінивши при цьому й саму редакцію договору²⁾. Отже, на думку Карпова, статті в редакції 1659 р. являються остаточною та автентичною редакцією договору 1654 р.

Ця думка базується лише на теоретичних міркуваннях, а не на документальних даних. Навпаки, на підставі документально засвідчених фактів можемо довести, що так звані «статті Б. Хмельницького» в редакції, що запропонував її кн. Трубецький у жовтні 1659 року, були складені не раніше як 1659 року, себ-то через п'ять років після укладення договору 1654 року.

Почнемо з аналізу тексту статтів у редакції 1659 року.

1-а стаття про права та вольності в добрах і в судах повторює майже дослівно текст статті 1-ої в редакції 14 березня 1654 р. з тою лише різницею, що редакція 1659 р. переказує зміст статті 1-ої у формі ніби-то справоздання, чи докладу: замість слів: «в началѣ изволь твое ц. в-во подтвердить права и вольности наши»..., сказано: «чтобъ ц. в-во пожаловалъ, изволилъ подтвердить права и вольности войсковыя»... Царський указ під статтею: «сей статьѣ указалъ государь и бояре приговорили: быть по ихъ

¹⁾ Статті в редакції 14 березня 1654 р. надруковані: в А.Ю.З.Р., т. X, стор. 446—450; П.С.З.Р., т. I, ст. 322—327; Костомаров, Б. Хмельн., стор. 560—564, і в ин. збірк.

²⁾ Карпов... ст. 255.

челобитью», в редакції 1659 р. змінено так: «и по сей статьѣ царское величество гетмана Б. Хмельницкаго и все войско Запорожское пожаловалъ, велѣлъ быть по ихъ челобитью».

2-а стаття про збирання прибутків до царського скарбу також майже дослівно повторює статтю 4-ту редакції 14 березня в такій-же формі переказу, як і стаття 1-а. Але в редакції 1659 р. вставлено вираз, якого немає в двох перших редакціях (14 та 21 березня), а саме, після слів «и доходы всякіе денежныє и хлѣбныє збирати на царское в-во и отдавати въ его государеву казну тѣмъ людемъ, которыхъ царское в-во пришлетъ та то устроєнныхъ людей», додано: «въ Кієвѣ да въ Переяславлѣ». Контекст наведеного місця статті 2-ої показує, що тут іде справа про царських воевод, які мають бути вислані до Києва та до Переяслава. Питання про царських воевод, дійсно, піднімалося підчас переговорів у Москві, при чому бояри запропонували, щоб воеводи були в Києві та в Чернігові, але ця пропозиція не була внесена в договірні статті 21 березня 1654 р. Коли року 1657 посланий до Б. Хмельницького «окольнічий» Бутурлін запитав гетьмана, чому на Україні воевода є лише в Києві, тимчасом як у Москві року 1654 було складено договір з послами Богдановичем та Тетерею, щоб царські воеводи були в Києві, Чернігові, Переяславі та Ніжені, то Хмельницький на це відповів, що він послам своїм не наказував і в думці в нього не було, щоб царські воеводи були в Чернігові, Переяславі та Ніжені. Навпаки, при переговорах у Переяславі року 1654 було постановлено, щоб воевода був лише в Києві ¹⁾. Таку відповідь Хмельницького підтверджує такий документ: у статті 5-ій договору Ю.Хмельницького 1659 р. сказано: «великій государь... велѣлъ быти въ Переяславѣ, Черниговѣ, Брянславлѣ, въ Умани своимъ ц. в-ва воеводамъ». Ця стаття не задовольнила Ю. Хмельницького і він 23 грудня 1659 р. вислав до Москви посольство, прохаючи царя, «чтобъ кромѣ Кієва и Переяславлѣ въ иныхъ украинныхъ городахъ воеводамъ не быти и не наѣзжати». При переговорах з приводу цієї статті посли заявили, що «въ прежнихъ статьяхъ, чѣмъ пожалованъ былъ прежній гетманъ Б. Хмельницкій, постановлено, чтобъ... воеводамъ быть только въ Кієвѣ, а въ иныхъ городахъ не быть». На це бояри заявили, що «въ прежнихъ статьяхъ о томъ, въ которыхъ городѣхъ быть царскаго величества воеводамъ, и менно не написано, а говорено же о томъ въ разговорѣ съ прежними Б. Хмельницкаго послами... чтобъ ц. в-ва воеводамъ быть въ Кієвѣ да въ Черниговѣ» ²⁾. Таким чином, наведені документи стверджують, що постанову про те, щоб воеводи були в Києві та в Переяславі, в автентичний договір 1654 р. не було включено. Вперше питання про воеводу в Переяславі було поставлено лише в січні року 1658.

¹⁾ Акты Ю. З. Р., том III, с. 567—569. ²⁾ Источники Малороссійской исторіи, с. 117—123.

В наказі бояринові Хитрову, що його вислав цар відібрати присягу від Виговського, було запропоновано переконати гетьмана та старшину в тому, що як то міцно стоїть тепер Київ, де вибудовано «городъ крѣпкой» і перебуває воевода з військом, що безпечніше було-б, щоб царські воеводи з військовими залогами були також у Чернігові, в Ніжені, в Переяславі та в інших «знатныхъ городѣхъ». Гетьман Виговський дав на цю пропозицію досить неясну відповідь: «и постановилисмо быть воеводамъ въ городѣхъ Малой Россіи. А въ которыхъ городахъ мѣли быть воеводы... при бытности у царя на Москвѣ... доложу» ¹⁾. Остаточного-ж питання про воевод у Переяславі та в інших містах було вирішено вже при обранні Ю. Хмельницького року 1659 таким способом, що указ царя про воевод у Переяславі, Чернігові та в инш. містах було внесено в статтю 5-ту нових статтів, ухвалених на Раді 17 жовтня 1659 р. Отже виходить, що постанова про воеводу в Переяславі не тільки не була включена в договір 1654 р., але й не могла бути включена, бо вперше була прийнята в жовтні року 1659. З пізніших документів можна послатися на указ Петра I про встановлення Колегії при гетьмані року 1722, де цитується стаття 1-а в редакції 1654 р., як договір Б. Хмельницького, без додатку про воевод у Києві та в Переяславі ²⁾.

3-я стаття про надання староства Чигиринського на булаву гетьманську повторює майже дослівно статтю 5-ту в редакції 14 березня, але до тексту статті додано: «да ему же (гетману) тысяча золотыхъ червонныхъ». Перевіривши уважно всі опубліковані до цього часу документи, що торкаються переговорів Б. Хмельницького в Переяславі в січні 1654 р., пертрактацій його послів у Москві в березні того-ж таки року та актів договору 1654 р. в різних його редакціях, ми не знайшли жадної вказівки на таку чи подібну постанову про призначення гетьманові 1000 золотих. Лише в царському указі під статтею 9, редакції 21 березня 1654 р., зазначено в загальних виразах: «а нынѣ ц. В-во жалуетъ гетмана и все войско Запорожское хочетъ послать своего государева жалованья по давнимъ обычаямъ предковъ своихъ, великихъ государей, царей и великихъ князей російскихъ, гетману и всему войску Запорожскому золотыми». Золото було вислано в червні 1654 р. через дворянина Протасьєва; Протасьєв зажадав списку 42.000 козаків, щоб роздати їм золоті. Але такого списку тоді скласти було неможливо; сами-ж полковники не хотіли роздавати гроші козакам, і справа скінчилася тим, що прислані від царя золоті були взяті до військового скарбу ³⁾. З цього видно, що вислані від царя золоті призначені лише козакам і що не було й мови про право гетьмана на одержання 1000 золотих червінних. Тому можна припустити, що приписка в редакції 1659 р. про

¹⁾ Акты, том IV, стор. 95—96. ²⁾ Источники Малороссійской исторіи, II, с. 321—334. ³⁾ Акты, X т., док. 15, с. 685—688; XIV т., с. 50; В. Мякотинъ. Очерки соц. исторіи Украины, с. 40—41.

1000 золотих для гетьмана була зроблена не на підставі тексту договору 1654 р., а на підставі інших джерел, наприклад, на підставі розрахунків, які були зроблені в Москві, коли пересилалося золоті на Україну в червні 1654 р. Про ці розрахунки міг мати відомості кн. Трубецький, який приймав участь у переговорах та в складанні указів на статті договору 1654 р. в Москві. Коли-б це було так, то ми мали-б зайвий доказ тому, що редакція «статтей Б. Хмельницького» була складена року 1659 з участю кн. Трубецького. Між иншим, року 1657 бояри при переговорах з послом Тетерею в Москві цитували йому статті про «жалування» війську запорозькому в редакціях 14 та 21 березня 1654 р., де немає приписки про виплату 1000 золотих гетьманові ¹⁾.

4-та стаття про вільне обрання гетьмана повторює статтю 6-ту редакції 14 березня 1654 р. і відповідне місце жалованої грамоти 27 березня 1654 р. Але до указу, що в редакції 14 березня стверджує без застережень цю статтю, в редакції 1659 р. додано такі слова: «А по обраніи гетману їздить къ вел. г-рю, царю и вел. князю Алексѣю Михайловичу, всея Великія, и Малыя, и Бѣлыя Россіи самодержцу, къ Москвѣ и видѣти его государскіе пресвѣтлые очи; и великій государь, е. ц. в-во, пожалуетъ гетмана по чину: булаву и знамя и на гетманство свою государеву жалованную грамоту дасть ему велить». З приводу цього додатку треба перш за все зазначити, що стаття 6-та в редакції 14 березня 1654 р. була складена в загальній редакції, яка давала можливість пристосувати цю умову до випадків смерті всіх взагалі гетьманів до вибору на їх місце нових. Навпаки, додаток до ст. 4 в редакції 1659 р. про те, щоб обраний гетьман їздив до царя, має не загальну, а спеціальну редакцію та передбачає лише вибір гетьмана протягом царювання Олексія Михайловича. Далі, своїм змістом додаток цей, будучи певним обмеженням влади гетьмана, протирічить указові царя, висловленому в жалованій грамоті Б. Хмельницькому 27 березня 1654 р., де з приводу обрання гетьмана лише зазначено: «а кого гетмана оберуть, и о томъ писати къ намъ, великому г-рю, да томужъ новообраному гетману на подданство й на вѣрность вѣру намъ, вел. г-рю, учинити, при комъ мы, вел. г-рь прикажемъ». Тому, що жалована грамота датована 27 березня, останнім днем перебування в Москві послів Б. Хмельницького, які того-ж таки дня виїхали на Україну, немає підстави припускати, щоб договірні умови могли бути змінені в березні 1654 р. з участю послів Б. Хмельницького.

Питання про приїзд новообраного гетьмана підняв був року 1658 боярин Хитрово, який зробив таку пропозицію Виговському. Виговський обіцяв приїхати: «якосьми постановили вскорѣ пресвѣтлаго ц. в-ва оглядѣть очи, такъ о тыхъ всѣхъ статьяхъ говорилисьмъ» ²⁾. Вдруге питання про приїзд було піднято року 1659 в таємному наказі кн. Трубецькому: «и буде

¹⁾ Акты, том XI, Додаток 2, с. 723—727. ²⁾ Акты ЮЗР., т. IV, № 38.

послѣ вѣры,—сказано в наказі,—гетманъ учнетъ бить челомъ на подтвержденіе гетманства его о государственной жалованной подтвердительной грамотѣ и князю Трубецкому новообраному гетману говорить, чтобъ онъ, гетманъ, ѣхалъ челомъ ударить къ е. ц. в-ву, къ Москвѣ, и какъ онъ, гетманъ, будетъ на Москвѣ... и ц. в-у челомъ ударить и пресвѣтлые ево государскіе очи увидить, и вел. г-рь, е. ц. в-во увидя ево, гетмана, вѣрное подданство, пожалуетъ, на подтвержденіе гетманства свою ц. в-ва жалованную грамоту дати ему велить. Да однолично на то наговаривать, чтобъ гетманъ ѣхалъ къ цар. в-ву и подтвержденные грамоты у себя не сказывать... Да и ему, гетману, то будетъ честнѣе, что онъ на гетманство подтвержденъ будетъ при царскомъ величествѣ»¹⁾. Наведена інструкція являється найкращим доказом тому, що царського указу про обов'язковий приїзд до царя новообраних гетьманів до року 1659 не існувало, бо коли-б такий указ був, тоді не потрібно було-б прикладати стільки зусиль, щоб переконати гетьмана їхати до царя, досить було-б послатися на 4-ту статтю договору. Тимчасом у таємному наказі дається детальна інструкція, як треба намовляти гетьмана, щоб він згодився їхати до царя, але нігде не згадується про те, що приїзд в Москву являється обов'язком гетьмана згідно з договором. В цьому-ж таки наказі подано в скороченню всі «нові» статті, які гетьман мав прийняти на Раді. Серед них уміщено й статтю про те, що по виборі нового гетьмана їхати йому з послами від війська Запорозького до царя «видѣти пресвѣтлыя государскіе очи и на вѣрное подданство вѣру учинити», і цар «пожалуетъ гетмана по чину булаву и знамя и жалованную грамоту ему дастъ»²⁾. Цікаво тут зазначити, що всупереч наказові ця стаття не була включена в число 18-ти нових статтів 1659 р. Нарешті, ще одним доказом тому, що умова про приїзд гетьмана в тому формулюванні, в якому вона є в редакції 1659 р., не могла бути написана року 1654, являється оцей вираз статті 4-ої: «всея Великія, и Малыя, и Бѣлыя Россіи самодержцу». Року 1654 цар іменував себе лише «Великія и Малыя Россіи самодержцемъ»; титул-же «и Бѣлыя Россіи» з'явився вперше лише після завоювання Смоленська, Могилева та інших білоруських городів: першим актом з повним титулом була грамота царя могилівському райці Прокопу Лук'янову з дня 7 вересня 1655 року. Приймаючи на увагу московський формалізм та тяжкі кари за помилки в царському титулі, не можна припустити, щоб тут трапилася якась помилка чи описка: отже той факт, що в статті 4 вжито титулу «и Бѣлыя Россіи», безперечно доводить, що так звані «статті Б. Хмельницького» в редакції 1659 року були написані у всякому разі пізніше від 1655 р.

5-та стаття в редакції 1659 р. про права козаків та козацьких удів і дітей дослівно повторює статтю 7-му редакції 14 березня 1654 р.

6 та 7 статті редакції 1659 року про платню старшині ріжних

¹⁾ Акты ЮЗР., т. XV, № 7, с. 315 і далші. ²⁾ Акты, том XV, до к. 7, с. 329.

рангів та козакам своїм змістом відповідає статтям: 8, 9, 10, 11 та 12 редакції 14 березня та статтям: 2, 3 та 4 редакції 21 березня 1654 р. Але й тут у статті 6-й додано: «а давати имъ государево жалованье, збирая войска Запорожскаго Малыя Россіи съ городовъ, со всякихъ доходовъ е ж е г о д ь». Такого указу, пише Шафранов, року 1654 не було дано, що видно з грамоти, яку дав цар Б. Хмельницькому в квітні 1654 р., де сказано: «и отъ насъ имъ, посланникомъ сказано и на п и с ь м ѣ д а н о, что... какъ тѣ дворяне доходы отпишутъ и смѣтять, и въ то время о жалованьѣ войску Запорожскому... по разсмотрѣніи... и указъ будетъ»¹⁾.

Далі, на початку статті 7-ої зроблено приписку: «чтобъ арматѣ войсковой быти въ Корсунѣ и весь повѣтъ дати на выживленіе и на оправу до арматы». Такої постанови немає ані в редакції 14 березня, ані в редакції 21 березня 1654 р. Шафранов гадає, що постанова про надання Корсуня на армату була прийнята лише року 1659. Дійсно, в наказі бояринові Шереметьєву з дня 6 червня 1658 року стаття про армату наведена ще в редакції 21 березня 1654 р., а не в редакції 1659 р.²⁾.

8 та 14 статті в редакції 1659 р. торкаються прав духовенства та київського митрополіта. 14-та стаття дослівно повторює статтю 6-у в редакції 21 березня 1654 р. Що-ж до статті 8, то вона в першій своїй частині відповідає статті 13-й в редакції 14 березня 1654 р., при чому про київського митрополіта тут зовсім не згадується («чтобъ ц. в-во пожаловалъ правъъ наданныхъ изъ вѣковъ отъ княжатъ и королей какъ духовнымъ и мірскимъ людемъ ни въ чемъ нарушатъ не велѣлъ»). Але після царського стверджувального статтю указу («какъ права духовныя, такъ и мірскія ни въ чемъ нарушены не будутъ») в с т а т т і 8-ій редакції 1659 р. додано: «А митрополиту Кіевскому, такъ и инымъ духовнымъ Малыя Россіи быть подъ благословеніемъ святѣйшаго патріарха Московскаго и всея Великія, и Малыя, и Бѣлыя Россіи, а въ права духовныя святѣйшій патріархъ вступати не будетъ». Ні в редакції 14 березня, ні в редакції 21 березня 1654 р., ані в жалованій грамоті такого указу немає. Як відомо, київський митрополіт та духовенство внесли були до царя окреме прохання через посольство, після складення договору, влітку року 1654. Але цар не вирішив тоді питання про підлеглість митрополіта патріярхові константинопільському чи московському. В грамоті Б. Хмельницькому з дня 11 серпня 1654 р. було сказано: «а о которыхъ, о иныхъ дѣлахъ митрополитъ и духовенство... намъ били челомъ, и мы... тѣ дѣла велѣли отложить до нашего ц. В-ва приходу къ Москвѣ»³⁾.

Питання про підлеглість київського митрополіта московському патріярхові було піднято вже після смерті Б. Хмельницького. Вже хворий, вислав

¹⁾ Акты ЮЗР., том X, с. 568 — 569; Шафрановъ, с. 380. ²⁾ Акты ЮЗР., том VII, с. 204. ³⁾ Акты, том X, с. 762.

був Хмельницький посла Коробку до царя з повідомленням про смерть київського мітрополіта Сильвестра Косова: посол, з намови писаря Виговського, як гадає В. Ейнгорн, усно просив у Посольському Приказі, щоб до Києва прибув московський патріарх Никон та благословив сина Юрія на гетьманство і висвятив кандидата на мітрополіта ¹⁾. Без сумніву в наслідок такого прохання цар наказав київському воеводі Бутурлину намовляти київське духовенство, щоб воно згодилося прийняти «благословеніє» московського патріарха. В листі до царя з 28 серпня 1657 р. Бутурлин писав, як він намовляв духовенство, що зібралося в Києві для обрання мітрополіта: «чтобъ они твоей вел. г-ра милости поискали и прямую правду свою... совершенно показали и были бъ подъ послушаніемъ и благословеніемъ святѣйшаго Никона, патріарха Московскаго» ²⁾. Інокентій Гізель та київське духовенство дали себе переконати, але потім гетьман Виговський взяв цю справу в свої руки, не дозволив посланцям духовенства їхати до Никона та наказав Лазареві Барановичу перевести вільне обрання мітрополіта. У грудні на київського мітрополіта було обрано Дениса Балабана, а жадання царя, щоб мітрополіт не приймав посвячення від константинопільського патріарха, доки гетьман не поїде до Москви, не було задоволено ³⁾. За Ю. Хмельницького питання про мітрополіта було так вирішено. В статтях 12 та 13 проєкту договору, що його послав Ю. Хмельницький до кн. Трубецького, були поставлені вимоги, щоб «Архієпископ, мітрополіт Київський, Галицький, Юксарь (екзарх) Константинопільський з усім духовенством до святішого і звідужнішого патріарха константинопільського належали й послушенство оддавали яко перед тим здавна бивало, та щоб після смерти мітрополіта обирали духовенство, старшина й увесь народ, яко здавна». Ці вимоги кн. Трубецький відкинув; натомість подав на затвердження статтю 8-у про підлеглість мітрополіта московському патріархові. Невдоволений цим, Ю. Хмельницький, відправивши 23 грудня 1659 р. до Москви послів, наказав їм: «о духовенствѣ малороссійскомъ договариваться у е. ц. в-ва послы наши имѣють: такъ какъ за небожика родителя нашего въ статьяхъ постановлено было, чтобъ духовенство Малороссійское при давнихъ вольностяхъ своихъ отъ е. ц. в-ва цѣло сохранено и чтобъ вольная елекція или обраніе митрополитовъ духовенству Малороссійскому и спокойное маестностей монастырямъ отъ благовѣрныхъ князей и благочестивыхъ наданныхъ владѣніе было; а что есть о начальствѣ патріаршемъ, отъ котораго бы имѣли митрополиты наши Малороссійскіе благословеніе брати, о томъ намъ мірскимъ говорить не надлежитъ, но на что большій патріархъ Константинопольскій изволить, на томъ и мы пребывать будемъ. А въ ста-

¹⁾ В. Герасимчук, Виговщина і Гадяцький трактат, Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. LXXXVIII, ст. 26. ²⁾ Акты ЮЗР., т. IV, № 7. ³⁾ В. Герасимчук, с. 27.

тяхъ, каковы даны прежнему гетману, Б. Хмельницкому, а нынѣ въ Переяславѣ тѣ статьи на Радѣ подкрѣплены, написано»... (і далі наводиться текст статті 8-ої в редакції 1659 р.). На цю вимогу Юр. Хмельницького цар видав надзвичайно характерний указ: «Царское величество указалъ, чтобъ быть тому по нынѣшнему Переяславскому договору, потому, что будучи на нынѣшней Радѣ, духовенство приговорили, что быть тому такъ, какъ написано»¹⁾. Цікаво зазначити, по-перше, що в царському указі «прежнія статьи Б. Хмельницкаго» іменуються «нынѣшнимъ Переяславскимъ договоромъ», а по-друге, що, не маючи можливості відкинути вимогу Ю. Хмельницького таким аргументом, що, мовляв, так постановлено в договорі 1654 р., цар наказує залишити справу «по нынѣшнему Переяславскому договору» 1659 р., бо духовенство «приговорило», щоб так було, як у цьому договорі написано. Більш переконального доказу проти автентичності 14-ти статтів, що їх подав кн. Трубецький під назвою «прежнія статьи Б. Хмельницкаго», трудно знайти. Таким чином, вищенаведеними документами стверджується, що додаток до ст. 8-ої в редакції 1659 р. не міг з'явитися року 1654; додаток було зроблено далеко пізніше. На це вказує також іменування патріярха Никона патріярхом «и Бѣлыя Россіи».

9-та стаття в редакції 1659 р. своєю формою являє указ царя, а своїм змістом протирічить статті 14 у редакції 14 березня 1654 р. і ст. 5 у редакції 21 березня того-ж таки року та царським указам, що його під цими статтями підписав власноручно дяк Алмаз Іванов. «Гетману, — сказано в ст. IX — пословъ и посланниковъ и гонцовъ изъ окресныхъ и ни изъ которыхъ государствъ къ себѣ не принимать и противъ тѣхъ присылокъ въ окресныя и ни въ которыя государства пословъ же и посланниковъ и гонцовъ отъ себя не посылать, для убытку денежныхъ и иныхъ всякихъ расходовъ войска Запорожскаго, развѣ о какихъ дѣлахъ поволить великій государь, е. ц. в-во, ему, гетману, въ которое государство послать; а которые послы и посланники и гонцы изъ окресныхъ государствъ учнутъ къ нему гетману пріѣзжать, и имъ отказывать: какіе у нихъ дѣла есть, и они быѣхали къ великому государю, къ е. ц. в-ву, къ Москвѣ». За змістом цього указу, гетьмана обмежовано в його праві приймати та висилати послів. Тимчасом, як видно з царських указів, даних на статтю 14 в редакції 14 березня та на ст. 5 в редакції 21 березня 1654 р., право чужоземних зносин було признано за гетьманом і лише були обмежені зносини з польським королем та турецьким султаном («пословъ о добрыхъ дѣлѣхъ пріимати и отпускать, а о коихъ дѣлѣхъ приходили и съ чѣмъ отпустять, о томъ писать къ ц. величеству подлинно и вскорѣ; а которые послы присланы отъ кого будутъ ц. в-ву съ противнымъ дѣломъ и тѣхъ пословъ и посланниковъ задержи-

¹⁾ Акты ЮЗР., т. V, док. № 1.

вать въ войскѣ, и писать объ нихъ о указѣ къ ц. В-ву вскорѣжъ, а безъ указа ц. в-ва назадъ ихъ не отпускать; а съ турскимъ султаномъ и съ польскимъ королемъ безъ указа ц. в-ва не ссылаться». Г. Карпов висловив думку, що царські укази на статті в редакції 14 та 21 березня 1654 р. пізніше цар та бояри змінили, в наслідок чого й з'явилося таке протиріччя між ст. 9-ою в редакції 1659 р. та статтями 14 і 5 інших редакцій ¹⁾. Але ця думка нічим не підтверджена, та й не може бути підтверджена, бо пізніші документи, навпаки, свідчать, що такої зміни не було зроблено. При посилках на статті Б. Хмельницького як у Москві, так і на Україні завжди цитували укази царя в редакціях 14 та 21 березня 1654 р. Як відомо, Б.Хмельницький у справах міжнародніх зносин зовсім не рахувався з обмеженням, встановленим в договорі 1654 р.; він приймав і відправляв послів цілком самостійно, не повідомляючи царя; зпосився також і з Туреччиною та Польщею, не питаючись царського дозволу. Коли-б в остаточну редакцію договору 1654 р. дійсно було включено той обмежувальний указ царя, який міститься в статті 9-ій редакції 1659 р., то Москва звернула-б увагу на порушення договору та вимагала-б від Хмельницького припинення зносин. Тимчасом, цар і бояри докоряли Хмельницькому лише за те, що він не повідомляє царя про свої зносини. Року 1657 підчас переговорів у Москві з послом Хмельницького П. Тетерею бояри ставили Хмельницькому під увагу лише те, що він не повідомляв царя про зносини та про прийом послів «съ противнымъ царю дѣломъ». При цьому бояри послалися не на статтю 9-у в редакції 1659 р., а на ст. 14 та 5 інших редакцій: «Въ статьяхъ же на п и с а н о, — сказали бояри, — изъ которыхъ государствъ къ войску Запорожскому учнутъ приходитъ послы и о томъ писать къ е. ц. в-ву, а которые послы отъ кого присланы будутъ съ противнымъ дѣломъ, и писать они: къ ц. в-ву о указѣ, и безъ указа ихъ не отпускать» ²⁾. Наведений текст взятो дослівно з указу під ст. 5 редакції 21 березня 1654 р.

Отже в автентичному тексті «статей Б. Хмельницкаго» 1654 р. не було того обмеження чужоземних зносин, яке читаємо в статті 9-ій редакції 1659 р. Автентичний текст договору 1654 р. в тій частині, що торкається чужоземних зносин, і в 1657 р. був той самий, без жадних змін, що й року 1654.

10 с т а т т я редакції 1659 р. як формою, так і змістом (про відносини до Кримського хана) також являється указом царя та протирічить ст. 22 у редакції 14 березня і ст. 10 у редакції 21 березня 1654 р. Під цими статтями вміщено такий указ царя: «Царское В-во указалъ и повелѣніе на Донъ къ козакамъ послано: буде крымскіе люди задору никакого не учинятъ, и на нихъ ходитъ и задора чинить не велѣно; а будетъ крымцы задоръ учинятъ и въ то время ц. В-во укажетъ надъ ними промыслъ чинить». Указ.

¹⁾ Г. Карповъ, Переговоры..., ст. 250. ²⁾ Акты ЮЗР., том XI, ст. 745—746.

є в прямому звязку з пропозицією Б. Хмельницького, де він зазначив, що «крымская орда если бы имѣла вкинуться», тоді треба наступати від Казани та Астрахани та вислати донських козаків, а тепер ще Татари «в братстві», «дать им срокъ и не задирать». В указі-ж, що становить зміст ст. 10-ї в редакції 1659 р., наведено зовсім иншу думку: «А съ крымскимъ ханомъ, кромѣ миру, никакой ссылки не имѣтъ, а миръ имѣтъ съ нимъ по указу вел. г-ря, е. ц. в-ва, для того, чтобъ на жителей войска Запорожскаго татаровя изъ Крыму войною не ходили и ихъ не разоряли и въ полонъ не имали, и гуляки бѣ изъ Крыму или нагайскіе изнѣвъсть ихъ же черкасъ не разоряли и въ полонъ не имали». Наказується без царського дозволу не мати зносин з Кримом, крім миру, та пояснюється, чому треба мир із Татарами мати. Пригадуючи політичні й військові обставини, за яких склався договір 1654 р., можна сказати, що до цих обставин більш підходять статті 22 та 10 в редакціях 1654 р., ніж ст. 10-а в редакції 1659 р. Крім того маємо ще й прямий доказ тому, що до 1658 року офіційно визнавався за автентичний текст статті 10 в редакції 21 березня 1654 р., а не ст. 10-ї в редакції 1659 р. В наказі бояринові Хитрову, посланому до гетьмана Виговського 1658 року, наведено текст договору в редакції 21 березня 1654 р. З причини ушкодження цього наказу, надрукованого в IV томі «Актів ЮЗР», не можна встановити точного тексту початкових статтів, але текст статтів 9, 10 та 11 зберігся і, порівнявши його з відповідними статтями в редакції 21 березня 1654 р., побачимо, що в наказі стаття 10 про кримську орду наведена дослівно за цією редакцією ¹⁾. Отже маємо ще один доказ тому, що року 1658 не було відомо указу царя, вміщеного в ст. 10-ій редакції 1659 р.

11-та стаття редакції 1659 р. про виплату дани цареві своїм змістом цілком відповідає ст. 15 у редакції 14 березня 1654 р., тільки зміст статті передано у формі непрямих речень («волили бѣ и они» замість «волили бѣ и мы»).

12-та стаття редакції 1659 р. також повторює зміст ст. 16 в редакції 14 березня 1654 р. з тією лише різницею, що, відкинувши початок статті («А то для того имѣють посланники наши договариваться, что наѣхавъ воевода права бы ломать имѣль»...), яким ця стаття зв'язується з попередньою ст. 15, редакція 1659 р. викинула і логічний зв'язок між 11-ою та 12-ою статтями, в наслідок чого стаття 12-а здається незрозумілою, починаючись так: «чтобъ наѣхавъ воевода учаль бы права ихъ ломати»... Такої нелогічності в автентичному тексті договору 1654 р. не помітно: ст. 16 там являється необхідним додатком, поясненням до статті 15.

13-та стаття редакції 1659 р. про підтвердження грамотами «прав і вольностей стародавніх» повторює зміст ст. 17 в редакції 14 березня 1654 р., переказуючи його у формі непрямих речень (замість: «вольности

¹⁾ Акты ЮЗР., том IV, док. 58, ст. 96 та далші.

наши» — «вольности ихъ», «мы по чину вольности имѣли» — «они по чину»..., «прилежно просити послы наши имѣють» — «бьють челомъ»).

Нарешті, остання, 14-та стаття редакції 1659 р. про надання царської грамоти на маєтності мітрополіта київського повторює майже дослівно текст ст. 18 редакції 14 березня та ст. 6 редакції 21 березня 1654 р., але з такими змінами: в частині, що має своїм предметом прохання Б. Хмельницького, стаття 14-а дослівно повторює ст. 6 редакції 21 березня, а в резолютивній частині повторює вже царський указ статті 18 редакції 14 березня 1654 р.

На цьому й кінчається текст «статей Б. Хмельницкаго» в редакції 1659 року. В порівнанні до редакцій 14 та 21 березня 1654 р. автори редакції 1659 р. не включили в цю редакцію: статті 3 з редакції 14 березня про права шляхти, певне, тому, що шляхті була дана окрема грамота, та статтів: 19, 20 та 23 про посилку війська до Смоленська, про охорону кордонів України та про Кодак, певне, на тій підставі, що ці статті мали тимчасовий характер та торкалися справ, що були актуальними для 1654 р.; тимчасом ці власне статті були найбільш характеристичними для договору 1654 р., який мав на меті військовий союз для боротьби з Польщею. Ми маємо документальні докази тому, що в 1657 — 58 роках офіційно цитувалися статті 19, 20 та 23, викинуті в редакції 1659 р.: так, при переговорах з полковником Тетерею в Москві року 1657 бояри цитували ст. 20 в редакції 14 березня (ст. 8 ред. 21 березня): «въ с т а т ь я х ъ ж е н а п и с а н о, — сказали бояри, — по гетманскому прошенію, чтобъ для всякаго отъ непріятелей безстрашія было по рубежу ратныхъ людей 3000 челов.» (Акты ЮЗР., т. XI, дод. 2, ст. 723 — 727). Згаданий уже наказ бояринові Хитрово з року 1658 також містить текст ст. 23 в редакції 14 березня про Кодак (ст. 11 ред. 21 березня); в цьому-ж таки наказі наведено навіть приписку дяка Алмаза Іванова після ст. 11 в редакції 21 березня про «жалування» війську запорозькому, приписку, яка з наказу дяка не була включена в текст статтів, переданих з послами Богдановичем та Тетерею (Акты ЮЗР., т. X, стор. 478).

В и с н о в к и: Аналіз тексту 14-ти статтів у редакції 1659 р. та порівняння його з текстом договору в редакціях 14 — 21 березня 1654 р. та з іншими документами дають право зробити такі висновки:

1. 14 статтів під назвою «прежнія статьи Б. Хмельницкаго», що подав кн. Трубецький Ю. Хмельницькому в жовтні 1659 року, що були зачитані на Раді в Переяславі та що підписав їх гетьман і старшина, своєю редакцією, дослівним текстом і змістом зовсім не подібні до 11-ти статтів, що їх були подали послы Б. Хмельницького 21 березня 1654 р. в Москві, потім царським указами стверджено, на українську мову перекладено та доручено послам для передачі Б. Хмельницькому 27 березня 1654 р.

14-ть статтів у редакції 1659 року досить близько стоять до тексту проєкту договору за підписом Хмельницького, в кількості 23-х статтів, що подали їх посли Хмельницького в Москві 14 березня 1654 р. При цьому в редакції 1659 р. текст проєкту переказано непрямыми реченнями та пороблено різні додатки, які безумовно не були й не могли бути складені року 1654.

2. Буквальний зміст цих додатків сам по собі, а також при порівнанні до вищезитованих документів, показує, що всі додатки з'явилися після 1654 р., і більшість їх могла бути складена лише року 1659.

3. Тому, не може бути визнана за правдиву думка Г. Карпова та Буцінського, що 14-ть статтів у редакції 1659 року являються *остаточною редакцією* договору 1654 р. Також неправдива думка бар. Нольде, що ці статті являються одним з проєктів договору 1654 р. Нарешті, не відповідає дослідному текстові редакції 1659 р. та 21 березня 1654 р. думка В. Щербини про те, що 14 статтів редакції 1659 р. являються «копією загублених статтів 1654 року».

4. Відкинувши думки вищеназваних авторів, ми повинні прийти до єдиного правдивого висновку, що так звані «Прежнія статьи Б. Хмельницкаго» в редакції 1659 року являються *фальсифікатом*, підробкою автентичних статтів договору 1654 року. Як свідчать наведені документи (таємні накази кн. Трубецькому, наказ про видрукування «книги» з цими статтями та інші, тут цитовані акти), статті Б. Хмельницького в редакції 1659 р. були складені в Москві року 1659, *ad hoc*, та були вислані Трубецькому під іменем «прежнихъ статей Б. Хмельницкаго» в місяці лютому 1659 року, при чому Москва, маючи певні відомості, що автентичного тексту договору 1654 р. у Війська Запорозького не було, використала момент для того, щоб замінити дійсний договір 1654 р. зфабрикованими статтями 1659 р. І Москва досягла свого, бо, починаючи з Юрія Хмельницького, всі наступні гетьмани присягали додержувати не автентичний договір 1654 року, а цей фальсифікований договір, який не тільки замінив автентичний договір 1654 року, але й надав йому ім'я «Переяславського договору», хоч в дійсності договір 1654 р. був складений не в Переяславі, а в Москві.

ВОЛОДИМИР ЩЕРБИНА.

(Київ).

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАТТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

Питання про статті Богдана Хмельницького має вже цілу літературу, але й досі не розв'язане, та може й не буде розв'язане остаточно.

Перший підняв це питання Г. Карпов. У своїй книзі «Критический обзор разработки главныхъ русскихъ источниковъ, до исторіи Малороссіи относящихся» (М. 1870) він описує не зовсім повний і справний стан, у якому збереглися документи про переговори українських посланців Богданова-Зарудного і Тетері з московськими боярами в березні 1654 р. і про різні редакції статтів, що вироблялися за часи тих переговорів, та приходить до висновку, що «статей въ окончательной редакціи и недостаетъ въ дѣлѣ посольствъ» (стор. 23). А далі каже: «при дальнѣйшемъ изученіи малороссійскихъ дѣлъ я увидѣлъ, что списковъ статей Богдана Хмельницкаго, утвержденныхъ государемъ, сохранилось значительное количество, но только не въ дѣлахъ вышеупомянутаго посольства... Въ настоящихъ статьяхъ Богдана Хмельницкаго 14 параграфовъ. Онѣ напечатаны лучше всего, по дѣламъ архива Министерства Иностранныхъ Дѣлъ, въ Актахъ Юж. Россіи, т. IV стр. 262 — 265; здѣсь напечатанъ статейный списокъ кн. А. Н. Трубецкого, бывшего при избраніи въ Гетманы Юрія Хмельницкаго 1659» (стор. 24 і 25). Згодом Карпов докладніше виложив свої думки у великій статті: «Переговоры оъ условіяхъ соединенія Малороссіи съ Великою Россіею» (Ж. М. Н. Пр., 1871, XI — XII). Тут він докладно оповідає, на підставі архівних документів, про зносини українських послів з боярами, про статті, що вони подавали 13 березня, числом 20 (на словах), 14 березня числом 23 (на письмі) та 21 березня числом 11 (знов на письмі), які одначе збереглися в архівах в різних редакціях, та каже, що наслідком цих переговорів були жалувані грамоти та статті, що зуть статтями Богдана Хмельницького, і закінчує так: «Современнаго списка статей Богдана Хмельницкаго мы не имѣемъ, но позднѣйшихъ списковъ съ нихъ дошло до насъ довольно много, и особенно въ дѣлахъ, относящихся къ радамъ, на которыхъ избирались преемники Богдана Хмельницкаго» (Ж. М. Н. Пр.

XII, 252). Далі він наводить текст тих статтів, але чомусь не з статтейного списку Трубецького (1659 р.), а з Батуринських статтів Брюховецького (1665 р.) за документами архіву міністерства зовнішніх справ (стор. 254). Р. 1876 Російська Археографічна Комісія видала, за редакцією Карпова, *Х том «А к т о в ь Ю. З. Р о с с і и» підзаголовком: «П е р е г о в о р ы о б ь у с л о в і я х ь с о е д и н е н і я М а л о р о с с і и с ь В е л и к о й Р о с с і е ю 1653 — 1654»*. У цьому обширому (53 аркуші) томі Карпов умістив багато документів з двох архівів — міністерства зовнішніх справ та міністерства юстиції, на підставі яких він і писав свою вищезгадану статтю. У цьому томі надруковані й усі згадані ним статті (13, 14 та 21 березня), та є натяк ніби-то на якісь інші статті, а саме — в царській грамоті Війську запорозькому 27 березня сказано: «а о которых иныхъ статьяхъ намъ великому государю вышешпоименованные посланники били челомъ, и мы тѣхъ статей выслушали милостиво, да тѣжъ статьи съ нашимъ указомъ велѣли дать тѣмъ же посланникамъ». До цих слів Карпов додає таку примітку: «Списка этихъ статей, извѣстныхъ подъ именемъ статей Богдана Хмельницкаго, въ дѣлѣ пословъ и не имѣется» (А. Ю. З. Р. X, 494).

Р. 1882 звернувся до питання про статті Богданові інший дослідник — П. Н. Буцинський у своїй книзі «О Б о г д а н ѣ Х м е л ь н и ц к о м ѣ» (Харьковъ, 1882). У восьмому розділі книги він оповідає про посольство Зарудного та Тетері і каже: «мы считаемъ нужнымъ нѣсколько подробнѣе остановиться на переговорахъ, веденныхъ въ Москвѣ посланниками Хмельницкаго и боярами, чтобы точнѣе опредѣлить, на какихъ статьяхъ состоялся договоръ присоединенія Малой Руси къ Московскому государству» (152). Далі він указує, що в офіціальних виданнях та в творах видатних дослідників статті друкуються ріжним числом і ріжного змісту, і каже: «Это произошло отъ того, что до насъ дошло нѣсколько списковъ статей Богдана Хмельницкаго, а оригинальныхъ не сохранилось, и потому одинъ историкъ считаетъ настоящими одни статьи, а другой другія (153). Оригинальные статьи и оригинальные грамоты Запорожскому войску затеряны еще въ концѣ XVII в. (153). Однако, руководясь нѣкоторыми соображеніями и указаніями, можно найти настоящія статьи Богдана Хмельницкаго и грамоты» (154). Далі Буцинський наводить текст 14 статтів, посилаючись на справу з архіву міністерства зовнішніх справ (св. 3, № 13). Статті ці того-ж самого змісту, як і ті, на які посилається Карпов.

Славний історик український В. Б. Антонович у своїй, дуже неприхильній рецензії на книгу Буцинського (Кіев. Стар., 1883, II) згоджується проте з його поглядами на статті й каже: «лучшая по нашему мнѣнію глава сочиненія Г. Буцинскаго (8-я), въ которой онъ старается, весьма удачно, путемъ строго критическимъ, возстановить утраченный текстъ статей, постановленныхъ въ Москвѣ и обусловливавшихъ отношеніе Малороссіи къ Русскому государству» (стор. 418).

Здавалося-б, питання про статті Богдана Хмельницького було вирішено. Три учені дослідники, що спеціально займалися історією Хмельниччини, прийшли в цьому питанні до тотожних висновків. Але-ж скоро питання це піднялося в науці знову, і обговорення його триває й досі.

Року 1889 надрукував у «Київській Старині» (1889, XI) розвідку «О статях Богдана Хмельницького 1654 г.» П. А. Шафранов. Розглянувши статті, що їх оголосив р. 1659 кн. Трубецький, він спостерігає в них деякі суперечності з статтями 14 та 21 березня 1654 р. (про платню гетьманові, про відносини київського мітрополіта до московського та константинопільського патріархів, про право приймання гетьманом чужоземних послів); він каже, що такі постанови не могли бути прийняті р. 1654, і певне з'явилися вже пізніше. Тому Шафранов визнає за автентичні статті 11 статтів 21 березня 1654, р. а не 14 статтів, що їх оголосив 15 жовтня 1659 р. Трубецький у Переяславі, і що на його думку з'явилися лише р. 1659.

З таким поглядом Шафранова згоджується й проф. барон Б. З. Нольде: «Шафрановъ, — каже він, — на нашъ взглядъ, вполне убѣдительно доказалъ, что послѣдняя редакція статей 21 марта заключаетъ въ себѣ 11 статей» («О черки государственнаго права», СПб, 1911, стор. 390 і 391). Ще рішучіше висловився І. П. Розенфельд: «московские бояре, — каже він, — воспользовались въ 1659 г. незнаніемъ статей Богдана Хмельницкаго, которое обнаружили старшины, и представили редакцію или на память или по черновику, при чемъ неизвѣстно еще, насколько здѣсь отсутствовалъ злой умыселъ» (При соединеніе Малороссіи къ Россіи (1654 — 1793), СПб, 1915, стор. 34 і 35). З такими поясненнями згоджується й акад. М. С. Грушевський: «Самий той текст статей, що Трубецький подав Хмельниченкові з старшиною як статті Б. Хмельницького, дає редакцію значно змінену й погіршену на некористь України, в порівнянні з дійсними статтями 1654 р. Напр. в справі дипломатичних зносин і автономії української церкви статті змінено на гірше, а за те заводилася платня гетьманові, старшині і козакам з українських доходів, котре хотіла збирати собі царська казна» («Переяславська умова України з Москвою 1654 року», К. 1917, стор. 15).

Отже, згадані вчені висловлюють погляди, діаметрально протилежні до поглядів попередніх учених. Спробуємо розібратися в цих протиріччях.

Нам здається потрібним для цього раніш розглянути два питання: 1) чи збереглися статті 1654 р. в сучасному списку, 2) за яких обставин оголосив був Трубецький статті 1659 р., і які саме статті.

На перше питання відповідь може бути лише негативна. Карпов каже, що Павло Тетеря (один з послів 1654 р.) «въ августѣ 1657 г., когда его спрашивали въ Москвѣ о судьбѣ статей, съ нимъ постановленныхъ, объяснялъ правительству слѣдующее: во-первыхъ, гетманъ съ января 1654 г. рады не собиралъ, для того чтобы ему своего владѣнія не убавить, а всѣмъ вла-

дѣль одинъ; во-вторыхъ, статьи войску не извѣстны, и чтобы сдѣлать ихъ обязательными государь изволилъ бы, послѣ нынѣшняго времени, когда война минется, послать къ гетману и ко всему войску запорожскому пословъ. Намъ же о томъ нынѣ гетману въ споръ говорить невозможно, потому что будетъ ему не любо»¹⁾. Це було в серпні 1657 р. Богдана тоді вже не було; він помер ще 27 липня, але Тетеря цього не знав. Коли до Москви прийшла звістка про смерть гетьмана, на Україну послано було стольника Кікіна. Він був присутній на раді після похорону, на якій зачитана була царська грамота. Козаки звернулися до Хмельниченка й Виговського з проханням, щоб вони «показали всему войску тѣ статьи всѣ, о чемъ билъ челомъ государю гетманъ Богданъ Хмельницкій и все войско запорожское съ посланниками своими Самойломъ Богдановымъ и Павломъ Тетерею, и прочиталъ бы царскій указъ на нихъ. Мы де всѣмъ войскомъ, чѣмъ насъ противъ нашего челобитья государь пожаловалъ и по ся мѣсть не вѣдаемъ». Статті були зачитані, але змісту їх у тексті нема. Карпов посилається на справу з архіву міністерства юстиції (Дѣла Малороссійскія, стовпець 6001 і 5828).

Буцинський також доводить, що статті загублені. Він посилається на «сказку» дяка Івана Череднева, якому наказав цар Петро року 1709 (мабуть з приводу зради Мазепи) розшукати автентичні статті Богдана Хмельницького. Череднев заявив, що він тих статтів ні від кого не приймав, і про них нічого не знає. Статті інших гетьманів він, від'їжджаючи до Царгороду, передав своєму наступникові піддячому Парфентьеву, що сидів у Малороссійському приказі ще раніш за нього. Парфентьев прийняв статті безперечно, а за статті Богдана Хмельницького не питав, бо їх в архіві не було. А коли-б були — не прийняв-би й інших статтів (стор. 153).

Статтів цих шукали знов року 1746, з приводу відновлення гетьманства за цариці Лизавети. Колегія зовнішніх справ виправляла з московського архіву Колегії копії всіх гетьманських статтів. Архів вислав лише «реєстръ книгамъ объ избраніи въ Малой Россіи гетмановъ отъ Юрія Хмельницкаго до Мазепы включительно» та копію автентичної грамоти на гетьманство Скоропадського та додав: «А Богдана Хмельницкаго пунктовъ и другихъ къ его возведенію бывшихъ поступковъ книги нѣтъ. Въ записяхъ старыхъ по Малороссійской канцеляріи прилежно ищемъ, нѣтъ-ли какого извѣстія»²⁾. Але здається ніякого «извѣстія» не було знайдено.

Здається ясно, що автентичні статті були загублені ще в XVII столітті, і сучасних списків їх нема.

Що-до другого поставленого питання — за яких обставин оголосив

¹⁾ Ж. М. Н. Пр., 1871, XI, 17—18. ²⁾ Рукописний відділ бібліотеки Київського Університету: «Разныя статьи и грамоты касательно присоединенія Малороссіи и ее управленія со временъ гетманства Богдана Хмельницкаго до гетманства Самойловича». Собрание Судіенка, № 96.

був Трубецький р. 1659 статті та які саме статті, то це ми знаємо з статтейного списку Трубецького, який надруковано у IV т. «Актѡвъ Ю. З. Р.», та з відомої статті Костомарова «Гетманство Юрія Хмельницкаго»¹⁾, написаної за тим-же списком та іншими матеріалами. Це було за бурхливої доби Виговщини. Московський уряд послав на Україну велике військо під проводом кн. А. Н. Трубецького, якому доручено було заспокоїти Україну, скликати раду для обрання нового гетьмана та оголосити на раді статті, що дані були Богдану Хмельницькому, а до того й нові статті, якими уряд хотів зміцнити свою владу на Україні. Костомаров дуже виразно викладає, як козаки, скинувши Виговського, зібралися на раду в Жердевій долині під Трахтемировим, визнали за гетьмана Юрія Хмельницького та склали статті, на підставі яких він мав гетьманувати. Ці статті, числом 14, надруковані в «А. Ю. З. Р.» (IV, 256—257). Костомаров казав, що козацька старшина, що складала ці статті, мала на меті зберегти та поширити автономію України та яко мога охоронити незалежність краю від більшої підлеглости Москві. Тимчасом Трубецький прибув з великим військом до Переяслава. Йому доручено було, як ми вже казали, скликати раду для обрання нового гетьмана та зачитати на цій раді давні, та ще й нові статті. Жердевська рада послала до Трубецького своїх представників, полковників Петра Дорошенка, Андрія Одинця та Івана Лизогуба із складеними на раді статтями та з побажанням, щоб Трубецький приїхав до Трахтемирова, щоб бути присутнім при обранні гетьмана. Трубецький, прочитавши подані йому статті, сказав: «въ тѣхъ статьяхъ многое написано вновь сверхъ прежнихъ статей, которые даны были прежнему гетману Богдану Хмельницкому» та звелів «съ тѣхъ статей списать списокъ, а подлинныя отдать имъ» (А. Ю. З. Р. IV, 256). До цього Трубецький додав, що в нього є нові статті, написані для того, щоб «напередъ не было измѣны и междоусобія и напраснаго пролитія крови христіанской. Мы къ вамъ на раду не поѣдемъ, — казав він, — пусть вашъ новоизбранный гетманъ прибудетъ сюда без сумнительства вѣру учинить и крестъ цѣловать на вѣчное подданство» (Костомаров, loc. cit.). Після довгих сперечань козаки мусіли скоритися під страхом великоросійського війська, що з наказу Трубецького надходило до Переяслава під проводом Шереметева та Ромодановського. Рада відбулася в Переяславі, Хмельницького обрано за гетьмана. Трубецький зачитав царську грамоту, якою йому доручено було затвердити обраного козаками гетьмана, встановити статті та привести гетьмана та козаків до присяги. Це було 15 жовтня 1659 року.

На цій раді і зачитані й стверджені були статті, що привіз Трубецький. Вони складаються з двох розділів — давні статті, числом 14 (це ті статті, що Карпов та Буцинський визнають за дійсні статті Богданові) та нові,

¹⁾ Историческія монографіи и изслѣдованія, т. XII.

числом 18. Ці нові статті дуже обмежують владу гетьмана та взагалі автономію України. Гетьман повинен «по царському указу» служити з усім військом там, де цар накаже, а також посилати козацькі полки куди цар накаже; вірно служити цареві і не давати віри ніяким наклепам, а коли-б що було, доносити цареві й карати винних на горло; нікуди з війною не ходити й козаків не посилати без царського наказу; тримати царських воєвод у Києві, Переяславі, Ніжені, Чернігові, Браславлі, Умані; а коли-б гетьман зрадив, без царського наказу його не змінити, гетьманові без згоди ради та всієї черни полковників не призначати й т. и. Далі йдуть пункти менш важливі, окрім останнього, а саме: «Будеть кто сіи статьи, которые поставлены войскомъ, кто нарушитъ и не совершитъ — начальный человекъ или козакъ, или мѣщанинъ, и тѣ будутъ караны на горло». Навряд чи треба що додавати до змісту тих нових статтів, що їх був оголосив Трубецький. Ці статті та вся поведінка Трубецького — це було повне знищення української автономії, яка будь-що-будь була встановлена жалуваними грамотами й відомими нам статтями 14 та 21 березня 1654 р. Не диво, що коли Юрій Хмельницький повернувся до Чигирина та наказав читати статті, це викликало велике обурення. Вирішено було послати до Москви посольство з проханням одмінити нові статті. Це й було виконано, але без ніякого успіху ¹⁾.

Але що можна сказати про «старі статті», що оголошені були як статті Богданові? Правда, вони дійсно були погіршені на некористь України в порівнянні з статтями 14 та 21 березня. Але-ж чи були ті статті остаточною редакцією умови? Буцинський указує, що на якомусь списку статтів 14 березня є напис: «розговорные пункты» (стор. 157).

А після 14 були ще статті 21 березня. У грамоті 27 березня Карпов указує натяк ще на якісь статті, списку яких «въ дѣлѣ пословъ и не имѣ-

¹⁾ Статті 1659 р. московський уряд хотів широко розповсюджувати по Україні. У наказі Трубецькому сказано: «по указу великого государя велѣно съ того списке въ Кіевѣ напечатать многія книги, и тѣ печатныя книги изъ Кіева разослать во всѣ Черкасскіе полки, чтобъ тѣ статьи, которіе съ гетманомъ Юріємъ Хмельницкимъ и со всѣмъ войскомъ запорожскимъ постановлены на радѣ, вѣдоми были во всѣхъ полкахъ и всему войску запорожскому» (А. Ю. З. Р., IV, 273). Книга ця була видрукувана в Лаврській друкарні, але-ж по полках розіслана не була, бо на Україні почалися великі заколоти. Почалася війна з Польщею, що скінчилася поразкою Шереметьєва коло Чуднова та переходом Хмельниченка на бік Польщі. У царській грамоті до Шереметьєва сказано: «тѣ статьи напечатаны и въ Черкасскихъ городѣхъ по полкамъ не розданы. А которые статьи после того по нашему указу тебѣ боярину нашему и воеводѣ посланы, и тѣ статьи потому жъ не довершены и то наше великого государя дѣло въ конецъ не проведено» (Барсуковъ, Родъ Шереметьевыхъ, кн. V, стор. 249—250). Проте ми знаємо повний текст цієї книги. Вона цілком передрукована в Літопису Величка (I, 401—420) та в Рігельмана (ч. II, 25—42). Автеничних примірників цієї книги відомо лише три: в бібліотеці московської синодальної друкарні, в Румянцевському Музеї та в Музеї В. В. Тарновського в Чернігові.

ется». Статті 14 та 21 березня також не зовсім згідні між собою. Чи не міг-же виробити уряд ще іншої, де в чому погіршеної, редакції? Може тому Богдан і ховав ці статті, щоб «свого владѣнія не убавить». Та й на що було Трубецькому фальшувати старі статті, коли він міг вставити в нові все, що хотів? Отже в «старих статтях» воеводи позначені лише в Києві та Переяславі (пункт 2), а в нових крім того ще й у Ніжені, Чернігові, Браславлі, Умані (стаття 5). Звертає на себе увагу й число статтів — чотирнадцять. Це наводить на думку, що це число визнавали за остаточне число статтів Богданових, і що тому й Жердевські статті були вироблені в тому-ж таки числі. Цікаве й закінчення старих статтів: «гетьманъ, старшини й козаки и чернь на радѣ, выслушавъ тѣхъ прежнихъ статей, били челомъ великому государю (титул), что имъ, всему Войску Запорожскому, всѣ тѣ прежнія статьи надобны» (А. Ю. З. Р., IV, 265). Тоді як після нових статтів є суха, офіційна постанова: «приговорили быть той статьѣ такъ какъ написана».

Усі наведені факти — відсутність автентичних статтів Богданових у сучасних списках, своєрідні умови оголошення старих статтів Трубецьким, протилежні погляди учених — усе це показує, в якому невиразному стані стоїть питання про статті Богдана Хмельницького, як важко його вирішити.

Мені також довелося взяти участь у цій дискусії. Року 1920 я вступив до складу співробітників комісії для виучування українського й західно-руського права при III відділі УАН. Мені доручено було збирати й опрацьовувати всі гетьманські статті за часи існування гетьманщини та інші документи, якими визначалося в ті часи правне становище Лівобережної України. Я до деякої міри виконав це доручення. Найбільші труднощі представляли певне статті 1654 року. Я використав по можливості літературу питання і навіть їздив з доручення Комісії до Чернігова, де розглядав у Музеї В. В. Тарновського книгу 1659 року. 7 вересня 1921 р. я зачитав на засіданні Комісії доповідь під заголовком «В о п р о с ь о п о д л и н н о с т и с т а т ь е й Б о г д а н а Х м е л ь н и ц к а г о и е г о н а и б о л ь ш е в ѣ р о я т н о е р а з р ѣ ш е н і е». Вважаю за доцільне навести висновки, до яких я приходив у цій доповіді: 1) За остаточну редакцію статтів 1654 р. треба, здається, визнати 14 статтів, що їх оголосив Трубецький 15 жовтня 1659 р. та що видрукувані в згаданій книзі; 2) усі інші статті, числом 20, 23, 11 стосуються до переговорів послів Богдана Хмельницького з боярами, але не дають останньої редакції статтів; 3) текст статтів вироблявся поволі, починаючи від тих «пактів», що були оголошені, як каже Величко (I, 172), на Переяславській раді 8 січня 1654 р., та кінчаючи 14-ми пунктами, що вироблені були, здається, одночасно з жалуваною грамотою 27 березня 1654 р., але в сучасному списку не збереглися; 4) статті ці оголосив лише Трубецький 15 жовтня 1659 р. Вони були ніби-то «конституцією» України, на яку завжди посилалися козаки й московський уряд, хоча вони не задо-

вольняли ні ту, ні другу сторону. Тому обидві намагалися змінити їх у своєму напрямку — козаки Гадяцькою умовою 1659 р., Жердевськими статтям 1659 р., умовою Орлика з запорожцями 1710 р., московський уряд додаванням нових статтів при обранні кожного гетьмана, постійним втручанням в українські справи, пунктами Вельямінова, двократним тимчасовим, а на-решті й остаточним скасуванням гетьманщини.

Доповідь моя не була надрукована, і я більше не повертався до цього питання. Але цього року відомий український учений Андрій Іванович Яковлів, професор Українського Вільного Університету у Празі надіслав мені свою доповідь «Статті Богдана Хмельницького в редакції 1659 року», яку він читав 5 жовтня 1926 р. на українському науковому з'їзді в Празі, і доручив мені зачитати цю доповідь на якомусь науковому засіданні в Києві. Виконуючи доручення шановного професора, я зачитав його доповідь на засіданні Археографічної Комісії 14 жовтня 1926 р., а тепер вважаю за потрібне сказати дещо з приводу цієї доповіді.

Статті, що оголосив Трубецький, проф. Яковлів вважає за фальсифікат, зроблений 1659 р. Зміст доповіді такий: А. І. Яковлів викладає погляди різних учених, при чому найбільше згоджується з поглядами Шафранова, а далі сам переходить до розв'язання питання про статті. Він оповідає про від'їзд Трубецького на Україну, даний йому при цьому таємний наказ, та про його статтейний список, у якому сказано, що переданий Трубецькому список статтів являє собою «прежнія статьи, каковы были даны въ прошломъ 162 (1654) году посланникамъ Богдана Хмельницкаго Самойлу Богданову да Павлу Тетерѣ». Коли це так, каже проф. Яковлів, то текст цих статей повинен бути буквальною повторенням 11 статтів 21 березня, але в дійсності статті Трубецького не мають нічого спільного з статтями 21 березня, а близько підходять до статтів 14 березня. Далі проф. Яковлів провадить порівняння статтів 14 березня з статтями Трубецького, при чому помічає деякі протиріччя й анахронізми, а саме у відомих статтях про платню гетьманові, право дипломатичних зносин, автономію української церкви, призначення воєвод у Переяслав. Я не буду спинятись на цих подробицях; пригадаю хіба те, що сказав уже про призначення воєвод у Переяслав. Взагалі, коли вважати статті Трубецького за автентичну редакцію статтів, складену 27 березня 1654 р., то можна припустити, що московський уряд зробив деякі бажані йому зміни, що обмежували автономію України. Коли порівняти статті 14 та 21 березня, то й у них можна знайти деякі зміни. Більш перекональним доказом фальшування Трубецьким статтів здавалася мені вказівка на анахронізм у царському титулі. Титул: «царь Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи» на погляд проф. Яковлева міг з'явитись лише року 1655, після здобуття Смоленська; тому й раніша грамота з таким титулом відноситься ніби-то до того року. Але, обміркувавши цю справу, я не

можу погодитися з шановним референтом. Новий титул був прийнятий вже року 1654 ¹⁾. Це можна довести такими доводами: 1) У літопису Самовидця заведення титулу «и Бѣлыя Россіи» записано в році 1654 (Лѣт. Сам., стор. 23); 2) Смоленськ був завойований 3 жовтня р. 1654; 3) Найстарший документ з цим титулом — це царська грамота жителям города Велижа 4 жовтня р. 1654 (Акты Исторические, IV, № 91); 4) Серед царських грамот 1654 р. є «Государевъ указъ о томъ, чтобы была сдѣлана новая большая серебряная государственная печать съ новоприбылыми титулами. 21 марта 1654 г.» (А. Ю. З. Р., стор. 487 — 490).

Ми знаємо й вигляд цієї печати. Знімок її надруковано в офіційному виданні «Комиссії печатанія государственныхъ грамотъ и договоровъ» «Снимки древнихъ русскихъ печатей, государственныхъ, царскихъ, областныхъ, городскихъ, присутственныхъ мѣстъ и частныхъ лицъ. М. 1882» (таблиця 51) з такими поясненнями: «Эта печать приложена къ жалованной грамотѣ царя Алексѣя Михайловича Богдану Хмельницкому и его потомкамъ на городъ Гадячъ 1654 года 27 марта. Подлинникъ хранится въ Московскомъ Главномъ Архивѣ Министерства Иностранныхъ Дѣлъ, между великороссійскими актами по сношеніямъ Россіи съ Малороссіей». Точну копію цього виображення можна бачити й у наступнішому виданні, а саме в «Энциклопедическомъ Словарѣ Брокгауза и Ефрона» (полутом 63, стаття «Сфрагистика»). Напис на цій печаті: БЖМЛВЛГД ЦРІВКНАЛМХ ВСВЛІМІБРССМІМГДІЗВСІ ЗІСОЧІДІНІГІОБ читається так: «Божією Милостію Великій Государь Царь и Великій Князь Алексѣй Михайловичъ вся Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи Самодержецъ и многихъ Государствъ и Земель Восточныхъ и Западныхъ и Сѣверныхъ Отчичъ и Дѣдичъ и Наслѣдникъ и Государь и Обладатель» (дивись Лакієрь, О титулѣ государей російскихъ, Ж. М. Н. Пр., 1847, X — XI).

На підставі всього сказаного я не можу згодитися з поглядами проф. Яковлева на 14 статтів 1659 р., як на фальсифікат, що зробив Трубецький. З наведених протилежних поглядів учених я скорше можу згодитися з поглядами Карпова, Буцинського та Антоновича, хоча й ці погляди не вважаю за остаточно доведені, бо автентичних статтів 1654 р. ми все-ж не маємо, та певне й не будемо мати. Проте це питання, на мій погляд, має тільки академічну вартість. Що-ж до історичного та політичного значіння статтів

¹⁾ В науковому трьохмісячнику «Україна» р. 1917, кн. 1—2, є докладна стаття акад. М. С. Грушевського «Велика, Мала і Біла Русь», у якій поюсяняється вживання цих термінів у різні часи з XIV до XVII ст. українським духовенством, українськими політичними діячами та московським урядом. Стаття порушує цілу низку дуже цікавих та складних питань, але я не буду вдаватися в їх обговорення, бо це вже виходить за межі моєї розвідки: я хотів-би тільки встановити, коли саме московський уряд почав офіційно вживати ці «новоприбилі титули».

Богдана Хмельницького, до характеристики відносин між Україною й московським урядом, то статті 1659 р. у всякому разі мають велику вагу. Протягом усього існування Гетьманщини вони були «основними законами» України, на які посилалися й Українці, і московський уряд, які визнавали за такі й козацькі літописці: Величко, Грабянка, що заносили їх у свої літописи.

Додатки.

I. 1654 г. октябрю 4. Царская грамота жителямъ Велижа съ убѣжденіемъ ихъ сдать городъ безъ кровопролитія (далі текст грамоти повним титулом).

«Подлинная изъ архива Велижскаго Городового Магистрата. Писана на большомъ листѣ. Въ началѣ грамоты фигурная буква Б, заключающая въ себѣ слово Божіе. Слово это и вся первая строка Царскаго титула наведены золотомъ. Въ концѣ, на лицевой сторонѣ, приложена Государственная красновосковая, подъ кустодією, печать, половина которой искрошилась. Подписи и скръпи нѣтъ. Ветха» (Акты Историческіе, т. IV, № 91, стор. 232—233).

II. Печать 1654 р.

Д-р ВАСИЛЬ ГЕРАСИМЧУК.

(Л ь в і в).

СМЕРТЬ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО.

Вибір Павла Тетері на гетьмана України з початком 1663 р.—се доказ безсилля козацтва і доказ політичного декадентизму. На оправдання сучасних лишається хіба факт, що на нім зразу не пізналися, хоч він все грав дуже визначну роль. Своє обличчя, яко зверхника, патріота і чоловіка, він відслонив доперва яко Гетьман України і з сього уряду полишив по собі чорну пам'ять.

По смерті Б. Хмельницького є він безглядним поклонником польської орієнтації. Та се нічого злого,—але що далеко прикріше,—є він від часу заключення гадяцького трактату тайним кореспондентом і інформатором двірських кругів, а передовсім пізнішого канцлера, біскупа М. Пражмовського у всіх справах українських ¹⁾. Не дуже він дорожив Україною: забавившись в 1660 і 1661 р. довший час у Польщі при дворі, не хоче вже більше на Україну вертати ²⁾, а вернувши геть на прозьбу двора яко комісар, скоро завдяки своїм впливам при дворі, грошам та приязні з Юр. Хмельницьким, здобуває по його резигнації з гетьманства булаву. Для набуття багатств, за якими він все гонив, яко вдовець по сестрі Виговських, жениться він з донькою Б. Хмельницького, вдовою по Данилі Виговським, яка, як в Польщі говорили, внесла йому мільйон злотих п. готівкою ³⁾.

Як був у Польщі, двірські круги сватали його з панною з Фравцімеру, кривною руського воєводи Ст. Чарнецького, знаного безглядного ворога козацтва (кат України). Залицявся вже з України до якоїсь панни Василевської, кривної латинського львівського «пробоца», але то все—як каже сучасник,—«в однім дні погасила Хмельниченкова» ⁴⁾. Та на своє нещастя, бо пожиття з цією патріотичною жінкою не було і не могло бути. Дуже скоро п. гетьман розсварився з цілою «фамілією»: з Хмельницькими за маст-

¹⁾ Роль Тетері яко конфідента й інформатора найгарніше ілюструє кореспонденція канцлера М. Пражмовського в його Копіялі, що знаходиться в бібліотеці Академії Наук у Кракові під ч. 1065. ²⁾ Бібл. Акад. в Кракові. Рукоп. ч. 1065. Лист Пражмовського до N з датою 21 березня 1661 р., ст. 51. ³⁾ Бібл. Ягайлонська ч. 5. Nowiny ze Lwowa 27 Aprilis 1663. ⁴⁾ Ibidem.

кові справи, з Ів. Виговським, тоді київським воєводою, також з приводу спадщини й опіки над сиротами по браті Данилі і сестрі ¹⁾.

Що він не був українським гетьманом, найгарнішим доказом є такий факт з часів мобілізації у 1663 р. Татарська команда, особливо султан, домагалися перед походом настирливо усунення Тетері з уряду, яко чужого гетьмана. «*Barzo ten soltan zle nam stawia, posłał po Sierka, ze go chce uczynić Hetmanem kozackim, bo Tetera iest krolewskim Hetmanem, nie kozackim*»,—пише канцлер Празмовський до одного із своїх приятелів ²⁾. В Польщі за се прийняли його вибір з ентузіазмом ³⁾, а духовні круги ділились радісною новиною, що дістали зичливого й певного для корони гетьмана, бо Виговський усе против Польщі конспірував. Комунікували також, що п. гетьман почав уже чистку, що почав усувати собі незичливих полковників ⁴⁾.

Серед таких відносин до оточення годі було думати про розв'язання важних державних проблем, до яких належало зміцнення ослабленої війнами та поділом на дві частини України. Без сумніву, що об'єднання України було найгарячішим бажанням усіх патріотів, але переводити се за поміччю польського меча й татарського аркану, як сього хотів Тетеря, свідчило, що п. гетьман не знав душі народу та його відпорности.

На щастя гетьмана конвеніювали тоді його плани з інтересами корони і дійсно Польща зорганізувала великий, а разом і останній свій похід на покорення Правсбережжя і, як було в плані, також і Москви. Ситуація де в чім була подібна до ситуації з р. 1659. Тільки, що тоді кампанія против Москви мала український характер, в армії мали перевагу Українці, а тепер було навпаки: значну перевагу мають Поляки з Татарами, а полки козацькі творять значну меншість. Провід спочивав у руках короля і Ст. Чарнецького. З огляду на те, що се поза моїм інтересом давати ілюстрацію сеї зимової кампанії (вересень 1663 р.—березень 1664 р.), зазначу тільки деякі найважливіші моменти. Інтересно: спочатку все йшло досить добре. Задніпрянські міста не ставляли спочатку опору, здавалися часто добровільно, але зазначували, що се чинять для своїх, особливо для наказного гетьмана І. Богуна, якого Тетеря вмів позискати. «Богун вірно нам ставиться, — пише сучасний кореспондент, — за його намовою особливо здаються міста і приносять королеві обіденцію. І на його ім'я прибуває чим раз більше війська» ⁵⁾. Але поволі стали обставини змінити ситуацію на некористь

¹⁾ Докладних реляцій про маєткові спори і про заграблення Тетерею скарбів Б. Хмельницького не маємо. ²⁾ Бібл. Акад. Рукоп. ч. 1065. Лист Празмовського до воєводи Вченського з дня 3 жовтня 1663 р., ст. 522. ³⁾ Т. Korzon: *Dola i niedola Sobieskiego*, t. I, ст. 187. ⁴⁾ Бібл. Акад. Рукоп. ч. 1065. Копія листу k-dza Kasprowicza (зі Львова) до k-dza Marikowskiego Rektora... в Кракові з дня 17 квітня 1663 р., ст. 539. ⁵⁾ Бібл. Осолінських у Львові, ч. 189. Nowiny z. d. 6 жовтня 1663 р., с. 1519.

Поляків, а робила то обсервація союзників пана Гетьмана, а саме обсервація їх безглядної варварської воєнної етики, яка переконувала жителів Задніпров'я у виключності будучого співжиття з Поляками. Часті масові езекуції смерти при здобутті міст, або віддавання полонених у татарську неволю¹⁾, ловля й торгівля людьми навіть на місці (за листок тютюну можна було купити чоловіка), масові транспорти живого товару до Криму, гвалти й зловживання жовнірів по кватирах, обрахунки панів з давніми підданими, все се були чинники, яким головна команда не вміла запобігти— мимовидаваних часом наказів, які чинили далеко більше на користь Брюховецького й Москви, ніж їх універсали й агітація, поминаючи вже зле організоване постачання й реквізиції таких речей, як одіж (кожухи, чоботи). Упір ріс чим раз кріпше і поволі сам від себе витворювався підклад настрою до національного загального протесту. Читаючи листи з поля війни, вчувається тільки знеохочення, зденервовання й нестримана охота вирватись з цього пекла, відчувається й предчуття безцільности праці... і чогось недоброго.

В кінці безвиглядність ситуації зродила в українськiм війську зневіру й знехоту до діла, через се пішли підозріння про зраду, допити, арештування, а 27 лютого з наказу польового суду поклав свою голову під розстріл славний і знаний по всій Україні І. Б о г у н — як кажуть коротко сучасні реляції — за зносини з ворогами. Писаного документу історія ще досі не доставила.

Український нарід, як у р. 1659, загородив Полякам дорогу до Москви. І так сама Сіверщина з незначною допомогою Правобережжя й Москви своїми вже на той час лихими твердинями положила в «перемарші на Москву» бар'єр, об який заламалося гостре вістря початкового воєнного розмаху. Армія сточилася до половини.

З огляду на те, що Москва не спішила з трактатами, а тільки нове військo готувала, то велике українське повстання на цілім Запiлля й на польськiм Правобережжі, яке в лютім вже надобре розгорілося, було тільки знаменитим засобом до ратування чести, до зліквідування легкодушного й відповідального підприємства. Король чим скорше вернув через Литву до Польщі, а на Україну до усмирення повстання вислано передом Тетерю, а пізніше за ним восводу Чарнецького з Ів. Собіським.

Розгляньмо тепер ближче українські справи, а саме — се повстання.

Як р. 1659, так і тепер, реконструюючи випадки з доволі випадкових і уривкових згадок, приходимо до погляду, що ідея повстання вийшла з ідеології вузького кружка, зложеного з найповажніших авторитетів, які тоді були на Україні. Річ ясна: війна тягнулась довго, вислід був непевний, чутки ріжні приходили з терену війни. Можна було сподіватися, що за не-

¹⁾ Ibidem, ст. 1540. Fortecze ukraińskie obiecały wszystkie się zaraz zdać królowi. J. Mci., skoro Tatarzyn s pola ustąpi, alias wolą się do ostatniego bronić.

вдачу уряд схоче пожертвувати Тетерю; нічого дивного, що найкомпетентніші чинники на Україні уважали за конечне зостановитись над положенням і приготувитись до всяких евентуальностей, щоби час не застав не приготованими. Звідси то листування, з'їзди, порозуміння між найважливішими діячами, але се конспірацією не було, хоча декому могло так видаватися. І ті невинні порозуміння не були звернені против Польщі, хіба тільки проти Тетері, всюди зненавидженого, одного з чиновників сеї безрезультатної та руйної війни. Від кого вийшла ініціатива до порозуміння і як до сього складу осіб прийшло, про се не знаємо, та воно йшло все незвичайною природньою дорогою. Якщо домашній спір між Тетерею та жінкою і Юрієм був — як думає король Ян-Казимир — тим огнищем, біля якого розвинулась «конспірація», в таким разі молодий Ю. Хмельницький і його «факція» найбільше працювали проти зненавидженого гетьмана ¹⁾. Отже: Юрій Хмельницький, сестра його, жінка Тетері Олена, мітрополіт Йосиф Тукальський, отаман Сірко і київський воєвода Ів. Виговський — то перші автори пізніших подій — так говорять в один голос тодішні польські реляції з України. Якщо так було — то можна догадуватися, що й поважні полковники, як Богун, Лісницький, Гуляницький також мусіли бути в контакті.

Тетеря й урядові польські круги переважно тільки самого Виговського вважають за головного творця й «принципала». Другий — то мітрополіт Тукальський, він «*maxime conscius*» усіх замислів пана сенатора; вони стало між собою листувалися і на них обох у Польщі найтяжче обурення. Підозрівають ще тут руку Москви ²⁾. Одначе, як знаємо, всі ці особи були здецидованими ворогами Москви, а в деяких з них мости до Москви були цілком попалені. Це самі знані свідомі автономісти. Вже то саме, що між ними були І. Виговський і Тукальський, про якого виражається сучасник: «правда, що він Польщі є незичливий, але Москві також не є приятелем» ³⁾, — ви-

¹⁾ Арх. Чарторийських, рукоп. ч. 1968, ст. 945. De Lumbres, французький посол у Польщі, записує в своїм деннику, що «розрухи на Україні підняли на Україні всі ті, що були вороже (до Тетері) настроєні та що його шваґер Хмельницький багато до сього причинився, хоч передніше добровільно зложив генераліят і став ченцем св. Василя, казав його ув'язнити й перевести до Львова, а звідси його потім перевезено до Варшави на замок. Любомірський і Виговський, який через якийсь час мав також сей генераліят, попали в підозріння, що й вони в тому брали участь і порозумілися з Хмельницьким, а коли потім Виговському се доведено, на приказ Тетері зівстав страчений». Король у листі до краківського біскупa пише, що «*latały i latają dotąd iego (J. Lubomirskiego) subiecta do Sierkow, Brzuchowieckich, pobadraiąc onych do wszelkich buntów*»... не тільки Москву, але саме пекло рад-би він порушити. Але се відноситься до 1665 р. Бібл. Ягайл., ч. 5, с. 825, лист з дня 8 червня 1665 р.

²⁾ Отець Тукальський, мітрополіт київський, яко всього злого порадник Виговського. Бібл. Осол., ч. 189, ст. 1568, як з резервою виражається автор Hist. J. Kazimierza, t. II, ст. 300. Тукальський мав бути посередником між Виговським і Москвою, одначе се припущення безпідставне.

³⁾ Ibidem, ст. 300.

ключає таку комбінацію. Інша річ, що Москва в біді могла до когось з них удаватися з деякими пропозиціями. Яку роль відіграє представник реальної сили Сірко, чи він чинив слухняно за інструкціями своїх поважаних товаришів, чи самовільно, не знаємо.

Поминаючи приватні та особисті справи Хмельницьких, які були справою їх дому, мусіла перед сими поважними патріотами лежати якась глибша політична концепція. Здається ходило в тім всім про визначення в разі падіння Тетері такого гетьмана, на якого могла-б згодитися ціла Україна. Коли хто—то Виговський передовсім входив тут у рахубу. Кандидатура такої поважної особи, якою був близький товариш Ю. Хмельницького, мала бути тим помостом до злучення обох половин Дніпра. Якщо на нього годилося Запорожжя з Сірком, то тим самим могла легко акцептувати вибір і лівобережна частина. В таких разі відпадали Тетеря й Брюховецький. З'єднана Україна могла-б тоді бути відпорнішою на посягання Москви й Польщі і така концепція при ліберальній політиці Польщі могла-б їй принести користь. Певно були в сій справі запитані деякі полковники при армії і годилися на се.

Впадало в вічі, що Богун, давніше охочий, стався не привітливий. «*Odebrawszy wielu dobrodziejstw króla, nakazny hetman będąc, mrucał, gadał snąc y buntował kozaków, oco za wartę wzięty, a na iego miejsce kozacy wybrali Hanenkę*» ¹⁾).

На Україні дійсно дався замітити рух, який звичайно викликає агітація ²⁾. Сам Виговський не накидався з кандидатурою. Се потім він об'явив універсалом. Для нього, колись гетьмана цілої України, по таких гірких досвідах, цей уряд тепер не представляв вже пожаданої вартости. Як що, — то хіба дався з патріотизму, упрямий, але до кінця остався пасивним обсерватором. Як можна сподіватись, мусіли противники Тетері візвати його до зложення булави. В кожнім разі знав гетьман дуже добре, що діється на Україні, знав також король і знала ціла головна команда.

Вже дня 7 січня 1664 р. король листом до команданта Правобережжя полковника Сев. Маховського визначає комісію для розсліду конспірації і наказує арештувати всіх тих, на котрих вкаже Тетеря. От як звучить текст розказу ³⁾: „*Kiedy już ku granicom samym Moskiewskim zbliżamy się dochodzą nas z różnych miejsc codziennie przestrogi, y prawie nie płonne wiadomości, że z tamtej strony Dniepra nowe jakies a potajemne bunt y wszczynają się, ktore aby tym pomyślniej osobom uspokojenia nie zyczącym wyszły, one od zniesienia y zagubienia starszyny kozackiey nam zasłużonych.... a mianowicie nimże zamysły in publicum crumpent*

¹⁾ Бібл. Осол., ч. 189, ст. 1542. ²⁾ Про агітацію оповідає сам Тетеря в різних листах, передовсім в своїй інструкції до короля. Арх. Чарт., ч. 402, ст. 545—546.

³⁾ Бібл. Замойських у Варшаві, Р. ч. 1807, ст. 109—110, копія.

naypierwey starać się mają iakoby urodzonego Pawła Teterę Hetmana naszego Zaporoskiego iakimkolwiek sposobem byle prędko y skutecznie z swiata zgładzić mogli, na co że tylko niechętnych y zawsze podeyrzanych osób zdaleka cicho praktykuia, listy hinc inde rozpísuią ale też y z własnych domowych iego osób (pro praecipuis Instrumentis) zażywać daia szwagra iego Jerzego Chmielnickiego y innych krewnych Jego, na co ordynowawszy zgoła sposob zaczęcia tey koniuracyi domowej, a potem jawney Nam y Oyczyźnie całej Rebellii iuz prawie namowionej mają zkąd, y iakie by nie tylko na tę Ukrainę Prowincję, ale y na całą Rzeczpospolitą pullularent incommoda.... Przeto my z zwykłej czułości naszej... chcąc takowym Intencyom na zgubę tych krajow uformowanych wczesnie Powagą naszą zabierać... listem naszym za zdaniem y zezwoleniem Panow Rad naszych przy boku naszym na ten czas będących zlecamy i układamy pilnie żadaiąc a oraz rozkazuiąc, abyście Wiernosci Wasze, czas sposobny upatrzawszy iako nayprędzey do Korsunia zjachali, y tym ufundowawszy Imieniem naszym jurysdykcyą swoią komissarską nayprzod osoby te ktorych urodzony Paweł Tetera Hetman Woyska Z. specyfikować y mianować będzie, choć by też y Małzonką jego własną, jezeli sie do fakcyi Brata swego Jerzego Chmielnickiego przymieszała, albo jezeli w czym kolwiek przeciwko obowiązkowi Małzenskiego wykroczyła, wezwali, a potym albo w Sekwestr dobry osadziwszy albo przynajmniej pilne na nich oko mając dextre y uważnie o tych wszczynających się buntach dowiedzieli się, kto był y iest powodem niedawnego w Pułku Hetmańskim Zamieszania, kto, dla czego, y iakim sposobem woyska nasze na tamtey stronie będące znieść intendunt, zgoła abyście wiernosci wasze o wszystkich tey Imprezy circumstantiis okolicznosciach tak przez Ludzi wiary godnych podsciwyh swiactwa iawney przez inne dokumenta y dowody pilną y prędką Inkwizycyą uczynili i pewney rzeczy doszli, a kto kolwiek się albo powodem y Pryncypałem albo pomocnikiem już na to zezwalającym pokaże, abyście Wiernosci wasze zadnego respektu nie mając y braku osobnie czyniąc sądzili y Dekret swoy zaraz do Exekucyi skutecznie przywozdzili. To przed oczyma mając, ze gdyby albo oziębłość jaka w tym była, albo zwłoka zbyteczna nastąpiła, pewnieby ta konjuracya z tych ludzi domowa wnet ile w tych tu kraiach już nie pierwsza rebellia sensim urosłaby, a potym y nam samym... iaką trudność przeniesć by musiała“.

Dan w Obozie pod Dzienicą miasteczkiem d. VII miesiąca Stycznia r. 1664.

Отсе той голосний документ, який опісля послужив до кривавої екзекуції й до арештування підозрілих у конспірації. Отже король не хотів

пожертвувати Тетері. Першою жертвою був Ю. Хмельницький. Десь, здається, в перших днях лютого 1664 р. його арештовано і відіслано під сторожею (*sub honesta custodia*) до Львова з листовною прозєю Паховського до архієпископа—помістити сього зрадника в якімсь певнім місці під вартою — говорить кореспондент ¹⁾).

В середині лютого вже видно на Правобережжі зміцнену акцію против гетьмана. Появились повстанські ватаги під проводом Сулимки, Рабухи, Скидана, Височана, Гладкого і Варениці. Числять їх на тисячі (до 20 й вище), головні кадри дає Запорожжя, а до них долучаються повстанці з Правобережжя, верховний провід спочиває в руках Сірка. Чи поважані патріоти одобрили сю акцію і чи дали мандат Сіркові до зачіпної акції, можна сумніватися. Не є виключена в тім рука Брюховецького та Москви. Якщо пізніші зізнання перед воєнним судом зловленого Сулимки й Рабухи є достовірні, в такім разі між Виговським та Запорожжям вже віддавна було якесь порозуміння. За словами згаданого Сулимки ще в день «Внебовзяття» найсв. руської панни Марії прислав був київський воевода до Сірка з зазивом, щоби був йому братом і унявся з ним за віру Христову, обіцяючи бути батьком України. Опісля обмінялись закладниками і на «масляну неділю» мали делегати Сірка у Виговського авдієнцію і Виговський присягнув на євангеліє, що як батько не відступить їх, буде боротися за віру, буде воювати Ляхів, тільки «варував», щоб його не видали Москві. Вони мали почати, а він, щоб мати віру в Ляхів, мав до них пізніше під'їздом прилучитися під Київом ²⁾). Все то радше подібне на легенду. Щоби Виговський, такий тверезий політик і критичний ум, ангажувався в підприємство, яке без помочи когось з сусідів не мало виглядів на удачу, треба не тільки сумніватися, але уважати за неможливе ³⁾. В кожному разі повстанці вивісили його ім'я собі на прапорі і голосили, що Виговського хочуть мати своїм гетьманом і так мали зізнавати діставшись потім у руки Тетері й Маховського ⁴⁾).

¹⁾ Бібл. Ягайл., Р. ч. 5, ст. 911. Авіза зі Львова з дня 19 лютого 1664 р.

²⁾ *Confessatos Dmitra Sulimki Nieboszczyka p. Wyhowskiego Instrumentum do wzbudzonych w Ukrainie buntów przesłuchane w obozie pod Stawiszczami od nas Starszyny Woyska. Z. Anno 1664 Augusti d. 3. Арх. Чарт., Р. 402, ст. 533—534.* Так зізнання Рабухи, який зізнає, що чув від Сулимки, а також зізнання сього останнього, які із-за загальности кличів нічого реального не подають, треба брати з дуже великою резервою. Дивно, що нема поданих причин до повстання, нема якогось конкретного плану акції.

³⁾ З огляду на те, що початок загадкових зносин Виговського з Запорожжям сягає до часів мобілізації з р. 1663, можливо, що Виговський хіба числив у своїх комбінаціях на поміч Татарів, які, як знаємо, не бажали мати Тетері гетьманом. В Криму був тоді везиром давній знайомий Виговського Сефер-Казі, знаний з антипольської орієнтації. Але десь у вересні усунено його, а заступлено иншим—прихильником Польщі. Б. Осол., ч. 189, авіза з 8 жовтня 1663 р.

⁴⁾ *Ibidem*, ст. 1544 і далі.

Наступи повстанців були несподівані і заскочили спочатку противників неприготованими до боротьби. Атаки їх були звернені на найважливіші пункти: на Чигирин, Лисянку, де тоді була козацька артилерія, і на Ставище, центр польських складів амуніції й технічного знаряддя. Та на їх щастя дуже скоро прибув до здавлення руху Тетеря. Біля Лисянки пораз перший пробував ставити опір, але видячи перевагу повстанців, відступив з полковником Маховським на північ. Але не пішов, як можна було сподіватися, до твердині Білої Церкви, а тільки подався з Маховським і деякими панами до Хвастова, де перебував київський воєвода, що прибув в Бару ¹⁾. В Хвастові при посередництві деяких панів прийшло між Тетерею та Виговським до згоди — «конвенції», бо загально було звісно, що вони між собою добре не жили. Виговський мав там їх запевнити в своїй вірності для короля (мабуть і присягнув) і приобіцяв Тетері понехати свій намір, бо щось задумував почати, — пише сучасний свідок ²⁾.

Незнаний автор історії тих часів, а є він добре поінформований про українські справи, оповідає, що Тетеря мав у плані позбутися Виговського і там переконував Маховського, що такий вчинок є волею короля і в розказі на визначення комісії під принципалом треба розуміти не Сулимку, а самого київського воєводу ³⁾. Було це все десь при кінці лютого: мабуть під впливом останніх випадків дня 1 березня видав воєвода свій універсал з заявою, що він гетьманства ніколи не бажав і до нього не стремів, з повстанцями нічого спільного не має, а також не мішається до вибору гетьмана, бо, як йому звісно, Тетеря не має наміру зрекатися булави ⁴⁾.

Діставши в свої руки пожадану жертву, не випустив уже Тетеря її більше. Мусів воєвода зі своєю дружиною злучитися з військом, — інакше говорячи — дістався під гоноровий надзір. Десь коло 10 березня, прибувши Білій Церкві на відсіч, сконцентрованими силами з співучастю залоги й міщан розбили повстанців і Тетеря виконав над полоненими (коло 1500) смертні езекуції. Всі вони, як зізнавали, хотіли Виговського мати гетьманом. Коло 15 березня відібрано за допомогою Татар (20.000), що наспіли, Лисянку і на разі Тетеря був паном ситуації. Тут, у Лисянці Маховський перевів слідство над Рабухою, від якого довідалися про зносини воєводи з Запорожжям. Крім сього мав Тетеря переловити від Виговського посланця до Сулимки, а Татари переловили посланця Сірка до Виговського з повідомленням про поміч, що надходить. На відбутій нараді польсько-українських старшин, на яку через нездоров'я не явився запрошений воєвода, всі набрали переконання й певности про його зраду. Так тоді Тетеря

¹⁾ Historya rap. Jana Kazimierza, т. II, ст. 275. «Виговський у Хвастові сидів спокійно, яко такий, що не мішався до повстання, тільки зносився з мітрополітом Тукальським». ²⁾ Бібл. Осол., ч. 189, лист до княжної Вишневецької вдови від слуги з дня 23 березня 1664 р., ст. 1544 і дальші реляції, ст. 1551 і 1552. ³⁾ Hist. rap. Jana Kazimierza, т. II, ст. 275. ⁴⁾ Пам'ятники Київ. Ком., т. IV, ст. 465.

дав Маховському наказ арештувати воєводу, а сей уночі напав на розложений особно його табор, розігнав військо і звязаного воєводу дав під стислу варту.

З Лисянки рушило військо під Вільховець, що займали його повстанці, які йшли від Сірка Виговському на поміч. Відсіч прогнано і тут дня 26 березня н. с., як звісно, присудом польового суду під проводом Маховського, короткою процедурою, не даючи сповідника, не узглядняючи прозьби й апеляції до сенаторського трибуналу, компетентного судити сенатора, розстріляно Виговського ¹⁾). Султан татарський просив за того воєводу київського, просив, щоб йому дарував, відложено до другого дня, а тимчасом того-ж дня вранці розстріляно. На другий день послав султан по обіцянку, але сей уже лежав неживий. Показано йому тільки тіло. Жалував Татарин, бо мав-би за нього добрий викуп, — оповідає сучасник ²⁾). За реляцією Зеленевицького, у Вільхівці при засуді був Тетеря, але можливо, щоб не бути при розстрілі, виїхав.

От так то коротко представляється зовнішній хід фактів, звязаних з тим славним в нашій історії політичним мордом українського гетьмана, творця гадяцького трактату.

Але це тільки поверховий, зовнішній хід подій, який цілком не розв'язує много справ. І нічого дивного: Як звичайно, так і тут, розслід політичного морду є звичайно утруднений через недостачу реальних достовірних документів, тому що часто властиві винувники чинять через інших з укриття. Поминаючи дуже хитку й суб'єктивну вартість поняття політично, вини, одначе зостановимося над нею, а саме, чи дійсно київський воєводаї сенатор Речи Посполитої поніс смерть, як заслужену кару за зраду супроти корони, чи упав жертвою якихось приватних рахунків, або був жертвою помилки, або може політичної провокації.

Вже тоді, себ-то 1664 р., для центральних органів не досить було доставленого акту зізнань з дня 15 березня «w trzewnym stanie» зізнаючого полковника повстанців, що підписали його 6 нижчих офіцерів Маховського, коли на місці була й козацька генеральна старшина. Мусів сей документ мати досить слабих сторін, коли уряд зарядив ревізію процесу, чи краще сказавши, казав доставити якийсь певніший документ. А було се потрібне з огляду на сойм, з огляду на можливі інтерпеляції осіб, які могли вправити декого в небажаний клопіт, тим більше, що корона, все непевна в своїй владі, сподівалася від неприхильних сторонництв потягнення до відповідальности із-за багатьох справ з його невдалої політики й українського повстання. Для того в секретній інструкції на соймики читаємо: «będzie

¹⁾ Останні хвилі з життя Виговського від виїзду з Хвастова представлені на підставі Зеленевицького: *Memoriabilis victoria de Szeremetno*. Crac., 1668, ст.136—147.

²⁾ Бібл. Осол., ч. 189, ст. 1547.

bez wątpienia Artykuł pytać się, dlaczego zabito P. Wojewode Kijowskiego, y owszem niech będzie, pokaże się zdrada y straszna na śmierć tego człowieka, która gdyby była przewleczona, ciężey by poszło uspokojenie Ukrainy przez niego zbuntowaney» ¹⁾).

І справді гетьман і полковники посилають другий документ — зізнання Сулимки з дня 3 серпня з 22 підписами, себ-то з підписами майже всеї генеральної старшини, тої самої, що власне підписала й другий документ, так звану супліку, з датою 30 листопада 1664 р., та яка лишається дотепер найважливішим джерелом до смерти Виговського ²⁾. І що-ж? Дійсно, полковники стверджують, що Виговський був у них у підозрінні в забігах на булаву, на некористь Речі Посполитої (!?), та в тім є винен і Маховський. Виговський опирався на його зичливість й приязні, він його намовив і підтримував у тій цілій акції, він знав про поїздки воеводи для з'єднання факції, бо навіть сам давав проповідні листи якомусь Бубликові на охотника (?), котрого ватага потім напала на Тетерине військо. А все то Маховський мав чинити в надії на ґратифікацію з маєтку усуненого Тетері. Потім по нарадах під Лисянкою, щоб не вийшла на яву його «конвенція і промоція» Виговського на гетьманську булаву, взяв його до в'язниці й сповнив екзекуцію.

Історик Ліпінський у цім поступуванні Маховського спостеріг зручно наставлені сіті на київського воеводу, а функцію провокатора прийняв на себе Маховський, знаний брутальний жолдак ³⁾. І дійсно була провокація, але з боку Пражмовського й Тетері, а комендант Запілля був ужитий тільки як засіб. В Польщі Виговському ніколи не вірили і канцлер Пражмовський уже 1661 р. носився з думкою чи бо під якимсь претекстом не усунути колишнього гетьмана зі сцени живих ⁴⁾.

¹⁾ Арх. Чарт., ч. 2099, К. 46.

²⁾ Другий документ з тими самими підписами з дня 30 листопада 1664 р.—се *supplika od starszyny woyska J. Kr. Mści. Zaporozkiego powierzona postom do J. Kr. Mści Pana Miłosciwego i Rzptey*. Ї вона свого роду доповненням *Confessatu* із зазначенням погляду на сю справу старшини. Писана під впливом Тетері і для його оправдання. Козацька старшина крім Виговського спихає також вину на полковника Маховського, який се чинив для власного хісна. Здається, що з огляду на уряд не хоче, або може не сміє назвати його чинку провокацією. Арх. Чарт., Р. ч. 402, ст. 583—585.

³⁾ *Wacław Lipiński, Z dziejów Ukrainy*, ст. 301—306. Шановний історик був першим дослідником, який, бачачи суперечність у документах у справі убивства Виговського, висловив переконання що-до провокаторської акції Сев. Маховського.

⁴⁾ Інтересні погляди, очевидно, двірських сфер, висловив канцлер М. Пражмовський у цитованім вже вище листі до Н., ст. 51, 52 про упалого гетьмана Ів. Виговського. Не до вподоби всім була його самостійність і його зносини з загрою. Має він много тяжких провин за собою, можна й належало-б підтягнути його під публічний суд, але що-ж,—якщо схочемо з ним за статутом поступити, може з розпуки піти в світ (Запорожжя), а знає його і вміє зискувати фавори, або втрапити до Карачбеїв і йому подібних... Се є коротке резюме міркувань канцлера.

Так він, як і Тетеря побоювалися компромітації тепер за сей похід, якого вони були головними речниками, і щоби сольвувати короля й себе перед відповідальністю, старалися опозорювати невдачу якоюсь перешкодою, якоюсь «vis maior», для того якесь, очевидно, не дуже грізне замішання на Україні могло їм бути потрібне. І мабуть Пражмовський в обережний, неясний, двозначний спосіб дав Виговському до пізнання охоту уряду в справі зміни осіб на уряді гетьманським ¹⁾. Виговський був надто обережний і надто знав світ і людей, щоби себе дати взяти на хитрість пустому Пражмовському. Сей лист мусів він закомунікувати Маховському, а передо всім мітрополітові Тукальському, а сей, як знаємо, поставив справу на далеко ширшій ґрунті, а може опер на силу Запорожжя, що всіх заскочила. На тій грі обох сторін полягала вся пізніша трагедія подій.

Україна довго спливала в крові революції. Тетеря був заслабий супроти розбудженого народного гніву. Небагато допомгла й жорстока поміч Чарнецького, іменованого королем Київським воєводою, — положив і він роком пізніше головою. На упір відповідала Україна упором, а на силу силою. Пішли арештування й заслання до Мальборгу. Між дальшими жертвами був, як звісно, мітрополіт Тукальський ²⁾, сестра Хмель-

¹⁾ Виговський був підчас війни з Пражмовським у кореспонденції. Ось зразок одного листа, якого зміст для нас дуже загадковий. Лист без дати, тільки з увагою вгори: *Scriptum ante eius pesem*. Інтересно, що сей лист є поміщений біля епітафії Виговського. Ось зміст листа:

J. W. M. P. W. Kiliowski. Naywyższemu Maiestatowi Boskiemu niech będą dzięki, za ciężkie za grzechy nasze karanie, y mutuo nos exedentem dismembracją zniosszy, felicem dat iednego Corporis Reipublicae członkom fakcyą. Więc ze divina bonitas instrumentum sobie operis sui Wm. M. M. Pana obrac raczyła, debet in genere Rzecz Wszystka Pospolita to Wm. M. M. Panu, quod Civi amanti Patriae powinna. Ja zas procz generale, hoc privato etiam Nomine gloriae Wm. M. M. pobieciuję się byc studiosissimum. A Imci Pana Zeliborskiego od IKmci iadącego do Wm. M. M. Pana vprosiłem, aby pewne moje desiderium proponował Wm. M. M. Panu, ktoremu iako vpraszam o benignam curam, tak nie wątpię ze Wm. M. M. P. pomienione moje desiderium Braterskim przyiąwszy affecteni, onym ze ono metiri zechcesz, co obstringet mię Wm. M. M. Panu do vstawicznego wyswiadczenia crem iest. Бібл. Осол. Ч. 66, ст. 33.

²⁾ Заховалась у Кодексі з турецькими документами в архіві Чарторийських Ч. 612, ст. 481 копія з текстом присяги, зложеної дня 29 травня 1665 р., на вірність короні з підписами Йосифа Тукальського і бедсона Хмельницьків-Гришників. Текст присяги... «odtąd nayjasnieyszemu J. Kazimierowi Krolowi Panu mojemu wiernym y zyczliwym będę factii albo iakich kolwiek konferencyi tak iawnych y potajemnych Jego Kr. Msci y Oyczyźnie szkodliwych z nikim, osobliwie z buntownikami, rebellizantami kozakami, Moskalami albo z jakim kolwiek nieprzyjacielem J. K. M. y Rzptey miewać y zadnym kształtem czynić nie będę, owszem iesli cokolwiek będę urzadzać szkodliwego Panu y Oyczyźnie nie omieszkać objawic. Z mieysca ktore mi Pan Paweł Tetery Hetman Zap. z woli J. Kr. Msci na residencyą przez ten czas naznaczy, nie zjadę y nie wynidę bez wiadomości i pozwolenia lub samego J. K. Msci, lubo ter P. Tetery. Het. Z. A iako tę przysięgę wykonywam dobrowolnie i. т. д.

ницького Олена, Гуляницький і інші. Здається — жінка Тетері найтяжче відпокутовала свою приналежність до «факції» брата і ледви чи не остання повернула на Україну, користаючи з амнесії. Де була в'язнена — не знаємо. За епілог сеї болючої, спровокованої афери можна хіба уважати лист Ю. Хмельницького з р. 1669, писаний до маршала й гетьмана Ів.Собеського. Було се останнє слово, що сказали Полякам зі сторони «голови конспірації». А сей, так добре в усім поінформований учасник, називає Виговського, «найневиннішою жертвою» сплямненого його кров'ю Павла Тетері ¹⁾.

Але п. гетьман при своїй благодарності й зичливості для маєстату, відміряючи навіть найбільшим своїм ворогам не пам'яттю, і відплачуючись за камінь хлібом, аби лакоми кривні не бігли на майно його (Виговського) сина, просить маєстат його королівську милість віддати для виховання сироту його опіці, з добрами Рудою і Браїлом, — якщо вищих людей не буде воля самим обняти опіку і провінції, — писав, неначе на глум, Тетеря в інструкції на сойм ²⁾.

¹⁾ Петербург. Імператор. бібл., Рук. ч. 151, f. 81, copia listu Chmielnickiego młodego do Imci Pana Sobieskiego Marszałka y Hetmana Wielkiego Koronnego na Electią w roku 1669.

«Ze mi dotąd nie przyszło podziękować W. Msci Panu za przystanie siostry moiej, zdaje to in obliquum tempus, a nie na swoje w tym nieczułość. W tym iednak nie zostałem ukontentowanym, kiedy ten filius perditionis et homo abominabilis Tetera, omni dolo plenissimus, ac sanguine Innocentissimi Wyhowii zmazany w tym zostaje dostoiestwie. Idcirco ia tak suppono, ze to mortuus Phaenix a nie Wyhowski, bo terra non operuit sanguinem eius, iusz za łaską Bożą na tym mieyscu tysiąc mężow praeter mille clypeos zrodziło.

A o tym nie mowie ktory siedział w Malborku, ze woli iusz pić kaffę Turecką anizeli Bir niemiecki, gdysz nie tylko w obietnicach, ale y w samych darach Polskich, ile iako to mam, mogę mowic, metuo Danaos et dona ferentes. A zasz nie doznam tego na sobie, kiedy mię tak chudego Mnicha, nie wiem oco Ich Mosc Panowie Polacy albo raczey katholiccy, czyli kaci mordowali, zapomniawszy owey mowy. Non est Romanis consuetudo damnare aliquem hominem, priusquam is, qui accusatur praesentes habeat accusatores, locumque defendendi accipiat ad abluenda crimina, quae ipsi obiciuntur. Na cosz mi się lękac naygorszego poganina, kiedy mi się dał znac Polak gorzey plugawego Bisurmanina».

²⁾ Аpx. Чапр., ч. 402. Instructia na Seym Walny Warszawski... ст. 582.

Проф. ОЛЕКСАНДЕР ГРУШЕВСЬКИЙ.

(Київ).

УНІВЕРСАЛИ ТА ГРАМОТИ ЛІВОБЕРЕЖНИМ РАТУШАМ У XVII В.

В перших гетьманських універсалах містам ясно виявляється тема, що скупчувала багато уваги людности, а через те й місцевої влади. Доводиться владі підкреслювати своє добре ставлення до міського магдебурзького устрою взагалі та магдебурзьких урядовців зокрема. Заборони чинити кривди та нахвалки проти таких магдебурзьких ратушних службовців ясно показують нам ті напружені відносини, які утворилися між магдебурзькими урядовцями та широкими козацькими масами. Гетьманські універсали мають на увазі ті частини козацького війська, що переходять через місто, йдучи до місця свого призначення: таким військовим частинам, що на короткий лише час спиняються в місті, не було особливої причини у відносинах до магдебурзьких міщан зрікатися звичайного свого поводження що-до населення. Переходячи через місто, ці козацькі частини широко використовували стацію і вимагали собі не тільки місця, де можна було перебути, не тільки потрібної страви, але й різних речей, які не так просто можна було вивезти з стації. Ті чоботи, панчохи, рукавиці, що їх вимагали козаки, не становили обов'язкової складової частини стації. Але про цю вимогу скаржилися з різних місць; з Києва, Ніжена та з інших міст однаково заявляли про надмірні вимоги, які так важко задовольнити і взагалі і спеціально в умовах спустошення довгої та важкої війни на Україні. Такі поширені скарги показують, що дійсно гетьманові Богдану Хмельницькому доводилось у перші-ж роки свого гетьманування заступитись за міщан. Стації, постійні здирства, більш чи менш відверті, руйнували добробут міщанства та утворювали турботний, тривожний настрій серед людности. Крім того зменшені були і інші джерела прибутків. Раніш міста мали свої джерела прибутків, з яких дещо віднято з зміною умов життя, а дещо, хоч і не віднято від міст, але за час війни перейшло до інших рук. Тут були різні землі орні, сіножаті, клапті лісу, млини, перевози та інше. Підчас Хмельниччини дещо зайняли кріпко собі селяни та козаки, стали на себе вживати та розробляти, інше—хоч і не відійшло зовсім—але пере-

ходило з рук до рук і вже не верталось до ратушу. І тут міщанство скаржилось на занепад добробуту, на неможливість виконувати різні обов'язки, що лежали на його, міщанства, плечах. Київське міщанство мало, наприклад, землі, «яко отъ давныхъ часовъ до майстрату Київського кгрунты и сѣножати мають наданые». Покликаючись на попередній свій універсал, «яко первшою ласкою нашою упевнены», гетьман Богдан Хмельницький в універсалі 1653 р. забороняє козакам займати оці землі, «привлащати неналежнѣ и усильно косити силомоцнѣ»¹⁾. Так само доводилось нагадувати і про інші джерела ратушних прибутків, як бачимо в універсалі гетьмана Богдана місту Козельцю, де потверджено давні збори: надано ці збори на полегшення «тяжаровъ ихъ и для разныхъ расходовъ и на побудоване ратуша въ мѣстѣ Козельцу»²⁾. Як бачимо, і тут в основі лежать побоювання, щоб занепад ратушного господарства не підрізав взагалі міста, не розігнав міщан, не підрвав добробуту місцевості.

Друга група скарг має на увазі нищення магдебурзького устрою, образи та зневажання магдебурзьких урядовців, що перешкоджало нормальній праці ратушних урядовців та зменшувало їх авторитет. В очах козацьких мас узагалі магдебурзький устрій опинився під певним сумнівом. Козацтво зруйнувало старі панські шляхетські порядки,—чи не належали до цих порядків також і магдебурзькі порядки з посилками на чуже право? Чи не заслуговують і вони, ці магдебурзькі порядки, цілковитого знищення, а керування міщанством перейде замість того до козацької старшини? З огляду на такі міркування гетьманська влада мусила взяти на себе потвердження міського магдебурзького устрою, ліквідацію нових невірних поглядів. З цього погляду дуже цікавий гетьманський універсал чернигівським міщанам у справі війта Скиндера. Ще перед тим дано було універсал у міських чернигівських справах, і гетьман посилається на нього—«ведлугъ першого листу». Тепер міщанство бажає мати «Иоанна Скиндера за войта и дозорцу мѣста и волости ведлугъ права майдеборского мещаномъ черниговскимъ служачого». На це прохання гетьман затверджує Скиндера на війтівстві, так що він «моцень теперъ за симъ унѣверсаломъ нашимъ мѣстомъ радити и справовати и волощанами здавна до мѣста належащими». Волощани—поселення Слабин, Рудка, Седнівщина—повинні слухати війта та брати участь у складці, коли буде потреба. Таким чином потверджено про слухняність селян ратушних сіл, які почали були виходити з давнішої слухняності та мусили одержати нагадування про слухняність. Інша важлива вказівка, що козацьке товариство і старшина повинні шанувати війта та не робити йому ніякої перешкоди. Як бачимо, цей універсал з перших років гетьмана Богдана дає важливі вказівки на відношення гетьманської влади до магдебурзького устрою міст. Цей устрій повинен залишитись,

¹⁾ Ак. Зап. Р., V, № 34.

²⁾ А. Ю. З. Р., III, № 363.

організація міст мала увійти до системи судового та фінансового устрою козацького нового режиму, і через те гетьман оточує уважністю міські ратуші та забороняє перешкоджати їм в їх праці. Подібне-ж має значення і універсал із заборорою чинити кривди ніженським магістратовим старшинам у зв'язку з кривдами та образами від козацтва. Які-б не були бажання та стремління деяких груп козацтва, але гетьманська влада вважала за потрібне зберегти традиційну міську ратушну організацію та притягнути її задля деяких своїх завдань.

Оцю уважність до міського ратушного устрою можна бачити і в ставленні гетьманської влади до міських прохань в Москві. Поки ще йшло вироблення умов злуки України та Москви, ратушна старшина вирішила звернутись до московської влади, щоб забезпечити свій устрій від козацьких захоплень. Цікава з цього погляду чолобитна переяславських депутатів (квітень 1654 р.). Вони прохали загального потвердження всіх прав та привилеїв, які мали від польської влади. Це загальне прохання, яке повторяли і інші такі ратушні делегації в Москві. Але тут крім того зазначено і конкретні втручання, які турбували ратушну старшину та примушували її шукати собі підтримки в Москві в доповнення до того, що мали вони на свої скарги від влади гетьманської. Як ми зазначили вже, гетьманська влада хотіла підтримати міста, але не завжди могла стримати в потрібні моменти апетити. І ось від московської царської влади очікували тепер більшої допомоги в забезпеченні старого устрою, старого самоврядування, до якого втручалась козацька старшина із своїми претенсіями єдиного козацького устрою. Міщани прохали, щоб «противъ правъ и привиліевъ нашихъ, намъ отъ давныхъ королей польскихъ наданныхъ и служащихъ, соблюдены были и подобныи имъ отъ пресв. в. ц. в. навѣки имѣли». В спеціальній своїй чолобитній прохали ще переяславські депутати, щоб не було надмірних вимог від міщанства, щоб дано було на це окрему царську грамоту. Очевидячки, це ті самі скарги міщанства, про які згадували і гетьманські універсали, про що ми вже раніш казали. Переяславські міщани зазначили так цю важку практику: «каковъ ни пріѣхавъ старшій или отъ какого старшего высланній, то разныя вымысли чинятъ и много кормовъ вынуждаютъ и иныя многія тяготы накладываютъ также подводами насъ нестерпимо мучатъ». З огляду на ці вимоги і потрібний переяславським міщанам «собинной привилей» царський. Ще одна маленька рисочка поясняє нам прохання переяславських депутатів: «и болѣе пановъ имѣти не будемъ»¹⁾; очевидно, козацьку старшину часто спокушала можливість удавати з себе старших над міщанами та давати свої накази магістратовим урядовцям. Визволитись з-під такої опіки та знати одну лише постійну свою владу і її слухатись—це було бажання міщанства. Неясність

¹⁾ Акты Южн. и Зап. Рос., X, с. 536.

функцій та неясність взаємних відносин між магдебурзькою владою та козацькою давало широкі можливості всяких втручань до міського самоврядування. Інші конкретні прохання переяславського міщанства в першій чолобитній—щоб було повернуто до міста те, що до «города» відняли з міського старости¹⁾ та собі привернули різні пани, як «пригородокъ въ земляномъ городѣ и огородовъ», з прибутків—«мостове», капщизну з захованням за міщанами права вільно собі для власного вжитку готувати напої (516, 536). Київська депутація трохи пізніш також прохала загального потвердження давніх прав, привилеїв та вольностей, які мало місто Київ від польських королів, і поруч із тим зазначала деякі конкретні свої бажання—наприклад—повернути до міста ті землі, що їх зайняли бискупи («въ самомъ городѣ часть не малую Бискупей конецъ зовемую» (X, 614), бо «насилствомъ на земляхъ (міських) села себѣ населили и какъ хотѣли госуларствовали». Перша царська грамота чернигівським міщанам загально потверджує «права, привилія и свободы черниговскихъ мещанъ», не перелічуючи їх докладно, лише зазначає право вибирати з-межи себе війта, бурмистрів та лавників. Царська грамота ніженським міщанам, потверджуючи давні права та привилеї міста, спиняється на обранні магдебурзьких урядовців та на магдебурзьким суді.

Уважне ставлення гетьманської влади до міщанських справ бачимо ми в тім, як гетьман хоче допомогти міщанським депутаціям, що їздили до Москви. Найясніше виявляється ця допомога в справі міської київської депутації. Гетьман дав їй від себе спеціальний лист, прохаючи царя виповнити прохання Киян: «права и привилія и волности ихъ древніе утвердити и при всѣхъ тѣхъ судахъ и волностяхъ права майдебурского, оставити какъ и сперва при королѣ полскомъ имѣли, о чемъ и мы, Богданъ Хмельницкій, гетманъ войска запорожского, и все твоего царского величества войско запорожское тебя великого Государя нашего, твое царское величество, умоляемъ и за нихъ ходатайствуемъ и просимъ» (X, 610). Тоді-ж і писар військовий Іван Виговський писав від себе до боярина Бутурліна, прохаючи його допомогти київській депутації та звертаючи його увагу на занепад Києва після ворожого находу: «Понежъ они мечемъ и огнемъ отъ Литвы поплѣнены и изнищены» (611). Тут бажання гетьмана допомогти Киянам виступає дуже ясно.

Цікаво, що в проханнях до царя повторені деякі ті скарги, з якими звертались і до гетьмана. Вимоги від міщанства, на які скаржились і раніш, очевидячки, не припинялись, а до того прилучались вимоги та здирства і з боку московських переїжджих. Крім згадок у загальних проханнях, як у проханні переяславського міщанства, були і спеціальні про-

¹⁾ В чолобитній згідно з московською термінологією «отъ посада до города отнято», ст. 516, «для подтвржденія посаду», с. 517.

хання такого змісту, як прохання чернігівських міщан в зв'язку з призначенням «старого съѣзжего двора» під постої переїжджим. Як бачимо, досить швидко міщанські верхи почали шукати собі допомоги та оборони, минуючи гетьмана, який не завсіди міг вповні задовольнити міщан в їх скаргах та побажаннях. Так намічено було шлях до Москви.

Що-до магдебурзького міського устрою прохання міст можна поділити на дві групи. Одні прохання говорять взагалі про потвердження надалі магдебурзького устрою, інші з цього приводу дають деякі конкретні вказівки, що саме треба потвердити та направити певним чином. Про ці давні права в проханні Киян находимо такі рядки, «какъ тотъ богохранимый градъ Кіевъ отъ вѣка отъ благочестивыхъ княжатъ и государей російскихъ Кіевскихъ былъ устроенъ и украшенъ... Права, привилія и волности въ разныхъ наданьяхъ служаціе»; московські царі переймають від давніх князів та королів піклування про Київ (X, 613). В листах за Киян від гетьмана Богдана та писаря Ів. Виговського зауважено про «права и привилія и волности ихъ древніе отъ вѣковъ имъ отъ благочестивыхъ княжатъ и пановъ російскихъ и отъ королевъ полскихъ наданые» та про «права, привилія, волности... по обычаю нашіе земли и чиновъ древнихъ отъ княжатъ російскихъ и пановъ благочестивыхъ и отъ королевъ полскихъ». І тут московські царі продовжують давнішу опіку та турботи про міське життя та про міський устрій. Прохання ці згадують про «суды и волности права майдебурского», не заглиблюючись у деталі цього устрою.

Але в деяких містах позначилися вже втручання в окремі галузі міського устрою, і можна було говорити про усунення перешкод та гальмування в деяких окремих відділах.

Нераз підкреслено в проханнях про право вибирати свою ратушну старшину. В царській грамоті, наприклад, місту Ніжену, зазначено, що міщанство прохало: «По ихъ правамъ и привиліямъ, которые имъ даны отъ королевъ полскихъ, велѣти имъ войтовъ и радныхъ, которые заседають въ магистратѣ, выбирать межъ себя кого они похотять самимъ», на це прохання царська грамота наказує «выбирать имъ войта и бурмистровъ и райцъ и лавниковъ межъ себя лутчимъ и середнимъ і молотчимъ людемъ всѣмъ посполито со всего земского совѣту добрыхъ и знающихъ людей». Такі зауваження про вільні вибори ратушних урядовців дають натяк про те, що фактичні втручання до виборів ратушної старшини дуже обмежували можливість вільного обрання¹⁾. Зазначимо тут ще й те, що Кияни просили потвердження свого обраного войта «черезъ привилей... Богдана Самковича, которого избрали есмѣя себѣ доживотнымъ войтомъ и старшимъ головою въ томъ богохранимомъ градѣ по правамъ нашимъ» (X, 614); може:

¹⁾ Про вибір у київських проханнях — X, 615, 619.

й тут відбилися деякі місцеві суперечки між ратушною старшиною та полковницьким урядом.

Про платню своїм ратушним урядовцям спеціально нагадували київські прохання (X, 618, 623); тут надавали великого значення цьому питанню і випросили навіть окрему царську грамоту про платню ратушним урядовцям з прибутків ратушних, як «издавна повелось», згідно з королівськими привілеями (X, 653—654).

Доводилось також спеціально говорити й про магдебурзький суд ¹⁾. Прохало міщанство, щоб вибори до суду були зовсім вільні. В царській грамоті Ніжену зазначено на прохання міщан, щоб вільно вибирали міщани з-поміж себе людей добрих, які-б «судъ судили, бояся Бога въ правду, другу бъ не дружили, а недругомъ не мстили, чтобъ въ судныхъ дѣлѣхъ всѣмъ росправа была въ правду, также кому будетъ въ чомъ какое дѣло до войта и бурмистровъ и до райцовъ и до лавниковъ и имъ на суду судъ давати безволокитно въ правду по ихъ майдебурскому праву». Вказівка про тяганину в суді також, певно, викликана конкретними випадками в умовах козацько-міщанських непорозумінь. Показаний шлях до Москви привів швидко до всяких ускладнень. Переносили справу до Москви і тим примушували і інших їхати та витрачатись на таку подорож. В царській грамоті Ніжену читаємо: «Позиваня имъ ни отъ кого чинити не велѣли», ніхто не може сам викликати до Москви в будь-яких справах. Повинні їхати до Москви лише тоді, коли буде царська зазивна грамота в певній справі. «Кто будетъ бити челомъ на ихъ судѣ и на приговоръ намъ великому государю н.ц.в. и тогда ихъ нашими царскаго величества зазывными грамотами позывать до нашего царствующаго града Москвы и по нашему царского величества указу такихъ дѣлъ выслушаютъ наши ц. в. бояре і думніе люди и росправу учинятъ». Спеціально зауважено, також з огляду на зловживання, що до Москви можна переносити лише справи важніші, а не дрібні: «а позывать ихъ нашими государскими грамотами въ великихъ дѣлахъ, а въ малихъ дѣлахъ нашихъ ц. в. зазывныхъ грамотъ никому ни на ково не давать, чтобъ въ такихъ малихъ дѣлѣхъ имъ мещаномъ напрасныхъ убытковъ не было».

Привилеї на магдебурзьке право звичайно перелічували прибутки, які йшли на ратуш. Переяслівці мали також у своїй грамоті на магдебурзьке право вичислення прибутків, але окремо про це не нагадували, крім капіцизни (X, 516). Київські прохання надавали значення цій справі, тим більше, що вона була зв'язана з виплатою з ратушних прибутків певної суми на воеводський уряд. В Москві зацікавились найбільше цією виплатою, щоб якось не втратити. Конче хотіли познайомитись з самим королівським привілеєм, а коли-б депутація його не мала, відложити справу, аж

¹⁾ Про суд у київських проханнях — X, 615, 619.

поки в Києві воєводи не «досмотрятъ привилей». Коли депутація пояснила про ратушні прибутки та про виплату з них, московський уряд потвердив стару практику (X, 620).

Про торговельні привилеї зазначили в проханні своїм київські міщани, бо якраз вони найбільш з таких привилей користались. Кияни покликались на королівські грамоти, які давали їм право вільного торгу взагалі (X, 615, 619); царський уряд, розглядаючи оцей пункт прохання київського, зауважив, що Переяславці про це не прохали (X, 619); вирішено було дати право безмитного торгу «въ Черкаскихъ городѣхъ», а як платити київським купцям в Путивлі та в інших містах, про це вирішити згідно з переяслівськими привилеями торговельними (619). Право складу в Києві потверджено без особливих вагань, можливо, неясно собі його в Москві уявляли (X, 620, 655).

Стару практику нагадували прохання і в праві оборони та укріплень. Київські прохання покликались на королівські привилеї, що звільнили Киян від служби в війську. Обговорюючи цю справу в Москві, бояри мали посилки на «два привилея мѣщаномъ: одинъ, когда билъ на нихъ челомъ Томашъ Замоискій, воевода Кіевскій, что съ нимъ въ обозы ходитъ не хотѣли, а другой по особому ихъ челобитью». Вирішено, що Киянам «не ходитъ въ обозъ, а о городѣ себя оберегаютъ» (X, 621). В зв'язку із справою оборони міста порушено також питання про безпеку від вогню: відкинуто штрафування за сидіння з вогнем уночі влітку, але все-ж таки наказано «съ огнемъ сидѣти въ вечеру и въ ночи съ обереженьемъ» (X, 655). Що-до городової роботи потверджено увільнення Киян «отъ городского дѣла и отъ подѣлки мосту городского: будетъ они не дѣлали, и нынѣ не дѣлаютъ». Покликались міщани на спеціальний королівський привилей (X, 621). З інших, пізніших царських грамот про оборону та будування укріплень згадаємо про царську грамоту м. Ніжену. Міщанство прохало про оборону міста: «о строене большого города и на то строене о лесу и о дворовомъ поселеніи и о лготе», на що дано наказ про це «говорить боярину нашему и наместнику белгородцкому князю Григорію Григоріевичу Ромодановскому да столнику и полковнику и намѣстнику Серпуховскому Артемену Сергѣевичу Матвѣеву да дяку Григорію Богданову на раде съ гетманомъ съ Демянномъ Игнатъевымъ и съ войскомъ запорожскимъ а что о тѣхъ дѣлѣхъ на раде съ гетманомъ и съ войскомъ постановятъ и въ то время нашъ в. г. нашего ц. в. указъ вамъ города Нѣжина мещанамъ будетъ». Тут ми маємо цікавий приклад спільного обговорення справи міської, яка набувала більшого значення в зв'язку з іншими умовами українського життя та звертала увагу центру.

До Москви переносили ратуші і деякі справи, які вже викликали на місці певне вагання місцевої влади. Ось справи, наприклад, про повернення містам тих земель, що від міст відійшли. Переяслівські прохання зазна-

чали кривди ратушні від старост місцевих та різних панів: вони то зайняли «пригородокъ въ мѣстѣ въ валѣ и огородовъ около мѣста лежачіе»¹⁾. Тепер переяслівські ратушні і сподівались одержати від центральної влади, що викликало на місці, можна думати, вагання місцевої влади. Землі та заселені плаці, які фактично були вже в уживанні та завідуванні влади старостинської, гетьманська влада вважала за доцільніше передати полковницькій владі, аніж ратушам міським. Київські прохання також зазначали кривди місту від шляхти місцевої та духівництва католицького: «земли и мѣста, у предковъ нашихъ и у насъ самихъ отъ духовныхъ римскихъ и отъ шляхты насилствомъ поотниманые». Спеціально скаржились Кияни, що біскупи київські захопили на себе частину міських заселених земель і так з'явився цілий «Бискупій koniecъ». На місці в гетьманської влади ратушні київські не мали надії одержати ці землі і звернулись із своїм проханням до Москви, сподіваючись там одержати те, що хотіли. В Москві охоче підтримували та поширювали той погляд, що безстороння, мовляв, Москва дуже часто може виправити кривди від місцевої влади. Але з другого боку, в Москві не хотіли зробити якихось значних помилок і старанно виясняли справу. Про «Бискупій koniecъ» вирішено «про то розыскать: напередъ сего та слобода была съ мѣщаны ль и сколько тому, какъ имъ учали владѣть бискупы. Послатъ Государеву грамоту сыскную» (X, 625); в окремій грамоті київським воєводам про київські ратушні скарги та прохання додано ще «розыскать... сколько въ томъ мѣстѣ мѣщанскихъ дворовъ и по чему какихъ доходовъ тѣ мѣщане на бискупа платили и нынѣ кому тѣ доходы даютъ» (X, 657). Обережність московського уряду ясно видно також у справі давніх міських земель, що їх захопили шляхта й ксьондзи. Надані ці землі Місту ще за давніх князів великих, років вже з 200, королівських привилеїв на це не було видано. Київські депутати подали і окрему записку—які саме землі та поселення захопила шляхта собі. Тут зазначено містечко Димер із 150 дворами, села Демидів та Козаровичі, менші села, млини на ріках. З цієї записки в Москві могли бачити, які властиво претенсії київського ратушного уряду. В Москві вирішено відмовити, бо надання давні і пізніших привилеїв не було, може, ратушні втратили вже свої права на всі оці землі, села та млини, про що і свідчив-би брак пізніших потверджень влади на оці землі. Справа ускладнялася тим, що недавно все це зайняли козаки, а млин узяв полковник. Бажаючи допомогти міщанам, бажаючи взяти на себе роль вищої інстанції, що контролює та виправляє діяльність та кривди місцевої влади, московський уряд все-ж таки не хотів сваритись з козацтвом та козацьким урядом. Через те справу про землі колишні ратушні, а тепер козацькі та полковницькі, в Москві не хотіли рішати без уважного перегляду та обмірковування. Так не було здійснено в Москві ратушних бажань.

¹⁾ Або «пригородокъ въ земляномъ городѣ съ посадомъ и огородами» (X, 516, 535).

Проф. ВОЛОДИМИР ПАРХОМЕНКО.

(Дніпропетровск).

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛІТИКУ ГЕТЬМАНА САМОЙЛОВИЧА.

Постать гетьмана Івана Самойловича, що 15 років (1672 — 1687) був на чолі Гетьманщини у важливу епоху її життя, дуже затушовується через те, що він хронологічно стояв між двома видатними гетьманами, яких події зовнішні висунули на перший план, — між Дорошенком та Мазепою.

Звичайно його рахують за виконавця політики — з одного боку Москви, з другого — старшини. Але-ж чи так це? Ріжниця в політиці Москви й Самойловича яскраво виявилась, напр., в історії з Чигирином, у 1678 р., в поглядах на відношення до Правобічної України й на згін населення з Правобережжя, в питанні про Слобідську Україну, в питанні про дипломатичні зносини з Кримом та Туреччиною з одного боку й Польщею з другого, й інших. Як бачимо, це кардинальні пункти тодішньої політики й державного життя України. Цілком зрозуміло, що не сила була Самойловича, після Руїни та подій з Дорошенком, піднімати якусь акцію проти Москви; Шведів, як за Мазепи, тоді не було поблизу, а справа спілки з Туреччиною тільки що провалилася (за останні часи гетьманування Дорошенка), — тому Самойлович, цілком розходячись з Москвою в найважливіших питаннях політики, мусів поки що коритися Москві — і тільки. Також навряд чи можна говорити про згоду гетьмана зі старшиною тоді, коли ненависть до нього старшини виявилась так помітно в кінці його гетьманування. Знов таки цілком ясно, що Самойлович персонально не міг припинити того процесу збагачення старшини з її неправдами, що стояли в зв'язку з тодішнім розвитком грошового господарства, але-ж він не був виконавцем бажань старшини. Тому, можна гадати, і представник інтересів старшини — Самовидець так неприхильно ставився до Самойловича ¹⁾.

У Самойловича можна помітити певний політичний ідеал — план об'єднання всенької України під регіментом одного гетьмана, утворення спадкового гетьманства ²⁾, лояльна політика разом як до Москви, так і до Криму

¹⁾ «Летопись Самовидца», Київ, 1878 р., ст. 169—170. ²⁾ «Летопись Величка», т. 3, Київ, 1855 р., ст. 16.

та Туреччини, — негативне відношення до Польщі. Це програм не московфільський і не старшинський. Попович походженням, Самойлович, очевидно, був представником тодішньої української інтелігенції, що ще з часів Богдана мріяла про окрему українську державу. Цікаво, що особами, що підтримували Самойловича, були: батько Полуботка — Леонтій, що був у Переяславі полковником, та Лазар Горленко. Церковні події 1685 — 1686 рр. навряд чи перешкоджали, на думку Самойловича, цьому планові: тут важливо було мати на своєму боці, щоб здійснити свій план, мітрополіта свояка, а питання принципове могло, при влучному сполученні обставин, розв'язатись потім і в інший спосіб. В зв'язку з тим похід на Крим турбував Самойловича, — він мусів боятись за Україну, коли вона з усіх боків буде оточена московськими кордонами, якщо Москва захопить Крим. Тому обвинувачення Самойловича в неприємних проти Москви вчинках в 1687 р. ¹⁾ і зносінах з Кримом навряд чи не було до деякої міри обґрунтоване певними фактами, бо такі вчинки й зносини відповідали українським інтересам моменту — не дарма очевидець Гордон вбачав у степовій пожежі того часу й руйнуванню мостів, скерованих проти московського війська, участь козаків ²⁾, — разом з козаками міг цьому співчувати й сам гетьман. Не дурно така тяжка кара впала на його сина, що стояв з військом поблизу Татар, а його самого хотів убити Солонина ³⁾, київський полковник; не дарма також, коли скидали гетьмана, пішли повстання проти «старших» та «значних» — серед козаків Коломацького табору ⁴⁾ — це міг бути акт протесту проти московсько-старшинської політики — з боку низів, як верхи повставали проти самого гетьмана на захист її. Несподіване розпорядження Голіцина про відступ московського війська назад — перед усуненням та заарештуванням гетьмана, — можливо, стояло в зв'язку з цим ⁵⁾ — з огляду на якісь відомості про зносини гетьмана з Кримом. Але ж старшина знову зрадила Україну, промінявши її загально-державні інтереси на свої класові й підвела гетьмана під московську кару.

Всі ці міркування викликають потребу в новому докладному перегляді подій доби Самойловича й моменту його усунення з посади, — тут уже не можна захищати старого традиційного погляду.

¹⁾ «Летопись Самовидца», Київ, 1878, с. 169—170. ²⁾ Еварицький, «История запорожских казаков», т. III, СПб., 1897 р., с. 26. ³⁾ Величко, т. 3, с. 15. ⁴⁾ Величко, т. 3, с. 22. ⁵⁾ «Киевская Старина», 1886, февраль, ст. Востокова.

ВАСИЛЬ ДУБРОВСЬКИЙ..

(Харків).

ПРО ГИЛЯНСЬКИЙ ПОХІД 1725 РОКУ.

Війна Росії з Персією 1722 — 23 року скінчилася придбанням від останньої всього західнього побережжя Каспійського моря (по замиренню 12 вересня 1723 р.) ¹⁾. Проте місцеві гірські князьки не одразу визнали цей дипломатичний акт, і до нового підданства довелося довгий час приводити їх збройними заходами в надзвичайно важких умовах ²⁾. Для цього завоювання російський уряд використав українських козаків: Дербентський похід з 10.000 у 1722 р. Данила Апостола, Сулацький похід з 10.000 у 1723 р. Андрія Марковича, Сулацький похід з 10.000 у 1724 р. Михайла Милорадовича і нарешті Сулацько-Гилянський похід з 2.000 у 1725 р. Михайла Ограновича, Семена Лизогуба й Кандиби ³⁾. Про останній похід залишив цікаві щоденні записи Яків Маркович ⁴⁾, хоч власне ці замітки стосуються тільки до того періоду, коли козацьке військо оперувало ни Передкавказзі між Кумою-Сулаком-Дербентом; що-ж до другої частина кампанії, яка відбувалась у Гилянській провінції, у південно-західньому кутку Каспійського моря, то Яків Маркович, не бувши там, хоч корпус його пішов туди у вересні 1726 р. ⁵⁾, відомостів не залишив. Цей Гилянський похід 1725 року був мабуть найважчим з усіх: Яків Маркович з іншими 47 особами через хворобу (а також різними подарунками) ледве ублагав відпустити його додому на початку 1727 р., — інші промешкали там більше — навіть до 5 років. Не дурно товариство, знаючи таку гірку долю з досвіду минулих років, збиралося у 1725 році поволі, не охоче, — було навіть чимало випадків фальсифікованої хвороби, аби одержати звільнення від служби чи які-небудь пільги ⁶⁾. Було чимало дезертирів, навіть дехто ви-

¹⁾ Соловьев, Истор. Рос., кн. IV, ст. 682 і далі. ²⁾ Ibid., с. 945—949 і далі.

³⁾ Летопись Самовидца... etc., М., 1846, ст. 99 — 101. Ригельман, «Летоп. повествован. о Малой России», М., 1847, ст. 119—120. «История Руссов», Чтен. Моск. О. И. Др. Р., 1846, № 4, ст. 227—231 (дві тисячі козаків у 1725 р. за «Истор. Руссов» перевертається на 20.000). М. Грушевський, «Ілюстр. Іст. України», ст. 398. ⁴⁾ «Дневные записки»... Якова Марковича, М., 1859, ч. I, ст. 70—212. ⁵⁾ Ibid., ст. 191, дивись також ст. 194 — 195, 196 (як бунчукові повертаються до Астрахани). ⁶⁾ Ibid. ч. I, ст. 9.

святися в попи. Російський уряд жорстокими репресіями боровся проти сваволі та ухилення від військової служби ¹⁾).

Сенат наказом запропонував Малоросійській Колегії відрядити до Гиляни «бунчуковых и с ними добрых козаков конных і оружейных две тысячи члвек и чтоб оные наряжены и к походу были во всякой готовности, а в марте мце 725 году іли ранее, ежели в полях трава будет, ітить им своим провиантом к крепости Свяго Креста придав ім генералу-ферть-маршалу і кавалеру кнзю Голицыну штап офицера доброго»²⁾). Головнокомандувач М. Голіцин вимагав промеморіями, щоб Малоросійська Колегія повідомила, скільки є нині бунчукових «і при них в котором полку порознь добрых козаков на лицо», а коли буде «учинено наряд», виключити із списків дезертирів, а до козаків призначити «действительных сотников» і подати на всіх їх іменний розпис. Малоросійська Колегія писала до Військової Генеральної Канцелярії, щоб та відрядила бунчукових з 2000 козаків, «которые были б в пожитках своих достатные, а не убогие, также между ими наемщиков отнюдь не было», призначила до тих дійсних сотників і щоб вони всі були наготові.

Таким чином були наряджені в похід 2.000 бунчукових, значкових і рядових козаків «конные и оружейные», а Голіцину надіслали їх список. 13 квітня 1725 р. Голіцин запропонував Малоросійській Колегії промеморією, «чтоб Малоросійская Колегія благоволила бунчуковым і козакам дать указ і приказать по полкам которых сотники во оной поход наряжены, чтоб они командированных с ними от своих полков казаков пересмотрели каждой сами всех на лицо, чтобы были во всякой готовности і ишли с ними купно (с) своими сотни, а не так, как шли на Сулак,— в разности один за одним, і выступали б в поход конечно з 25-го числа апреля и збирались в Царицыне і явились Нарвского полку полковнику Еропкину, которому над оными і протчими нерегулярными войски повелено иметь команду». Негайно Малоросійська Колегія наказала про це Генеральній Канцелярії. Остання-ж 27 квітня повідомила, що наказала ще 18 квітня виступити 25 квітня, як належить за наказом.

4 травня 1725 р. з Сенату знову було надіслано до Малоросійської Колегії наказ, щоб «оных бунчуковых по наряду всех в тот Гилянский поход выслать, несмотря ни на какие их отговорки безо всякого замедления,

¹⁾ Ibid., 94—95 (свавільна стрілянина, лайка підчас походу); ст. 183—відомість про те, як з усіх бунчукових-дезертирів стягають штраф по 100 карб. і як Маркович клопочеться в Еропкіна за свого дядю Федора. Далі всі відомості про дезертирів взято з так званого «Фонду Генер. Військ. Суду» в Харк. Центр. Істор. Архіві з оп. 3, вяз. 18, № 114 «1725 года мця генваря 4 д. Дело по указу Правит. Сената о Гилянском походе на 330 листах» (фактично тільки 152 арк.). Власне-ж ця справа за внутрішніми ознаками документів належить до фонду Малоросійської Колегії.

²⁾ Цитати всі подано без ъ, ь, е.

а как высланы будутъ, о том в Сенат репортовать». Малоросійська Колегія підтверджує це до Військової Генеральної Канцелярії. 5 травня Військова Генеральна Канцелярія відповідає на це промеморією, що вона їх вислала вже 25 квітня, а зараз знову по полках підтвердила, щоб бунчукові й козаки «следовали в том маршы с поспешением». В той-же день Малоросійська Колегія промеморією повідомляє про це Сенат і М. Голіцина.

Але 11 травня Голіцин шле промеморію до Малоросійської Колегії таку: «... в походной де военной канцелярии извесно, якобы ис полков малоросійских, кои здесь по близости, еще в марш не выступили і по нне, а из далных потому ж в скорости выступить не могут, и чтоб в подтверждение о том марше послать жестокие указы, ежели кто за сими числами останется в доме іли случившейся команды при Царицыне не застанет — будутъ жестоко штрафованы, і к тому ж бы вместо наряженных в обмен пересланы были другие, чтоб в случаи смотру полковником Еропкиним не было помешательства і в марше от Царицына остановки». Малоросійська Колегія наказала Генеральній Військовій Канцелярії розіслати по полках накази про це для публікації, «дабы о том всяк был сведом».

27 серпня Голіцин знову пише до Малоросійської Колегії, нагадуючи, що він надсилав промеморії про цей похід 9 і 25 квітня та 2 і 8 травня, а Малоросійська Колегія 14, 21 й 22 квітня й 4 травня і Військова Генеральна Канцелярія з 5 травня відповідали, що ніби-то 25 квітня козаки вже вийшли в похід, а тимчасом Голіцин спостерігав у дійсності зовсім інше: «...а понеже во учиненном их прибытии к Царицину медлени, котогые прибыли іюля 25 дня ¹⁾, повелено полковнику Еропкину у командира их бунчуковых також каждого полку і от сотников за руками їх взять скаски в которых числах они получали о выступлении указы и выступили в марш и зачем так продолжительно в пути медлили... Також выписав и с присланных от полковника Еропкина смотровых імянных списков кто против присланных імянных списков іс Колегии Малой России бунчуковые и казаки при смотре не явились і бежали і по наряду дети их при котором смотре, как полковник Еропкин пишет, в том имело быть немалое затруднение і остановка... чтоб оных прослушников указу і беглецов сыскать і до указу Правительствующаго Сената, что повелено будет с ними чинить, содержать под караулом, а кто сысканы будутъ и не сысканы и зачем, о том уведомить».

В екстракті в цій промеморії було дано перелік: «Бунчуковые не явились: К и е в с к о г о полку — Василей Солонина, а вместо его сн Степан, Семен Шаула, а вместо его сн Карп, Иван Шаула, Ч е р н и г о в с к о г о полку — Иван Ломиковский за болезнью а вместо ево сн Павел, Антон Максимович за старостью, вместо ево сн Иван, Михайла Домонтович, Василий

¹⁾ Як. Маркович приїхав до Царицына 4 липня 1725 р. «Дн. Зап.» I, 84; 26 липня був «смотр» (ibid., ст. 92), а 1 серпня рушили в похід (ibid., ст. 94).

Дорошенко, а вместо ево сн Василий же, Стародубовского полку — Степан Ширай за старостью, а вместо ево сн Федор, Максим Корсак, Данила Кутневский, а вместо ево сн Иван, Нежинского — Федор Кочубей, Андрей Лизогуб, а вместо ево сын Антон, Петр Уманец, Алексей Туранский, Потап Назаренко, а вместо ево сн Павел, Яков Доленский, а вместо ево сн Карп, Александра Греков, Андрей Конзеровский, Гаврила Милорадович, Яков Жураховский Глуховский, Козма Заруцкой, Яков Сергеенко, Иван Забела, Степан Карпека, Петр Уманец, Гаврила Милорадович, Андрей Конзеровский, Александра Грек, Переясловского полку — Василий Танский, Афендик з детми, Василий Дмитрашко, Данила Берли, Андрей Берли, Лубенского полку — Андреяш, Лук'ян Свечка, Петр Кулябка, а вместо ево сн Иван, Андрей Петровский, а вместо ево сн Филип, Данила Кулябка, Полтавского полку — Василий Зеленский, Павел Кованько, Дмитрий Левенец, Василий Зеленский, Гадяцкого полку — Василий Бугаенко Опошанский, а вместо ево родной брат Алексей Бугаенко, Прилуцкого — Григорей Голенковський, а вместо ево сн Данила, Захарей Прокопович, Федор Маркович, Яков Якубович, происком посвящен в попы Стародубского полку Андрей Заруцкой».

Крім того не явилися 7 значкових і 11 рядових та втекли 2 значкових і 32 рядових.

За цим списком було заарештовано — бунчукових («написаны по гетманскому списку») — 17 (Антон Максимович, Мих. Домонтович, Ів. Ломиковський, Вас. Бугаєнко, Ст. Ширай, під Андрій Заруцький, Дан. Курнівський, Сем. Шаула, Павло Кованко, Мат. Кованко, Андріян, Лук. Свічка, Петро Кулябка, Сем. Афендик, Андр. Лизогуб, Яків Сергієнко, Пот. Назаренко). Крім того «по спискам генеральной старшины и В. Г. Канцелярии учиненным в прошлом 723 году по смерти оного гетмана Скоропадского в походе под Коломаком» — 1 (Зах. Прокопович); «по спискам оной же старшины и правителей» — 6 (Ів. Шаула, Вас. Дорошенко, Як. Зеленський, Андр. Петровський, Григ. Голенковський, Андр. Бирли — «попом»); «по списку В. Г. Канцелярии нежинского полку Петр Уманец, Гаврила Милорадович для того что в полку не служат и до суда не належать кроме войскового генерального. Андрей Кондзеровский — написан для того, что в войсковых походах не служил, а служил он в доме гетмана Скоропадского і оной гетман Скоропадской дал ему во владенія до ласки войсковой село; Александр Грек — написан для того, что имеет-гетманской уневерсал по которому бы ему в гетманской обороне быть». Значкових було заарештовано 7 чоловіка, рядових — 29 чол.

1 листопада Голіцин, нагадуючи свій попередній наказ і сповіщаючи, що від Сенату все ще нема розпорядження, писав до Малоросійської Колегії: «...а от некоторых происходит прозба и доношениями об'являют, якобы

они наперед сего и никогда в бунчуковых не были, а написаны от Ген. В. Канцелярії бунчуковыми й нне взяты в Глухов и содержатца под караулом и чтоб до получения ис Прав. Сената указу таких, кои под бунчуком прежде сего по справке не были, надлежать препоруча отпустить в дома, а егда указом спросят те б их поруки могли поставить в немедляном времени, а протчих казаков и незнатных содержать по прежнему определению под караулом»... 27 листспада Голіцин знову наказував відпустити додому на поруки всіх бунчукових і знатних, бо скаржилися до нього Вас. Бугулавський, Андр. Лизогуб, Ант. Максимович, Мих. Домонтович, Сем. Шаула, Пот. Назаров та инш., що декого вже звільнили, а їх все ще не відпустили.

Що-до тих, кого не розшукали для арешту, то за зібраними по полках відомостям з'ясувалося: 1 був «выслан в 725 году к крепости святаго креста в другой наряд», 11 — «по выходе в Гилянский поход в домех не явились», 2-ое — «августа 19 дня пошли за войском в Гилянский поход», 1 — був у Москві, 1—«поехал в Петербург по указу светлейшаго князя», 5—померли, 2-ое «в Гилянском походе», 1 — «выслан в Терковский поход с пятитысячным числом», 1 — «пошел в другой поход к крепости Св. Креста», 1 — «бежал от полковника», 1 — втік, а замість нього послали другого, 1 — «где обретається, известия нет», 1 — «в Полше в науке», 1 — «был сыскан и бежал из Глухова», 3—займали високі посади — наказного полковника, сотника й ротмістра, 1 — «держится под караулом в Колегіи по интересному делу», 1 — «в 723 году поехал в Петербург для своих нужд», 1 — «пропал безвестно»...

14 грудня 1725 року Сенат надіслав до Малоросійської Колегії наказа що-до дезертирів з Гилянського походу: «з бунчуковых которые в поход не пошли взять штрафа (кроме тех вместо которых пошли дети их и собственники) по сто рублей с человека, а которые об'являют, что в бунчуковых не служили и как написаны неизвестны, о тех исследовать Малор. Колегіи и буде явитца что оные в бунчуковых никогда не служивали, то их свободить, а для чего они з бунчуковыми записаны от в Сенат писать, а рядовым козакам, которые такожде упрямством своим в поход не пошли, учинить наказание по их войсковым правам, а буде сверх тех бунчуковых, которые в тот поход наряжены, явятца другіе, которым наряду не было, о тех кто имяны прислать в Сенат имянной список, а для чего іс того наряду они выключены о том в Сенат ответствовать». Малоросійська Колегія цей наказ одержала 4 січня, а трохи пізніше надійшло підтвердження його ще й від М. Голіцина.

31 січня 1726 р. Малоросійська Колегія постановила: негайно викликати всіх тих, кого віддали на поруки, і з тих, хто не виставив кого-небудь замість себе, стягнути по 100 карб., а кого нема дома, «то те штрафные деньги доправит на женах их і на детех і на подданных их, не опуская в доимку», крім Заруцького Козьми, якого досі тримали під караулом

«в интересном деле»; також довідатися про тих, хто одмовився від свого бунчукового звання; значкових і рядових покарати за їх військовими правами, про що писати до Генеральної Військової Канцелярії; довідатися й про тих, хто явився поза списком — чому їх не було в списку; а після покарання всіх відпустити додому; тим, хто надіслав дітей чи родичів замість себе, оголосити, що вони вільні від покарання, взявши з них підписку, що вони в разі потреби являться для виконання царської служби (10 лютого 1726 р. дали таку підписку 15 чол.).

28 лютого 1726 р. Генеральна Військова Канцелярія відповідала Малоросійській Колегії, що надсилає витяг з прав військових, за якими треба покарати винних і що за царським наказом «...надлежит их козаков наказать арматным вязенем и киевим боем, а которіе и нне сидят под караулом, тих одним тільки киевим боем, як в войску по здешнему поведенію обыкновенно делается, а зверх бунчуковых, которіе в тот поход наряжены, других з оного наряду подлуг содержащихся в Войсковой Енеральной Канцелярії компутов никого не виключено, кроме умерших и которіе з бунчукового товариства по указу держани в Санкт Петербурху, о яких хто именнов прежде посланном компуте в оную Колегію показано, и в прошлом 1724 году декабря 1 д. послани били в полки к настоящим и наказним полковникам з оной канцелярії указы, даби оны если бы зверх наряженных в поход якіе бунчуковіе могли винайтися о тих бы, хто іменно, прислали в войсковую Енеральную канцелярію ізвестіе, и некоторые з тих винайшовшихся зверх компуту бунчуковых товаришей по ведомости оних полковников в поход виправлени. А болш о других бунчуковых не о ком ізвестія в оную канцелярію не прислано и Малороссійская Коллегія да благоволит о том ведать» (підписи: Іван Левенець, Іван Манулович, старший канцелярист Данило Покорський, канцелярист Матвій Себастьянович). До цього прикладені виписки: 1) з права магдебурзького під словом «король» («если бы король виправу военную рассказал, до того все з'ихать повинни, а если бы то занедали, та платять вину, а именно тую вину в той же книзе под словом вина показано—шляхте, которіе свои имеют отчины, платить десять гривен албо фунтов, а фунт каждій значит подлуг тое же книги двадцать шелягов тое ж по малоросійському исчисленію две копійки з полушкою, итого видет з тих десяти фунтов золотій один и пять денег»); 2) з Литовського Статуту — розділ 2, арт. 6 (хто ухиляється явитися на вправу до хорунжого, карається ув'язненням на призволення гетьмана) і розд. 2 арт. 13 (хто запізниться без достатньої підстави, того гетьман записує в особливий реєстр і з розпорядження вел. князя його призначається на військові вправи удвічі, порівнюючи з тим, що прогаяв).

28 лютого Малоросійська Колегія, заслухавши цю промеморію Генеральної Військової Канцелярії і виписку з прав малоросійських, «...согласно приговорили: значковым и рядовым казакам, которые по наряду

упрямством своим в Гилянский поход не пошли і вместо себя детей и свойственников своих не послали, по силе присланного Ея И. В. указу из высокоправительствующаго Сената по оным войсковим правам учинить наказанія — бить в торговые дни на площади киями каждому по пятидесяти ударов, чтоб на то смотря другим впредь чинить было не повадно и по учиненіи оногo наказанія отпустить». Таким чином присуд Колегії не спирався на українські права, а лише на звичаї, і був підказаний Генеральною Канцелярією.

18 березня 1726 року Малоросійська Колегія звернула увагу, що деякі бунчукові товариші не платять штрафу, і постановила через полковників доправити його на жінках та дітях їх, про кого полковники писали, що дома нема, а хто помер (а саме: Як. Жураховський, Ів. Забіла, Федір Маркович, Як. Якубович, Ст. Карпека, В. Зелененко, Дм. Левенець, Макс. Корсак, Федір Кочубей, Вас. Дмитрашко, Вас. Танской, Дан. Борлій, Алексій Туранський, Дан. Кулябка), а також довідатися, чи дійсно померли до відрадження в похід.

Що-до долі окремих осіб, то штрафні 100 карб. заплатили: Мих. Домонтович, Ів. Шаула, Зах. Прокопович, Вас. Пригореви́ч (за свого дядька попа Опан. Заруцького), Фед. Кочубей, Як. Жураховський, Ст. Карпека. Завчасно помер Сем. Афендик, а на синах його штрафу не правили, бо вони не були ніколи бунчуковими. Також померли до походу Ст. Туранський і Дм. Кулябка. Козаки Полтавського полку Павел та Матвій Кованьки, волоський полковник Андріаш Дмитрієв — потрапили до списку бунчукових випадково, бо туди приписав їх гетьман Скоропадський, збираючи серед бунчукових пожертви на будівництво в Лаврі. Також скаржився й піп Берло Андрій, що його помилково віднесли до бунчукових. Малоросійська Колегія подала клопотання всіх цих осіб на вирішення Сенату, а їх самих відпустила на поруки.

Д-р БОГДАН БАРВІНСЬКИЙ.

(Львів).

ДО ПОБУТУ ГАННИ ОРЛИКОВОЇ В СТАНИСЛАВОВІ.

Заслужений дослідник життя й політичної акції гетьмана-емігранта Пилипа Орлика, д. І л ь к о Б о р щ а к, каже у своїй статті «Пилип Орлик. Головні дати життя, акції і бібліографії. (З нагоди 182 річниці його смерті)»¹⁾, що «Орлик мешкав довго в Галичині, дружина його, певно, навіть померла в Станиславові»²⁾, а в примітці до цього додає: «Чи не могли-б Українці в Станиславові зайнятися відшукуванням слідів перебування жінки Орлика в їх городі?»³⁾ Дня 27.ХІ.1924 написав я д. Борщаків лист, в якому зазначив, що нічого йому надіятися по Станиславівцях по цій простій причині, що в Станиславові можна було шукати тільки в магістратських актах, а ті переховуються під цю пору в Львівському «Ossolineum» та, що навряд чи найшлося там що-до цієї справи з оглядом на зміст магістратських актів. Слідів побуту Орликової, писав я, треба глядіти, на мою думку, в галицьких городських та земських актах, збережених в «Архіві актів городських і земських» (т. зв. Бернардинським) у Львові й, як час на те pozwoliть, приобіцяв я тим зайнятися. На те дістав я від д. Борщака листа з 3. ХІІ. 1924, в якому він висказує мені вдячність за згоду навести в архіві справку про Орликів; про те, щоби щось до самого Орлика найшлося, він сумнівається тому, що цей виступав під трьома прибраними іменами, одначе його дружина в 50-их роках ХVІІІ в. (1752 — 1756) писала з Станиславова листи до сина.

Що-йно в серпні 1926 мав я змогу взятися до згаданого діла й переглянув покажчики галицьких та львівських городських і земських актів (в першу чергу інскрипцій та реляцій) від 1709 — 1760 р. Вислідом цього було 6 актів, з 1750 — 1753 р., котрі я в днях 18 — 19. VІІІ. 1926 скопіював і подаю оце в додатку з моїми примітками. Поза цим ні одного акту більше до справи Орликів я не найшов, хоча віцедиректор архіву, д-р А. Прохаска

¹⁾ С т а р а У к р а ї н а. Львів, 1924, ч. VІІ—VІІІ, ст. 108—109. ²⁾ Т а м-ж е, ст. 108. ³⁾ Т а м-ж е, ст. 108, прим. 1.

згадував мені, що у Львівських актах має знаходитися справа «шведської пенсії» для Орлика. На жаль, на слід цієї справи, мимо докладних глядань у покажчиках, я не вів поспіти.

Перший акт, виставлений в Станиславові й облятований в галицьких городських актах того-ж таки 2. I. 1750 р., це посвідка Станислава Кривокольського, ловчого Нурської землі й генерального комісара дїбр Йосифа Потоцького, краківського каштеляна й вел. гетьмана кор., для Анни Орликової на доказ, що вона з дочками Варварою й Маріянною здорова в Станиславові перебуває. Другий акт, це також посвідка того-ж Кривокольського з 2. I. 1751 р. Третій акт, це також посвідка для Орликової, видана в Станиславові 22. I. 1752 (а облятована в Галичі 24. I. ц. р.) самим Станиславом Потоцьким, воєводою-генералом Київської землі, при чому дочка Орликової Маріянна названа тут помилково «Анна». Четвертий акт, це облятований 24. I. 1752 р. в галицькій городській канцелярії самою Орликовою відпис метрики хрещення її сина Григорія (з 5. XI. 1702 р.), виставлений протопресвитером Батурина й парохом церкви св. Ніколая, Василем Пахоме 20. III. 1748 р. Справляю здебільша очевидні похибки, пороблені малограмотним у кириличнім письмі індуцентом. В п'ятому акті мала бути вписана посвідка Казимира Гільхена, стольника смоленського, генерального комісара дїбр Станислава Потоцького, виставлена для Орликової й облятована в галицькій городській канцелярії шляхтичем Василем Жарським 2. I. 1753 р. Тому що копія оригіналу не заховалася й до індукти не була, крім заголовка, вписана, подаю яко шостий акт ту-ж посвідку, втягнену коротенько яко записку до протоколу галицьких городських актів з 1753 р.

I.

Actum in Castro Halieciensi feria sexta in crastino festi Circumcisionis Christi Domini (2. I) Anno Domini 1750.

Literarum testimonialium Orlikowey datarum oblata.

Ad Officium et Acta praesentia Castrensia Capitanealia Haliciensia veniens personaliter Illustrissima Anna Comitissa de Orlik, olim Illustrissimi Philippi Orlik, Supremi Exercitus Zaporocensis (sic!) Ducis consors relicta vidua, sana mente et corpore existens, petiit et requisivit ab Officio praesenti literas infrascriptas de valetudine sui et Illustrissimarum filiarum suarum a Magnifico Stanislao Krzywokolski, Venatore Terrae Nurensis, Bonorum Illustrissimi Potocki, Castellani Cracoviensis, Exercituum Regni Supremi Ducis Commisario Generali sibi datas¹⁾, manu ejusdem subscriptas²⁾

¹⁾ В обляті хибно «dato». ²⁾ В обляті хибно «subscripto».

et sigillo ejus communitas ¹⁾, ad Acta Officii sui per modum oblatae suscipi et ex Actis iisdem authentice extradi. Cujus affectationi juste et juridice factae annuendo, Officium praesens easdem literas testimoniales suscepit de tenore sequenti:

Ego Stanislaus Krzywokolski Venator Terrae Nurensis, Bonorum Ilmi Josephi a Potok in Ducatu Zbarazensi, Stanisławow, Niemirow, Brody etc. Potocki, Castellani Cracoviensis, Exercituum Inclyti Regni Poloniae Supremi Ducis Generalis Commissarius, quandoquidem cuilibet in sola re veritatis postulanti testimonium idem denegari non debetur, ideo compulsus hac justitiae aequanimitate omnibus et singulis, ad quos praesentes literae testimoniales devenerint, spectare videbunt, praevia omni venerationis debiti cultus praestita humanitate certam indubitataque fidem facio, praesentari se mihi personaliterque mecum colloqui, Illustrissimam Annam Comitissam de Orlik, olim Ilmi Philippi de Orlik, Supremi Exercitus Zaporoviensis Ducis consortem derelictam, una cum filiabus suis Barbara et Marianna, cum eodem supradicto olim marito suo procreatis, supplicando, quatenus vitae superstitis integrae valetudinis ejus et filiarum, tenore praesentium fidele deponerem testimonium. Cujus affectationi requisitionique satisfaciendo, indubitata certitudine ad inconcussam omnium defero noticiam, supradictam Annam Comitissam de Orlik cum recensitis filiabus suis hic Stanislaopoli, in Palatinatu Russiae, Terra vero Haliciensi existenti, ditione autem Ilmi Castellani Cracoviensis, Supremi Exercituum Regni Ducis ob commodius manendi locum permittente (: Eodem Ilmo Supremo Duce) manentem vivam, sanam, realiter humanos actus producente, mente corporeque salvo, viribus integerrimis pollentem, hactenus extasse, et una cum supradictis filiabus suis in supradicta ditione habitasse, quam sic prospere cum charissimis pignoribus suis viventem Deus Teroptimus Maximus diutissime servet. Dabamus Stanislaopoli, die secunda mensis Januarii, Millesimo septingentesimo quinquagesimo anno. Stanislaus Krzywokolski, Venator Terrae Nurensis. Locus sigilli ejusdem usitati.

Inducta Relationum Castrensiarum Halicensium

Tomus 259, pag. 1 — 2.

II.

Actum in Castro Haliciensi Sabbatho in crastino festi Circumcisionis Christi Domini (2. I) Anno Domini 1751.

Testimonii per Krzywokolski Orlikowey dati oblata.

Ad Officium Actaque praesentia Castrensia Capitanealia Haliciensia personaliter veniens generosus Stephanus Nowakowski, obtulit eidem Officio

¹⁾ В обляті хибно «communito».

et ad acticandum porrexit literas testimoniales a Magnifico Stanislao Krzywokolski, Venatore Nurensi, Commissario Generali Bonorum Illustrissimi Potocki, Castellani Cracoviensis, Exercituum Regni Supremi Ducis, in rem et personam Illustrissimae Comitissae de Orlik datas, manu ejusdem Magnifici Commissarii subscriptas et sigillo communitas, de tenore sequenti.

Ego Stanislaus Krzywokolski, Venator Terrae Nurensis, Bonorum Illmi Josephi a Potok in Ducatu Zbaraziensi, Stanislawow, Niemierow, Brody etc. Potocki, Castellani Cracoviensis, Exercituum Incliti Regni Poloniae Supremi Ducis Generalis Commisarius, elapsi anni initio annuendo postulatis Illmae Annae Comitissae de Orlik literis testimonialibus, testificavi existentem hisce in oris ac in vivis extantem eandem Illmam Magnificam Annam Comitissam Orlikowa, cum vero et praesenti inchrato feliciter anno ad dandas exarandasque praesentes a praefata Illma Orlikowa convenientes, satisfaciendo postulationi ejus, omnibus et singulis praesentibus literis, seu ad quem spectare videbunt, praevia omni venerationis et debiti cultos praestita humanitate certam indubitamque fidem facio, praesentavi se mihi personaliterque mecum colloqui Illmam Annam Comitissam de Orlik, olim Illmi Philippi Orlik, Supremi Exercitus Zaporoviensis Ducis consortem derelictam, una cum filiabus suis Barbara et Marianna, cum eodem supradicto olim marito suo, procreatis, supplicando, quatenus vitae superstitis integrae valetudinis ejus ac filiarum tenore praesentium fidele deponerem testimonium, cujus affectationi requisitionique satisfaciendo, indubitata certitudine ad ¹⁾ inconcussam omnium defero notitiam, supradictam Annam Comitissam de Orlik cum recensitis filiabus suis hic Stanislaopoli, in Palatinatu Russiae, Terro vero Haliciensi existenti, ditione autem Illmi Castellanni Cracoviensis, Supremi Exercituum Regni Ducis ob commodius manendi locum permittente ²⁾ eodem Illmo Supremo Duce manentem vivam, sanam, realiter humanos actus producentem, mente corporeque salvo viribusque integerrimis pollentem, hactenus extasse eo, et una cum supradictis filiabus suis in supradicta ditione habitasse, quam sic prospere cum charissimis ³⁾ pignoribus suis viventem, Deus Teroptimus Maximus diutissime servet. Datum Stanislaopoli, die secunda mensis Ianuarii, Millesimo septingentesimo quinquagesimo primo anno. Locus sigilli caca-rubra insigniti. Stanislaus Krzywokolski, Venator Terrae Nurensis.

Ind. Rel. Castr. Halic.

T. 260, pag. 5 — 6.

III.

Actum in Castro Haliciensl feria 2-da pridie festi Sancti Pauli Apostoli (24. I) Anno Domini 1752.

¹⁾ В обляті хибно «et». ²⁾ В обляті з 2. I. 1750 є «permittente», в обляті з 2. I. 751 «praetermittere» (sic!). ³⁾ В обляті хибно «harissimis».

Literarum testimonialium in rem Orlikowa servientium oblata.

Ad Officium at Acta praesentia Castrensia Capitancalia Haliciensia personaliter veniens Illustris Magnifica Anna de Orlik, olim Illustris Magnifici Orlik, Exercitus Zaporocensis (sic!) (Ducis) ¹⁾ consors, obtulit et ad acticandum eidem Officio porrexit literas testimoniales per Illustrem Magnificum Potocki, Palatinum et Generalem Terrarum Kijoviae, loci praesentis Capitaneum, in rem suae offerentis datas, manu ejus propria subscriptas et sigillo communitas, tenoris sequentis.

Stanislaus a Potok in Ducatu Zbarazensi, Stanisławow, Niemirow, Krotoszyn et Brody Potocki, Palatinus et Generalis Terrarum Kijoviae, Haliciensis, Kołomiensis, Lezayscensis, Sniatynensis etc. Capitaneus. Ommibus et singulis, ad quos seu quem praesentes devenerint, notum habere volp. Quia postulationi I. Mcae Annae Comitissae de Orlik, olim I. Mci Orlik, Exercitus Zaporocensis (sic!) Ducis, consortis relictæ viduae, satisfaciendo subveniendoque, ejus negotio in dandis hisce literis testimonialibus certam indubitatumque fidem facio et ad incorcussam omnium, quorum interest, defero notitiam, supradictam Illrem Mcam Annam Comitissam de Orlik, cum filiabas suis Barbara et Anna (sic!) ²⁾, ex olim Illri Mco Orlik progonitis, hic Stanislaopoli, d t' one mea haereditaria, ob commodius manendi locum, habitantem, actualiter vivam sanam esse et omnibus pollentem viribus, de cujus integra valetudine, ad quem magis spectare videtur, ut certum fiat et firmitus robur, praesentes obsigillare mando, propria subscriptas ³⁾ manu. Datum Stanislaopoli, die vigesima secunda Ianuarii, anno nunc currente Millesimo septingentesimo quinquagesimo secundo. Stanislaus Potocki, Palatinus et Generalis Terrarum Kijoviae. Locus sigilli ejus usitati.

Ind. Rel. Castr. Halic.

T. 261, pag. 199 — 200.

IV.

Actum in Castro Halicensi feria 2-da pridie festi Sancti Pauli Apostoli (24. I) A. D. 1752.

Ad Officium et Acta praesentia Castrensia Capitanealia Haliciensia personaliter veniens Illustris Mca Anna Orlikowa, Ducissa Zaporoviensis, obtulit at ad acticandum eidem Officio porrexit literas testimoniales legitimi ortus Mci Gregorii Orlik, ex Libro Metrices Ecclesiae Baturinensis ritus graeci, rut(h)enico idiomate ⁴⁾ depromptas, manu Venerabilis Parochi ejusdem Ecclesiae subscriptas, tenoris sequentis.

¹⁾ В обляті хибно «Ducis» опущено. ²⁾ В обляті з 1750 і 1751 є «Marianna».

³⁾ В обляті хибно «scripto». ⁴⁾ В обляті метрика переписана кириллицею дуже незручно лихим копістом.

Басілій Протопресвітеръ Батѣрїна, Парохъ Цркви Стѣла Хѣла Нїколаа. Понеже ѹрожена своего доводї тїи, до которїхъ належїтъ, нелатко знайдѹтъ, шбаче знаходїтї своего початкѹ законѡвѣнчаннаго и свѣдѣтелства имѣтї должнї сѣтъ, сіеже¹⁾ свѣдѣтелство їереѹ своїхъ Церквей и метрїк вныхъ шербѣтаюшїхъ са просящїмъ вїдатї покїнны сѣтъ, шбаче и азъ їерей Басїлій Протопресвітеръ Батѣрїна многочастнѣ ѹмоленъ, даемъ далъ свѣдѣтелство ш ѹроженю Высоко почтеннаго Младенца Грыгорїа ѡрлїка, егоже желанїю задосїтъ чїначы, сыа ш немъ вѣрне їзвѣстѹю по чїнѹ кз Метрїеѣ в цркви моеї шербѣтаемїа: Рокѹ Вжїго А. Ѱ. Б. [1702] мїа Ноебрїа дна 6 [5] азъ їерей Басїлій Палх[о]м^е²⁾ парохъ и протопресвітеръ Црквей Батѣрїнкой крестыхъ Младца на їма Грыгорїа сына Родїтелей законнѡвѣнчанїхъ їасне Велможнаго Фїлїпа ѡрлїка и Яннї женї его законнѡвѣнчанїей з Гѣрцїковъ. Родїтелїе крестнїе їасне Велможнї Іванъ Мазепа Гетманъ Войска Запорозкаго и Велможнї Пан Іван Хананейко [sic!] з Велможною Панею Вѣрою Кочѹбенїковою. Которомѹ свѣдѣтелствѹ вездѣ вѣра да сѹдетъ дана, пры звыклої печатї рѣкою ѹтверждаю моею. Дѣло са в градѣ Батѣрїнѣ дна К [20] мїа Марта Рокѹ Божого аѡмї [1748]. Басїлій Протопресвітеръ Батѣрїнскї.

Ind. Rel. Castr. Halic.

T. 261, pag. 201 — 202.

v.

Actum Castro Haliciensi feria tertia in crastino festi Circumcisionis Christi Domini (2. I) A. D. 1753.

Literarum testimonialium in rem Orlikowy datarum oblata.

(Письмо під повищим заголовком повинен був індукент на основі записки в протоколі т. 375 і на основі копії з пропонуваного оригіналу вписати в цілості до індукти. А між тим, хоча в протоколі (як VI) є записка достатньо суцільно згаданого листа і згадується про полішену копію з пропону-

1) В обляті виглядає се слово на „Ѣтеж“ або „Ѣгеж“. Без сумніву се перекручене „їеже“. 2) В обляті „Пахоє“ (sic!). Очевидно копіст опустив „м“, виконане над стрічкою, отже „Пахомє“, т. є. син Пахома. Пахома. Пор. подібні назви, утворені від хресного імени батька в Ф р а н к о: Причинки до української ономастики. Н а у к о в и й З б і р н и к, присвячений проф. М. Грушевському, Львів, 1906, ст. 105—108.

женого оригіналу, індукт мимого того, що в протоколі зчеркнув записку й зазначив «inductum», подібно, як кілька інших справ, до індукти не втягнув, вписавши до неї тільки заголовок, а пусті сторони наслідком неперепиання копії, в індукті перечеркнув, оставляючи в ній через те в т. 262, стор. 10 — 11 т. зв. «vasium»).

Ind. Rel. Castr. Halic.

Т. 262, pag. 10 — 11.

VI.

Actum in Castro Haliciensi feria tertia in crastino festi Circumcisionis Christi Domini (2. I) A. D. 1753.

Videatur hoc loco oblata literarum testimonialium a Mco Casimiro Hilchen, Dapifero Smolensciae, Bonoruml Mci Stanislai a Potok, in Stanisławow etc. Potocki, Palatini et Generalis Terrarum Kijoviae, Haliciensis ect. Capitanei Commissario Generali in rem Illustris Mcae Annae Comitissae Orlikowa, olim Imci Philippi Comititis Orlik, Exercitus Zaporoviensis Supremi Ducis consortis relictæ viduae datarum, manu ejusdem Mci Casimiri Hilchen, Dapiferi Smolensicae propria subscriptarum et sigillo ejus usitato communitarum, ad acticandum vero per Generosum Basilium Żarski per oblatam porrectarum, prout, restituto originali, copia patet sub signo Orlikowa ¹⁾.

Prothocollon Rel. Castr. Halic.

Т. 375, pag. 321.

¹⁾ Копія в «fasciculi copiarum» не заховалася і до індукти т. 262 не вписана.

МИКОЛА ГОРБАНЬ.

(Х а р к і в)

ДВА ЛИСТИ ЛЕЙДЕНСЬКОГО СТУДЕНТА-УКРАЇНЦЯ, 1763 РОКУ.

Великі торговельні звязки, що їх мала Україна у XVIII віці з західніми країнами — Польщею, Австрією та німецькими землями, одночасно сприяли і розвиткові культурних зносин України з цими державами особливо, а також і з іншими західньо-європейськими країнами. Подорожі закордон, щоб здобути собі освіту по вищих школах закордонних, були поширеним явищем. І не тільки сини багатой козацької старшини та багатшого міщанства їздили вчитися закордон, серед студентів закордонних шкіл є чимало осіб, що їхні батьки не посідають видатної ролі в суспільстві, що належать до бідніших кол населення. Досить нагадати хоч-би Сковороду з його мандрівками закордоном. Деякі з тих студентів виявляли великі здібності в науці, досить нагадати хоч-би Шафонського, що мав три докторських ступеня: правознавства, медицини та філософії. Можна сказати, що культурні звязки України у XVIII віці з закордоном охоплювали далеко ширші кола населення, ніж у першій половині віку XIX в. Чимало української молоді здобувало собі освіту і в Петербурзі та Москві. Наведені нижче два документи подають яскраві побутові риси, хоч і не широкого значіння, до історії здобування освіти закордоном у XVIII віці. Документи ці взято із справи № 16350 Харківського Центрального Історичного Архіву, Чернігівського Відділу.

19-го грудня 1765 року Державна Медична Колегія повідомила Малоросійську Колегію, що в місті Лейдені ¹⁾ помер лікар Олексій Сидорович, батько якого перебуває в Конотопі, та що після цього лікаря лишилися були книжки, продані за 93 карб. 38 коп. Отже Медична Колегія прохала повідомити наслідників того лікаря, щоб вони прибули до Петербургу по гроші, або-ж доручили кому їх одержати.

У червні 1766 року батько Олексія Сидоровича, неписьменний міщанин

¹⁾ Лейденський (Голандія) Університет у XVIII віці мав велику популярність. Засновано його в XVI віці. У XVII—XVIII віці це був великий науковий центр.

містечка Конотопа Сидір Іванов (прізвище його було Слинко, але він, як людина з бідніших кол населення, обходився частенько й без прізвища) подав до Малоросійської Колегії «нижайшее доношение», в якому вказував на те, що до Петербургу їхати йому по гроші нема рації («вразсужденіи не малаго разстоянія тѣ деньги, которые я тамъ в С. Пѣтербурги получить могу, в проездѣ туда и обратно издержать долженъ буду» — так писалося в доношеніі), а доручити одержати гроші йому нікому. Отже він прохав, щоб йому видали гроші із скарбу військового та щоб Малоросійська Колегія повідомила про меморією Державну Медичну Колегію, щоб та тіі гроші передала в похідну канцелярію графа П. А. Рум'янцева. На доказ того, що померлий у Лейдені лікар є дійсно його син, Сидір Іванов додав два його листи з Лейдена, що їх ми нижче друкуємо.

Після відповідних зносин канцелярських справа вирішена була так, як прохав того Сидір Іванов. І у вересні 1766 року він одержав належну йому спадщину «из скарбу войскового з сумки таможенной». Що-ж до листів, то вони залишилися підшиті до справи про видачу грошей і дійшли до наших днів.

Листи ці — наївні місцями — проте малюють в авторіві — синові неписьменного міщанина — людину, що дуже цінує науку, що любить її й надає їй великого значіння. Можлива річ, що в особі померлого дочасно лікаря Олексія Сидоровича тогочасне українське суспільство втратило майбутнього видатного культурного й громадського діяча, яким був, приміром, О. Шафонський, також вихованець Лейденського університету.

1-й лист.

Милостивой мой родитель батюшка Сидоръ Івановичъ!

Ежели вы изволите принять въ разсужденіе, какая то трудность въ томъ состоитъ чтобы писмо посылать въ мѣста не по тракту дорогъ изъ великихъ и славныхъ великороссійскихъ городовъ Москви, и Петербурга, населенныя, то за мое пятогодное къ вамъ необзиваніе, я предъ вами и братьями моими Матвеемъ съ сожителницею, малимъ Іваномъ и любезнимъ зятемъ отцемъ Симеономъ невиновать останусь. Я послѣ моего отъ васъ отѣзду изъ Конотопа, чрезъ Москву, приѣхалъ къ осени того году въ Петербургъ, гдѣ опредѣлившись въ службу ЕЯ ІМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА жилъ три годи, въ которіе отъ васъ одно толко писмо получилъ чрезъ Петра Щербацкого. Послѣ троихъ годовъ заслуживши себѣ въ службѣ ЕЯ ІМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА, за мое искусство, за доброе и честное поведеніе честь оберъ офицерскую; по прошенію и старанію моему отправленъ моремъ синѣмъ на коштѣ государевомъ въ чужестраннія земли, и государства заморскіе для достиженія і совершенія послѣ Петербургскихъ самихъ вышшихъ въ свѣтѣ наукъ, которыхъ уже черезъ два годи обучаюся. Написалъ бы я вамъ тое государство и городъ заморской въ ко-

торомъ я теперъ живу и учуся, толко въ нашемъ Конотопѣ ни одинъ чело-
вѣкъ не сищется которой бы вамъ ясно могъ расказати, на которой онъ части
свѣта состоитъ. Того ради ничего не упоминая скажу толко вамъ для спо-
собнѣйшаго понятія, что я такъ далеко от васъ нахожусь, что отъ Конотопа
до Москви — 671 верста, а отъ Москви до Петербурга — 734 версти, и такъ
отъ Конотопа до Петербурга 1405 то есть: тысяща четириста и пять верстъ,
а после сихъ отъ Петербурга чрезъ моря въ тѣ землѣ, въ которыхъ я теперъ
живу и честныхъ наукъ учуся, надобно ѣхать чрезъ восьмъ недѣль денно
и ночью, на кораблѣ (: то есть на судне, которое такой величины какъ
ваши клунѣ): чрезъ моря. Между тѣмъ объявляю вамъ. Что вы мене еще долж-
ни ждать три года, пока въ Россію пріѣду, и тогда къ вамъ навѣщу, и пріятел-
ей моихъ обрадую. Ежели Богъ восхоцетъ вамъ и мнѣ до тѣхъ поръ быть жи-
вимъ. Прошу васъ обо мнѣ не тужить, вѣдайте то, мои пріятели, что меня
Богъ благословить отъ чего и вы себѣ щастя и благословенія Божія надѣйтесь.

Р. S. Напишите ко мнѣ письмо и чрезъ людей въ Кіевъ ѣдущихъ пере-
шлѣте, въ Кіевъ на Подоль, а надпись чтобы была къ отцу дьякону Симеону
Глядииковскому церкви Покрова Пресвятія Богородици, и такъ онъ чрезъ
оказію ко мнѣ отъ васъ прислать хотя нескоро возможеть я къ вамъ чрезъ
его жъ присилать буду.

Синъ вашъ Алексѣй Сидоровичъ.

1763 году. Априля 2 дня изъ Лейдена.

На звороті листа такъ: Милостивому моему батюшкѣ Сидору Ивановичу
Слинку въ Городѣ Конотопѣ подати изъ Лейдена.

Другий написъ такий: получено мною сеп. 25 1763 года отъ отца архи-
мандрита брацкаго Самуила Миславского.

2-й лист.

Милостивой мой г-дръ любезный родитель,
батюшка Сидоръ Ивановичъ

Хотя я по сыновской моей должности сего 1763 году М-ца Априля 2 дня
письмо изъ далекихъ сихъ заморскихъ сторонъ, въ которыхъ я теперъ по
неизслѣдимой отъ Бога опредѣленной судьбѣ нахожусь, чрезъ Санктъ Петер-
бургъ, Москву и Кіевъ, по нѣкоторой оказіи и послалъ, въ которомъ все
мое чрезъ прошліе годы послѣ моей отъ васъ разлуки состояніе обстоя-
тельно описалъ, такъже и надежду моего къ вамъ благополучного приби-
тія, по крайней мѣрѣ послѣ троихъ годовъ, объявилъ, однакъ и теперъ скорого
и надеж-наго случая не упуская чрезъ Сосницькаго Чернѣговскаго полку
сотниченка ¹⁾ посылаю и сколько возможно старательство имѣть, припоминаю,
чтобы какъ вы такъ же и любезной братецъ Матвей Сидоровичъ малаго на-

¹⁾ О. Ф. Шафонський — син сотника сосницького, 1763 року він саме прибув
уже до Росії.

шего брата Івана въ Кіевскіе латинскіе школы для наукъ отослали и объ немъ всякое стараніе имѣли до тѣхъ поръ пока я къ вамъ обратно приѣду, и тогда какъ ево ежели будетъ добрымъ и нашколится въ добрыхъ и похвалныхъ дѣлахъ. Такъ же и васъ зъ братомъ Матвѣемъ всѣмъ добрымъ награждать не оставляю.

Я теперь денегъ на всякой годъ по триста и шестьдесятъ рублей, что я и впрежнемъ писмѣ объявилъ, отъ Милостивой Государинѣ получаю, и оберъ-офицерскую честь имѣю.

1763 году мця іюля 28 числа написано изъ Лейдена.

Р. S. Отецъ Симесн Григоріевичъ любезнѣйшей мой зять, постарайся какъ возможно Івана малого моего брата, такъ же и твоего сина буди живъ въ школы Кї вскїе отослать и объ ныхъ какъ отецъ попеченіе имѣтъ покамѣсть я приѣду и ихъ обеихъ въ люди производить постараюсь, васъ моихъ пріятелей синъ, братъ и шуринъ Алексѣй Сидоров.

АКАД. МИКОЛА ВАСИЛЕНКО.

(Київ).

«ПРАВА, ПО КОТОРЫМЪ СУДИТСЯ МАЛОРОССІЙСКИЙ НАРОДЪ», ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ДЕРЖАВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ XVIII ВІКУ.

Наука історії українського права розвинута й досліджена мало. Головні питання її ледве зачеплені науковим дослідженням. Джерела її докладно не з'ясовані, не вивчені, не вичерпані. Взяти, наприклад, хоч-би історію досліджування такого інтересного пам'ятника, як «Права, по котормъ судится малороссійській народъ». Скоро мине 50 літ з того часу, як покійний проф. О. Ф. Кістяковський надрукував його в році 1879 і тим вивів його з забуття, а й досі досліджування цього пам'ятника не подвинулося вперед і не вийшло за межі його зовнішньої історії. Зміст і історія його норм не звертала на себе ширшої уваги, і дослідники инколи тільки, мимохідь, звертались до «Прав», щоб доповнити кількість своїх аналогій. Між тим виучування норм «Прав» заслуговує й самостійної уваги. Що правда, «Права» не були діючим правом. в формальному його розумінні. Вони не набули законодавчої санкції, не були затверджені законодавчою владою, не були опубліковані звичайним для законів XVIII в. порядком. Обов'язкової сили норми, в формуліровці «Прав», не мали. Але для історії права пам'ятник од цього не губить свого значіння. «Права» не були якимсь новим кодексом; вони були кодифікацією існувавшего права, яке пристосовувалося до сучасного моменту і сучасних правничих понять. З цього боку збірник має великий інтерес для виучування. Не кажучи вже про те, що на Україні була переведена фактична кодифікація законів раніш, ніж в цілій Росії, норми, що ми їх зустрічаємо в «Правах», одбивають на собі характерні риси того соціального устрою, що виробився в Лівобережній Україні в середині XVIII віку. Хоч головними джерелами для кодифікації «Прав» і були далекі од XVIII ст., по часу свого повстання правничі кодекси та книги, як Литовський Статут та книги магдебурзького права, але кодифікатори широко використовували діюче звичайове право. Через те

старим нормам було надано сучасного змісту і на них відбилися сучасні кодифікації правні поняття. Тому виучування їх може дати цінний матеріал не тільки в правному, ба і в соціологічному відношенні—для історії українського суспільного устрою тих часів.

«Права» в своєму заголовці підкреслюють, головним чином, закони, по яким «судится малоросійській народъ»,—це переважно закони цивільного, карного права, судового устрою та судочинства. Але кодифікатори рішуче не відокремили їх од норм права державного та адміністративного, особливо там, де мова йде про порушення цих норм. З боку цілності правової системи кодифікаторам можна зробити закид. Коли-ж ми цікавимось «Правами» тільки як правовим джерелом для виучування державного права Лівобережної України XVIII в., то якраз порушення правової системи й дає нам важливий матеріал. Його не може обминути дослідник.

В нашій коротенькій замітці ми не маємо на меті вичерпати цей матеріал. Нашим завданням буде звернути на нього увагу дослідників історії українського державного права і тим підкреслити важливість всебічного виучування «Прав», як правового пам'ятника, хоч він і не набув законодавчої сили. Пам'ятником ми цікавимось не як кодексом, а як історично-правним джерелом, з якого ми можемо дізнатись про той правовий фундамент, що його підводили українські юристи XVIII ст. під фактичний стан речей, під той устрій, що на підставі ступневого розгалуження клас, починаючи од Богдана Хмельницького, виріс до середини XVIII ст. Однак було-б помилкою дивитись на «Права», як на таке джерело державного права, що відбиває на собі цілком фактичний стан речей. В чому правні норми нашого пам'ятника йдуть далі життя. Тому щоб встановити правдивий стан речей, треба обов'язково норми «Прав» перевіряти архівним матеріалом. Тоді тільки ми будемо мати вірне уявлення про державний устрій Лівобережної України в тих його галузях, що їх торкаються «Права». Зараз це, однак, не може бути нашим завданням.

«Права» повстали в середині XVIII ст. Закінчені вони були кодифікацією в році 1743. Це був час, коли гетьманської влади вже фактично не існувало, хоч вона остаточно й не була скасована. Інституції, що заміняли гетьманську владу, не набули сталих форм. Тому про них в «Правах» згадується тільки в розділі про судовий устрій, де перелічені численні інстанції українських судів (Гл. VII арт. 3 п. 3—6).

Україна була з'єднана з Росією, де панував самодержавний режим. Тому зверхньою владою, владою «предержащею» «Права» визнають монарха самодержця, що керує державою. Влада його виходить од бога. Одному монархові належить право видавати закони і встановлювати права. Ніхто другий в державі такого права не має. Монарх є верховний суддя. Він од бога має меч захищати церкву і державу. До нього належить вища судова апеляція (Гл. III арт. 1-й п. 1-й та 2-й).

Нарід, що був підвладним монархові і для якого монарх видавав закони, був підданим монархові (Гл. III арт. 1, п. 1, арт. 7, п. 1). Одначе цей термін не набув твердого значіння. Підданными звалися й селяни, що одбували послухи та повинності державцям маєтків (Гл. IV арт. 8).

«Права» відріжняють людей «духовного й мирського чина і званія» (Гл. IV арт. 3, п. 1), «шляхетського та воїнського чина і званія» (Гл. IV, арт. 5), посполитих (Гл. IV арт. 7) та міщан (Гл. V арт. 1 п. 4-й). Крім того відріжнялись иноземці (Гл. I арт. 1-й, IV арт. 1, п. 2, гл. V арт. 1, п. 1-й), Цигани, Татари, Євреї (Гл. XXX).

Серед людей духовного чина монахи ніякими правами як політичними, так і цивільними не користувались, бо «монахи за умерших міру по правам почитаются» (Гл. XIII арт. 18 п. 1-й). Що-до білого духівництва, то воно складалось з приходського духівництва, посади якого в приході заміщались по обранню прихожан (Гл. VI арт. 3). Було обмежено обрання в священники людей воїнського званія (Гл. VI арт. 4-й) та підданих державців без згоди останніх. Біле духівництво прирівнювалось, в правному відношенню, до шляхетства (Гл. 20 арт. 46 п. 7). Воно підлягало загальним судам, а в своїх духовних справах—судам духовним (Гл. VI арт. 1 та 2). Цим же судам підлягали управителі, служителі та піддані як монастирські, так і інших духовних осіб (Гл. VI арт. 2-й п. 2-й).

Кого розуміють «Права» під назвою воїнських людей? На це відповідає арт. 3-й глави п'ятої, де перелічуються козаки, компанійці та інші їм подібні. Вони ставляться поруч з шляхетством і тим наближаються до нього. Завсігди йде мова в «Правах» «про шляхетского и воинского званія людей» разом (Гл. IV арт. 2, арт. 6-й і т. д.). Навіть в артикулі, де мова мовиться про набування стану шляхетського та воїнського, про них говориться разом. Правно вони не відрізняються в «Правах». Умови дошукування їх стану були однакові. Той належить до шляхетського та воїнського «козачого» стану, хто з предків своїх, од прадіда, діда, батька, походить, по чоловічій лінії, з цього стану. Доказом мусили бути давні компути та свідоцтва старожильців. Коли-б їх не було, належність до шляхетського та воїнського стану можна доводити свідоцтвом за присягою родичів по батьківській лінії. По лінії матчиній доводити таким свідоцтвом не дозволялося (Гл. IV арт. 6 п. 2). Без суда їх не можна було арештовувати крім як в справах політичних та карних (Гл. IV арт. 2-й); не можна було також «верстать и порабощать в посполитіе» (Гл. IV арт. 6 п. 1-й). Тільки їх можна було обирати на уряди (Гл. IV арт. 1-й п. 2). Вони користувались вольностями та свободами в праві володіння та розпорядження землею, правом осаджувати слободи, будувати млини, заводи, то-що (Гл. IV, арт. 3, 4, 5). Це право їх непорушно (Гл. IV арт. 3 п. 6-й, арт. 6 п. 1-й). Жінка по походженню із шляхетського та воїнського стану, що виходила заміж за посполитого, губила свій попередній стан вмісті з своїми дітьми од цього шлюбу. Жінка-ж

посполитого стану, коли виходила заміж за шляхтича та воїнського стану чоловіка, робилася з дітьми належною до цього стану, аж поки вона не виходила заміж за посполитого. Діти-ж її залишалися в шляхетському та воїнському стані (Гл. IV, арт. 7).

Така невідокремленість шляхетського стану од воїнського в «Правах» і паралелізм їх походить од фактичного стану речей, бо якраз в середині XVIII ст. питання про українське шляхетство і його правне положення, а також хто до нього мусить належати, тільки що намічалось. Була течія в суспільстві, що козаків теж зараховувала до шляхетства, і це питання остаточно було вирішено тільки на підставі жалованої грамоти шляхетству.

В правному відношенню, шляхетство та люди воїнського стану відрізнялися од посполитих. Тому ніхто з посполитих не мав права засвоювати собі «чести и вольности шляхетскаго или воинскаго званія людей» (Гл. IV арт. 10). В суспільстві посполиті рахувалися за нижчу верству. Посполитий засвоївши собі шляхетський та воїнський стан порушував «честь і вольність» його (гл. IV арт. 10). Через те було деяке обмеження в правах посполитих. Заборонено було купляти їм землі у людей шляхетського та воїнського стану (Гл. IV, арт. 10). Посполитий, що оженився на дочці воїнського стану, не міг одержати після жінки землі (Гл. IV арт. 9 п. 3-й). Посполитого не можна було обирати ни в які воїнські чини (Гл. IV арт. 1, п. 2-й).

Посполиті, що були в володінні володільців маєтків, звалися підданими (гл. IV, арт. 8, п. 1-й). Вони повинні були оддавати володільцям «надлежащее послушаніе і повинность». За неслухнянство володілець міг їх карати, а в карних справах відсилати до загального суду (Гл. IV, арт. 8 п. 1-й). Правно піддані були особисто вільними людьми (Гл. IV арт. 8 п. 2-й). Коли-ж вони залишали попереднього володільця і добровільно переходили до другого, або на інше місто, то мусіли оставити попередньому володільцю будинки, нерухомість і засіяний хліб (Гл. IV п. 2-й). Ніхто крім володільця не міг вимагати од підданих його роботи (Гл. IV арт. 8, п. 3). Землею піддані могли володіти свобідно, але ні продати її, ані наняти без дозволу володільця маєтку вони не могли (Гл. IV арт. 9 п. 1 і 2).

«Права» не дають нам правного визначення, кого саме вони розуміють під назвою міщан. Говорячи про обрання городських урядників, вони вимагають, щоб воно переводилось «въ обикновенное время при собраніи всѣхъ мѣщанъ, тако жъ цеховыхъ людей и всего посполства вольными ихъ голосами» (Г. XXVI арт. 1 п. 1-й). Таким чином міщани, з правного боку, це не тільки мешканці міста, але окрема класа населення, що користувалась і особними правами. Урядники міста обиралися не з мешканців міста взагалі, а тільки з міщан і мусіли відповідати певним вимогам: бути постійними міщанами, людьми відомими, чесними, розумними, доброго по-

ходження, середньої заможности, то-що. Не всі міста, в правному відношенню були однакові. Вони поділялися на «упривілейовані» та «неупривілейовані». Перші мали магістрати із войтів, бурмистрів, райців та лавників, неупривілейовані—ратуші із одного войта та трохи тільки бурмистрів (Гл. XXVI, арт. I п. 1-й). «Права» мовчать про правне положення ріжних шарів населення в місті і містять тільки правні норми, що торкаються управління та суду міста, себ-то матеріял, головним чином, що-до адміністраційного права (Гл. XXVI).

Чужоземці підлягали силі загальних законів (Гл. I арт. 1-й). Землею вони могли володіти, і воїнська служба чужоземців на Україні допускалася (Гл. V арт. I п. 1-й), але в чини вони не могли бути обрані, як і взагалі закордонні люди і люди не православної віри (Гл. IV арт. 1 п. 2-й).

«Права» відрізняють правне положення Циган, Євреїв, Татар та невірних, себ-то поганців, що будуть приїздити на Україну. Вони підлягали також загальним законам. Правне джерело так характеризує Циган: «цигане, такъ въ Малой Россіи живущіе и волочащіесь, по природѣ и по всѣмъ своимъ обхожденіямъ суть непостоянныя, и свои промысли не такъ пристойнымъ трудомъ, якъ самимъ обманствомъ съ обидою и убиткомъ народнимъ отправляютъ, да они жъ цигане вне общества состоятъ, и никакому обществу въ народныхъ должностяхъ вспомошествованія не делаютъ, но яко бродяги и неосѣдлые, вездѣ волочатся» (Гл. XXX арт. 1-й). Раз Цигани визнаються поза суспільством, звичайно вони не могли прирівнюватись до інших клас суспільства і користуватись, треба гадати, громадянськими правами.

Євреям і Татарам, а також іншим невірним людям взагалі не дозволялося жити на Україні і рахуватися українськими мешканцями. Через те права їх на Україні були обмежені. Ніяких урядів займати вони не мали права, також не мали права брати відкупи, набувати нерухомість, домів, ґрунта. Із них Татарам дозволялося тільки наймати дома та комори для житла підчас своїх купецьких промыслів. Євреям-же заборонялося спеціально «жити за ким-небудь в шинках та дворах», себ-то бути од когонебудь шинкарями та управителями. Їм, як і взагалі всім «невірним», не дозволялося носити на Україні «відмінний одяг», «необыкновенное платье», як це визначають «Права» (Гл. XXX арт. 2-й п. 1-й, арт. 9-й). За релігійними, треба гадати, мотивами, вихрести прирівнювалися до шляхти та людей воїнського стану, але з обмеженням: їх не можна було обирати на уряди. Повними правами починали користуватись тільки їх діти (Гл. XXX арт. 2-й п. 4-й).

Коли залишити на боці міщан з їх особливим адміністраційним та судовим устрєєм, про що мова була вище, тільки шляхті та людям військового стану належало право займати уряди і таким чином приймати участь в адміністрації Лівобережної України середини XVIII віку (Гл. IV

арт. 1 п. п. 1 та 2-й). Уряди старшини заміщалися по обранню. Воно мусило переводитись «вільними голосами», себ-то без примусу, «без всякої страсти», себ-то без пристрасти. Кандидатами могли бути тільки тубільці («из здешнихъ родимцовъ») «из людей заслужонихъ, годнихъ, добрихъ и въ вѣрности не подозрительныхъ», (Гл. IV арт. 1 п. 1-й). Чужоземці, чужовірці та вихрести не мали права бути обрані кандидатами на уряди. Рівно заборонено було обирати і посполитих (Гл. IV, арт. 1-й, п. 2). Один із кандидатів, обраних на уряд, затверджувався на посади «вищим правлінням» і присягав цареві (Гл. IV, арт. 1-й, п. 1-й). Уряд він займав доживотно. Звільнити його можна було тільки по суду. (Гл. IV арт. 1 п. 5), або по його добровільному проханню (Гл. IV арт. 1 п. 4). В цьому останньому випадкові урядника звільняли «с подобающею честью или съ підвищенієм чина». В війську, в установах, в засіданнях урядники займали міста по старшинству своїх посад (Гл. IV арт. 1-й п. 3-й).

З огляду на те, що служба одбувалася виключно шляхтою та людьми військового стану, їх маєтки, як джерело до їх матеріальних засобів, строго охоронялися законом, і «Права», крім загальних норм власності, містять в собі спеціальні норми в главі IV «о вольностях и свободах малороссійскихъ», які торкаються шляхти та людей воїнського стану, як станів виключно службових. Ми знаходимо тут постанови про силу царських жалуваних грамот, про вільність для шляхти та військового стану людей користуватись і розпоряджатись нерухомістю, себ-то маєтками (Гл. IV арт. 3), про охорону їх володіння, про вільне право осаджувати слободи, будувати млини, заводи (Гл. IV, арт. V), про владу володільців маєтків над їх підданцями та їх ґрунтами. то-що (Гл. IV, арт. 8-й).

Володіння маєтками та землею примушувало шляхту та людей військового стану—козаків до обов'язкової військової служби. Чужоземці, що володіли на Україні маєтностями, повинні були теж одбувати військову службу (Гл. V арт. 1 п. 1-й), а також і міщани в випадках загальної небезпеки для країни (Гл. V арт. 1 п. 4-й).

Глава п'ята «Прав» містить в собі артикули, що регулюють взагалі військову службу та її одбування. Доповнена та пояснена архівним побутовим матеріалом, глава ця може дати повну картину військової служби на Лівобережній Україні, середини XVIII століття. Тому вона дуже цікава і з правного й з побутового боку. |

Хоч служба одбувалася з маєтків, але вона носила особистий характер. Кожний одбував військову службу за себе (Гл. V арт. II). Кількість маєтків тут не відогравала ролі. Хто мав кілька маєтків, служив тільки за один (Гл. V арт. 2-й). Бездітні вдови, або з недорослими дітьми і ці останні були вільні од виправи до війська, аж поки вдова вийде заміж, а діти виростуть (Арт. 1 п. 2-й). Брати, що мали нероздільний маєток, мусіли виряджати до війська з себе одного (Арт. 1 п. 3-й). Хто заставив свій маєток

другому, все-ж повинен був з нього служити (Арт. 5). Од військової служби не визволялись і ті, що були безгрунтовні, але жили з відсотків та торгового промислу, а рахувались все-ж серед людей військового стану, себ-то козаків (Арт. 6). Словом, «Права» звернули пильну увагу на те, щоб припинити можливість ухилитись од військової служби. Без наказу ніхто не міг бути звільненим од неї, хіба він був зайнятий на державній службі (Гл. V арт. 10). Од походу можна було звільнити тільки на підставі певних причин, як то хвороба, пожежа, грабіж вдома або на путі, смерть близьких, можлива руйнація майна з приводу відсутности хазяїна, то-що. (Арт. 8). Зовсім звільнити од військової служби можна було тільки в випадку старости, старезности та каліцтва. В такому випадкові звільненого заступав в війську хто-небудь з спадкоємців. Недорослі, як звичайно, звільнялися до повних літ (Гл. V арт. 9).

Порядок явки в військо та до походу «Права» накреслюють такий. Кожний військового стану чоловік повинен був з'явитися на огляд особисто, зо всім військовим приладдям, рушницею, конем, то-що. Таким він записувався і до реєстру і мусів в такому приладді служити до повороту з походу. Старшина повинна була спостерігати, щоб при записі в реєстр не було зловживань з боку писарів (Гл. V арт. 11 п. 1-й).

Після одержання наказу про виступ в похід, старшина та козаки мусіли в призначений термін виступити з домів своїх, кожний під прапор своєї команди: бунчукові товариші—під бунчук гетьманський, значкові товариші—під корогву полкову; сотники. сотенна старшина та рядові козаки—під свої сотенні прапори. Місце їх збору призначалося наперед. Зібравшись туди всі і одержавши ордер, під командою того, кому вона була доручена, рушали далі в призначене місце, під корогву головного командира і там становились на місцях, призначених головним командиром. «Права» не називають його гетьманом або наказним гетьманом через те, що в пору кодифікації «Прав» гетьманської влади на Україні вже не було, і «головні командири» були установою, що не носила на собі постійних рис. Їми бували як українські військові старшини, так і російські командири, яких в 1730-х—1740-х роках перебувало чимало на Україні.

В похід йшли цілим військом, при чому командири повинні були вживати всіх заходів, щоб не було шкоди од військових людей громадянам, біля дворів і через землі яких військо переходило. Більшість цих заходів, що про них згадують «Права», не оригінальні: про них говорить ще Литовський Статут («Права» гл. V арт. 13 п. 1-й, арт. 14—20).

Військові прапори у вищих та інших команд несли хорунжі. Вони повинні були охороняти прапори в бою і не оддавати в руки ворога. Коли не можна буде охоронити, то треба прапор одірвати і все-ж таки його зберегти. З огляду на такі важливі обов'язки хорунжого, в цей чин «Права»

вимагали обирати «человѣка достойнаго, заслужонаго и ни въ чемъ неподзрительнаго» (Гл. V арт. 13 п. 3-й).

За відхід з походу або од військових дій загрожувала смертна кара (Гл. V арт. 17).

Після скінчення походу військо розпускалося по домам, але не зразу. Війську не дозволялося залишати свого командира, а йти з ним сумісно походним порядком до призначеного місця, яке буде призначено для розпуску війська (Гл. V арт. 21 п. 1-й). Учасникам походу командири вищі мали право видавати атестати з посвідкою участі в поході (Гл. Арт 21, п. 2-й).

Усякий старшина-командир повинен був обов'язково зберігати в своїй походній канцелярії, на випадок справок, списи військових людей, що були під його командою.

З цих прикладів, які не мають на меті вичерпати матеріал, а тільки підкреслити його, видно, яке важливе джерело уявляють з себе «Права» для виучування сучасного їм державного права. Ми не можемо сказати, що дослідники не користувались «Правами» з цього боку. Нагадати хоч-би праці проф. М. Е. Слабченка або нову працю галицького вченого д-ра Миколи Чубатого «Про правне становище церкви в козацькій державі». Однак систематичного виучування «Прав», як джерела державного права, ще не було, не було також порівняння його норм, що-до державного права, з фактичним матеріалом, який дають нам архіви. На це ми і хочемо звернути увагу дослідників. Тепер, коли численний і дорогоцінний матеріал для виучування державного права України, знову повертається на Україну з московських архівів, коли виявляється для українських вчених можливим більш широко використовувати його, нам здавалося доречним звернути увагу і на потребу використовувати для державного права «Права, по котрымъ судится малороссійській народъ», поставивши їх в світло архівних матеріалів.

ПРИНАРХ ЧЕРКАСЬКИЙ.

(Київ).

ЧИ ВПЛИВАВ Г. Н. ТЕПЛОВ НА ГЕТЬМАНА РОЗУМОВСЬКОГО В ЙОГО УПРАВЛІННІ УКРАЇНОЮ?

I.

У біографічній літературі про Г. Н. Теплова панує думка, що «Теплов, користаючи з необмеженого до нього довір'я (гетьм. К. Г. Розумовського); ...всевадно керував ним (гетьманом) в управлінні Україною» ¹⁾, був за «політичного директора, інспектора й ментора Ясновельможного» ²⁾, ба навіть був за «неявного правителя» України ³⁾. Коли-ж хто мав намір визначити офіційне становище Теплова при гетьмані, то не міг більше сказати за те, що Теплов був лише за «управителя справами» гетьманськими ⁴⁾, за «радника» при ньому ⁵⁾. Сконцентровано наведені думки в оцих ось рядках: «Без Теплова проте Розумовський скрізь був як без рук, тому перед відїздом він просить дати йому одного Теплова для управління хатніх гетьманських справ», на що імператриця відповіла велінням: Теплову бути при гетьмані «завжди в такій ролі, в якій гетьманові ласкаво захочеться, зважаючи на його (Теплова) чин, і утримання своє мати від гетьмана». «Управління хатніми гетьманськими справами» було лиш за ширму; по суті-ж Теплов керував не лиш «хатніми», а й цілою сукупністю справ гетьманських. Він був, за Соловйовим, за ментора лінивому Розумовському, якому скучно було в Глухові. Про його виключну роль в справах управління можна

¹⁾ Лонгинов, Биографические сведения о русских писателях XVIII в., Рус. Старина, 1870 р. т. II, с. 194; подіб. Дм. Бантыш-Каменский, «Словарь достопамятных людей русской земли», стор. 134—135; Н. П. Семенов, «Биографические очерки сенаторов по материалам, собранным П. И. Барсовым», Чтен. в Общ. Истории и Древн. Росийск. За 1886 р. кн. II, ст. 18; И. Каманин, «К биографии Г. Н. Теплова», Киев. Стар. Т. XXIII, від. 2, стор. 34.

²⁾ А. А. Васильчиков, «Семейство Разумовских», т. I, стор. 152; В. Г. «Справка о Тепловѣ», Киев. Стар. т. XVII, стор. 374; акад. М. П. Василенко, «Г. Н. Теплов і його записка о непорядках в Малоросії», Зап. Укр. Наук. Т-ва в Києві, т. IX, с. 16.

³⁾ В. Г., ор. cit, стор. 374.

⁴⁾ Гельбиг, «Русские избранные», Рус. Стар. за 1886 р. ч. 10.

⁵⁾ Митр. Евгений, «Словарь светских писателей», с. 206.

зробити висновок на підставі того, що найзнатніші Українці вважали за свій обов'язок їздити до нього з віншуванням з приводу народження йому доньки¹⁾. Теплов «звичайно супроводив гетьмана у всіх подорожах по Україні й до Петербургу. Хоч іноді лишався (він) на Україні, коли гетьман був у Петербурзі. У такому разі Теплов немов-би заступав гетьмана і підписував навіть ордери. Коли генеральна канцелярія почала якось відмовлятися видавати підводи по подорожніх, що їх підписав був Теплов, то гр. К. Г. Розумовський зробив їй догану»²⁾.

Коли ми звернемося до сучасника гет. Розумовського й Теплова, який (сучасник) протягом довгих років день за днем записував тогочасні події й дрібні факти,—генерального підскарбія Якова Марковича, то побачимо, що такого виключного впливу Теплова на гетьмана, як про це мова мовилася вище, не було й не могло бути.

По-перше, тому фактові, що найзнатніші Українці заїздили до Теплова з віншуванням з приводу народження в нього доньки, не можна надавати такого величезного значіння, яке йому надають. У «Записках» Марковича читаємо:

(р. 1751 серпня) 21 «П(ан) Михайло (Скоропадський, підскарбій генеральний) заболів тяжко на кульшу; знать простудив. П о с і щ а в е г о Т е п л о в , Г р и г о р і й Н и к о л а е в и ч ...»³⁾

(р. 1752 Січень) 4. «Їздили ми всі рано до Теплова і поздравляли его родившеюся вчера дочерью»⁴⁾.

«9. Їздив к Теплову і просив его бити медіатором по ділу моєму с Мейером»⁵⁾

(р. 1759 Березня) «27. Бил у п. писаря генерального, послі у Теплова і с ним і прочими обідав у обозной генеральной ради іменин сестри ея, а жени Теплова»⁶⁾.

(Квітня) «19. Отослав к Теплову книги на русском языке: Хроніку о русских народах, а на латинском—польскую исторію в 3 томах»⁷⁾.

(Грудня) «30. Били ми (Маркович з дружиною) у Теплова, где і обідали і до вечора просиділи»⁸⁾.

(р. 1764 січня) «23. Їздив до Глухова, був у графині (Розумовської) і Теплової і просив їх на весілля»⁹⁾.

«25. Сьогодні було весілля падчерки нашої. В посажених отцях і матерях були обозний генеральний С. Кочубей з Матроною Герасимівною Тепловою і Ник. Ів. Рославлев, генерал поручик, з Скоропадською»¹⁰⁾.

З наведених виписок ми бачимо, що з Тепловим водила знайомство українська старшина, з якою він поріднився, і в одвідуванні чи Тепловим

¹⁾ «Русский Снографический Словарь», р. 1912, с. 472—473. ²⁾ Акад. Василенко, *op. cit.* стор. 17 з покликуваннями на А. А. Васильчикова, *op. cit.* т. I, с. 161, 180, 181. ³⁾ «Дневныя записки Малроссійскаго подскарбія генерального Якова Марковича», М. 1859, ч. 11, с. 298. ⁴⁾ *Ibid.* с. 300. ⁵⁾ *Ibid.* с. 301. ⁶⁾ *Ibid.*, с. 358.

⁷⁾ *Ibid.* с. 359. ⁸⁾ *Ibid.* ст. 363. ⁹⁾ *Ibid.* с. 389. ¹⁰⁾ *Ibid.*

хорого Скоропадського чи старшиною Теплова з того чи іншого приводу нічого надзвичайного, що свідчило-б за запобігання старшини перед Тепловим, не було: це звичайні стосунки поміж знайомими—не більше; робити з них висновок про виключну роль Теплова в справах управління Україною нема ніякісіньких підстав.

По-друге, що-до супроводу Тепловим гетьмана в його подорожах та інциденту з подорожнім, у тих самих записках читаємо:

(р. 1751 липня) «13 Грамоту... і клейноди проводили с церемонією із гетьманського дома в церков... Клейноди везени генеральною старшиною; бунчук і знамя верхом, а печать, бұлаву і грамоту в каретах. Послі сам гетьман їхав. Так і назад. Грамоту до церкви віз Теплов, а із церкви судія генеральний Горленко» ¹⁾.

(р. 1752 травня) «8. Рано були в двірці гетьманським. Гетьман і при нім Теплов, генеральні: обозний, писар і осаул Якубович і бунчукових (товаришів) 10, отпустилися об'їзжати полки» ²⁾.

(р. 1753 Листопада) «9.... Тарновський (бунчуковий товариш) приїзжав в генеральную канцелярію і подав два ордера гетьманські... 2-й, с репримандом за удержання подорожних Теплова і щоб впредь по его подорожним давати підводи на счет економической канцелярії» ³⁾.

З наведеного ми бачимо, що Теплов справді перебуває при гетьмані, але роль його невиразна: коли він везе царицину грамоту на гетьманство до церкви, то роль його тут була лиш передатчика від російського уряду грамоти, бо з церкви її віз вже генеральний суддя, який більш за інших міг розуміти її силу й значіння. Що-до реприманду за те, що генеральна канцелярія не дала коней по подорожнім, що їх підписав Теплов, то цей факт найяскравіше свідчить за те, що Генеральна Канцелярія—себ-то генеральна старшина, що, в відсутності гетьмана, правила безпосередньо справами гетьманщини—не мала Теплова за «заступника гетьмана», бо вона сама, а не Теплов, як це побачимо нижче, цю роль виконувала, а тому вона й поставилася так неухважно до його подорожніх. Хоча за це й був їй реприманд від гетьмана, але наказ гетьманський про те, щоб надалі давати підводи по подорожніх Теплова за рахунок «економической канцелярії», себ-то установи, що відала маєтковими справами гетьмана,—показує нам, що генеральну канцелярію в тісний кут загнало не те, що подорожні підписував Теплов, а те, за чий рахунок оплатити ті підводи: за рахунок скарбу чи гетьманської господарчої канцелярії. І ми бачимо, що гетьман зрозумів, що інтереси його власного господарства то не є інтереси державні, які обстоювала в даному разі Генеральна Канцелярія; от через що, розв'язуючи питання не на користь Теплова, який, очевидно, не відрізняв у да-

¹⁾ Ibid. с. 296. ²⁾ Ibid. с. 304. ³⁾ Ibid., с. 319.

ному разі приватних гетьманських інтересів од державних, гетьман зауважив Генеральній Канцелярії, щоб вона не перешкождала нормальному ходові його господарства.

З другого боку, випадок цей нам показує справжній круг відання Теплова: це завідування господарчими справами гетьмана. Теплов, як бачимо, «заступав гетьмана», але не в державній його діяльності, а в його приватній, господарчій царині. Теплов отже відігравав ролю гетьманського господаря, які за антецесорів Розумовського теж водили знайомство з генеральною старшиною і, як особи, близькі до гетьмана в його хатній царині, могли мати не аби-яке значіння для осіб, що сподівалися на ласку гетьманську.

Що Теплов справді завідував господарчими справами гетьмана, про це, на підставі документальних даних, говорить І. М. Каманін: «коли цариця надала Розумовському м. Батурин в довічне й спадкове держання, то забудування міста, спорудження гетьманського дому й всього до нього потрібного було доручено Теплому; він збирав робітників, розплачувався з ними, купував будівельний матеріал і инш., ведучи безперервну на папері боротьбу з генеральною військовою канцелярією, яка повинна була розпоряджатися збором з різних сотень по черезно майстрів і взагалі робочих людей і підвід» ¹⁾. Окрім цього, про обсяг відання Теплова свідчить такий випадок. Коли колегія чужоземних справ стала вимагати від гетьмана надсилати їй щомісячні відомості про прибутки та видатки скарбу українського, то генеральний писар Безбородько звернувся до Теплова з таким листом:

«Высокородный і высокопочтенный господинъ Коллежскій Советникъ, государь мой Григорій Николаевичъ... 1754 года сентября 7 да сего 755 года генваря 4д. прислани кего Ясновельможности... Гетьману... из государственной иностранных дѣлъ Коллегіи Ея и. в. грамоты о присылкѣ в ту коллегію... о собираемых в Малой Росіи доходахъ, в томъ числѣ и об индуктѣ, сколько оной было с іюня мсця 1750 года по учрежденіе новыхъ пограничныхъ таможенъ в приходѣ и куда имянно в расходѣ—обстоятельной сточнымъ показаніемъ вѣдомости и о протчемъ; изъ оныхъ... грамотъ понеже индуктовый збор с 1751 года до учрежденія пограничныхъ в Малой Росіи таможенъ, т. е. по минувшій 1754 годъ находился въ вѣдомствѣ экономической Его Ясновельможности канцеляріи, присемъ точныхъ копій к вашему высокородію сообщаю, в протчемъ пребывая Вашего высокородія, государя моего, покорный слуга Андрей Безбородко. 1755 года генваря дня в Санкт Петербургѣ» ²⁾.

З наведеного листа ми бачимо, що Теплов жадного офіційного при

¹⁾ «К біографии Г. Н. Теплова», Київ. Стар. 1888 р. т. XXIII, відд. 2, с. 84—85.

²⁾ Хар. Центр. Істор. Архів. Черніг. відділ, справа ч. 3504, арк. 11.

гетьмані уряду не займав (бо в офіційному листі не можна було не назвати його уряду), і мав не дуже великий чин колежського *с о в і т н и к а* ¹⁾, але очевидно, завідував економічною гетьманською канцелярією, коли генеральний писар звернувся до нього з вимогою надіслати потрібні відомості, які було зосереджено в названій канцелярії. Теплов в кілька день виконав цю вимогу, що можна бачити з такої відповіді Теплова:

«Високородный и высокопочтенный господаинъ Г е н е р а л ь н ы й п и с а р ь ²⁾, государь мой, Андрей Яковлевичъ. По письму вашего високородія, сего генваря от 15 д... полученному, т р е б у е м а я с п р а в к а (скільки въ году исходило суммы... отъ дому Его Я с н о в е л ь м о ж н о с т и) при семъ прилагается.—Вашего високородія, государя моего, покорный слуга Григорей Теплов. Генваря 18 д. 1755 году С. Петербург» ³⁾.

З наведеного видно, що обидва кореспонденти того часу перебували в Петербурзі при гетьмані, завідуючи кожний своєю частиною: Безбородько похідною генеральною канцелярією, а Теплов економічною канцелярією дому гетьманського. Гадаю, що не може бути питання про те, яка канцелярія в державних справах гетьманщини була вища: чи генеральна, що торкалася всіх справ, державних переважно, чи економічна, що відала лише хатніми справами гетьмана, переважно господарського характеру. А коли економічна канцелярія займала в державних справах гетьманщини другорядне значіння, то чи міг Теплов впливати на справи державні, що до його відомства не належали?

Він міг-би це робити при умові, коли-б не було при гетьмані осіб, що керували-б генеральною канцелярією. Але ніколи Теплов ні генеральною канцелярією взагалі, чи навіть похідною гетьманською канцелярією не завідував. Візьмемо перші кроки гетьманування Розумовського. Хто відає його похідною канцелярією? Перший ордер, що його підписує гетьман 18 червня 1750 р. на ім'я бунчукового товариша Гудовича, говорить «о с о д е р ж а н і ї е м у... Г у д о в и ч у п о х о д н о й е г о Я с н о в е л ь м о ж н о с т и К а н ц е л я р і ї» ⁴⁾. Це той самий Гудович, що разом з хоружим генеральним Ханенком поїхав ще р. 1745, як депутат, до Петербургу і повернувся з Ханенком лише 3 січня 1750 р., привізши грамоту про дозвіл обрати гетьмана ⁵⁾. Трохи згодом—а саме 9 липня 1750 р. до Петербургу

¹⁾ Чи не звідсіля повстав скорочений титул Теплова *с о в і т н и к*, що означав його російський чин, а не роли його при гетьмані? Див. «Дневныя Записки» Марковича ч. II, с. 343.

²⁾ Ми бачимо, що Теплов, повторюючи вирази Безбородька, вставляє назву уряду, який займав Безбородько, чого не міг пропустити Безбородько в листі до Теплова.

³⁾ Харк. Центр. Істор. Архів, Черніг. відділ, справа ч. 3504, арк. 33.

⁴⁾ Ibid. кн. № 4039 «входящих діл в походную Ясневельможного... гетьмана... Розумовського канцелярії», арк. 1, № 2.

⁵⁾ «Дневныя записки» Марковича, ч. II, ст. 278.

повернувся й разом з Гудовичем завідував похідною канцелярією і генеральний хоружий Ханенко, маючи під руками технічний персонал з п'яти канцеляристів, один з яких був за правлящою канцелярією ¹⁾).

Очевидно, що відання генер. хоружого та бунчукового товариша Гудовича похідною канцелярією було не технічне, бо для цього, як бачимо, був окремий канцелярист, а дорадче. Вони іменно, а не Теплов, порушували питання й радили гетьманові, як вирішити біжучі справи, бо Теплов в справах українських нічого не знав. На провідну роль цих радників, досвідчених в українських справах і видатних поміж українською старшиною людей (бо інакше їх не посилали-б як депутатів до Петербургу добиватися грамоти на обрання гетьмана), вказує такий запис в книзі «входящих діл» Червня 19 р. 1750 (на другий день після призначення Гудовича) під ч. 5: «Доклад Яснотельможному... Гетьману.., от бунчукового товариша... Гудовича в 5 пунктах... 1) в Генеральній військовій Канцелярії кому присутствовать; 2) Генеральний Суд кому поручить, 3) Его Яснотельможности похідную Канцелярію здесь на какім кошті содержать» і т. д. ²⁾. І коли в відповідь на цей доклад ми читаємо в книзі вихідних паперів, що «послан універсал», де зазначається, що «Его Яснотельможність, будучи доволен благосклонністю малоросійських чинів і всего народа, по единій его ко отечеству любви і (о) благосостояніі імїя попеченіе, для порядочного в Малой Росіі, в силі тамошніх прав, правительства, приказав бити в генеральній військовій канцелярії генеральному судії... Лисенку, да генеральному підскарбію... Скоропадському, да генеральному асаулу... Валькевичу, а в суді генеральнім—генеральному судії... Горленку, да генеральному хоружому... Ханенку да генеральному бунчучному... Оболонському» ³⁾,—то, очевидно, ні сам гетьман, ні його «політичний директор, інспектор і ментор»—Теплов не змогли-б розподілити генеральну старшину, прізвищ яких, ні урядів їх вони не знали, по двох важливіших установах так, як це видно з універсалу, а підказав гетьманові бунчуковий тов. Гудович, якому гетьман і доручив відати справи по похідній його генеральній канцелярії.

Візьмемо перший з України від'їзд гетьмана до Москви, куди мала з Петербургу переїхати цариця й куди гетьманові приїхати наказано було ⁴⁾. Хто їде з гетьманом до Москви р. 1752 грудня 24? Про це у Маркевича читаємо: «Перед обідом от'їхав гетьман наш в Москву. При нім із старшини генеральної: обозний Кочубей і писарь Безбородько, да гадяцький полковник Галецький, бунчукових товарищей 6, старший канцелярист Туманський і проч.» ⁵⁾.

¹⁾ Харк. Центр. Іст. Архів, кн. № 4045, арк. 58, 59. ²⁾ Ibid, кн. № 3409, арк. 1 зв. ³⁾ Ibid., кн. № 4045 арк. 1, № 1, червня 23. ⁴⁾ «Дневныя Записки» Марковича, ч. II, ст. 310. ⁵⁾ Ibid. с. 311—312.

Як бачимо, про Теплова ні слова. Очевидно, Теплов залишився на Україні, бо в цю відсутність гетьмана генеральна канцелярія зреклася дати підводи по подорожніх Теплова ¹⁾. Отже і на цей раз гетьман мав при собі досвідчених радників і не потребував ради Теплова (генеральний обозний Кочубей повернувся майже через рік—8 листопада р. 1753 ²⁾), а генеральний писар Безбородько 9 травня р. 1754 ³⁾), щоб через деякий час знову виїхати до гетьмана на цей раз уже до Петербургу ⁴⁾), де й виконував свої обов'язки генерального писаря в похідній генеральній канцелярії ⁵⁾. Повернувся гетьман на Україну лиш 2 березня р. 1757, з «совітником» Тепловим, новим генеральним суддею Журманом і инш. Безбородько повернувся трохи раніш ⁶⁾. Але 12 грудня того-ж року гетьмана знову покликано до двору ⁷⁾. На цей раз ми маємо в своєму розпорядженні ордер гетьмана з 12 грудня 1757 р., з якого ми бачимо, кому він доручив на час своєї відсутности з України «правління малоросійських діл». Там ми читаємо: «За отбытієм же нашим із Малої Росії, даби как в генеральній військовій канцелярії, так і в суді генеральнім в теченії подлежащих до оних канцелярій діл нікакой остановки битъ не могло, для того к правленію малоросійських діл і генеральної канцелярії, до возвращенія нашего, определяем із генеральных старшин—генеральных: обозного Семена Кочубея, підскарбія Михайла Скоропадського, писара Андрія Безбородька, асаула Петра Валькевича і хоружого Николая Ханенка, кої, присутствую в тій генеральній к-рії, должны, з общего согласія, всі входящі в оную діла рассматривать, производить і рішати, і в подчиненні і нам міста, на основанії указів... і малоросійських прав і наших ордерів, підписивать і давать резолюції, предлагая ордерами, і по востребованії какой надобности із командующих над состоящими в Малої Росії регулярними войсками і над українською лінією генералітетом, Білгородським і Київським губернаторами і протчим в Малої Росії состоящим генералітетом і ближайшими от Глухова воеводствами іміть письменное сношеніе формою партикулярних писем, даби чрез представленіе к нам о касающихся до них, а особливо в нужних ділах остановки не произошло. А что оніі чини к присутствію в тій генеральній канцелярії от нас уполномочени, о тім к оному генералітету от нас писано. Рішенніі ж в суді генеральнім діла, на которіі зайдеть апеляція... как їм, опредѣленным к присутствію в генеральній військовій канцелярії, так і протчим всім... генеральним старшинам, кої на прежних рішеннях по тим ділам не підписувались, рассматривать обще і чинить рішенія і оніі обявляют обоім сторонам; і если от котрой

¹⁾ Ibid., с. 319. ²⁾ Ibid. ³⁾ Ibid., с. 323. ⁴⁾ Ibid., с. 325. ⁵⁾ Харк. Центр. Істор. Арх., кн. № 4026, арк. 515. ⁶⁾ Маркович, «Дневныя Записки», ч. II, с. 343. ⁷⁾ Харк. Центр. Істор. Арх., кн. № 4024, арк. 235.

обявлена будет апеляція, то по тому рішенню, ісполненія не чиня, представлять о тім ділі нам... Чтож принадлежит до произвожденія в чини на случающіісь вакансії полковых старшин і сотників, об них чиниміи в силі указів вибори представлять к нам іс показанієм при тім от генеральной канцеляріи своего мнінія, также і в протчих чинах; а заслуженное компанійським полкам і другим чинам, кому по указам і по нашим ордерам определено денежное жалованье, із скарбу отпускать в указаное время безудержно.—Які і ж діла будуть касатся до собственного нашего разсмотріння, о таких представлять оним уполномоченним от нас к правленію малоросійських діл к нам з надлежащими виправками і мнінієм своїм. Да і ежели случатся к важности касающіесь діла, по оним доносителей допрашивать їм же; і буди по їх допросам високой какой важности не усмотрится, то, ізслідовав по оним ділам, чинить рішенія і к нам репортovatъ... В суді же генеральнім присутствіє іміть двум... судьям генеральним по прежнему і в оний суд генеральный із генеральной канцеляріи предлагать ордерами.

«Чтоб же о сім суду генеральному і полковникам малоросійським і в протчих містах ізвістно і по посилаємым з генеральной войсковой канцеляріи, за отбитієм нашим, в ті(х) міста(х) ордерам ісполнено без всякого замедленія, о тім во всі ті міста ордери наші розіслани»¹⁾.

З наведеного ми бачимо, що правити як звичайними, так і політичними справами на Україні доручено було не «політичному директорові» Теплову, а генеральній старшині, хоч Теплов на цей раз і не поїхав з гетьманом, а залишився на Україні, що ясно випливає з такої нотатки Марковича в його «Дневных Записках» під 12 груднем р. 1757: «При гетьмані ніхто із старшин не їдетъ, тільки один старший канцелярист Дергун»²⁾. На цей раз гетьман повернувся 8 березня р. 1760 і «при нім французів немало»³⁾, а про Теплова мовчок.

Дальша подорож гетьмана до Петербургу сталася 23 жовтня р. 1761; на цей раз з гетьманом поїхали Теплов, Яків Скоропадський, Василь Туманський (обраний на генер. писаря) і камергер⁴⁾. Вересня 14 р. 1762 виїхали до Москви, як депутати, щоб присутніми бути при коронації Катерини II, генеральний обозний Семен Кочубей та суддя Ілля Журман⁵⁾. Повернувся гетьман 4 липня р. 1763 з генеральним обозним Кочубеєм, а генеральний писар Туманський повернувся за день вперед. За інших, в тому числі і за Теплова Маркович навіть не згадує⁶⁾, бо на Теплова з 11 лютого р. 1763 височайшим указом накладено було завідування справами по заведенню на

¹⁾ Ibid., ордер № 47, арк. 235 — 236. ²⁾ Ч. II, Стор. 348. ³⁾ Ibid., ст. 365.

⁴⁾ Ibid., ст. 364. ⁵⁾ Ibid., с. 383. ⁶⁾ Ibid. с. 385.

Україні нової плантації чужоземних тютюнів, а також сприяння заведенню в Росії тютюнових фабрик ¹⁾, а з 1 квітня того-ж року йому наказано бути при власних справах імператриці ²⁾.

Виходить, що і на цей раз коло гетьмана було досить генеральної старшини, а не один Теплов.

Останній раз гетьман виїхав доі Петербургу 9 січня р. 1764; щоб хто з ним поїхав з старшин, Маркович мовчить ³⁾. Останню документальну відомість про Теплова за гетьманування Розумовського ми маємо з р. 1764 червня 3, коли Теплов, уже як статс-секретар цариці, звернувся до генеральної канцелярії з пропозицією—негайно подати коротку відомість, на підставі указів чи універсалів, для докладу цариці, про права та обов'язки полковників ⁴⁾.

Отже ми прослідкували всі подорожі гетьмана до Петербургу чи Москви й бачили, що ніколи гетьман не їздив з одним Тепловим, а завжди брав з собою достатню кількість генеральної старшини; у тих-же випадках, коли їздив один, то «правління малоросійських діл» доручав кільком особам із генеральної старшини, а не Теплову. Що-ж до того часу, коли гетьман Розумовський перебував на Україні, то генеральну старшину він завжди мав до своїх послуг. Не треба забувати, що гетьман Розумовський, маючи собі за взірць гетьманування Скоропадського, намагався правити Україною, спираючися на українські права, що видно хоч-би з першого наведеного вище універсалу гетьмана Розумовського, де він призначив «для порядочного в Малій Росії, в силі тамошніх прав, правил е л ь с т в е» засідати в генеральній канцелярії генеральних—суддю Лисенка, підскарбія Скоропадського й асаула Вальневича ⁵⁾. Як-же-б він міг, не порушуючи ті права, спиратися не на генеральну старшину, а на чужого для української справи і недосвідченого в ній, хоч і близького собі чоловіка Теплова?! Якби справді Теплов відігравав таку роль в управлінні Україною, яку йому нав'язують біографи Теплова, то не міг-би Маркович у своїх записках, не раз говорячи про Теплова, про це промовчати. А коли він цього не відзначив, значить, цього й не було.

II.

Коли досі ми намагалися з боку чисто зовнішнього довести, що в управлінні Україною Теплов не мав виключного впливу на гетьмана Розумовського, бо потрібні поради гетьман міг мати від української генеральної старшини, яку він завжди мав коло себе, то тепер ми спробуємо те саме довести на прикладі судових реформ гетьмана Розумовського: чи міг Теплов, думки якого що-до української справи нам досить відомі з його тенденцій-

¹⁾ Семенов, *cit. op.*, ст. 20. ²⁾ Акад. Василенко, *op. cit.*, ст. 19. ³⁾ *Ibid.*, ч. II, ст. 389. ⁴⁾ В. Барвинський, «Очерки из истории общественного быта Малороссии», Україна 1907 р. кн. IV, с. 367. ⁵⁾ Харк. Центр. Істор. Архів, кн. № 4045, арк. 1.

ної «записки о не порядках в Малоросіі» ¹⁾, подати гетьманові добру пораду в справі реформування суду? а якщо не міг, то хто-ж міг стати йому в потрібній пораді?

Найперше треба відзначити негативне ставлення Теплового до українських законів—«прав» взагалі. Виходячи з пануючої тоді теорії про право натуральне й право громадянське, Теплов каже, що право натуральне, яке заведено до Литовського Статуту, є те-ж саме, що й великоросійське, «тільки иншим порядком і иншими словами висловлене, а тому відміни й виправлення жадного майже не вимагає» ²⁾; що-ж до прав громадянства, над яким панує самодержавний господар, то вони, як складені для республіканського режиму, не підходять і не личать українському народові, що перебуває під владою самодержців російських. Звідси висновок, що право українське не можна залишити при його силі, бо воно суперечить указам російських самодержавців, хоч звичайно гетьманам в грамотах наказується правити Україною за правами українськими та указами³⁾. Навівши кілька прикладів, між якими особливо йому не подобаються артикули Литовського Статуту, за якими Великороси виходять для Українців чужинцями, або вони можуть утратити своє право володіння наданими від царів на Україні землями через нездійснювання свого права протягом давности, Теплов особливо підкреслює практичні висновки з українського права що-до обрання всіх старшин знизу аж до верху (а він погоджується чомусь тільки на обрання старшини генеральної) і судової підлеглості бунчукових і військових товаришів та військових канцеляристів, обурюючись з того, що в випадках недостаті закону Українці звертаються, згідно з приписом Литовського Статуту, до инших прав християнських—магдебурзького й саксонського права, а не до російського, в чому він убачає нещирість української старшини відносно Росії ⁴⁾. Це дає йому привід інсинувати на суддів, що маючи вони в своєму розпорядженні невідомі Росіянам закони, зловживають тими законами: «коли суддя бачить, що Статут позовникові чи позваному визначає суворий, а не корисний вирок, тоді він шукає в Порядкові Саксонському, або вдається й до Магдебурзького права... і доти метушиться між одним правом і другим, поки не винайде своєму задумові корисне; а простий, чи краще, неграмотний чоловік, бувши того несвідомим, приймає все за несумнівний закон... така юриспруденція вимагає не того знання, щоб право натуральне й громадянське було судді відоме, а щоб була лиш гостра пам'ять, що, з'єднавшись з практикою, робить... суддю проникливим і скороспішним на всі вихватки су-

¹⁾ Вперше опублікував її (лише другу частину) П. О. Куліш в «Записках о Южной Руси» т. II, а всю акад. М. П. Василенко в Записках Укр. Наук. Тов. кн. IX, стор. 29—54.

²⁾ Акад. Василенко, Записки Укр. Наук. Т-ва кн. IX, с. 41—42.

³⁾ Ibid., с. 42.

⁴⁾ Акад. Василенко, Записки Укр. Наук. Т-ва, кн. IX, ст. 42—49.

тяжницькі»¹⁾. Висновок: «право українське треба мати за найбільший не-порядок в Україні, воно навіває їм наче-б-то вільність і відзнаку від інших підданих російських царів, воно робить з судді хабарника величезного й диктатора над народом, а суди продажними; воно убогих простих Українців утискує, воно, кінець-кінцем, і керівникові-шефові чинить темність і перешкоду—забезпечити правду корисною резолюцією»²⁾.

Отже, чи міг цей російський шовініст, неправдивий донощик, що удає з себе захисника простого люду від сваволі старшинської, сприяти гетьманові правити Україною на ґрунті її давніх прав і вільностей? Ясно, що ні. Він міг наговорювати його знищити українські закони й завести замість них російські. Він міг лише штовхати гетьмана на протилежний шлях, як от до переводу України з-під відома колегії чужоземних справ до сенату, що обертало Україну на звичайну російську провінцію³⁾.

Якщо ми, далі, звернемося до окремих судових реформ гетьмана Розумовського, то побачимо те-ж саме.

Візьмемо, напр., реформу генерального суду що-до його персонального складу. Суть її полягала в тому, що в генеральному суді повинні були засідати, крім двох генеральних суддів, ще десять персон, обраних що-року на полкових зібраннях по одному з кожного полка⁴⁾. Вище ми вже зазначили, що Теплов припускав вибір лише генеральних старшин (в тім числі двох генеральних суддів) і був проти обрання всіх інших старшин, значить і проти асесорів генерального суду⁵⁾. Отже, не Теплов міг порадити гетьманові цю реформу, а ті, хто знав, що асесори генерального суду були в практиці ще за часів наказного гетьмана Полуботка⁶⁾, і радив йому додержуватися своїх українських прав, як от бунчуковий товариш Федір Чуйкевич, що в своїй присвяченій гетьманові Розумовському і складеній р. 1750 жовтня 12 записці «Суд і розправа», писав: «за силу прав малоросійських, надлежить суду генеральному отправляєму быть от депутатів з 10 полків, по ідній персоні вибираємыми»⁷⁾.

Далі, гетьман Розумовський, реформуючи генеральний суд, розвантажив його, як суд першого ступеня, від справ вищої старшини та осіб, що перебували під гетьманським бунчуком і через те були в присуді лише генерального суду. Гетьман Розумовський наказав, щоб по всіх земельних справах у с і м ч и н а м судитися перше в полкових судах⁸⁾. Як-же до

¹⁾ Ibid., с. 46—48. ²⁾ Ibid., с. 49. ³⁾ Васильчиков, *cit. op.*, т. I. с. 191. ⁴⁾ Див. мою статтю в Збірникові на пошану акад. Д. І. Багалія, с. 764. ⁵⁾ Акад. Василенко, *op. cit.*, с. 44—46. ⁶⁾ Див., напр., Харк. Центр. Істор. Архів, фонд Чернігівський справа ч. 8012, арк. 22; Журн. війск. ген. канцелярії р. 1722, Чт. Общ. Нестора літоп. кн. XII від. 3, стор. 142. ⁷⁾ Із збірки рукописів акад. М. П. Василенка, арк. 26. Користаючись з нагоди, я щиро дякую акад. Василенкові за ласкавий його дозвіл користатися цим документом. ⁸⁾ Див. мою статтю «Судові реформи гетьмана Розумовського» в Збірникові на пошану акад. Д. І. Багалія, с. 766—767.

цеї справи міг поставитися Теплов?—В його записці читаємо: «Треба знати, що чини бунчукових товаришів, військових товаришів і військових канцеляристів велику сальвогвардію мають. Вони де-б кому в віддаленні яку кривду не зробили й в якому-б то полку не було, полкова канцелярія до них справи не має, а шукати права на них треба в В і й с ь к о в і й К а н ц е л я р і ї ¹⁾ та у Гетьмана». Отже, бідного козака завжди кривдять і «за далекістю козак рідко коли шукає з них справедливости, що за теперішнього гетьмана т р о х и вже скасовано» ²⁾.

З наведеного видно, що Теплов розумів переважаність вищого суду такими справами, але помилки, які він тут припустив, свідчать, що він близько справи не знав, бо зазначені особи перебували в присуді не генеральної військової канцелярії, як каже Теплов, а генерального військового суду і цей не порядок гетьман Розумовський скасував не т р о х и, як висловлюється Теплов, а цілком. Звідси висновок, що в цій справі Теплов участі не брав, хоч і чував про це.

Далі, гетьман Розумовський головну причину тяганини по судах убачав в тому, що було багато інстанцій для апеляції—від сотенного суду до полкового, од полкового до генерального, а від генерального до військової генеральної канцелярії і до самого гетьмана, а тому він у першу чергу знищив судові функції генеральної канцелярії й кількість апеляційних інстанцій цим зменшив на одну ³⁾. Теплов-же, відзначивши, що український суддя підшукує потрібну йому норму то в Статуті, то в Саксонії, то в праві магдебурзькому, і підкресливши, що для українського судді найважливіше мати гостру пам'ять та практику, робить такий висновок: «Через те у них позовники ніколи не бувають задоволені першим судом і нема жадної справи, що не через усі апеляції пройшла: із сотенної до полкової, з полкової до суду генерального, з суду генерального до військової генеральної канцелярії—до гетьмана, звідти до Колегії, до Правительствующого Сенату і, нарешті, утруднюють зверхнішу особу царську. Через це і в дріб'язкових позовах заводи у них точаться багато років» ⁴⁾.

З наведеного бачимо, що Теплов накинув ще три апеляційні інстанції—якусь колегію, сенат і царя,—яких гетьман Розумовський не мав за інстанції, гадаючи, що йому, гетьманові, у всякій справі належить останнє слово. Цікаво, що Теплов причину тяганини покладав не в кількості інстанцій (три з них, додані від Теплова, мали місце лише тоді, коли командні верхів'я на Україні займали прислані з Москви чи Петербургу колегії чи президент з російськими членами, правління гетьманського уряду), а в самих «правах», себ-то в користуванні поруч з Статутом правом Магдебурзьким і Саксонським, а йому хотілося всі їх замінити тільки росій-

¹⁾ Підкреслення наше. ²⁾ Акад. Н. П. Василенко, *op. cit.*, с. 48—49. ³⁾ Див. мою статтю «Судові реформи», с. 769—772. ⁴⁾ Акад. Василенко, *op. cit.* с. 47 — 48.

ськими. Отже і тут Теплов, що розходився в поглядах з гетьманом Розумовським на причини тяганини, не міг подати гетьманові доброї поради, а як він її й подавав, то гетьман її не прийняв, а прийняв раду української старшини, яка додержувалася думки, що на Україні «на сотенні суди апеляція ідець в полкові... а на полкові—в головний генеральний суд, а от суда генерального апеляція нікуда уже ітить не можетъ» ¹⁾.

Найважливішу-ж свою реформу що-до зменшення апеляційних інстанцій (до одної) і виділення з відання полкового суду справ цивільних для передачі їх до суду земського й підкоморського (межового)—цеб-то заведення судів за Статутом ²⁾,—гетьман Розумовський перевів тоді, коли Теплова й на Україні не було, бо р. 1761 він виїхав з України, а р. 1763 був за статс-секретаря Катерини II ³⁾. Думку-ж гетьманові про це подав бунчуковий товариш Ф. Чуйкевич в передмові до своєї розвідки «Суд і розправа» ще р. 1752, де читаємо: «первий антецессор ясневельможности вашей гетьман Богдан Хмельницький і все військо Запоріжськое, відає силу прав малоросійських, судами земськими й градськими управляємую, били челом... Алексію Михайловичу і просили о битії в Малій Росії для розправи судам земським і градським. Якое прошеніє не точію удоволено сим рішенієм... «быть по их челобитию», но и особливою... грамотою... 7162 (1654) года Марта 27 дня о избранії малоросіянам между собой судей земських і градських для розправи навіки утверджено. Такові же судії особ земськії, особ градськії в Малій Росії не избирались доселі, потому что уставичнії війни іскусних тогда в правах людей пожирали і суди земськії і градськії в полкових і сотенних правленіях без розбору смішани будучи, теченія правильного не іміли, ібо, за скудністю грамотних людей, били на чинах судейських і неграмотнії. А нині, ясневельможність ваша... що в регіменті своїм многочисленії компути учених і грамотних чинів і персон ізволить, іміти...велегласная слава пронесеть під солнцем... ясневельможности вашей діла, если по ревности своїй к отечеству повелить ясневельможність ваша в полках малоросійських учредить суди земськії особ от судів градських... даби могли (обиватели)суд іміть непоодаль, ібо приличній суду земському з міста на місто переходить, нежелі обивателям за півтора верстей суда іскать; і таким порядком, когда за градськії суда полковії і сотеннії будуть укрощати всі ексцеси, то, напротив того, земськії суда, от единої власти ясневельможности вашей депенденцію імія над землями духовного і мирського стану, всіх малоросіян єдинії землянії і межовіі спори разнимать в судовнях і в полю повинні будуть; от яких судів земських і градських чтоб малоросіяне безволочитно могли

¹⁾ Ф. Чуйкевич, «Суд і розправа» ч. 6, § 19 (арк. 73).

²⁾ Див. мою статтю «Судові реформи», с. 773—777.

³⁾ Акад. Н. П. Василенко, *op. cit.*, ст. 18—19.

получать надлежащую росправу... а судії земськії і градськії между собою віддали б своїм должностям диференції і различіє і єдин суд в другого должность не вступав би...»¹⁾

Наведені думки покладено в підвалину гетьманського ордеру, з яким він звернувся р. 1763 до старшинської ради, пропонуючи їй подати йому свої думки, скільки в кожному полку треба встановити судів земських і підкоморих; одержавши-ж думку старшинської ради, гетьман Розумовський універсалом своїм з дня 19 листопада року 1763 наказав установити в кожному полку по два підкоморих і по два земських суди для справ цивільних, а справи кримінальні залишити у віданні полкових судів, які відтоді мали відогравати роль судів гродських²⁾.

Отже з наведеного ясно, що Теплов не брав і, через своє незнання справи та через своє вороже ставлення взагалі до українських законів і звичаїв, не міг брати діяльної участі в працях гетьмана Розумовського по відновленню на Україні установ в такому вигляді, в якому вони були за гетьмана Скоропадського й які відповідали-б українським законам та звичаям. Тому величезною іронією здаються замітки А. А. Васильчикова, як от: «він (Теплов) залишився в Глухові до приїзду гетьмана і м о ж л и в о п і д г о т о в и в н и з к у р е ф о р м³⁾», які Розумовський мав намір завести на Україні»⁴⁾; «з а д о п о м о г о ю Т е п л о в а⁵⁾ (гетьман) ретельно взявся за реформи»⁴⁾. Коли-б справді Теплов відогравав таку велику роль в управлінні Україною, то А. О. Лазаревський, цей великий знавець гетьманської України, не міг-би мовчати про Теплова, ба й сказати таких слів про старшину, які наводить і Васильчиков: «безпосереднє завідування країною звирив (гетьман) тій самій старшині, яку в намаганнях її остаточно поневолити нарід міг стримувати лише суворий догляд великоросійських урядовців. За Розумовського старшина остаточно взяла гору»⁶⁾. Коли, на думку А. О. Лазаревського, старшина українська справді взяла гору, то таке становище цілком виключало вплив Теплова на гетьмана.

Фах Теплова був інший—це господарська діяльність. Привикши, очевидно, за подорож своєю закордонну до того, що його хатніми справами завідував Теплов, гетьман Розумовський, збираючись від'їздити на Україну,

¹⁾ Рукопис із збірки акад. Василенка, арк. 1—3.

²⁾ Див. мою працю «Судові реформи» с. 774—776. ³⁾ Підкреслення наше. Ч. I.

⁴⁾ «Семейство Разумовских», т. 1, с. 260.

⁵⁾ Ibid. с. 263. До речі сказати, А. А. Васильчиков це своє твердження нічим не підпер і ні на який документ не покликався. Що-ж до того, ніби Теплова гетьман послав на Україну через те, що старшина не хтіла обміркувати проєкт «комісії о правах малоросійських», то А. А. Васильчиков це сам зміслив, бо сторінки «Дневных Записок» Марковича, на які тут покликається Васильчиков, про це нічого не говорять.

⁶⁾ Ibid. с. 322.

просить царицю дати йому Теплова для управління його хатніми справами. Але історики не хочуть, як ми вже бачили, приймати просто цих слів і кажуть, що це була лише «ширма». Але коли ми візьмемо на увагу, що Теплов справді відав при гетьмане його економічною канцелярією, будував для нього дві-рець в Батурині, купуючи матеріял, збираючи робітників і т. ин., що опісля йому доручено було розводити чужоземні тютюни на Україні та сприяти влаштуванню тютюнових фабрик і що, нарешті, з нього був чудовий господар, бо він свій власний маєток Молодово в Кромській повіті на Орловщині зумів як-найкраще поставити ¹⁾, то прийдеться повірити, що коли гетьман Розумовський просив царицю дати йому «одного Теплова для управління гетьманських справ», то це він робив щиро, без якихось задніх думок, бо він знав його велику здатність до господарських справ.

Отже, Теплов справді був корисний для гетьмана Розумовського, як керівник його господарськими справами; що-ж до впливу Теплова на гетьмана Розумовського в його державному управлінні Україною, то цей вплив не більше як легенда, розвіяти яку хоч трохи й було завданням цих рядків.

¹⁾ Акад. Василенко, *op cit.*, с. 19.

Проф. ОСИП GERMAЙZE.

(Київ).

ЕПІЗОД З КОЛІВЩИНИ 1768 РОКУ.

Покійний Я. М. Шульгин у своїй студії про Коліївщину поставив перед собою завдання дослідити і саму організацію гайдамацьких ватаг за цієї доби. Але покійний історик мав у своїх руках переважно одне, хоч і великої цінності, джерело—Коденську книгу судових справ, з якої доводилось дослідникові, хапаючися за якусь принагідну згадку в зізнаннях арештованого, говорити про існування того чи іншого гайдамацького загону під командою якогось ватажка.

Архівні розшукування в наші часи значно розширюють наші фактичні відомості про Коліївщину. На підставі справ Архіву Київської Губерської Канцелярії пощастило мені освітлити деякі майже зовсім невідомі фактичні подробиці Коліївщини (див. мою статтю «Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів», «Україна», 1923, ч. 1—2), нині той матеріал можна вже доповнювати новим матеріалом, зачерпнутим як із тих самих київських, так і з інших архівів.

Архів Новоросійської Губерської Канцелярії, що частиною своєю опинився в Дніпропетровському (Катеринославі) і нині більш-менш до ладу і до певної системи привів його місцевий Окр Арх,—містить у собі чимало справ, що торкаються саме Коліївщини та й узагалі гайдамаччини XVIII ст.

На підставі тих справ хочу я в цій замітці спинитися на не дуже складний і не дуже багатий на події історії невідомої до цього часу гайдамацької ватаги під проводом Марка Гайдаша.

Я. М. Шульгин, вичисляючи в своїй відомій студії про Коліївщину («Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов») гайдамацьких ватажків часів Коліївщини, не називає імени Гайдаша в реєстрі гайдамацьких ватажків, а згадує його ім'я побіжно, оповідаючи про Семена Неживого. В Коденській книзі зустрічаємо Гайдаша, і епізод з ним і Неживим Шульгин і оповів. В Коденській книзі маємо зізнання гайдамаки Івана Ботвиненка з с. Сегединець. Ботвиненко оповідав на допиті, що в його село Сегединці підчас «гайдамацьких бунтів»

прийшов відомий гайдамацький ватажок Неживий і, зібравши Сегединську громаду, став читати якісь укази, заохочуючи людей іти з ним до Залізняка. Ботвиненко був одним з тих селян, що пристав до Неживого трохи згодом, наздогнавши його в с. Верещаках і з ним дійшовши до Лисянки, де був Залізняк. З Лисянки Залізняк рушив на Умань, а Неживий з шістьма іншими гайдамаками (в тому числі був і Ботвиненко) лишився в Лисянці, а тоді звідтіля вийшов і зустрів чоловіка з с. Тарасівки, що просив у Неживого помочи від гайдамаків, що грабували село. Неживий подався на Тарасівку, але там уже нікого не було, і він кинувся наздоганяти грабіжників, ідучи на Кирилівку та Пединівку¹). Тут Неживий і зустрівся з Гайдашем, якого Ботвиненко називає так само, як і Неживого, ватажком. Гайдаш, знаючи, мабуть, що Неживий ганяється за гайдамаками-грабіжниками, прийняв Неживого за Ляха («Osądził go bydź lachem»—записано в книзі) і заспокоївся ніби аж тоді, як Неживий запрягся, що піде разом з ним на Умань. Але Гайдаш не дуже очевидно повірив Неживого присязі, і там-же в Пединівці звелів розстріляти Неживого і пов'язати його товаришів. Неясна фраза джерела нашого не дає нам точних відомостей, щоб зрозуміти, чи наказу Гайдашевого що-до Неживого було виконано, чи ні²).

Більше підстав думати, що, на думку Ботвиненка, Неживий не загинув у Пединівці. Після цієї події Гайдаш пішов у Сегединці, де забрав речі пана Чекунського, які той покинув на схованку, утікаючи, мабуть з села перед гайдамаками. Ботвиненко незабаром ніби втік від Гайдаша.

Я. Шульгин цілком здавався на вірність Ботвиненкових зізнань. Ми гадаємо, що до них треба ставитися з більшою обережністю, особливо що-до подій, зв'язаних з Неживим, але за правдоподібне вважаємо ми тут оповідання про можливе грабіжництво Гайдаша (його ватага була ніби тою самою, що на неї жалівся Тарасівський чоловік) і про його конфлікти з тими гайдамацькими ватажками, що керувалися в своїй діяльності більш ідейними стимулами, аніж голим грабіжництвом³).

Справи з Дніпропетровського архіву дають нам змогу повніше уявити собі постать Гайдаша та шляхом порівняння перевірити правдоподібність звістки про нього, що її надibuємо в Коденській книзі.

¹) Тут варто звернути увагу на те, що це села, зв'язані з життям Шевченка. Се ці події увійшли в ту живу традицію про Коліївщину, що нею користувався наш поет для своїх «Гайдамаків».

²) В Коденській книзі написано так: «Kazał Haydasz tego Nieżywego zastrzylać, a będących przy nim powiązać, których uwolniwszy potym wziął z sobą do Segidyniec». Неясно, чи звільнив Гайдаш тільки заарештованих товаришів Неживого, чи й самого ватажка з ними разом. Шульгин здогадувався, що друге толкування правильніше.

³) Ботвиненкові зізнання в Коденській книзі, ст. 11; в Шульгиновому переказі «Коліївщина»..., К., 1890, ст. 37—39.

Почнемо з біографії Гайдаша. Марко Гайдаш—організатор і провідник гайдамацької ватаги, як видно, не належав до числа малозабезпеченої степової голоти; навпаки, перед нами виступає досить заможна постать господаря й організатора, що оселився в степах, віддавши себе під протекцію та оборону російського війська, що стояло тут у своїх форпостах та шанцях степового пограниччя.

Родом Марко Гайдаш був з Гетьманщини, з якогось села Яблунівської сотні Лубенського полку. Ще батько, сам кидаючи Лівобережжя, завіз малого Марка на Смілянщину; тут Марко зрісши виявив і свої організаційні здібності і дійшов певної заможности. Принаймні в с. Хлистунівці на Смілянщині Марко Гайдаш виступає за отамана. В 1765 р. Гайдаш кидає Хлистунівку й переселяється на російський кордон під Ново-Миргородський шанець у слобідку, що недавно оселила біля млинів підполковниця Шмітова. Слобідку так і називано Шмітовою або Вискою.

В Шмітовій улітку 1768 року почув Гайдаш про рух на Польській стороні («услыша, что в Полше собирается под предводительством запорожского полковника Желѣзняка к раззоренію поляковъ и жидовъ якобы за принуждение православного закона к уніи самовольная партія»). Гайдаш рішився поспробувати щастя там, при чому на допиті пізніше не крився із тим, що основним стимулом його вчинку був стимул матеріальний, бажання скомпенсувати те, що пограбували в нього Поляки, коли він з Хлистунівки перебирався до Шмітової слобідки. Поляки тоді поодбирали в Гайдаша грошима 73 руб. 50 коп., шість волів, чотири корови, та ще всякого майна на 30 руб. Отже мав на думці Гайдаш все теє повернути собі, а можливо, що і збільшити забрану долю.

В особі Гайдаша маємо цікаву постать гайдамацького ватажка, що свої вчинки пояснює виключно отим інтересом здобути майно; інші ватажки та й просто гайдамацька маса виставляли раз-у-раз мотиви ідейного змісту.

Організував свою ватагу Гайдаш у с. Турії. Тим, хто до нього приходив, оповідав Гайдаш, що має «повелительный указъ итить в Полшу для искорененія поляковъ и жидовъ». До Гайдаша пристало чимало таких, як і він, поселенців на російському кордоні з тої-ж Шмітової слобідки, а також і з інших, приєдналося до Гайдаша декілька «польських» козаків, пристало декілька запорожців, і ватага була зформована.

Числом була вона величенька. Гайдаш сам нарахував, що в Турії їх зібралось 106 душ, а потім число це ще збільшилось. Отже мусимо визнати Гайдашеву ватагу за одну з численніших гайдамацьких ватаг часів Коліївщини.

Ареною своїх дій ватага обрала Богуславщину («Богославская губернія»). Тут Гайдашева ватага побувала в Шполі, Лозоватці, Козацькому, Пединівці, Сегединівці, Петрушках, Дацьках, Лоховці, в самому Богуславі, а вертаючись—у Ракошинцях, Висловцях, Сепаківці, Василькові, в Товмачах.

В цих селах Гайдашева ватага займалася розбоями («у тамошнихъ поляковъ, жидовъ и полскихъ поповъ грабили всякие разные пожитки, денги и вещи, тожъ и лошади»). Все пограбоване майно складалося на великого «троеконного» воза і мало бути поділене в кінці експедиції. За весь час свого гайдамакування Гайдаш не вжив жадних заходів, щоб з'єднатися з іншими гайдамацькими ватажками, так само не подбав він про зв'язок з Залізняком, хоч не міг він не знати, що центр і організаційний і ідейний повстання там, у Залізняка. Розмову про приєднання до Залізняка, що провадив Гайдаш із Неживим, як це видно з наведених вище зізнань гайдамаки Ботвиненка, доводиться вважати, якщо вона в дійсності була, за розмову нещирю, бо Гайдаш до Залізняка навряд чи збирався приставати і з'єднуватися з ним не думав, бо це пошкодило-б цілком Гайдашевим грабіжницьким планам. Одним словом, Гайдаш типовий, хоч і вперше зазначений, гайдамацький ватажок з грабіжників, що перед собою якогось ідейного завдання не ставив, замінюючи його єдиним бажанням нажитися підчас завірюхи і загального занепокоєння.

Правда, в ватазі Гайдаша додержувались гайдамацьких звичаїв—не тільки грабували, але й убивали Поляків та Євреїв. В с. Шендарівці Гайдашеві люди закололи п'ятьох Поляків і одну Полячку, а сам Гайдаш з близькими своїми підручними примусив попа Шендарівського охрестити двох Полячок.

Біля самого Гайдаша було кілька запорожців, з-поміж яких Федір Фартушний правив за осаула, будучи власне одним з перших учасників та організаторів ватаги. Фартушний, з Правобережжя з-під Гранова родом, перейшов на Запоріжжя, де був записаний до Переяславського куреня; звичайним промислом Фартушного був торг рибою. Оселившись на російському кордоні в 1767 р., Фартушний на Ново-Миргородському ярмарку на Зелені свята 1768 р. зібрав кількох запорожців та гетьманців і з ними пристав до Гайдаша, помагаючи йому аж до кінця його кар'єри.

А кар'єра та була далеко не удачна. В Гайдашевій та його товаришів справі вперше з усіх гайдамацьких справ зустрічається той факт, що з гайдамаками боролись і селяни. В районі Лебедина і Липняжки Гайдашеву ватагу стали переслідувати організовано місцеві селяни («полские мужики», «обыватели» і т. д.). Хоч учасники ватаги і свідчили на допиті, що в місцевого населення вони нічого крім потрібного провіанту не брали, однак треба думати, що той обов'язковий податок не був приємний селянству, тим більш, що воно хоч на короткий час, а все-ж таки зазнало тоді волі й позбавлення отих податкових тягарів. З другого боку, «троеконний віз», навантажений міцно всяким добром, був дуже спокусливою річчю, і трудно було втриматися від спроби одбити його. Селяни чим попада озброїлись і напали на Гайдашеву ватагу. В результаті бою четверо гайдамаків було забито, двоє поранено, а «троеконний віз» з усім дорогоцінним

своїм скарбом лишився в селян. Гайдашеві ватазі лишалося під переслідуванням селян поспішатися до російського кордону і там шукати ратунку, тим більше, що ждали ще переслідування якихось запорозьких команд. Були можливо це ті відділи, що їх Запорозький кіш з великою неохотою, але бажаючи виявити лояльність і слухняність свою до російського уряду, посилав ловити гайдамаків.

Гайдашева ватага підійшла до слободи за три верстви від російського пограничного шанця. В цю слободу прийшла невеличка числом команда чорного гусарського полку, що ловила своїх дезертирів. Гайдамаки, а їх було 120 душ, спочатку хотіли були напасти на гусарів, але, побачивши, що ті не збирались їм лиха робити, навіть допомогли знайти дезертирів.

В цій слободі очевидно почався внутрішній розклад Гайдашевої ватаги. Зразу вона поменшала на половину, очевидно багато повтікало, осталося тільки 66 душ, які під'їхали до кордону і вимагали, щоб їх було перепущено на російський бік, в противному разі гайдамаки загрожували прорватися силою.

Невеличка погранична команда мусіла пропустити гайдамаків, але в шанці всі вони були роззброєні, заарештовані і одправлені для слідства в кріпость св. Єлизавети.

Майна в арештованих гайдамак було вже небагато. Ось невеличкий реєстр одібраного майна: «Денегъ медной монеты десять рублей дватцать копеекъ, робронъ голубого граниту одинъ, жупанъ суконный одинъ, кавтанъ китайчетой одинъ, юпка каламенковая одна, бруслюкъ зеленого атласу одинъ, смушков четыре, сукна голубого и зеленого шматков два, крашенины шматокъ одинъ, запаска зеленая одна, шапка мужеская одна, килимовъ пять, жупанъ суконной одинъ, простыня одна, рубахъ одинатцать, трубка одна, полотна шматковъ два, чарокъ серебрянных две, медных чарокъ две, рузжей дватцать восемь, пистолетовъ чотыре, пороховыхъ роговъ три-натцать, списовъ тритцать одинъ, седель сорокъ семь, уздъ девять, одеяловъ бумажныхъ два, свить четыре, шуба овчинная одна, саковъ одинатцать, жупанъ суконный старой одинъ, полотна шматков два, хомутъ одинъ, возъ одинъ, лошадей шестьдесятъ одна».

Це було все, що лишилося від набутого багатства, при чому більшість цього майна була, як це видно, в особистому користуванню гайдамаків.

Арешт Гайдашевої ватаги одбувся 21 червня; у вересні справу їхню вже розглянула згідно з інструкцією місцева військова влада на чолі з обер-комендантом Кременчуцьким бригадиром Василем Чертковим і санкціонував головний командир Новоросійської губернії Київський генерал-губернатор Ф. М. Воейков. Головних організаторів разом із «злопредводителем» Гайдашем було засуджено до биття батою, вирізання ніздрів і

вічного заслання на Нерчинські срібні заводи, решту засуджено було «бить плѣтми нещадно» і вислати з усією родиною на поселення в Сибір.

На цьому кінчається історія великої числом, але убогої змістом Гайдашевої гайдамацької ватаги.

В історії Коліївщини епізод із Гайдашевою ватагою інтересний тим, що дає ілюстрацію і то яскраву й виразну гайдамакування чисто-розбійницького типу з ідейними офарбленням тільки зовнішнім. З двох джерел—Коденської книги і офіційних російських документів дізнаємося ми, що Гайдаш із своїми гайдамаками грабували не тільки польську шляхту та єврейське населення, але й селян. Тарасівський селянин жаліється на Гайдаша Неживому, згодом селяни сами починають бій з Гайдашевою ватагою. Жадних сумнівів про настрої та про діяльність учасників ватаги після цих звісток не лишається.

Кривавий вибух Коліївщини був позначений класовою боротьбою і класовою помстою, але до кривавого соціального змагання приєднувалися авантюристи-грабіжники. До них належав Марко Гайдаш із своїми товаришами.

ОЛЕКСІЙ БАРАНОВИЧ.

(К и ї в).

ПАНСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО В КЛЮЧІ ВОЛОДАРСЬКИМ ЗА ЧАСІВ КОЛІВЩИНИ.

Господарство земель України у XVIII ст. розвивається серед найрізноманітніших обставин і то не тільки і не стільки природніх, як політичних, суспільних та економічних. Тому на Україні того часу ми маємо ряд досить відмінних один від одного господарчих районів, з котрих кожний має, порівнюючи з іншими, нераз зовсім відмінне господарче обличчя. Звичайно, і наукового зрозуміння господарчого життя всеї тодішньої України ми не можемо досягнути без попереднього глибокого аналізу господарства цих окремих районів, без виявлення в кожному з них загальних та своєрідних господарчих явищ та тенденцій.

Приглядаючись хоч поверхово до пам'яток тої доби, можемо констатувати, що цих районів господарчих було багато, навіть у тодішній польській Україні явно їх було кілька. На цій польській Україні поруч з іншими моментами на зформування таких районів помітно впливають ринкові можливості для місцевої продукції, що були для всеї території не однакові. Коли ми візьмемо господарство північно-західньої України, Холмщини, Галичини, Волини, тут ясно відчувається зв'язок з зовнішнім ринком, головним чином з закордонним. Місцеве господарство розвивається під впливом експортних вимог на певні продукти, тут розвиток експорту ставить на службу собі все місцеве господарство, підтримуючи ті галузі, котрі мають задовольняти його вимоги, приводячи до замирання ті галузі, котрі розвиткові продукції на експорт перешкоджають. Та в деяких околицях і цієї західньої України, околицях далеких від сплавних річок водозбору Балтійського моря, ця продукція на експорт вже здибає великі перешкоди. Доводиться везти продукти до сплавних річок багато миль підводою, видатки на транспорт тому такі великі, що експорт продуктів рільництва можливий лишень даремною панщизняною підводою і то із значним напруженням. Та й цьому напруженню були свої межі, масовий транспорт продуктів не міг бути з дуже далеких країв, була певна міра віддалености, на яку цю панщизняну підводу можна було погнати. Коли-б селянам доводилось їздити в надмірно далеку дорогу, це могло-б порізати селянську роботу худобу, привести до руїни селянське господарство, а тим самим

Господарі	Тягло		Панщина днів				Повинності річні				Данини				Меліників то- дують кабанів		Грошові прибутки						Всього річного при- бутку			
	Волні	Коні	Тягнева	Річна	Тяг- гла кова	Пі- ша	Дні	Доліна	Толоки	Зажи- єнки	Шар- варки	Ліп	Вінки	Деся- тина	Очно- ві	Меліників то- дують кабанів	Оренда	Чинші	Подорож- жови- зна	Сторо- жови- зна						
266	121	120	м. Володар- ка з передм.	—	—	—	—	483	322	—	1932	2120	104	43	8	7590	—	4500	12	—	—	13046	1			
38	36	10	Гайворон	12	—	—	—	—	76	38	456	—	5	25	2	1300	—	312	12	116	—	2241	3			
46	71	21	Петрашівка	—	—	—	—	138	92	46	552	—	4	24	2	1600	—	1205	24	58	—	2967	8			
103	150	25	Антонів	27	—	—	—	—	206	206	1236	—	44	26	2	2360	—	1363	18	276	—	5322	26			
146	129	34	Березна	29	—	—	—	438	292	146	1752	—	55	43	8	5450	—	1769	—	252	—	9314	13			
8	142	59	Пустоварня	21	—	—	—	—	162	162	972	—	22	18	2	2425	—	1783	—	240	—	5519	12			
34	33	11	Городище	—	—	—	—	—	68	68	408	—	7	15	2	2700	—	824	—	43	10	3657	1			
714	682	180	Всього	89	43	168	4628	2236	8736	1059	1218	666	7308	2120	241	194	26	23425	—	11758	6	834	101	18	42068	16
Всього Прибутку річного																							Зл.	Гр.		
Сторожівщини																							101	18		
Подорожчизни																							884	—		
Чиншів																							11758	06		
Оренди																							23425	—		
Кабан. по зл. 7																							182	—		
Пень по гр. 13																							84	2		
Пень по зл. 6																							1446	—		
Вінок по гр. 20																							80	—		
Камінь по зл. 8																							16	—		
До направи млинів, корчем і ин.																										
День по гр. 6																							133	6		
День по гр. 6																							243	18		
День по гр. 6																							211	24		
День по гр. 6																							1747	6		
День по гр. 7																							521	22		
День по гр. 8																							1234	4		
Всього																							42068	16		

зруйнувати й панське господарство, в котрім поле оброблялось селянським реманентом і селянською худобою. Отже, спостерігаючи вже на півдні Волини цю напруженість панщизняного транспорту, ми відчуваємо, що десь тут близько кінчається цей господарчий район, котрий продукує зерно на експорт, цей район, зв'язаний з берегами Балтійського моря. Там, далі на південь, особливо на південний схід, починається якийсь другий район господарчий, котрий до Гданську експортувати зерна не може, а тому район з неподібним до тутешнього господарством. Яким — ми не знаємо.

А вияснення господарчого обличчя саме цих південних провінцій Речи Посполитої в загальній схемі історії України має надзвичайну вагу. Це-ж у цих південних околицях був осередок таких явищ, як козаччина, як гайдамаччина. До цієї пори ні на Хмельниччину, ні на гайдамаччину ми не маємо сталого наукового погляду, маємо ряд гіпотез. І без дослідження глибокого та всебічного місцевого господарчого життя ми наукового погляду й мати не будемо.

Дослідження панського господарства в ключі Володарським, на маленькій території, та ще й за невеликий період, при важливості питання та явній ясності цієї важливості для всіх не мало-б за собою оправдання, коли-б тепер не було приступлено до систематичного дослідження матеріалів і проблем гайдамаччини. Сподіваюсь, що ця розвідка зможе послужити такою як невеличкий матеріал для тих, хто взявся глибше до дослідження цих питань.

Повну й ясну загальну картину панського господарства у Володарським ключі, принаймні для другої половини шотидесятих років, може дати таблиця всіх прибутків з господарства, переведених на загально польську грошову одиницю, — таблиця складена на 1771 рік (див. стор. 275).

Ми бачимо, що в цій таблиці відбилися в числах всі розряди прибутків, а тим самим і всі галузі панського господарства і питома вага кожної з них. На відсотки прибутки розподіляються так:

	Панщина	Дні літні	Данини		Десятина бджільна	Кабани від мелників	Грошові прибутки				Сума
			Лій	Цибуля			Оренда	Чинші	Подорожчизна	Сторожівщина	
Володарка, місто з передмістями	—	1,23	0,12	0,61	4,93	0,43	58,19	34,49	—	—	100
Гайворон .	19,42	1,02	—	—	1,82	0,63	58,00	13,93	5,18	—	100
Петрашівка .	—	1,84	—	—	1,13	0,47	53,92	49,69	—	1,95	100
Антонів . .	18,4	1,54	—	—	5,16	0,26	44,32	25,60	5,18	—	100
Березна . .	13,56	1,88	—	—	3,74	0,60	58,51	19,00	3,71	—	100
Пустоварня	15,46	1,16	—	—	2,52	0,25	43,94	32,32	4,35	—	100
Городище .	—	0,73	—	—	1,31	0,38	73,82	22,53	—	1,19	100
В сумі .	8,33	1,39	0,04	0,19	3,64	0,43	55,69	27,95	2,10	0,24	100

Переглядаючи ці таблиці, нам зразу кидається в очі, що тутешнє панське господарство дуже малою мірою може мати характер підприємства, завданням котрого було-б продукувати певні вироби на ринок. Продукція виробів сільського господарства дуже невелика. Явно невелика продукція зерна, про це свідчить мала панщина. Тимчасом як на Волині не тільки парові, а й поєдинкові роблять у багатьох місцевостях 3 дні влітку на тиждень, тут 1769 р. всі господарі, і парові, і поєдинкові, і піші, котрі відбувають панщину, роблять не тільки взимку, а й улітку лишень по одному дню на тиждень. Та й роблять ту панщину далеко не всі піддані; не то що місто, хоч-би передмістя його, не втягнені в панщину, ми бачимо в таблиці, що й села не всі знають цю панщину. А в тих селах, де панщина є, роблять її також не всі господарі. Ми маємо:

		Число господарів	Число днів панщини на тиждень	Число господарів, які панщину не роблять	% тих, що роблять панщину	% тих, що панщину не роблять
1	Гайворон	38	37	1	97,4	2,6
2	Пустоварня	81	72	9	88,9	11,1
3	Антонів	103	80	23	77,7	22,3
4	Березна	146	111	35	76,0	24,0
	В сумі	368	300	68	81,5	18,5

Чим більше село, тим більший лишок робочої сили, котру не використовує панщизнянне господарство.

До того всього ця мізерна панщина зовсім низької якості, більша половина днів — малопридатні в польовім господарстві дні піші; з усього числа днів тяглих днів маємо лишень 33,7%, коли 1760 р. на Вишневеччині, підчас руїни селянських господарств, відсоток днів тяглих був 49,6, а 1786р.—91,6¹⁾. Бо-ж і рації не було тут розвивати у великих розмірах продукцію зерна, ціни бо на зерно тут дуже низькі. При кінці шостидесятих років, коли для XVIII ст. був період великого піднесення цін, коли навіть на півдні Волини корець пшениці коштував 16 злотих, жита — 8, ячменю — 8, вівса — 8, гречки — 8 ²⁾, тут, у ключі Володарським, 1769 р. ринкова ціна корця пшениці буле 7 злотих, жита 2 зл. 20 гр., ячменю — 2 зл. 10 гр., вівса — 2 зл., гречки — 2 злот. 10 гр. ³⁾.

Панщина була мала, бо продукція була мала; продукція була мала,

¹⁾ Б а р а н о в и ч, Нариси магнатського господарства на півдні Волини, Студії Наук.-Дослід. Кат. Історії у Києві, 1926, ст. 87. ²⁾ Б а р а н о в и ч, Нариси магн. господарства, 52. ³⁾ КЦАА в. VII ф. 2 Fa 7 Sub. Lit. gggg.

бо ціни були низькі, ціни були низькі, бо тяжко було із збутом на ринок. Експорт зерна з цього кутка за кордон не міг бути, везти зерно підводою з Володарки до пристанів сплавних річок водозбору Балтійського моря була річ неможлива. Про безнадійність можливості використати панщизняний транспорт у цій околиці свідчить стан, виявлений у таблиці тутешньої «подорожчизни». Вона перш за все мала, з 7 поселень її відбувають лишень у 4-х, а головне, що, як звичай, її очевидно фактично не відбувають за невеликими винятками. За 1769 р. у джерелах здибаємо тільки 4 саней, відісланих до Вишнівця з солониною та крупами ¹⁾. В таблиці-ж вона стоїть не як повинність, а як грошовий податок, явно, що вона так і використовується. В таких обставинах продукція зерна в тутешніх фольварках провадиться, принаймні в першій половині шостидесятих років, виключно на власне споживання, властиво на утримання панського господарчого й адміністративного апарату та на державні потреби. В контракті на посесію цього ключа 1760 р. зазначається, що «прибуток з засівів» за прибуток не вважається. Зерно тут продукується «на заплату диспозиторам та фольварковій челяді, а також на покриття витрат підчас переходів військ партії Української та інші поточні видатки» ²⁾. Коли-ж тутешній фольварок не має за своє завдання продукції зерна на ринок, він не продукує на ринок і нічого іншого. Навіть прядива, мотків, котрі здибаються на фольварках усеї північно-західньої тодішньої польської України, тут нема. Фольварок цієї околиці ніяк не подібний до панського підприємства, він скорше подібний до старих волинських дворів XVI ст., доби передфольваркової, котрі в умовах відсутності збуту на ринок зерна також мали за своє завдання лишень продукцію на власне споживання.

Та й інших панських підприємств у ключі Володарськiм ми не бачимо. Ні в таблиці, ні в інших джерелах ми не здибаємо зовсім прибутку з ставів, тимчасом як на північiм заході України це одна з найбільших галузів прибутків. Риба з тутешніх ставів не продається; правда, й там прибуток з ставів зв'язаний не з продажем риби на місці, а з експортом її на північно-західні ринки, там риба вивозиться до Люблина, Ярослава, а йде, напевно, далі. І там для риби потрібна підвода. Не розводиться в панськiм господарстві цієї південної околиці і худоба: на ринок, ця худоба рахується на тутешніх фольварках одиницями і то не на всіх. Як не дивно, але ми не здибаємо в цiм ключі і панських пасік. Не займається в тутешнім ключі панське господарство і переробленням місцевої сільсько-господарчої сировини, для чого монополне право на далекі галузі продукції, здається, утворює зовсім сприятливі умови. Ми не здибаємо панських броварів, гуралень. Корчемна оренда використовує дрібних підприємців, володільців казанів горілчаних, підприємців у більшості кустарного типу.

¹⁾ КЦАА в. VII ф. 2 Fa 7 Sub. Lit. gggg. ²⁾ КЦАА в. VII ф. 2 Fa 5 Sub. Lit. oooo Lo 5.

Прибутки, тому, з цього ключа зв'язані майже виключно з використанням феодалних панських прав та привілеїв, прибутки складаються з податків, які платять піддані, та продажу панських монополій. Перше місце серед прибутків займає оренда, котра за таблицею дає 55,69% всього прибутку; коли-ж не вважати за прибуток панщину та дні літні, відсоток буде далеко більший. Тутешня оренда, як видно з джерел, є виключно оренда корчемна, прибуток з оренди — це прибуток виключно з панського права пропінатії. Друге основне джерело прибутків — це податки грошові та натуральні з населення. Чинш дає 27,95% прибутку в ключі, десятина бджільна 3,64%, подорожчизна, яка є також грошовий податок, 2,10%, податки дають 33,67%. Коли земельне господарство не є прибуткова галузь, то панські прибутки це є лишень оренда та податки.

Оглядаючи панське господарство цього ключа в цілیم, ми повинні констатувати, порівнюючи його з більш північними землями Корони Польської, його відсталість. Та при кінці шостидесятих років відчувається і в цім відсталім краї вплив загального оживлення сільського господарства середини XVIII ст. і тут помічається деякі моменти поступу. Це оживлення відчувається перш за все в хліборобстві. Ціни на зерно ростуть і тут; В. Стройновський чув, що в першій половині XVIII ст. корець жита коштував на Брацлавщині 20 гр.¹⁾, тепер у цій близькій до Брацлавщини околиці ціна на корець жита підскочила до 2 зл. 20 гр. Можливо, що вплинули на зростання цін вимоги російського війська, котрі при кінці шостидесятих років збираються тут у великім числі, про це говорить і Стройновський. Зернова продукція росте й тут, про це свідчить збільшення ціни панщизняного дня. В посесійнім контракті на Володарщину 1760 р. панщина за прибуток зовсім не рахується, а в контракті 1767р. день тяглої панщини рахується за 8 грошів; правда, на Волині цей самий день тяглої панщини йшов тоді за 15 грошів²⁾. Та це був початок зростання цін на панщизняний день, у 80-х рр. ціна панщизняного дня і в цім ключі доходить до 15 грошів.

Тутешнє відстале господарство в шостидесятих роках було напередодні великих змін.

¹⁾ Strojnowski W. O ugodach dziedziców z włościanami, Wilno, 1808, с. 86—91.

²⁾ Б а р а н о в и ч, Нариси магн. господарства, с. 52.

Проф. ПАВЛО КЛЕПАЦЬКИЙ.

(П о л т а в а).

ЛИСТУВАННЯ ОЛЕКСАНДРА АНДРІЄВИЧА БЕЗБОРОДЬКА З СВОЇМ БАТЬКОМ, ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО.

В Диканськім Архіві Кочубеїв, що знаходиться в Полтавськім Краєвім Історичнім Архіві, переховується листування О. А. Безбородька з його матір'ю (1784 — 97 рр.) та його батьком (1765 — 1780 рр. ¹⁾). Перше особливої історичної вартости не має, подаючи лише деякі дрібні біографічні відомості (з них важніша та, що сам Павло І відвідав автора підчас його хвороби в грудні 1796 року) ²⁾. Листування-ж з батьком далеко змістовніше, тому на ньому ми й спинимося ³⁾.

В згаданім архіві переховався 61 лист, що писав власноручно О. А. до свого батька. Листи ці писані на поштовім папері і зшиті в один зшиток. Вони обіймають час від 3 жовтня 1765 р. по 15 січня 1780 р., отже понад 14 літ. Зміст їх досить різноманітний, але головний матеріал стосується до соціально-економічних змагань пануючої класи цих часів на Україні та національних почувань певної групи цієї класи.

Початок листування зближується з поворотною датою в історії України — 1764 роком, коли було скасовано рештки української автономії. Спокій, з яким зустріла Україна це розпорядження російського уряду, свідчить, що попереднім ходом історії Україна була підготовлена до такого повороту, особливо її пануюча класа — козацька старшина. Вже Мазепове повстання показало, що більшість цієї старшини стоїть на боці московської орієнтації; через 50 літ по тому й меншість (крім хіба поодиноких осіб) стала на ту-ж саму позицію. Українська старшина перестала вже бути козацькою старшиною, а змагалася стати благородним дворянством. Для цього їй потрібно було дістати відповідне виховання, службові відзнаки й господарче заopatрення.

Відповідне виховання давали: чоловічій лінії — кадетські й інші корпуси, жіночій — інститути «благородных девиц». Листи О. А. Б. вихва-

¹⁾ Кочубеї були споріднені з Безбородьками: Павло В. Кочубей жонатий з Уляною А. Безбородьковою. ²⁾ Архів ч. 1568, с. 158. ³⁾ Архів ч. 1569.

ляють таке виховання й радять нащадкам козацької старшини піддати йому своїх дітей. «В течение моей здесь бытности довольно я насмотрелся на заведения здешних публичных воспитаний дворян обоого пола. Ничего себе представить нельзя лучше, ни полезнее: особливо в монастыре, где воспитываются девицы, — из коих уже первого приема через два месяца все выйдут и, конечно, наукою, хозяйством, обхождением и добронравием удивят все общество. Я, по усердию моему к Петру Петровичу, нашему зятю, весьма надобным считал бы отдать туда дочь, а ежели имеет, и сына в Пажеский корпус. Поверьте, что не только с таким средним достатком, но и самые богачи не в состоянии подобным образом воспитать детей своих. Все, что говорят противно, происходит от зависти и самой грубой непросвещенности» (лист 11). В кадетськім корпусі також «воспитание и учение лучше других мест» (лист 60).

Урядова кар'єра — це конечна потреба кожного благородного, його «жребий». Тому своєму батькові О. А. радить подбати про кар'єру свого молодшого брата — Іллі. «Лета его гораздо уже несовместны с житьем дома без службы и весьма время основать его жребий. Предстоящая кампания (Турецька) подает к тому весьма благоприятный случай, ибо она по всем видам не будет многотрудная. От его склонности зависит будет — военными или письменными трудами продолжать свою службу и он, конечно, найдет способы к произведениям: ибо кроме что сыщутся такие добрые люди из г. г. генералов и полковников, которые к его пользе способствовать не откажутся; сам его сиятельство (граф Рум'янцев) не откажется при случае благоприятном оказать свое благоволение. Здесь есть тысячи способов удобных в меньших чинах производиться далее, и многие из оных, конечно, для него не уклонятся; паче же естьли он, избрав труды гражданские, потщится прилежностію и успехами своими приобрести себе уважение. Из числа таковых средств я скажу: только что г. Забела (думаю) скоро по желанию его определен будет в коллегию к делам, так чин его без лишнего труда может достаться Илье Андреевичу; не надобно беспокоиться о малом его в чужестранных языках знании, ибо переводы у нас надлежат людям, определенным от Иностранной Коллегии, а он может несть должность при моей экспедиции или чьей-либо другова навекать делам» (лист 7).

Пішовши по військовій лінії, Ілля Андрієвич через якийсь час став лейб-гвардії Семенівського полку поручиком, і О. А. радіє, що його кар'єра забезпечена скорим просуванням до вищих чинів. «Настоящее его состояние тем выгоднее, что он, естьли бы и премьер-майором в армии находился, не мог бы так скоро и надежно ожидать перспективы. По нынешним временам в гвардии великая уже неудача, есть ли кто в порутчиках 3 года, а в капитан - порутчиках 2 года останется» (лист 50).

З приводу своїх власних успіхів О. А. утішається, що дістав чин бригадира, бо від бригадира до генерала, мовляв, рукою подати (лист 49).

Ну, а коли сам цар чи цариця особисто викажуть якусь ласку, то якої ще кар'єри бажати? А втім, О. А. мав утіху похвалитися не аби-якою увагою до його персони царствених осіб. «Не могу — пише він — довольно похвалиться пребыванием своим здесь. ЕИВ. ото дня в день умножает ко мне свои поверенности. Для собственного знания скажу, дабы не причли сего в самохвальство, что меня вся публика и двор видит, яко первого ее секретаря, потому что через мои руки идут дела сенатские, Иностранной Коллегии, не выключая самых секретнейших, адмиралтейские учреждения, наместничества по новому образу да и большая часть дел собственных. Отзывами своими неоднократно всем знатным и приближенным избранным изволила свое отменное ко мне благоволение и уважение к трудам моим, хотя я ни мало сомнения не имею, что и самого существенного воздаяния от щедроты ее ожидать должен; но и таковое милостивое в рассуждении меня обращение есть величайшим для меня одобрением и утешением» (лист 45).

Посади й чини — це лише для чести, а «самое существенное» — це матеріальні цінності в формі земельних дач від уряду та їх прибуткового використання. «Служба наша приятна и видна, но не скоро полезна бывает» (лист 46). «Самого существенного воздаяния» Безбородько справді дочекався: року 1779 йому було пожаловано від Катерини в додаток до того, що він мав (Столпине й инш. на Чернігівщині), великий маєток у Білорусі; треба було лише добре в ньому погосподарювати. Спочатку О. А. хотів був обмежитися самим оброком по 2 карб. з душі та за шинки й риби лови по 600 карб. оренди (лист 56), але місцевий губернатор радив йому «лучше оставить одну половину в оброке, а другую на работе, завести довольную пашню, винокурню, скот для навоза и на продажу нужный и проч. хозяйственное заведение, то гораздо доходнее будет» (лист 56). За приятельством до Безбородька той-таки губернатор «приказал выбрать место для фольварков, т.-е. помещичьей экономии, строить все хозяйственные потребности, особливо мельницы, винокурни, овины и т. п., учредил кирпичный завод, и все сие вместо лишнего оброка, коим люди незнающие обременяют людей» (лист 57).

Подібним способом збільшувалася прибутковість і в українських маєтках Безбородька. В листуванні найбільшу звертається увагу на гуральництво. Сам Безбородько підшукував покупців на свою горілку: то були відкупщики Новоросійської й Азовської губ. — Марченко й Тимофеев (лист 26), а після них — Фалеев (лист 39). Використовуючи своє урядове становище, Безбородько умовлявся з ними про вигідну для себе поставку (до 10 — 12 т. відер) їм своєї й купленої горілки, при чому до спілки прилучалися його батько та ще «другие сотруждающиеся в пользу нашу» (листи 24, 26, 32, 39, 46, 50, 54). Є згадка, що горілка продавалася й просто на ярмарках (лист 19), та й друга ціною близько 1 карб. за відро. Для поліпшення

виробництва виписували спеціальні підручники з гуральництва з Надбалтійських губернь (лист 21).

1779 року на Україні пішла була чутка, що ніби гуральництво буде провадитися стосовно до рангу поміщика. Безбородько спростовує цю чутку: «можно ездить цугом и употреблять ливреи по чинам, а для винокурения потребно только хлеб, лес и малороссийская свобода» (лист 50).

Крім продажу горілки, в листуванні О. А. є ще мова про продаж волів (у Петербурзі) та тютюну (в Білорусі): перших 1776 р. було продано на 420 карб. (лист 20), а тютюну відправлено на 20 конях (листи 61 і 63), при чому остання галузь уважалася за особливо прибуткову. «Как для сего очень выгодного промысла нужно товара отправитъ сколько можно больше, то, кажется, можно стараться искупить его и, заняв деньги или хотя табак взяв до уплаты с сроком, лишь бы не упустить времени, а п р и б ы л ь о ч е н ь н а д е ж н а я» (лист 63, пор. 61).

Відбилося в нашій листуванні і громадження земель, таке характерне для попередніх часів, але, видно, й тепер ще не припинене на Україні. На Київщині це провадив О. А. через особливу комісію, яка мала відшукати землі, що коли-небудь належали до Київського полковництва (бо О. А. був номінально й київським полковником); на Лівобережжі О. А. відтягував, завдяки своїм зв'язкам у центрі, дещо з Биківської волости Розумовських, також у інших сусідів, купував у Євреїнова спірний масток, наказуючи, що коли-б з цього повстав процес, то не слід його провадити офіційно, а треба вдатися приватно до Рум'янцева, «на которого, судя по его ласковому со мною обхождению и по отзывам, делаемым о вас, я бы по справедливости надеялся» (листи 14, 18, 24,— 24, — 13). Характерна для української старшини пристрасть до земельних позвів виявляється ще і в Безбородька. «Я не желал и не хочу, чтобы мне под видом ли ранговым или другим отдали что-либо чужое, натянув вопреки праву и постановлениям мнимую принадлежность, а других никаких уважений никогда не имею и со всяким в справедливости тягаться всеохотнейше готов» (лист 14). Тут сумнівним є лише безкористя кореспондента: як останній (уже тільки номінальний) київський полковник, він певне розраховував, що полкові землі лишаться за ним, а що-дє справедливості, то її видно з попереднього: це лише гарний «жест».

Багата на пустопорожні землі Новоросія також не обійшла Безбородька: з наказу (на його прохання) кн. Потьомкина новоросійський губернатор мав відвести йому 12 т. дес. «Для скотоводства и для самого хозяйства полезны сии земли да и нет тягости, когда на 7 лет дается льгота от всех податей, по прошествии же — только 5 денег с десятины, а м. б. и менее в сем станут, а продажа винная свободна с заплакою пошлины» (лист 63).

О. А. Безбородько належав до того нечисленного гурту українського дворянства (як Трошинський, Полетика, Капніст), який ще не втратив по-

чуття своєї національності й при нагоді так або інакше виявляв це. Напр., О. А. сам хвалиться, що коли 1779 року «Правительственный Сенат» підвищував у чинах підлеглих йому урядовців, він обстоював те, щоб і Українців не було обійдено. «Я могу тут похвалиться особливою благосклонностию кн. Александра Алексеевича, который с такою милостивою готовностию исполнял мое прошение, чтобы при общей для всея империи милости призрел на сих удостоенных, что отвратил всякий спор и сомнение, обыкновенно прежде предлагаемый от тех, кои еще не отвыкли нас очень различать от себя и которые все из тех, что у нас выросли или по крайней мере долго жили» (лист 57). Зауважуючи на початку нашої статті, що хворого Безбородька відвідував Павло І, ми мали на оці, що мабуть через вплив О. А. за цього царювання Україні було повернуто деякі уряди автономних часів.

Справа з авторством «Історії Русів», мимо численних розвідок на цю тему, й досі ще лишається сумнівною: гадається, що її написав Гр. Полетика. Але в нашій листуванні є один документ, котрий, на нашу думку, зрушує це питання з мертвої точки. В свій час, студіюючи «Історію Русів», ми звертали увагу на те, що про часи, близькі авторові, він подає цілком точні відомості, при чому виявляє таку обізнаність що-до урядових українських справ, ніби сам належав до вищих чинів Генеральної Канцелярії¹⁾. Прочитавши нижченаведеного листа, ми схилиємося до думки, що автором «Історії Русів» був ніхто інший, як О. А. Безбородько.

Милостивый государь батюшка!

Имѣя честь представить вамъ при семъ краткую Лѣтопись Малыя Росіи по 1775-й годъ съ описаніемъ географическимъ, изъявленіемъ ея правленія и другими нужными свѣдѣніями изданную г-номъ надворнымъ совѣтникомъ Рубаномъ приношу я дать справедливо принадлежащую вамъ яко во многихъ случаяхъ прямую любовь къ тому краю любезной отчизнѣ нашей доказавшему, и котораго всегда усердныя простиралися старанія, чтобъ дѣла и обстоятельства славу и честь предковъ нашихъ ознаменующія, извлечены были изъ забвенія. Изъ предисловія вы, Милостивый Государь Батюшка, усмотрѣть изволите, что къ изданію сея книги поостриль я Г. Рубана не одними совѣтами, но въ разсужденіи послѣднихъ временъ и самыми достовѣрными извѣстіями отъ меня ему сообщенными. Сожалѣть только надобно, что онъ поспѣшилъ нѣсколько печатаніемъ предъидущихъ листовъ, въ которыхъ многія противу подлинности ошибки изъять, да и въ разсужденіи различныхъ нужныхъ умолчанныхъ обстоятельствъ распространиться я не преминулъ бы. Малое сіе сочиненіе служитъ

¹⁾ П. ч. нашого «Огляду джерел» давно вже готова і частинами зачитувана на різних засіданнях, але й досі не видана через брак видавця.

теперь руководствомъ къ намъ реваемому нами изданію полной Малороссійской Исторіи, въ которой конечно всѣ погрѣшности лѣтописи исправлены будутъ, какъ только успѣемъ собрать всѣ потребныя извѣстія. Упраздняясь въ свободное отъ другихъ дѣлъ время симъ пріятнымъ для меня трудомъ я благословлю ваши милостивыя родительскія въ юности моей попеченія о приведеніи меня въ точное и подробное познаніе состоянія земли, гдѣ я родился, и всѣхъ въ оной случившихся событій. Велико и совершенно будетъ мое удовольствіе когда я преуспѣю въ семъ предлагаемомъ трудѣ, и особливо когда исполненіе онаго будетъ послѣдуемо многими другими случаями кои мнѣ предстали бы на изъявленіе моего нелицемѣрнаго къ согражданамъ оныя(?) усердія.

Есть впрочемъ съ преданностію и высокопочитаніемъ, Милостивый Государь Батюшка, вашъ всекорнѣйшій и всепослушнѣйшій сынъ Александръ Безбородко.

В С.П.бургѣ марта 31 дня 1776 года» ¹⁾).

Зазначеними тут фактами ще не вичерпується весь зміст листування О. А. Безбородька з його батьком. Тут є ще й побутові вказівки (сестру треба видати за того, хто їй до вподоби²⁾), про купівлю карети ³⁾), про закордонні освітні подорожі ⁴⁾), є доручення купити на Україні для переливки на посуд 2 чи 2¹/₂ тисячі «талярей битых, инако называемых ефимки и сибертовые талеры, кои х, конечно, еще вывозится довольно в Малороссию» (лист 60), і инш. Але в цій статті ми їх не будемо обговорювати. Утримуємося ми також і від докладніших коментарів до поданих фактів та оцінки їх значіння в українськiм джерелознавстві: хай це зробить уже сам історично досвідчений читач.

¹⁾ Лист 41. ²⁾ Лист 6. ³⁾ Лист 19. ⁴⁾ Лист 39.

АНАТОЛІЙ ЄРШОВ.

(Н і ж и н).

ДО ПИТАННЯ ПРО ЧАС НАПИСАННЯ «ІСТОРИЇ РУСОВЪ», А ПОЧАСТИ Й ПРО АВТОРА ЇЇ.

Ця невеличка розвідка закінчує низку моїх етюдів про українські літописи другої половини XVIII в. Студії над ними було розпочато під впливом дуже змістовного й коштовного, хоча й стислого, огляду джерел, літописних джерел зокрема, до історії Хмельниччини, що подав акад. М. С. Грушевський наприкінці «Початків Хмельниччини» ¹⁾. Тому саме цю розвідку я з великим задоволенням і глибоким почуттям пошани присвячую Високоповажаному Ювілятові, академику М. С. Грушевському, з приводу його ювілею.

I.

Питання про час написання «Історії Русовъ» спеціально ще не підносилося. Підходили до нього лише при спробах встановити автора цього анонімного твору, а вже відповідно до автора висловлювали ті чи інші думки про час, коли було написано «Історію Русовъ». У визначенню дати її написання, як і у визначенню автора її, не було одностайної думки: одні дослідники відносили написання «Історії Русовъ» на початок 70-х рр. XVIII в. (почасти на підставі останніх слів її: «въ началѣ 1769 года послѣдовалъ войскамъ всеобщій походъ и открылась дѣйствительная съ турками война, которая, чѣмъ кончится, Богъ вѣсть!» ²⁾, другі — аж на 20-ті рр.

¹⁾ Історія України-Руси, т. VIII, ч. II², Київ—Відень, 1922, ст. 199—211.

²⁾ Л а з а р е в с к і й, Прегніе изыскатели малорусской старины, Київ. Старина, 1894, № 12, с. 350. Д. Д о р о ш е н к о, Огляд української історіографії, ст. 49, 57; Хліборобська Україна, 1921, III, с. 197; пор. Г о р б а н ь, Кілька уваг до питання про автора «Історії Русовъ», Червоний Шлях, 1923, № 6—7, с. 150. С л а б ч е н к о, Матеріали до економ.-соціал. історії України XIX в., т. I, с. 104.

XIX ст. ¹⁾), треті визначали термін написання між цими крайніми датами ²⁾).

Більшість дослідників приймає, що «Історія Русовъ» мала двох авторів — батька й сина Полетик ³⁾. Ця думка й нам здається правдоподібною від інших гіпотез про автора «Історії Русовъ». Нам тільки здається, що Полетика-син не був лише «несміливим редактором» праці свого батька, а був значною мірою і автором цього твору. За це, по-перше, свідчить примітний розподіл «Історії Русовъ» на дві частини (просторіше оповідання про події приблизно до рр. 1709 — 10, стисліше — після них; складається враження, наче другу частину не встигнуто поширити ⁴⁾), по-друге, як побачимо далі, присутність в «Історії Русовъ» великої кількості таких висловів, що їх можна було написати не раніше р. 1792, себ-то вже багато опісля смерті Григ. Полетики.

Р. 1769, яко час закінчення «Історії Русовъ», не може бути прийнятий вже через те, що автор її згадує речі, які були на декілька років пізніше від цієї дати. Накидаючись на духовенство католицьке з приводу страти Наливайка, автор «Історії Русовъ» робить поклик на істориків польських: «историки польськіє, Вагнеръ и другіє... пишуть» (сс. 39 — 40). В цьому Вагнері можна признати лише Вагнера Данила-Ернеста, працю якого

¹⁾ Горленко, Изъ истории южно-русского общества начала XIX в., Киев Стар., 1893, № 1, сс. 67, 72. Пор. Максимовичъ, Собр. сочин., т. II, с. 190; Драгоманов, Чудацькі думки, К., 1913, с. 122; Иконниковъ, Опытъ р. историогр., т. II, кн. 2, с. 1637.

²⁾ Драгоманов, Листи на Наддніпр. Україну, К., 1917, с. 8. О нацький, Ще про автора «Історії Русовъ», Наше Минуте, 1918, ч. I, с. 148. О. С. Грушевський й вважає, що остаточно розв'язати питання про автора й час написання «Історії Русовъ» можна буде лише при паралельному вивченню фамільних паперів української інтелігенції п. XIX в. й аналізі самого твору (Чтен. Київ., кн. XIX, в. 2, від. II, с. 70). Літературу питання подано в цитованій статті Є. О нацького, в «Огляді» Дорошенка, в «Опытъ» Іконникова, але всюди не вичерпливо.

³⁾ Майковъ, Историко-литературные очерки, с. 281. О нацький, ор. cit., Наше Минуте, 1918, ч. I, с. 148. Акад. М. С. Грушевський — в рецензії на статтю Л. Майкова, Записки Наук. Тов. ім. Шевч. у Львові, т. IV, с. 190. О. Лазаревський спочатку також припускав можливість часткового авторства Полетики-сина (Отрывки изъ семейного архива Полетикъ, Киев. Стар., 1891, № 4, сс. 113—114, 116). Дорошенко визнає за автора «Історії Русовъ» одного Полетику-батька (Огляд, с. 49; Хліб. Україна, 1921, III, с. 187); цієї думки додержується й М. Горбань (ор. cit., с. 150). Горленко — ж. вважає, що автором «Історії Русовъ» був Полетика-син (ор. cit., Киев. Стар., 1893, № 1, сс. 69—76).

⁴⁾ «Событія XVIII в. въ сей исторіи, особливо начиная съ измѣны Мазепы, — зазначає О. М. Лазаревський, — въ значительной части писались, какъ видно, по живому преданію, а отчасти, должно быть, и по личнымъ свѣдѣніямъ автора. Отсюда анекдотическій характеръ въ изложеніи этихъ событій» (Киев. Стар., 1894, № 12, сс. 350—351, прим. 1; пор. Иконниковъ, Опытъ р. ист., т. II, кн. 2, с. 1643, прим. 3).

з історії Польщі було видрукувано р. 1775 ¹⁾. Іншого, більш підходящого, Вагнера ні в Finkel'я, ні в Estreicher'a не знайшлося і, мені здається, саме згаданого Вагнера мав на думці автор «Історії Русовъ». Автор її досить користав також і з «Краткой Лѣтописи Малыя Россіи», яку видав був В. Рубан р. 1777 ²⁾. Таким чином, автор «Історії Русовъ», покликаючись на Вагнера, а потім наводячи цитату ніби-то з нього (с. 40) і користаючи з Рубанівського видання, міг це робити вже після не тільки початку, а навіть після закінчення першої русько-турецької війни. Закінчуючи оповідання про злі пригоди українцям підчас переведення Рум'янцевського Опису, автор «Історії Русовъ», що ставиться дуже вороже до Опису, завважає наче з радістю: «опись она, со всѣми ея страшными слѣдствіями и поисками, не имѣла своего окончанія и нечаянно уничтожилась» (с. 257). На мій погляд, сказати, що «опись... нечаянно уничтожилась», можна було лише після того, як стало відомо, що частина Опису через погані умови збереження знищилася (1776—78), або після глухівської пожежі р. 1784, коли частину Опису, можливо, й було загублено ³⁾, а це могло дати підставу для чуток про знищення Опису.

Як-же після цього пояснити наведену вище з «Історії Русовъ» фразу, що ніби-то визначає приблизно час її написання? — На це, здається, можливо висунути два пояснення: або перша редакція «Історії Русовъ» дійсно писалася з початку 70-х рр. XVIII в., а той, хто потім доповнював і переробляв її, залишив наведену фразу без зміни, — чи не звернувши на неї уваги, чи, може, навмисно, — або цю фразу було вставлено від автора умисно для того, щоб укрити час написання літопису-памфлету.

II.

Цікаво, що при спробах визначити час написання «Історії Русовъ» ніхто з дослідників не звертався до аналізу тексту цього твору. Тимчасом такий аналіз може бути, на мою думку, небезкорисним для встановлення дати написання чи, принаймні, останнього редагування «Історії Русовъ».

Вже перші рядки цього славного аноніму подають вказівки на приблизний час їх написання. «Не меньшимъ доказательствомъ... предѣловъ Славянскихъ, — читаємо на першій сторінці друкованого видання, — суть опустѣлые города и развалины, Славянскимъ языкомъ называемые, и надписи, ихъ литерами и нарѣчіемъ писанныя на камняхъ, кладбищахъ и ста-

¹⁾ Wagner Dan. Ern., Geschichte von Pohlen, Lpzg. 1775; Brünn, 1788 (Allg. Weltgesch. 47—49). Французьке видання було видано р. 1775 в Амстердамі. Finkel, Bibliografia hist. pol. cz. I, s. 505, № 9444. ²⁾ С л а б ч е н к о, Матеріяли до економ.-соціал. історії України XIX в., т. I, с. 104. Треба зазначити, що Іконников перший указав на те, що автор «И. Р.» користав з Рубана (Оп. р. ист., II, 2, с. 1648, прим. 1).

³⁾ М а к с и м о в и ч ъ, Г. А. — Дѣятельность Румянцева - Задунайскаго etc., т. I, сс. 347—349, 353.

туяхъ каменныхъ; тоже названіе рѣкъ, озеръ, горъ и улусовъ, въ степяхъ Крымскихъ, Заволжинскихъ и на островѣ Таманѣ, или древнемъ Тмутараканѣ находящихъся» (курсив мій — А. Є.¹⁾). Якщо відносити вислів, який підкреслено, до всіх попередніх іменників — «города, развалины, надписи» й т. д., а не тільки до «рѣкъ, озеръ, горъ и улусовъ», то не можна не пригадати тут знахідки відомого Тмутараканського каменя, що трапилася була р. 1792²⁾. Складається вражіння, що наведені з «Історії Русовъ» рядки писано було під впливом вістей про цю знахідку. Коли це так, то, виходить, початок «Історії Русовъ» писано було ніяк не раніше р. 1792.

Можна, проте, сперечатися що-до розуміння наведеного з «Історії Русовъ» місця. Для визначення часу її написання вкажемо на виразніше що-до цього, інше місце з неї, розуміння якого не може викликати будь-якої незгідності. На одній з останніх сторінок «Історії Русовъ» читаємо: «Царствование Императрицы Екатерины II началось и долголѣтно продолжалось» (курсив мій — А. Є.) великими намѣреніями въ дѣлахъ внутреннихъ и внѣшнихъ и такими же успѣхами въ предпріятіяхъ гражданскихъ и воинскихъ» (с. 252). Цей уривок свідчить про те, що часи царювання Катерини II були для автора наведених рядків часами мирними. Сказати про царювання Катерини II, що воно «долголѣтно продолжалось», міг лише той, хто пережив його, хто писав після того, як воно вже скінчилося. Отже, на підставі цього можемо час складання, або редагування, «Історії Русовъ» віднести з р. 1792 на після р. 1796.

Але в анонімі єсть вислови, — правда, не такі виразні, як той, що зараз було подано, — які дають певні підстави одсунути складання, або редагування, «Історії Русовъ» на ще пізніші часи. Оповідючи про надсилання р. 1596 від Наливайка супліки до Жигимонта III через Лободу і подаючи текст її (звичайно, цілком вигаданий), автор «Історії Русовъ» вживає такого вислову: «король, удивляясь поступкамъ его Министерства... сказалъ Лободѣ, что онъ... будетъ стараться уничтожить затѣи Министровъ» (с. 36). На мою думку, згадувати про міністрів і міністерство міг той, для кого вони були знайомі, звичайні речі. Автор, що тільки чув про міністрів, скорше міг-би вжити в цьому разі назви, сучасної тим подіям, які він опишував. Міністерства, як знаємо, стали для кол. Російської Імперії реальним поняттям лише від часів Олександра I, з р. 1802, коли їх було утво-

¹⁾ Історія Русовъ, М. 1846, с. 1. Умисно наводжу цитату цілком, щоби запобігти дорікань у неправильному розумінні тексту, коли відносити останню фразу цитати до всіх іменників, що зазначено поперед її, себ-то «города», «развалины», «надписи», «названіе рѣкъ» і т. д.

²⁾ Мусинъ-Пушкинъ, Истор. изслѣдованіе о мѣстоположеніи древняго Россійскаго Тмутараканскаго княженія, СПб., 1794, с. 58. Оленинъ, Письмо къ Графу Алексѣю Ивановичу Мусину-Пушкину о камнѣ Тмутараканскомъ, найденномъ на островѣ Таманѣ въ 1792 году etc., СПб., 1806.

рено. Це дає можливість висловити думку, що «Історію Русовъ» писано було, або редаговано, на початку ХІХ стол.¹⁾ Два моменти з «Історії Русовъ» дають підставу припустити, що писано було її в половині другого десятиріччя цього віку. Оповідючи про вражіння в Європі від приєднання України до Росії, автор «Історії Русовъ» завважає, що «система о равновѣси Державъ починала уже тогда развиваться» (с. 122; пор. с. 138). Коли читаєш це, мимоволі приходить думка, що рядки ці писала людина, яка була сучасником політики часів Віденського конгресу, коли стару ідею політичної рівноваги покладено було за одно з начал європейської політики. До цього ще слід пригадати, що автор «Історії Русовъ» усюди підкреслює національний момент, у нього часто зустрічаємо слова «нація», «национальный», і вони в деяких випадках навіть вживаються замість понять: держава, державний (напр., сс. 138, 139²⁾). Це знов-таки переносить нас у коло думок першого-другого десятиріччя ХІХ ст., коли наполеонівські війни розбудили національне почуття в народів середньої Європи.

Тепер, коли стало відомо, що «Історія Русовъ» уже існувала перед р. 1819³⁾, доводиться, звичайно, відкинути думки про закінчення її в середині 20-х рр. ХІХ в., але, як бачимо, зостаються в силі моменти, за якими можна відносити час написання, або редагування, «Історії Русовъ» на середину другого десятиріччя ХІХ в. (приблизно на рр. 1815 — 1818).

III.

Якщо висловлене вище правильно, то нема підстав відкидати гіпотези про авторство або, принаймні, редагування Василя Полетики чи якої іншої особи, що жила в ХІХ стол. Що-ж до гіпотези про авторство О. Безбородька, яку недавніми часами висунув проф. Слабченко⁴⁾, проти неї, на мій погляд, виступають такі міркування:

1) до цього часу більше існує даних за авторство, скажемо, когось з сем'ї Полетик, ніж за авторство О. Безбородька, я к и й п о м е р р.1799;

¹⁾ Не зайвим буде пригадати тут, що М. Драгоманов, посилаючись на статтю В. Горленка (Київ. Стар., 1893, I, 41—76), приймав, що «Історію Русовъ» було написано коло р. 1810 і вона «стоїть у звязку з тодішніми конституційними планами Олександра I і його першого міністра Сперанського» (Листи на Наддніпр. Україну, К. 1917, с. 8). Незрозуміло тільки, чому в даному разі М. Драгоманов робить поклик на Горленкову статтю: з листа А. Чепи до В. Полетики з 6 травня 1809 р., що міститься в ній, видно, що останній у цей час тільки збирався писати свою історію України (Київ. Стар., 1893, I, 53), сам-же Горленко відносив закінчення «Історії Русовъ» на половину 20-х рр. ХІХ стол. (там-же, сс. 61, 72); пор. Д р а г о м а н о в, Чудацькі думки, К., 1913, с. 122.

²⁾ Пор. А. С. Г р у ш е в с к і й, Къ характеристикъ взглядовъ «Історіи Русовъ», Извѣстія отд. р. яз. и слов. Акад. Наукъ, т. XIII, кн. 1, с. 417.

³⁾ Б е л е й, Причинок до питання про час появи «Історії Руссовъ», Записки Наук. Т-ва ім. Шевч. у Львові, т. VII, miscellanea, сс. 11—12.

⁴⁾ Матеріали до екон.-соціал. історії України ХІХ стол., т. I, с. 104.

2) схожість «Історії Русовъ» і «Кратк. Лѣтописи М. Россіи» у досить великій кількості місць свідчить скорше не за спільного автора для цих творів, а лише за к о р и с т у в а н н я автора «Історії Русовъ» Рубанівським виданням ¹⁾);

3) виявлення державно-національної ідеології в «Крат. Лѣтописи М. Россіи», що також стало проф. Слабченку за одну з підстав висловити думку про тотожність авторів згаданих літописів, можна помітити й у інших історичних працях другої половини XVIII стол. й інколи навіть у більшій від автора Рубанівського видання мірі ²⁾).

¹⁾ Пор. И к о н н и к о в ъ, Оп. р. ист., II, 2, с. 1648, прим. 1. Цікаво, що як «Крат. Описаніє Малороссіи», так і його пізніша переробка, «Крат. Лѣтопись М. Россіи» стали за джерело для декількох історичних праць кінця XVIII в. Так, з останньої книжки користали: О. Рігельман, невідомий автор «Повѣсти пространной» (про це див. окремі розвідки автора цих рядків), нарешті, автор «Історії Русовъ» (як це довів проф. Слабченко *id.* I. с.).

²⁾ Особливу увагу що-до цього звертає на себе «Краткое Описаніе о Казацк. рос. народѣ» П. Симоновського.

КАТЕРИНА ЛАЗАРЕВСЬКА.

(Київ).

КИЇВСЬКА РЕЕСТРОВА КОРОГВА ТА НАПОЛЕОНІВСЬКІ ВІЙНИ В ЄВРОПІ (1806—1807 рр.).

Реестрова корогва, обрана з цехових міщан м. Києва на підставі магдебурзького права, мусіла охороняти своє рідне місто, коли цього вимагала потреба.

Не складні були обов'язки її наприкінці XVIII в. та на початку XIX в. у звичайний час. «Въ одеждѣ самой лучшей чистоты, при сабляхъ, лядункахъ и ружьяхъ, съ потребнымъ количествомъ патроновъ безъ пуль» мусіли товариші реестрові разом з усіма цеховими міщанами брати участь в урочистих випадках м. Києва, як то: водохреща, приїзд «високих осіб», відкриття установ, то-що. Та не завжди ретельно ставились вони до цих своїх повинностей — то зброя або одіж була в непорядку, а то дехто з товаришів і зовсім не з'являвся.

Київський магістрат, починаючи з кінця XVIII в., що далі то більше намагався урізати самоврядування міщан — і тут він взявся суворо підтягати товаришів реестрових — за невихід на церемонію накладалася вина від 2 до 10 карб. (1794 р.) ¹⁾. А що-до зовнішнього вигляду, то тих товаришів, що здавались не досить заможні, щоб мати всю амуніцію та одіж у доброму стані, магістрат просто наказував звільняти з корогви й приписувати до цехів (1809 р.). Трохи пізніше заможність стала необхідним моментом, щоб бути реестровим товаришем: указом магістрату «предписано на мѣсто состоящихъ въ регистровыхъ товарищахъ обѣднѣлыхъ не могущихъ имѣть поратного платья... избрать изъ цеховыхъ мѣщанъ имѣющихъ капиталъ, кои без нужды могутъ имѣть пристойное регистровымъ товаришамъ одѣяніе — и для утвержденія въ семъ званіи представить имянной списокъ магистрату» (1817 р. 26 березня).

Такими насилуваннями магістрат нищив ідею високої чести належати до лав оборонців рідного міста, і зводив все до виконування декоративних

¹⁾ Див. Л а з а р е в с ь к а, Київські цехи на кінці XVIII та початку XIX вв. (Київ та його околиця, Київ, 1926, с. 281).

церемоній, що могли тішити пику міщанства, але не виховувати свідомого ставлення до своїх повинностей. Така тенденція — самої декорації, — що оформлювалася наведеним наказом магістрату, безперечно намічалася і мала свій вплив і за попередніх часів.

Коли підчас Наполеонівських воєн в Європі російський уряд вирішив наприкінці 1806 р. використати реєстрову корогву як військову силу, — міщани виявили протест, очевидно, в такій виразній формі, що магістрат примушений був не тільки наказувати, а й умовляти — аджеж ця новоперетворена корогва була ніби-то вільнообрана організація.

Без сумніву, цей протест базувався не на самому небажанні приймати участь у воєнних подіях, а ще й на недовір'ю до уряду — чи не буде корогву повернуто в постійний військовий загін. Тим більше, що й у наказі магістрату (початок грудня 1806 р.), що мав заспокоїти міщан, не згадувалося про основну повинність корогви реєстрової — захищати м. Київ, а зазначено було в загальній формі, що «сие внутреннее ополчение или милиция учреждается единственно на защиту православной вѣры и отечества», а до того не відкидалася можливість, що корогву буде послано за межі Києва ¹⁾. Щоб заохотити мирно настроєних міщан утворити цю корогву, додавали найрізноманітніші роз'яснення та обіцянки; цехи мусіли зібрати всіх цехових, прочитати їм цей наказ і «внушить» все, що там говорилося. «Мѣры принимаются не оттого чтобы французскіе войска были близко къ границѣ, а какъ мѣры предосторожности»; ця міліція буда тимчасова; кожний «на кого падеть жребій ²⁾ на волѣ можетъ быть въ одѣяніи какомъ хочетъ и безъ бритья головы и бороды» ³⁾.

Нагороди, що обіцяв магістрат, були такі: коли повернуться благополучно додому, — «знакъ», а всім — «безсмертіе и имя защитниковъ отечества» ⁴⁾.

¹⁾ «Безъ нужды ихъ съ мѣстъ не тронуть» — говорилося в наказі.

²⁾ Тут неясно, чи дійсно товаришів мали не обирати, а брати по жеребку, чи це тільки метафоричний зворот.

³⁾ Що військове убрання якраз і цікавило міщан, що попали в міліцію, видно з наказу магістрату з приводу цієї міліції цехам; цей наказ яскраво малює, як ставилися товариші реєстрові до своїх повинностей; цехам наказувалося, щоб вони «имѣли надъ ними (товаришами) смотрѣніе, чтобы они не шатались праздно, отдавать ихъ майстрамъ; а въ тѣ дни когда ученіе должны всѣхъ на лицо доставлять ихъ съ нарочнымъ на то мѣсто гдѣ будутъ учиться, а затѣмъ снимать съ каждого одѣяніе и хранить по цехамъ» (1807 р. 21 лютого).

⁴⁾ У відомій статті В. Прокоповича «Київська міліція» (Наше Минувле, ч. I, 1918 р.) як доказ бажання міщан вступати в міліцію наводяться: указ сенату 1796 р., нагороди начальству і «высочайшее благоволеніе» (с. 83—84). Ці офіційні документи найскорше і єсть подібні нагороди, що ближче начальство випрохувало в Петербурзі по закінченню справи. Слова Закревського, наведені там-же, виявляють його особисте вражіння, не згадуючи про поведження цехових підчас воєнної небезпеки. На жаль, більш ніяких джерел не вказано.

І нарешті магістрат сподівався, що «всѣ могущія носить оружје съ радостію вступятъ въ ряды» і будуть виявляти «строжайшее повиновение» ¹⁾.

Звичайно, міщанство київське на ці часи не було таке організоване й міцне, щоб і далі боротися з урядом, і міліція була утворена.

Такі уривчасті відомості знайшлися в документах Архіву Міщанської Управи, що переховується в Центральному Архіві ім. Антоновича в Києві.

Можна ще додати ті матеріяльні витрати, що падали на міщанство в звязку з реорганізацією корогви. Цехи мусіли «одѣтъ, снабдить ружьями, саблями, лядунками, порохами и пулями» ²⁾ частину міліції, а саме 213 чоловіка. Кожний цех мусів зібрати всю суму на 14 січня 1807 р., «ибо отряженный начальникъ будетъ осматривать, за которую (суму) непременно исправляется вся амуниція, провіантъ и жалованье (3 карб.) къ 20-му числу». На ці витрати кожний цеховий мав дати 2 карб. 10 коп.

¹⁾ В наказі не згадується, але сама собою розуміється звичайна пільга товаришів реєстрових—вони не платили ніяких податків.

²⁾ Ця повинність поміж цехами розподілялася так: за ордером з управи 12 січня 1807 р.: кравецький цех мав одягти 16 чол.; кушнірський—15 чол.; шевський—46; ковальський—17; ткацький—5; іконописний—8; серебряників—3; перепечайський—19; бондарський—14; різницький—13; рибальський—26; крамарський—25; ганчарський—3; циліурницький—2; музичський—1.

ПРОФ. ДМИТРО ЯВОРНИЦЬКИЙ.

(Дніпропетровськ).

**КОШОВИЙ ОТАМАН
ОСИП МИХАЙЛОВИЧ ГЛАДКИЙ**

(Матеріали до біографії).

I.

Осип Михайлович Гладкий народився в селі Мельниках, Полтавської губернії, Золотоноського повіту од батька й матери селян. Будучи вже жонатим, він найнявся до одного заможного селянина пасти товар за 25 карбованців на рік, та пасучи той товар, якось уночі заснув і втеряв пару волів. За таку шкоду треба було йому одробляти хазяїнові цілий рік дурно. «Робити мені, — казав він, — було нестрашно, а страшно було те, що хазяїн дав-би мені доброго мняла та ще й докоряв-би мене цілий рік раз-по-раз! От я думав, думав та й надумав покинути жінку з дітьми та тікати з рідного села в колишні вільні запорозькі степи. Як надумав, так і зробив. Тоді, після зруйнування Січи та після втечі запорожців за Дунай, в колишніх запорозьких степах чимало zostавалось ще бурлак, які жили купками по ріжних балках та байраках і робили напади на проїжджих дюдей. Вони вбивати нікого не вбивали, а поживлялись чужим добром поживлялись. Коли-ж на тих бурлак почали напосідати місцеві власті, то вони з запорозьких степів спустились до Таврії, саме туди, де вже після них засіли німці Фальц-фейни. Там були великі, привільні та безлюдні місця, і в тих місцях було більше трьох сот бурлак. До тих бурлак і пристав Осип Г л а д к и й. Коли вільним бурлакам стало тісно жити і в Таврії, то вони раптом знялись з місця і подались геть до Дунайського лиману. Там з'єднались з такими-ж турецькими бурлаками і вкупі з ними почали робити напади на чужоземні купецькі судна, що ходили по морю. Доженуть яке судно, зачеплять його залізними крючками, притягнуть до себе, нахапають там усякого добра та грошей і після того зразу навітікача. Коли в одній такій сутичці було забито бурлацького отамана, то замість його вибрали Осипа Г л а д к о г о, бо він у таких сутичках завжди був правою рукою отамана.

Отже таке життя нарешті надокучило Гладкому: він покинув море й перейшов до запорожців у Задунайську Січ. Скоро — недовго за його смілу вдачу та за те, що він був письменний, його обрали за кошового отамана всього запорозького війська. Та не сиділось Гладкому і в Січі: його дуже тягло в рідні місця. Коло нього скупчилось також чимало товариства, яке теж хотіло покинути Туреччину, і всі вони ждали тільки якого-небудь випадку, щоб перейти з правого боку Дунаю на лівий та повернутись додому. Довго вони ждали і нарешті діждались: розпочалась війна Росії з Турцією. Тоді однієї ночі Гладкий викотив у Січі цілу куфу горілки тай почав частувати нею козаків. Тільки ті козаки, що надумали тікати вкупі з Гладким, хоч і пили горілку, та не впивались; а ті, що не співчували Гладкому, упились до краю і там-же на місці п'яні поснули. Тоді Гладкий одну частину козацького добра захопив собі та своєму товариству, а другу покинув у Січі для тих козаків, що не хотіли за ним слідувати. Покидаючи Січ, він також лишив козакам листа, і в ньому писав, що буде бити чолом руському цареві, і радив їм обрати замість його нового кошового отамана. Посадовивши всіх своїх однодумців на 42 байдаки, Гладкий швидко перехопився через Дунай і зразу опинився в тому саме місці, де стояв руський цар Микола з військом.

Побачивши царя, Гладкий упав перед ним навколішки і почав прохати милости прийняти його з козаками під могутню царську руку. Цар простив провину запорожців і прийняв їх під свою руку. Тоді Гладкий доложив цареві, що він може указати такий перевіз через Дунай, через який руське військо може переправитись непомітно для турків.

Цар казав Гладкому надягти на себе запорозький жупан, узяти з собою декілька запорожців, дав йому полковника російської армії, щоб переправитись через Дунай, добре оглядіти правий берег Дунаю, видивитись, де саме стоїть турецька армія, захопити там «язика» і доставити його на лівий берег. Гладкий те все й зробив: він переправився через Дунай, захопив на турецькому березі декілька полонеників і доставив їх цареві. За таку вдачу цар зразу зробив Гладкого полковником, а всіх його запорозьких осаулів, що були з ним, зробив офіцерами. Після того Гладкий ще кілька разів виступав з козаками супроти турків і кожного разу з великим успіхом.

Коли війна з турками скінчилась, то цар казав оселити запорожців коло Озівського моря, а Гладкого поставив над озівським козацьким військом за отамана.

Од'їжджаючи з Одеси до Петербургу, цар казав Гладкому, щоб він, упорядкувавши всі військові справи, приїхав до столиці.

Упорядкувавши всі військові справи, О. М. Гладкий вирішив перше заїхати по дорозі в своє рідне село Мельники і побачити там своїх дітей та свою дружину. Приїхавши в Мельники, він знайшов свою хату і все своє хазяйство в доброму порядку та не знайшов нікого дома: двері в хаті були

зачинені, ще й закручені вертушкою. Тоді він почав розпитувати в сусідів, хто живе в тій хаті, чи хазяїн, чи хазяйка. На те сусіди сказали йому, що в хаті живе Хвеська Гладчиха. «А що-ж вона удова, чи мужня жона?» — «Вона мужня жона, а тільки її чоловік десь далеко проживає. Колись дуже давно він пішов у бурлаки та й досі ще не повернувся». — «Ну, а як-же вона, чесно живе?» — «Ні, вона чесно, побожно живе, працює, як і всі люди, малих діток своїх годує». — «А де-ж вона є?» — «Зараз пішла до річки сорочки прати».

Знаючи добре всі місця в своєму селі, О. М. Гладкий пішов до річки і там знайшов свою жінку. Він приступив до неї і почав питати, де її чоловік. Вона одразу не пізнала його і, згадавши про чоловіка, почала плакати. Тут і він не вдержавсь та й собі заплакав. Тоді він приступився до неї ближче і хотів її обняти: «Я-ж твій чоловік, Хвесю». — «Що це ви, пане? Та хіба-ж можна, щоб такий пан та був моїм чоловіком?» Тоді він спустив рукав свого мундира та сорочки і показав їй на плечі свою родиму ознаку. Вона зглянула на те, заридала та й кинулась до нього. Після того вони обидва плачучи пішли од річки додому ¹⁾).

Пробувши кілька день удома, О. М. Гладкий після того рушив до Петербургу.

В Петербурзі його прийняли в царському дворці, де він бачив і царя і царицю.

Цариця дуже ласкаво з ним балакала й, відпускаючи його, казала йому, щоб він привіз до неї свою дружину. Для дружини О. М. Гладкого вона дала багато дарунків, і з ними він і повернувся додому ²⁾).

Коли О. М. Гладкий приїхав додому, то швидко після того двох його дітей, хлопчика й дівчинку, забрали й розвезли в різні міста для виховання: дівчинку до Полтави, в інститут «благородных девиц», а хлопчика до Царського села, в Кадетський корпус. В 1862 році О. М. Гладкий, будучи вже генералом в одставці, жив у місті Олександровському, на Покровській вулиці, у власному будинкові. «Я був тоді,—каже сповідач цього, Тимофій Павлович Воєвода, — за столоначальника та прихідно-розходчика місцевого поліцейського правління, і якось одного разу приніс тому генералові Гладкому так званих викупних надільних грошей за землю та за селян аж 8.000 карбованців. Було те, як зараз пам'ятаю, весною, в гарний ясний день, тільки вже над вечір. Якраз подали самовар. Генерал посадив мене коло себе і довго розповідав мені про своє давнє життя. Він був чоло-

¹⁾ Вся ця оповідь про зустріч О. М. Гладкого з дружиною не відповідає дійсності, бо Гладкий приїхав вперше до своєї сем'ї 3-го січня 1829 року, в велику хуртечу, про що каже самовидець, його син Василь. Дивись О. М. Гладкий, Русская Старина, 1881, II.

²⁾ Цариця справді приймала О. М. Гладкого, тільки не в Петербурзі, а в Одесі. Дивись: О. М. Гладкий, Русская Старина, 1881, II.

вік суворий, неговіркий, і якщо розклав зо мною балачку, то це було на велике диво. До того ще він був дуже скупий. За те, що я приніс йому таку велику суму грошей, 8.000 карбованців, він дав мені за мою послугу не більше, не менше, як 20 копійок, а коли я рішуче одрікся од такого щедрого дарунку, він ніяк не змішався, взяв любенько ту двадцятку, розтулив свого гаманця, поклав її в гаманець, а самий гаманець спокійно всунув в кешеню свого жупана. Не раз після того мені доводилось приносити йому пенсію, і тоді він кожного разу витягав з гаманця гривеника, щоб дати його мені, та я завжди одмовлявся брати такого дарунка; мені навіть якось соромно було за самого генерала. Тоді я згадував, що Гладкий хоч і генерал, так він не з панів, а з мужиків, а наш мужик, — хто цього не знає? Наш мужик дуже цупкенько держиться за свою калиточку.

З себе О. М. Гладкий був середнього зросту, дуже кріпений, широкогрудий, натоптаний; лице йому округле, округла, неначе обточена, голова, вуса вниз по-запорозьки, для своїх років на диво молодявий. Він здавався навіть молодшим од свого сина, підполковника в відставці. Одного разу батько й син прийшли вдвох у казначейство за пенсією. Я побачив їх та питаю головного казначея: «А вгадайте, добродію, хто з цих двох дідів батько, а хто син?» Він подивився та й каже: «Отой, що праворуч, батько; а той, що ліворуч, син». — «Еге-ж, якраз навпаки: молодий — то батько, а старіший — то син». Йому, тому генералові Гладкому, десь-би й віку не було, якби не холера: вона його й звалила. Він приїхав з хутора до Олександровського уярмарок, захопив десь холеру та там і вмер; там його й поховали коло церкви, на кладовищі».

Хутір Запорозький Кут, близько села Тарасівки, Катеринославського повіту, Тимофій Павлович Воевода, 72 років.

Записав дослівно в 1897 році Д. І. Яворницький.

II.

Осип Михайлович Гладкий народився в селі Мельниках на Полтавщині. Змалку його навчив письменства місцевий дяк, який вчив всіх дітей «не словом та вказкою, а більше ломакою та полінякою». Молодим парубком Гладкий одружився з дівчиною Хведоською Морозенковою. Як письменний чоловік, Гладкий перше попав у писарчуки при волості в Мельниках, а потім став ї за волосного писаря. Тоді, коли він був за волосного писаря, з волосної каси пропало декілька сот карбованців грошей. Хоча Гладкий завіряв, що він у тому ніяк неповинний, але волосний старшина тому не повірив і добре вибив його. Після того Гладкий почав прохати, щоб йому дали білет, з яким-би він міг піти в чужий край, заробити там гроші та внести їх у волосну касу. Але старшина та волосні члени одмовили йому в тому й казали йому одробляти прогайновані гроші на очах усіх волосних членів. Тоді Гладкий покинув свою жінку та дітей і крадькома втік геть

із свого села. Після довгого блукання по степах та по байраках він опинився аж геть коло Дніпрового лиману й там став за прикажчика в якогось німця. Пробувши кілька років у того німця, Гладкий покинув його і подався до Дунаю. Переправившись через Дунай, опинився в запорожців, які, після скасування їх Січи на Дніпрі, жили за Дунаєм під владою турецького султана. В ті часи за кошового отамана в Задунайській Січі був Мороз, батько жінки Гладкого, Хведоськи ¹⁾. Сам Мороз теж покинув село своє і свою сім'ю ще тоді, коли Хвеська була в колиці. Але ставши перед очима Мороза, Гладкий не признався, що він чоловік його дочки Хвеськи.

Коли Мороз узнав, що Гладкий письменний, він зразу приблизив його до себе і довірив йому всі свої й військові справи. Одного разу, коли Мороз од'їздив кудись із Січи, він довірив свою скриньку з різними паперами Гладкому. Гладкий переглянув ті папери і дізнав, що Мороз справді батько його жінки. Він приховав ті папери до слушного часу. Швидко після того кошовий Мороз несподівано захорів та й умер. Все військо запорозьке дуже поважало його й дуже жалкувало за ним. Кого-ж після нього вибирати за кошового отамана? Тут Гладкий витяг з скриньки Мороза папери і показав їх деяким з товариства. Це зробило велике вражіння на все товариство, і козаки, недовго думаючи, обрали Гладкого, після смерти Мороза, за кошового отамана.

Та недовго Гладкий отаманував в Задунайській Січі: за царя Миколи I розпочалась війна руських з турками, і тоді Гладкий надумав перейти через Дунай і підкоритись руському цареві. Він підговорив на те також чимало й козаків; вони забрали своє майно, зброю, худобу, навіть собак, сіли на чайки й переплили через Дунай на руський берег. Гладкий дуже боявся, щоб цар не скарав його самого й всіх тих козаків, що ступили разом з ним на руський берег Дунаю, та цар простив всіх і казав Гладкому перевести його через Дунай на турецький берег. Для повного забезпечення послано було вперед два «испытательных» баркаси; сам цар сів у третій баркас, а правити тим баркасом узявся Гладкий. Він завірив царя, що все буде безпечно, тільки він поведе царський баркас таким ходом, який відомий йому одному. Цар довірився Гладкому і пустився з ним уплав. Вийшло так, що два «испытательные» баркаси наткнулись на підводну міну і безслідно згинули в хвилях Дунаю; а баркас, на якому сидів цар, пройшов зовсім благополучно. Тоді цар зняв з себе хрест, надів його на шию Гладкому й пожалував його чином полковника.

Коли скінчилась русько-турецька війна, цар Микола Павлович поїхав до Одеси; за ним поїхав теж і полковник Гладкий.

В Одесі Гладкому випало дуже багато роботи. З тих козаків, яких ви-

¹⁾ За відомостями сина О. М. Гладкого, Василя Гладкого, батько його одружився з козачкою Краснохижини Федосією Андріївною Мазуровою.

вів Гладкий з-за Дунаю, цар казав скласти Дунайське козаچه військо, а за отамана того війська він призначив Гладкого. Те Дунайське козаچه військо після назвали Озівським козачим військом. Гладкий мусів розписати всіх козаків по полках, призначити полкових командирів, забезпечити військо харчовими припасами й таке інше.

Цар, од'їжджаючи з Одеси до Петербургу, казав Гладкому, щоб він після упорядкування військових справ неодмінно з'явився в столицю. Коли Гладкий, вволяючи волю царя, з'явився в столицю, то його закликали в царський дворець до столу. Цар стрів Гладкого дуже приязно і за обідом посадив його попліч з собою. Всі царедворці дивились на Гладкого, як на велику диковину. А самому Гладкому зовсім було ніяково сидіти за царським столом: він не знав, як і чим йому брати яку-небудь страву, як до неї приступати, як себе поводити.

Після обіду до Гладкого приступив цар і спитав його, чи єсть у нього в Росії сім'я і якщо єсть, то де вона живе та як саме живе. Гладкий ледве не зомлів од такого питання, але трохи передохнувши, сказав, що в нього єсть і жінка і діти. «А чому-ж ти не сказав мені про те за Дунаєм?» — «Ваше величество! Коли-б я сказав Вам про те за Дунаєм, при козаках, то вони подумали-б, що я хочу перейти через Дунай ради жінки та ради дітей; вони-б мені заподіяли смерть, а сами zostались-би жити під турецькою владою».

Тоді цар заспокоїв його: «Ну, тепер не бійся нічого; твої діти будуть учитись на казенний кошт; буде забезпечена й твоя жона».

Повернувшись з Петербургу, Гладкий найперше заїхав у село Мельники до своєї дружини та до своїх дітей, а потім подався на річку Кальчик, де було тимчасово управління Озівського козацького війська. Із Кальчика Гладкий потім перебрався в село Петровське, що недалеко од города Бердянська. В Петровському були збудовані канцелярія, помешкання для начальства, кам'яна церква. Сам Гладкий жив поперемінно то в Петровському, то в Новоспасівці. В Петровському, в форштаті, у нього був власний будинок, та в 1855 році той будинок згорів од пожежі. В Новоспасівці також у нього був власний будинок, той будинок у нього купив чоловік його небожа, Борохович. Тепер у тому будинкові волосне правління.

В Петровському та в Новоспасівці при Гладкому була й його дружина, Хведосія Андріївна. З себе вона була гарна, високого зросту, струнка, чорнява, тільки трохи худорлява. Сам Гладкий був чоловік спокійний, розсудливий, поведився з усіма просто, не таївся, що вийшов з простих людей; через свої військові справи часто він приїздив до города, і коли був у доброму настрої, розповідав про своє давнє життя. Оце, що я розповіла про генерала Гладкого, я почасти чула од нього самого, а почасти од тих людей, які були коло нього, а чи так воно все було, чи може трохи инакше, перевіритесь з іншими.

Г. Павлоград, Катеринославської губернії, Маланя Тимофіївна Онопова, народжена Назаренкова, 62 років. Записав Д. І. Яворницький у 1909 році.

III.

Царська грамота на дворянство О. М. Гладкому.

Божією поспѣшествующею милостію, мы Николай первый, Императоръ и Самодержецъ всероссійскій (повный титул). Объявляемъ всѣмъ вообще и каждому особливо черезъ сію нашу жалованную Грамоту, что хотя Мы по Самодержавной отъ Всемогущаго Бога намъ данной Императорской власти и по природной Нашей милости и щедротѣ, всѣхъ Нашихъ вѣрныхъ подданныхъ честь, пользу и приращеніе Всемиловитѣйше всегда защищать и споспѣшествовать имъ желаемъ; однакожъ наипаче къ тому склонны, чтобъ тѣхъ Нашихъ вѣрныхъ подданныхъ и ихъ роды честію, достоинствомъ, такожъ и особенно Нашею милостію по ихъ состоянію награждать, повышать и надлежащими преимуществами жаловать и во оныхъ подтверждать, которые по всеподданѣйшей своей къ службѣ Нашей ревности Намъ и государству Нашему отмѣнныя передъ прочими услуги и вѣрность показываютъ. А какъ Мы вѣрноподданнаго нашего Іосифа Гладкова бывшаго кошеваго, переведшаго Задунайскую Запорожскую Сѣчь въ Россію, а нынѣшняго командира Дунайскаго козачьяго Полка, Высочайшимъ Нашимъ Приказомъ отданнымъ Маія 27 дня 1828 года въ Присугствіи Нашемъ въ лагерьъ при Сатуновѣ, за отличіе въ сраженіи противу Турокъ пожаловали въ Наши полковники; но на дворянское достоинство Диплома и Герба отъ Насъ пожаловано ему еще не было. То мы въ воздаяніе ревностныхъ его Полковника Іосифа Гладкова заслугъ, такожъ и по Нашей Императорской склонности и щедротѣ, которую мы для награжденія добродѣтелей ко всѣмъ Нашимъ подданнымъ имѣемъ, и по дарованной Намъ отъ Всемогущаго Бога самодержавной власти, Всемиловитѣйше соизволили помянутаго Нашего вѣрноподданнаго Полковника Іосифа Гладкова въ вѣчныя времена въ честь и достоинство Нашей имперіи Дворянства, равно обрѣтающемуся въ нашей Всероссійской наслѣдной имперіи Царствахъ, Княжествахъ и земляхъ прочему Дворянству, возвести, постановить и пожаловать, яко же Мы симъ и силою сего его Гладкова въ вѣчныя времена въ честь и достоинство Нашей имперіи Дворянства возводимъ, постановляемъ и жалуемъ и въ число прочаго Всероссійской Имперіи дворянства такимъ образомъ включаемъ, чтобъ ему и потомству его по низходящей линіи въ вѣчныя времена всѣми тѣми вольностями, честію и преимуществомъ пользоваться, которыми и другіе Нашей Всероссійской Имперіи Дворяне по Нашимъ правамъ, учрежденіямъ и обыкновеніямъ пользуются. Для вѣщаго же свидѣтельства и въ признакъ сей Нашей Императорской милости и возведенія въ Дворянское достоинство, жалуемъ ему Гладкову нижеслѣдующій гербъ. Щитъ раздѣленъ.

на двѣ половины: въ голубомъ полѣ въ верху изображенъ Орденъ святого побѣдоносца Георгія, въ низу лодка на коей поднятъ флагъ съ изображеніемъ Россійскаго Герба; въ нижней половинѣ въ красномъ полѣ Луна на коей поставленъ крестъ и на оной же Лунѣ положены крестообразно два бунчука. Щитъ увѣнчанъ обыкновеннымъ Дворянскимъ шлемомъ съ Дворянскою на немъ короною. Намѣтъ на щитѣ золотой подложенный съ правой стороны краснымъ а съ лѣвой голубымъ. Чего ради жалуемъ и позволяемъ помянутому Нашему вѣрноподданному Полковнику Іосифу Гладкову вышеписанный Дворянскій Гербъ во всѣхъ честныхъ и пристойныхъ случаяхъ, въ письмахъ, печатяхъ, на домахъ и домовыхъ вещахъ и вездѣ, гдѣ честь его и другія случающіяся обстоятельства того потребуютъ, употреблять по своему изволенію и разсужденію, такъ какъ и другіе Нашей Имперіи Дворяне оную вольность и преимущество имѣютъ. И того ради всѣхъ чужестранныхъ Потентатовъ, Принцевъ и Высокихъ Областей Владѣтелей, такожъ графовъ, бароновъ, Дворянъ и прочихъ чиновъ, какъ всѣхъ обще, такъ и каждого особливо черезъ сіе дружечно просимъ и отъ всякаго по достоинству чина и состоянія благоволительно и милостиво желаемъ, оному Гладкову сіе отъ Насъ Всемиловитѣйше пожалованное преимущество въ ихъ Государствахъ и Областяхъ благосклонно позволить, а Нашимъ подданнымъ, какого бѣ чина, достоинства и состоянія оныя ни были, симъ Всемиловитѣйше и на крѣпко Повелѣваемъ помянутаго Гладкова за Нашего Всероссійской Имперіи Дворянина признавать и почитать, а ему въ томъ, такожъ и въ употребленіи вышеозначеннаго Дворянскаго Герба и во всѣхъ прочихъ Нашему Всероссійской Имперіи Дворянству отъ Насъ Всемиловитѣйше позволенныхъ правахъ, преимуществахъ и пользахъ предосужденія, обидъ и препятствія отнюдь и ни подъ какимъ видомъ не чинить.

А для вѣщаго увѣренія Мы сію Нашу жалованную Грамоту Нашею собственною рукою подписали и Государственною Нашею печатью укрѣпить повелѣли. Дана въ Александріи близъ Петергофа мѣсяца Августа въ четвертый день, въ Лѣто отъ Рождества Христова тысяща осьмсотъ двадцать девятое Государствованія же Нашего въ четвертое Николай. Управляющій Министерствомъ Юстиціи Князь Алексей (не розібрано). Въ Сенатѣ въ Книгу Записано подъ № 836. При запечатаніи въ Коллегіи Иностранныхъ дѣлъ № 7218. Оригінал—Краевій Музей, Запорозький відділ, Дніпропетровське.

Грамота на пожалування полковнику О. М. Гладкому ордена св. Георгія четвертого класу.

Божією милостію Мы Николай Первый, Императоръ и Самодержецъ Всероссійскій и прочая, и прочая, и прочая.

Нашему Полковнику, Командиру Дунайскаго Казачьяго полка, Гладкову. Въ воздаяніе ревностной службы Вашей и отличія, оказаннаго въ ми-

нувшую противъ Турокъ войну; гдѣ Вы по переходѣ къ намъ съ Запорожцами изъ Владѣнія Турецкаго, въ сраженіи 27 Маія 1828 года при переправѣ нашихъ войскъ черезъ Дунай подъ сильнымъ непріятельскимъ огнемъ, перевезли оныя на Турецкій берегъ на своихъ лодкахъ, кои съ Запорожцами перетасили на рукахъ въ Дунай черезъ перешеекъ, раздѣляющій озеро Ямпухъ отъ сеи рѣки, Всемилостивѣйше пожаловали Мы васъ Указомъ въ 1-й день Гензаря 1830 года Капитулу даннымъ, Кавалеромъ Ордена святаго Георгія четвертаго класса. Грамоту сію во свидѣтельство подписать, Орденскою печатью укрѣпить и знаки Орденскіе препроводить къ Вамъ, Повелѣли Мы Капитулу Россійскихъ Императорскихъ Орденовъ. Дана въ Санктпетербургѣ въ 27 день Маія 1830 года Императорскихъ Россійскихъ орденовъ Канцлеръ князь Александръ Голицынъ. Императорскихъ Россійскихъ Орденовъ Казначей Кржимовскій (?). Двора Его Императорскаго Величества Гофмейстеръ Графъ Мусинъ-Пушкинъ. № 2620. Оригинал у Красовому Музеі Дінпропетровського.

IV.

Церква Озівського козачого полку.

В селі Петровському, Бердянського повіту, зараз стоїть церква, яка була збудована на кошти Озівського козачого полку за часи отаманування генерала О. М. Гладкого. На фронтоні цієї церкви написано:

«Въ 19 лѣто Царствованія Великого Государя Императора Николая Павловича и Самодержца всея Россіи, при наслѣдникѣ Его Цесаревичѣ и Великомъ Князѣ Александрѣ Николаевичѣ Монаршими щедротами и попеченіемъ Новороссійскаго и Бессарабскаго Генераль-губернатора, Генераль-Адъютанта, Генерала отъ Инфантеріи и Кавалера Графа Михаила Семеновича Воронцова, сооруженъ храмъ сей въ 1844 г. Наказнымъ Атаманомъ Азовскаго Казачьяго Войска Генераль-маіоромъ и каваремъ Осипомъ Михайловичемъ Гладкимъ, во имя св. Николая 9 Мая въ память дня выхода сего Войска именовавшагося Запорожскимъ изъ предѣловъ Турціи на покорность Россіи 1828 г. Бессарабской области въ г. Измаиль подъ начальствомъ его Гладкаго иждивеніемъ войска».

V.

Лист генерала О. М. Гладкого до дочки Маріі Осипівни та зятя Іллі Панкратовича Слоновського.

«Мылыи Дѣти Ілья Панкратовичъ и Маря Осиповна видомляѣмъ васъ что внасъ вдоми все благополучно и вси здорови я вѣже отъ службы уволенъ 13 октября ись мундыромъ и пенциономъ получаемаго содержанія такъ сказаю въ прекази воѣнного манистра (sic!) ну еще, назначенія друтого непослидувало ине извисно а я еще должность ись правляю да иду-

маемъ де его дится если приеде на мое мисто посылаемъ альву 4 футъ (фунтѣв) куплена гонтеномъ мылюю катенку — поздоровляемъ аньгеломъ ея изъ вините Мыліи Дѣти что така отъ дѣлка писма чиста чимъ — багато тимъ ирад жилаемъ вамъ быть здоровымъ ись частливымъ Остаюсь вашъ отецъ Осипъ Гладкій Ноября 19 дня 1851 года посад Петровскій». На звороті: «Его Благородію Іліи Панкративичу Го слоновскому вдеревню». Без конверта, було запечатано сургучем. Оригінал—Краєвий Музей, Запорозький Відділ, № 699.

VI.

Щоденник генерала О. М. Гладкого.

В Краєвому Музеї Дніпропетровщини єсть ще «Книга наказного атамана Азовскаго казачьяго войска 1846», як написано на ній зверху. Але коли розгорнеш цю «Книгу», то побачиш, що вона починається не з 1846, а «з 1847 году генваря 14 дня» і кінчається 1866 роком, «іюня 20 дня». Писана вона покрученою російською мовою з домішкою де-инде окремих українських слів. Далі, даремно ждати в тій книзі яких-небудь наказів, розпоряджень війську, опису життя вищого начальства, або життя простого козака—нема того нічого в книзі. Зате єсть багато ріжних дрібних заміток. Ось, наприклад, про погоду. «1856 года августа, 2 числа биль (себ-то был) большой мороз, что бакша померзла»; того-ж года, ноября 20 дня «мы обоѣ отъговились и былъ холодѣ 27 градусовъ». Далі, єсть запис про сарану: «1861 года, іюня 1 дня: сарана вышла изъ земель изъ вистиль (тоб-то изве-стил) хмеров (тоб-то Хмыров) іюня 7 дня, а восьмого послалъ ись каминямъ истреблять».

Єсть дуже багато записів про купівлю, або продаж хлібного зерна, борошна, картоплі, сала, часнику, горілки, сіна, соломи й таке инше.

Не менш того єсть записів про заплату косарям, гребцям, кучерові, кухареві, дідові баштаннику, поденщикам, служницям при генеральському дворі. «Началы косить косарей було 12 человека циною по сорокъ копек (sic!). Изъ алеѣвки (Алеевки) 7 гребцов прешли 16 іюня по 15 копиек. Сего 1864 года апреля 22 дня, кучеръ ращитанъ за прошлый годъ досталось денѣгъ 21 р. Договоры (договорен) поваръ Савостянъ Григорьевъ помѣсячно циною мѣсяць сребромъ 10 р. Договорено деда на баштанъ изъ алеевой тимофия Скрѣппненкова за цену 4 р. Заплачено поденщикамъ по 15 коп. за день. Договорено Дунька у служение на годъ за цену 15 р. сре (сребром) на нашей одежи. Дѣвка Одарка стала на годъ за 20 р. Одарка взяла денѣгъ на серги 1 р. Еще брала на спидницу».

Також єсть записи про купівлю, або продаж волів, коней, свиней, курей, бджіл. «Продано воли за 33 рубля; въ павлоградского купьца Абрама Трояновскаго куплено лошадь лѣтъ 3 года за цену 63 рубли сребромъ;

куплено 2 (двое) свиней заплачено серебромъ 4 р. 50 к., а курей 25 шту (тоб-то штук) по 15 коп. у шенкара. Продано пасику на медь по 9 р. пудъ купцу Николаю Каракулену обоянецъ».

Показані покупки та витрати на них для сем'ї генерала. «Въ 1862 г. мая 14 дня въ понедѣльникъ я булъ Го (читай: в городі) Екетиренославі купилъ на 3 платьѣ 2 наky (читай: накидки) дочке два чебчике 2 пары бачьмаковъ 3 пары парчаток Шолкові стоятъ 36 р. кана вусь (тоб-то матерія канаус) 10 р., ситець 4 р. 80 коп. накидочка шолкова 30 р. друга 10 р. 3 парчатке 3 р., бачьмаке 2 р. 60 коп. чебчеке 4 р. За Сонечку посланіи деньги въ керченської кушниковской иньстетутъ 97 р. 80 коп». В книзі єсть також записи про грошові справи самого генерала О. М. Гладкого: «Одослано деньги Наталии Осеповны въ одескій Комерческій Банкъ всего 3000 р. За проданною мною Папинькѣ водяную Мельницу деньги двѣ тысячи рублей ассигнаціями получилъ Ротмистръ Гладкій».

Із множества таких та інших записів про хазяйські дрібниці визначаються лише такі невеликі записи: «1863 года Генваря 31 дня я ездилъ въ село токмачьку отъ возилъ на службу Г. Писаренка въ походъ варшаву. Узялъ хмеровъ (Хмыров) 1 книгу четать подвижники иванъ ульяновичъ. Одослано деньги на Одеской висникъ серебромъ 9 р., такъ же и на каляндаръ одеский серебром 1 р. Гри Горья тютю (тоб-то Григорія Тютю) за сватали октября 15 а перевенчался 18 дня дѣвка взята въ помѣщека максимовича Ивана василіевича заплачено денегъ 200 р. асегнациями Еѣ зовутъ параска за виньчанія попу таляр 4 р. 34 ко. дякону 1 р. 45 ко на музику 7 руб. за василія оставилъ 2 червонци составля 36 р. 5 к. да Гриши дано на подарке покупать 18 р. 2к. да поприездѣ изъ невѣстою дано 18 р. 2к.».

В Краєвому Музеї Дінпропетровщини зберігається ще шабля генерала О. М. Гладкого, так звана єдамашка, коротка, дуже закривлена, з держалом слонової кости, з золотими словами із корану по лезі, та невеличка давніх часіс гравета, на якій показана переправа в човні царя Миколи І через Дунай під керуванням кошового отамана Гладкого.

Друковані відомості про О. М. Гладкого такі: Историческое свѣдѣніе обѣ Азовскихъ и Дунайскихъ казакахъ, Инвалидъ, 1847 г.; Осипъ Михайловичъ Гладкій, Русская Старина, 1881, II; Задунайская Сѣчь Кондратовича, Кіевская Старина, 1883; Эварницкій, Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа, СПб, 1888, I, 141, II, 212; Полковникъ изъ Золотоноши, Нива, 1883, Кирилловы.

МИХАЙЛО КОРНИЛОВИЧ.

(К и ї в).

ПЕЧАТКИ 16 КИЇВСЬКИХ ЦЕХІВ ХІХ ВІКУ Й ХАРАКТЕР СИМВОЛІКИ НА НИХ.

1835 року в Києві було скасоване магдебурзьке право. Зник магістрат, що підлягав сенатові. Зникли старі ратмани, шафарі, цехова міліція в кольорових кунтушах. Але формально цехи пережили магдебурзьке право. Серед дуже незначної кількості цехових реліквій збереглися печатки цехів. Мені пощастило скласти альбом відбиток таких печаток київських цехів ХІХ століття. За джерело цієї унікальної збірки прислужився архів київської ремісничої управи, що знаходиться в місцевому Центральному історичному Архіві при справах київської міщанської управи. Мені з обов'язків архівіста довелося розбирати ці справи й серед них, з невеликими труднощами, розшукати відбитки печаток усіх шіснадцяти київських цехів. Найтрудніше чомусь було натрапити на відбитку кравецького цеху ¹⁾.

Скільки саме було в ХІХ віці в Києві цехів, це справа до цього часу неясна. Іконніков у своїй праці «Києвъ въ 1654 — 1855 гг.», описуючи урочистий похід з магістрату 16 лютого 1802 р., каже, що в ньому приймали участь і всі 15 київських цехів з їх начальниками й «корунгвами» ²⁾. Каманін у статті «Послѣдніе годы самоуправленія Кіева по Магдебургскому праву» нарахував 16 цехів ³⁾. Д. М. Щербаківський, що описав 5 печаток київських цехів, посилаючись на мітрополіта Серапіона й на один архівний документ, гадає, що в Києві на початку ХІХ віку було 13 — 15 цехів ⁴⁾. В архівних справах ремісничої управи за 1858 — 1875 рр. також зазначалося часом 15 цехів. Правда, в різних списках фігурував і 16 цех — «гражданне думскіе», — але ні організації, ні печатки цього «цеху» не видно. Мабуть це не був цех, а просто з практичних міркувань цю частину міської громади записувалося в податкових і інших списках разом з цехами.

Таким чином загальна кількість цехів у Києві в ХІХ віці була або 15,

¹⁾ Допомігав мені в цій справі І. І. Ришков. ²⁾ «Кіевская Старина», 1904, 9—12), стор. 23. ³⁾ Ibidem, 1888, Май, стор. 160—166. ⁴⁾ «Київ та його околиця», стор. 260, 261.

або 16. Число це мабуть не було постійне, бо деякі цехи мали спільну з іншими управу й печатку. Так, наприклад, як видно навіть з самих написів на печатках, в XIX віці були об'єднані ковалі з мідниками й сребреники з золотарями. Отже коли пощастило знайти відбитки печаток 16 цехів, то єсть право сказати, що складена оце збірка мабуть обіймає всі київські цехи XIX в.

Ці цехи, як зазначено на печатках, мали такі назви: «1) столярний, 2) іконописний, 3) перепечайський, 4) кушнірський, 5) рибальський, 6) сребраний і золотий, 7) музицький, 8) сапожницький, 9) кузнецкий і медний, 10) цилюрицький, 11) гончарський, 12) бондарний, 13) «м'ялочью торгующихъ», 14) м'ясний, 15) ткацький і 16) кравецький».

Майже всі відбитки чорні, закопчені на вогні, але трапляються зелені й сині. Форма печаток округла. Написи на печатках складено російською мовою, що в Києві в XIX віці була за урядову й вживалася в діловодстві цехів. Хоча текст на печатках зредаговано за шаблоном російських державних установ, але деякі назви цехів мають на відбитках суто - український народний характер. Такі назви 6 цехів, як перепечайський, кушнірський, рибальський, музицький, цилюрицький та кравецький. Решта назов цехів мають однаковий і в російській, і в українській мові вираз, наприклад, м'ясний, ткацький, столярський і т. д. Окремо стоїть печатка цеха «М'ялочью торгующихъ» своєю мовою з яскраво російським характером, де й слово «м'ялочью» написано через ъ. Але треба сказати, що в архівних паперах цей цех називається то «торговим», то «крамарським». Отже хоча мова написів на цехових печатках конструкцією й російська, але наполовину написи складено з українських слів.

В тексті (для печаток це явище досить рідке) уміщено 5 дат, а саме роки 1820, 1821, 1830 (чи може 1839), 1849, 1852, 1859 й 1870. Найбільше печаток належить до 1820 р., який позначено на печатках 10 цехів, а саме: перепечайського, кушнірського, рибальського, сребряного й золотого, музицького, сапожницького, кузнецького й мідного, цилюрицького, бондарського й кравецького. До 1821 р. належить печатка цеху столярного; до 1830 (чи може 1839?) — іконописного; до 1849 р. — м'ясного; до 1852 р. — ганчарського; до 1859 р. — «м'ялочью торгующихъ» і до 1870 р. ткацького.

В середині печаток виображено або знаряддя цехового виробництва, або предмети цього виробництва, або й те й друге разом. До перших належить 8 цехів, до других і третіх по 4. На печатці цилюрицького цеху зазначено: ножиці, бритва, гребінець з косою, слоїчок і ще якесь приладдя. У столярського — пила-одноручка, циркуль, наугольник, стамеска й фуганок на довгому варстаті. У ганчарського — 5 зразків ріжного посуду. У музицького — скрипка навхрест із смичком і флейтою й відкрита книга (може ноти). У рибальського — дві риби навхрест в ятері. У сребряників і золотарів —

тарів — корона, келих, дзбан, молоточок і ще якісь предмети. У перепечайського — булка, калачі ще щось. У бондарського — навхрест товкач з сокирою й під ними бочка й цебро. У сапожницького — чобіт і 3 туфлі. У кузнецького й мідного — підкова, дзвоник, молоток і інше. У м'ясного — два ножі навхрест і сокира. У ткацького — веретено й 4 інші предмети фаху. У кравецького — розведені ножиці, залізко й ще 2 якихось предмети. У іконописного — пилка, голова вола й ще кілька приладдів. У кушнірського — залізко й 3 якісь фахові прилади. У «м'ялочью торгующих» — вага й гирі. Найбільше вирізьблено предметів у сребреників з золотарями й ковалів з мідниками й найменше — у м'ясників, перепечаїв, крамарів, рибалок і кравців.

З вищенаведеного бачимо, що загальна характерна риса всіх предметів, що їх було виображено на печатках київських цехів ХІХ віку, — їх суто-професійний виробничий характер. Вони безпосередньо виявляли свій фах і характер виробництва кожного окремого цеху. На печатках не було таких символічних ознак, як герби, або релігійні виображення, що були на корогвах тих-таки цехів. Фахові ознаки на цехових печатках являли собою не якісь застарілі, постійні, за традиціями символічні виображення. Символи наших цехів на печатках — це, без сумніву, в більшості випадків досить примітивно сконструйований конгломерат усіх тих предметів, що їх намальовано було на вивісках цехових майстрів. У сребреників і золотарів виображено цілий склад предметів фахового виробництва навіть з полицею. На печатці цеху ганчарського також є полиця. У музик, рибалок, бондарів і м'ясників предмети скомбіновано навхрест. Вся ця творчість — явище живого тодішнього побуту.

На жаль немає даних для порівняння зазначених зразків з печатками попередніх віків. З опису Д. М. Щербаківського печаток ХVІІ віку братства 4 київських цехів ¹⁾ видно, що фахових ознак на тій складній печатці було значно менше, і вони майже не мають нічого спільного з печатками тих-таки цехів ХІХ віку. Характер виображень фахової символіки наших цехів був подібний до тодішніх петербурзьких. В «Описаніи погребенія блаженной памяти импер. Николая I» (1856 р.) на значках столичних цехів зазначено в різних комбінаціях деякі з тих предметів, що є і на печатках наших цехів ХІХ віку, як чобіт, калач, ножиці, молоток, підкова й т. інше. Розуміється, трудно в зазначених прикладах вбачати можливість якоїсь традиційної спільності символіки в цехів з різних місць. Подібність виображень мабуть з'ясовувалась не чим іншим, як одноманітністю й характером предметів цехового виробництва й приладдів. Але всі зазначені цехи мали ту загальну спільну рису, що як предмети, так і конструкція символіки мали досить таки примітивний характер.

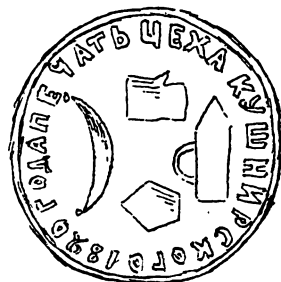
¹⁾ «Київ та його околиця», стор. 260.

Хоча матеріяльний суто-виробничий характер цехових ознак на печатках є, як вище зазначено було, безперечним фактом, але не можна не звернути увагу на те, що наші цехи ХІХ віку мали ще й інші форми символіки. На корогвах їх уміщено було події з євангелія. Деякі з тих образів мали символічне для кожного цехового фаху значіння, як у столярів св. Йосип, у рибалок чудесний лов риби, а інші — загально-релігійного змісту, як водохреща, архістратиг Михайло, святі Петро, Павло, Катерина, Миколай. На двох корогвах фігурує двоголовий орел і літера А (від царського імені). Але одночасно на всіх цих корогвах нема (крім одної деталі) ані одного предмету з тих виробничих ознак, що вміщено їх на цехових печатках ¹⁾. Ця особливість звертає на себе увагу особливо тому, що як печатки, так і корогви належали до тієї самої доби, а в столярів навіть печатка й одна корогва датовані були тим-таки 1821 роком.

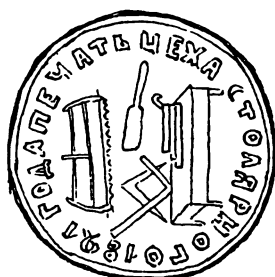
Можна думати, що в уяві київської цехової маси, з її релігійним настроям, ці предмети мали неоднакове значіння. Коли на корогві було виображено святих, то може здавалося за невідповідне містити на ній-же скрипку, чобіт або калача. Але такого значіння вже не могла мати печатка, що її вживали для звичайних, часом дуже прозаїчних потреб.

Але крім тої гадки, що а пріогі сама собою напрошується, мені здається, що цехову творчість що-до символіки на печатках було обмежено розпорядженнями російської державної влади. Як відомо, заборонено було робити на печатках, крім церковних, якісь релігійні символи. З цього боку на печатках київських цехів єсть одна надзвичайно характерна й дуже загадкова деталь. А саме на печатці іконописного цеху вміщено голову вола. Коли в кам'янецького різницького цеху на печатці виображено вола й над ним сокиру ²⁾, то це — річ цілком зрозуміла. Але віл на печатці київського християнського іконописного цеху безперечно мав якесь символічне значіння, — вже може не суто-матеріяльного характеру. Віл чи «телець», як відомо, фігурує при виображенні євангелиста Луки. Отже можливо, через те, що св. Луку заборонено було умістити, на печатці мусів був опинитися віл, яко деталь символу — першого християнського іконописця й фаху іконописців. Чи так, чи инакше, коли в цьому нема якогось іншого значіння, якоїсь поки-що невідомої нам традиції, описана деталь, якої нема на печатці київського різницького цеху, може внести певну корективу до вищенаведеного висновку про суто-матеріяльний виробничий характер цехової символіки на печатках ХІХ віку. Усі-ж описані відбитки печаток (див. нижче подану таблицю), коли оглянути їх у всій їх сукупності, єсть до певної міри виставка предметів і приладдів ремісничого виробництва київської цехової маси за першу половину ХІХ віку.

¹⁾ Д. Щербаківський, *ibidem*. ²⁾ Прот. Е. Сѣцинскій, Матеріали для історії цеховъ въ Подоліи (Труды Подольск. Церковн. Истор.-Археолог. Общества, 1904, X).

Печатки 16 київських цехів XIX віку й характер символіки на них

ВОЛОДИМИР МЯКОВСЬКИЙ.

(Київ)

КИРИЛО-МЕТОДІЙЦІ В АРХЕОГРАФІЧНІЙ КОМІСІЇ.

Заснування в Києві року 1843 Археографічної Комісії («Комиссия для разбора древних актов») знаменувало той великий інтерес до місцевої старовини, який з особливою силою виявився серед ріжних кол саме в 40-х роках.

В Києві інтерес цей підготували дослідники українських древностей мітрополіт Євгеній та ректор Університету Максимович. З 1835 року в Києві працює особливий Комітет «для изыскания древностей». В ньому беруть участь професори Університету та аматори-археологи, такі як Берлінський, Лохвицький. Доба романтичного захоплення старовиною однаково втягала в археографічні та археологічні розшуки і селянина Шевченка і генерал-губернатора Бібікова. Ідеалізування давніх часів, спроба в старих порядках знайти ідеальні риси для можливих сучасних порядків штовхали передові верстви суспільства на вивчення рідної старовини.

Інтерес офіційних кол до минулого пояснюється деякими русифікаційними моментами. В тодішньому цілком сполонізованому краєві об'єктом вивчення з'являлися переважно пам'ятники церковної археології, і це зайвий раз підкреслювало тамтешню давність православної церкви порівнюючи з католицькою («русская самобытность»).

Засновуючи Комісію для розбору давніх актів, влада дивилася на неї, як на частину того апарату, що мав на меті привести край до певної рівноваги. Русифікація шкіл і цілого шкільного управління, заведення російського університету замість польського ліцею—все це були вияви російської політики на освітньому фронті. І комісія, як частина механізму, яким керував російський генерал-губернатор, мала виконувати свою певну політичну функцію. Урядовий інтерес до руської, переважно церковної старовини збігся з тим романтичним захопленням своєю національною старовиною, яке так широко виявилось в суспільстві в 30—40-их рр. XIX віку.

Поза всім цим Комісія вела справжню наукову роботу, збираючи історичні джерела, підготовляючи їх до видання, переводячи розкопки, то-що.

В першому складі новозаснованої археографічної комісії ми бачимо того-ж Максимовича, який через свої персональні інтереси, ухили і симпатії міг хоч частку роботи комісії скерувати в бік національної української старовини. Інтерес до цієї останньої не був чужим і одному з представників урядової політики—М. В. Юзефовичеві, помічникові київського попечителя шкільної округи, і цілком поділявся почесним попечителем чернігівської гімназії М. О. Судієнком.

З членів Кирило-Методіївського братства троє було формальними співробітниками, що пройшли через обрання Комісії—це Куліш, Костомаров і Шевченко. Крім того Костомаров притяг Гулака та декого з студентів до біжучої роботи в комісії, що-до перекладів різних джерел для історії України з латинської мови.

Куліша обрано було першим співробітником комісії; він був тоді учителем подільської повітової дворянської школи і знаходився у близьких стосунках з одним з перших членів комісії, Максимовичем, який вже кілька років перед тим допомагав Кулішеві в різних обставинах його життя. Близькість до Максимовича сталася на ґрунті української етнографії, якою обидва були безмірно захоплені.

Куліш сам оповідає (Новь, 1885, ч. 13), який переворот в його житті р. 1834 зробив збірник українських пісень Максимовича, що випадково потрапив до його рук в новгород-сіверській гімназії.

Вже в Університеті вперше Куліш зустрівся з Максимовичем особисто. Куліш слухав його лекції, передав йому жмут пісень, що записав був від своєї матери. Перші літературні спроби свої (історичні легенди рідного містечка Воронежа) Куліш вмістив в Максимовичевому альманасі «Кіевлянинъ». Максимович зацікавився талановитим юнаком, наблизив його до себе, полюбив його і в першому-ж трудному випадку допоміг йому рекомендацією до Юзефовича. Як відомо, Куліш не скінчив університета, але не зважаючи на це, за допомогою Максимовича-ж, його призначено було учителем до Луцьку.

Відома також допомога, яку Максимович зробив Кулішеві в справі зазнайомлення з конфіскованою бібліотекою польського поміщика Нарциза Олізара, що переховувався в Луцьку, в тій школі, де учителював Куліш.

В листі з Луцьку до свого покровителя Куліш виявляв, між иншим, і свої тодішні археографічні інтереси. «Между теми книгами», пише він, «есть все польские историки и хроникеры, много рукописей и что всего важнее—рукописное подробное описание Польских сеймов». Земляк Кулішів, Мих. Чалий, розповідаючи про його молоді роки, переказує, що під час короткого перебування в Луцьку Куліш при своїх великих здіб-

ностях придбав багачко історичних відомостей. Велика бібліотека Олізара «весьма много способствовала расширению умственного кругозора Кулиша».

В-осени 1841 року Куліш повернувся до Київa, переведений 21 серпня на посаду вчителя руської мови до Київo-печерської дворянської школи, а 23 грудня того-ж року був знову переведений до Київo-подільської дворянської школи, де учителював Осип Дмитрович Іванішев, якого з грудня місяця того-ж 1841 року зробили штатним доглядачем школи. Осип Дмитрович доводився старшим братом Миколі Дмитровичу Іванішеву, тодішньому секретареві археографічної комісії.

Обидва брати Іванішеви разом з трьома сестрами жили на Подолі в батьківській садибі на теперішній Межигірській вулиці в кам'яному домі, що відіграв певну роль в житті кількох поколінь молоді. Пізніший одвідувач цього домика, біограф Іванішева, О. Романович-Славатинський, оповідає про це місце, куди тяглися наукові інтереси студентів юристів та істориків: «В том же 1841 г. Николай Дмитриевич, вместе с своим братом Иосифом, был озабочен постройкой нового домика на родительской усадьбе—того знаменитого домика о трех окнах и выкрашенного дикой краской, который мы называли хуторком и который так хорошо памятен нам, юристам 1850—1861 годов. У среднего из этих трех окон, выходящих на теперешнюю Межигорскую улицу, мы уже издали видели в вольтеровском кресле мыслящую и лукавую физиономию нашего незабвенного декана, который бывало встретит нас ласковым словом и выпроводит остротой, или же, встретив остротой, выпроводит ласковым словом»¹⁾.

В цьому будинку в Осипа Дмитровича в другій половині 40-х років жив Олександр Тулуб, причетний до кирило-методіївського братства, а сам Осип Дмитрович і в себе приймав Куліша²⁾ і сам його одвідував³⁾. Знайомство Куліша з Осипом Дмитровичем тяглося таким чином з 1841 р., з часів його учителювання в подільській школі. Через нього Куліш, очевидно, зазнайомився й з його молодшим братом Миколою, і притягнення Куліша до Археографічної комісії, хоч і могло статися за вказівкою Максимовича, але безумовно було підготовано й знайомством Куліша з першим секретарем («делопроизводителем») археографічної комісії, молодшим Іванішевом.

В складі археографічної комісії, крім Максимовича, Юзефовича й Іванішева була й ще одна особа, яка знала Куліша теж з початку його учителювання в київських школах—це перший віце-голова комісії, дійсний член

¹⁾ А. В. Романович-Славатинский. Жизнь и деятельность Н. Д. Иванишева. СПб 1876, стор. 97—98.

²⁾ Матеріали до історії Кирило-Методіївського братства. К. 1914, стор. 17.

³⁾ Матеріали, с. 84.

її, барон Станислав Шодуар, аматор старовини і нумізмат, який в 1841 році був почесним попечителем Київсько-печерської та подільської дворянських шкіл.

Таким чином, Куліша з археографічною комісією в'язало багато особистих моментів, не кажучи вже про той науковий інтерес до археографії, який виявився ще в Луцьку і завдяки київським знайомствам, бібліотекам та архівам виріс і поглибився. Тому не дивно, що Куліш був першим з рядових співробітників, якого покликали на роботу до Комісії. Комісія, обираючи Куліша, покладала на нього особливі надії, бо добре знала ухил його в бік історичних розшуків і те, що він, при видатних здібностях та працездатності, «может быть с пользою употребляем для разысканий в архивах и монастырях»¹⁾. Проект утворення археографічної комісії в Києві був надісланий до міністерства внутрішніх справ в квітні 1843 року, на початку червня було одержано з Петербургу дозвіл, а вже в липні того-ж року Куліш одержав відкритого листа для огляду архівів на Київщині²⁾. Кулішеві доручено було оглянути архіви присутніх місць і монастирів, і в тому разі, коли-б йому довелося знайти давні акти чи справи, що, на його думку, заслуговували-б уваги комісії, він мав одержати їх під особливі квитанції і представити до канцелярії генерал-губернатора разом з докладним звітом про огляд архівів. На цю подорож Куліш одержав 300 крб. сріб. і пробув у дорозі з 1 липня до 22 серпня 1843 року³⁾.

З оглядів Куліша в справах археографічної комісії лишив свій слід тільки огляд архіву Черкаської Думи, де Куліш був у середині липня і де він знайшов привілей місту Черкасам від польського короля Станислава-Августа з гербом Черкас та з описом цього герба, на якому змальовано було кінного козака в польському вбранні. Куліш доставив цю грамоту Комісії.

Ця Кулішева подорож сталася ще до формального відкриття комісії в листопаді 1843 року і до формального обрання на співробітника в першому засіданні комісії 23 грудня того-ж року. 8 січня ген.-губ. Бібіков сповістив комісію про офіційне призначення Куліша на співробітника з платнею 150 крб. сріб. на рік.

¹⁾ Пятидесятилетие Киевской Комиссии для разбора древних актов. О. И. Левицкий К. 1893, с. 24—25.

²⁾ Д. Дело Временной Комиссии, 1843, ч. 2, арк. 1 (в Центральному Архіві Давніх Актів у Києві). На Волинь було командировано проф. В. Домбровського.

³⁾ Власноручний звіт Куліша в справі ч. 6 за 1843 р. арк. 7. «По поручению Вашего Высокопревосходительства, отправился въразныя мѣстаКіевской губерніи для осмотра городскихъ, монастырскихъ и церковныхъ архивовъ, пребылъ въ пути съ 1-го іюля по 22 августа 1843 года, и изъ отпущенныхъ мнѣ на путевыя издержки 300 рублей серебромъ, издержалъ 299 рублей 71½ копѣйку, вмѣстѣ съ расходною книгою и открытымъ предписаніемъ Вашего Высокопревосходительства имѣю честь при семъ представить. Кіевъ 1844 года, сентября 22 дня. Учитель Кіево-Подольскаго Уѣзднаго Дворянскаго Училища Пантелеймонъ Кулѣшъ».

В 1844 році Куліш подав Комісії «полученный отъ Помѣщика Черниговской губернии Г. Ханенка Д і а р і у ш ь или Журналь предка его, Генеральнаго Хорунжаго Николая Ханенка, веденный въ 1722 году». Переказуючи місця цього «Діаріуша», що заслуговували особливої уваги, Куліш зазначає, між иншим, матеріали до історії України: «1. Перечень исходившихъ въ 1722 году отъ Гетмана Скоропадскаго бумагъ, изъ которыхъ видно тогдашнее судебное, статистическое и политическое состояніе Малороссіи и отчасти Россіи... 4. Тяжба Гетмана Скоропадскаго съ Княземъ Меншиковымъ за Почепское имѣніе, къ которому Меншиковъ присоединилъ безправно окрестныя деревни. 5. Обѣдъ Петра Великаго съ Генералами въ квартирѣ у Гетмана Скоропадскаго и погребальная процессія»¹⁾.

В кінці своєї заяви Куліш поясняв, що «Діаріуш» цей передано йому лише на певний час, і просив Комісію доручити йому зайнятися негайно підготовкою цього пам'ятника до видання, для чого йому потрібно було одного копіюста. «Діаріуш» Ханенка не побачив світу у виданнях комісії²⁾. В справах Комісії є ще одна згадка про Куліша. Його ім'я знаходиться в переліку осіб, що мали взяти участь в 1845 році в огляді і опису книг та рукописів у київських монастирських та церковних архівах і в збірках Духовної Академії та Семінарії. В чім реально виявилася ця участь, невідомо³⁾.

Другим по черзі був обраний Т. Шевченко. «Временная комиссия, рассуждая о средствах к успешнейшему ходу занятий—находя необходимым сделать для этого некоторые изменения в своем составе», в засіданні 10 грудня 1845 р. постановила закликати «художника Академии Тараса Шевченка в звание сотрудника Комиссии для снимков с предметных памятниковъ»⁴⁾. Запрошення Шевченка з'явилося в наслідок того, що Комісії в травні 1845 р. було передано археологічні функції, які належали до того спеціальному Комітетові «для изыскания древностей в Киеве». Комісія не тільки продовжила розшуки та розкопки, що їх розпочав був Комітет, але зайнялася й систематичним збиранням відомостей про доісторичні та історичні пам'ятки старовини. При збиранні цих відомостей вимагалось записувати оповідання й перекази, що зв'язані з даним пам'ятником, а також замальовувати його. Шевченко з його глибокою любов'ю до народньої поезії, з його малярським талантом, який виявляв серйозний інтерес до національної старовини, був надто придатний Комісії в її роботі. За рік перед тим Шевченко видав

¹⁾ Справа 1843 року, ч. 1, арк. 48.

²⁾ Надруковано р. 1858 О. М. Бодянським в «Чтеніях въ Моск. Общ. Ист. и Др.», кн. 1.

³⁾ Справа 1843 р., ч. 1, арк. 175.

⁴⁾ Журнал Комісії з 1843—1848 рр. арк. 205. Шевченкові встановлено було таку-ж, як і Кулішеві, платню в 150 крб. сріб. на рік. В Журналах комісії єсть постанови про виплату Шевченкові за кожний місяць, починаючи з січня 1846 року і кінчаючи лютим 1847 (постанова від 22 лютого) по 12 крб. і 50 коп. сріб. що-місяця. Див. арк. 233, 253, 265, 269, 273, 277, 317, 341, 393, 417, 457, 465.

перший випуск «Живописной Украины» і, ще до свого обрання на співробітника Комісії, зробив зарисовки Воздвиженського монастиря в Полтаві, Чигринського монастиря, історичних пам'яток у Суботіві (руїни, церква, могильні хрести), то-що. Оповідючи в листі до Бодянського про свої плани що-до «Живописной Украины», Шевченко в березні і травні 1844 року зазначав, що в план цих альбомів входять між иншим краєвиди місцевостей, що «по історії прикметні», а також взагалі малюнки історичного характеру. В першому-ж випуску дійсно бачимо малюнок Видубицького монастиря, що був «історії прикметний», і історичного характеру—«Дари в Чигрині». Коли в березні 1845 року, остаточно розпрощавшись з Академією Мистецтв, Шевченко їхав на Україну, ці плани малярської роботи очевидно були свіжі, були на черзі і могли окріпнути з появою його в Києві, де саме під той час закладалися перші зв'язки кирило-методіївського братства в гурті істориків, етнографів, цінителів старовини, в якій-би формі вона не знаходилася, чи то в формі переказу, чи пісні, чи в формі стародавнього рукопису, або архітектурної пам'ятки. Хто притяг Шевченка до археографічної комісії, невідомо. Згогадка Ор. Левицького, що це зробив Максимович або Куліш—лишається ймовірною, хоч в липні 1845 року Максимович, покинувши професорування в Києві, поїхав вже на Михайлову Гору. Треба гадати, вступ Шевченка до археографічної комісії полегшився тим, що Куліш уже був там за співробітника. Знайомство Шевченка з Кулішем в 1843 році підтримувалося листуванням. В одному з листів 1844 року Куліш писав Шевченкові у справі поширення підписних білетів на його «Живописную Украину»: «Михайло Владимирович (Юзефович) довольно охотно роздал Ваши билеты и если Вы не получили денег, то это потому, что он не знал Вашего адреса, о котором спрашивал как то у меня, да, верно, и забыл. Вы можете прислать часть на его имя, а часть (назначенную для передачи книгопродавцам) на имя Алексея Фроловича Сенчиллы-Стефановского или лучше на имя Осипа Дмитриевича Иванишева для передачи Сенчилл. Иванишев—смотритель училища. Этот же адрес может Вам служить и для сношений со мною»¹⁾. З цього листа видно, що в Києві поширенням підписки на «Живописную Украину» займався впливовий член археографічної комісії, помічник куратора шкільної округи М. В. Юзефович та навчитель малювання у подільській дворянській школі О. Сенчила-Стефановський. Ясно, що по приїзді у Київ Шевченко завів безпосереднє знайомство з останнім, бо мав з ним цей особистий інтерес що-до продажу свого альбому. Близькість художника Сенчили до Осипа Іванішева, брата «делопроизводителя» археографічної комісії, знайомство Шевченка з Сенчилою, зв'язки його з Кулішем, Максимовичем та Юзефовичем,—все це факти, що мусіли полегшити авторові і видавцеві «Живописной Украины» вступ до Комісії,

¹⁾ «Україна», 1925, ч. 1—2, с. 79.

в плані праць якої стали якраз аналогічні роботи. Інтересно одмітити, що трохи раніше від Шевченка запрошено було до роботи в Комісії й О. Ф. Сенчилу-Стефановського, з яким Шевченко дуже зблизився і разом з ним провадив вільні часи на Дніпрі, разом вони брали участь і пізніше в розкопках знаменитої могили Перепетихи ¹⁾).

Так, як це було й з Кулішем, Шевченко ще до формального обрання в листопаді 1845 року здобув командировку на Полтавщину ²⁾). Перед тим Шевченко тільки що повернувся з Полтавщини, з Миргорода й села Мар'їнського, де в жовтні написав кілька творів, між иншим «Суботів» і «Великий Льох», в яких відчуваються археологічні спостереження поетові з серпневої подорожі до Чигрина, в наслідок якої була також і ціла низка малюнків суто археологічного характеру: зарисовки старовинних церков, окремих пам'яток, як могильні хрести, руїни, то-що. До часів командировки на Полтавщину стосуються малюнки теж археологічного історично-архітектурного значіння: зарисовки переяславських церков і кам'яного хреста на Альті ³⁾). До цієї-ж командировки стосується й докладний запис про різні старовинні предмети, що їх Шевченко спеціально обдивлявся по переяславських церквах у м. грудні 1845 року ⁴⁾). Запис цей знаходиться в паперах Шевченка, що їх відібрали в нього при трусі. Зроблено його було, як зводку різних відомостей археологічного характеру, і зараз-же після переяславських записів ідуть короткі нотатки про Лубні, Хорол, Миргород і місцевість Телепень біля Яготина, в яких відчувається запис з пам'яти, як згадка від попередніх подорожів.

Записи про Чернігів, якими кінчається цей інтересний документ часів Шевченкової праці в Археграфічній комісії, знову набуває характер запису безпосередніх вражень і нотаток при спеціальному й докладному огляді старовинних церковних пам'яток, про які нотуються і деякі історичні відомості ⁵⁾). Ці останні записи стосуються до командировання поетового на початку 1846 року на Чернігівщину. Цей епізод, здається, крім зазначених записів не відбився зовсім в якихось малюнках, або зарисовках

¹⁾ К. Ст. 1882, ч. 10, с. 69.

²⁾ В справі Комісії 1845 р. чк 10, а 5 єсть така розписка Т. Шевченка, написана писарською рукою з автографічним підписом поета: «Подорожную и примѣрно на прогоны сто пятьдесятъ рублей серебромъ, при расходной тетради получилъ 28 ноября 1845 года Свободный художникъ Т. Шевченко».

³⁾ Деякі переяславські та всі густинські зарисовки, даючи не зимовий пейзаж, очевидно стосуються не до листопадово-грудневого командировання Шевченка на Полтавщину, а до осіннього чи літнього подорожування поетового 1845 року. Сума, яку витратив Шевченко на подорож (31 крб. 36 коп.), теж свідчить, що Шевченко не їздив далеко.

⁴⁾ Опубліковано М. Новицьким з справи III відділу про Шевченка в «Україні» 1925 р., ч. 1—2, с. 69—70.

⁵⁾ Ibid. с. 71—72.

Шевченкових. На-весні 1846 року Шевченко працює для археографічної комісії в Києві. Він замальовує різні види Києва, Лавру, Золоту браму. Влітку Шевченко бере участь в малярських та етнографічних роботах при розкопках могили Перепета¹⁾, а в-осени 1846 року знову їде в командировку на Волинь. В інструкції, з якою їхав Шевченко, було накреслено дуже широке завдання збирання не тільки археологічних відомостей про монументальні пам'ятки, давні будинки, могили та урочища й зв'язані з ними народні перекази, або історичні відомості, але й етнографічні місцеві матеріали: «о народных преданиях, местных повестях, сказаниях и песнях», при чім пісні, перекази й оповідання належало «скільки можно описать в том виде, как они есть». В інструкцію входило робити зарисовки могил «съ изображеніемъ ихъ формы и величины», дати описи архітектурних пам'яток з тим, щоб на майбутній рік можна було вибрати пам'ятки для зарисовок. Належало також збирати грамоти та інші папери і документи. Спеціальним пунктом поставлено було зарисовку трьох видів Почаївської Лаври: загального виду, середини храму та виду з тераси²⁾.

Наслідком цього командировання на Волинь були чудові малюнки Почаївської Лаври: загальний вид з півдня, з заходу, вид з тераси та середина храму. Крім того Шевченко для видання роботи М. Д. Іванішева про Курбського, що вийшла у виданні археографічної комісії р. 1849, зробив на місці малюнок історичної церкви в селі Вербці біля Ковеля та зняв план і вид надгробка Курбського в цій церкві. З цієї подорожі лишився також малюнок церкви в с. Секуні³⁾. Як гадає О. Левицький, до цієї-ж командировки стосується й поїздка Шевченка до Кам'янця-Подільського, на початку жовтня 1846 року, ще до поїздки на Волинь. Про перебування Шевченка в цей час у Кам'янці ми довідуємося із свідчень Кулішевого приятеля П. Чуйкевича, учителя кам'янець-подільської гімназії,

¹⁾ Розкопки перевів М. Д. Іванішев, за допомогою урядовця Птушинського і з участю двох художників Шевченка та Сенчили. І том Древностей, що його видала Комісія р. 1846, і був присвячений розкопкам Перепета, але не має даних з'ясувати, які саме малюнки в таблицях, що їх додано до I випуску, належать Шевченкові.

²⁾ Документи що-до цієї подорожі з справи Археогр. Комісії 1845 р., ч. 10 надруковано було О. Левицьким в К. Ст. 1894, ч. 2: «Археологическія экскурсії Т. Г. Шевченка въ 1845—1846 г.г.».

³⁾ Крім зазначеної статті О. Левицького про участь Т. Шевченка в Археографічній Комісії див. И. Н. (овицкий). Исключение Т. Г. Шевченка за его самовольную отлучку, К. Ст. 1882, ч. 3, ст. 608—9 і Н. Шугутов. О рисункахъ, исполненныхъ по порученію К. Археографической Комиссіи въ Волынской губ. К. Ст. 1894, ч. 2, 318—319. В статті М. Шугурова зазначено між иншим долю Шевченкових малюнків, які виконано було підчас командировки на Волинь. Нині ці малюнки (чотири малюнки Почаївської Лаври, два малюнки з Вербки і один з Секуня) знаходяться в Музеї ім. Тарновського в Чернігові. «Каталогъ музея Украинскихъ древностей» т. II, Черниговъ, 1900, с. 172.

який показав на допиті, що Шевченка він бачив в кінці 1846 року тричі в Костомарова в Києві та один раз в Кам'янці Подільському¹⁾.

Третій член кирило-методіївського братства і одночасно співробітник археографічної комісії, Костомаров з'явився в Києві року 1844, після захисту магістерської дисертації. Перед тим він працював у Острогських архівах, зібрав в Харкові друковані та рукописні джерела і особливо українські літописи для роботи над епохою Богдана Хмельницького; та й етнографічні студії Костомарова реалізувалися вже в кількох статтях, і таким чином в 1844 році Костомаров був уже помітною науковою силою. Він лише на два роки був старший за Куліша і спільність етнографічних та археологічних інтересів їх дуже легко наблизила одного до одного і зв'язала міцною дружбаю з першого-ж дня зустрічі, яку обидва вони описали в пізніших споминах своїх про ці часи. Збирання історичних джерел та етнографічних матеріалів Костомаров продовжував у Рівному і ще більше знову в Києві, куди він р. 1845 повернувся з Рівного і де, звичайно, було значно більше можливостей і кращі умови для роботи, ніж в повітовому місті на Волині, яка все-ж приваблювала його до себе своєю старовиною, а навіть і в Харкові, де бракувало Костомарову польських джерел, необхідних для епохи, що її він студіював.

З Рівного Костомарова переведено було до Києва влітку 1845 року навчителем 1-ої гімназії, а влітку 1846 року його було обрано на ад'юнкта київського університета, і тільки з вересня 1846 року Костомаров, за обранням Комісії, вступив до неї, яко член-співробітник.

Рік 1846 був найважливішим роком в історії Кирило-методіївського братства. Все організаційне оформлення братства, вся ідеологічна література, яка переважно вийшла з-під пера Костомарова, всі персональні зв'язки братчиків, все це заклалося саме в цьому році, і дві особи відіграли найбільшу керуючу роль—це Костомаров і Гулак. Зараз-же, по остаточному переїзді до Києва, в серпні 1845 р. Костомаров оселився з Оп. Марковичем, потім з кінця грудня і до лютого Костомаров жив у квартирі Гулака. Тут в Костомарова нав'язалися знайомства з студентами Навроцьким, Андрузьким, Посядою. І коли Костомарову потрібна була допомога в роботі по археографічній комісії, то всі ці зв'язки й знайомства були використовані.

Костомарову доручено було підготовку до видання Величковаго літопису, і на допомогу йому в цій роботі прикомандировано було М. Гулака. Крім того за дорученням Юзефовича Костомаров мав підготувати в перекладі джерела до Української історії, писані латинською мовою. Переклади ці й на перший раз переклад твору Пасторія «*De bella scithico cosaccico*» Костомаров доручив Марковичу, Посяді, Андрузькому.

¹⁾ Справа III відділу «С. Е. И. В. Канцелярії» 1847, ч. 81, ч. 14, арк. 76—77.

Костомаров вже не встиг розгорнути своєї роботи в так званій Тимчасовій Комісії для розбору давніх актів. І професорська робота, і справи братства, і особисті справи, зв'язані з переїздом до Київа матери, з майбутнім одруженням,—все це заповнило невеличкий час з осені 1846 р. до арешту в квітні 1847 року.

Рукопис Величкового літопису належав М. Погодину, і перші відомості про нього до археографічної комісії подав М. Рігельман, освічений поміщик Чернігівської губернії, що з 1845 року теж працював у комісії за співробітника. Весною 1846 року Рігельмана було командировано до Москви, де він мав зібрати відомості про матеріали, що стосуються до історії України, з архіву міністерства закордонних справ. Рігельман зазнайомився в Москві з Погодиним, дізнався від нього про існування рукопису, написав про це листа до Київа (5 травня 1846 р.) і 15 червня вже здобув за згодою комісії самий рукопис від Погодина в тимчасове користування для видань комісії. Передаючи цю пам'ятку до Київа, Погодин писав у листі до Писарева: «Услышавъ отъ г. Ригельмана о желаніи Вашемъ напечатать мою Малороссійскую лѣтопись, посылаю ее въ ваше полное распоряженіе. Это есть драгоцѣнность изъ подлинныхъ сказаній, которая разольетъ свѣтъ новый на всю исторію. Самуилъ Величко былъ канцеляристомъ въ Войсковой Канцеляріи и приложилъ къ своему сочиненію многіе акты. Древнюю часть заимствовалъ онъ изъ записокъ Самуила Зорки, бывшаго секретаремъ Богдана Хмѣльницкаго. Прошу Васъ именемъ исторіи, хранить рукопись, яко зѣницу ока, никому до времени не показывать, кромѣ нареченнаго издателя, и намѣреніе сохранить втайнѣ»¹⁾. «Нареченнымъ издателемъ» мусів стати Костомаров, але робота його з арештом увірвалася в самому початку і редагування літопису доручено було Рігельманові.

Прізвище Рігельмана не один раз фігурувало в процесі Кирило-методіївців, в допитах Костомарова і Куліша. Через зв'язки з цими братчиками. його навіть притягали до справи, бо при трусі в Куліша знайшли Рігельманові листи до Ганки й Штура, і деякі вирази цих листів про успіх слов'янського розвитку, то-що здалися в III відділі небезпечним.

В Рігельмана зроблено було трус, йому робили допит, але за заступництвом Д. Бібікова залишили в Київі на своєму місці й не переслідували зовсім. Рігельман підпав лише на деякий час поліційному доглядові та забороні виїзду за кордон.

Відповідаючи на допиті про зв'язки його з Костомаровим, Рігельман між иншим сказав: «Съ Костомаровымъ я познакомился въ концѣ прошлаго 1846 года, въ засѣданіи Коммисіи для разбора древнихъ актовъ, состоящей при его превосходительствѣ Кіевскомъ Военномъ, Подольскомъ и Во-

¹⁾ Справа Археограф. Ком. 1843 р., ч. 1, арк. 418. Лист від 12 червня 1846 р. Дивись також справу про видання Величкового літопису 1846 року, ч. 16.

лынскомъ Генераль-Губернаторѣ, куда она былъ призванъ, какъ займаю- щійся исторією, для разсмотрѣнія одной старой лѣтописи. Такъ какъ я за- нимався такоже разборомъ старыхъ актовъ, по порученію Коммисіи, то для разрѣшенія встрѣчавшихся недоумѣній былъ раза чотири у Костомарова. И въ одинъ разъ, въ прошломъ февралѣ мѣсяцѣ, заставъ у него не- знакомого господина—это былъ Кулѣшъ, отправлявшійся за-границу.

«Знакомство мое съ Костомаровымъ, вызванное моими служебными занятіями, нікогда не переходило за черту этихъ занятій и общихъ разгово- ровъ объ исторіи и отечественной словесности» ¹⁾.

Ні Гулак, ні тим більше студенти Маркович, Посяда й Андрузький формальними співробітниками комісії не були. В архіві Комісії нам не вдавалося знайти ніяких слідів про якісь доручення чи якусь оплату їх роботи, то-що.

Лише Гулак дійсно був прикомандирований до Костомарова, як це можна з'ясувати з деяких паперів III відділу про кирило-методіївців. Так пізніше, коли Гулак сидів уже в Шлісельбурзькій кріпості, виникла переписка між Бібіковим і III відділом про документи археографічної комісії, які були на руках в Гулака. З цього листування видно самий характер службового положення Гулака в канцелярії Генерал-Губернатора, де Гулак служив р. 1845—46 в секретному відділі ²⁾. Праця в секретному відділі, яким відав Микола Еварестович Писарев, не визначала того, що Гулак працював над політичними справами генерал-губернаторської канцелярії. Писарев очевидно використовував Гулака для Комісії, де був головою, доручаючи йому переклади старих актів та переписку історичних докумен- тів. Взагалі Писарев, як про це оповідає в своїх записках його співробіт- ник П. Селецький, зосередив всі важливіші справи генерал-губернатор- ського управління в секретному відділі, канцелярію якого розмістив в горішньому поверсі інститутського будинку, де в нижньому поверсі він займав квартиру, як управитель справ Дівочого Інституту. Тут-же на горі було приміщення й Комісії для розбору давніх актів.

Цей лист Бібікова, який в 1850 році був відгуком колишніх праць Гулака в археографічній комісії, був адресований Л. В. Дубельтові і на- писаний на бланку комісії. «Въ 1846 году,—писав генерал-губернатор,—слу- жилъ въ канцелярії колл. секретарь Гулакъ и занимался переводами и перепискою историческихъ документовъ въ Коммисіи для разбора Актовъ Высочайше учрежденной при мнѣ. Предполагая, что Акты, заключающіе въ себѣ переписку Гетмановъ и другихъ важныхъ лицъ съ Польскими ком-

¹⁾ Справа III відділу «С.Е.И.В. Канцеляри», ч. 81, ч. 12. «О тит. сов. Ригельманѣ» арк. 4—11.

²⁾ Справа Канц. Київ. Ген.-Губ., розпорядч. частина ч. 194. Прохання Гулака від 25 листопада 1845 р. і від 24 червня 1846 р.

миссарами въ послѣдней половинѣ XVIII-го столѣтія (на 104 листахъ), находятся въ бумагахъ г. Гулака, взятыхъ при его арестованіи, я покорнѣйше прошу Ваше Превосходительство, сдѣлать со стороны Вашей распоряженіе о пересмотрѣ тѣхъ бумагъ, и если въ оныхъ отысканы будутъ вышеупомянутые акты, то прислать ихъ ко мнѣ¹⁾. В паперах Гулака, що їх взято було в нього, при трусі не знайшлося нічого, і Дубельт доручив комендантові Шлісельбурзької кріпости А. Троцькому запитати в Гулака, де знаходяться згадані акти й чи не передано їх комусь іншому. Гулак об'явив, що жадних актів чи рукописів він на руках не мав, крім рукопису літопису Самійла Величка in folio, в палітурці. «Эта рукопись,—поясняя Гулак,—была передана мнѣ, для переводовъ, Его Превосходительствомъ Николаемъ Орестовичемъ Писаревымъ. Уѣзжая изъ Кіева въ началѣ 1847 года, я передалъ ее г-ну Костомарову, занимавшемуся, подобно мнѣ, переводами историческихъ документовъ при означенной Коммисіи²⁾».

Таким чином ми бачимо, що участь Кирило-методіївців у археографічній комісії була значною по кількості учасників і невеличкою по наслідках їх роботи.

Куліш привіз одну грамоту, оглядав архіви й здобув від Ханенка історичні матеріяли. Шевченко зробив деякий вклад своїми малюнками старовинних будинків і предметів. Костомаров лише розпочав редагування літопису Величка. Решта, в тому числі й Гулак, виконували лише другорядну допомогову роботу. Та й робота їх була дуже недовгою. Першим розірвав зв'язок з комісією Куліш своїм од'їздом до Рівного, а потім до Петербургу-ж в січні 1845 р.; за ним виїхав Гулак до Петербургу-ж в січні 1847 року; Шевченка звільнили із складу співробітників за «самовольную отлучку» в березні 1847 р.; праця Костомарова увірвалася разом з його арештом, а політичні керівники та покровителі їх работ над українською старовиною, ген.-губ. Бібіков та М. Е. Писарев стали тоді-ж в процесі 1847 рр. їх обвинувателями і слідчими.

¹⁾ Справа ч. 81, ч. 2 арк. 206.

²⁾ Теж арк. 217. Порівн. нашу статтю про М. Гулака в збірнику «Шевченко та його доба» зб. другий К. 1926, с. 147.

Проф. МИХАЙЛО СЛАБЧЕНКО.

(Одеса).

ДОБРОЧИНЦІ Й ВИХОВАНЦІ.

Севастопільська компанія 1855 р. прискорила загибель панської Росії й тих українських дворянських *parvenus*, що плелись за російською аристократією часів Олександра I й Миколая I. Військовий мундир утрачав свою непереможну привабливість і замінявся обгризаним твінчиком хлібного експортера. Ще по-старому носились остроги і в підприємницьких ділових розмовах було чути ноти військової команди. Але розклад колишнього був на очі. І чим скорше покінчити з тим минулим, що й після 1855 р. нахабно в своїй безпомічності все ще жило, тим було краще й доцільніше. Старе доводилось ліквідувати або пристосовувати до вимог та потреб нового після-воєнного часу. Серед уламків від «учора» лишались військові поселення, недоцільність яких уже не вперше кидалась у вічі. І уряд, нездібність і безпорадність котрого довели англійські монітори під Севастополем, спішив скинути зі своїх рук тяжку «обузу» поселень, предоставивши авкціон їх використати своїм вірним слугам.

Для Степової України ліквідація поселень, що затримували природне зростання продукційних сил краю, мала «сугубо» велике значіння. Вона звільняла цілу купу рук, котрі могло-б ще використати демілітаризоване й захоплене хлібними й подібними спекуляціями поселенське начальство. Але тимчасом як великий хлібний продуцент шукав собі вільних рук, що їх давала ліквідація військових поселень, дрібненький пан, не маючи грошових засобів, побивавсь о дурницю: хтось мусів-би на нього, до сьогодні Марса й Юпітера, працювати. Російський уряд не міг не взяти на увагу таких бажань дрібних службовців і в їх інтересах видав спеціального наказу 26 серпня 1856 р. Цим наказом розв'язувався знаменитий інститут кантонистів. Кантонисти, салдатські й матроські діти, яким перед оголошенням наказу не було 20 років, мали бути повернуті батькам чи родичам з тим, щоб після того, як дійдуть казенного 21 року, їх приписати до якоїсь вільної податної верстви: поселян чи міщан. Уряд вносив проте в свій наказ маленький додаток: дозволяв і стороннім особам, яких він звав «благодотворителями» — добротчинцями, брати кантонистів до себе в «воспитанники»

чи вихованці. Браві генерали за військовим звичаєм скасували кантонистів ураз. Та повертались діти не так хутко. Одне — що батьки досить пізно довідувались про можливість повороту своїх дітей, друге — доводилося перейти чимало різних інстанцій, поки добитись переведення в життя наказу 26 серпня 1856 р.

З широкою публікацією закону та із здійсненням його не поспішали. З великого числа справ управління III округи херсонського поселення «об отдаче по манифесту родителям и благотворителям кантонистов»¹⁾ видно, що 1856 р. батьки кантонистів не подали жодної заяви, одна мала місце р. 1857 і всі останні розпочато було р. 1858 й закінчено р. 1859. Начальству голова не боліла. Батьки-ж кантонистів, звикши до безсуперечної слухняності, чекали, коли самі начальники повернуть їм дітей. Тому прохання батьків подавались переважно тоді, якщо протягом довгого часу діти все-ж не прибували додому. Бердянські салдатки у вересні 1858 р. писали, що вони тому дозволили собі трудити начальство, що «с 1857 р. и по настоящее время (їхні) сыновья не возвращены да из числа многих, (їм) известных таковых же просителей, только двоим возвращены сыновья, а несколько десятков их остаются и теперь еще невозвращенными их прямым родителям». Та хто його й знав, наскільки безперечно-певним було розпорядження про поворот дітей. Непевний крок з боку батьків міг тяжко окошитись на їхні чада. Тому на початку в заявах батьків фігурують скарги на їхній старий та немічний вік або моркотно й незграбно перераховуються прикази військовому відомству що-до звільнення кантонистів та особливо натискується на слово «высочайший». Тільки одного разу зустрічаємось із загрозою скласти скаргу вищому начальству на затримування дітей.

Оголосивши, що забирання дітей «на воспитание» дозволено батькам і родичам, уряд і місцеві органи військових поселень таки дотримувались свого розпорядження. В справах зустрічаємо заяви батька (Мешков з Вороніжчини, Добровольський з Новоселиці, Чеботарьов, Кузьмин та ин. — арк. 38, 131, 132, 165, 207 й ин.), матери (Борзенкова, Ткаченкова, Смирнова, Відмедьова, Плахтіва й ин. — арк. 13, 22, 37, 64—65, 73 й ин.), братів (напр. Костюк з Таврії — арк. 7—8, 172). Підносити клопотання дозволялося і індивідуально й колективно. Так, бердянські салдатки: Г. Шевченкова, О. Іванченкова, Я. Шаповалова подали 12 вересня р. 1858 колективне прохання таврійському губернаторові; через тиждень після того вони-ж подали заяву вдруге і на новій заяві появилось ім'я ще одної салдатки — Л. Дмитренкової (арк. 76).

Щоб вийти з військового відомства, кантонист мав дістати білета про звільнення, але що він (кантонист) мусів після виходу приписатися до подат-

¹⁾ Справи ці зібрано в папці ч. 234 Фонду Новорос. Воєн. Посел. Одес. Окр. Арх'у. Дальші посилки на аркуші означають нумерацію справи ч. 234.

ної верстви та тої-чи іншої, яку намітять батьки місцевости, то видача білета залежала «от местного гражданского начальства согласно циркулярного предписания М-ра Внутр. Дел от 14. VI 1858 за № 106». В перекладі на мову адміністративної практики 50-х років XIX в. білети видавали губерніяльні правління через повітовий земський суд і місцеву поліцію (арк. 9, 26, 28, 29, 54, 57), котрі й зносились з начальством військових поселень (арк. 11, 18, 24, 32, 39, 43, 47, 70, 78—79, 160, 161 й ин.). Не діставши такого «вида», не можна було дитину, хоч-би вона перебувала через малолітство при батьках, «беспрекословно воспитывать при себе до 20-летнего возраста» (арк. 14, 35, 36). Порушення порядку приводило до безкінечної тяганини. Зразок її можна бачити на справі ольвіопільського старшого шпитального фельдшера Плешкова, родом минчанина, при якому жив його 7-літній, записаний до кантонистів III округи; син. Дізнавшись про закон 26 вересня 1856 р., Плешков р. 1857 звернувся просто до департаменту військових поселень з проханням лишити при ньому сина, на якого подав і кантонистський «воспитательный» — виховальний білет, де показано було між иншим і «довольствие», що належало (до 14 літти, що не служили, діставали грошову дачку) молодому Плешкову. Департамент розглянув заяву, визнав слушність її й передав для переведення в життя до Управління головного начальника південних поселень. Управління 15 січня 1858 р. переслало справу до начальника херсонського поселення; від нього справа перейшла до 12-ої округи; комітет останньої 12 лютого надіслав справу до контори ольвіопільського військового шпиталю; «смотритель» шпиталю направив діло до минського губ. правління, прохаючи 15 березня прислати білет на маленького Плешкова; звідти 28 квітня до контори вже «упраздненного» ольвіопільського шпиталю надійшло повідомлення, що на кантонистів «выдача билетов для приписки в податное сословие принадлежит к началу того заведения, в коем кантонист числится»; 17 травня в звязку з цим контора й прісила III округу херсонського поселення надіслати білета про звільнення; в III окрузі почали збирати справки і, нічого не знайшовши, 10 березня 1859 р. вирішили просити управління київських та подільських поселень вислати потрібний білет; але з управління київських та подільських поселень замість відповіді прийшов запит, чи мав кантонист Плешков «из б. штаба 5 округов киевских и подольских воен. поселений воспитательный билет на право получения довольствия из подлежащего места по прежним правилам и если имел, то за каким номером и где таковой ныне находится и, буде окажется при (Плешкові), то доставить в сие управление»; 8 квітня начальник III округи відіслав справу до ольвіопільської ратуши, 25 числа ратуша запропонувала сільській розправі дістати відзив від кантонистового батька, після чого з розправи дано було знати, що ще р. 1851 від кантонистських ескадронів кол. штабу 5 округи київського й подільського поселень було видано білета на право діставати «довольствие» і що

той білет 26 серпня 1857 р. фельдшер Плешков передав при заяві до департаменту військових поселень; з ратуши відповідь послано 6 травня до III округи, з округи 11 травня — до управління київських та подільських поселень, а 10 червня управління повернуло листування до III округи «для зависящего распоряжения об истребовании и высылки в сие управление означенного билета на предмет перемены оного по новой форме» та ще запитувало, чи служить фельдшер Плешков, де він живе й звідки хоче діставати на сина грошове «пособие»; отже 26 червня округа звернулась по ці дані до ольвіопільської ратуши, звідки знов запитали Плешкова, котрий знову показав на Минщину; справу повернуто було до III округи, котру 8 липня 1859 р. додатково повідомили, що Плешкова переведено на службу до кам'янець-подільського шпиталю, куди на «зависящее распоряжение» й було передано справу (арк. 314—321 ¹).

Період листування між різними інституціями, таким чином, відбирав багато часу. Між оголошенням маніфесту й дійсним «вручением» батькам їхніх дітей проходили довгі місяці й роки. В цей от час і могли використати звільнених, але ще не приписаних до податної верстви, неповнолітніх кантонистів сторонні особи — «благотворители». Закон рекомендував «доброчинцям» забирати кантонистів на «виховання» на час до повноліття, тоб-то мінімум на 1 і максимум на 7 літ. Одночасно, беручи на увагу своєрідність «виховання», закон говорив, що «благотворители» мають своїх вихованців, якщо ті були-б сиротами, «снабдить достаточною оседлостію, дабы то общество, к коему (вихованець) будет причислен, не могло подвергтись лишним налогам к платежу за него податей» (арк. 395). Чи була в «благотворителя» для цього змога, тоб-то досить маєтности, начальство не перевіряло. Проте на ділі вимога що-до забезпечення вихованців не давала добрих наслідків. Коли від поміщиці С. Гофман, яка хотіла взяти на виховання кантониста-сироту Гончаренка, окружне начальство зажадало забезпечення, то поміщиця образилась і відмовилась від Гончаренка (арк. 397). В масі справ про доброчинців та вихованців не з числа сиріт з такою вимогою не зустрічаємось. Вона виключалась.

На амплуа «благотворителей» у III окрузі заявлялись представники різних суспільних верств. В 8 випадках «благотворителями» виступали заможні військові поселяни кол. військового звання: служителі штабу кантонистів (арк. 22), писарі (арк. 136, 146, 328), унт.-офіцери (арк. 207, 445), шавронисти (арк. 165, 379); в 4 випадках «благотворителями» являлись селяни (арк. 166, 204 й 239, 209, 415), в 5 — німецькі колонисти с. с. Рорбах та Вормс (арк. 38 й 312 та 429, 64 й 378, 334, 337, 433), в 5 — купці III гільдії з Ольвіополю, Богдановки, Херсону й Ольшанки (арк. 3, 105, 145, 380, 416), в 3 — духовні особи (арк. 374, 426 й 478). На ці 25 випадків

¹) Про дальшу долю Плешкова в Од. Окр. Арх'ї відомостів не збереглось.

різного неупривілейованого стану «доброчинців» припадало поміщиків — «благотворителів» 21 чоловіка, причім серед них рахувалося офіцерів військових поселень 12 ч., чиновників цивільного відомства 4 й з непоказаними чинами 5. Таким чином, серед «благотворителів» поміщики представляли понад 45⁰/₀, кол. салдатські чини майже 17⁰/₀, колонисти — 10⁰/₀, селяни — 9⁰/₀, купці — 10⁰/₀ й духівництво—6⁰/₀. Судячи з заняттів, за «благотворителями» — представниками сільського господарства, куди доводиться зараховувати поміщиків, колонистів і селян, було до 66⁰/₀, «благотворителі»-ж представники дрібних промислів виражались цифрою 34⁰/₀. Ясно, що «вихованням» цікавились переважно представники рільництва, виховання-ж кантонистів в інших, неупривілейованих осіб не виходило за межі прислужництва при домі. Через це на «вихованню» в представників сільської праці бувало іноді по кілька чоловіка. В підпор. Замосцького полку Дячкова в с. Веселому було двоє вихованців (арк. 37 й 204), в ротмістра Ізюмова в с. Ольшанці — так само двоє (арк. 95), в полк. Делакура на Ананіївщині — троє (арк. 363, 406), в пом. Сухомлинова в с. Козловому — двоє (арк. 131), в пом. Милославського в с. Березова Балка на Балтщині — теж двоє (арк. 13, 266), в колониста К. Страгера кол. Рорбах — троє (арк. 38, 312, 429), в інших випадках на «вихованні» було по одному кантонистові.

«Вихованцем» міг стати не всякий і кожний кантонист. З юридичних міркувань не могли зробитись вихованцями, отже (поскільки діялось це перед «волею») після повноліття вступити в число осіб податної верстви, бурлаки. Кантониста ХІ кавалерійської округи новоросійського військового поселення О. Непомнючого, що взяв його у «вихованці» вознесенський купець А. Порфільєв, наказано було в останнього «отобрать... и поспешить препроводить для обратного зачисления в кантонистский дивизион, потому, что он, Непомнуший, происходит из бродяг, а таковые... не подлежат к отдаче благотворителям» (арк. 105). Інших вимог правного характеру, здається, не бралось на увагу, якщо кантонист був на волі й не був обмежений у ній. Зате «доброчинці» зі свого боку висовували ряд умов практичного характеру. Кантониста С. Пономарева ніхто не хотів брати на виховання «по случаю весьма слабого его здоровья и совершенной неспособности к работам» (арк. 448). Від «вихованця» «доброчинець» вимагав роботи, але «вихованець» за неї не діставав платні. Коли салдатка Балашова після подачі трьох заяв добилась таки, що «благотворитель» кол. ас. Лобачевський з с. Ольшанки мусів їй повернути сина, то місцевому начальству доводилось сильно натиснути на «благотворителя», щоб дістати кормові на час етапного походу кантониста Балашова 1 крб. 30 к. ср. «за нахождение у него (Лобачевского) более двух лет» яко «вихованця» (арк. 334). «Виховання» в справі кантониста Моргунова 21 січня 1859 р. просто зветься «услужением» і було таким злиденним, що Моргунов не ризикував

відправитись етапом додому, бо «не имел одяжения и денег и боялся изнурения в пути» (арк. 296 — 297). Кантонист Савченков про свого «благотворителя» — колониста Гассе писав, що той «не только не в состоянии содержать (його, Савченкова) у себя, но даже не в силах снискивать себе дневного пропитания, через что («вихованець») нередко претерпевал от него, Гасса, различные обиды и недостатки даже в необходимом» (арк. 433).

Праця «вихованців», за яку нічого не давалося, мала чималу привабливість для «благотворителів». Тому вони, як довідуємось із справи майора Ульянова, не спинялись і перед «неправильным завладением» кантонистів (арк. 121). Був такий випадок, що в кантониста Гинкулова ратушний писар Козубський порвав перед його носом папери і лишив кантониста «у себя в услужении» (арк. 382). В метушні з реалізацією закону 26 серпня 1756 р. одного с кантонистів віддали невідомому поселянинові Н. Одеси на виховання і загубили його слід. (арк. 340).

Зрозуміло, будучи експлуатовані від «благотворителів», «вихованці» не могли миритись із своїм становищем. 7 квітня 1858 р. «взятий (попом Соколюзовым) на благотворение кантонист Г. Кириченко без всяких побудительных причин неизвестно куда» втік і його не могли знайти (арк. 462). 17 грудня 1858 р. «благотворителька» унт.-оф. П. Гуртова заявила військово-поселенському начальству, що й її вихованець С. Пономарев «без всяких побудительных причин бежал» (арк. 447). Втік і ще названий Гинкулов і ин. Коли не можна було втекти, «вихованець» починав уникати праці й вести себе так, щоб «благотворитель» відмовився від нього. Ротмістр Ізюмов напр. скаржився комітетові III округи київських та подільських в. поселень, що його «вихованці» брати Данилови «стали делать противу (Ізюмова) слушание и грубости и решительно сказали, что не хотят быть (у нього), просили уволить их на свободу». Не можучи нічого зробити з неслухняними кантонистами, Ізюмов через станового пристава відіслав їх до київського батальона військових кантонистів «для зачислення на службу и поступления с ними по законам за слушание и нанесение грубостей» (арк. 95). Очевидно поводження з колишніми кантонистами так, ніби вони лишались у війську, було не припустимим. Неможливим було і звільнення їх від «виховання» ще перед повноліттям: закон принаймні не передбачав цього. Отже не дивно, що Данилових повернули, поки знайдеться інший «благотворитель», Ізюмову.

Нарешті, «вихованці» мали ще один вихід із свого стану: бомбардувати листами своїх батьків, щоб вони поклопоталися про найскорший поворот додому своїх дітей і про своє звільнення від «благотворителів». Батьки, натурально, не змушували чекати на себе. В завві бердянских салдаток читаємо: «некоторые солдатские сыновья непрерывно пишут к родителям и родственникам, что они сверх своего желания поступили к посторонним

лицам и просят ходатайства об отобрании их и возвращении на родину». Подекуди батьки не жаліли ніг і на місці дізнавались про стан речей що-до своїх синів. Мати кантониста Дехтяренка напр. обслідувала «операцію» роздавання кантонистів «благодотворителям» на місці й не полякалась написати в своїй скарзі, що «вихованців» військово начальство роздавало «вблизи заведений жительствоующим помещикам, военным офицерам и другим разным лицам», завдяки чому кантонисти й лишаются «в тех же местах без возвращения их на родину» (арк. 92). Іноді протест з боку батьків настав лише в останню хвилину, коли доходило до приписки їхніх дітей. Так, відставний салдат Т. Дудка виступив в оборону сина, тільки тоді коли довідався, що «благодотворитель» його сина, купець Дука захтів приписати свого «вихованця» — Дудкиного сина до селян Балтського повіту, а тимчасом батькові бажалось записати свого сина до обивателів Кишинева (арк. 417). Непорозуміння з самими вихованцями, котрих начальство могло відбирати від благодотворителів і передавати іншим, як те мало місце напр. з поміщиком Василюновим, якого «вихованець» з наказу військово-поселенського начальства був переданий вознесенському поселянині Ф. Вислоцькому (арк. 415), скарги вихованцевих батьків, то-що змушували «благодотворителів» спиняти свій вибір на кантонистах-сиротах. Про забезпечення сиріт, розуміється, промовчувалось в таких випадках — так зробив напр. полтавський поміщик Сердюков з кантонистом Арелем (арк. 124). З такою передбачливістю зустрічаємось проте в III окрузі херсонського поселення єдиний тільки раз. Воно й зрозуміло: суть «виховання» від цього не мінялась і безплатна робота «вихованців» окупала всякі турботи з лихвою.

В які форми виллявся-б інститут «виховання», сказати тяжко. Животінню його не посприяло поставлене на порядок денний питання про скасування кріпацтва. Отож і суррогат його у вигляді інституту «вихованців» не міг лишатись в недоторканому виді. Лякаючись втратити волю, «вихованці» стають нетерплячими і не виправдують покладених на них «благодотворителями» надій. Добродіє під тиском обставин сами, як показано, стараються спихнути «вихованців» у військові поселення, що збігається з бажаннями й самих вихованців, які турбують начальство скаргами на «благодотворителів». Скарг з обох боків подавалось, можна думати, чимало, так що військово міністерство 7 січня 1859 р. знайшло потрібним переглянути справу з вихованцями й видати спеціального наказу. В п. 4 цього наказу говорилося: «исключенных из военного ведомства малолетних солдатских сыновей, которые будут просить о принятии их обратно в сие ведомство по причине дурного содержания взявшими их лицами или о возвращении коих в военное ведомство будут просить сами благодотворители за невозможностью содержать при себе по бедности и другим причинам, принимать в заведения военных кантонистов, но не иначе, как по ближайшему удо-

стоверению тех же обществ в том, что просьбы заслуживают уважения» (арк. 328—329).

Як цей наказ виконувався в ІІІ окрузі, невідомо, але після 13 березня 1860 р. справи херсонського поселення «вихованців» обходять мовчанкою. Можна думати, що з початком 1860 р. нове джерело для закріпачення вичерпалось.

Проф. АНДРОНИК СТЕПОВИЧ.

(Київ)

ДО ДІЯЛЬНОСТІ «ВРЕМЕННОЙ КОМИССИИ ПО ПРЕКРАЩЕНІЮ ОБЯЗАТЕЛЬНЫХЪ ОТНОШЕНІЙ КРЕСТЬЯНЪ КЪ ПОМЪЩИКАМЪ ВЪ ЮГО-ЗАПАДНОМЪ КРАѢ».

Комісію сю встановлено, як відомо, за «начальника Юго-западнаго края Н. Н. Анненкова», її голови, за «указомъ 18 — 30 іюля 1863»; на підставі цього «указу» відкрито в сьому «краї» і окремі установи для оборони селянських інтересів від різних замахів поміщиків-Поляків, що хотіли використати селянську реформу і для своїх особистих матеріяльних вигод і для різних політичних досягнень (див. напр. Ф. Мищенко: «Г. П. Галаганъ», Київ, 1888, ст. 10 — 11). «Вицепредсѣдатель Комиссии» і по суті головний у ній і відповідальний діяч Григорій Павлович Галаган любив про деякі, так-би мовити, «інтимні» сторони її діяльності, які розуміється не зазначалися в офіційних документах, оповідати в листах до свого дядька Олександра Василевича Кочубея. Його листи разом з різними іншими документами, які поки-що «не подлежали оглашенію», зберігалися в окремій скриньці і ключ од неї хоронив сам хазяїн садиби, а потім його небога, Катерина Павлівна Ламздорф-Галаганова. 1916 р. незадовго до своєї смерти вона розбирала зі мною сі листи і про деякі з них казала, щоб я їх надрукував у журналі «Русскій Архивъ» або в іншому якому-небудь історичному виданні, бо вже ті особи, про яких що-небудь говориться в тих листах, вмерли.

Настала революція, і ми якось не встигли виконати доручену нам справу, а листи zostалися в нас. Тепер ми деякі з них і використали для даної статті, поки нам буде можливо їх надрукувати де-небудь. Деякі дрібниці в листах дійсно інтересні, бо досить яскраво характеризують «шаткую політику правительства въ крестьянскомъ дѣлѣ Югозападнаго края», як говорить наш автор; і просто таки неможливі у мови, в яких доводилося працювати діячам комісії. Сі умови іноді так звязували сю роботу і розпорядження членів комісії, що між ними нераз починалася мова про те, чи не вийти зовсім з неї, чи не покинути все діло разом з кращими з «мировых

посередників» і покинути країну, для якої їхня діяльність не могла бути корисна через перешкоди, які ставив сам «предсѣдатель» комісії Анненков, що дуже прихильно ставився до польських поміщиків. Він майже одверто не перешкоджав їх ворожим виступам проти комісії і не суперечив ріжним поклепам на неї, що доходили часом і до вищого уряду. Іншим разом бувало і так, що Поляки навіть обвинувачували її трохи не в підбурюванні селянства, незадоволеного з поміщиків, проти влади, що ніби викликало потребу посилати «карательные отряды» (див. вищеназвану книжку Мищенко).

Не дивно, що при таких труднощах «вицепредсѣдатель» комісії доходив нераз просто до одчаю і, не знаючи иноді, що робити, звертався по пораді до свого «любезнѣйшаго дядюшки». Так напр., у листі з 23 вересня 1864 р., він пише йому: «Бросить дѣло? Но будетъ ли отъ этого лучше? Безъ насъ дѣло пойдетъ Богъ знаетъ какъ. Можетъ быть, въ скоромъ времени народъ увидить все ясно, онъ начнетъ волноваться, потому что дѣло повернется круто въ другую сторону, и насъ же осудятъ, скажутъ, что мы подготовили народъ къ волненію... Во всякомъ случаѣ я не уйду, не выскажавъ, гдѣ слѣдуетъ, всей правды».

Діяльність комісії почалась у більш-менш сприятливих умовах. Анненков, здавалося, нічого не мав проти складу її членів, і робота йшла досить швидко й без особливих перебоїв через те, що всі члени працювали дружно й енергійно. У листі з 11 квітня 1864 р. автор пише так: «за нами дѣло не станетъ: Комиссія составлена изъ людей, одинаково думающихъ, къ одному стремящихся, и ея дѣйствія строго послѣдовательны. Одно весьма важное наше представленіе о выкупныхъ платежахъ, слава Богу, имѣло успѣхъ въ главномъ Комитетѣ, и это подаетъ намъ надежду, что наши представленія будутъ обращать на себя вниманіе правительства». Тут мова йде про велику потребу полегшити селянам викупну справу, про що в другому листі з 28 липня 1864 р. написано ще ясніше так: «Повинности оказываются слишкомъ тяжелы для народа и требуютъ пониженія... Въ нашей Комиссіи состоялся журналъ съ особымъ мнѣніемъ Анненкова, въ которомъ во всей подробности разсмотрѣнъ вопросъ о выкупныхъ платежахъ и о крайней необходимости значительнаго ихъ пониженія, какъ въ частности по имѣніямъ, такъ и вообще для всего края, т.-е. какъ общую мѣру»... Багато роботи було комісії що-до визначення «точной величины надѣловъ» і більш-менш вигідного для селян розміру «выкупной ссуды» за землю, яка підлягала викупові, при чому сами «надѣлы» припущено було визначати не за інвентарями, які частенько таки складали далеко не на користь селян — напр. у них часто навіть не згадувано про селянські левади, сади, то-що — а за границями, що знаходили і перевіряли «мировые съѣзды» на місцях. До того треба ще було дати «мировымъ учрежденіямъ» точні вказівки що-до дійсної перевірки «уставныхъ грамотъ» ще до того, як їх повертати у «и-

купні акти», і зробити багато ще ріжних дрібних, але важливих для селян розпоряджень, напр. що-до надання селянам так званих «сервітутів» — давнього права їх пасти худобу на спільних з поміщиками толоках, у лісах і ин., користуватися водопоями, рибальством і ин., що-до потреби «предоставленія временно обязаннымъ крестьянамъ права добровольнаго соглашенія съ помѣщиками вмѣсто немедленнаго обязательнаго разверстанія земель» і ин. Уся ця робота йшла, як уже було сказано попереду, без яких-небудь перепон, але потроху між комісією та Анненковим почали виникати «трєнія», які помалу дійшли до того, що почали «тормозить» діяльність її і викликати у вищій уряді неспокій через ту повільність, яку почали помічати в роботі комісії... В столиці довго не могли розібратись у сих непорозуміннях, і наприкінці було вирішено, щоб до Київа поїхав сам міністр унутрішніх справ Валуєв; це було потрібне й тому, що, крім Анненкова багато перешкоджав роботі комісії і подільський губернатор Бравншвейг, що про нього в згаданому вже листі з 11 квітня 1864 р. сказано так: «...онъ никуда не годится, ссорится уже съ нами, и мы, кажется, съ нимъ каши не сваримъ». Два інших губернатори — київський Казнаков і волинський Чертков здалися придатнішими для діла, і про них у тому-ж таки листі говориться так: «Новые губернаторы Казнаковъ и Чертковъ начали свое дѣло весьма хорошо; перваго изъ нихъ я больше узналъ, и онъ мнѣ очень нравится — человекъ съ прекрасными убѣжденіями, весьма разсудительный и вполне добросовѣстный. Чертковъ — другого характера, быстрый, рѣшительный, но, кажется, также весьма надежный». У другому листі пізнішому, з 28 липня 1864 р. знаходимо точнішу характеристику сих осіб; засновану на ближчому ознайомленню автора з ними: «Богъ знаетъ, кто кого пересилить: они ли (нові губернатори) побѣдятъ существующій порядокъ въ краѣ, или порядокъ ихъ поглотить... Казнаковъ — человекъ бумажный — весь въ писаніи и протоколахъ, до сихъ поръ высказалъ стремленіе бороться, но только на бумагѣ. Онъ пишетъ много, хорошо и потомъ ждетъ, какіе будутъ результаты его бумаги, и опять пишетъ новую бумагу. Чертковъ, человекъ болѣе живой и энергичный, какъ говорятъ, уже не выдерживаетъ своего положенія, жалуется, что всѣ его дѣйствія парализуются, и, будучи поддержанъ своимъ независимымъ положеніемъ по состоянію, громко жалуется. Теперь онъ поѣхалъ въ Петербургъ, и, какъ кажется, они разстались съ Анненковымъ не большими друзьями». Здається, в столиці Чертков знайшов собі деяку підтримку, бо, вернувшись відтіля, почав діяти сміливіше. Так, у листі з 8 грудня 1864 р. зустрічаємо таке цікаве місце: «... Чертковъ дѣлаетъ по своему и рѣдко когда слушается Анненкова. Казнакову приходится труднѣе, потому что онъ здѣсь, на глазахъ, зато ихъ отношенія болѣе чѣмъ холодны. Наша Коммиссія дѣлаетъ дѣло сколько можетъ, лавируя среди множества препятствій и теряя отъ этого много драгоцѣннаго времени»... Питання про якість губернаторів

дуже хвилювало автора листів, бо від них-же багато де в чому залежала справа впорядкування громадського життя і самого управління в такому забитому й пригніченому краї, яким були тоді три нещасливі губернії: Київська, Волинська й Подільська («Юго-западный край»), де, за словами Галагана, була «администрація самая плохая, полиція развращенная, которая привыкла жить отъ смутъ и безпорядковъ». Даже среди мировыхъ посредниковъ рядомъ съ людьми развитыми находились отставныя комисаріатскія крысы... От через що, повідомляючи Кочубея про те, що «Брауншвейга изъ Подольской губернії наконецъ взяли — и давно пора: онъ былъ тамъ невозможенъ», автор з жахом вигукує: «Но кого же на его мѣсто назначили? Генерала Сухотина, о которомъ носятъ самые невыгодные для него слухи: человекъ пустой, ничѣмъ не занимающійся и проводившій время въ клубѣ или съ женщинами — и это въ такое время для Подольской губ.» (лист з 28 липня 1864 р.). Побиваючись за тяжким становищем селян, що їх пригнічували польські поміщики, «вице-предсѣдатель Комиссії» ще до приїзду Валуєва до Києва писав йому про се, і про наслідки дізнаємося з такого повідомлення в листі з 11 квітня 1864 р.: «Работа затруднительна, и ея много, но трудъ далеко не можетъ считаться непреодолимымъ и даже можетъ по себѣ оставить навсегда хорошія послѣдствія, если будутъ насъ поддерживать въ Петербургѣ, если будутъ постоянно имѣть въ виду, что въ настоящее время можно безъ пролитія крови, безъ огромныхъ издержекъ навсегда побѣдить польскій элементъ и укрѣпить народность русскую... Мировые съѣзды, направленные нами и руководимые нашими русскими стремленіями, успѣли раскрыть всю истину... Вотъ услуга, которую никто не можетъ у насъ отнять, и я, не боясь хвастовства, начинаю съ того, что передаю его Вамъ. Истина, какъ я Вамъ говорю, раскрыта во всей очевидности. Уставныя грамоты были преднамѣренно составлены во вредъ и въ обиду крестьянъ; сіи послѣдніе вездѣ обмануты поміщиками съ пособіємъ администраціи. Выкупные договоры, составлявшіеся до указа 30 іюля, основанные на фальшивыхъ уставныхъ грамотахъ, хотя и утверждены Максимомъ Цеймерномъ, по большей части никуда не годятся. Нѣкоторые изъ нихъ составлены даже подложно... Послужить ли наша работа къ прочному устройству или только къ новымъ усложненіямъ и даже новому волненію, этого до сихъ поръ сказать нельзя. Вниманіе народа возбуждено, поміщики кричатъ, вопіють... Опору для своего ропота поміщики находятъ въ здѣшней администраціи. Всѣмъ извѣстно, что въ Комиссії нашей нѣтъ согласія между членами ея и предсѣдателемъ, и всѣ спѣшатъ этимъ пользоваться, тѣмъ болѣе, что самъ предсѣдатель этого не скрываетъ. Его объѣздъ по губерніямъ оставилъ во многихъ мѣстахъ печальные слѣды. Мировые дѣятели пришли въ недоумѣніе отъ его словъ, несогласныхъ съ тѣмъ, что онъ подписываетъ въ Комиссії. Поляки подняли головы. Нужно все это понять мало по малу и съ осторожностію направлять на путь истины.

Въ Петербургѣ Валуевъ, относясь ко мнѣ по прежнему чрезвычайно любезно и внимательно, въ сущности не можетъ быть для насъ твердою опорою: его одностороннія сословныя стремленія и симпатіи парализуютъ все то, что подготовлено для дѣйствія рѣшительнаго и твердаго, и фразы, вѣчныя фразы, самыя пріятныя для слуха, прикрываютъ истинныя цѣли» (28 липня). Вже з сих витягів добре видно, в якому заплутаному й тяжкому стані були справи комісії перед приїздом до Київа міністра, якому дали нелегке завдання так або инакше поладити їх. Оскільки се вдалося йому, видно з листа з 23 вересня 1864 р. Знаючи несталі погляди Валуєва що-до польських домагань на «Юго-западный край» і те, що він не співчуває твердому й певному демократичному напрямку діяльності комісії, «вице-предсѣдатель» її пише своєму дядькові таке: «мы оба предвидѣли большія для меня затрудненія по случаю приѣзда министра. Я говорю: для меня, но смѣло соединяю съ моимъ именемъ: и для дѣла, для крестьянскаго, для русскаго дѣла». Так воно дійсно і вийшло, як буде видно з дальшого оповідання. З приводу приїзду Валуєва до Київа наїхало в се місто чоловіка із сто мирових діячів, приїхало багато польських поміщиків і «русскіе дворяне». Усі кутки в гостиницях до самих горищ заповнили приїжджі. 10-го вересня 1864 р. міністр приїхав у Київ і спинився в домі генерал-губернатора, де йому одведено увесь верх дому і навіть жіночі кімнати й покої, через що «дамы Анненкова», що також приїхали в Київ пізніше, мусіли будь-як розташуватися в різних «запасныхъ» покоях. З приводу сього автор глумливо помічає в листі: «Нѣкоторые изъ Кіевлянъ вспомнили при этомъ князя Васильчикова (попереднього генерал-губернатора), qui n'a pas delogé sa femme pour le Grand duc Michel, lui ayant cédé son cabinet et disent, que probablement le Grand duc était assez poli pour ne pas deranger des dames. Dans tous les cas Валуевъ se trouvait fort gêné et peut être trop fort obligé», (который не лишилъ своей жены помѣщенія ради Великаго князя Михаила, уступивъ ему свой кабинетъ, и говорятъ, что Великій князь, вѣроятно, былъ довольно воспитанный человекъ, чтобы не беспокоивать дамъ. Во всякомъ случаѣ Валуевъ очутился въ очень неловкомъ положеніи и оказался слишкомъ много обязаннымъ»). На другий-же день міністр дав аудієнцію «вице-предсѣдателю Коммисіи» і «въ самой изысканной, любезной, сладковѣжливой формѣ» висловив недовір'я до діяльності комісії й незадоволення своє з незгоди її з Анненковим; силкувався знайти різні хиби й помилки в роботі. Передбачаючи все се, «вице-предсѣдатель» подав йому «докладную записку», де докладно викладав причини гальмування в роботі комісії, коли доводилося виправляти різні давні «неправильности, дѣлать почти все сызнова и при этомъ встрѣчать самыя непредвидѣнныя препятствія». З'ясовано було також причини недовір'я народу, якого збили з пантелику різні «генералы, толковавшіе законъ, котораго не понимали», і різні суперечні розпорядження. «Объяснены причины криковъ и жалобъ

дворянъ тѣмъ, що нарушеніе закона вошло въ самый обиходный обычай, такъ что возстановленіе закона имѣетъ видъ какой-то ломки, когда въ сущности возвращается только сила закона въ строгихъ ея предѣлахъ». З'ясувавши в дальшій розмові неможливість такого стану справи, коли голова сам перешкоджає корисній і скорій роботі членів комісії, «вицепредсѣдатель» її твердо й рішуче заявив, «что подобнымъ образомъ дѣла идти не могутъ и что онъ проситъ освободить его отъ дальнѣйшей отвѣтственности». Розмова скінчилась проте тим, що «министръ самымъ любезнымъ образомъ сталъ просить меня остаться у дѣла»... На другий день Валуевъ приймав службовців і дворян взагалі, а потім членів комісії кожного окремо, а через день прийняв нарізно «предсѣдателей мировыхъ сѣздовъ и мировыхъ посредниковъ. И тѣмъ и другимъ онъ говорилъ цѣлыя рѣчи о ходѣ дѣла, о томъ, что нѣтъ до сихъ поръ довольно законченности въ ихъ трудѣ, что не видно еще довольно конечныхъ результатовъ, которые бы могли успокоить умы. Основной смыслъ его рѣчи былъ тотъ, что массы не должны призываться къ участию въ дѣлѣ, что они должны пассивно принимать распоряженія правительства». Міністр дуже завзято намагався впевнити своїх слухачів, що «власть вся сосредоточена въ генераль-губернаторѣ, при котромъ Коммиссія учреждена въ видѣ совѣта». Взагалі в промовахъ Валуевъ, як помічає автор листа, старанно обходить такі слова, як «отечество, народность и т. п.», про торішнє польське повстання «говорилось, какъ о чемъ то внѣшнемъ, не имѣющемъ никакой связи съ внутренней жизнію края, какъ бы говорилось о саранчѣ или градобитіи». Промови міністра спричинилися до великої зневіри в своїй справі кращих мирових діячів; вони приходили цілими купками до «вицепредсѣдателя» і заявляли, що мусять мабуть покинути країну, де їм доводиться робити проти своїх переконань, що вони скоріше воліють «быть письмоводителями въ Сѣверо-западномъ краѣ, чѣмъ даже предсѣдателями въ Юго-западномъ краѣ». Умовляючи їх усяко, щоб вони не робили сього, і утримуючи їх для дальшої роботи, Галаган все-ж таки почував справедливість їх настрою і безнадійність становища селянської справи в країні. Валуев намагався яко мога безсторонньо вислухувати думки обох станів, але все-ж таки не міг не признатися одверто Галаганові, що «il faut avouer, que ces messieurs du camp ennemi au votre, ont de leur coté peu de logique» (треба признати, що люди з стану, ворожого вашому, мало мають логіки, А. С.). Інтересна тут одна невеличка подробиця, про яку згадано в листі: «Поляковавший» граф Бобринський, про якого сам Валуев казав, що він «ne voit pas les choses d'une manière claire», підговорив деяких руських поміщиків подати міністрові «докладную записку», де між иншим намагався «набросить тѣнь на новыхъ мировыхъ дѣятелей», але ся записка була, «говорятъ», їм повернена. Се той самий «шталмейстеръ» графъ Бобринскій, который съ высочайшаго разрѣшенія пригласался въ Главный Комитетъ для розгляду постанови про «викупні платіжі», і через таке втручання

«судьи въ собственномъ дѣлѣ, дѣло рѣшили такъ водянисто, такъ неопредѣленно, что даютъ полный поводъ самымъ произвольнымъ рѣшеніямъ».

Увесь час перебування міністра в Київі до вечора 18-го вересня «вице-предсѣдатель» комісії щоденно бачився з ним і постійно чув «одни любезности вмѣсто удовлетворенія законныхъ требованій». Напередодні виїзду міністра «на именинахъ Вѣры Ивановны (2-ая супруга Анненкова, урожденная Бухарина) былъ вечеръ, на которомъ было много поляковъ и полекъ, давно не виданныхъ въ обществѣ. Валуевъ безразлично былъ любезенъ со всѣми. Можно себѣ представить, какъ довольны ляхи. Анненковъ торжествовалъ. Вообще Валуевъ довольно уменъ, чтобы убѣдиться въ невозможности дальнѣйшаго продолженія нынѣшняго порядка вещей въ здѣшнемъ краѣ. Правда и то, что онъ долженъ былъ находиться въ большемъ затрудненіи: признать хотя бы полуофициально дѣйствія генераль-губернатора неправильными значило бы поколебать власть, которую и безъ того мало уважають. Что скажетъ онъ въ Петербургѣ? Не знаю. Онъ говорилъ, что доложить Государю, что крестьянское дѣло здѣсь идетъ не такъ худо, какъ это казалось; но я увѣренъ, что онъ уѣхалъ недовольный нами и не будетъ адвокатомъ ни нашимъ, ни нашего дѣла. Онъ недоволенъ не за медленность, а за то направленіе, которымъ проникнуты повѣрочныя дѣйствія, за то торжество русскаго элемента, въ которомъ находится столько доли народной и слѣдовательно демократической, несмотря на то, что это торжество только что подаетъ о себѣ довольно слабыя надежды». Поводження міністра в Київі взагалі здавалось Галаганові дуже чудним: Погодившись кінець-кінцем на словах з правильністю діяльності комісії, він проте нічого не зробив, щоб полегшити їй дальшу роботу, визволивши од ріжних зайвих перепон, які лише затягували справу. Особливо се було важно для вирішення питання про зниження «выкупныхъ платежей», що нарешті було віддано самій комісії. От через що в листі знаходимо таке місце: «Мы остановимся, какъ передъ стѣною»... Міністр бачився з «вице-предсѣдателемъ» комісії щоденно, і значить у нього було досить часу, щоб перебалакати з ним про зміну «нѣкоторыхъ пунктовъ въ инструкціи». А тимчасом він сього не зробив, а вже сидючи в кареті, — каже Галаган, — «присылаєть мнѣ любезную записку, гдѣ просить об этомъ. И такъ онъ уѣхалъ, ничего не рѣшивши, оставивъ всѣхъ неудовлетворенными и не только не уменьшивъ, но еще увеличивъ шаткость въ дѣлѣ».

«Вице-предсѣдатель Коммисіи» був такий певний у тому, що йому доведеться її покинути, що написав своєму кореспондентові про свій намір приїхати на початку зими у столицю «наканунѣ удаленія отъ общественной дѣятельности», але, очевидно, там з ним не схотіли так скоро розлучитись, тим більше, що Валусєв просив його, ще як був у Київі, почекати від нього з Петербургу «последняго, рѣшительнаго слова». Так чи сяк, але автор

листа поки-що вирішив не кидати комісії, хоч і був у дуже тяжкому моральному стані. Так, у листі з 8 грудня 1864 р. він пише, що в столиці «началась старая работа для достиженія цѣли оставить въ Кіевѣ такой порядокъ вещей, который, вмѣстѣ съ общественнымъ мнѣніемъ и Валуевъ призналъ невозможнымъ. Анненковъ въ Петербургѣ, и вслѣдъ за нимъ готовится ѣхать депутація отъ поляковъ, съ которыми онъ уже условился, и они ожидаютъ телеграфной депеши, которая извѣститъ ихъ о согласіи Государя принять ихъ благосклонно. Мы всѣ здѣсь ожидаемъ этого съ недоумѣніемъ и тѣмъ страхомъ, который долженъ имѣть въ этомъ случаѣ каждый, имѣющій малѣйшее понятіе о здѣшнихъ дѣлахъ. Если бы Вы знали, какіе депутаты выбраны съ вѣдома Анненкова. Почти все люди, бывшіе въ неразрывной связи съ ржондомъ. Если, чего Боже сохрани, депутація будетъ принята, то послѣдствія будутъ неизчислимы, и каждый изъ насъ будетъ глубоко оскорбленъ наглымъ обманомъ, въ который вводятъ Государя». Така велика тривога «вице-предсѣдателя» комісії та його серйозні побоювання мали деяку підставу в тій підтримці, яку знаходив Анненков, між иншим, в особі «Нелидовой, у которой столько же есть кошачьяго въ душѣ, сколько въ лицѣ и манерахъ» і яка користувалась великим впливом «при дворѣ». Але в автора листів все-ж таки залишалася ще надія на те, що може «Государь не послушаетъ лживыхъ увѣреній не только явныхъ враговъ нашихъ, но и тѣхъ, которые скрываются подъ званіемъ генераль-губернаторовъ». Між иншим у тому-ж таки листі автор пише про ту радість, з якою зустріли в Київі «указы о судебной реформѣ и о закрытіи польскихъ монастырей». Висловлено тільки побоювання, що благодійний новий скорий і правий суд, мабуть, також не буде введений у «Юго-западномъ краѣ», як не були ще введені й земські установи, а все через страх перед полонізмом. У довгих міркуваннях автор настоює на крайній потребі допустити сей край в вищих життєвих інтересах його населення до установлення і земства, і нового суду; він думає тільки, що «пока подрастетъ и окрѣпнетъ народное развитіе и сознаніе», діячів у сих нових установах треба підбирати «съ примѣсю государственныхъ чиновниковъ, какъ это сдѣлано теперь съ мировыми учреждениями... Почему не могутъ быть мировые судьи на такомъ же основаніи?.. Но допустить поляковъ въ Западномъ краѣ до какой-либо общественной дѣятельности, значитъ или подарить имъ край или искусственно сѣять въ немъ сѣмена раздора и безпокойства... Поляки должны быть здѣсь терпимы, какъ иностранцы; личность и имущество каждаго изъ нихъ должны быть строго ограждены, но допущеніе ихъ къ общественной дѣятельности немыслимо... Надобно имъ сказать, что въ нихъ не нуждаемся, тогда половина изъ нихъ сдѣлается русскими, а другая половина совсѣмъ уйдетъ. Къ тому и другому обороту есть уже зародыши, надобно только во время ими воспользоваться»...

Щоб цілком безсторонньо підійти до сих думок (які звучать трошки дивно для сучасних наших понять) і справедливо оцінити їх, треба у всякім разі глянути на них з історичного погляду, пам'ятаючи, що се писано було тоді, як точилася жорстока боротьба з полонізмом, коли він дійсно робив дужий і серйозний напад на весь «Западный» край... У тому-ж таки листі єсть і невеличкі подробиці, що добре характеризують тодішні громадські відносини в Києві. Повідомляючи дядька, скільки «мучительныхъ минутъ доставляютъ треволненія общественныхъ дѣлъ», кореспондент його пише: «Въ городѣ тихо; кромѣ театра увеселеній нѣтъ. Русскіе сидятъ скромно, потому что нѣтъ денегъ, поляки затѣяли было вечера, имѣя гораздо болѣе средствъ къ жизни, нежели то воображаютъ ихъ защитники, но эти вечера... не пошли: на нихъ бывали только наши администраторы да два — три русскихихъ семейства, извѣстныя своимъ особеннымъ направленіемъ. Во всякомъ случаѣ отчасти мало отвлеченный общественными отношеніями, отчасти имѣя меньше занятій по Коммисіи, нежели прошедшаго года, я имѣю болѣе возможности заняться какъ воспитаніемъ Павлуся, такъ и собственными дѣлами», дуже занедбаними, бо він сам скаржиться на поганий матеріальний стан своїх маєтностей і все вигадує різні способи, щоб вони давали який-небудь прибуток: «половина смѣтъ, представленныхъ управляющими на будущій годъ, заключаютъ дефициты. Какова пріятная надежда...» — іронічно зауважує він. «Треволненія отъ общественныхъ дѣлъ» кінець-кінцемъ розв'язалися, як відомо, добре і для селянської справи, і для самого Галагана. Інтриги партії Анненкова не мали у своїх наслідках того успіху, на який він розраховував. Проекти комісії з невеликими в них змінами прийняв Головний Комітет, затвердив вищий уряд, а її «вицепредсѣдатель» одержав таким чином високе духовне задоволення й моральне заспокоєння. Тут ми спиняємо свій виклад і не будемо вже говорити про всі благодійні для селян наслідки роботи комісії. Справа зміцнення економічної незалежності селян од поміщиків була закінчена вже за А. П. Безака, що його призначено замість Анненкова в січні 1865 р., а вмер він у Києві 1869 р. А власне за нього вжито найенергійніших заходів, щоб скоріше закінчити викупну справу і по змозі збільшити земельні наділи. Про призначення Безака на посаду генерал-губернатора і приїзд його до Києва в наших руках єсть дуже інтересний лист Галагана, де добре характеризується настрій різних верств київського громадянства і відносини їх до цієї події, але ми маємо на меті використати сей документ у другому місці і з іншого приводу.

Про се все допитливий читач може дізнатися хоч-би з «Постановленій Кіевской временной Коммисіи, учрежденной для исполнительныхъ распоряженій по Высочайшему указу 30 іюля 1863 года». Наше завдання полягало лише в тому, щоб оповісти про деякі інтересні подробиці справи, що з без-

сумнівною яскравістю виявляють, скільки незвичайної енергії й безкорисної відданості справі полегшення тяжкої долі селян виявили і сама комісія, і її «вицепредсѣдатель»; він, за справедливими словами Ф. Г. Мищенко у вищеназваній його книжці, «выполнилъ съ достоинствомъ истиннаго государственнаго дѣателя задачу улучшенія быта крестьянъ въ нашемъ краѣ».

ОЛЕКСАНДЕР РЯБІНІН-СКЛЯРЕВСЬКИЙ.

(О д е с а).

З РЕВОЛЮЦІЙНОГО УКРАЇНСЬКОГО РУХУ 1860-х РОКІВ.

Гурток М. М. Левченка та «Колокол» Герцена.

Після Кирило-Методіївського братства за етап у розвитку української громадської думки можна прийняти лист М. І. Костомарова, що був надрукований 15 січня 1860 р. в «Колоколѣ» ч. 6 у відповідь на статтю О. І. Герцена. В зв'язку з цим ми подаємо деякі документи про невеличкий гурток, що вважав лист Костомарова за догмат свого світогляду.

За рік до того, також 15 січня, в ч. 34 «Колокола» Герцен у статті «Росія и Польша» висловився за право Польщі на самостійне існування або вільну федерацію, а коли хотів зазначити межі держави, він стрівся з фактом великого історичного значіння—століттям козацької боротьби України проти панства, потім кріпацтво, батіг та рекрутські набори з боку Москви. Герцен запитав—як-же бути, коли Україна не схоче бути ні польською, ні російською. Він рішуче каже: «Разв'яжемте имъ руки, языкъ и тогда пусть они скажутъ свое слово»¹⁾.

Сам Герцен пропонує федерацію, як найціннішу форму: «Федеративныя части связаны общимъ дѣломъ и никто никому не принадлежитъ—ни Женева Берну, ни Бернъ Женевѣ».

Герцен не знав ні України, ні Українців, а теоретично, філософськи вирішив історичну проблему України. Герцен «вмів узяти вірний тон»²⁾.

Згадаємо час, коли «Колоколъ» володів думками поступової інтелігенції, час, коли засланці Кирило-Методіївського братства, що страждали за ідеї Слов'янської федерації, повернулись і в Петербурзі готувались видавати «Основу». Коли Костомаров видав «Богдана Хмельницького» і студював історичні документи минулого, що загальними рисами відбилось у статті Герцена—стаття Герцена викликала відповіді. Костомаров пише свій лист, але цей лист треба вважати за відповідь Громади. Так він і почи-

¹⁾ Колоколъ, 1859 р., ч. 34.

²⁾ М. Грушевський, «В столітні роковини Герцена», Літ.-Наук. Віст. 1912 р., квітень.

нається: «Въ 34 листѣ «Колокола» вы проявили относительно Украины такой взглядъ, который мыслящая часть южно-русскаго народа издавна хранить, какъ драгоцѣнную святыню сердца. Примите же о т ъ н а с ъ сердечную благодарность»¹⁾).

Тільки Громада мала право взяти собі назву «мыслящая часть народа». Виступ Костомарова не особистий, це виступ редакції «Основы», відомої громадянської верстви. Герцен не знає її, але редакція «Колокола» має в Петербурзі чимало кореспондентів і шукати посередників нам легко і той-же № «Колокола» вміщає некролог декабриста М. К. Кюхельбекера і вірші Мих. Олекс. Некрасова «У параднаго крыльця» з відомою піснею його:

Укажи мнѣ такую обитель,
Я такого угла не видалъ,
Гдѣ бы сѣятель твой и хранитель,
Гдѣ бы русскій мужикъ не страдалъ.

Редакція «Современника» тільки і могла бути посередником Громади з «Колоколомъ»: мати Некрасова була Українка Закревська. Добролюбов визнавав право українського народу «говорить своимъ языкомъ о предметахъ своихъ нуждъ, стремлений и воспоминаний»²⁾. Чернишевський дав назву політичної організації «Великоруссь» і тим зазначав право на антипод «Малоруссь». З російської поступової інтелігенції тільки одна редакція «Современника» доросла до розуміння думки Герцена. «Современникъ» привітав видання «Основы»—Шевченка, Марко-Вовчка та й у самім «Современникѣ» Марко-Вовчок друкувала 1861 року свій роман «Жили та были три сестры».

Через «Колоколъ» Громада заявляє своє credo: «Позвольте же во всеуслышаніе передать вамъ н а ш и задушевные убѣждения». На тезу про народність лист питає: «Можно ли признавать народомъ мужичье? Можно ли давать ему права самобытнаго существованія? Либеральные Поляки считаютъ Волынь и Подоль польскими, потому что образованный классъ населенія Поляки. Либералы-великороссы привыкли считатьъ націями только такіе народы, у которыхъ были государи, дворы и дипломаты».

Як-же ця справа мала бути на думку Громади? На це лист відповідає: «Ларчикъ открывается просто: спорныя земли не принадлежатъ ни тѣмъ ни другимъ—онѣ принадлежатъ тому народу, который издревле ихъ населялъ, населяетъ и обрабатываетъ». Далі лист подає історичний огляд української землі. Козацька революція проти польського панства. Переяславська угода 1654 р., Гадяцький трактат, як перша спроба Слов'янської федерації, Андрусівський мир 1668 р., що лист називає «сатанинское дѣло,

¹⁾ Колоколъ, 1860 р. ч. 61, стаття «Украина. (Письмо къ издателю)».

²⁾ Соч. Добролюбова, т. IV, ст. 353.

разорвавшее Украину на двѣ половины и слѣдствиемъ была панская неволя». Дорошенко, Коліївщина—як змагання розідраної України повернути собі волю. Покріпачення Лівобічної та й, після руїни Січі, Степової України за Катерини II—в листі Костомарова йдуть низкою сумних документів минулого, як основи висновків Герцена.

Відродження політичної думки на Україні лист ставить у зв'язок з відродженням слов'янства. Оповідаючи про Кирило-Методіївське братство, лист каже про ідею панславізму: «Въ Украинѣ эта идея тотчасъ облеклась въ свѣтлую форму федеративнаго союза Славянъ, гдѣ бы каждая народность сохраняла свои особенности при всеобщей личной и общественной свободѣ». Тепер, напередодні скасування кріпацтва, лист вимагає звільнити українське слово з цензурних утисків, дозволити його в школах: «Въ будущемъ славянскомъ союзѣ, въ него же вѣруемъ и его же чаемъ, наша южная Русь должна составить отдѣльное гражданское цѣлое на всемъ пространствѣ, гдѣ народъ говоритъ южно-рускимъ языкомъ».

4 лютого 1864 року в Могилеві на Дністрі був заарештований підпоручик Минського полку Зіненко, який мав ч. 61 «Колокола» та ще ніби заборонені цензурою вірші «предосудительнаго содержания», а з чернетки його листування поліція довідалась ще про якийсь тост якогось Березовського за польських інсургентів. Зіненка було переслано до Кам'янця-Подільського, ув'язнено на гавптвахті і почалось слідство слідчої комісії у справах політичних, що тоді, за часів польського повстання, існувала в кожній губернії Правобічної України. Слідство тяглося до 1865 р.

Зіненко визнав, що «Колоколъ» він одержав вже три роки тому (1861 р.) од Левченка¹). Подільська слідча комісія звернула головну увагу на лист і тост за польських інсургентів, і коли Зіненко відповів, що Левченко вже помер, вона більше не запитувала про нього. Цікаво нам трохи простежити біографію Левченка²). Родом з Конотопу (род. 1830 р.) Левченко вчився в Полтавськiм корпусі, в Минському пішому полку брав участь у війні на Угорщині 1849 р. і потім у 1850-х роках працював у військово-педагогічній службі в кадетському корпусі, в Москві, 1855 р. надрукував в «Москвитянинѣ» ч. ч. 8—10 та в «Журналѣ для чтенія воспит. Воен. Учеб. Зав.» свої спогади про 1849 рік³), а з першої книжки «Основи» зробився її співробітником⁴), цеб-то близько став до редакційного гуртка «Основи». Біограф його каже: «Онъ страстно любилъ родину, особенно въ ея старинѣ и немало писалъ о ней въ разныхъ отношеніяхъ, чудесно пѣвалъ украинскія пѣсни,

¹) Архів Штабу Одеської Округи, 1864 р. Справа «объ арестованіи Зѣненко съ газетой «Колоколъ» и письмомъ о тостѣ за польскихъ инсургентовъ».

²) Київ. Стар. 1902 р. февраль, «Памяти Мих. Мих. Левченка»; там-же реєстр друкованих статей.

³) «Воспоминанія пѣхотинца о походѣ въ Венгрію въ 1849 году».

⁴) «Основа», ч. ч. 1, 7, 11 — 12.

отлично рассказывалъ, съ юмористическимъ оттѣнкомъ... Вездѣ, гдѣ приходилось ему жить, онъ любилъ пѣть, старался составить хоровое пѣніе. Усердно онъ слѣдилъ за изданіемъ пѣсенъ и вообще за литературою». 1860 р. напередодні видання «Основы» Левченко перебував у Петербурзі. Того часу згуртувалася там Громада коло Костомарова та Білозерського (Київск. Стар. 1893 р., январь, стор. 193—195).

1849—1855 рр. Левченко і склав коло себе гурток такого характеру в Минському полку. На слідстві командир полку Верьовкін ¹⁾ каже: «В полку існувало дві сильні партії—польська і малоросійська з народжених «польських і западных» (українських) губернь». З факту передачі «Колокола» ясно, що й у 1861 році Левченко не втратив звязку з гуртком, що він лишив по собі в Минському полку. За 1861—1864 рр. видатною людиною в тому гуртку був цей заарештований Зіненко. Левченко-ж жив також у тім краю на своїм хуторі Ананіївського повіту й мав звязки з редакціями «Основы» та «Одесскаго Вѣстника» (редактор українофіл Сокальський).

За часів польського повстання 1863 р. Минський полк з Херсонщини перекинули на Волинь проти повстанців. В квітні полк опинився коло австрійського кордону в Кременецькому повіті і 3-й батальйон в містечку Вишгороді мав на Великдень днювання. В помешканні Поляка офіцера Березовського (з походження поміщика Київської губернії) над вечір зібралась невеличка купка офіцерів—Поляків (Березовський, Маліцький, Домбровський) та Українців (Зіненко, Герасимовський, Пясецький, Косаговський та лікар Леванов). Між иншим, співали українських пісень. Як каже лист Зіненка—комічну пісню «Совайся, Нечипоре, совайся» з куплетами співали цілу годину²⁾. Несподівано Березовський оголосив тоста за польських інсургентів. Лікар Леванов і молодий Пясецький заявили протест, а Зіненко, Герасимовський, Косаговський хотіли бачити в ньому «lapsus linguae». Тільки три Поляки підтримували тоста. Другого дня Березовський знову зібрав усіх і заявив, що він не хоче битися з своїми і вийде з служби. Дійсно всі три Поляки подали заяви з проханням перевести їх до військових частин Лівобічної України і їх негайно зовсім звільнено зі служби. Березовський закидав Зіненку (як проводиреві гуртка Українців) двозначну гру, а Зіненко відповідав: «На мою думку, таємні глибини душі повинні бути зачинені для тих, кому не слід їх відчиняти». Після того були ще якісь розмови—в листі Зіненка коротко записано: «Пану Березовському зачепили гонор обмірковуванням справ недосяжних». Очевидячки Зіненко ви-

¹⁾ Потім комендант Петропавловської фортеці.

²⁾ Може пісня з циклу тих, що зібрав Левченко, бо вона не зустрічається в збірниках. Сам Зіненко пише Верьовкіну так: «Я имѣю право оспаривать истину, потому что былъ совершенно трезвъ. Пѣсня «Совайся, Нечипоре» (вашъ ординарецъ знаетъ) длилась цѣлый часъ. Замѣчательный краснбай, приговаривавшій къ ней куплеты, превзошелъ ожиданія. Всѣ отъ души смѣялись».

кладав думки Костомарова з «Колокола», примірник якого він возив з собою в поході, і вважав цю війну за війну проти панства. Чутки ширились і досягли до Верьовкіна, але той добре й не знав справи, та й, здається, не хотів робити «історії». Між Верьовкіном і Зіненком відносини ставали напруженими. Верьовкін не довіряв Зіненку і дав йому доручення спочатку мандрівки з полку якогось слідчого характеру, а потім в обозі. 12 серпня з містечка Вишнівця Зіненко пише листа до Верьовкіна. В ньому оповідає про відомий факт тосту Березовського, намагається зменшити його значіння і підкреслює свою лояльність у справі війни проти Поляків. Зіненко пише до Верьовкіна 12 серпня з Вишнівця: «Не вѣрится, чтобы изъ тоста за польскихъ инсургентовъ могла выйти какая-либо бѣда: онъ дикъ для ушей потомковъ предковъ, пивавшихъ тосты послѣ Корсуня, Бара, Жолтыхъ водъ, Переяслава».

Проте стан після цього листа не поліпшився. Під Тульчинюм Зіненко вивихнув собі ногу і з Ямполу через Могилів на Дністрі поїхав до Кам'янець-Подільського шпиталю. Яким чином в Ямполі познайомився з Зіненком паламар Петро Стефанович, з слідства невідомо, але це знайомство було кримінальним для Зіненка. В Могилеві помічник справника Крепович 4 лютого 1864 року заарештував Зіненка, забрав «Колоколъ», вірші «предсудительнаго содержания» і чернетку листа з 12 серпня. Крепович телеграфом доводить до відома Подільського губернатора і 11 лютого Зіненко вже на гавптвахті в Кам'янці, справа про нього передана до військово-слідчої комісії в справах політичних, що існувала в губернії за часів польського повстання¹⁾. Губернатор запитує командира Минського полку, як ставиться Зіненко до «Малороссійскаго вопроса» і що відомо про Березовського та його тост.

Верьовкін відповідає: «Зѣненко извѣстный малороссійскій патріотъ, раздѣляющій взгляды нѣкоторыхъ изъ малороссовъ на отдѣленіе Малороссіи отъ Великороссіи». Про тост Березовського Верьовкін знає тільки з листа Зіненка і надсилає до Комісії оригінал листа та додає, що Березовський перебуває тепер у Київській губернії, а Маліцький і Домбровський в Одесі. Далі на запитання слідчої комісії Верьовкін висловив думку, що довести мрії деяких «малороссовъ—впрочемъ едва ли будетъ возможно». Подільська комісія вперше зустрілась з «малороссійскимъ вопросомъ» і може тільки з того-ж таки «Колокола», що був у справі, почула про нього. Начальник 9 дивізії, Нірод, що був старшим військовим начальником у Кам'янці, висловив думку, що тут дві справи: одна про тост Березовського за інсургентів, а друга про Зіненка й «Колоколъ», і розв'язати другу справу можна

¹⁾ На Правобічній Україні улаштовано було 3 слідчі комісії й при них польові суди: в Житомирі, Кам'янці та Балті (Наказ Київ. в. окр. 25 травня 1863 р.). Потім одна існувала в Херсоні для Одеської Округи.

тільки тоді, коли доповнити слідство в полку, а полк у 14 дивізії і зараз не в Київській, а Одеській окрузі і тому Зіненка треба перевести до м. Більці, де був тоді Минський полк. Київській генерал-губернатор Аненков радий був так скінчити справу, що її 9 місяців не могла з'ясувати Подільська Комісія, й наказав звільнити Зіненка з-під арешту та надіслати до свого полку.

Коли Зіненко 15 жовтня 1864 р. опинився в полку, полк прийшов до Херсона і Херсонська Комісія не мала змоги запитати свідків. Їх шукала ще Подільська комісія. Герасимовський кинув службу і виїхав до Конотопу (місце народження Левченка). Чернігівський губернатор повідомляв, що Герасимовський в Одесі. Дійсно на початку 1865 р. він деякий час був там і, здається, тоді відвідував в Ананіївському повіті М. М. Левченка ¹⁾. Паламаря Петра Стефановича «по етапамъ» водили з Ямпольа до Проскурова, Кам'янця, Могилева з жовтня 1864 до січня 1865 року та й він так і не дійшов до Херсону—Подільська Комісія вважала його ніби за відповідача, а Херсонська вимагала тільки запитати його через поліцію. Кардинальне питання з приводу «малоросійського патріотизма» в комісії значно пом'якшало. Зіненко відповів комісії: «Я не знаю ни одного въ полку патріота, который бы свой патріотизмъ питалъ къ одной Малороссіи, не раздѣляя его наравнѣ съ Великороссією, а потому и разсужденія объ отдѣленіи Малороссіи отъ Россіи онъ нигдѣ, никогда и ни съ кѣмъ не имѣлъ».

Комісія дала такий висновок: «Что существовала партія малоросійскихъ патріотовъ, объ этомъ не можетъ быть спору, изъ кого же составлялась эта партія неизвѣстно; указать на лица нужны факты и доказательства; но командиръ полка таковыхъ не представилъ». Верьовкін ні слова не каже про Левченка, хоч ім'я Левченка і значилось у слідстві Подільської комісії. Можливо, що Левченко вийшов з полка ще до того, як Верьовкін ним командував, а можливо й те, що Левченко мав деякі знайомства з Ростовцевим ²⁾, роботи у військово-педагогічній службі й дипломатичній. Верьовкін не хотів його зачіпати. Зіненко був визнаний винним за «Колоколъ» ³⁾, слідство було затримано до того часу, поки розшукають свідків. Але 4 червня 1865 р. генерал-губернатор Коцебу вимагав вже тільки розшукати трьох Поляків, що підтримували тост за інсургентів. Деяку увагу звернула комісія на «розжалованнаго изъ офицеровъ рядового Крушевскаго», але Крушевський був не католик і його політичну роллю комісія також не з'ясувала. Він дістав чин за війну проти Поляків і належав до них. Вірші, «предосудительные стихи» Зіненко називає всі друкованими, цензурними. Заборона

¹⁾ Архів Одеськ. Градонач. «Особый Столъ» 1865 р., справа ч. 54.

²⁾ Відомий діяч реформи 1861 р.

³⁾ Вища краєва адміністрація також мала «Колоколъ»: в бібліотеці кол. генерал-губернатора Строганова знайдено всі ч. «Колокола», в тім числі ч. ч. 36 і 61, про які була мова в цій справі. Невідомо, яким чином одержував Строганів «Колоколъ» — чи безпосередньо з-за кордону, чи через Петербург.

цензурою може й була, але тільки пізніша (здається, що 1864 р. після заборони «Основы» децю і тримав з неї Зіненко, тому він почасти визнає це обвинувачення).

«Колоколь» усе-ж таки турбував владу. 1864 р. Новоросійський (Одеський) генерал-губернатор таємним обіжником підтверджує наказ перетинати всі шляхи передачі Герценовських відозв та «Колокола» до офіцерів¹⁾.

Подорож Герасимовського до Конотопу, Одеси й далі (мабуть на хутір. Левченка) натякає на звязок гуртка з Левченком, та й узагалі з Одесою. Біограф М. М. Левченка указує на 1863—1865 рр., коли Левченко брав участь в «Одесскомъ Вѣстникѣ»²⁾. Листи Сокальського до Г. П. Данилевського³⁾ свідчать про українофільські проєкти братів Сокальських у редакції цієї газети. Дійсно ч. 5 газети за 1863 рік вміщає лист Костомарова з закликом підтримувати ідею навчання рідною мовою та матеріально забезпечити видання українських книжок. Цей лист є ніби відгук відомого його листа до Герцена. Ч. 64 «Вѣстника» присвячує велику статтю з приводу дозволу зформувати три «малоросійськіє казацкіє полки» на Україні. Стаття дивилась на цей факт, як на відродження козаччини на Україні, і подала огляд руху козаччини на Україні за 1831 та 1855 роки та українського селянства проти польського панства. Цю статтю очевидячки і згадує біограф М. М. Левченка. Може Левченко і мав деякий звязок з своїми вихованцями: р. 1882 в «Кіевской Старинѣ» Левченко пише статтю «Потомки Запорожцевъ на островѣ Лети (въ дельтѣ Дуная)»—зі слів офіцера Минського полку, очевидячки він цікавився українською старовиною і був там 1878 р. Біограф каже: «По этому указанію М. М. Левченка ту мѣстность посѣтилъ Федоръ Кондратовичъ (Вовкъ) и описалъ послѣднюю судьбу запорожцевъ въ «Кіевской Старинѣ» 1883 г. кн. 1, 2 и 4».

Треба ще зазначити, що заарештовання Зіненка з «Колоколомъ» виявляє документальний факт впливу громади 1860-х років, що зібралась коло «Основы», на далекі степові закутки, де лист Костомарова ходить з краю в край з невеличким гуртком української молоді і сяє як догмат їх світогляду.

1) Архів Одес. Градонач., Особый столъ, 1864 р., ч. 107.

2) Кіев. Старина, 1902 р. февраль.

3) Кіев. Старина, 1903 р.

МИКОЛА ТКАЧЕНКО.

(Київ).

М. І. ЗІБЕР У КИЇВІ (1864—1876).

Шостидесяті та семидесяті роки в історії економічного розвитку України відзначаються по реформі 1861 р. значними змінами. Намічається незадоволення села, бо землі, виявилось, було менше, як сподівалися. Розвиток промисловости відзначився на більшому розділі населення на більш заможних та менш заможних. На фабриках та заводах, на сільсько-господарських поміщицьких підприємствах починається попит все більший та більший на робітників. Іде збіднення менш заможних груп селянства; воно йшло на фабрики та заводи, або шукало роботи на панських господарствах. Вимоги господарства сприяють тому, що протягом 60 — 70 рр. будуються головніші тоді українські залізниці — Київська, Одеська. Це відбивається на розвиткові українських міст ¹⁾.

З них Київ був в числі перших українських міст, що відчули на собі ці зміни. Визначний український центр, до якого тягнуло не тільки Правобережжя, але і частково Лівобережжя, Київ сприяв як-найширше виявленню тих протиріч, які утворили зазначені зміни в економічному життю. Разом з цим у Києві в цей час виявилися надзвичайно яскраво ідеологічні течії, окреслилися шукання для розуміння явищ, що повстали по реформі 1861 р.; разом з цим відзначилися шляхи боротьби з умовами економічного життя, які тягнули за собою зубожіння селян та експлоатацію пролетаріату. З цими часами зв'язується перебування М. І. Зібер а у Києві.

Постать Миколи Івановича Зібер а цілком справедливо притягає в останній час значну до себе увагу. Виразно виявляється потреба освітити діяльність цієї людини, мало відомої раніш для широких верств суспільства, але людини, яка залишила глибокий слід в історії розвитку ідеологічних течій на Україні та в Росії. Під його впливом укладалися погляди М. Драгоманова, С. Подолинського. Впливи М. Зібер а — цього першого українського марксиста — були на Г. Плеханова. Не тільки в громадському життю М. І. Зібер є відомий, в галузі науковій, особливо в економічних

¹⁾ М. Є. Слабченко, «Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX ст.», т. II, Д. В. У., р. 1927, ст.ст. 71—81, 37.

науках, в яких так авторитетно заявив себе М. І., також зробив він визначну вкладку. Перегляд двох томів, які, правда, мають в собі неповний комплект творів М. І. Зібера, свідчить про глибокий, різноманітний інтерес автора ¹⁾. Тут відзначу працю М. І. Зібера про братства, на яку майже не звертали дослідники історії українських братств уваги, далі досліді М. І. в галузі первісної культури.

Але ця наукова діяльність не усувала громадської роботи. В пізніших відомостях царських часів про політичних піднадзорних М. І. Зібера досить ясно жандарми характеризують: «Зибер (Николай Иванович) б. профессор Киевского Университета принадлежит к числу видных деятелей социальной революционной партии заграницей» ²⁾. Він цілком зв'язується з тими ідеологічними течіями, які існували у Києві, а потім в емігрантських гуртках за кордоном.

В цій нашій статті ми маємо на увазі спинитися коротко на характеристиці діяльності М. І. Зібера у Києві, надзвичайно важливій добі життя М. І., яка вплинула на його погляди в пізніші роки перебування за кордоном.

Доба, до якої відноситься перебування М. І. Зібера в Києві, надзвичайно бурхлива та яскрава своїми явищами, але ще не вповні вивчена. Також мало вивчений та зібраний матеріал що-до самого Зібера. Можливо навіть, що для частини років життя цієї людини не пощастить знайти відповідного матеріалу, хоча сама доба, 2 половина XIX ст., не так від нас і далека ³⁾. Тому ми не знаємо, чи був у Києві М. І. Зібер до свого вчення в університеті, чи ні. Не знаємо, за чією порадою поїхав до Києва вчитися: чи батька-Швайцарця ⁴⁾, чи матери - Українки. Заховалися матеріяли, які вказують, що він вступив на юридичний факультет Київського Університету в 1864 р., який закінчив в 1867 р. М. І. Зібер вчився в часи викладання еко-

¹⁾ «Собр. соч.» т. I—Вопросы землевладения и промышленности, СПб. 1900, т. II—Право и политическая экономия, СПб. 1900.

²⁾ О. Рябинин-Скляревський, «З революційного українського руху 1870 рр.» («За сто літ» кн. 1. К. 1927, ст. 162).

³⁾ Зазначимо, що це можливо, наприклад, для вивчення життя за часів вчення М. І. Зібера у Криму та вяснення тих впливів, під якими відбувалося це вчення та укладалася індивідуальність М. І. На наше запитання з приводу стану матеріалів про Зібера ми отримали з Кримцентрархіву, що міститься у Симферополі, таке повідомлення: «В деле № 38 Таврической дирекции училищ за 1860 г. в числе прочих учеников, получивших за отличные успехи, при таковом же поведении, похвальные листы, значится: «Ученик 4-го класса Симферопольской гимназии Зибер». Никаких других сведений о Зибере не найдено» (№ 1026 за 1927 р.).

⁴⁾ Батько М. І. Зібера працював співробітником в «Таврическихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ», невідомо чи постійним. В № 17 за 1850 р. за підписом «химикъ Иванъ Зиберъ Судакъ 3 апрѣля 1850 г» вміщена стаття «Новое средство для истребления насѣкомыхъ на виноградныхъ лозахъ». За цю вказівку щиро дякую М. Є. Слабченкові.

номічних наук (політекономії та статистики) Н. Х. Бунге, відомого фінансиста та громадського діяча; він пізніше був міністром фінансів (1881 р.). Н. Х. Бунге захоплювався викладанням політекономії та статистики¹⁾; йому був відомий стан європейської науки, цікавився також селянською реформою. Кілька років був ректором Київського університету. Н. Х. Бунге належав до історично-статистичного напрямку в політекономії, але з деякими обмеженнями. Поглядами це був еkleктик, ближче схилявся до Мальтуса та Мілля, визнавав суперництво, яке головний фактор в економіці; Н. Бунге був звичайно проти обмеження приватної власності, неясні були погляди що-до найманої праці, в якій він не знаходив нічого пригнічуючого.

М. І. Зіберові довелося вчитися у Н. Х. Бунге; він-же пізніше виступив як опонент, коли М. І. обороняв свою працю²⁾. Ще за студентських років М. І. звернув увагу своїми інтересами в галузі політекономії та статистики. Про це ми маємо відомості в «Голосе старого професора» Романовича-Славинського³⁾. По закінченню У-ту М. І. залишили професорським стипендіатом на кафедрі політекономії, але він цю підготовку здійснив пізніше—невідомо чому, чи тому, що як і інша молодь, був захоплений селянською реформою, чи тому, що не було вакантної стипендії⁴⁾. М. І. працював деякий час на посаді мирового посередника на Волині, потім вернувся до Києва⁵⁾.

Зібер бере діяльну участь в громадському життю у Києві; в 1868 р. відомо, що він захоплений організацією «потребиловки». Разом з цим Зібер не забуває наукової праці. Підчас підготовки до іспитів йому став відомий «Капітал» Маркса, яким М. І. дуже захоплюється; пізніше М. І. став першим популяризатором та пропагандистом марксизму⁶⁾. Заховалося свідоцтво М. Драгоманова про реферат в 1870 р. Зібера в одному з тих гуртків, що існували у Києві. «З інших рефератів у гурткові пам'ятаю переказ Марксового «Капіталу», зроблений недавно закінчившим студентом, згодом моїм близьким приятелем М. Зібером»⁷⁾. На цих гуртках М. Драгоманов зустрів також С. Подолинського, який свої погляди склав безумовно під впливом Зібера⁸⁾.

¹⁾ Курс статистики його виданий був в 1865 р. (2 вид. 1876). «Основанія полит. економії» в 1870 р. ²⁾ «Кієвлянинъ» № 137 від 19. XI. 1871 р. ³⁾ Вип. 2, К. 1903. ⁴⁾ Н. И. Зибер, «Очерки первобытной экономической культуры» Од. 1923; передмова проф. М. Слабченка ст. VIIІ; Л. М. Клейнборт, Николай Иванович Зибер» Пгр. 1923, ст. 12—13. ⁵⁾ Л. Клейнборт пояснює тим, що справа з селянською реформою змінилася зі смертю ген.-губ. Безака (ibid., ст. 13). ⁶⁾ Н. Ленин, «Что такое «друзья народа» и как они воюют против социал-демократов» (Ленин, библиот. вып. 13, Лгр., 1925) примітки ст. 219. Невский, История Р.К.П., ст. 81. ⁷⁾ «Автобіографія» М. Драгоманова, К. 1917, ст. 211. ⁸⁾ М. Грушевський, «Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток», Wien, 1922, ст. 14—15.

Отже з цих відомостей ясно, що Зібера цілком справедливо можна вважати за основоположника марксизму на Україні і в Росії ¹⁾. Його праця до появи творів Бельтова (Плеханова), потім Леніна мала величезне значіння для поширення ідей марксівської соціології.

Всю цю роботу М. І. почав ще раніше своїх магістрантських іспитів. Коли ці іспити переводилися, Зіберові теорія Маркса була відома. Н. Х. Бунге запропонував під час іспитів викласти М. І. теорію Маркса. «Я помню,—оповідає Романович-Славатинський,—какъ разгорѣлись щеки Зибера, когда онъ сталъ излагать теорію, которой онъ сдѣлался такимъ горячимъ послѣдователемъ»²⁾. Разом з цим М. І. Зібер почав друкувати наукові розвідки. В 1870 р. вийшла його праця «Къ ученію о рентѣ» (Унив. Изв. 1870, травень, червень К. 1870), в 1871 р. була надрукована його дисертація «Теорія цѣнности и капитала Рикардо» (Унив. Изв. К. 1871, її в листопаді 1871 р. оборонив ³⁾); ця праця М. І. зразу притягнула увагу до себе ⁴⁾. Карл Маркс визначив позитивні риси праці М. І. Зібера «Ще въ 1871 р. М. Зібер, профессор політичної економії в Київському університеті доказав, що моя теорія цінности, грошей та капіталу в основних початках є необхідним розвитком вчень Сміта та Рикардо. Що з'являється несподіваним для західньо-європейця при читанню його цінної праці — це послідовна витриманість теоретичної точки зору» ⁵⁾.

По обороні дисертації М. І., одержавши ступінь магістра, був командирований в 1871 р. за кордон на 2 роки. Разом з Зібером поїхав С. Подолінський, що тільки-но закінчив університет; обидва вони мали рекомендаційні листи Антоновича та Русова до львівських Українців. У Львові були вони у Бучинського, потім з відповідними рекомендаціями переїхали до Відня ⁶⁾. М. І. Зібер був далі у Гайдельберзі, потім у Цюрихові. У останньому він слухав лекції з статистики, брав участь в екскурсіях проф. Бемерта на фабрики (машинову, шовкову, паперову) та газовий завод. Увага М. І. тут купчиться на становищу робітників — кількості їх, заробітній платні, довжині робочого дня ⁷⁾. Разом з цим Зібер цікавився «потребительскими» товариствами. «Изъ учреждений, имѣющихъ цѣлью улучшение положенія рабочаго класса, мнѣ удалось посѣтить цюрихское потребителское общество». Воно виникло в 1852 р. і організовано на зразок рочдельського. Крім цього товариства дав він характеристику також лозанського та інших ⁸⁾. М. І. цікавить також швайцарське фабричне законодавство ⁹⁾;

¹⁾ Нагадаємо, що «Капітал» Маркса переклали на російську мову в 1872 р.; Зіберу він був відомий вже в 1870 р. ²⁾ Голос стар. проф. в II. ³⁾ «Кієвлянинъ» № 137 за 1871 р. ⁴⁾ Рец. проф. Цехановського в «Унив. Изв.» 1871 дек. (К. 1871). ⁵⁾ Передмова до 2 вид. I тому «Капіталу» Маркса М. 1909, ст. XXV. ⁶⁾ М. Грушевський «Мих. Драгоманов і жен. соц. гурток», ст. 13 (Wien, 1922). ⁷⁾ Отчетъ о пребываніи за границей, Николая Зибера, Унив. Изв. 1873, № 8, К. 1873, ст. 8, 17—21. ⁸⁾ Ibid. ст. 23, 26—29. ⁹⁾ Ibid. ст. 32—38.

звертає він також увагу на літературу з робітничого питання. «По мѣрѣ все возрастающаго въ Западной Европѣ рабочаго движенія, литература рабочаго вопроса мало-помалу отодвинула на задній планъ всю прочую экономическую литературу»¹⁾. Ці відомості про працю Зібера у Цюрихові окреслюють ясно інтереси М. І. за кордоном. Крім Цюриха, Зібер був в Лайпцизі, потім в Бельгії, Франції, Англії²⁾; далі у Флоренції, де він зустрівся з Драгомановим, який тоді перебував за кордоном³⁾. Всюди М. І. використовує можливість послухати лекції, цікаві для нього, побувати на заводах, відвідати статистичні установи, то-що. Можна думати, що за цих часів М. І. зазнайомився також з течіями в російській еміграції — з лавристами, бакуністами. Вони були відомі Драгоманову⁴⁾, були відомі Зіберові⁵⁾. Можна також думати, що до цих часів перебування Зібера за кордоном потрібно віднести поширення студій над творами Маркса⁶⁾.

В 1873 р. Зібер повернувся з закордонної командировки і почав працювати в Київському університеті, читаючи лекції з галузи політекономії та статистики. В цей-же час почав читати лекції М. П. Драгоманов⁷⁾. М. Зібер викладав як і Драгоманов недовго—в 1873, 1874, 1875 рр. З праць М. Зібера, які були надруковані в «Унив. Изв.», назову: «Начала политической экономии соч. Рикардо», переклад М. Зібера на російську мову (Унив. Изв. 1873, I—X), потім «Жизнь и труды Д. Рикардо» (ibid. 1873, XII); крім цього надрукував рецензію на кн. Dr. Engel «Der Preis der Arbeit» (ibid. 1875, II).

Ця наукова робота йшла паралельно з діяльною участю М. Зібера в громадському життю м. Києва.

Ми вже бачили, що ще до подорожи за кордон М. Зібер мав вже близькі звязки з Українцями у Києві. В 1873 р. ці звязки не пориваються; вони набирають цікавих форм; М. Зібер ближче ув'язується з лівими напрямками українських угруповань. В 70-х рр. у Києві оживає в різних напрямках суспільне життя. При ближчій участі Київської громади був утворений «Юго-западный отдѣлъ русскаго Географическаго Общества», на чолі якого був проф. В. Б. Антонович. При ближчій участі Драгоманова, Чубинського, Русова, Лисенка, Вовка, Михальчука, Зібера та інших це товариство розвинуло визначну наукову діяльність⁸⁾. М. Зібер та Чубинський серед Київської громади вважалися за «присяжних статистиків -економістів»⁹⁾. З праць, які виконав М. Зібер за завданнями півд.-зах. відділу Р. Геогр. Т-ва, назовемо «Опытъ программы для собиранія статистико-эконо-

¹⁾ Ibid., ст. 38. ²⁾ Л. Клейнборт, ibid., ст. 15. ³⁾ М. Грушевський, ibid., ст. 14.

⁴⁾ Автобіографія М. Драгоманова, ст. 26—27; Д. Заславский, М. П. Драгоманов, К. 1924, ст. 50—55. ⁵⁾ М. Грушевський, ibid., ст. 14. ⁶⁾ М. Слабченко зв'язує це з перебуванням Зібера у Гайдельберзі («Передмова» до «Очерков первобытн. эконом. культуры» Н. Зібера, ст. VIII). ⁷⁾ Владимирській-Будановъ, «50-лѣтіе Кіевскаго у-та», К. 1884. ⁸⁾ «Автобіографія» М. Драгоманова, ст. 29; Д. Заславский, ibid., ст. 60.

⁹⁾ М. Грушевський, ibid., ст. 15.

мических¹ свѣдѣній». О. Русов справедливо підкреслює, що в галузі економічних наук, статистики цілком можливий вплив Зібера; на діяльності самого Русова та чернігівських статистиків цей вплив виявився¹).

Цим діяльність Зібера не обмежується. Серед скупих відомостей, які ми маємо зараз про цю цікаву добу, заховалися вказівки ще на кілька фактів, з якими зв'язано ім'я Зібера. Це участь його в «Кієвскомъ Телеграфѣ» та друге — діяльність його по перепису м. Києва 1874 р., організованому при ближчій участі Київської громади.

Спинимось на участі М. І. Зібера в «Кієвскомъ Телеграфѣ». В ньому М. І. брав діяльну участь з 1871 р., разом з Драгомановим, Вовком та іншими. Це був час, коли Українцям пощастило взяти на деякий час редагування цієї газети в свої руки²). На його сторінках розпочинається боротьба з реакційним «Кієвляниномъ». В цій газеті, що об'єднувала біля себе патріотів — правобережних аграріїв — позиція до Українців була ясна. Нагадаємо для прикладу примітку редакції до статті Н. Иван-ко «Шевченко, Максимович и Костомаров перед историческим (?) судом Куліша»³): «Относятся съ порицаніємъ къ смѣшнымъ и дикимъ украинофильскимъ увлеченіямъ, мы всегда относились съ полнымъ сочувствіемъ къ произведеніямъ южноруссовъ, которыхъ поэтическими и научными трудами можетъ гордиться вся Россія». «Кієвскій Телеграфъ» відповів на неправильні характеристики Шевченка, Костомарова та освітлення низки інших явищ. Швидко у «Кієвлянинѣ» появилася знов стаття (передмова) «Хитроумному Одиссею «Кієвскаго Телеграфа», в якій розвінчується Шевченко, про український рух кажесться, як «шалость взрослыхъ людей». «Украинофильство едва ли создано и руководилось талантливыми и хотя сколько-нибудь серьезными людьми»⁴). Зачеплюється Драгоманов за його статтю «Література російська, великоруська, українська й галицька» («Правда» 1873 р.); погляди ці розвивав Драгоманов в «Кієвскомъ Телеграфѣ»⁵). На сторінках «Кієвлянина» провадилася також полеміка з приводу низки інших явищ, напр. з приводу переведення одноденного перепису у Києві в 1874 р., у якому брали діяльну участь Українці.

Беручи діяльну участь в боротьбі з реакційними колами м. Києва, Зібер своєю громадською роботою заняв визначне місце разом з Антонови-

¹) С. Шамрай, «Київський одноденний перепис 1874 р.» (Збірн. «Київ та його околиця», К. 1926 ст. 357—359); А. Русов, «Краткій очеркъ развитія русской оцѣночной статистики», Київ, 1909 г., ст. 22.

²) Д. Заславский, «М. Драгомагнов», ст. 61. Гадку проф. М. Слабченка про те, що Зібер разом «с несколькими своими единомышленниками» заснував цю газету, потрібно відкинути тому, що «Кієвскій телеграфъ» існував вже в 1860 р. (за ред. Н. Чернишева та А. Фон-Юнка). (Передмова до «Очерков перв. экон. культ.» М. Зібера, ст. IX).

³) «Кієвлянинъ» № 29, 1875 р. ⁴) «Кієвлянинъ» № 35, 1875 р. ⁵) «Автобіографія», ст. 25.

чем, Драгомановим, Вовком та іншими. Відома його участь в організації приватних вищих жіночих курсів; на своїх лекціях відзначав він класову боротьбу, значіння пролетаріату в громадському рухові, значіння колективізму. Є відомості, що М. І. ближче був зв'язаний з роботою в залізничних майстернях. Можна думати, що шляхи російського революційного руху були йому відомі, бо члени Київської громади мали зв'язок напр. з «бунтарями» ¹⁾. Можливо, що йому була відома Київська Комуна 1873—74 рр., про яку в своїх споминах згадує Дебагорій - Мокрієвич. При дальших студіях цієї доби, очевидно, дещо можна ще буде додати та деталізувати для докладнішого виявлення самої участі М. Зібера.

З ім'ям Зібера зв'язується, як ми зазначили, переведення у Києві одногоденного перепису 2 березня 1874 р. Ми вже згадували, що він переводився з ініціативи членів Київської громади, але на жаль невідомо, хто з членів громади висунув питання про переведення самого перепису. «Юго-Западный Отдѣлъ Р. Геогр. Общества» також брав тут діяльну участь. З пізніших вказівок видно, що в переписі визначне місце належало М. Зіберові. В «Журналѣ обыкновеннаго собранія Юго-западнаго Отдѣла Русскаго Географическаго Общества» від 3/X—1875 р. є така ухвала: «Въ виду же несправедливыхъ нападокъ въ газетѣ «Кіевлянинъ» на вышедшій въ свѣтъ трудъ «Кіевъ и его предмѣстья по однодневной переписи произведенной 2 марта 1874 года» поручить бюро Отдѣла съ участіемъ члена Н. И. Зибера составить отъ имени Отдѣла опроверженіе и напечатать его въ отвѣтъ на означенныя несправедливыя нападки газеты «Кіевлянинъ» ²⁾. Цю ухвалу «Собрание» могло винести в зв'язку з тим, що М. І. Зібер був близько знайомий зі справою перепису.

Перепис у Києві був не якимось винятковим явищем; переписи міст переводилися раніш, напр. в Петербурзі (тепер Ленінграді), потім на Україні — в Житомирі, Одесі, Миколаєві. У Києві він переводився при ближчій участі низки визначних українських діячів — В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Чубинського, О. Русова, М. Лисенка, В. Беренштама, М. Ковалевського, Ф. Вовка та інших ³⁾; вказівок на участь Зібера не зустрічаємо. Перепис викликав велике зацікавлення до себе; була зроблена до нього відповідна підготовка, укладений програм, план та інше. 2 березня 1874 р. він був переведений. В кінці березня П. Чубинський та Завойко подали короткі відомості про наслідки перепису на засіданню «Юго-Зап. Отд. Р. Геогр. Общества». Пізніше «Юго-Зап. Отдѣлъ» видав наслідки перепису окремою книжкою. Планом та наслідками перепису консервативні російські кола не були задоволені. Розпочалася критика, яка перейшла в наскоки «Кіевлянина» на «Юго-Зап. Отд.», в обвинувачення в не-

¹⁾ М. Слабченко, «Передмова» до «Очерков», ст. VIII—IX. ²⁾ Протокол ст. 16 (друку.). ³⁾ «Кіевлянинъ», 1874 р. № 21.

науковості. Вже в примітці від редакції до статті Новицького («Кієвлянинъ» 1874 р., № 139) відчувалися ці наскоки. В 1875 р. за ініціалами Ф. П. Ш. з'явилася велика стаття «Кієвская однопдневная перепись», яка друкувалася в №№ 116, 117, 120, 122 «Кієвлянина». Автор, називаючи себе марксистом, чи то прихильним до марксизму, хоча дуже сумнівно, щоб таким він був, розглядав критично книжку з матеріалами про перепис, що видрукував «Юго-Зап. Отдѣлъ». Ця стаття викликала відповідь «Юго-Зап. Отдѣла», яку уклав М. І. Зібер з доручення Бюро. Бюро, як ми бачили, було доручено це за ухвалою «обыкновеннаго Собранія» ¹⁾. Відповідь під заголовком «По поводу рецензии «Кієвлянина» на перепись 2 марта 1874 р.» вийшла окремою брошурою. Вона викликала велике незадоволення з боку «Кієвлянина», в якому з'явилась стаття того-ж Ф. П. Ш. «Разгнѣванная декоративная ученость» (№ 133 від 8/XI—1875 р.); в ній автор намагається відкинути закиди Зібера; написана вона не науково, розрахована на смак тих кол, інтереси яких «Кієвлянинъ» охороняв ²⁾.

Ми спинилися коротко на полеміці з приводу перепису у Києві тому, що вона виявила яскраво дві течії суспільних груп — одної консервативної російської, що вже раніш окреслила свою ворожість до українського руху, другої — революційної, української. Остання при укладанні перепису звернула велику увагу на характеристики економічних відносин, соціальних та національних елементів. Консервативній течії це не сподобалося і вона використовує випадок для нападів на «Юго-Зап. Отдѣлъ Р. Геогр. Общества», де купчилися визначні наукові українські сили, та на окремих осіб. Ця боротьба була вже раніш та продовжується пізніше, набираючи різних форм ³⁾. В справі одноденного перепису потрібно відзначити ще працю самого Зібера «Матеріали для наблюденія надъ общественно-экономическою жизнью русскаго народа» ⁴⁾.

¹⁾ Протокол від 3/X—1875 р.

²⁾ Тон та характеристика Зібера в статті виявляє великий полемічний запал автора: «Брошюрка этого господина отличается отъ дѣльнаго возраженія г. Новицкаго такъ же, какъ мишура отъ золота и если мы рѣшаемся отвѣчать на нее, то лишь изъ желанія доказать юго-западному отдѣлу географическаго общества, что въ другой разъ ему слѣдуетъ стараться избавить себя отъ услугъ подобныхъ субъектовъ и получить помнѣе басню «Пустынникъ и медвѣдь». Оцій охороні автор присвячує свої рядки.

³⁾ Про Київський перепис 2 березня 1874 р. є стаття С. Шамрая (Зб. «Кнів та його околиця» К. 1926 с. 252—284), у якій автор зібрав чимало дрібних відомостей що-до переведення самого перепису, звернув також увагу на освітлення окремих епізодів перепису, але на жаль в статті не використана вся література з приводу перепису. Автор не знає дуже важливої праці Зібера («Знаніє», 1876 р. № 3—4); також мало відома йому позиція «Кієвлянина» в укр. справі (ст. 381) — тут швидше можна погодитися з гадкою В. Щербини, а не автора, та інше. Тому до праці потрібно внести корективи.

⁴⁾ «Знаніє», 1876, март, ст. 30—82, апр., 1—78; праця має мотто «non multum, sed multa».

Праця складається з VI глав; в ній порівнюються матеріали Київського перепису з петербурзьким 1869 р. В першій главі автор окреслив свої завдання так: «Настоящая статья имѣетъ цѣлью представить сравнительную картину важнѣйшихъ общественно-экономическихъ явленій Кіева и Петербурга, насколько это дозволяютъ упомянутыя въ заголовкѣ статьи статистическія изданія» ¹⁾. В першій главі автор освітлює питання з населенням; друга, третя, четверта, п'ята розглядає питання з заняттями, промислами та взагалі засобами існування мешканців у Києві; в шостій главі автор спиняється головним чином на будівлях, короткими зауваженнями авторовими загального характеру кінчається стаття. Стаття М. Зібера цікава тому, що написана особою, що була тоді на висоті вимог тодішнього знання; цікава також для історії Києва, оскільки вона написана сучасником, і тому для вивчення Києва 2 половини XIX ст. дуже важлива.

Ця праця М. І. Зібера вже вийшла в світ, коли становище його змінилося.

Йому в 1875 р. довелося лишити Київський університет слідом за Драгомановим, а в 1875 р. залишити Київ, виїхавши за кордон на кілька тижнів раніш Драгоманова. Причини від'їзду в відомій літературі освітлюються неоднаково. Павлик підкреслює, що Зібер покинув університет та виїхав за кордон, «маніфестуючи свою солідарність з Драгомановим» ²⁾. Це підкреслює Русов ³⁾, визнають Л. Клейнборт ⁴⁾, Д. Заславський ⁵⁾.

М. Слабченко зв'язує його від'їзд з важкими соціальними умовами. «Выезд его не представлял собою нарочитого протеста по поводу изгнания Драгоманова, но высылка последнего показала невозможность вести даже чисто культурную работу» ⁶⁾. Висловлюється також погляд, що Драгоманову та Зіберові запропонували подати прохання про відставку; коли вони відмовилися, їх звільнили «по 3 пункту» ⁷⁾.

Ці погляди окремих дослідників будуть остаточно розв'язані, коли пощастить освітлити це питання архівними матеріалами м. Києва та Ленінграду. В них є спільне одне — це погіршення суспільних умов — наступ реакції на нові парости життя.

В травні 1876 р. був підписаний Олександром II т. зв. Емський акт. Заборонялися українські видання, вистави, концерти, касувався Київський відділ географічного товариства, який, як відомо, виявив чималу наукову діяльність, заборонено було перебувати по українських губернях та столицях Драгоманову та Чубинському та инш. ⁸⁾.

¹⁾ «Знання» 1876, март, ст. 31—32. ²⁾ М. Грушевський, *ibid*, ст. 14, примітка. ³⁾ «Былое», 1907, VI. ⁴⁾ «Н. И. Зибер», ст. 15. ⁵⁾ «М. П. Драгоманов», ст. 71. ⁶⁾ М. Слабченко, Передмова до «Очерков перв. эконом. культуръ» Зібера, ст. IX. ⁷⁾ А. Корнилов, «Курсъ русской истории», т. III, ст. 194 (М. 1914). ⁸⁾ М. Грушевський, «Ганебний пам'яті», «Україна», 1926, № 4. 46—51. М. Яворський, Емський акт 1876 р., «Прапор марксизму» № 1, X, 1927, ст. 115—144. М. Драгоманов, «Автобіографія», К. 1917, ст. 37—38.

Діяльність М. І. Зібера у Києві має визначне значіння для вивчення ідеологічних течій на Україні. В нашій невеличкій студії, що оце їй присвячена, ми освітили низку явищ, які яскраво підкреслили, що М. І. Зібер працював у Києві, перебуваючи в найближчому контакті з Українцями і особливо з лівими угрупованнями їх. Дальші студії для вивчення історії революційного руху на Україні 2 половини ХІХ ст., по кращому упорядкуванню архівних матеріалів, доповнять наші відомості, але в них залишиться все-ж існування цього контакту в роботі Зібера з лівими українськими угрупованнями. У Києві, можна сказати, народився український соціалістичний гурток, у якому діяльну участь брали, крім Зібера, М. Драгоманов, С. Подолинський до свого від'їзду та інші; цей гурток пізніше поширив свою діяльність у Женеві. З цим гуртком зв'язується нова течія, представники якої розпочинають боротьбу з народницькою ідеологією, бо нові економічні умови утворили нові суспільні відносини. В утворенню цієї нової, соціалістичної течії, завдяки якій поглибилося вивчення соціальних явищ, надання відповідної ваги економічним чинникам, М. Зібер має перше місце. За наукову та громадську діяльність його можна цілком справедливо вважати за основоположника українського марксизму.

ОЛЕКСІЙ СІМЗЕН-СИЧЕВСЬКИЙ.

(К и ї в).

ДАВНІ КИЇВСЬКІ ФОТОГРАФИ ТА ЇХНІ ЗНІМКИ СТАРОГО КИЇВА.

Фотографія існує лише декілька десятків років. Порівнюючи з багато-віковою історією Київа, його фотографічні знімки занадто молоді. Але для історії міста, для того, щоб виявити його попереднє обличчя, ці знімки є цікавий і коштовний матеріал. Перш за все треба відмітити їхню точність та правдивість, яких ніколи не можуть досягнути гравіровані та літографні відбитки. Надалі має велику вагу їхня порівнюючи велика кількість, через що місто відбито в них значно повніше та різноманітніше, ніж по нечисленних гравюрах та літографіях. Наприкінці, хоч фотографія й існує всього декілька десятиріч, але ці десятиріччя в житті міста мають особливу вагу. Ці декілька останніх десятиріч перед світовою війною були часом швидкого зміцненого розвитку міського життя та міського зросту.

Особливо сильно цей час відбився на Київі. Тридцяті, сорокові та п'ятидесяті роки дев'ятнадцятого сторіччя—це час, коли Микола перший перебудовував Київ—зривали старовинні фортеційні вали, прокладали нові вулиці, будували багато нових казенних будинків, муровану фортецю, перекидали населення з Печерського до інших частин міста, розбивали нові квартали, то-що.

Безпосередньо цього періода фотографія, на жаль, не захопила—це є ще час гравюрних та літографних Київських відбитків. Але поширившись зараз по цім періоді, фотографія дає багато його наслідків, що нині вже зникли.

По деякім тихомир'ї, з 70-х років починається помітне зростання приватного будівництва в Київі, воно все збільшується й, починаючи з дев'ятсотих років, особливо за останніх років перед війною, досягає гарячкового темпу (до 400 заявок що-року на збудування великих будинків). Цілі вулиці та квартали було перебудовано протягом трьох-чотирьох років.

Через це зміна вигляду Київ за час існування фотографії є така значна, що на багатьох давніх знімках можна признати деякі місця лише з великим зусиллям, старанно їх розглянувши.

Охоплюючи час вже по Миколинім ламанні, давні знімки все-ж подають малюнки старого, ще зовсім провінціального Києва. Порівнюючи недавня, але-ж все-таки цілком особлива Київська доба, що увійшла вже в минуле; наслідки її дають безумовно цінний матеріал для міської історії. Давніх знімків Києва зібрано чимало. Для цього нарису я використав багату збірку їх в Відділі Старого Києва Всеукраїнського Історичного музею імені Т. Г. Шевченка, два альбома в Лаврському музеї, одного альбома в бібліотеці УАН ім. Антоновича та свою збірку.

Через порівнюючи велику кількість давніх знімків, пристосувати до них перелічну систему неможливо. Я обмежуюся загальним описом лише найзначніших альбомів та серій, відмічаючи зокрема лише небагато найцікавіших знімків. Описа цього провадитиму по фотографіях в хронологічним порядкові, починаючи з найстаріших з них.

Що-до відомостей про самих фотографів—по історії фотографії в Києві—то жодних систематичних матеріалів ані друкованих, ані інших я не знайшов. Відомості доводилося збирати потроху—з старих знімків, переважно портретних, що на них було зазначено фірми та адреси фотографові, з деяких давніх Київських справочників та провідників, з старих часописів та розпитуючи, кого траплялося, з старожителів.

Цим пояснюється уривистість та неповність наведених даних.

Нам потрібно декілька дат з історії фотографії взагалі.

Винайшов фотографію Дагер в Парижі 1838 року. Поступово вдосконалюючися дагеротипія розквітнула та широко поширилася з початком п'ятидесятих років. Але дагеротипія аж до кінця залишилася, як спосіб громіздкий, досить коштовний—знімання провадилося на окремо виготовлених металевих пластинках і кожного разу одержувалося лише одного позитивного відбитка. Знімки ці були занадто недовговічні—швидко вицвітали. Видових знімків в такий спосіб зовсім не вироблялося.

На припочатку 50-х років було винайдено негативного способу фотографування на колодіяльних скляних пластинках, з позитивами на особливо виготовленім папері в необмеженій кількості—фотографію в власнім розумінні слова. Цей новий спосіб успішно конкурує з дагеротипією й на припочатку 60-х років її остаточно витісняє. Але й цей спосіб мав велику хибу—його пластинки могли працювати лише вогкими, їх не можна було виготовляти зарані, а треба було перед самим зніманням обливати колодіяльним світочулим розчином і при тому тільки в темному місці. Це знову робило фотографування громіздким та мало рухливим. Лише наприкінці 70-х років було винайдено сухі бром-желатинові пластинки

й за 80-х років мокрого способу фотографування було залишено. З цього часу фотографія, значно простіша та приступніша, починає особливо широко поширюватися.

В Києві дагеротипія з'явилася порівнюючи незабаром. Тут, як і по всіх стосунках з закордоном, відіграли роль Київські контракти ¹⁾. Вже починаючи з кінця 40-х років, на контракти поміж іншими закордонними купцями та майстрами стали приїздити фотографи-дагеротипісти ²⁾. Вони відкривали тут свої тимчасові ательє й знімали Киян та приїжджих «контрактівничів». Очевидячки справи їхні йшли успішно, бо деякі з них, як це часто густо траплялося з заїжджими на контракти чужоземцями, залишалися в Києві на постійне перебування. Вони спочатку улаштовувалися поблизу до Контрактів—на Подолі—тодішнім центрі промислового та торговельного Київського життя. Отже приміром з початку 50-х років в Києві вже перебували свої постійні фотографи. Одного з перших, що осіли так в Києві, майстрів називають якогось Ж а к а, здається француза. Другий вже безумовний Київський дагеротипіст того часу був Шарль Павло Гербст, теж з заїжджих чужоземців. У чужоземців, що осіли в Києві, починали вчитися, а потім і самостійно працювати місцеві майстри. На ім'я їх ми не знаємо, але без сумніву багато з старіших Київських фотографів починали свою практику ще з дагеротипії. Справжня фотографія (з негативом на склі та позитивом на папері), що й закордоном стала поширюватись лише посередині 50-х років, за повільністю тодішніх зносин, не мала змоги добратися до Києва раніш другої половини 50-х років. З цього часу Київські дагеротипісти поступово переходять на фотографію й в Києві стали заводитися справжні фотографи.

Старші Київські фотографи були:

Зазначений Шарль Павло Гербст—з заїжджих чужоземців; заснував фотографію 1858 року, містився на Подолі, потім на Хрещатику в буд. проф. Маціона (нині ч. 9), згадується його в справочниках ще в середині 70-х років ³⁾.

¹⁾ Цікаво відзначити, як було прийнято в Києві перші вісті за винахід фотографії. «За тих часів», пише в своїх записках Бутурлін (кінець 30-х років) «в французьких часописах з'явився опис щасливих дослідів Дагера в світопису; але майже одночасно з цим з'явилася в-тій же пресі стаття, що описувала якогось що-йно винайденого телескопа такої сили, що можна було ясно углядіти на місяці диких волохатих людей, ми разом з Олізаром, що привіз цього часописа, одноголосно вирішили, що все це—журнальні утки» (Рус. Архивъ. 1897 р. ч. 8, стор. 601).

²⁾ За спогадами В. С. Кульженка та І. Г. Білянкина—зі слів їхніх старіших сучасників.

³⁾ «Календарь Юго-западного Края на 1873 г.» Борисова та Чубинського, стор. 309. «Путеводитель по Киеву» Н. Чернишова, 1875 р., стор. 111.

І. Чехович—1859 року разом з Чернігівським діячем Покорським-Жоравкою починав видавати «Свѣтописная Русь»¹⁾.

Іван Гудовський, родом з Полтавщини, художник, Шевченків приятель, у нього й гостював Шевченко влітку 1859 року—за перших часів по своїм звільненні з-під Черкаського арешту²⁾. Гудовський містився тоді в невеличкім трьохвіконнім будинкові з садком на к. В. Васильківській (нинішня Червоноармійська) вулиці, другім від рогу Басарабки, на чітнім боці. Будиночок цей був ще цілий за дев'яностих років, його було знесено підчас будування величезного будинку кол. Попова. Козачковський в своїх спогадах про Шевченка («Київській Телеграфъ», 1875 року, ч. 25) оповідає, що того-ж 1859 року Шевченко, проїжджаючи з Києва, подарував йому свою фотографію, «дуже подібну та вдалу»; треба гадати, що це був знімок Гудовського. Гудовський помер 1860 або 1861 року.

Ф. І. Левдик, учень та наступник Гудовського, його фотографія містилася в будиночкові, що й нині існує по Хрещатику ч. 58, на розі к. Бібіковського (тепер Шевченка) Бульвара—тоді будинок Коломійцева, потім на теперішній вулиці Леніна, колись Фундукліївській, а тесді Кадетській, в власнім буд., пізніше, буд. Гладинюка, ч. 8. «Київській Телеграфъ» називає Левдика знаменитим Київським фотографом, а майстерню його найкращою та наймоднішою в місті. Помер Левдик 1866 року від параліжу серця. В місті смерть його приписували шкодливості та отруйності фотографічної роботи. Фотографія перейшла до його брата, М. І. Левдика, але незабаром її було закрито³⁾.

Фотограф Янк—на розі вулиць Хрещатика та к. Трьохсвятительської (нинішня Жертв Революції), нині б. ч. 4.

М. Грос на Хрещатицькій (тепер Радянській) площі, в будинкові, що цілком зберігся аж до цього часу під ч. 8⁴⁾.

Віктор Воюцький 1861 року 7 травня знімав труну Т. Г. Шевченка коло церкви Різдва⁵⁾. Майстерня його була «на Володимирській вулиці в будинку Шумлевичевої проти аптеки Неметті», а потім по тій-же вулиці «в будинку поміщика Томари, близько театру» (тепер ч. 53), в середині 70-х років по Хрещатику⁶⁾.

Фотограф аматор, Київський військовий інженір, Дмитро Гаврилович Біркин, найцікавіший для нас фотограф того часу.

¹⁾ Д. А. Бочковъ. Памяти И. И. Покорскаго-Жоравко. XI вып. Трудовъ Черниговской Губ. Ученой Арх. Комиссiи. Черниговъ. 1915 р. стор. 20—24.

²⁾ А. Я. Конисскій. Жизнь Т. Г. Шевченка. Одесса 1898 р., стор. 597. Лист Гудовського до Шевченка—«Україна», 1925 р., ч. 1—2, стор. 83—84.

³⁾ «Київській Телеграфъ», 1866 р. ч. 45, ч. 46, ч. 65, ч. 90, ч. 122, 1867 р. ч. 18.

⁴⁾ Там-же 1866 р., ч. 79.

⁵⁾ «Київская Старина», 1894 р., ч. 2, стор. 315.

⁶⁾ «Київській Телеграфъ», 1867 р., ч. 40.

Це найстаріші імена Київської фотографії. Надалі кількість фотографів хутко зростає й в середині 60-х років до зазначених вже приєднуються: фотограф Б. А. Захаркевич, по Біркині найцінніший для нас своїми знімками. Марков, рідич М. А. Максимовича, що за його той згадує в листах до Лебединцева 1865 року; містився по Хрещатику, де до нього мешкав Левдик ¹⁾. Волоховський «на Хрещатику в б. Завадського в бельетажі» (на місці згорілого за останніх років будинка ч. 5 кол. Маршака). 1867 року його майстерню було закрито через переїзд до Петербургу ²⁾.

6 грудня 1865 року відкрито було фотографію Франца Демезера, найдовговічнішу зі всіх Київських ³⁾.

1866 року—«Спеціальная фотографія» Александра Тило—«на Хрещатику в будинку генерала Бринкена, вхід з Лютеранської гори, проти Англійського готелю» ⁴⁾.

Г. Рихерта—«на Хрещатику, на розі Інститутської в будинку Скловського, вхід через сад» ⁵⁾.

Того-ж року відкрито «Карказ та Тименко» (кол. Левдиків майстер) «в першій завулку, підіймаючися від Хрещатика до Софіївського Собору, в будинку Татарульєва поруч з будинком полковниці Сакеної в Михайлівським завулку» ⁶⁾.

«Заграничная Фотографія» в «буд. Постельникової, колишнім генерала Чаплигіна, на Хрещатику, проти будинка п. Ейсмонта», відомий потім будинок аптекаря Зейделя, ч. 17 ⁷⁾.

І ще декілька прізвищ того часу:

Якийсь фотограф Ляквіш, комісіонер та посередник К. П. Лаври в її закордонних друкарських замовленнях ⁸⁾.

Юневич, «художник імператорської академії», кол. Бібіковський Бульвар, ч. 41.

Шетциг, «на Хрещатику, в будинку Богадица, проти Англійського готелю, на горішнім поверсі» ⁹⁾.

Клетцер, Рудницький і кінець-кінцем якийсь генерал Коп'єв—аматор, що користувався великою популярністю ¹⁰⁾.

Тодішній місцевий часопис «Київській Телеграф» (1866 року ч.ч. 65

¹⁾ Письма М. А. Максимовича кь П. Г. Лебединцеву—«Кіевская Старина», 1904 р. ч. 9, стор. 402. ²⁾ «Кіевлянинъ» 1866 р. ч. 7, «Київській Телеграфъ», 1867 р., ч. 71. ³⁾ «Календарь Юго-западнаго Края 1873 г.» Борисова та Чубинського, стор. 309. ⁴⁾ «Київській Телеграфъ», 1866 р. ч. 79, ч. 92, 1867 р., ч. 112. ⁵⁾ Там-же 1866 р. ч. 100. ⁶⁾ Там-же 1866 р. ч. 65. ⁷⁾ Там-же 1866 р. ч. 123 та ч. 144. ⁸⁾ П. Попов, «Матеріяли до словника українських граверів». К. 1926 р., ст. 23. ⁹⁾ «Київській Телеграфъ» 1867 р. ч. 39. ¹⁰⁾ «Кіевская сельско-хозяйственная и промышленная выставка. Описание выставки, составленное сотрудниками «Кіевлянина». К. 1898 р., стор. 252.

та 92) дивується надзвичайній кількості Київських фотографів, налічуючи аж 19 фотографій, що існували одночасно. На жаль часопис не наводить повного їхнього поіменного реєстра.

З другої половини 60-х років і особливо з початку 70-х років кількість фотографів ще збільшується. Я уже не буду перелічувати всіх, відзначу лише найвидатніших та найцікавіших для нас.

В другій половині шостидесятих років починає працювати фотограф-аматор професор Київського університету Чугаєвич, що залишив найцікавішу спадщину в галузі Київських знімків.

1868 року заснував свою фотографію Йосип Кордиш; 1869 р.—Микола Пастернак; 1871 року—Софія фон Фохт¹⁾; 1873 року—Володимир Висоцький²⁾, приблизно того-ж часу—Марі Радашевський, 1874 року заснувала свою фотографію К.-П. Лавра³⁾.

Далеко не всі з зазначених фотографів являють для нас інтерес та вагу. Більшість їх не працювала над Київськими знімками або працювала в цій галузі так небагато, що до нас не дійшло жодних наслідків цього. За тих-же з них, що працювали над знімками Києва, я казатиму надалі в зв'язку з цими знімками.

Перші видові знімки в Києві було зроблено дуже рано—1852—1853 року, майже раніш ніж аби-де в тодішній Російській імперії, всього лише рік-два згодом по винайденні в Англії справжньої фотографії (1851 року)⁴⁾. На жаль ці такі ранні знімки стосуються не до самого міста й зробив їх не Київський фотограф, а спеціально запрошений чужоземець. Всі ці знімки стосуються до будування Ланцюгового моста. Альбом цих знімків в старовинній чорній шкурятній оправі, переховується в Відділі Старого Києва Шевченківського музею. В альбомі є автограф головного будівника мосту інженера Шарля Вінйоля з присвяченням альбома генералові Шуберському—тодішній значний урядовець міністерства шляхів. Знімки прекрасної роботи, порівнюючи добре збереглися; вони дивують своїми розмірами, особливо що-до того часу, коли ще не знали за збільшення з малих негативів. В альбомі є 13 знімків, з них 4 знімки 18×24 см, два—25×37 см, один 32×43 см і шість—38×51 см. Всі знімки стосуються до закінчення будування мосту, деякі—вже по його офіційнім відкритті (на деяких знімках є дати олівцем англійською мовою).

¹⁾ «Календарь Юго-Западнаго края на 1873 г.» Борисова та Чубинського, стор. 309.

²⁾ Повідомив фотографів син—В. В. Висоцький. ³⁾ Ф. Титовъ, «Путеводитель при обозрѣніи Кіево-Печерской Лавры» К. 1910 р., стор. 36.

⁴⁾ У всякім разі перші видові знімки в Петербурзі, оскільки мені відомо, зроблено було не раніш за Київські: підчас відкриття Ісакіївського Собору, 1853 р. див. П. Н. Столяпінскій, «Даггеровъ секретъ въ старомъ Петербургѣ», «Наша Старина» 1917 р., ч. 1, стор. 157.

За ці знімки згадує відомий мистець-літограф Тим, що йому вони були за матеріал для його відомих літографій в «Русскомъ Художественномъ Листкѣ». Згадує Тим і за спробу зняти саму урочистість відкриття мосту—спроба була невдала, міст вийшов добре, а замість людей вийшли невідразні плями¹⁾. Тодішня фотографія виконати таке завдання ще не мала змоги. Тоді-ж Він'йоль доручив самому Тимові відбити урочистість відкриття. В тім-же альбомі знаходимо й прізвище фотографа, що працював у Він'йоля, й що його той безумовно вивіз з Англії—в альбомі є дві англійські літографії з видами мосту; в підписах на них зазначено, що їх зроблено з фотографії Джона Борна.

Ці ранні знімки чужоземця, викликані подією виняткової ваги, що нею було відкриття мосту, стоять цілком осторонь. Сам Київ тоді не мав ще своїх фотографів. Справжня фотографія, як я вже зазначав вище, добралася до Києва лише наприкінці 50-х років. Найстаріша нам відома фотографія Гербстова—з 1858 року. До цього часу—наприкінці 50-х років—і стосуються далші, а по суті перші відомості за видові Київські знімки.

В літографованім альбомі «Галлерейя Кіевскихъ достопримѣчательныхъ видовъ и древностей» Н. Сементовського та А. Гамершмідта 1857 року, в зшитку 1-м, вміщено літографованого вида Ланцюгового мосту; в оголошенні про видання цієї-ж «Галлерейи» на 1859 рік Сементовський повідомляє, що цього малюнка (Ланцюгового моста) нарисовано з фотографічного знімка, але прізвища фотографового не зазначає. Мабуть це й був Він'йолів знімок. В тій же «Галлерейі» 1859 року, в зшитку 1-му, вміщено літографію з видом Софіївського собору з певною вже вказівкою в оглаві цього зшитка—«фотографія г. Янка».

Я гадав, що цей вид Софіївського собору фотографа Янка теж стосується до випадкових знімків заїжджого, не місцевого майстра, бо мені ніде, ані в старих справочниках, ані на старих портретних знімках, ані з оповідань старожителів, прізвища Янка зустрічати не доводилося. Але потім я знайшов давню, середини 60-х років, фотографію, де на наріжнім будинку Хрещатику та Трьохсвятительської вулиці видно вивіску «фотографія Янка» (альбом знімків фотографа Захаркевича в моїй збірці). Отже Янко був місцевий Київський фотограф і цього знімка Софіївського Собору дійсно зроблено в Києві.

Зазначений вище Київський фотограф І. Чехович, вкупі з Чернігівським громадським діячем Покорським-Жоравкою, зачав 1859 року історико-етнографічне видання «Свѣтописная Русь»; там гадалося вміщати статті про Київські пам'ятники та старовину з ілюстраціями, виконаними фотографією (Лавра, Аскольдова Могила, Андрій Першозваний, Братський

¹⁾ «Русскій Худож. Листокъ», 1853 р., ч. 33 тексту.

монастир, Десятинна церква, то-що ¹⁾. Видавати його не довелося за браком коштів у обох видавців, але можна припустити, що Чехович встиг зробити Київські знімки, так певно оголошені.

Такі то маємо найранніші відомості про Київські знімки. Самих знімків ані Янкових, ані Чеховичевих ми не знаємо. Але приблизно до цього-ж часу—кінця 50-х років і самого початку 60-х років стосуються Біркинові знімки, що на щастя дійшли до нас в оригіналі. 1866 року відомий Київський історик Закревський в своїх листах з Москви до П. Л. Лебединцева, прохаючи останнього надіслати Київські знімки для Московського Археологічного Товариства, двічі рекомендував звернутися по ці знімки до полковника Дмитра Гавриловича Біркина²⁾. Оцей то Біркін і є для нас перша помітна, цілком реальна величність Київської видової фотографії. 1873 року, тоб-то трохи згодом згаданих листів Закревського, Біркін являє собою військового інженера, начальника Київського Окружного Військово-інженірного управління ³⁾. Як аматор, а може й в зв'язку зі своєю інженірною військово-топографічною справою, Біркін працює в галузі фотографії. У всякім випадку він звичайно не міг бути фотографом-професіоналістом.

Я знайшов цілу серію знімків роботи Біркина. В серії 20 фотографій великого формату (20 × 25 см), наліплено їх на кардонні бланки з друкованими везерунками навколо й з друкованим підписом змісту; на більшості знімків є друкований напис «фотографія съ натуры Д. Биркина», а на деяких лише «Биркинъ и Минятовъ», при чому «Минятовъ» старанно підчищено. Цей «Минятовъ» є один з дрібних Київських літографів початку 60-х років, спільник відомого Київського друкаря Федорова.

Ці обидва прізвища зустрічаємо вкупі ще раз: в Відділі Старого Києва є літографський вид Аскольдової Могили з друкованим написом «Приложение къ № 84 «Кіевскаго Телеграфа», съ фот. Биркина рис. А. Васильевъ, лит. А. Минятовъ». Обслідуючи Біркинові знімки, з'ясувалося, що вони 6—7 років старіші за зазначені листи Закревського, тоб-то стосуються до кінця 50-х, початку 60-х років, до найраннішого періоду Київської фотографії. Датувати ці знімки перш за все допомогла зазначена літографія Минятова: на ній є цензурна дата «20 жовтня 1861 року»; отже оригінал цієї літографії є знімок Біркина й зроблено його не пізніш 1861 року, а може й ще раніш. В тій-же серії знімок Хрещатицької (потім Думської, нині Радянської) площі дуже подібний, але не тотожний з літографованим видом цієї площі в польськiм альбомі Рачинського й Де-Бельє (частина друга); на Біркино-

¹⁾ Д. А. Бочковъ, Памяти И. И. Покорскаго-Жоравко. XI вып. Трудовъ Черниговской Губ. Ученой Арх. Комиссії. Черниговъ. 1915 р. стор. 20—24.

²⁾ «Кіевская Старина», 1902 р, ч. 7—8, стор. 91 та 93.

³⁾ Борисовъ и Чубинскій, «Календарь Юго-Западнаго Края на 1873 г.», стор. 110 та 113.

Г. Хрещатинський (пізніше Думський) майдан і Старокіївський район (Дерев'яний ринок. Фонтан «Урод».
Кол. Дворянський дім до перебудови). Фотографія Д. Г. Біркина кінця 50-х рр.

вій фотографії будинка на площі поміж Михайлівською (нині Паризької Комуни) та Костьольною вулицями лише будується. На Бельєвій літографії його вже закінчено, отже фотографію зроблено раніш за літографію. Альбом літографій має цензурну дату «25 липня 1861 року». Очевидячки фотографію знято не пізніш 1860 року (протяг часу на добудування будинку, видання альбому, то-що).

Є знімок дачі тодішнього Київського генерал-губернатора Васильчикова—на терасі дачній знято самого Васильчикова з родиною; в-осени 1862 року він помер ¹⁾; отже знімка зроблено не пізніше як влітку 1862 року, а можливо й раніш. На знімку дачі О. М. Муравйова в його садибі за Десятинною церквою дачу що-йно закінчено, посадки що-йно зроблено. Садибу й дачу Муравйов збудував 1859—1860 року, отже знімок стосується до 1860—1861 року ²⁾.

Кінець-кінцем в цій-же серії є знімок Золотої Брами. Цілком тотожно відбито її на літографії зазначеної «Галереї» Сементовського 1859 року (зшиток 7). Немає жодного сумніву, що це є репродукція Біркинового знімка, хоч Сементовський цього й не зазначає. Зшитки 7—12 «Галереї» 1859 року Сементовський видав запізнавшись, з початку 1861 року; отже Біркинового знімка зроблено не пізніш 1859—60 р. Всі знімки серії приблизно одного часу. Тому всю серію треба датувати кінцем 50-х років, початком 60-х років, точніше 59-м—60-м роками. Декілька з знімків дуже вицвіли, але більшість, якраз найцікавіші, збереглися.

Беручи на увагу особливе значення цієї серії, як найстарішої, подаю повного переліка знімків:

1. «Софіївський собор».
2. «Церква Андрія Першого званого».
3. «Десятинна церква».
4. «Руїни Золотої Брами»,—без цегельної та залізної оправи, горба ще не сплановано, саженців жодних, голе місце.
5. «Новий пам'ятник кн. Володимирові»—горішній.
6. «Старий пам'ятник кн. Володимирові»—дольний.
7. «Частина Хрещатику та старий Київ»—вид з Інститутської гори, дерев'яна башта 40-х років над Музичним завулком (див. Лауферову літографію 1846 року), цікава панорама Старокиївського району.
8. «Хрещатицька площа та Старий Київ з Інститутської вулиці», один з найцінніших знімків. Ратуші немає, колишній будинок шляхетства до перебудування; дерев'яний ринок, що обслуговував тоді Старокиївський

¹⁾ Воспоминанія Богатинова. «Русск. Архивъ», 1899 р., ч. 8, стор. 516.

²⁾ А. Н. Муравьевъ «Кіевъ и его святыня», вид. 5, 1878 р., додаток 1 «Усадьба въ Кіевѣ».

район ¹⁾), фонтан 40-х років на прізвисько «урод», то-що (див. знімок І).

9. «Фролівський жіночий монастир», вид з Андріївського спуску.

10, 11 та 12. «Подільська частина міста Києва», ціла панорама Подолу з Андріївської гори на трьох окремих картонах, під числами 1, 2, 3, перша спроба панорамного знімання,—Поділ—купка будиночків та хаток, критих на гонт, академічний корпус з колонадою (закладено її 1867 року ²⁾), будинок останнього Київського війта Киселівського (колишній магазин Шварцманів, згорів 1919 року), гостиний двір в попереднім його вигляді без надбудовань, з відкритими арками; поза ним дерев'яний чотирьохкутник старого точку (див. Лауферову літографію 1846 року), дерев'яна українського стилю старовинна церква Введення (збудовано 1718, знесено 1884 року), тодішня Ратуша з колонадою та гербом на фронтоні (колишній будинок іменитого купця Сухоти, з 1838—1876 р. під Думою, 1878 року зовсім перебудовано під 3 гімназію), на Покровській вулиці довжений одноповерховий корпус першого Київського Контрактового будинка (збудовано 1798—1800 року, після пожежі відбудовано 1819 року для Київських ремісничих цехів, нині зовсім перебудовано й надбудовано двома поверхами) ³⁾).

13. «Свята Брама Києво-Печерської Лаври»—зовнішнє розписування, що його знято 1883 року підчас ремонту.

14. «Церква Здвиження» над входом до близьких печер.

15. «Церква Різдва Богородиці коло далеких печер».

16. «Надгробки в цвинтарі церкви Різдва» на далеких печерах (нині напів-зруйновані).

17. «Аскольдова могила»,—маленьке кладовище, огорожене дерев'яним тином, що зовсім похилився, вид цілковитого занепаду тієї доби, коли кладовище було закрито, щоб там ховати (1845—74 роки) ⁴⁾).

18. «Миколаївський Ланцюговий міст».

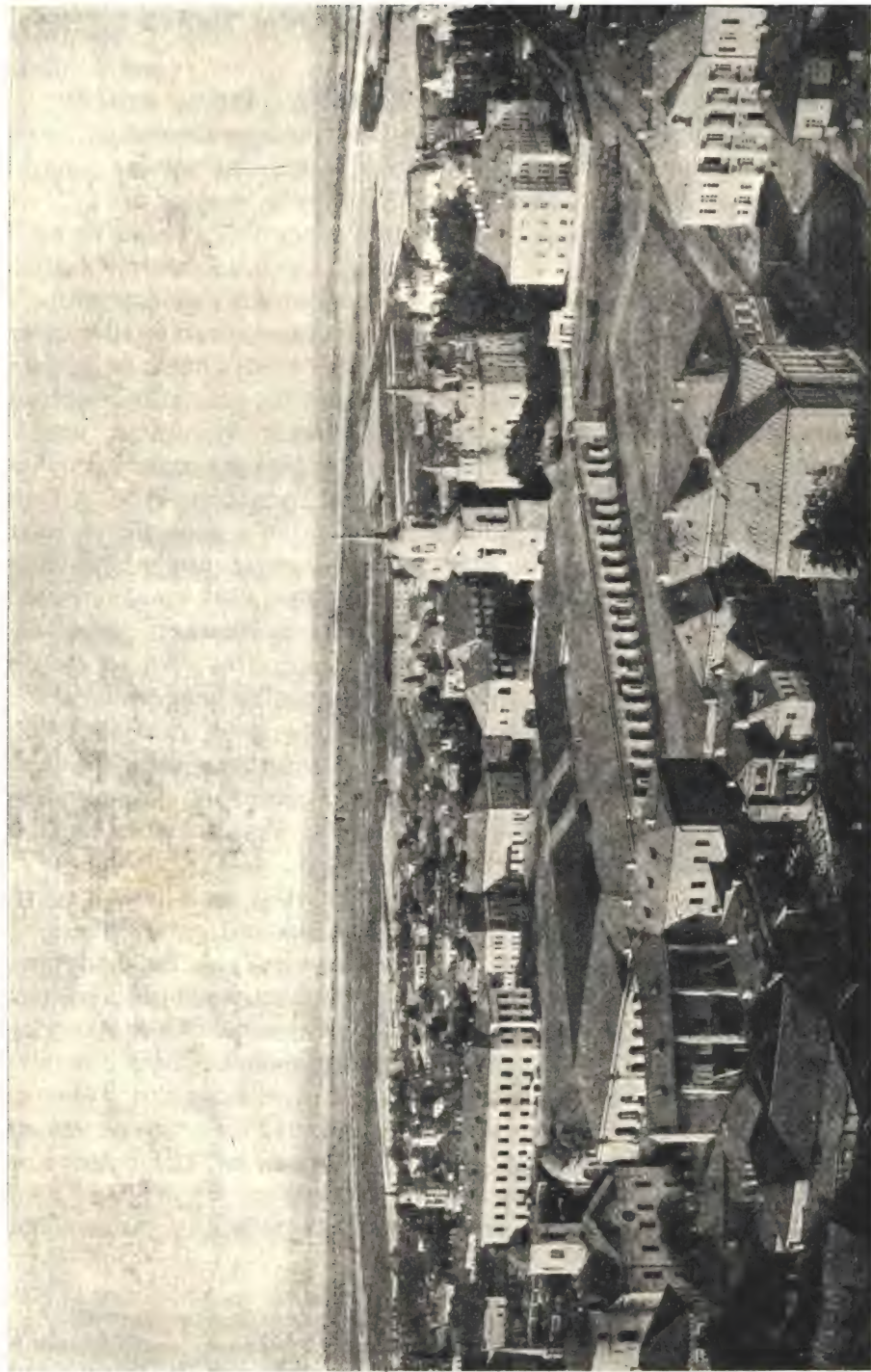
19. «Дача кн. Васильчикова» на півпуті до Святошина, тоді ще густий бір, праворуч від шосе в невеличкій гайку на березі ставка. Васильчиків—Київський Генерал-Губернатор 1853—62 року—на терасі дачі він сам з родиною; по його смерті удова дачу з землею пожертвувала архімандритові Троїцького монастиря, відомому в Києві Іоні. Там було улаштовано жіно-

¹⁾ За 50—60-х років на Хрещатицькій площі, крім звичайних базарів, бували ще ярмарки, так звані «збірні», що-року першої суботи великого посту. Н. Чернышовъ, «Памятная книжка Киевск. губ. на 1856 г.» стор. 49.

²⁾ Проф. С. Т. Голубевъ, «Старый корпусъ Киевской Академіи», К. 1913 р., стор. 3 та 41. 1914 року передбачалося реставрувати колонаду за проектом архітекта Альошина.

³⁾ Ф. Ернст, «Контракты і контрактовый будинок у Києві», Київ. 1924 р.

⁴⁾ Н. С. «Исторія Николаевской Круглой Церкви на Аскольдовой Могилѣ въ Киевѣ». К. 1911 р.

II. Поділ (Старий корпус Академії з аркадами—до перебудови 1867 р. Міська Дума з гербом на фронтоні—кол. будинок Сухоти, пізніше 3-тя гімназія). Фотографія Б. А. Захаркевича середини 60-х рр.

чого скита й збудовано муровану церкву. Похилий обідраний корпус дачі стоїть і тепер.

20. Без підпису—будинок О. М. Муравйова на Андріївському спуску коло Десятинної церкви, нині ч. 38, з чола перебудовано та обкладено цеглою, з двору попередній вигляд.

21. Без підпису—дача О. М. Муравйова за Десятинною церквою, понад Кожем'яками та Гончарами в славетнім Муравйовському саду, перебудовано потім в житловий будинок, існував до 1919—1920 років ¹⁾.

Оце вся наша спадщина цього найраннішого періоду. Вона дуже невеличка й це не є випадково. Як бачимо, перші спроби знімання Києва було розпочато, як скоро в Києві з'явилася фотографія. Але спроби ці були занадто нечисленні. Київські фотографи-професіоналісти за перших років через новину справи, дорожнечу, технічну громіздкість вогкого способу знімання зовні майстерні давали перевагу легшій та прибутковішій справі знімання портретів. Ще 1866 року Закревський направляє Лебединцева по знімки старовини лише до Біркина, а не до фотографів-професіоналістів. По всіх виданнях того часу, де репродуковано Київські види з фотографій—згадана «Галерея» Сементовського 1859 року, його-ж книжка «Києвъ и его святыни», видання 1864 року, згаданий додаток до «Києвскаго Телеграфа»—повсюди ми знаходимо репродукції лише Біркинових фотографій, а більш ничиїх.

Ще 1866 року «Києвській Телеграфъ», наводячи зазначеного вище перелік Київських фотографів, висловлює побажання, щоб у них «знайшовся час взятися за одну вельми корисну роботу—знімання Київських видів, щоб ці знімки виходили у них постійно, щоб з них можна було складати альбоми та щоб знімки ці були доброї роботи та поцінні ²⁾».

Якщо було таке побажання, то очевидячки знімків було ще небагато й були вони мало приступні.

Наступне по Біркині місце що-до старшинства знімків треба відвести фотографові Б. А. Захаркевичеві. В відділі старого Києва є шість знімків з друкованими підписами «Фотографія Б. А. Захаркевича въ Києвъ». Більш нічого за цього Захаркевича нам не відомо. Ані по давніх Київських справочниках, ані по давніх часописах його прізвища я не зустрів; ніхто з старожителів його не пам'ятав, не зустрічалося його прізвище й на давніх портретних знімках. На підставі підписаних музейних знімків вдалося встановити належність Захаркевичеві альбома й серії знімків в моїй збірці. Альбом в чорній перкалевій оправі, на покришці відбито літери «Д. Д.», в середині рукописний напис: «Альбомъ принадлежалъ Даріи Афанасьевнѣ Дит-

¹⁾ Цікавий опис улаштування будинку, дачі та саду, а також яскравий опис тодішньої Київської панорами з фортеційних валів поза Десятинною церквою—в зазначеній книзі О. М. Муравйова, «Києвъ и его святыня».

²⁾ «Києвск. Телеграфъ» 1866 р., ч. 92.

маръ, рожд. Красовской, род. 1824 г., ум. 1886 г.». Всі шість музейні знімки тотожні з моїми альбомними, що їх є 14; в серії теж 14, з них 10 нові оригінали. Разом оригінальних 24 знімки, всі розміром 18 × 23 см. Більшість знімків середини 60-х років, решта кінця 60-х—початку 70-х років, всі знімки доброї роботи, альбомні збереглися краще.

Відзначу найцікавіші: в А л ь б о м і: 1. Прекрасний знімок старого міського театру (збудовано 56 року, згорів 1896 року), з суміжною частиною к. Фундукліївської вулиці.

2. Вид Великої Володимирської вулиці (нині Короленка) від рогу к. Фундукліївської з старовинними вуличними лихтарями.

3. Вид Хрещатицької площі з базаром; те-ж, що і на Біркиновому знімку ч. 8.

4. Частина Хрещатика та Хрещатицької площі з видом на старе місто з дерев'яною пожежною баштою.

5. Частина Хрещатика, Лютеранська (н. Енгельса) і частина Мерингового саду, рідкий знімок з гори Прорізної (н. Свердлова) вулиці.

6. Олександрівська (Револуції) вулиця, з місця теперішнього Шевченкового Музею.

7. Дуже цінний вид Хрещатика від кол. Царської (нині III Інтернаціоналу) площі з наріжним ампірним будинком, дерев'яною пожежною баштою над Музичним завулком, з університетом в далечині (знято до улаштування Мінеральних Вод—до 1868 року).

В серії. 8. Поділ з тераси Андріївської церкви—академічний корпус з незакладеною аркадою (знято до 1867 року), дерев'яний точок, дерев'яна церква Введення, то-що (див. знімок II).

9. Георгіївська церква в старім вигляді (перебудовано 1884 року).

10. Колишні урядові місця й вулиці до них від Хрещатика, цілком дерев'яні будиночки та хатинки (див. знімок III).

Але цим не обмежені Захаркевичеві знімки, що дійшли до нас.

З другої половини 60-х років здійснилося кінець-кінцем побажання «Кієвскаго Телеграфа» й Київські знімки було випущено на продаж широкій людності. За видавця був Йосип Завадський, Виленський виходець. 1839 року він оселився в Києві, 1841 року відкрив книгарню закордонних книжок, що проіснувала до середини 70-х років, з 62 до 85 р. був орендарем університетської друкарні та літографії¹⁾, придбав собі будинка на Хрещатику (на місці будинка к. Маршака ч. 5, що згорів за останніх років), трьохріччя з 60 до 63 року був Київським міським Головою.

В відділі Старого Києва є 10 київських знімків з його друкованим підписом «І. Завадскій, Кієвъ» або друкованою наліпкою на звороті «Йосип Завадський, видавець» (і французькою мовою). У мене є три такі знімки,

¹⁾ «Учрежденія Университета св. Владимира». К. 1884 р. стор. 356.

[11. Козинка (Хрещатинський пер.), Софіївська та сумежні вулиці. Фотографія Б. А. Захаркевича, середина 60-х рр.

а гр. Розмітальський придбав цілого альбома з 20 знімків в перкалевій обгортці з друкованою обкладинкою та друкованим переліком знімків. Всі ці знімки Завадського приблизно одного розміру 12×16 см. Цікаво те, що їх всіх знято не з натури, а вони являють собою перезнімка з фотографій. Власної фотографії Завадський не мав і користувався для своїх видань чужими роботами. Фотографового прізвища Завадський ніде не зазначив, але, порівнюючи ці знімки, не трудно зрозуміти, що більшість видів, що їх видав Завадський, є перезнімок в зменшенім масштабі відомих нам Захаркевичевих видів. Цілком можливо, що й нові серед них для нас знімки—теж з знімків Захаркевича, але вони до нас в оригіналі не дійшли. Серед них варт відзначити:

1. Вид Басарабки від бульвару на гору, безлюдна небруквана площа з фонтаном (див. знімок IV).

2. Вид Кисельової гори з хатками на узгір'ї.

3. Будинок старої Київської пошти, колишній будинок багатого польського поміщика Головинського, під поштою з 49 року, аж поки його не було зламано 1912-1913 року; на знімку будинок без пізніших виродливих прибудовань—во всій своїй ампірній чистоті. Всі три знімки знаходяться в Відділі Старого Києва.

В мій-же збірці є ще серія знімків в 18 штук малого так званого візитного формату (6×9 см), що їх видав Завадський. Теж перезнімки з інших фотографій, три з відомих Біркинових знімків, два з Захаркевичевих, не легко сказати, кому належать останні 13, але без сумніву або Біркинові або Захаркевичеві. Серед них, раніш нам невідомих, є дуже цікаві:

1. Триумфальна Брама ¹⁾;

2. Університет з Ботанічного саду, тоді ще дуже молодого.

3. Університет з головного чола—величезний пустир перед ним.

4. Басарабка, вид з гори.

5. Житній Базар.

6. Межигірський монастир—єдиний давній знімок монастиря.

Так Біркин для початку 60-х років, як і Захаркевич для середини 60-х років є єдиний представник видової фотографії.

Лише з кінця 60-х років, навіть певніше з початку 70-х років, фотографічні знімки Києва кінець-кінцем дійсно було значно розповсюджено—це була

¹⁾ Дерев'яну Триумфальну Брану в стилі «дерев'яної готики» заввишки з 6 сажнів збудувало місто 1857 року, з нагоди приїзду Олександра II, на перехрещенні вулиць Берест-Литовської та Кадетської шосе, на тогочасній межі міських земель, що до неї місто фактично ще далеко не доходило. Брама простояла до 1880 року, коли через вентхість її було розібрано («Воспоминанія Н. Д. Богатинова», Рус. Архивъ 1899 р. стор. 431; Сементовскій—«Київъ»; вид. 6, 1881 р. стор. 116). Років 40 згодом, коли брами давно вже не було, цю місцевість продовжували називати «коло Триумфальної Брани».

річ жвавої торгівлі серед людности місцевої та приїжджої (контракти, проща). 70 роки це час розквіту Київської видової фотографії. Навіть фірми, засновані за 60-х років, як наприклад Мезер, Кордиш, Пастернак, лише цього часу розгортають свою роботу в цій галузі.

Фотографи навперейми виготовляють та випускають Київські види. Спочатку з'явилися на продаж знімки-мініатюри (візитний формат), як легші що-до знімання та поцінніші для людности, а потім вже й великих розмірів, найрізноманітніших форматів. Фотографи видають цілі серії знімків, наліплюючи їх в альбоми або оправляючи в особливі обкладинки. Найбільші багато оздоблені альбоми виготовлялося за окремими замовленнями, для підношень, з нагоди урочистостей, то-що.

Продаж знімків провадився у самих фотографів та по книгарнях (наприклад Завадського, Кордеса, Ідзиковського, Федорова, то-що). Одного часу їх було продавано на Хрещатику з відкритих лотків¹⁾. Жваво торгували ними на контрактах; на багатьох знімках знаходимо рукою зроблені відмітки: Київські контракти такого то року.

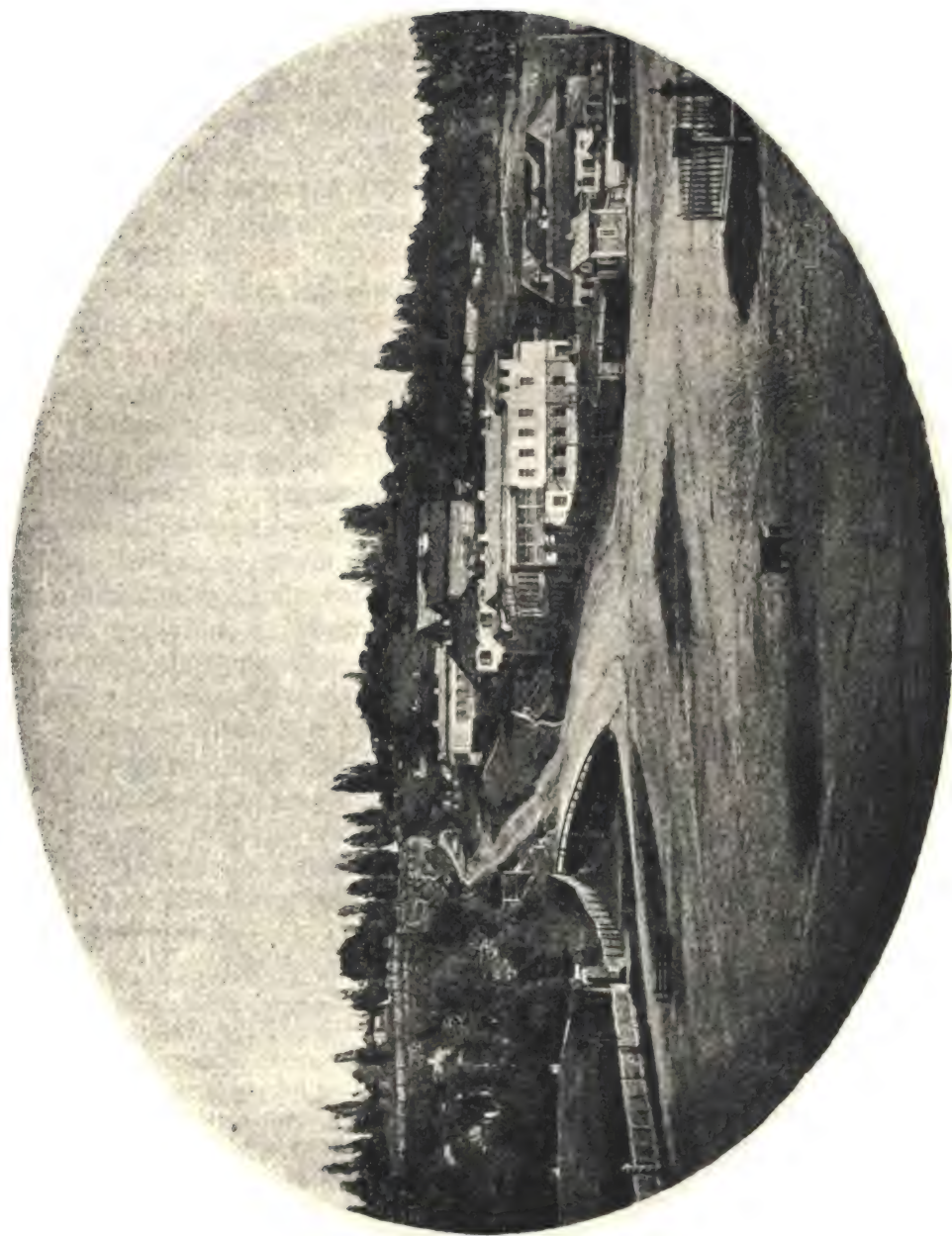
Комерційний інтерес фотографів сприяв розмноженню і широкому розповсюдженню Київських знімків і тим самим допоміг їм зберегтися та дійти до нас; але він-же не вигідно відбився на їхнім змісті. Пристосовуючися до смаку масового покупця, фотографи занадто багато знімали так звані «святыни и достопримѣчательности». Ці «святыни и достопримѣчательности» дійшли до нас в великій кількості знімків, а між тим вони то змінювалися найменше та найрідше—хіба що в деяких деталях. Знімки з них найменше характерні для змінного обличчя міста. І все-ж не дивлячися на цю хибу, треба визнати, що давні фотографи стали в великій пригоді справі збереження для нас обличчя старого Києва. Серед окремих їхніх праць є дуже цікаві, зроблені з великим смаком та любов'ю до міста.

Найвидатніші прізвища цього часу серед фотографів-професіоналістів це Мезер, Кордиш та Пастернак.

Франц (Франсуа) де-Мезер є всіма сторонами найвидатніший та найбільший з Київських фотографів-професіоналістів так довгорічним існуванням фірми, як і кількістю та якістю Київських знімків, що залишилося по ньому. Мезер народився в м. Барановці на Волині, де його предки працювали на порцеляновій фабриці. 1852 року молодий Мезер переїхав до Києва, де його наставлено на вчителя малювання в Київськiм Інституті шляхетних панночок. 6 грудня 1865 року відкрив фотографію, 1915 року справив півстолітнього ювілея своєї фірми²⁾. Помер старим дідом 1922 р.

¹⁾ «Кіевская Старина», 1883 р., ч. 4, стор. 881.

²⁾ В Київськiм польськiм ілюстрованiм журналі. «Iutrznia Polska» 1916 року була замітка про 50-річний ювілей Мезерової фірми.

IV. Басарабка (Фонтан «Костянтин» або «Моряк») Фотографія Б. А. Захаревича у виданні Завадського
«середина 60-х рр.

Фотографія його користувалася великою популярністю й завжди її вважалося за одну з кращих в Києві. «Два покоління Киян пройшло через його ательє», каже ювілейна замітка. Мав звання фотографа університета св. Володимира. За шостидесятих років фотографія його містилася на Хрещатику в будинкові генерала Крилова (ріг Прорізної, нині ч. 28), за семидесятих років містилася в власнім Мезеровім будинку, Хрещатик ч. 41, але незабаром перейшла в будинок ч. 27 по Хрещатику, де Мезерова фірма залишається й донині.

З якого часу Мезер почав виробляти Київські знімки, встановити не можна. Є відомості, що 1869 року йому було замовлено альбома Київських видів для імператриці, тоді царівни Марії Федорівни ¹⁾. Але з тих знімків, що дійшли до нас, величезна більшість стосується вже до 70-х років і лише не багато їх можна віднести до кінця 60-х років.

Найцінніша частина його спадщини—три величезні прекрасно виконані альбоми, по всіх альбомах знімки розміром 24×32 см (Мезер взагалі кохався в великих форматах)—добре збереглися.

Найбільший та найзначніший з них є в бібліотеці ім. проф. Антоновича при УАН, це є особистий альбом Мезера. На оправі відбито надписа «Києвъ. Де-Мезеръ» (решта альбомів без імені). В цій альбомі 78 найрізноманітніших та дуже цікавих видів Києва та його околиць. Перелічити всі знімки, зрозуміло, не можна. Відзначимо лише декілька найцікавіших.

1. Вид від Ботанічного Саду зі спуску Караваївської (нині Толстого) вулиці на вокзал та суміжну частину міста.

2. Вид на Басарабку та університет з гори Круглої Університетської вулиці—пустирі перед університетом.

3. Щекавка з суміжними вулицями та базаром.

4. Старий оперовий театр з першими одноповерховими прибудованнями.

5. Прибуття до Києва першого поїзда по Києво-Балтській залізниці з паротягом «Безак» (прізвище тогочасного генерал-губернатора) 23 серпня 1868 року ²⁾.

¹⁾ «Кіевская сельско-хозяйственная и промышленная выставка». Описание выставки, составленное сотрудниками «Кіевлянина». К. 1898 р., ст. 252.

²⁾ Яскравий опис цієї події в «Кієв. Телегр.» 1868 р., ч. 101: «заносимо до літопису місцевих подій пам'яті гідний для м. Києва день 23 серпня. Цього дня відбулося заздалегідь оповіщене прибуття робітничого потяга Києво-Балтською залізницею.—Натовп зацікавленої людності всякого стану, віку та обох родів був величезний; день був теплий, на початку п'ятої години попівдні здалеку показався потяг, що йшов поволі й пишно підкотив до вокзала під звуки музики та радісні вигуки «ура». Паротяг з написом «Безак» (тогочасний Київський генерал-губернатор) було уквітчано, за ним слідували вагони з прапорами. В деяких вагонах містилися пасажери, що їх було безплатно прийнято й що вони навмисно для цього виїхали з Києва назустріч потягові. Скоро з'явився потяг, весь багатотисячний натовп неначе замер, слідкуючи очима чорну смугу, що сама рухалася, багато тут-же признавалися, що у них від сильного хвилювання спірало дихання, ніби-то чекаючи чогось надприроднього. Адміністрація залізнична дала цілковиту волю

6. Фундукліївська вулиця коло Анатомічного театру.
7. Вона-ж здолу від Хрещатика.
8. Старий будинок Державного Банку на Інститутській і стара Біржа (потім Київський земельний Банк, тепер помешкання страхкаси).
9. Мерингів сад з видом на Старий Київ¹⁾.
10. Володимирова гірка підчас липневого хресного ходу з народом та військом—цікавий Київський жанр 70-х років.
11. Біб.ковський бульвар з гори до Галицького базару з Тріумфальною Брамою в далечіні.
12. Дерев'яна українського стилю Вознесенська церква на Кудрявці (знесено її 1878—79 року); її відбиток зберіг нам лише Мезер (знімок V).
13. Хрещатик від Фундукліївської до Басарабки.
14. Шість знімків знаменитої дачі Селецького на Сирці з парком, ставами, фонтанами, квітниками, статуями, то-що. Сама дача, вже без фонтанів та статуй, збереглася аж до революції, навіть її було здавано в найми. Згоріла близько 1920 року.

Другий альбом в Лаврським музеї (з колишніх мітрополітанських покоїв) в чорній шкурятиній оправі з відбитим надписом «Виды Кіева», має збірний характер, бо вкупі з Київськими видами оправлено сторонні знімки, Київських видів 41, з них Мезерових 37, більшість тотожні з видами академічного альбому, але є декілька оригінальних Лаврських видів.

Третій альбом в моїй збірці (належав А. І. Мердерові); в ньому 30 знімків, в більшості знову тотожні академічному альбому; серед оригінальних цікаві:

1. Вид колишньої Олександрівської, нині Жовтневої лікарні, з околицями—перед будуванням нових мурованих будинків.

народові все розглядати зблизька, дозволяючи заходити в середину вагонів; незабаром зчинився великий тиск, через що довелося вступитися поліції. В вокзалі, скоро прибув потяг, високопреосвящений мітрополіт в супроводі численного духовництва, в присутності губернатора, всіх начальників та багатьох почесних осіб, відправив молебна, а потім було дано обід, як кажуть, осіб на двісті».

¹⁾ Добре знайомий Київським старожителям Мерингів сад охоплював величезну площу від к. Хрещатика (вул. Воровського) до к. Банківської (Комуністична вул.) та від Інститутської (25 жовтня) до Лютеранської (вул. Енгельса), з теплими на місці к. театру «Соловцов» (нині ім. Леніна) та з ставом на місці нинішнього сквера. Садиба ця була відома з початку XIX сторіччя і належала тоді Безбородькові («Граф Безбородко пользуется въ городѣ прекраснѣйшей усадьбой»—«Путешествіе въ Одессу и въ Кіевъ 1810 г. кн. И. М. Долгорукова», стор. 290). Згодом садиба перейшла до жандармської офіції й сад називався «жандарський». Олександр II подарував її своєму улюбленцеві Трепову, а останній продав її популярному в Києві професорові Мерингові. Меринг на початку 70-х років упорядкував її та відчинив сад для людности; з того часу під назвою «Мерингів сад» це було найулюбленіше місце для гулянок Киянам; 1894 року, вже по смерті професора Меринга сада, було знищено, садибу поділено на вулиці, а їх поволі було забудовано (К. Маркса—колишня Миколаївська, Ольгинська, Мерингівська та Нова).

У. Вознесенська церква на Кудрявці на Вознесенському перевулку (розібрана в 1878—79 рр.).
Фотографія Ф. де-Мезера початку 70-х рр.

2. Старий залізничний вокзал.

3. Хрещатик проти Фундуклівської (датовано 1875 роком).

4. Вид Печерської фортеці до її перебудовання на касарні (з амбразурами), перед фортецею що-йно розведений Маріїнський парк.

Поміж дублетів є дерев'яна Вознесенська церква, дача Селецького, то-що.

Крім цих трьох великих, відомі ще декілька альбомів та серій меншого розміру та пізнішого часу (у відділі Старого Києва, в моїй збірці, у професора Свенсона, у С. І. Бразуля).

З окремих Мезерових знімків 70-х років слід ще відмітити (в моїй збірці) дуже великий (34 × 42 см) вид з узгір'я Старокиївських гір на Андріївську церкву, дерев'яну Трьохсвятительську пожежну башту та частину Подолу. Для того часу знімок винятковий що-до своєї величини.

Мезерової спадщини налічується до декілька сотень знімків, такої кількості не залишив нам ніхто з фотографів професіоналістів.

Другий значний Київський фотограф—Йосип Кордиш. Наші біографічні відомості за нього надзвичайно обмежені. Свою фотографію в Києві він відкрив 1868 року.¹⁾ Одночасно мав фотографію й в Кам'янці на Поділлі. Мав звання фотографа університета св. Володимира, був членом південно-західного відділу географічного Товариства, що об'єднувало в середині 70-х років українські наукові кола. Здається, Кордиш був близький до цих кол і сам розпочав видавати фотографічного альбома української етнографії—«Альбомъ Малороссіи», проте це видання не розвинулося²⁾. Помер Кордиш за часів російсько-турецької війни, здається, 1878 року.

Його фотографію вважали за одну з кращих, містилася вона попереду «на Владимирской улицѣ, домъ Тамары противъ Театра», пізніш по Хрещатику в будинку Скловського (нині ч. 15). По Кордишевій смерті його фотографія перейшла до В. Загорського. Розквіт Кордишевої діяльності, як і Мезерової, стосується до середини 70-х років. Нам невідомі його знімки, що їх можна було-б напевно віднести до 60-х років. Кордишева спадщина далеко не так велика, як Мезерова, але все-таки значна. Ми маємо досить багато окремих знімків і перш за все мініатюрних Київських видів (візитного формату), що в них кохався Кордиш. В моїй збірці таких мініатюр 36 Кордишевої роботи, трохи менш у Відділі Старого Києва, більшість проте тотожних з моїми.

У відділі Старого Києва є оригінальний знімок: посередині—великий, приміром, 20 × 30 см—добре зроблений вид Золотої Брами, з боків,

¹⁾ «Календарь Юго-Западного края на 1873 г.» Борисова та Чубинського, стор. 309.

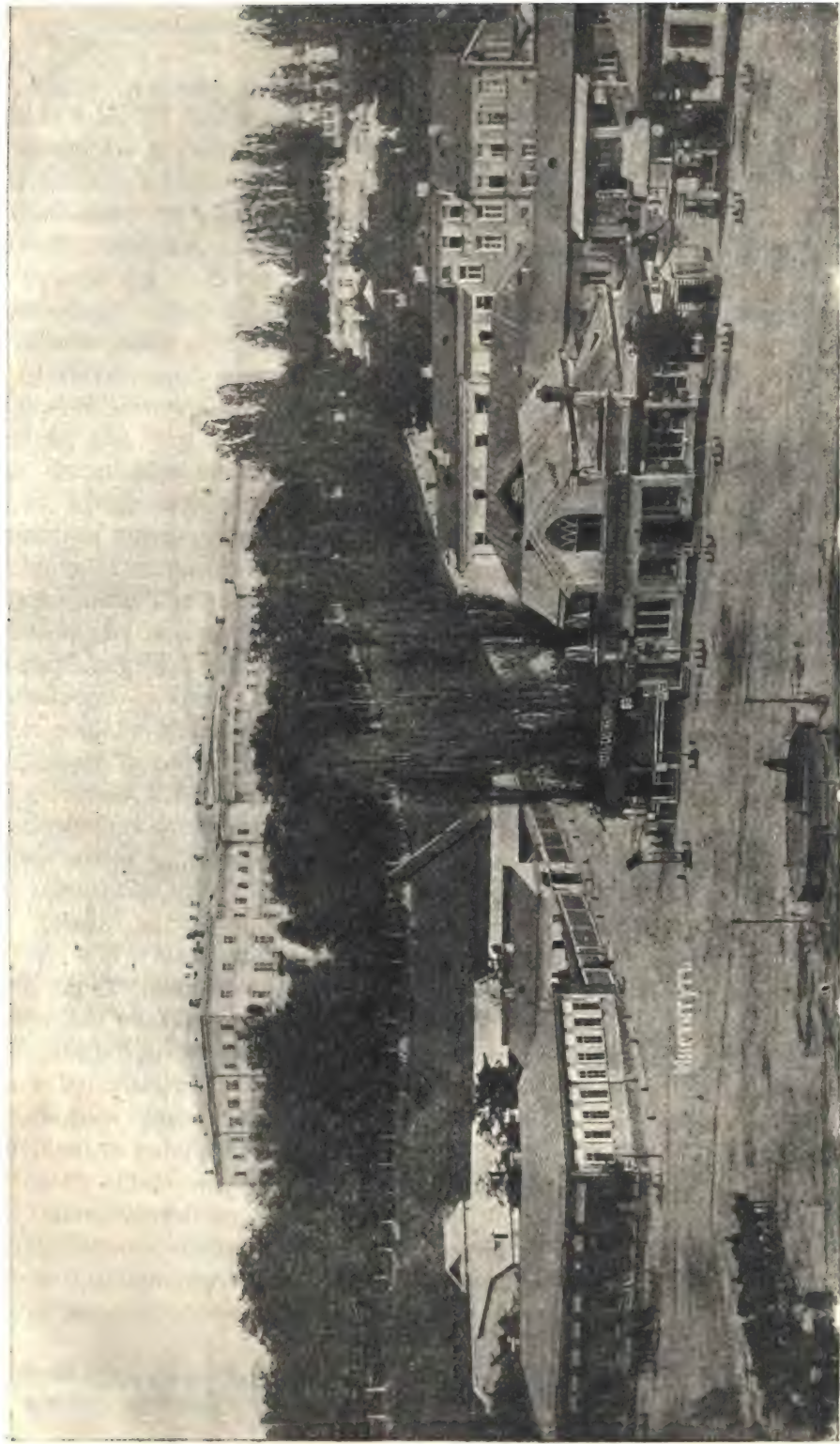
²⁾ «Сравнительно не очень уже плохой «Альбомъ Малороссіи» Кордыша отцвѣлъ, не успѣвши расцвѣсть, какъ слѣдуетъ».—О. Сластѣонъ «Кіевская Старина» 1900 р. ч. 1, стор. 31.

неначе рамка, наліплено мініятюрні Київські види. Напис на звороті цього знімка «60-е годы», зроблений рукою, на мій погляд, не відповідає дійсності.

В моїй-же збірці давніх стереоскопічних дуже модних за 70-х років, Київських видів—35 Кордишевої роботи, майже всі середини 70-х років, але трапляються й їхнього початку, серед них є дуже рідкий знімок Триумфальної Брами на Шулявці, знімки Університету та 1 гімназії з пустирями, Георгіївської церкви в старім вигляді, Володимирської вулиці та инш. З більших знімків слід відзначити в моїй збірці: доброго знімка (12 × 20 см) Фундукліївської вулиці від театру з видом Лютеранської гори, вид в великім масштабі Інституту та Хрещатицької площі (14 × 20 см),— (див. знімок VI), великого знімка Золотої Брами (18 × 24).

Окремі Київські види були й в складі Кордишевського «Альбома Малороссії»; повністю випусків цього альбому ми не зустрічали. Здається, це були серії окремих невеличких (10 × 13 см) знімків, наліплених на бланки «кабінетного формату» з друкованим штампом «Альбомъ Малороссіи. I. Кордышъ, Кієвъ № (такий то)». В моїй збірці є три такі знімки: Софіївський собор—ч. 46, Золота Брама—ч. 35, церква св. Андрія без номера, всі мало цікаві. Кабінетного формату Кордишеві знімки без штампу «Альбомъ Малороссіи» можна зустрінути частенько. Відомі лише два Кордишеві альбоми. Один великого формату, розкішно оздоблений (шкурятяна оправа з золотим відбитком), безумовно замовлений, з 35 знімками, розміром 20 × 25 см, добре зберігся, переховується в Відділі Старого Києва. Більшість знімків з Кордишевим автографом червоним атраментом—«Кієвъ Кордышъ» (Кордишеві автографи на знімках частенькі). В цім альбомі добрі знімки: 1) старого вокзалу, 2) старого театру, 3) старого Державного Банку, 4) вид на Кожум'яки та Глибочицю, 5) «Новое Строение» з університетом, 6) Басарабка з гори, 7) Хрещатицька площа й Інститут; 8) вид Хрещатика від Басарабки, 9) вид на Олександрівську вулицю з кол. Царської площі та 10) вид на Хрещатик від «Мінеральних вод»—на першім плані ампірний будинок та фонтан з написом на дошці «И в а н ь»¹⁾ (див. знімок VII).

¹⁾ Крім відомого фонтана «Самсона» або «Лева» на Подолі в Києві ще були фонтани «Фундуклеевскій» або «Иванъ» на к. Царській площі (збудовано 1843 року, на пошану Київського губернатора Івана Фундуклея), «Уродъ» на Хрещатицькій площі (на місці будинку Окрвиконкому) на пошану Київського генерал-губернатора Бібікова, що був однорукий, тоб-то «урод»; за иншою версією назвисько «урод» було через те, що фонтан не мав змоги підкидати воду поверх декількох вершків (Сементовскій, «Кієвъ», вид. 5, 1876 року, стор. 126), «Моряк» на Басарабці (на чию пошану?); на друкованім плані губ. землеміра М. П. Ярового 1855 року фонтана цього названо «Константин» (Суто-народні назвиська фонтанів незабаром придбали офіційне визнання—в ч. 78 «Кієвск. Телег.», 1866 року — оголошення Київської міської Думи про призначення торгів з переторжкою на виправлення трьох фонтанів під назвами «Иванъ», «Уродъ» та «Моряк»).

УІ. Хрещатицький майдан та Інститутська вулиця. Фотографія О. Кордиша початку 70-х рр.

Другого альбома зробив Кордиш за замовленням Старої Української Громади в Києві, щоб піднести його М. П. Драгоманову, коли він виїздив за кордон. На альбомі напис: «Од щирого товариства Київ, 1876 р.» З початку альбома портрети, а прикінці 20 великих Київських знімків, 18×25 см. Нині цього альбома переховується у сина небіжчика М. П.—С. М. Драгоманова. Крім цих альбомів є дві серії Кордишевих знімків: в моїй збірці в 11 знімків (19×25 см) і в Відділі ст. Києва в 8 знімків (13×20 см). Всі знімки як в Драгомановім альбомі, так і в обох цих серіях—повторення зазначеного вище музейного альбому.

Третій не менш відомий за Мезера та Кордиша фотограф, їхній сучасник,—М. Пастернак. Відомостей за нього ми маємо ще менш, ніж за Кордиша, хоч він і зійшов з кону значно пізніше, наприкінці дев'яностих років. Фотографію його було закладено 1869 року¹⁾, містилася вона попереду на Хрещатику, в будинкові відомого нам Завадського, потім на Михайлівським завулку, буд. ч. 14 і там-же у власнім будинкові ч. 44 на розі Софіївської. Останнього спомина за Пастернакову фотографію зустрічаємо в «Путеводителі по Києву» В. Д. Бублика 1897 року.

Київських знімків залишилося по ньому не менш ніж по Кордишеві. Більшість їх стосується до 70-х років та до першої половини 80-х років. Найранніші з них—початку 70-х років. Що-до якості роботи, вони взагалі гірші за Мезерові та Кордишеві знімки, хоч в окремих випадках зустрічаємо дуже добрі. Формат їхній дуже різноманітний: від візитних мініатюр (значно гірших за Кордишеві) та «кабінетних» до досить великих. Знімки збереглися так окремими примірниками, як і в альбомах, при чому ці альбоми знову найрізноманітніших розмірів та форм—в оправах, в вигляді маленьких тек з вкладеними до них знімками, розкидними стьожками, то-що.

Тоді, коли Мезерові та Кордишеві альбоми, що дійшли до нас, всі носять характер замовлених, виготовлених за особливим випадком для себе або для подарунка, Пастернакові альбоми мають характер виготовлених на продаж, тому можливо вони й є простіші та грубіші, трапляються дублети їхні. Взагалі у Пастернака комерційний бік справи брав перевагу над художнім більш за інших. Не обмежуючися продажем знімків у себе в майстерні та по книгарнях, Пастернак за 80-х років організував продаж їх на двох відкритих лотках на Хрещатику²⁾.

З Пастернакових альбомів в моїй збірці є стьожковий розкидний альбомик в 12 знімків візитного формату середини 70-х років; у С. І. Бразуля такий-же альбомик того-ж часу в 10 знімків кабінетного формату; у нього-ж є добрий великий альбом в оправі червоного оксамиту з золотим відбиттям

¹⁾ «Календарь Юго-Западного Края на 1873 г.» Борисова та Чубинського, стор 309.

²⁾ «Кіевск. Старина», 1883 г. № 4, стор. 881.

в 30 знімків (18 × 24 см) кінця 70-х років—початку 80-х років; всі знімки останнього альбому—доброї роботи й добре збереглися, що-до змісту особливо цікавих нема, також як і в обох розкидних.

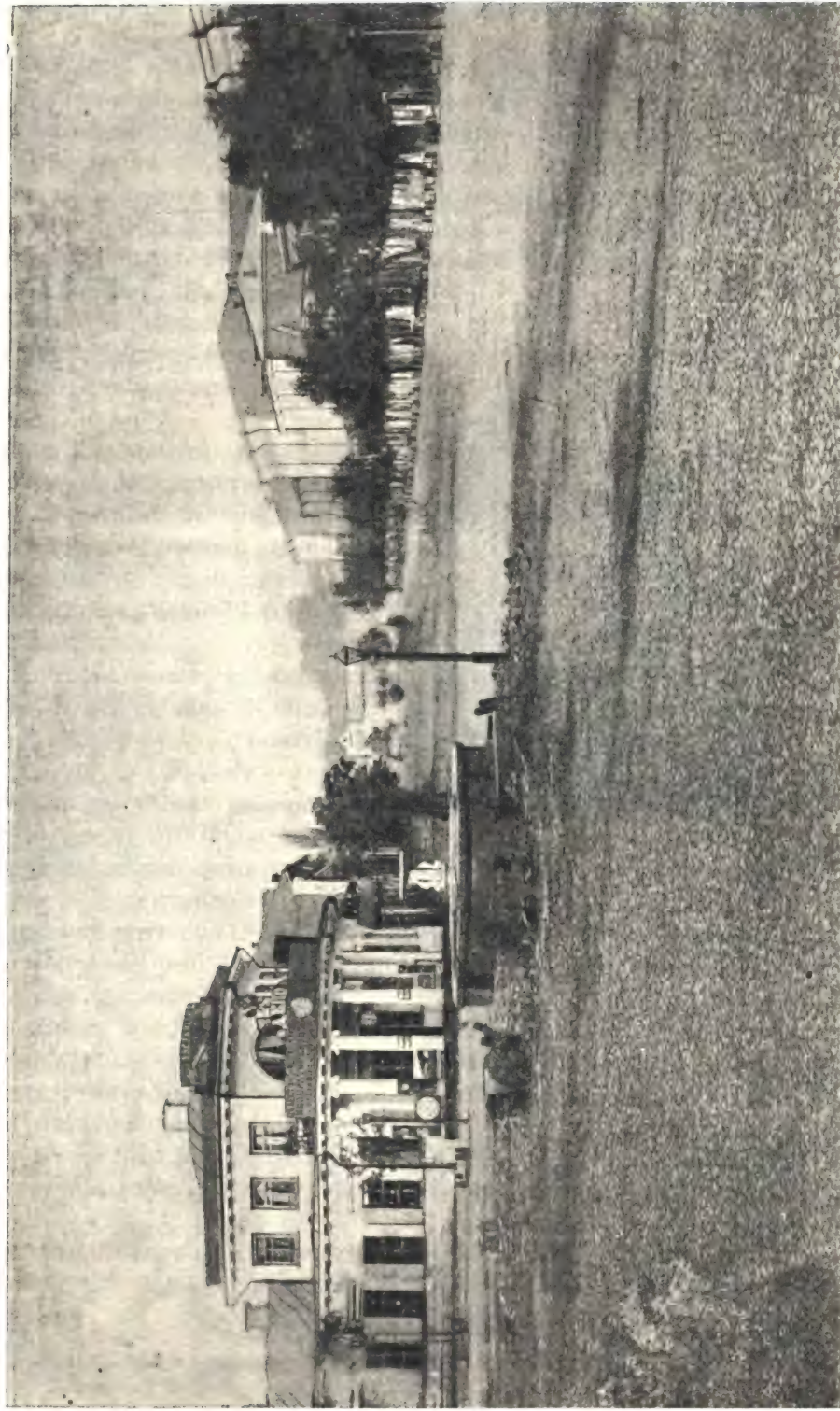
В моїй-же збірці є Пастернаків альбом—маленька тека з 30 знімками, розміром 10 × 20 см—початку 70-х років (такий-же з 29 знімками в Відділі Старого Київа). В цій альбомі цікавих знімків більше. Відзначимо: вид Хрещатицької площі з Софіївської вулиці, вид тієї-ж площі з супротивного боку; Хрещатик від Фундуклівської вулиці, Мінеральні Води; Університет з боку Ботанічного Саду (алеї великих дерев на горішній площадці зовсім немає), цікава дерев'яна альтанка над Дніпром в Палацовім саду (нині збереглася лише бетонова площадка з приступками); рідкий знімок пам'ятника Бобринському з боковими бронзовими барельєфами (їх було вкрадено першого-ж року—1872).

Закінчу свій огляд знову фотографом-аматором, не професіоналістом, але що є для нас найцінніший з них всіх. Давно вже були відомі давні й в більшості дуже цікаві знімки Київа з по-статтю на них чоловіка в сірому старовинного крою убранні та в сірому циліндрі. Спочатку ці знімки були відомі в окремих примірниках, потім 1922 року на точку у продавця килимів було придбано велику й дуже цікаву серію цих знімків (тепер вона в моїй збірці). Коли було відкрито Лаврського музею, знайдено було альбома таких-же знімків, що переховувався в Лаврі. Другий невеличкий, але надзвичайно цікавий альбом таких-же, але не тотожних знімків виявився в Відділі Ст. Київа. І кінець-кінцем я придбав третього альбома. «Хтось в сірому» фігурує майже на кожній фотографії, іноді лише з деякими варіантами що-до убрання, неначе та фабрична марка знімків, встановлюючи спільне їхнє походження. Таке походження знімків, як і сама постать в сірому, викликаючи великий інтерес, протягом довгого часу залишалися загадкові.

Постать проф. Г. О. Чугачевича на знімках Київа.

Гадали, що ці знімки є виріб Лаврської фотографії, бо на окремих знімках, відомих раніш, часто зустрічався штамп (гектографний або відбитий) «Фотографія Києво-печерской Лавры». Але коли знайшлися серія та три альбоми—всі без Лаврського штампа, ці гадки відпали. Їм суперечив «світський» характер знімків (не «святини и достопримѣтельности»), великий художній смак фотографа, зацікавленість до міста, вмільсть добирати місця, щоб знімати їх. Це все трудно було припустити в виробках скромної суто-ремісної Лаврської фотографії, що! була призначена попереду всього обслуговувати саму Лавру, її типографію та літографію.

VII. Хрещатик від Царського саду (Ампірний домок Вонсовича—після Верле. Фонтан «Іван» до його перебудови р. 1871).
Фотографія О. Кордиша початку 70-х рр.

До того-ж Лаврська фотографія існувала за тієї доби дуже недовго; заснована 1874 року, за два роки—1876 року—вона згоріла й її було закрито; поновлено її лише значно пізніше—1891 року¹⁾. А між тим багато серійних та альбомних знімків повинно віднести до початку 70-х років. Безумовно це не виріб Лаврської фотографії. Остання взагалі жодної ролі в історії Київських видових знімків не відігравала. Давні Київські знімки, що іноді траплялися з її штампом, або було передруковано з чужих негативів, або, ще певніше, Лавра їх набувала від Київських фотографів вже в готовім вигляді й лише штемпелювала своїм штампом, щоб збувати їх прочанам.

Кінець-кінцем виявити походження знімків вдалося завдяки «постаті в сірому», що в ній безумовно було пізнано Київського професора Чугаєвича. До його виробництва належать і самі знімки. Це найвидатніша величність в галузі Київської видової фотографії.

Григор Олександрович Чугаєвич народився 1822 року, скінчив Київського університета, з 1851 року — ад'юнкт Київського університету, з 1861 року — екстраординарний професор того-ж університету на кафедрі технології, 1870 року подався в відставку, досліджував фотографію та складав підручника фотографії²⁾. Чугаєвич в приватному житті був великий чудацький, оригінальний, дуже кохався та збирав різні художні речі, особливо старовинні гравюри, сам малював непогано й дуже захоплювався фотографією. Він почав працювати в цій галузі в зв'язку з своїм науковим фахом за 50-х років, коли фотографія була в Києві ще за новину³⁾. Якщо це так, то Чугаєвич був один з перших Київських фотографів. Київські види він ніби-то почав знімати з 60-х років. Це цілком припустимо, але серед його знімків, відомих нам, немає жодного, що його було-б можна цілком певно віднести до цього часу; навпаки, величезну їх певно треба датувати першою половиною 70-х років.

Чугаєвич звичайно працював разом з братом своїм, Петром Олександровичем, що в більшості відчиняв апарата, сам-же Г. О. любив позувати на

Проф. Григор Олександрович Чугаєвич.

¹⁾ Ф. Титовъ, «Путеводитель при обозрѣнні К.-П. Лавры», К., 1910, ст. 36.

²⁾ «Біографическій Словарь профессоръ университета св.Владимира». К. 1884 р. стор. 737—38. ³⁾ Повідомив його син—К. Г. Чугаєвич.

Київським фоні. Їх супровожав, несучи апарата та особливу камеру, щоб заливати пластинки, колишній університетський сторож «Василь», що його через це й увічнено на багатьох знімках разом з самим професором Чугаєвичем (постать в москальськiм кепі та в уніформі, див. на знімку Х). Найпізніші Чугаєвичеві знімки стосуються до 80-х років. Помер він старим дідом, і поховано його на Шулявськiм кладовищі.

Один з перших Київських фотографів фахівців, Чугаєвич безумовно не був професіоналістом. Але знімки його було дуже розповсюджено, а тому вони дійшли до нас у великій кількості. Я згадував вже за велику серію та три альбоми. Частенько ми зустрічаємо й окремі знімки, іноді, як сказано, з Лаврським штампом, мабуть Чугаєвич виготовляв їх за її замовленням. Пізніше Чугаєвич працював разом з професором Бецем, роблячи знімки для першої Київської фототипії, що останній і влаштував. Коли потім Бецеву фототипію придбав Кульженко (1886 року), у Чугаєвича залишився зв'язок і з останнім. Перші Кульженкові фототипічні Київські відбитки зроблено з Чугаєвичевих фотографій. Більшість Чугаєвичевих знімків доброї роботи, надзвичайно виразні й чудово збереглися; що-до змісту вони майже всі дуже цінні та цікаві, бо Чугаєвич не мав хибних фотографів професіоналістів—трафаретности. Він знімав Київ з найрізноманітніших позицій, вибираючися в такі місця, що за їх професіоналісти ніколи-б і не подумали. Як це вже відзначено, в своїх знімках він виявляв багато смаку та дійсного зацікавлення до міста. Лише завдяки йому збереглося багато таких куточків, перспектив та панорам старого Києва, що без нього-б щезли без сліду. Чугаєвичева спадщина є для нас найцікавіша та найцінніша; що-до цього, то Чугаєвичеві дійсно слід відвести перше місце.

Цікавих знімків у Чугаєвича так забагато, що немає змоги їх всіх відзначити.

В моїй серії—31 знімок першої половини 70-х років, розміром більшість 16 × 22 см, але є й менші.

Відзначимо:

1. Знаменита панорама Києва тієї доби—вид з узгір'я Щекавики, через Кожум'яки на Старий Київ (Київський акропіль).

2. Десятинна церква з хаткою коло неї.

3. Вид з Михайлівської дзвіниці на бік Трьохсвятительської вулиці.

4. Вид з Інститутської вулиці на Хрещатицьку площу з базаром та на Старо-Київську частину міста.

5. Вид на ту-ж площу з Софіївської вулиці. На площі великоднева народня гулянка—гойдалки, каруселі, балагани, то-що—найцінніший жанровий малюнок старого Києва.

6. Георгіївська церква до перебудування (без дзвіниці) (див. знімок VIII).

7. Винятково рідкий та цінний прекрасний знімок старої дерев'яної

VIII. Георгієвська церква (первісний вид до перебудови 1884 р.). Фотографія проф. Г. О. Чугасевича початку 70-х рр.

1X. Ріг В. Житомирської та В. Володимирської. Церква Івана Злагоушта (збудована р. 1768, розібраца р. 1874). Фотографія проф. Г. О. Чугаєвича початку 70-х рр.

українського стилю церкви Івана Золотовушого, що містилася на розі-Володимирської та Велико-Житомирської (нині Горовиця) вулиць (збудовано її 1768, а знесено 1874 року); крім цієї фотографії, відомий лише один знімок цієї церкви—в кол. церковно-археологічному музеї при к. Київській Духовній Академії, тепер він повинен бути в Лаврському музеї, але цей останній знімок значно слабший¹⁾ (див. знімок IX).

8. Два прекрасні знімки Щекавицької церкви та цвинтаря з надгробками, що тепер вже в значній частині щезли.

Чугаєвичів альбом в моїй збірці (в зеленій плюшевій оправі з золотим обрізом) має 32 знімки 16 × 22 см і 16 знімків 11 × 16 см — першої половини 70-х років. З великих знімків 10—тотожні з знімками моєї-ж серії, решта оригінали.

1. Вид фонтана Самсона з точком та старовинним, тепер знесеним мурованим будинком.

2. Георгіївська церква до перебудування (варіант).

3. Вид університету з Ботанічного саду.

4. Прекрасний знімок Золотої Брами (див. знімок X).

5. Бульварно-Кудрявська (нині Нероновича) вулиця від Галицького Базару.

6. Горішня частина Лютеранської вулиці.

7. Старий оперовий театр в первісній вигляді.

З окремих знімків в моїй збірці: 1. Рідкий знімок Хрещатицького базару в бік Костьольної вулиці. 2. Мурована Стрітенська церква до перебудування (без дзвіниці). 3. Десятинна церква з двома старими хатами (раніший знімок). 4. Панорама з Софіївської дзвіниці в бік Хрещатика (Хрещатицька площа, будинок Шевченка на Козинці, частина Мерингового саду, то-що). 5. Старовинна 40-х років дерев'яна альтанка в Царському саду над кручею (через ветхість її знесено бурєю 9 травня 1882 року). 6. Сінна площа на Старім Києві, дерев'яних крамниць ще нема, самі вози з сіном, старий вид Стрітенської церкви. Всі знімки є не пізніші за початок 70-х років.

Лаврський Чугаєвичів альбом в шкурятяній з малиновим оксамитом оправі, з металевою обробкою, має 62 знімки, розміром 16 × 22 см. Здається, це є підношення Київському мітрополітові, що в його покоях він і переховувався. 1873 року в Києві святковано було 50-річного ювілея мітрополіта Арсенія, можливо альбом є одне з підношень цього ювілею, й тому його можна датувати певно 1873 р. Половина знімків цього альбому є тотожні зі знімками мого альбому та серій, але є досить і нових варіантів, особливо цікавих серед них немає. Відзначимо лише декілька дуже добрих видів

¹⁾ За цю церкву цікава стаття Ф. Л. Ернста в «Збірнику секції мистецтва», К. 1921 р. стор. 75—79, з репродукцією музейної фотографії.

Подолу. В цьому-ж альбомі найкращі та найхарактерніші знімки самого Чугаєвича.

Дуже багатий на цінні знімки Чугаєвичів альбом у Відділі Старого Києва. В ньому є 36 видів, розміром 13×18 см; альбомова обробка значно скромніша, розмір менший, навіть робота знімків трохи гірша. Очевидячки цього альбому не призначалося для підношення; можливо це був особистий Чугаєвичів альбом, де він містив знімки, що він їх вважав за невдалі або за нецікаві для сторонніх і тому в більшості не повторював їх по інших альбомах. Але тим цікавіший альбом для нас. Більшість знімків має підписи олівцем з такими точними вказівками місць, що це міг зробити лише сам фотограф (наприклад, «видъ на Институтъ благ. Дѣвиць изъ гостинницы Россія»). Небагато з знімків цього альбому тотожні з моїми або з Лаврськими, більшість оригінали; з них відзначимо:

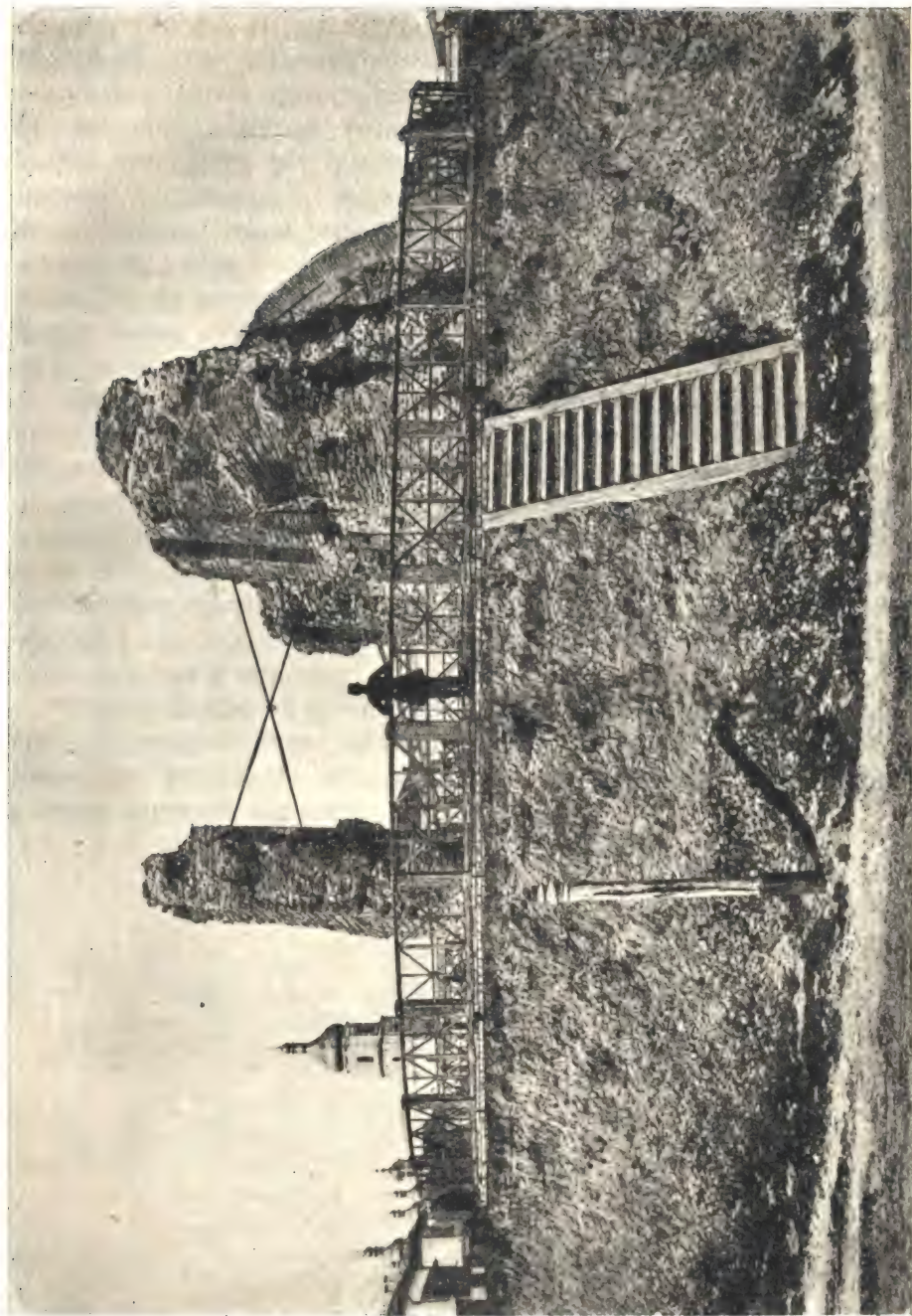
1. В. Житомирська вулиця від Урядових Місць.
2. Вид Канави з Іларіонівського спуску—горішній та долішній Вали, дійсно ще незасипана канава, дерев'яна церква Введення.
3. Хрещатицька площа з Інститутської гори (варіант).
4. Вид з Лютеранської вулиці (нижче за Сулиму) на Старокиївську частину міста, дерев'яна пожежна башта, сад від Музичного завулка, вдовж теперішньої Пушкінської.
5. Вид Лютеранської улиці (вище за Сулиму), Сулімів будинок до перебудовання з гарною колонадою.
6. Три Подільські панорами—по всіх стара Ратуша (Сухотів будинок) з колонами, міським гербом, то-що.

Цей альбом старіший за інші, мабуть самого початку 70-х років, а можливо кінця 60-х років.

Поміж найстаріших Київських фотографів звичайно згадують ще за двох: В. Висоцького та В. Загорського. Висоцький заснував свою фотографію 1873 року, але став працювати над видами лише за 80-х років, та й то в невеликих розмірах. В. Загорський, Кордишів наступник, по смерті останнього випускав Київські види під своєю фірмою з Кордишевих негативів; самостійних знімків Загорського дуже замало, й всі вони незначні своїм змістом.

З кінцем 70-х років кінчається й перший період розквіту Київської видової фотографії. Фотографічне мистецтво продовжує зростати та технічно вдосконалюватися, але Київські видові знімання з 80-х років починають підупадати.

З тогочасовою фотографією починає конкурувати фототипія та її наступні відміни (цинкографія, то-що). Хоч в основі фототипічної репродукції лежать фотографічні знімки, але розповсюджують не їх, а фототипічні витиски. Фундатор першої Київської фототипії, професор університету Бец Київських видів не видавав. Але з переходом його фототипії

Х. Золоті Ворота. Фотографія проф. Г. Чугаєвича початку 70-х рр.

до С. В. Кульженка (1886 року) останній зараз-же звернув свою увагу на них. Книжку «Київ теперь и прежде», що її він видав 1888 року, вже дуже густо ілюстровано Київськими фототипіями. До цього-ж часу стосуються перші фототипічні альбоми з Київськими видами, що він їх випустив¹⁾. Що-до точности та виразности, фототипічні витиски значно уступають фотографічним відбиткам, але, як спосіб репродукції масовий та дешевший, фототипія швидко витісняє з ринку фотографічні Київські види. Як фотографія наприкінці 60-х років витіснила з ринку та убила літографію й гравюру з Київськими видами, так за 80-х років її саму поступово витісняє фототипія зо всіма своїми відмінами. Цей процес пішов особливо швидко, коли з'явилися наприкінці 90-х років дешеві та численні фототипічні видові листівки.

Незалежно від цього, через саме вдосконалення та через приступнішість фотографії (винайдення сухих пластинок, портативних та дешевих апаратів) з'являються й швидко поширюються аматорські знімки. У великій більшості вони кепської техніки, дрібного розміру, випадкового характеру, а проте вони підривають роботу фотографів-професіоналістів. Професіоналісти не знаходять збуту своїм знімкам і потроху кидають працювати над видовою фотографією. Винятки звичайно бувають, але це лише рідкі та обмежені випадки знімків за окремими замовленнями; з продажу знімки професіоналістів зникають.

Значно пізніше—з організацією наукових систематичних здіймань міста—фотографічні види набувають новий інтерес та значення. Але огляд Київських фотографій пізнішого часу (починаючи з 80-х років) має скласти окремого нарису²⁾.

¹⁾ Фактично керував цією новою тоді в Києві справою В. С. Кульженко.

²⁾ За деякі цінні вказівки приношу щирю подяку В. І. Щербині, В. М. Базілевичу й В. С. Кульженкові.

Проф. ОЛЕКСАНДЕР ПОПОВ.

(Київ).

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МАНУФАКТУРНОЇ ТОРГІВЛІ.

Публікація, позначена наведеним заголовком, є антиципація висновків з дослідів, що перебуває в стадії оброблення матеріялів.

Відомо, що Україна не має своєї текстильної промисловости й примушена задовольняти відповідні споживчі потреби майже виключно імпортом.

В економічній літературі було висловлене положення (поки що науково не обгрунтоване), що Україна вивозила всі свої хлібні лишки на те, щоб мати змогу одягнутися; тоб-то за певний період грошова цінність нашого експортованого хліба дорівнює сумарній цінності мануфактурних товарів, що за той самий час довезено на Україну ¹⁾.

¹⁾ Коли буде скінчене наше дослідження мануфактурної промисловости, повстане змога дати на це питання остаточну відповідь. Проте й тепер, користуючися працею автора цих рядків «Хлібна торгівля України (Передвоєнна криза українського хлібного експорту)», нашими останніми підрахунками й деякими додатковими джерелами, можна зробити попередній висновок: грошова цінність всієї маси експортованого хліба з етнічних меж України, виходячи з цін в українських портах, виносила в 1913 році близько 309 мільйонів карб.; до цієї суми цінність імпортованої (після поправки на вивіз) мануфактури—233 міл. карб.—становить приблизно 75%. Якщо виходити з унутрішніх осінніх хлібних цін, вартість хлібного експорту позначиться числом 250 міл. карбованців, і згаданий відсоток піднесеться до 93.

Лише в тому разі, коли не робити поправки на вивезену з України мануфактуру (вовна з Дунаєвецького району, то-що) і виходити з унутрішніх хлібних цін, грошове означення мануфактурного імпорту і хлібного експорту (з поправкою на довіз) визначається приблизно тим самим абсолютним числом — відношення становитиме 100%. Але таке порівняння треба визнати за методологічно неправдиве.

Знову иншим відсотком — звичайно нижчим — означаться числові відношення між експортованим хлібом та імпортованою мануфактурою, якщо виходити з лондонських (або амстердамських) цін на українське збіжжя з відповідною поправкою на фрахт.

Всі ці попередні підрахунки — що за їх точність автор не бере на себе цілковитої відповідальности — стосуються до 1913 року.

Ясно, що наявність таких відношень — колосальна грошова вартість текстильної маси, що нам доводиться привозити до себе з інших країв — повинна до питання нашого мануфактурного імпорту притягти максимальну увагу дослідників і викликати велике заінтересовання ширшої української економічної думки.

Необхідно точно вияснити — і неодмінно в історичному аспекті: які саме виробничі райони та в якому розмірі постачали й постачають нам текстильні товари; в якому напрямкові й через що відбувалися відповідні зміни та які намітилися тут тенденції; як впливала загальна економічна ситуація на мануфактурну торгівлю; які саме розподільчі пункти на Україні були і є головними ринками мануфактури й т. и. — ціла низка питань, що творять разом складний комплекс української торговельно-мануфактурної проблеми.

Наш дослід торкається передвоєнного часу, коли формувалися й остаточно зформувалися стосунки, що їх далі зруйнувала війна та революція.

Наступні сторінки подають статистично-економічну аналізу цифрового матеріялу, що збудована майже виключно на первісних джерелах («Сводная статистика перевозок», таблиці «Статистических ежегодников», то-що) — погодження з іншими дослідницькими спробами, з матеріялом статтейним тут не переведено.

Україна була мануфактурним ринком для краму, що походив з таких виробничих районів: 1) Московський (губернії Московська, Володимирська, Костромська); 2) Лодзинський (Петроковська губернія в Царстві Польському), 3) берег Фінської затоки (Петербург, Рига, острів Даго); 4) Бондарсько-Розказівський (Симбірська суконна група); 5) Саратівський сарпінковий район; 6) Західня Європа.

Лише перші два продукційні осередки мали для України велике значіння, подаючи разом близько 90% українського довізного мануфактурного та ткацького краму, тому на них і скупчимо насамперед свою увагу (зокрема закордонної мануфактури діставала Україна менше ніж $\frac{1}{2}$ % всього її споживання).

Про саму продукційну спроможність кожного району скажемо лише кілька слів. Московський район технічно дужчий від Лодзинського в 4 (на початку XX віку), а далі — перед війною — в $3\frac{1}{2}$ рази: перший продукує річно більш як 30 міл. пудів виробів, другий — близько 9 міл. пуд. В Московському виробничому осередкові рішуче переважає продукція бавовняна (90% від усієї), в Лодзинському такої переваги немає, і зокрема вовняне виробництво Лодзи в два рази дужче за Московське (3,7 та 1,8 міл. пудів), при чому ця перевага виявляє тенденцію збільшуватися.

Для нас, споживачів, має значіння той факт, що з Московського району вивозиться лише приблизно 50% його продукції — другу половину

споживалося в самому виробничому районі, а з Привислянського — 75% — 80%: середо-районове споживання тут складало 20 — 25% продукції.

Звертаємося до мануфактурного імпорту на Україну.

Річна абсолютна цифра загального довозу на Україну текстильних товарів складає перед 1914 роком близько 6 мільйонів пудів. На продукцію двох головних районів припадає близько 5,3 мільйона.

Заховуючи досить сталі взаємини між головними постачальниками, імпорт мануфактури на Україну в ХХ віці росте рівнобіжно й вельми сильно. За десять років зростання це позначається майже 90 відсотками. Основні цифри (на тисячі пудів) такі:

Імпорт на Україну.	в 1900 р.	в 1911 р.	1913 р.
З Привисл. району	1140	2160	1991
З Московськ. району	1718	3226	3268

Порівняльний вплив Привислянського та Московського районів характеризують такі коефіцієнти: перший (Привислянський) район подає близько 35% усього імпорту на Україну, другий — 53 — 55%; або Московський район за своїм впливом на українському мануфактурному ринкові становить 150% що-до Лодзинського. Наводимо відповідні цифри на 1913 рік.

Мануф. торгівля в 1913 р.	Весь імпорт на Україну	В т о м у ч и с л і			
		З Привисл. району	З Москов- ськ. району	З инш. імперськ. районів	З-за кордону
На тисячі пудів . .	5776	1991	3268	505	12
На відсотки	100	34,5	56,6	8,7	0,2
Примітка	Менше ніж у 1911 р.	Менше ніж у 1911 р.	Більше ніж у 1911 р.	Менше ніж у 1911 р.	Менше ніж у 1911 р.

Знаючи всю текстильну продукцію кожного району (весь експорт), далі експорт кожного району поза його межі й нарешті експорт власне на Україну, маємо можливість розглянути відповідні відносні величини для двох районів за кілька років. Тут не має змоги спинятися на методах обчислення — одразу фіксуємо загальні висновки: текстильна продукція (весь експорт) Московського району, як ми вже зазначили, майже в чотири рази переважає продукцію Привислянського; експортом поза межі свого району Московський у 2½ рази дужчий від Привислянського і, нарешті, що-до постачання мануфактурних товарів Україні, Московський виробничий осередок переважає Лодзинський лише на 50%.

Можемо врешті сформулювати становище так: вельми значна перевага абсолютного розміру Московського текстильно-виробничого осередку над

польським дуже помітно втрачає свою силу, своє значіння що-до українського ринку, знижуючи для України коефіцієнт мануфактурної переваги Москви з 300 до 50 відсотків.

Це звичайно стоїть у безпосереднім звязку з тим, що Московський район віддає Україні менше від десятої частини своєї мануфактури, тоді як Привислянський більше від п'ятої.

Тоб-то розглядаючи ці взаємини, так-би мовити, в аспекті самих продуцентів, можемо зафіксувати таке: Україна для Польського продукційного району має значіння більше як у два рази серйозне ніж для Московського.

Подаємо для ілюстрації відповідні цифри за 1912 і 1913 роки на мільйони пудів.

	Московський район		Привислянський район	
	1913 р.	1912 р.	1913 р.	1912 р.
Вся продукція району .	35,16	32,94	9,41	8,78
Довіз на Україну з району	3,27	2,74	1,99	1,79
Відсоток другого до першого	9,3%	8,3%	21,2%	20,4%

Цікаво далі порівняти знову сумарну продукцію наших виробничих осередків з тою їх частиною, що реалізується на Україні, тоб-то із значінням відповідних товарів для України по окремих галузях текстильної промисловости.

Беручи відношення абсолютних цифр (запозичаємо їх з наших таблиць, що тут, звичайно, не друкуються), маємо такі показні дроби зокрема для 1913 року:

	Відношення Привислянської до Московської	
	Всієї продукції в цілому	Значіння цієї продукції для України
Всієї текстильної	1/3,7	1/1,6
Зокрема баровняної . . .	1/6,6	1/2,5
» вовняної	2/1	3,9/1
» льняної	1/4,9	1/4,7

Тут знову впадають в око подібні взаємини: український ринок зменшує перевагу Московського району й разом з цим збільшує перевагу При-

вислянського: якщо московська продукція бавовняних товарів переважає продукцію Привислянського мало не в сім разів, то коефіцієнт цієї переваги для України падає до двох з половиною. Привислянський район у два рази більше од Московського виробляє вовняних продуктів, а Україна споживає польської вовни майже в 4 рази більше від московської, і лише що-до льону (що його питома вага в загальній текстильній продукції міряється з наближенням тільки п'ятьма відсотками) зазначена закономірність втрачає свою виразність.

Далі ми маємо розглянути головні мануфактурні ринки самої України. Найвидатнішу роль відігравали тут Харків, Київ, Одеса й Бердичів: з усієї доведеної в 1913 році текстильної маси 3625 тисяч пудів — тоб-то 62,8% припадало власне на ці чотири міста; чотири міста — граючи, звичайно, роль не лише споживчих, а перш за все розподільчих центрів — вибирають у себе більш як $\frac{3}{5}$ усього мануфактурного довозу на Україну. Без Бердичева три головних міста охоплюють 55 — 57% імпорту; сам Харків забирає коло третини його, Київ, 11 — 12%.

Спинившись на значінні кожного ринку зокрема, киньмо оком на історію цих взаємин.

В кінці XIX в. Харків як ринок мануфактурних товарів переважав Київ більш як у чотири рази (відповідні абсолютні річні цифри на тис. пудів—1102 і 255), Одеса переважала Київ у два рази (523 тис. пуд.), а Бердичів стояв на рівні з Києвом (253 т. п.). Інтенсивність зростання текстильної торгівлі зазначених ринків різна: Харківська довізна мануфактурна торгівля за ці 20 років виросла трохи більш як на 50% (1102 — 1755 тис. пуд.), а київська збільшилась у два рази з половиною (255—630 тис. пуд.). Зростання Одеси й Бердичева дуже хистке й нерівне; в усякім разі воно менше, ніж харківське. В наслідок різної інтенсивности зазначеного зростання маємо інші відношення: Харків після 1910 року переважає Київ уже не в 4,3 рази, а лише в 2,8 ¹⁾, Одеса, що була в два рази дужча за Київ, тепер відстає від нього й нарешті Бердичів, що в кінці XIX в. дорівнював Києву, перед війною не виносить і половини значіння останнього.

Вияснення історичної ролі згаданих міст доцільно звязати з питанням про вплив основних продукційних районів — Московського й Лодзинського — на згадані окремі середо-українські мануфактурні ринки. Але на жаль тут ми не можемо торкатися порушеного питання знову в історичному аспекті: це примусило-б нас розглядати кризу польської текстильної промисловости 1912 року, що являє собою такий прекрасний об'єкт для дослідження шляхів промислового розвитку в умовах капіталістичного господарювання. Фіксуємо тим часом лише статус передвоєнного моменту.

¹⁾ В 1914-му році в 2,5 рази.

Харків являє собою ринок переважно московської мануфактури — остання тут переважає лодзинську більш як у 4 рази. Поруч з тим Київ є значною мірою нейтральний що-до двох виробничих районів, проте, все-ж таки з деякою, досить правда мінливою, перевагою Московського. В такому-ж становищі перебуває й Одеса. Нагадуємо, що питома вага обох основних продукційних осередків разом — у відношенню до всього довозу — в усіх згаданих ринках весь час росла невхильно.

Які врешті висновки можна-б було зробити з зазначених торговельних стосунків, пристосовуючи їх до сучасного становища?

Впадає в око оцей, сказати-б так, більш інтенсивний передвоєнний зв'язок українського ринка з Лодзинським текстильним районом, аніж з Московським: для Польщі Україна, як це побіжно згадувалося, була виключним, головнішим зовнішнім мануфактурним ринком, де розмішувалося більш як 20% її продукції, тимчасом як московської мануфактури Україна вбирала менш як 10%. Звідси стає ясно, яку колосальну шкоду зазнала Польща, втративши нині український ринок збуту.

Той самий факт в аспекті українського народного господарства набуває, само собою, розуміється, иншого освітлення.

Розрив між українським ринком і Лодзинським виробничим районом не міг не відбитися в той чи инший спосіб і на економіці України. І врешті сучасний вияв загальної ненормальности дотеперішнього становища є перманентна дефіцитність українського мануфактурного ринку.

І дуже до речі буде навести міркування офіційного російського видання передвоєнних років «Торговля и промышленность Европейской России». Торкаючися географії російської торгівлі й промисловости, офіціоз каже: «На скупчення торговельно-промислового життя Европейської Росії найдужче впливають історико-культурні (протилежно до природніх, О. П.) умови і розподіл штучних комунікаційних шляхів, переважно залізниць та ґрунтових».

Тут виразно виявлено розуміння того факту, що власне моменти соціально-політичні — моменти свідомої економічної політики російської буржуазії привели до того, що Україна не мала можливости власними силами задовольняти одну з основних потреб свого населення.

Чи треба нагадувати, що Україна має не менш об'єктивних даних для організації текстильної промисловости, аніж инші країни, що на їхній території скупчені сучасні мануфактурні осередки, має не менше даних і що-до палива, і що-до віддалення від баз сировини.

І тепер розрив між українським споживачем і польським виробничим осередком, зв'язаний з неминучим дефіцитом текстильних товарів на Україні, знову нагадує про одну з найактуальніших проблем українського народного господарства.

ЛЕОНИД ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ.

(Київ).

КИЇВЩИНА ТА КИЇВ У ПРАЦЯХ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО ¹⁾.

Стосунки М. С. Грушевського до Київщини й Київа, незалежно від історичного й сучасного значення останнього взагалі,—ні в якому разі не хвилеві й не випадкові. Предків своїх, наприклад, він уважає за народженців Київщини; батько його виховувався в київських школах і був якийсь час за вчителя київської таки середньої школи; нарешті, й сам М. С-ич трьома важливими для нього добами життя міцно зв'язаний з Київом.

За першої доби перебування тут він здобув університетську освіту й розпочав потім свою наукову діяльність, готуючись на магістра, виступаючи вперше з спеціальними доповідями й друкуючись у місцевих виданнях («Университетские Известия», «Архив Юго-Западной России», «Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца» та «Киевская Старина»). Після досить довгої небутності тут, в авреолі заслуженої вже слави, М. С. Грушевський з'являється знову, вже вдруге, в Київі, де, до речі, існувала тоді вже школа імени його небіжчика батька, а трохи пізніше збудовано було на загально-родинні кошти незацілілий уже тепер, показних розмірів дім. М. С-ич відразу тоді почав виступати як організатор, тямущий і енергійний керівник «Українського Наукового Товариства в Київі» й «Записок», що воно видавало, «Українського Наукового Збірника», «Українського Етнографічного Збірника», «України», «Літературно-Наукового Вістника» й т. и., як співробітник інших (окрім тих, що він реда-

¹⁾ За матеріал при складанні цього нарису (окрім, звичайно, знайомости авторової з об'єктами безпосереднього розгляду) правила: 1) «Реєстр наукових і літературних праць проф. Михайла Грушевського» Ів. Єм. Левицького («Науковий Збірник, присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині 1894 — 1904», у Львові, 1906), а також рукописні картки (в первісному, від бажаної повности далекому їх стані) для бібліографічного покажчика в підготовленому [до друку ювілейному збірнику 1928 року; 2) обидві «Автобіографії» (1906 й 1926 рр.) М. С. Грушевського та 3) занотовані в своєму місці далі різні друковані оцінки так відповідних окремих цього ученого праць, як і цілої його діяльності у виданнях, що вийшли окремими книжками, в журнальних статтях і в газетних замітках мовами українською, російською та іншими.

гував особисто) місцевих періодичних органів (напр., «Село» або навіть «Киевские Отклики»), доповідач наукових повідомлень (і, певна річ, як автор низки праць так науково-дослідчого, як і педагогічного, публіцистичного або суто-літературного, белетристичного змісту. Відома також і велико-впливова громадсько-політична діяльність його, як голови Української Центральної Ради. Нарешті, з того часу, як в-останнє оселився в Києві нинішній член Української Академії Наук, він з не меншою, ніж раніш, енергією виступає в давніших ролях ученого вельми широкого розмаху дослідника, автора поважних, укладистих праць і доповідача на засіданнях низки сучасних наукових установ, на чолі яких він стоїть¹⁾.

Останнє офіційне визнання визначних досягнень М. С. Грушевського в ділянці української історичної науки, окрім давнішого, з кінця 1923 р., прийняття його до складу членів УАН, відбулося також у Києві: це останнє урочисте кількома заходами вшанування його²⁾.

Отже цілком слушно сподіватись, щоб у найвищій мірі діяльний, ріжнобічний і на-диво продуктивний сучасний український учений, до того спеціальністю історик, виявив інтерес і увагу так до цілої території, яка з давніх давен багатьма сторонами природньо звязана була з Києвом і майже завжди першорядне посідала місце серед українських земель, як зокрема й до самого, певна річ, міста, остільки здавна й ріжнومانітно М. С-чеві близького, до цього першорядної ваги пункту на дніпровій водянній магістралі й на «стику» Полісся з так званим Лісостепом, першорядного транспортного вузла, торговельно-розпорядчого й розподільчого краєвого осередку, до цієї «індустріальної командної висоти» Правобережжя, споконвіку важливішої міської селитби на Україні, її ніби історичного центру, серця або й голови, вмістилища століттями нагромаджуваних культурних скарбів, українських Атен, «Донбасу культури» нашої й тому, нарешті, не раз і нашої-ж столиці³⁾.

І, справді, ківвознавча сторона діяльності М. С. Грушевського, разом з іншими, в своєму науково-літературному та інших виявах має для нас великий інтерес, навіть коли поставити її поруч із спадщиною низки визначних його попередників, що були заступниками не одного покоління дослідників у даній ділянці наукового знання.

З того часу, як 1891 р. побачила світ перша праця М. С-ича ківвознавчого змісту, тоб-то протягом більш як $3\frac{1}{2}$ десятиків літ, можна констатувати,

¹⁾ Пор., наприклад, статтю С. В. Глушка, «Розроблення української історії в установах В.У.А.Н.» («Пролетарська Правда», 1927, № 51).

²⁾ Пор., між иншим, книгу, що вийшла вже в світ, «Ювілей академіка М. С. Грушевського. 1866—1926» (К., 1927), а також готовий до друку ювілейний збірник.

³⁾ Пор. на цю тему низку недавніх статтів О. О. Рекіса в київській газеті «Пролетарська Правда», а також і відповідні місця (стор. 5, 7, 17, 22, то-що) в зазначеній далі статті М. С. Грушевського «Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла».

що ця діяльність виявлялась зовні в кількох напрямках. Певне уявлення про це ми дістаємо, знайомлячись так із спеціальними в даній галузі працями самого вченого, як і з повсякчасним, незалежно від перебування в Києві чи поза його межами, зовнішнім виявленням його інтересу до відповідної літератури чужих дослідів київського й позакіївського походження, яку він прорецензував друком у дуже великому числі.

Виходячи, попервах, навіть від самих лише бібліографічних показчиків, можна спостерегти, що київознавча література, яка вийшла з-під пера М. С. Грушевського, і змістом своїм і призначенням неоднакова. Тут, поруч із спеціальними, науковими розвідками й дослідями, ми стріваємо популярні й публіцистичні статті, педагогічні праці й навіть суто-літературні, белетристичні твори. Елемент київознавства ми знаходимо при цьому і в працях загальноісторичного змісту, і в систематичних, спеціальних: дослідях, і в таких само етюдах, і в більш-менш випадкових нарисах (як от, наприклад, некрологи, характеристики, то-що) біографічного характеру або-ж у численних бібліографічних замітках; властивий він, нарешті, також і серії праць із галузи історично-літературної й т. и.

Отже, беручи до уваги широчінь духовного горизонту вченого автора і безліч його праць, треба визнати вже а priori за цілком природний інтерес до київознавчої науково-літературної, поруч з громадською, діяльності М. С. Грушевського. Безпосереднє ознайомлення повинне лише допомогти тому, щоб по змозі фактично висвітлити його образ, як київознавця.

Перша, що найраніше з'явилася в світ, найбільша в даній галузі розмірами й особливо для нашого огляду характерна праця київознавчого змісту—це «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия» (Київ, 1891) ¹⁾.

¹⁾ Друкований у низці чисел (№№ 3, 4, 6, 7, 9, 10 і 12) київських «Университетских Известий» 1891 р., він того таки року вийшов також і окремою книгою. В тих самих «Известиях» (1891 р. № 2, стор. 17—18) подано й стислу офіційну рецензію проф. В. Б. Антоновича, який визнав цю студентську працю за достойну нагороди золотою медалею. Докладнішу друковану оцінку останньої подав у «Киевской Старине» (1892, № IX, стор. 431 — 8) проф. П. В. Голубовський. Короткі, побіжні рецензії на неї вийшли, між иншим, також з-під пера теперішнього члена УАН, М. П. Василенка («Украинская Жизнь», 1916, № XII, стор. 32 — 3), Вас. Герасимчука (львівські «Записки Наукового Товариства імені Шевченка», том 132 за 1922 р., стор. 7), акад. Д. І. Багалія («Червоний Шлях», 1927, № 1). Пор. також Пипіна («История русской этнографии», т. IV, стор. 459. СПб., 1892) та инш.

Згад. також і уривки з «Очерка» в українському перекладі Нат. Вахнянина (львівське «Дїло» за 1893 р., №№ 109 — 10, 112 — 3, 115 — 6, 118, 121 — 5, 127 — 8: «Громадський устрій и бытъ Кіѣвской землѣ въ періодѣ домонгольськомъ. Де-що зъ науковои студии М. Грушевского») й, далі, використання цієї самої праці у виданому за редакцією В. М. Сторожева збірнику «Русская история с древнейших времен до Смутного времени» (Москва, 1898), в нарисах: 1) «Киевская городская община и ее вече» та 2) «Внутренняя деятельность Владимира Мономаха».

«Очерк» М. С. Грушевського—праця досить засадних розмірів (520 сторінок in-8°, не рахуючи тих 16, що є перед основною частиною). Зміст її викладено в шости досить великих розділах, з яких початковий приділено історично-географічному оглядові, передостанній — громадському устроєві й побуту, а в чотирьох розділах ($\frac{2}{3}$ книги) подано зовнішню історію Київської землі з половини XI століття протягом $3\frac{1}{2}$ віків. Потім, окрім географічного покажчика, мапи з планом, прикінцевих додатків, поправок, друкарських помилок і, звичайно, оглаву, в книзі вміщено також передмову, де зазначено завдання для праці авторової, а також—реєстр використаного, дуже численного матеріялу історичних джерел і допоміжної літератури. З численних, часто докладних приміток під текстом видно, що фактично знайома авторові й ґрунтовно в нього використана література далеко перевищує зазначене офіційно.

Ознайомлення з основним текстом праці, а надто з пояснювальними до нього примітками, справляє низку відповідних вражень.

Відразу впадає в око визначна начитаність молодого вченого та його дивна, характерна й для наступного часу працездатність, що допомогла, між иншим, виконати, на зовнішнє завдання, такий відповідальний, змістовний, всебічно майже повний і широкий дослід за невеликий порівняно час (2 роки). Не лишаються разом з тим непомітними також: уміння автора трактувати історичний матеріал, способи дослідження, сумлінність і старанність виконання, певність прямування до поставленої теми, додержаність і чіткість з боку композиції що-до плану й розроблення окремих частин дослід, твердість відповідних контурів, велика технічна вмілість, достатня взагалі з цього боку дійшлисть, так само, нарешті, й певні стилістичні вартості. На останку треба зазначити й тверезість думки авторової, слушний його критицизм, належну обґрунтованість, певність висновків, вдумливість, разом з тим, здатність до посиленої інтуїції (наприклад, при узагальненнях, характеристиках і т. и.) і наявність виразного світогляду, що став за підставу зазначених досягнень.

«Очерк истории Киевской земли» виконано з безперечною відданістю певній, національній ідеї, з великим піднесенням, що є притаманним добі юнацької романтики ¹⁾ або-ж нагадує настрої стародавніх подвижників-літописців. Будучи предметом справедливих гордоців молодого, офіційно заатестованого талановитим автора, який навіть згодом ніби жалкував, що медалеву працю, яка вперше створила йому ім'я, він своєчасно не розгорнув до розмірів магістерської дисертації, даний дослід цілком задовольнив і такого високо-компетентного цінителя, яким був покійний проф. В. Б. Антонович, рецензент праці свого учня.

¹⁾ Згадаймо, наприклад, посвяту, прикінцеве слово, численні епіграфи з літописів, псалтиря й т. и.

«Київщину» М. С. Грушевського і взагалі, по справедливості, визнають за один із шедеврів серед численних історичних праць, що вийшли з школи цього визначного, в недавньому ще минулому, київського вченого.

Виявляючи насамперед відповідні, індивідуальні риси автора, «Очерк» М. С. Грушевського, звичайно, відбивав також зовнішній окіл того часу, коли він з'явився, тоб-то тодішню наявність фактичного матеріалу для праці історичного змісту, колишні способи підходу до неї, давніші погляди на завдання історіографії взагалі й т. и. І сучасна нам оцінка даної наукової праці, з'ясовуючи теперішню питому вагу, тоб-то відповідність фактичному становищу питання й т. и., повинна де в чому, певна річ, розходитися з поглядами місцевої, так званої краєвої, історичної школи, які панували в Києві ще до початку ХХ віку. Правда, переважність вивчення колишніх подій і явищ через групування їх здебільше по немов призначених самою природою країнах і в певних межах часу, а не в ширшому мірілі, планування під відповідним кутом зору, фактичний інтерес переважно до зовнішньої історії й т. и. неприємні були декому й зазначеного вже часу¹⁾.

Не зупиняючись, звичайно, на тому, щоб висловлювати можливі тепер що-до «Очерка истории Киевской земли» побажання, які викликає й дуже значне з плином часу розростання відповідного історичного матеріалу, й новітня історіографічна техніка або той чи інший напрям сучасної нам історіософії, доводиться проте визнати, що даного досліду, як своїми завданнями самодовільного, систематизованого, завершеного зведення за досить довгий період часу відомостей про давню Київщину, які, до речі, мають Київ майже виключно за свій вихідний, відповідний пункт, й до цього часу по суті жодна пізніша праця аналогічного призначення ще не покрила й не перевищила. Наукова праця, що її розглядаємо, споводувала за те, з одного боку, лише хронологічне продовження собі в подібній-же праці, через 20 років, представника наступного покоління історичних дослідників²⁾, а з другого—належне доповнення й поглиблення, проти перших досягнень, з боку самого таки М. С. Грушевського в дальних етапах діяль-

¹⁾ Як, наприклад, одному з тодішніх київських видатних істориків, людині великої спеціальної ерудиції й дуже широкого наукового світогляду, проф. Лучицькому. Прихильник, між іншим, значливості економічних чинників у житті народів, у дусі поглядів Роджерса, Авенеля та інших (але-ж не К. Маркса), професор катедри нової історії І. В. Лучицький, який на своїх лекціях ставився іронічно взагалі до того, щоб мусирувати значення географічного чинника в історії й, зокрема, скептично до способів і прямувань київської «краєвої» школи за обмеження її у вузьких порівняно рамках територіальних і хронологічних, свою неприхильність до одного з її заступників, що все більшого й більшого здобував собі імени, висловлював свого часу в надто іноді нетолерантній, причепливій формі...

²⁾ П. Г. Клепатський. «Очерки по истории Киевской земли. Том I. Литовский период» (Одеса, 1912).

ности вченню, підчастак наступного удосконалення техніки його праці, як і кристалізації його наукового світогляду.

Яке вражіння справили взагалі «Очерки» М. С. Грушевського, окрім більш-менш випадкових рецензій, показує також і безпосереднє, нарешті, своєчасне використання їх, наприклад, для своєї мети у Н. Вахнянина у львівському «Дѣлѣ» за 1891 рік, в московському історичному збірнику 1898 р. за редакцією В. М. Сторожева та інше.

З 1894 р. магістр історії¹⁾ й професор Львівського університету, потім автор усе численніших і численніших науково-літературних праць, видатний громадський діяч, учений з духовним світоглядом, який швидко й визначно поширювався, М. С. Грушевський і в наступні часи підходив постійно знову до питань київознавства, правда, вже трохи инакше, ніж тоді, коли він виконував свою студентську, конкурсну працю. Безупинно розсуваючи раміц своїх наукових студій, він не міг, певна річ, далі базуватися виключно лише на Київщині й Києві, незалежно від питомої їх ваги в найближчі до нас часи, і через те, що незабаром розпочав здійснювати свою давню, улюблену мрію—писати монументальну, в широкому мірілі виконувану «Історію України-Руси», найважливіший труд свого життя.

Нові вкладки М. С-ича безпосередньо до скарбниці київознавства, через зазначені обставини, були, переважно, двоякого роду.

З одного боку, учений допомагав і далі збагаченню наших відомостей про давнє київське минуле, констатуючи відкриті іншими дослідниками відповідні історичні документи й подаючи коментарі до них²⁾, а з другого—він провадив, фактично майже неможливі в часи його студій над найдавнішими часами в житті Київщини й Києва, публікації писаних документів XV, XVI й пізніших віків, які він сам відкрив і до яких кожного разу подавав належні передмови й пояснення.

¹⁾ Після публічної оборони в Київському університеті 22 травня дисертації на тему «Барское старство. Исторические очерки» (Київ, 1894), що була спеціальним дослідом на підставі видрукуваного за його таки редакцією документального матеріалу в двох томах VIII частини «Архива Юго-Западной России» (Київ, 1893 й 1894 рр.) і викликала офіційну оцінку проф. В. Б. Антоновича («Университетские Известия», 1894, № VII). Про диспут, де опонентами виступали професори В. Б. Антонович і В. С. Іконніков, своєчасно дано було повідомлення в газеті «Киевлянин» (№№ 137 і 141). Достить докладний цієї книги розгляд подав Н. В. Молчановський у журналі «Киевская Старина» (1895, № 3, стор. 103—12). Друкovanі цієї праці оцінки див. у М. П. Василенка («Украинская Жизнь», 1916, XII, стор. 33—34, в його статті «Проф. М. С. Грушевский как историк») і Д. І. Багалія («Червоний Шлях», 1927, № 1, стор. 176—8, у статті «Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії»), а думку про свою працю самого автора—у відповідному місці його автобіографії («М. С. Грушевський. Автобіографія», стор. 8, Київ, 1926).

²⁾ Пор., наприклад, замітки: а) «Новий хозарський текст про війни Олега» («Україна», 1914, IV) або-ж б) «Київські мініатюри при Трирській Псалтирі» («Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», т. 49 за 1902 рік).

Із цих, у цілому, невеликих своїми розмірами заміток найранішим був нарис «Київський каштелян і козаки» з документом 1570 р.¹⁾, услід за яким майже негайно з'явилися «Кілька київських документів XV—XVI вв.»²⁾, а трохи пізніше «Надане магдебурського права містечку Дідову (в Київщині) 1596 року»³⁾ і, нарешті, «Незаплачене київське подимне»⁴⁾.

Усі вони, як показує зміст і час їх появи, стоять у певному співвідношенні до рівночасно виконуваних відповідних частин (т. т. IV або VI) основної праці М. С. Грушевського, будучи в даному разі лише немов додатковим елементом, тоб-то належними доповненнями або поширеннями.

За предмети таких публікацій були і явища пізнішої доби в житті нашого краю, як, наприклад, Коліївщина⁵⁾ або-ж, нарешті, Кирило-Методіївське товариство⁶⁾.

Порівняно невелике поки що число зазначеного роду публікацій, невеликі розміри заміток, хронологічна їх розбитість, уривчастість або епізодичність, іноді навіть ніби випадковість, певна річ, свідчать за те, що їх призначення не самодовільне, а швидше—підсобне.

Пізнішою з спеціальних київознавчого змісту праць, поки що появляних друком, була стаття акад. Грушевського «Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла», вміщена у виданому за його ініціативою і за його-ж редакцією збірнику «Київ та його околиці в історії і пам'ятках» (Київ, 1926). Титул статті й назва видання досить промовляють за ролю М. С-ича в даному разі.

Перший що-до часу з наміченої серії видань, які повинні стати збірками колективних, планових, у всеукраїнському до того мірілі, дослідів із галузи місцевої історії, краєзнавства, літератури, то-що й мають, зокрема, завдання всебічно науково вистудіювати край з погляду господарського, культурного, соціального й політичного, цей збірник містить у собі 17 праць 15 місцевих авторів на відповідні теми київознавчого, виключно, змісту.

¹⁾ Львівські «Записки Наукового Товариства імені Шевченка», т. VI за 1895 р.

²⁾ Ibidem, т. XI за 1896 рік. ³⁾ Ibidem, т. 25 за 1898 рік. ⁴⁾ Ibidem, т. 53 за 1903 рік.

⁵⁾ Маємо на увазі видані під безпосередньою редакцією М. С. Грушевського два (з усіх п'яти надрукованих) випуски «Матеріалів до історії Коліївщини»: а) № 1. «Василиянські записки й листи про Коліївщину», подав Аристарх Крижановський («Записки Науков. Товариства ім. Шевченка», т. 57 за 1904 р.) і б) № IV: «Оповідання очевидця про смерть Гонти», подав Михайло Грушевський (ibid., т. 79 за 1907 рік).

⁶⁾ На останню тему він подав низку статтів: а) «Матеріали до історії Кирило-Методіївського братства. Признання Кирило-Методіївців». Приладив до друку М. Грушевський («Збірник пам'яті Т. Шевченка. 1814 — 1914». Київ, 1915), б) «В сімдесяти роковини Кирило-методіївської справи» («Літ.-Наук. Вістн.», 1917, № 1), в) «В роковини Кирило-Методіївської справи» («Вільне Життя», 1918, № 22. Одеса) і г) «В шістдесят четвєрті Шевченкові роковини» («Україна», 1925, № 1 — 2).

Уміщена на чолі збірника стаття редактора має, головним чином, ту вагу, що в ній високо-компетентний автор підбиває підсумки в царині позначеного самою вже назвою вельми поважного, спеціально київознавчого питання¹⁾.

У певному співвідношенні з працями зазначеного, суто наукового характеру, з київознавчої виключно галузи, стоять і друковані М. С. Грушевського статті в кількох ще інших напрямках.

Наприклад, його інтерес до народженців Київщини й до київських, постійних або тимчасових, діячів на ниві науковій, літературній, художній і, взагалі, громадській, виявився в кількох десятках його посмертних, здебільше, характеристик, некрологів і подібних до них не так спеціальних, як загального змісту або навіть загальноприступних, популярних статтів і біографічних заміток, уміщених в різних київських і львівських періодичних виданнях.

Ми стріваємо в даному разі замітки, напр., про Андрієвського О. О.¹⁾, Антоновича В. Б.²⁾, Біляшівського М. Ф.³⁾, Винниченка В. К.⁴⁾, Вовка Ф. К.⁵⁾, Голубовського П. В.⁶⁾, Гулака М. І.⁷⁾, Дашкевича М. П.⁸⁾, Доманицького В. М.⁹⁾, Драгоманова М. П.¹⁰⁾, Житецького П. Г.¹¹⁾, Кистяковського О. Ф.¹²⁾, Кониського О. Я.¹³⁾, Костомарова М. І.¹⁴⁾, Кропивницького М. Л.¹⁵⁾, Куліша П. О.¹⁶⁾, Лазаревського О. М.¹⁷⁾, Лашкарьова П. О.¹⁸⁾, Лебединцева П. Г.¹⁹⁾, Левицького О. І.²⁰⁾, Лисенка М. В.²¹⁾, Малишевського І. І.²²⁾, Михальчука К. П.²³⁾, Молчановського Н. В.²⁴⁾, Нечуя-Левицького І. С.²⁵⁾, Рильського Т. Р.²⁶⁾, Рудченка І. Я.²⁷⁾, Руліковського Е. О.²⁸⁾, Симонова Н. Т.²⁹⁾, Стешенка І. М.³⁰⁾, Лесю Українку³¹⁾, Шульгина Я. М.³²⁾, нарешті, й про Шевченка Т. Г.³³⁾.

¹⁾ Підбити колективно підсумки сучасних досягнень у галузі київознавства мало на меті ще одно видання за редакцією академіка Грушевського, а саме — намічений з досить широким планом провідник по Києву та його околицях, поки що нездійснений.

²⁾ «Олексій Андрієвський. Некрольоґічна замітка» («Записки Н. Т-ва ім. Шевченка», т. 49 за 1902 рік; ³⁾ а) Присвята і портрет Володимира Антоновича (з нагоди його ювілею) (ibid., т. 74 за 1906 рік), б) «Ювілей Володимира Антоновича» («Літ.-Наук. Вістник», 1906, № 5), в) «Памяти Володимира Антоновича» (ibid., 1908, № 4), г) «Памяти Володимира Антоновича † 8 (21) III 1908» («Зап. Н. Т-ва ім. Ш.», т. 82 за 1908 р.), д) «Володимир Антонович, основні ідеї його творчости і діяльности» («Зап. Укр. Наук. Т-ва у Києві», 1909, № 3), е) передмова до публікації: «Три листи Волод. Антоновича до Антонія Мьодушевського» («Зап. Н. Т-ва ім. Ш.», т. 89 за 1909 р.), ж) «Вол. Антонович» («Село», 1910, № 10), з) «П'ятдесят літ «Истор. песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова» («Україна», 1924, № I — II); ³⁾ «Акад. Микола Федотович Біляшівський» — з портретом («Україна», 1926, № 2 — 3); ⁴⁾ «Володимир Винниченко» («Село», 1909, № 3); ⁵⁾ а) «Памяти Федора Вовка, вм. 29 червня 1918» («Україна», 1918, № 1 — 2), б) «Хведір Вовк 1847 — 1918» («Літ.-Наук. Вістник», 1918, № IV — VI); ⁶⁾ «Петро Голубовський. Некрольоґ» («Зап. Н. Т-ва ім. Ш.», т. 76 за 1907 р.); ⁷⁾ «Микола Гулак. Посмертна згадка» («Літ.-Наук. Вістник», 1899, № 12); ⁸⁾ «Микола Дашкевич. 1852 — 2/I 1908» («Зап. Н. Т-ва ім. Ш.», т. 81 за 1908 р.); ⁹⁾ «Василь Доманицький † 28/VIII 1910» («Л.-Н. В.», 1910, № 9); ¹⁰⁾ а) Редакційне повідомлення про

Кожного разу будучи наслідком не копотливих довідок у службових, літературних та інш. формулярах, а загального (иноді, може, й трохи

смерть Михайла Драгоманова» («Зап. Н. Т-ва ім. Ш.», т. 6 за 1895 р.); б) «Мих. Драгоманов в політичній і національній розвитку українства» (вид. «Борітеся — поборете», Wien. 1920, грудень, № 5), в) «З початків українського соціалістичного руху. М. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток» (вид. «Укр. Соціол. Інст.» Wien, 1922), г) «П'ятдесят літ «Историч. песен. малорусского народа» Антоновича і Драгоманова» («Україна», 1924, № I — II), д) «Місія Драгоманова» (ibid., 1926, № 2 — 3); Пор. також е) рецензію на книгу Д. О. Заславського «Михаил Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк». К., 1924 (ibid., 1926, № 2 — 3); ¹¹) «Пам'яті Павла Житецького» («Л.-Н. В.», 1911, № 4); ¹²) «Олександр Кистяковський» («Село», 1910, № 50); ¹³) а) й б) «Кониський Олександр 18 (30) VIII 1836 — † 29/XI (11/XII) 1900» («Хроніка українсько-руського Наук. Тов. ім. Ш. у Львові». 1901, вип. I, ч. 5 — українською й німецькою мовами), в) «Пам'яті Олександра Кониського» («Зап. Н. Т-ва ім. Ш.», т. 39 за 1901 р.), г) «Олександр Кониський» («Село», 1910, № 47); ¹⁴): а) «Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М. Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті» («Л.-Н. В.», 1910, № 5), б) «Микола Костомаров» («Село», 1910, № 16), в) «Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини» («Україна», 1925, № 3); ¹⁵) «Марко Кропивницький» («Село», 1910, № 16); ¹⁶): а) «Пантелимон Куліш» (ibid., 1910, № 20), б) «В тридцять роковини Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішової творчості» («Україна», 1927, I - II); ¹⁷) «Пам'яті Олександра Лазаревського» («Зап. Н. Т-ва ім. Ш.», т. 47 за 1902 р.); ¹⁸) «Лашкарьов Петро. Некрольоґ» (ibid., т. 33 за 1900 р.); ¹⁹) «Петро Лебединців — Іван Малишевський. Некрольоґ» (ibid., т. 15 за 1897 р.); ²⁰): а) «Орест Левицький» («Україна», 1924, № 1 — 2); пор. також б) присвяту «Пам'яті Ореста Левицького» в передмові («До першого відродження») до першого випуску «Історії української літератури» (К., 1926); ²¹): а) «Микола Лисенко» («Село», 1909, № 14), б) «Возлюбленикови муз і грацій» («Л.-Н. В.», 1912, № 12), в) «Пам'яті Миколи Лисенка» («Зап. іст. і філ. секції Укр. Наук. Т-ва в Києві», кн. XI за 1913 р.); ²²) «Петро Лебединців — Іван Малишевський. Некрольоґ» («Зап. Н. Т-ва ім. Ш.», т. 15 за 1897 р.); ²³) «Костянтин Михальчук» («Україна», 1914, № 2); ²⁴) «Пам'яті Никандра Молчановського» («Зап. Н. Т-ва ім. Ш.», т. 75 за 1907 р.); ²⁵): а) «Іван Нечуй-Левицький» («Село», 1910, № 45), б) «Над свіжою могилою» («Л.-Н. В.», 1918, № II — III); ²⁶) «Тадей Рильський. Некрольоґічна замітка». («Зап. Н. Т-ва ім. Ш.», т. 50 за 1902 р.); ²⁷) «Володимир Лесевич — Іван Рудченко. Некрольоґічні замітки» (ibid., т. 68 за 1905 р.); ²⁸) «Е. Руліковський — В. Луцкевич. Некрольоґічна згадка» (ibid., т. 38 за 1900 р.); ²⁹) «Матвій Симонів (Номис). Некрольоґічна замітка» (ibid., т. 40 за 1901 р.); ³⁰) «Іван Стешенко (1873 — 1918)» («Літ.-Наук. Вістник», 1918, № IV — VI); ³¹) «Пам'яті Леси Українки» (ibid., 1913, № 10); ³²) «Пам'яті Якова Шульгина» («Зап. Н. Т-ва ім. Ш.», т. 107 за 1912 р.); ³³): а) «Дрібнички до генеалогії Шевченка» (ibid., т. 5 за 1895 р.), б) «Пам'ятник Шевченку» («Л.-Н. В.», 1908, № 5), в) «Пам'ятник Т. Шевченку» («Село», 1909, № I), г) «В сорок восьмі роковини Шевченка» (ibid., 1909, № 4), д) «Українське свято» (ibid., 1910, № 9), е) «Два ювілей» («Л.-Н. В.», 1911, № 3), ж) «Шевченкове століття» (ibid., 1914, № 2), з) «Великі роковини» (Збірник «Пам'яті Тараса Шевченка. 1814 — 1914». К., 1915), и) «В шістдесят четверті Шевченкові роковини» («Україна», 1925, № 1 — 2).

Під некрологами Вовка, Нечуя-Левицького (о стані ними з зазначених для кожного з них) й Стешенка автор, зрештою, не підписався, тому що вони походять від редактора, а під характеристикою Винниченка підписані лише ініціали «М. Гр.», які можуть належати також і другому тодішньому співробітникові «Села», М. Григоровичу.

суб'єктивного, наприклад, що-до Гулака, Дашкевича або Руліковського) вражіння автора від його знайомства з особою й діяльністю на користь національної, української культури того чи іншого об'єкта характеристики, усі ці короткі, невеликих, звичайно, розмірів замітки ніби складаються разом на галерію образних, часто досить влучно виконаних (наприклад, що-до Андрієвського, Біляшівського, Голубовського, Доманицького, Житецького, Лазаревського, Левицького, Молчановського, Шулгина) літературних портретів-мініатюр, при чому в кількох випадках (напр., для Антоновича, Драгоманова, Кониського, Костомарова, Куліша, Лисенка, Нечуя-Левицького й Шевченка) подібні відтворення образів, щоб досягти можливої повноти й докладності, подавалися й не один раз.

Сюди-ж таки, певна річ, треба прилучити відповідні друковані думки або згадки про місцевих, київських історичних діячів давніших од нас часів, як, наприклад, про князя К. І. Острозького¹⁾, мітрополіта Онисифора Дівочку²⁾, гетьманів Петра Сагайдачного³⁾ й Богдана Хмельницького⁴⁾ або архієпископа Георгія Кониського⁵⁾.

Окрім характеристики останнього, решта стоїть у певному співвідношенні до відповідних частин «Історії України-Руси»⁶⁾.

Ці літературні (в числі близько півсотні) праці, звичайно, в звязку з уміщеними в тексті «Історії України-Руси» (пор. покажчики імен в окремих її томах), характеризуючи способи роботи над психологічними характеристиками, цікаві, між іншим, як певний матеріал також для ознайомлення з поглядами автора, що працює не тільки в ролі кабінетного дослід-

¹⁾ «Князь Костянтин Острозький» («Село», 1909, № 16); ²⁾ «До біографії мітрополіта Онисифора Дівочки» («Зап. Н. Т-ва ім. Ш.», т. 74 за 1906 р.); ³⁾ «Гетьман Петро Сагайдачний» («Село», 1909, № 17); ⁴⁾ а) «Хмельницький і Хмельницщина, історичний ескіз», б) «Портрет Хмельницького з італійської гравюри 1683 р.», в) «До портрету» (разом з О. С. Грушевським), г) «Німецька дисертація про Хмельницщину» (всі чотири — у «Зап. Н. Т-ва ім. Ш.», т. 23 — 4 за 1898 р.), д) «Про батька козацького Богдана Хмельницького» (вид. попул. бібл. «Лан», № 4. К., 1909), е) «Богданові роковини» («Л.-Н. В.», 1907, № 8 — 9), ж) «З Хмельниччини» («Село», 1909, № 4), з) «Історія Хмельниччини описана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р.» («Україна», 1914, № 2); і) «Одна з легенд Хмельниччини. Хмельницький і Линчаївці» («Сборник статей в честь Дмитрия Александровича Корсакова». Казань, 1912 — 13). ⁵⁾ «Георгій Кониський» («Село», 1910, № 12).

⁶⁾ До згаданих осіб, замітки про яких у деяких випадках виходили й окремими друкованими відбитками, треба додати також і схарактеризованих — правда, лише стисло — в некрологічного змісту статті, що її, за участю акад. С. Єфремова й співробітників ВУАН, склав акад. М. Грушевський: «Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли за р. 1918 — 1923» («Україна», 1924, кн. 3), і де згадані, напр., Алешо О. Г., Анічков Є. В., Голубев С. Т., Жебуньов Л. М., Іконніков В. С., Каманін І. М., Кистяковський Б. О., Кулаковський Ю. А., Лучицький І. В., Матушевський Ф. П., Модзалевський В. Л., Наumenко В. П., Петров М. І., Стебницький П. Я., Стешенко І. М., Сушицький Ф. П., Туган-Барановський М. І., Широцький К. В. та інші.

ника, але й громадянина, до того активного, на завдання громадської та іншої діяльності.

Відтворені в згаданих некрологах та інших характеристиках особи з-поміж недавніх ще порівняно мешканців Києва або Київщини, звичайно, це не діячі такого мірила, як, наприклад, в «Історії України-Руси» Богдан Хмельницький, Роман Галицький або-ж Володимир Великий, що до них М. С. Грушевський (взагалі не абсолютний сторонник індивідуалістичного погляду на історію й далекий, певна річ, від культу героїв) лише частково визнає детермінізм, в розумінні волі діяння до певної міри. Проте вони з того чи іншого приводу цікаві нашому історикові, як люди чимсь близькі для його українського почуття. І даючи оцінку, висловлюючи думку про їх особисті властивості, також про зовнішні вияви вольових актів у рамках вельми обмеженої фактично їх діяльності, подаючи до того й свої побажання, вболіваючи іноді за нездійсненими ідеалами, М. С-ич, не вважаючи на свій у подібних випадках ригоризм, уміє здебільше підвестися понад аподиктичність, тоб-то суб'єктивізм. Через це, коли автор відтворює духовний образ тої чи іншої, зовсім не випадково вихопленої особи, у нього часто виливається майже художньо висловлене, тепле й глибоке почуття прихильності до декого з об'єктів його характеристики.

Надто численні, далі (так з-поміж друкованих праць М. С. Грушевського взагалі, яких лише в даному разі можна налічити цілі сотні, як і з числа тих, що належать до ківвознавства, зокрема), його дрібні, що торкаються звичайно сути змісту або найцікавішого для рецензента предмету, бібліографічні замітки на всякі відповідного змісту мовами українською, російською й чужоземними книжкові й журнальні новини,—звичайно, не тільки з галузи історії безпосередньо, але також з літератури так званих допоміжних історичних дисциплін або інших близьких до історії, споріднених з нею наук, як, напр., археографія й архівознавство, музеєзнавство, картографія й історична географія, антропологія й етнографія, мовознавство, економіка й статистика, соціологія, історія права, церкви, освіти, літератури, мистецтва й т. и. Усі ці невеликі, звичайно, розмірами замітки, свідоцтво загальноновизнаної надзвичайної ерудиції вченого, характерні також, між іншим, як довід того, що М. С. Грушевський не тільки в свій час ґрунтовно засвоїв літературну спадщину попередників і сучасників, але й завжди й пильно стежив за останніми науково-літературними досягненнями в широкому колі його духовних інтересів, систематично й своєчасно перетворював новозасвоєне разом з власними вкладками до науки в одну органічну цілість, поглиблював особисту знайомість з окремими деталями, вдосконалював техніку наукового дослідження й безупинно поширював, нарешті, поле своїх спостережень. Звідци стає зрозумілим і широкість поглядів такого енциклопедиста, при універсальності його знання, в галузі, між іншим, і ківвознавства, якою він так відрізняється від людей,

що звичайно підходять до питання, ознайомившись лише з дуже обмеженим, іноді навіть випадковим, в залежності од властивостей тої чи іншої спеціальности, запасом підготовчого матеріалу.

Невеликих також розмірів друковані замітки з галузи київознавства, але вже з призначенням популяризації, вміщав М. С. Грушевський у виданнях, що мали на оці інтереси широких, переважно, народніх мас, як от, наприклад, київський тижневик «Село», львівський «Календар» товариства «Просвіта» або-ж науково-популярного характеру місячник «Науково-Літературний Вістник».

У першому з цих видань, серед досить численної серії нарисів автора на подібні теми, з'явилися, між иншим, його замітки: «Пам'ятник Шевченку»¹⁾, «Київ»²⁾, «Аскольдова Могила»³⁾ та «Ржищів»⁴⁾, до речі, всі майже виключно історично-географічного змісту.

До другого з названих видань подано було замітку «Перемога Хмельницького при Жовтих Водах і Корсуні»⁵⁾.

В популярному-ж, проте трохи поглибленому викладі, при тому в суто-літературному переважно, белетристичному обробленні, написав у свій час М. С. Грушевський ще 2 нариси історичного, київознавчого змісту: «Ясновельможний сват»⁶⁾ і «У святої Софії»⁷⁾.

Перший з них є історичною повістю з київського життя часів Богдана Хмельницького, а другий—досить удатним і з стилістичного погляду відтворенням, на підставі відповідних історичних ремінісценцій, духовного образу Миколи Святоші, одного з київо-печерських аскетів, подвижників передмонгольської доби⁸⁾.

Окрім згаданих уже праць М. С. Грушевського з числа тих, що безпосередньо стосуються до Київщини й Києва, київознавчий елемент подано також і в інших ще видах його друкованих, суто-історичних творів,—правда, вже лише як інгредієнт у тій чи іншій мірі.

Тут насамперед треба мати на увазі його праці систематичного характеру, загальноісторичні огляди, зведення, нариси, то-що, услід за чим ідуть

¹⁾ «Село», 1909, № 1 (пор. зазначену вже замітку на цю саме тему і в журналі «Л.-Н. В.», 1908. № 5), ²⁾ *ibid.*, 1910, № 4, ³⁾ *ibid.*, 1910, № 21, ⁴⁾ *ibid.*, 1910, № 23.

⁵⁾ Передрукована того самого 1923 р. в подібному північно-американському виданні «Календар Канадійського фермера» (у Вінніпезі), ця замітка, звичайно, є коротким, популярним переказом, викладом відповідних уривків, напр., з 3-ьої частини VIII тому «Історії України - Руси».

⁶⁾ «Літ.-Наук. В.», 1898, № I. На цю повість з часів Богдана Хмельницького, підписану первісно (як і згаданий безпосередньо далі етюд) літературним псевдонімом (М. Заволока й М. З.) й передруковану згодом кілька раз разом з іншими суто-літературними творами автора, в свій час подано було рецензії в журналі «Киевская Старина» (1904, № XII і 1905, № II). ⁷⁾ *Ibidem*, 1914, № 4.

⁸⁾ До категорії подібних літературних творів на історичні теми можна також залічити й драму М. С-ича «Хмельницький в Переяславі. Історичні образи» (К., 1917).

етюди або ескізи спеціального змісту, а ще далі—й усякі узагальнення, що мають призначення науково-популярне, педагогічне й т. и.

У першому випадку за найважливішу для нашого огляду треба визнати, звичайно, основну, далеко ще не закінчену працю М. С-ича, наслідок його найголовніших студій за останні тридцять років.

Восьмитомова поки що, монументальна (понад 5.000 сторінок in-8°, досить стисло видрукуваних) «Історія України-Руси», з її не тільки основним текстом, але й з численними пояснювальними, підрядковими й кінцевими примітками, окремими додатковими екскурсами, історично-географічними мапами, генеалогічними таблицями й т. и., збагатила літературу питання, поруч із сутими цінними й надовго неперевищеними вкладками до скарбниці історії України взагалі, також і дуже помітними подачами до скарбниці київознавства ¹⁾.

¹⁾ З друкованих оцінок «Історії України - Руси», що їх використав автор статті, можна, між иншим, зазначити вміщені в оцих виданнях: 1) «Věstnik slovanske filologie a starožitnosti» за 1899 рік, svazek II, стор. 54 (а) згадка про появу першого тому «І. У.-Р.», з обіцяною дати оцінку її в одному з наступних випусків журналу, й б) рецензія Н. на вміщену в № XXII «Зап. Н. Т-ва ім. Ш.», статтю Г-ого «Анти»), 2) «Archiv für slavische Philologie» за 1900 р., стор. 293 - 4 (оцінка А. Brückner'a в його замітці «Publikationen der Szweczenko - Gesellschaft» за приводу перших двох томів «І. У - Р.», що вийшли у світ 1898 й 1899 pp.), 3) «Kwartalnik Historyczny» за 1906 р., стор. 664 — 79 (з критичною статтею того самого А. Brückner'a «Dogmat normañski» — з приводу першого тому «Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes» — німецького перекладу, на підставі другого українського видання, що вийшов 1906 року, зокрема, з категоричним запереченням поглядів автора в уміщеному там його екскурсі про норманізм), 3а) «Kwartalnik Historyczny» за р. 1914, № 3 — 4 (з досить просторою критикою Л. Коляновського на т. т. III — VI «І. У. - Р.»), 4) «Кіевская Старина» за 1902 рік, № XII, стор. 186 — 193 (бібліографічна замітка Доманицького про перші три томи «І. У. - Р.», що вийшли 1898 — 1900 pp.), 5) «Кіевская Старина» за 1903 рік, № XII, стор. 163 — 171 (подібна до попередньої, замітка того самого автора про четвертий том «І. У.-Р.», що з'явився 1903 року), 6) «Літературно-Науковий Вістник» за 1909 рік, № X, стор. 200 — 201 (бібліографічна замітка М. Залізняка на том VII «І. У. - Р.»), 7) «Україна» за 1914 рік, № III, стор. 82 — 84 (бібліографічна оцінка М. П. Василенка першої частини восьмого тому «І. У. - Р.», що з'явилась р. 1913), 8) «Украинская Жизнь» за р. 1914, № III (рецензія проф. В. І. Пічети на ту саму книжку), 9) «Научный Исторический Журнал» за р. 1914, № IV (його-ж рецензія на ту саму книжку), 10) «Украинская Жизнь» за 1916 рік, № XII, стор. 30 — 45 (ювілейна стаття М. П. Василенка «Проф. М. С. Грушевский как историк» із згадкою в ній, між иншим, за томи I — III «І. У.-Р.» на сторінках 39 — 41 і 43, а за томи IV — VI на стор. 42 й 44), 11) «Записки Наукового Товариства імени Шевченка», т. 133 за 1922 рік, стор. 1 — 26 (також ювілейна стаття Вас. Герасимчука «Михайло Грушевський як історіограф України», із згадкою в ній, між иншим, за перший том «І. У.-Р.» на стор. 8 — 15, 17 і 26, за другий — на стор. 17, за томи IV — VI на стор. 19, а за томи VII — VIII — на стор. 10 і 19 — 25), 12) «Україна» за р. 1925, № 5, стор. 151 — 8 (звідомлення акад. М. П. Василенка про вип. I — III т. VIII. «Історії України - Руси»), 13) «Червоний Шлях» за 1927 рік, № 1, стор. 160 — 217 (з найдокладнішою серед тих, що з'явилися до цього часу друком, статтею спеціального

Окрім низки інших журнальних і газетних заміток індивідуального походження, що з'явилися в свій час у періодичних виданнях Львова, Києва, теперішнього Ленінграду, Відня, то-що (й таких само заміток, напр., Шахматова, Преснякова, Покровського, Катаєва та інших, у їхніх окремих працях), треба, певна річ, мати на оці також і колективні, офіційні оцінки, як, напр., ті, що походили від редакційного комітету львівського «Наукового Збірника» 1906 року (на стор. VII «Передмови»), Харківського університету підчас піднесення М. С. Грушевського до гідності доктора *honoris causa*, Всеукраїнської Академії Наук підчас ухвали запросити його до складу своїх членів, так само видрукуваний Ювілейним Комітетом р. 1927-го «Ювілей академика М. С. Грушевського 1866—1926», або також ювілейний, на пошану М. С-ича, збірник з низкою відповідного змісту статтів, що друкується оце тепер.

Проста при цьому довідка, переведена шляхом механічного підрахунку тих уступів з «Історії України-Руси», що торкаються Київщини й Києва¹⁾, дає відразу матеріал для деяких спостережень.

По-перше, перед нами—наочне свідоцтво більшого, ніж для яких інших українських місцевостей, інтересу до Києва й Київщини у автора широкої праці про минулу долю українського народу на всій його території.

Далі, виявляється, що більша або менша рясність згадок за Київ і Київщину²⁾, незалежно від кількості або властивостей відповідного історичного матеріалу, є наслідком питомої їх ваги, за різних епох, а це, в свою чергу, ставало за підставу того чи іншого значення їх для дослідження нашого минулого у всеукраїнському (а не київському лише) мірілі.

Нарешті, фактична знайомість з відповідними місцями «Історії України-Руси» дозволяє скласти належне уявлення й про київознавчий елемент не

змісту, викликаною останнім ушануванням М. С. Г-ого, академика Д. І. Багалія «Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії. Історично-критичний нарис», з оцінкою всіх відповідних томів «І. У.-Р» на стор. 170 — 173 і 191 — 210), також, нарешті, й 14) думки самого автора «Історії України-Руси» в його, напр., а) передмовах до того чи іншого тому зазначеної праці, в його б) статті «Львовское ученое общество имени Шевченка и его вклады в изучение Южной Руси» («Журнал Мин. Нар. Просв.» за 1904 р., № III, стор. 126 — 128) і в його-ж в) «Автобіографії» 1926 р. (на стор. 15 — 23, 25 — 26 і 28 — 29).

¹⁾ Їх, напр., понад півтори сотні на 626 сторінках першого тому, близько трьохсот на 633 стор. другого, коло сотні на 587 стор. третього, понад сотню на 535 стор. четвертого, понад півсотні на 687 стор. обох частин п'ятого, близько сотні на 667 стор. шостого, коло чотирьохсот на 624 стор. сьомого й т. д.

²⁾ В першому випадку — для томів першого (від передісторичних часів до початку XI віку), особливо-ж другого (XI — XIII віки в історії Київської держави, з двома, між іншим, спеціальними, невеликими замітками наприкінці книги: «Література до історії Київської держави XI—XIII в.» й «Література Київщини й Києва») та сьомого (доба, коли вибивалося вгору козацтво), а в другому — для томів III — VI (особливо-ж для XIV — XVI століття, себ-то доби, коли Київщина з Київом, як і ціла Україна, увійшли до складу Литви й Речи Посполитої).

тільки, певна річ, для доби, що її обіймає ще «Очерк истории Киевской земли», але і в частинах, приділених так добі давнішій, як і часам пізнішим, аж до самої половини XVII століття.

Що правда, автор «Історії України-Руси» в другому її томі не раз відсилає до свого «Очерка»; але низка подібних довідок, в цілому, справляє враження не так неоднакової в обох випадках наявності київознавчого елементу, як конструктивної ріжниці, а до цього спричинилися, певна річ, завдання вже не для монографії, з її обмеженнями що-до часу, території й вибору тем, а для історіографічної праці з її ріжноманітними, широкими обріями.

Нове планування матеріалу з київознавчим елементом в «Історії України-Руси», допомагаючи по змозі поширити й поглибити завдання поважної історичної праці, разом з тим призвело й до часткового в даному разі його поповнення, відсвіження¹⁾, паралельного, до речі, до взаємин у ній між зовнішньою, політичною, та внутрішньою історією²⁾.

Що-до тих томів «Історії України-Руси» (першого й од третього до восьмого), які з «Очерком» співвідношення не мають, то й тут у тій чи іншій мірі також подано цікавий для нас елемент, в залежності од фактичної ролі Київ а й Київщини так за часів передісторичних і тих, коли складалася первісна Київська держава, як і в ті віки, коли самостійне існування її припинилося, й Київщина, з усією Україною, увійшла до складу Литви й Речи Посполитої.

Розкиданий у широкій праці хоч і повсюдно, до того густо, але все-ж спорадично й лише де-не-де маленькими острівцями, київознавчий елемент уже, правда, не є самотовільним в «Історії України-Руси», як і в низці інших праць автора, що від неї виходять і так чи инакше з нею зв'язані³⁾, і не відіграє в ній помітної, визначної ролі. Зате він допомагає авторові,

¹⁾ З рідкими порівняно, в цілому, винятками, як от питання про військово-інженірну в нас техніку передмонгольської доби та інші.

²⁾ В «Очерке истории Киевской земли» історії політичній, що є у автора вихідною, приділено $\frac{2}{3}$ книги (як і в присвячених козацтву VII — VIII томах «І. У. - Р.»), а внутрішній — 25%, тимчасом як у відповідному йому змістом другому томі «Історії України - Руси» політичній історії приділено вже лише 44%, в томах III — VI (XIV — XVI вв.) від 24% до 30%, а в першому томі «І. У. - Р.», що вийшов до цього часу в українському оригіналі трьома вже виданнями (1898, 1904 і 1913 рр.), в двох німецьких перекладах (1906 й 1916 рр.) та частково і в російському (витяг з першої його половини, під назвою «Киевская Русь», СПб., 1911), вона посідає навіть менше, ніж 10%.

³⁾ Наприклад, «Очерк истории украинского народа», «Ілюстрована історія України» (і в російському перекладі), «История украинского народа» (у виданні «Украинский народ в прошлом и настоящем»), «Культурно-національний рух на Україні в XVI — XVII віці», «З політичного життя Старої України», «Студії з економічної історії України», «Abrégé de l'histoire de l'Ukraine», «Про старі часи на Україні» та інші книги з призначенням до вжитку в школах, популярна книга в турецькому перекладі й т. и.

в розмірі ресурсів, які були в його розпорядженні, подати по змозі повно численні картини з давнього минулого нашої батьківщини, в тому числі, певна річ, і Київщини з Києвом.

Услід за цим найвищим зовнішнім виявом досягнень української історіографії до цього часу є у автора «Історії України-Руси» й низка інших праць узагальненого характеру, як, напр., «Очерк истории украинского народа»¹⁾, «Ілюстрована історія України»²⁾, «История украинского народа»³⁾ та «Abrégé de l'histoire de l'Ukraine»⁴⁾.

Автор призначив ці праці науковій популяризації в тій або іншій мірі так 'дослідженого в доведеній лише до 1650 року «Історії України-Руси», як і тих подій, що відбувалися вже з половини XVII в. аж до наших часів. Звичайно, зайва річ докладно на них спинятися, і досить обмежитися вказівкою на такі цікаві на території Київщини з другої половини XVII до початку XX вв. явища, як описані, напр., в нарисах «Иллюстрированной истории Украины» (російською мовою): «Руина», «Згін» и новое козачество на Правобережьи», «Гайдамачина», «Колиивщина», «Украинские кружки в российской Украине и Кирилло-Мефодиевское братство», «Киевская Громада и указ в 1876 г.», «Российская Украина в последних десятилетиях» та інші.

Кінчаючи свій огляд⁵⁾ науково-літературного виявлення елементів

¹⁾ Вийшов трьома виданнями (1904, 1911 й 1913 рр.). З друкованих рецензій на цю книгу можна зазначити ті, що подали, напр., Чечулін («Ж. М. Н. Пр.» за 1905 р., № IV) і Корсаков (Отчет о 49 присужд. наград. гр. Увар.—Зап. Ак. по ист.-фил. отд. т. X, СПб, 1910 г.). премій), не кажучи, певна річ, за «Літ.-Наук. Вістнику» (1906, № VII) та «Зап. Н. Т-ва ім. Ш.» (том 108 за 1912 р.) і інші.

²⁾ З 1911 р. вийшла багатьма виданнями, а р. 1913 — і в російському перекладі («Иллюстрированная история Украины». СПб.). З друкованих на неї рецензій можна зазначити вміщені, напр., у тижневику «Рідний Край» (1911 р., № 15), у журналах «Украинская Жизнь» (1912 р., № № I та XII), «Зап. Н. Т-ва ім. Ш.» (том 110 за 1912 р.), «Голос Минувшего» (1914, № II: рецензія М. П. Василенка), «Книгарь» (1921, № 1), «Хліборобська Україна» (1921, V — VI), «Літ.-Наук. Вістнику» (1922, № II) та інші.

³⁾ У збірнику «Украинский народ в его прошлом и настоящем», т. I (СПб., 1914). Бібліографічна замітка проф. В. І. Пічети — в «Укр. Ж.» за 1914 р., № V — VI.

⁴⁾ Paris — Genève — Prague, 1920. На це видання Українського Соціологічного Інституту, між іншим, подано рецензію в італійському журналі «L'Europa Orientale» (1921, № XI, стор. 296, де рецензент N. F. висловлюється «procede (автор) con chiarezza e con sufficiente vivacità»).

⁵⁾ З міркувань технічного характеру в ньому не можна було торкнутися значіння друкованих праць М. С-ича, призначених до безпосереднього вжитку в школі (напр., елементарний підручник «Про старі часи на Україні», що вперше з'явився р. 1907, кілька раз під ріжними назвами був передрукований і навіть перекладений іншими мовами), або використання їх самими педагогами (напр., «Виймки з жерел до історії України - Руси. До половини XI-го віку» почасти використала Н. Ю. Мірза-Авакянц для своєї «Читанки з історії України». 1922 р; згад., напр., «Поход на Царгород 865 р.») так само й відповідних виявів його публіцистичної й громадсько-політичної діяльності («я... прийшов до політики через історію»).

київознавства в діяльності М. С. Грушевського, я мушу зазначити ще вельми поважну працю, яка наближається тепер до свого закінчення, своїм змістом у належній мірі стикається з зазначеними вже видами науково-літературних студій і разом з тим є ніби відповідним узагальненням поглядів автора і суто-літературних творів і низки критично-літературних нарисів попередньої доби.

П'ятитомова поки що «Історія української літератури»¹⁾ має взагалі дуже визначну наукову цінність. Учений автор систематичного огляду історії літератури ставить їй, як науковій дисципліні, завдання висвітлити в історичному розвитку образ літературної творчості певного (в даному разі—українського) народу за певної доби. На його думку, вивчаючи в належній ріжноманітності чинники розвитку життя народнього, які впливають на історично-літературні й соціальні умови, дослідник повинен висвітлити соціальну базу цього життя та її чинники, тоб-то історично-соціологічний ґрунт. Тому наслідки відповідного творчого процесу подано в «Історії української літератури» в щільному звязку з життям, яке той процес попереджало, відбиваючись в усних і книжних творах з усіма своїми деталями. Зокрема, четвертий і наступні томи «Історії української літератури» призначено до належного поповнення IV—VI томів «Історії України-Руси» і вміщеного там огляду соціально-економічного, культурного та іншого життя нашого народу на території цілої України й, у тому числі, звичайно, Київщини.

Що «Історія української літератури» має, в даному разі, для нашого огляду безпосередній інтерес, це можна бачити вже з самих лише заголовків до томів другого («Книжна словесність київської доби XI—XII вв.») й третього («Книжна словесність XIII—XIV вв.») і далі—з низки уступів або відповідних екскурсів у томах першому, першому випуску п'ятого (напр. «Коротка Київська літопись») і, особливо, четвертому («Усна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII—XVII»). В цьому останньому томі до Києва й Київщини стосується вміщене, напр., у розділах: «Михайлик—оборонець Києва» (між іншим, з екскурсом «Пізніші відгомони легенди Золотих Воріт»), «Полудневий підклад билинної традиції» (з темами, в числі інших, «Почай-ріка», «Облога Києва», «Конкуренція Києва і Чернигова»), «Відгомони старого епосу в билинній традиції» (пор. «Погибель Києва»), «Наступ ворожої сили на Київ»), «Легенди привязані до України» («Море під Києвом», «Дніпро і Десна», «Ап. Андрій на Лисій горі», «Змієві вали», «Перепят і Перепятиха», «Батий», «Колядка про будову св. Софії», «Київська Лавра», «Київські печери до Єрусалима») і т. и. Отже, визнаючи українську книжну й словесну, народню творчість за функцію першорядної соціальної

¹⁾ Оцінку перших трьох її томів подав акад. В. М. Перетц («Україна», 1925, IV), а першого й четвертого — В. А. Камінський («Етнографічний Вісник», кн. II за 1926 рік).

ваги й за цінне до пізнання нами соціального й культурного життя джерело, автор «Історії української літератури» через те приділяє в ній дуже помітне місце й елементів етнографічному, вичерпавши майже цілком, напр., у томах першому й четвертому з відповідних питань українського фольклору...

Київом і Київщиною, як відомо, здавна цікавляться з різного погляду: історичного, археологічного, статистично-економічного, культурно-освітнього, етнографічного, природничого й т. и. Зокрема, інтерес до старовини київської, можна констатувати, починаючи з любителів місцевого минулого й його цінителів початку ХІХ віку й кінчаючи сучасними нам дослідниками в межах тої або іншої певної спеціальності, що або індивідуально виконували свої завдання або брали участь у колективних працях відповідного призначення.

В свою чергу поміж дослідниками київського минулого можна відзначити й учених (як Максимович, Антонович, Іконніков, Петров, Голубев та інші), що віддавали йому свою увагу лише рядом з іншими науковими питаннями, і київознавців переважно (як, напр., Закревський, Лебединців, Похилевич, Е. Руліковський, В. І. Щербина та інші).

М. С. Грушевського, зважаючи на завдання, які він собі поставив, треба залічити до першої з цих категорій учених, які збагатили київознавство відповідними науковими вкладками. А в тім подана довідка про його різноманітні в цій галузі праці досить показова.

Продебютувавши відповідним науково-систематичним зведенням, подаючи потім з часу до часу перводжерела, сприяючи вщепленню по можливості київознавчого елементу так у двох основних працях, як і в наукових або-ж у науково-популярних оглядах, своєчасно інформуючи про стан літератури питання, знайомлячи з образами в різних галузях місцевих діячів, по змозі взагалі популяризуючи, виступаючи в ролі автора праць і суто-історичних, і з змістом історично-літературним, навчально-історичним, також статтів публіцистичних і творів суто-літературних, белетристичних, М. С. Грушевський до того енергійно реагував та реагує в галузі київознавства не лише шляхом особистих науково-літературних виступів, але й як керівник і духозбудник відповідних колективних заходів. Ресурси, з яких він користується, та широкий діапозон його діяльності утворюють, після знайомства з його працями про Київ і Київщину (незалежно від розмірів кожної з них, того або іншого їх характеру, ступеня обробки й т. и.), певну, досить повну гаму вражень.

The right man at the right place, М. С. Грушевський і в даній галузі наукового знання лишає по собі спадщину певної, довгочасної цінності.

ВОЛОДИМИР РОМАНОВСЬКИЙ.

(К и ї в).

СТОРІНКА З НЕДАВНЬОГО МИНУЛОГО.

В історії української археографії не можна поминути діяльності так званої Комісії «для разбора древних актов при Киевском генерал-губернаторе». Закладено цю Комісію року 1843-го за думкою відомого Бібікова, при чому цій Комісії ставилося за мету науково доводити «руськість» краю і тим зміцнювати ґрунт проти полонізації правобічної України. Не зважаючи на таке завдання цієї Комісії, вона відіграла визначну роль в історії української історичної науки. Сталося це насамперед через те, що до цієї Комісії увійшли до складу й приймали діяльну участь не самі урядовці чиновники, а головне кращі тодішні наукові сили Київ та навіть і цілої України. Більш того, коло цієї Комісії скупчуються живі сили українського тодішнього громадянства. Тут працює Шевченко, Куліш, Костомаров, Максимович, Іванішев, пізніше І. Новицький, Антонович, Владимирський-Буданов, Щербина, Каманін, Молчановський, Левицький та інші. Ці наукові працівники багато зробили для збереження й вивчення української старовини. Тому то, не зважаючи на пильний догляд Київського генерал-губернатора, діяльність Комісії не була пародією на науку, а позначалася ґрунтовним вивченням документального матеріалу. Не дивно, що в виданнях цієї ж Комісії було надруковано й дослід тоді ще молодого талановитого дослідника М. С. Грушевського про Барське Староство.

Можна було-б думати, що Комісія не забариться притягти цього дослідника до ближчої роботи в своїх працях. Проте час минав, а цього не робилося, очевидно, на перешкоді стояло офіційне положення Комісії для розбора давніх актів. Нарешті Комісія зважилася обрати М. С. Грушевського на свого співробітника. Спричинилися до того невідшкодовані втрати, що понесла Комісія. За порівнюючи короткий час померли визначні працівники цієї Комісії—О. Лазаревський, проф. П. Голубовський, проф. М. Дашкевич, проф. В. Антонович, Н. Молчановський. Треба було подбати про обрання нових діяльних членів Комісії. І ось року 1908 Комісія поміж кількома іншими співробітниками обирає й професора Львівського уні-

верситету М. С. Грушевського, тоді вже відомого багатьма своїми працями вченого. 25-го жовтня сталося це обрання, а наприкінці листопада голова цієї Комісії професор В. С. Іконников сповістив про це Київського генерал-губернатора Сухомлінова, просячи його затвердити це обрання.

Треба сказати, що в цей час М. С. Грушевський не тільки став вже відомим вченим-істориком, але й найпопулярнішим громадським і політичним діячем. Саме в цей час преса правого напрямку ремствувала проти «галицької мови», проти проф. Грушевського, що вигадує цю нову мову, незрозумілу нашим селянам, то-що. До цього-ж треба додати, що в Київському університеті ось-ось повинно було відбутися обрання на катедру руської історії нового професора, замість померлого Голубовського. В пресі правій знялася кампанія проти кандидатури М. С. Грушевського. Його фігура де-далі притягала більше до себе уваги громадянства, не бракувало такої уваги і з боку адміністрації. Тому то на докладі голови Комісії для розбора древніх актів про обрання нових членів цієї Комісії рукою Сухомлінова написано: «О Грушевскомъ оставить пока вопросъ открытымъ, остальныхъ утверждаю. Сухомлиновъ». Це значило, що про М. С. Грушевського треба зібрати потаємні відомості від органів політичного догляду. Дійсно, 3-го грудня 1908-го роду канцелярія Київського генерал-губернатора пише таємного листа до Київського губернатора і пропонує їй дати відомості «о личности профессора Львовскаго Университета и сообщитъ Ваше заключеніе, насколько представлялось бы соотвѣтственнымъ его участіе въ дѣлахъ Комиссии для разбора древнихъ актовъ».

Через кілька місяців, 11 квітня року 1909 Київський губернатор сповістив таємним листом генерал-губернатора, що «профессоръ Львовскаго Университета Михайль Сергѣичъ Грушевскій состоитъ въ Кіевѣ предсѣдателемъ Украинскаго Научнаго Общества, а также предсѣдателемъ правленія Украинскаго Общества содѣйствія литературѣ, наукѣ и искусству; кромѣ того въ теченіи 1907/8 г.г. онъ редактировалъ издающійся въ Кіевѣ на малорусскомъ языкѣ журналъ подъ названіемъ «Литературно-научовый вистныкъ». Что касается участія его въ качествѣ члена-сотрудника въ дѣлахъ Комиссии для разбора древнихъ актовъ, то я нахожу, что таковое крайне не желательно, т. к. его дѣятельность отличается тенденціозностію и сепаратистическимъ направленіемъ, а также извращеннымъ освѣщеніемъ историческихъ документовъ». Підписав: «губернаторъ въ должности Шталмейстера графъ Игнатьевъ».

В цьому документі дарма ми шукали-б якихось фактів або конкретних прикладів. Київська адміністрація не знайшла їх, але, користуючися з цього папірця, Київський генерал-губернатор повідомив голову Комісії для «разбора древних актов», що він не може затвердити М. С. Грушевського членом Комісії, «такъ какъ по полученнымъ свѣдѣніямъ его дѣятельность отличается тенденціозностію и сепаратистическимъ направленіемъ». Цікаво

зазначити, що в чорновику цього сповіщення генерал-губернатор закреслив останні слова губернаторської формулювання мотивації відмови: «а также извращеннымъ освѣщеніемъ историческихъ документовъ», соромлячись мабуть писати ученій Комісії нісенітницю, яка фігурувала на шпальтах правих часописів—досить було і туманних посилок на тенденційність. Так закрилася для М. С. Грушевського можливість працювати в Київській Археографічній Комісії, і відкрилася ця можливість для нього вже після революції, коли Комісію прилучено було до Академії Наук, і коли М. С. Грушевський увійшов до неї не як «член-сотрудник», а як її голова й керівник.

III.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.

FRÜHMITTELALTERLICHE UND SPÄTANTIKE WIRTSCHAFT

von ALFONS DOPSCH,
Professor an der Universität in Wien.

Die Wirtschaft des frühen Mittelalters wird von den Historikern und Nationalökonomen ganz allgemein als eine sehr primitive aufgefasst und gewöhnlich in scharfen Gegensatz zu jener des Altertums gestellt. Immer noch ist die Annahme herrschend, es seien durch die grossen Stürme der Völkerwanderung sowie den Einbruch der Germanen die alte Verkehrswirtschaft vernichtet, die Römerstrassen verschüttet worden, gleichzeitig aber auch die Landwirtschaft verfallen, da die Germanen, wohl gar noch als Halbnomaden gedacht, nur eine wilde Feldgraswirtschaft betrieben hätten, die mangels fester Wohnsitze im Ganzen wenig bedeutet habe... Ein grosser Abbruch also im Wirtschaftsleben, ein Versinken in primitive Formen, eine Verkümmernug im Ganzen.

Solche Auffassung war nur möglich auf Seite von Forschern, welche die wirtschaftlichen Verhältnisse der Spätantike entweder gar nicht kannten, oder ihren Blick bloss auf die glänzende Zeit der ersten zwei Jahrhunderte nach Chr. eingestellt hatten, für welche wir ein reiches Quellenmaterial besitzen. Die grossen Fortschritte der Papyrusforschung haben nun in den letzten Jahrzehnten ganz neue Aufschlüsse gewährt, so dass wir heute gerade auch die Wirtschaft der Spätantike besser zu erfassen vermögen. Nur auf Grund einer zureichenden Kenntnis dieser wird es möglich sein, die frühmittelalterliche Wirtschaft richtig zu beurteilen und in den Gesamtablauf der ökonomischen Entwicklung überhaupt organisch einzuordnen.

Bei der Darstellung der Wirtschaft des Altertums waren verschiedene Forscher schon vor mehr als dreissig Jahren zu der Feststellung gelangt, dass bereits im 3. Jhdt. n. Chr. ein grosser Wandel im Wirtschaftsleben der Spätantike eingetreten sei, den M a x W e b e r als «Rückschlag in naturalwirtschaftliche Zustände» bezeichnet hat ¹⁾. Er nahm zugleich an, dass mit Übersiedlung der grossen Grundherren auf das Land sich hier eine Gutsherr-

¹⁾ Die römische Agrargeschichte (1891) S. 264.

schaft gebildet habe, die alle ihre wirtschaftlichen Bedürfnisse selbst erzeugte, ein Autarkie des Oikos, wie sie Rodbertus für die antike Wirtschaft überhaupt charakteristisch ansah ¹⁾, während der Verkehr über dieser naturalwirtschaftlichen Unterlage nur dünn gesponnen war und eine geldwirtschaftliche Deckung der Staatsbedürfnisse nicht gestattete ²⁾.

Bei dieser Auffassung ist die Forschung grossenteils bis heute verblieben ³⁾. O. S e e c k hat dann ausgeführt, dass die Münzverschlechterung im 3. Jahrhunderte n. Chr. zu einer Entartung des Geldes führte und jene eigentümliche Ausbildung der Naturalsteuern bewirkt habe, welche die Volkswirtschaft des 4. u. 5. Jahrhunderts bestimmte ⁴⁾. Er legte dar, dass die Besoldung der Soldaten im 3. Jahrhundert in natura erfolgte und vielleicht schon unter Diokletian, jedenfalls im Laufe des 4. Jhdts, denn die Zahlungen in Naturalien auch auf die Beamtengehälter ausgedehnt wurden. Er setzt dieses System in Gegensatz zu der früheren Geldwirtschaft ⁵⁾.

Die Theorie M. Webers wurde dann durch K. B ü c h e r's weit verbreitetes Werk über «Die Entstehung der Volkswirtschaft» ausgebaut, der in seinem System aufeinanderfolgender Wirtschaftstufen mit Anlehnung an das von Rodbertus aufgestellte Schlagwort von der «Autarkie des Oikos» die Wirtschaft des Altertums ganz allgemein als eine «geschlossene Hauswirtschaft» charakterisierte ⁶⁾. Dem gegenüber hat Ed. M e y e r nachdrücklich die Bedeutung der Verkehrswirtschaft betont und auf eine grosse Entwicklung der Geldwirtschaft im Altertume hingewiesen ⁷⁾. Welchen Eindruck die Darlegungen M. Webers und K. Büchers machten, kann man am besten vielleicht daraus entnehmen, dass selbst der ausgezeichnete Kenner des römischen Rechts und der Papyrusforschung L. M i t t e i s noch im Jahre 1900 in einem Vortrage auf der 6. Vers. Deutscher Historiker zu Halle einen vermittelnden Standpunkt einnehmen zu müssen glaubte. Er sprach sich dahin aus, dass die Geldwirtschaft in der Antike doch niemals einen recht festen Boden gewonnen habe. Die Papyri zeigten seit dem 4. Jhd. n. Chr. eine rückläufige Entwicklung. Die Naturalwirtschaft trete wieder in den Vordergrund ⁸⁾.

Die neuere Papyrusforschung hat seither bedeutende Arbeiten gezeitigt, welche zur Klärung wesentlich beitragen, so dass Mitteis diese seine Ansichten heute vielleicht selbst nicht mehr aufrecht erhalten würde, wenn er noch

¹⁾ Ebda. S. 241. ²⁾ Die sozialen Gründe des Untergangs der antiken Kultur (Die «Wahrheit» 1896-Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1924 S. 304 ff.). ³⁾ So zuletzt noch L. M. Hartmann, Gesch. Italiens im Ma 1², 105 ff. (1923). ⁴⁾ Gesch. d. Untergangs der antiken Welt. 2², 194 ff. bes. 252. (I. Aufl. 1895). ⁵⁾ Ebda. 256 ff. ⁶⁾ Die Entstehung der Volkswirtschaft. 1. Aufl. 1893; 16. Aufl. 1922. ⁷⁾ Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums. Conrads Jahrb. f. Nat. Ökon. u. Statistik (1895)—64, 696 ff. ⁸⁾ Aus den griechischen. Papyrusurkunden. (1900) S. 26 f.

lebte. Vor allem hat das grosse Werk von Preisigke über das «Girowesen im griechischen Ägypten» (1910) dargetan, dass die Geldwirtschaft im Altertum doch viel mehr entwickelt war, als man früher annahm¹⁾. Freilich tritt gerade in diesem Werke auch die bedeutende Ausbreitung der Naturalwirtschaft (Korngiro!) nachdrücklich in die Erscheinung. Selbst ein so hervorragender Kenner wie M. Rostowzew geriet angesichts der von Preisigke gebotenen Ausführungen anfänglich in eine gewisse Verlegenheit, wie diese Ausbreitung der Naturalwirtschaft mit dem Überhandnehmen der Geldwirtschaft in Ägypten sich vereinbaren lasse²⁾.

Es muss als grundlegender Fehler der bisherigen Forschung bezeichnet werden, dass man Natural- und Geldwirtschaft als einander ausschliessende Gegensätze betrachtete und annahm, Naturalwirtschaft sei unter allen Umständen die ursprüngliche und primitivere Form, während die Geldwirtschaft sich erst später als Zeichen entwickelterer Kultur ausgebildet habe. Allerdings scheint gerade Preisigke Zweifel an der Richtigkeit solcher Auffassung gehabt zu haben, da er es für notwendig erachtet, zu erklären, warum Wilcken in seinem berühmten Werk³⁾ von einer Rückkehr zur Naturalwirtschaft im 4. Jahrhundert n. Chr. gesprochen hat⁴⁾. L. Mitteis hat seinerseits, da er, wie oben erwähnt, annahm, dass die Geldwirtschaft in der Antike niemals einen recht festen Boden gewonnen habe, Zweifel darüber geäussert, die Vorgänge in der Wirtschaft der Spätantike als «Rückfall» in die Naturalwirtschaft zu bezeichnen⁵⁾.

Es ist tatsächlich nicht zutreffend, dass mit der Ausbreitung der Naturalwirtschaft im 3. Jhdt. n. Chr. die Geldwirtschaft aufgehört habe oder völlig geschwunden sei, wie eine ganze Reihe von Forschern behauptet hat⁶⁾. Wohl dürfte die Verkehrswirtschaft im 3. Jhdt. durch die Wirren im römischen Reiche beeinträchtigt worden sein und der Handel insbesondere auch durch den Einbruch der Germanen manche Störung und Unterbrechungen erlitten haben. Es ist aber eine völlige Verkennung der durch die gleichzeitigen Quellen verbürgten geschichtlichen Vorgänge, wenn man deshalb ein gänzlich Versiegen des gesamten Verkehrs und Handels annimmt, und damit auch die Geldwirtschaft beendet glaubt. Am bekanntesten ist wohl und braucht nicht durch Einzelnachweise näher erhärtet zu werden, dass der Handel in jener Zeit vom 3.—5. Jhdt. n. Chr. in Afrika, besonders Ägypten⁷⁾

¹⁾ Mitteis hat noch 1898 angenommen, dass von dem Giroverkehr im Altertum sich nur sehr schwache Spuren erhalten hätten. Zs. d. Savignyst. f. RG. rom. A. 19, 250.

²⁾ Studien zur Geschichte des Römischen Kolonates (1. Beiheft z. Arch. f. Papyrusforsch. 1910 S. 404). ³⁾ Osiraka I, 679. ⁴⁾ Girowesen, S. 4. ⁵⁾ a.a. O. S. 27. ⁶⁾ So L. M. Hartmann a.a. O. 1, 365 (Italien!); E. Speck, Handelsgesch. d. Altertums III, 2, 932; Zehentbauer F., Das Zi. sproblem nach Moral und Recht, 1920, S. 8. ⁷⁾ Vgl. L. Mitteis u. U. Wilcken, Grundzüge und Chrestomatie der Papyruskunde 1, 2, 379 (1912) sowie Speck a, a. O. 918 ff.

in Asien bis nach Indien und China ¹⁾, sowie auch an den Küsten des Mittelmeeres, vor allem in Südfrankreich (Arles!) ²⁾ immer noch ein blühender und lebhafter gewesen ist. Aber auch für Inner- und Ostdeutschland lässt sich ein Gleiches nachweisen und geradezu dartun, dass eben die Germanen mehrfach bei ihren kriegerischen Unternehmungen direkt Rücksicht auf den Handelsverkehr genommen haben. So berichtet Ammianus Marcellinus, dass der westgotische König Athanarich sich im Jahr 369 zum Abschlusse des Friedens auch deshalb veranlasst gesehen habe, weil sein Volk durch Unterbrechung des Handels Schaden gelitten habe ³⁾. Für das 5. Jahrh. aber haben wir in der Vita Severini eine Nachricht, die Bewohner der Stadt Passau hätten sich an den Heiligen mit der Bitte gewendet, er möge bei dem Rugierkönig Feva dahin wirken, dass die Handelsbeziehungen zu diesem Volke wieder hergestellt würden ⁴⁾. In den Friedensschlüssen der Römer mit den Barbaren finden wir wiederholt auch Bestimmungen über den Handelsbetrieb. So hat Kaiser Aurelian (270—75) den Vandalen erlaubt, auf den Märkten in den Donaustädten zu erscheinen und auch auf der Donau selbst Handel zu treiben ⁵⁾. Mit dem Hunnenkönig Attila aber kam ein Vertrag zustande, dass beide Teile, Hunnen wie Römer, gleichberechtigt Handel treiben dürfen, wobei für die Märkte eine Sicherung (Marktfriede!) gewährleistet wurde ⁶⁾. Barbarenmärkte jenseits der Donau erwähnt auch die Vita Severini ⁷⁾.

Wie lebhaft und ausgebreitet Verkehr und Handel auch im 4. und 5. Jhdt. waren, beweisen einmal die zahlreichen Itinerarien (Reisehandbücher), welche gerade damals entstanden sind ⁸⁾, und anderseits die Tatsache, dass die Konzilien dieser Zeit wiederholt gegen den Handelsbetrieb der Priester Stellung genommen haben ⁹⁾.

Dieser Handel setzt allein schon eine gewisse Geldwirtschaft voraus. Denn es ist unwahrscheinlich, dass Handelsgeschäfte auf weite Fernen in Naturalien abgewickelt wurden. Wir besitzen aber auch direkte Zeugnisse für eine solche Geldwirtschaft. Es liegt eine Verordnung der römischen Kaiser, Valentinian II. und Theodosius aus der Zeit von 379—83 vor, durch die

¹⁾ Speck, a. a. O. 931 ff. und Heyd, Gesch. d. Levantehandels im Ma. 1, 8, n. 2.

²⁾ Die Belege sind zusammengestellt CIL XII p. 83, sowie auch Orosius VII, 43. 1. C. SS. eccles. lat. 5, 559. Dazu auch Hirschfeld, Kleine Schriften, S. 28. ³⁾ Rer. Gest. Lib. XXVII, 7. ⁴⁾ MG. AA. I; 19, c. 22 § 2. interea beatum virum cives oppidi memorati suppliciter adierunt, ut pergens ad Febam Rugorum principem mercandi licentiam postularet. ⁵⁾ Vgl. J. Jung. Die roman. Landschaften des röm. Reiches 1881, S. 408.

⁶⁾ Vgl. Prisci Fragm. ed. Dindorf p. 287. ⁷⁾ MG. AA. I, 12 c. 9; praecepit transvadere Danuvium ut hominem ignotum in nundinis quaereret barbarorum. ⁸⁾ Vgl. den Art. «Itinerarien» von W. Kubitschek in Pauly-Wissowas Realenzyklopädie IX. 2, 2308 ff. sowie desselben Itinerarstudien (Denkschr. d. Wiener. Ak. ph. hist. Kl. 61, 3. 1919).

⁹⁾ Loening, Gesch. d. deutschen Kirchenrechts I, 17 1ff. Dazu O. Schilling, Reichtum und Eigentum in der altkirchlichen Literatur (1908) S. 138 f.

Goldzahlungen im Handel mit den Barbaren bei Todesstrafe verboten wurden. Man solle, heisst es hier bezeichnenderweise noch weiter, vielmehr danach trachten, das bei jenen befindliche Gold herauszulocken ¹⁾). Anderseits hat Montelius den Goldreichtum, der sich in Schweden gerade im 5. Jahrhundert nachweisen lässt, auf den Handel zurückgeführt, der von Südosteuropa nach Skandinavien dem Laufe der Weichsel folgte ²⁾).

Die beste Illustration aber, wie sehr die Geldwirtschaft im 4. und 5. Jahrhundert verbreitet war, bieten die Verbote, welche von den Konzilien dieser Zeit immer wieder gegen den Wucher und übermässiges Zinsnehmen erfolgten ³⁾), sowie auch die gleichgerichteten Ausserungen der Kirchenväter. Nicht nur solche in Italien wie der Hl. Ambrosius ⁴⁾ und im Orient (Basilus, Hieronymus u. a. ⁵⁾) haben dagegen geeifert, auch in Osteuropa haben diese wucherischen Geldgeschäfte, welche zu schonungsloser Ausbeutung der Bevölkerung führten, die Bischöfe zu energischer Abwehr veranlasst, wie das berühmte Opus Imperfectum in Matthaeum beweist, das von einem arianischen Bischof in den lateinischen Donauprovinzen (Pannonien oder Mösien oder Thrakien) aus dem 5. Jhdt. herrührt ⁶⁾).

Es ist schon von verschiedenen Seiten hervorgehoben worden, dass der Handel in der römischen Kaiserzeit sehr stark auf die Einfuhr gerichtet war, während der Export dem gegenüber verhältnismässig gering war. Der zunehmende Luxus hatte insbesondere den Verbrauch orientalischer Waren im Okzident gesteigert, so dass schon in der Zeit Vespasians Klagen laut wurden über die ungeheuren Summen, welche dafür aus dem Reiche hinausgingen. Den Gesamtbetrag, der jährlich den Arabern und den Indern gezahlten Kaufgelder schlägt Plinius auf hundert, für Arabien allein auf 55 Mill. Sesterzen an, was Theodor Mommsen mit 22 Mill. Mark berechnet hat ⁷⁾. Noch viel stärker war der Abfluss der Edelmetalle insbesondere des Goldes seit dem 3. Jhdt. n. Chr., da die germanischen Völker sich nicht nur ihre Dienste als foederati, sondern auch sehr häufig die Wahrung des Friedens von den Römern mit grossen Goldleistungen bezahlen liessen. Schon Soëtbëer hat eine ganze Reihe von Belegen dafür zusammengestellt und insbesondere auch auf Herodian hingewiesen, der erzählt, die Germanen seien ganz besonders nach Geld begierig und niemals schliessen sie Frieden mit den Römern ohne sich Gold zahlen zu lassen ⁸⁾. Gerade im 4. und 5. Jhdt.

¹⁾ Dieses Dekret wurde auch in die Sammlung Justinians aufgenommen (IV. 63, 2).

²⁾ Kulturgeschichte Schwedens, S. 228. ³⁾ Vgl. J. Seipel, Die wirtschaftsethischen Lehren der Kirchenväter (Theol. Studien der Leogesell. Wien 1907) S. 175 ff. ⁴⁾ F. Zehentbauer, Das Zinsproblem nach Moral und Recht 1920. S. 17 ff. ⁵⁾ Ebda. S. 20 ff. sowie Seipel a. a. O. S. 166 ff. ⁶⁾ Vgl. Paas, Th. [Das Opus Imperfectum in Matthaeum 1908, S. 116. u. 119. Dazu auch F. Zehentbauer, Der Wucherbegriff in des Pseudo-Chrysostomus' Opus Imperfectum in Matthaeum, Beiträge zur Gesch. d. Christl. Altertums und d. Byzant. Literatur. Festgabe. Albert Erhard, S. 491 ff. (1922). ⁷⁾ Röm. Geschichte 5⁹, S. 617. ⁸⁾ Forschungen zur Deutschen Geschichte 1, 219 ff., bes. 221.

wurden mehrfach an germanische Stämme von Rom aus direkt regelmässige Jahrgelder gezahlt, welche eine dauernde Belastung des Staatsschatzes bedeuteten ¹⁾. So war tatsächlich ein bedeutender Abfluss des Edelmetalls und insbesondere Goldes zu den Barbaren eingetreten, und wir begreifen, warum schon um 380 die römischen Kaiser das bereits oben zitierte Verbot gegen Zahlungen in Gold an die Barbaren erlassen haben ²⁾. Schon Mitteis, der freilich, wie wir gesehen haben, die Geldwirtschaft des Altertums unterschätzt hat, behauptete von der antiken Wirtschaftsweise ganz allgemein: «Sie hatte ihre Golddecke, aber diese war viel zu kurz und überaus dünn» ³⁾. Es sei dahingestellt, ob man heute eine solche Behauptung ganz allgemein vertreten könnte. Gold war in Italien und auch im Orient sicher noch im 5. Jhdt., in beträchtlichem Masse vorhanden. Hat sich doch der westgotische König Alarich im Jahre 408 von den Römern die Aufhebung der Belagerung ihrer Stadt mit 5.000 Pfund Gold, 30.000 Pfund Silber u. a. bezahlen lassen ⁴⁾.

Wir werden also die ökonomische Situation in der spätrömischen Zeit so zu fassen haben, dass infolge starken Abflusses der Edelmetalle eine Abschwächung der Golddecke erfolgte, welche ihrerseits nun Anlass gab, überall dort, wo dies die Verhältnisse gestatteten und profitabel erscheinen liessen, die Leistungen in Naturalien zu begünstigen. Gerade die ausserordentlich gross angewachsenen Ausgaben für den Unterhalt des Heeres, das grossenteils in den Grenzprovinzen lag, mochte es opportun erscheinen lassen, den Getreidereichtum derselben zur Bestreitung der Besoldung unmittelbar auszunützen. Eine Analogie dazu bieten die Verhältnisse in Ägypten, wo trotz Zunahme der Geldwirtschaft die Innungen alles in Korn bezahlten ⁵⁾.

Von besonderer Bedeutung erscheint nun die Beantwortung der Frage, ob der sog. «Rückschlag» in naturalwirtschaftliche Zustände wirklich eine Umgestaltung des ganzen Wirtschaftsbetriebes im Sinne einer «geschlossenen Hauswirtschaft» bewirkt habe, wie Max Weber behauptet hat ⁶⁾. Prüfen wir zunächst die Belege, welche er aus dem gleichzeitigen Quellenmaterial vorgebracht hat. Sie sind dürftig genug! Eine einzige Stelle aus Palladius über die Herstellung von Fässern und Bottichen auf den Landgütern dient ihm dazu, auf die Absicht zu schliessen, diese ländlichen Wirtschaften «von der Stadt durchaus unabhängig zu machen» und eine Autarkie des Oikos auf den ländlichen Grundbesitzungen anzunehmen ⁷⁾. In einer wenige Jahre später (1896) erschienenen Abhandlung über «Die sozialen Gründe des Unteranges der antiken Kultur» ⁸⁾ hat er dann, ohne überhaupt eine bestimmte Stelle zu zitieren, diese Vorgänge ganz allgemein so dargestellt, Palladius

¹⁾ Vgl. L. Schmidt, *Gesch. d. Deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung* 1, 58, 63, 80 u. a. m. Dazu auch O. Montelius a. a. O. S. 228. ²⁾ Vgl. oben S. 4 f.

³⁾ Aus den griechischen Papyrusurkunden S. 26. ⁴⁾ Schmidt a. a. O. S. 210. ⁵⁾ Ros-towzew, *Kolonat*, S. 404. ⁶⁾ *Röm. Agrargeschichte*, S. 264. ⁷⁾ *Röm. Agrargeschichte* S. 241. ⁸⁾ A. a. O. S. 303 (Gesammelte Aufsätze 1924).

empfehle, «möglichst sich so einzurichten, dass die Arbeit des Gutes alle Bedürfnisse decke, sich selbst trage und so den Kauf entbehrlich mache: «War die Spinnerei und Weberei ebenso wie das Mahlen und Backen von jeher von den Frauen des Gutshofes eigenwirtschaftlich besorgt worden, so stellte man nun auch Schmiede-Tischler—Maurer-Zimmermannsarbeit und schliesslich den Gesamtbedarf an gewerblichen Leistungen auf dem Gute mit dessen unfreien Fronhandwerkern her... «Die ökonomisch oben anstehenden Wirtschaften der Grundherren deckten ihren Bedarf naturalwirtschaftlich. Arbeitsteilige Deckung des Eigenbedarfs des Gutherrn wird in stets zunehmendem Masse der den «Oikos» beherrschende ökonomische Zweck. Die grossen Güter lösen sich vom Markte der Stadt» ¹⁾).

Ich habe früher schon die von Weber angeführte Stelle des Palladius über die Handwerker auf den Landgütern näher untersucht, und es hat sich dabei herausgestellt, dass die Schlussfolgerung M. Webers gar nicht zutreffe. Ich verwies damals schon auf die Arbeit von Gummerus über den römischen Gutsbetrieb, der gezeigt hat, dass es berufsmässig ausgebildete Handwerker unter den Gutssklaven nicht gegeben habe ²⁾).

Das Werk von Palladius (4. Jhdt.) bietet nun aber, sieht man näher zu, noch viele andere Stellen, die entschieden gegen die Auffassung von M. Weber sprechen. Wiederholt wird hier dem Landwirt der Rat erteilt, einzelne Viehstücke zu kaufen, bezw. zu verkaufen. So z. B. Schweine ³⁾, aber auch Schafe ⁴⁾. Wie wenig an eine Verselbständigung gegenüber dem städtischen Markt gedacht ist, beweist eine Stelle über die Spargelzucht: es sei nützlicher, die Setzlinge zu kaufen, als sie in mühseliger und langer Aufzucht selbst herzustellen ⁵⁾. Auch beim Ankauf der Ochsen warnt er vor der fallacia venditoris! ⁶⁾.

Wie wenig das Bedarfsdeckungsprinzip, oder gar eine vom städtischen Markte losgelöste Autarkie vorhanden war, zeigt auch eine Bemerkung, die er über den Ankauf der Stiere macht. Sie sollen im Monat März angekauft werden, sofern jemand die Absicht habe, eine Herde selbst zu züchten ⁷⁾. Es war also, das wird deutlich, gar nicht allgemein solches vorauszusetzen.

Im Ganzen aber ergibt sich gerade aus Palladius eine innige Verbindung der ländlichen Gutsbetriebe mit dem städtischen Markt, wo sich gute Absatzmöglichkeiten für die ländliche Produktion eröffneten. Sehr charakteristisch dafür ist auch eine Stelle, die von den Krammetsvögeln handelt: er hebt hervor, dass sie nicht nur einen Genuss für die Tafel gewähren, sondern sehr beträchtliche Einkünfte auch, weil die Seltenheit dieser Vögel deren Wert bei der herrschenden Genussucht steigern ⁸⁾.

¹⁾ Ebda. S. 304. ²⁾ Wirtschaftl. u. Soziale Grundlagen der europ. Kulturentwicklung aus d. Zeit v. Cäsar bis auf Karl d. Gr. 2, 400—2², 407. ³⁾ Opus Agriculturae ed. Teubner. III, 26, 2. ⁴⁾ Ebda. VIII. 4. 5.—Vgl. dazu auch 1. 39 über den Ankauf von B i e n e n. ⁵⁾ Ebda. IV. 9.11. ⁶⁾ Ebda. IV. 11. 1. ⁷⁾ Ebda. IV. 11. 4. ⁸⁾ Ebda. I. 26. 1. et voluptatem cibi et redditum maximum praestant parvitati beneficium ministrante luxuria.

Hier liegt zugleich ein interessantes Beispiel in concreto dafür vor, dass damals auch eine freie Preisbildung möglich war: Die gesteigerte Nachfrage (Genussucht!) erhöhte infolge geringen Angebotes den Wert der Ware und erzeugte einen Luxuspreis.

Das zu Grunde liegende Prinzip in dem Wirtschaftsbetrieb bei Palladius ist nicht eigenwirtschaftliche Bedarfsdeckung, sondern allüberall ein chrematistisches, dh. ein auf möglichst hohen Ertrag und Gewinn eingestelltes Erwerbstreben ¹⁾.

Der grundlegende Irrtum M. Webers und der anderen Forscher, welche sich in gleicher Richtung ausgesprochen haben, war, dass sie einen kontradiktorischen Gegensatz zwischen Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft annahmen und daher die Gleichzeitigkeit beider gar nicht in Rechnung zogen. Tatsächlich bestanden beide nebeneinander und entsprechen der verschiedenen ökonomischen Funktion der einzelnen wirtschaftenden Bevölkerungsklassen. Für Ägypten hat Preisigke ausgeführt, dass die Naturalzahlungen «eine den dortigen Verhältnissen besonders angepasste Einrichtung» seien. Der Handwerker erhält für seine Arbeit Bargeld, sei es, dass er für andere arbeitet, oder seine Ware gegen Bargeld absetzt; ebenso verhält es sich mit dem Kaufmanne. Diese Leute können daher sehr leicht ihre Zahlungen durch Hergabe von Bargeld leisten. Anders ist es mit dem Landmanne. Er erntet Naturalien (Korn) und ist der Sorge wegen des Verkaufes dann überhoben, wenn die Zahlung zur Zeit der Ernte in Getreide vertragsmässig erfolgt. Der Empfang von Naturalien ist aber auch für den Verpächter des Grundstückes und für den Grossgrundbesitzer besonders ein wirtschaftlicher Vorteil, weil er den Pachtzins zugleich mit der Eigenproduktion unter einem an einen Grosshändler verkaufen und auch die günstigste Zeit zum Verkaufe abwarten kann ²⁾.

M. Weber und Genossen haben insbesondere den Charakter des römischen Handels unterschätzt. Er habe nur eine dünne Schicht hochwertiger Artikel—Edelmetalle, Bernstein, wertvolle Gewebe, einige Eisen- und Töpferwaren u. dgl.—umfasst, Luxusgegenstände, welche infolge ihres hohen Preises die gewaltigen Transportkosten tragen können. Die Massenbedürfnisse seien nicht durch den Handel gedeckt worden ³⁾. M. Weber musste freilich selbst bereits sich gestehen, dass Städte wie Athen und Rom auch in ihrem Getreidebedarf auf Zufuhr angewiesen waren. «Aber», sagt er, «dann handelte es sich stets um Erscheinungen von welthistorischer Abnormität, und

¹⁾ Ebda. III. 9. 13, wo er über die Ersparung von Tagwerksarbeit bei der Weinlese handelt.: *vindemia minor operarum numerus eam poterit expedire.*—vgl. dazu auch VIII. 4. 5, wo er bei der Schafzucht rät, man soll alle schwachen Schafe im Herbst verkaufen, damit sie nicht infolge der Winterkälte zugrunde gehen. ²⁾ Preisigke, a. a. O. S. 4 f.

³⁾ Gesammelte Aufsätze S. 292.

um einen Bedarf, dessen Deckung die Gesamtheit in die Hand nimmt, weil sie dem freien Verkehr weder überlassen will noch kann» ¹⁾).

Auch diese Annahmen sind nicht stichhaltig. Tatsächlich konnte das römische Westreich im 4. und 5. Jhdt. gerade ohne das afrikanische Getreide nicht bestehen und das Ausbleiben desselben bereitete im Frühjahr 410 dem von Alarich eingesetzten Kaiser Attalus die allergrössten Schwierigkeiten ²⁾. So erklärt sich wohl auch, dass die Römer sich bei den Friedensschlüssen mit germanischen Völkern unter anderem jährliche Abgaben von Getreide ausbedungen haben ³⁾. Jedenfalls hat auch ein starker Viehhandel um jene Zeit aus den Alpenländern nach Italien bestanden, und zwar sowohl von den Alamannen wie von Noricum aus ⁴⁾.

Es waren also doch auch die lebenswichtigen Nahrungsmittel Gegenstand eines regelmässigen Handels, und dieser nicht bloss auf seltene Fremdprodukte oder Luxusgegenstände eingeschränkt ⁵⁾. Die ganze Theorie, sowohl M. Webers wie insbesondere auch K. Büchers von der Autarkie des Oikos, bzw. der geschlossenen Hauswirtschaft ist auch deshalb unhaltbar, weil die grundlegende Voraussetzung, mit der sie steht und fällt, der Wirklichkeit nicht entspricht. Man hat die Tatsache, dass die grossen Grundbesitzer vielfach von der Stadt auf das Land gezogen sind, zu exclusiv aufgefasst. Sie bedeutet keineswegs eine volle Loslösung von der Stadt oder gar eine Verselbstständigung gegenüber dem städtischen Markte, es bleiben die Grundbesitzer vielmehr in einer steten und ununterbrochenen Verbindung mit diesem, die nach wie vor nicht nur Absatzmöglichkeiten für die landwirtschaftliche Produktion, sondern umgekehrt auch jederzeit den Ankauf von Bedarfsartikeln für den landwirtschaftlichen Betrieb in der Stadt gewährleistete.

Es bestanden nicht zwei getrennte Wirtschaftskreise jeder für sich nebeneinander, sie waren vielmehr nach wie vor aufeinander angewiesen und auch in ihren konkreten Erscheinungen und Betätigungsformen verbunden. Denn noch immer galt auch im 4. Jhdt. wie einst zur Zeit des älteren Cato ⁶⁾ die Investierung von Kapitalien in Landgütern, die grosse Erträge abwarfen, als empfehlenswerte Vermögensanlage, und reiche Leute haben auch jetzt noch wie früher mit Vorliebe einen Teil ihres Vermögens in Landgütern; einen anderen aber in Handelsunternehmungen angelegt. Sehr lehrreich sind in dieser Beziehung die Ausführungen des hl. Ambrosius über die Wucherer und Geldverleiher, welche junge, reiche Leute zum Ankauf von angeblich

¹⁾ Ebda. S. 293. ²⁾ L. Schmidt, Geschichte der Deutschen Stämme, I, 213 f. ³⁾ L. Schmidt, Gesch. der german. Frühzeit (1925) S. 184 (Markomannen und Quaden). Vgl. dazu auch Ambrosius, über den Getreideexport aus Pannonien, S. Ambrosii Opera (ed. Mon. S. Mauri Paris 1690) 2, 838. Epist. 18 c. 21. ⁴⁾ Cassiodor Var. III, 50. (ca. 507). ⁵⁾ Weber a. a. O. S. 296 f. schreibt: «Die Getreideproduktion ist für den Abstatz meist unrentabel;... und einen Transport aus dem Binnenland trägt der Preis des Getreides überhaupt nicht». ⁶⁾ Plutarch, Cato M. 21.

sehr einträglichen Landgütern verleiten, um sie dann mit Forderung übermässiger Zinsen auszuwuchern ¹⁾).

Eben weil die Wirtschaft dieser Zeit nicht rein naturalwirtschaftlich geartet war, hinderte sie auch nicht die Bildung von Geldvermögen, was M. Weber gleichfalls behauptet hat ²⁾). Er hat bei seinen Ausführungen wiederholt die Wirtschaft des frühen Mittelalters mit jener der antiken Zeit verglichen. Schon in seiner römischen Agrargeschichte meinte er, «in Gallien kam der Rückschlag in naturalwirtschaftliche Zustände mit Überwiegen des agrarischen Elementes z. T. erst unter den Merowingern» ³⁾). Und später hat er besonders die Karolingerzeit als die deutlichste Illustration einer Wirtschaft auf streng naturalwirtschaftlicher Grundlage hingestellt. Er nennt Karl d. Gr. den späten Testamentsvollstrecker Diokletians und betrachtet die Instruktion für die Domänenverwalter, das berühmte Capitulare de Villis, als sinnfälligstes Abbild der karolingischen Wirtschaft überhaupt: Die Kultur ist ländlich geworden, verschwunden ist die Stadt, die Grundherrschaften sind die Träger der Kultur, der Herrscher selbst zieht von Pfalz zu Pfalz und verzehrt, was für ihn aufgespeichert ist. Die Fäden des Verkehrs zwischen den eigenwirtschaftlichen Zellen des Wirtschaftslebens sind gerissen, der Handel auf die Stufe des Wandergewerbes in den Händen Stammfremder—Griechen und Juden—zurückentwickelt ⁴⁾).

Nur einen Unterschied findet M. Weber zwischen den römischen und karolingischen Wirtschaftsverhältnissen: Hier wie dort finden wir den Sklaven als landwirtschaftlichen Arbeiter und zwar hier wie dort gleich rechtlos und insbesondere der gleich schrankenlosen Disposition des Herrn über seine Arbeitskraft unterworfen. Darin ist also kein Unterschied eingetreten, aber eines ist von Grund aus geändert: die römischen Sklaven finden wir in der «kommunistischen» Sklavenkaserne—den servus der Karolingerzeit aber in der Kathe (mansus servilis), auf dem vom Herren ihm geliehenen Lande als fronpflichtigen Kleinbauern» ⁵⁾).

Tatsächlich ist darin kein Unterschied der frühmittelalterlichen und spätantiken Wirtschaft zu erblicken. Denn wie M. Weber selbst an einer anderen Stelle doch erwähnt hat, war schon zur Zeit, da nach seiner Auffassung noch die Sklavenarbeit herrschte, der Getreidebau mindestens z. T. an coloni verpachtet ⁶⁾). Ja, er konnte nicht verkennen, dass schon in frühkaiserlicher Zeit von den Agrarschriftstellern auf die Arbeit des colonus der Hauptnachdruck gelegt wird, und afrikanische Inschriften aus Commodus' Zeit bereits Ende des 2. Jhdts. (!) zeigen, dass der colonus dort ein mit Land belehnter und dagegen zu bestimmten Diensten verpflichteter Fronbauer geworden war ⁷⁾).—Wo bleibt da der Unterschied gegenüber der karolingischen Zeit?...

¹⁾ De Tobia, Corp. Script. Eccles. Lat. 32, 530. ²⁾ A. a. O. S. 304. ³⁾ S. 264.

⁴⁾ Ges. Aufsätze S. 309. ⁵⁾ Ebda. S. 300. ⁶⁾ Ebda. S. 297. ⁷⁾ Ebda. S. 301.

Die frühmittelalterliche Wirtschaft stellt sich auf Grund der Belege, welche oben geboten worden sind, durchaus als unmittelbare und gradlinige Fortsetzung der spätantiken Wirtschaft dar. Die Naturalwirtschaft ist keineswegs erst durch die Germanen eingeführt worden, oder gar eine der primitiven Kultur der Barbaren entsprechende mindere oder rückständigere Wirtschaftsform, zumal man auch nicht von einem «Rückfall» in die Naturalwirtschaft, der etwa im 3. Jhdt. eingetreten wäre, ernsthaft sprechen kann. Sie war vielmehr früher schon vorhanden und wenn sie damals eine stärkere Verwendung fand, so war das keineswegs nur der Geldkrise zuzuschreiben, sondern vor allem auch durch die neue militärische Lage und die Schutzmassnahmen zur Sicherung der Reichsgrenzen bedingt. Rostowzew hat jüngst ausgeführt, dass am Ende des 2. Jhdts. die Zusammensetzung des römischen Heeres eine fühlbare Wandlung durchmachte. Die städtischen Bevölkerungselemente verschwanden aus ihr oder stellten nur die Offiziere, das Gros des Heeres aber wurde von der ländlichen Bevölkerung gestellt und zwar vornehmlich aus Provinzen, die am wenigstens romanisiert oder hellenisiert waren: Nordspanien, Gallien und die Bretagne, die Donauprovinzen, Kleinasien, Syrien und Afrika. So repräsentierte die Armee im 3. Jhdt. beinahe ausschliesslich ländliche Klassen aus Gebieten, die ebenso kriegsgemäss, wie unzivilisiert waren ¹⁾.

So mussten die Germanen, welche ja einen guten Teil zu dieser Armee stellten, schon in der Zeit, da sie noch als foederati in römischen Diensten standen, mit der naturalwirtschaftlichen Verpflegung dieser Heeresmassen ebenso wie auch mit der Landausstattung der Veteranen vertraut werden.

Andererseits war, wie wir gesehen haben ²⁾, auch im 4. und 5. Jhdt. weder der Handel noch auch die Geldwirtschaft verschwunden. Ist der Handel im 3. Jhdt. zurückgegangen, so würde das nur den früher angenommenen Gegensatz zu den spätantiken Verhältnissen noch mehr einebnen. Denn auch die frühmittelalterliche Wirtschaft hat, wie die gleichzeitigen Quellen zur Genüge erkennen lassen, keineswegs des Handels und der Verkehrswirtschaft entbehrt ³⁾. Nicht nur in den romanischen Gebieten und entlang des limes war ein beträchtlicher Handel vorhanden, es haben gerade die Germanen durch ihre Wanderungen Verkehrsbeziehungen auch im Norden und Osten neu geschaffen, die sich nicht auf den Küsten- und Seehandel beschränkten ⁴⁾.

Die Germanen verfügten infolge der von den Römern gezahlten Jahrgelder und ihres Handelsgewinnes auch über eine entsprechende Menge von Edelmetallen und insbesondere Gold, um Münzen schlagen zu lassen, die

¹⁾ La crise sociale et politique de l'Empire Romain au III-me siècle après J. C. Musée Belge, Revue de philologie class. 1923, XXVII, 233 ff. bes. 239. ²⁾ Siehe oben S. 9.

³⁾ Vgl. die näheren Ausführungen in meinen «Grundlagen» 2. (2 Aufl.), 433 ff. ⁴⁾ Vgl. darüber meinen Aufsatz «Vom Altertum zum Mittelalter», Archiv f. Kulturgeschichte (1926). 16, 173 ff.

sogenannten Barbarenmünzen. Es ist längst bekannt, dass sie dabei die römischen Prägungen nachahmten, was aber nicht nur auf das technische Unvermögen zurückzuführen ist, sondern einen guten volkswirtschaftlichen Grund hatte, nämlich die allgemeine Kursfähigkeit der römischen Gepräge. Wenn einzelne Germanenkönige, wie der Westgote Alarich II. (484—507). Goldprägungen minderen Gewichtes durchführen liessen, die in Burgund mit einem Annahmeverbot belegt wurden, so hatte er auch darin bereits Vorläufer in der Zeit der Römerherrschaft in Gallien, wie ein Edikt des Kaisers Majorian von 458 bezeugt, nach welchem jene gallische Münze wegen ihres geringen Gewichtes bei den öffentlichen Kassen nicht angenommen werden sollte ¹⁾).

Die Germanen haben keineswegs aus Unkenntnis der Geldwirtschaft mitunter Münzgeld zurückgewiesen, sondern wegen dessen Minderwertigkeit, die sie offenbar sehr wohl erkannten ²⁾. Auch das Frühmittelalter hatte bereits, wie die Volksrechte beweisen, eine Kipper- und Wipperzeit. Der Missbrauch, vollwichtige gute Münzen aus gewinnsüchtiger Absicht zu beschneiden, und anderweitig zu beschädigen ³⁾, ist, wie Th. Mommsen nachgewiesen hat ⁴⁾, von den Germanen eben aus der spätrömischen Zeit übernommen worden.

Die frühmittelalterliche Wirtschaft schliesst in jedem Betracht an die spätantike Wirtschaft an, welche freilich ganz anders geartet war, als sie vielfach noch im Anschluss an die Auffassung der Nationalökonomen und Soziologen dargestellt worden ist. Aber die Germanen haben, je mehr sie Träger derselben wurden, ihr neue Impulse gegeben und neue Bahnen eröffnet. Sie waren ja keineswegs nur Bauern, oder bloss Gefolgschaften eines kriegerischen Heerkönigtums, vielmehr die Heruler, Goten und Vandalen ebenso kühne Seefahrer ⁵⁾ wie die Wikinger nachher, von den Sachsen und Friesen gar nicht zu reden, die als wagemutige Kaufleute über die Grenzen Deutschlands hinaus bekannt waren ⁶⁾. Auch städtische Siedlungen haben damals keineswegs gefehlt, wie die πόλεις des Ptolomäus (2. Jhdt.) ⁷⁾ und die «civitates» des anonymen Geographen von Ravenna, in dem Zustände vom 5. Jhdt. dargestellt sind ⁸⁾, beweisen.

¹⁾ Die Belege in meinen «Grundlagen» 2 (2 Aufl.), 483 und 491. ²⁾ Vgl. ebda. S. 521. ³⁾ Ebda. S. 484. ⁴⁾ Römisches Strafrecht S. 674. ⁵⁾ Vgl. L. Schmidt, Gesch. d. deutschen Stämme 1, 69. 77; sowie Gesch. d. german. Frühzeit (1925) S. 229 ff. u. 322 ff. ⁶⁾ Vgl. Walther Vogel, Gesch. d. deutschen Seeschifffahrt 1, 50 ff. (1915). ⁷⁾ Vgl. über sie K. Schumacher, Germania 3, 78 (1919). ⁸⁾ Vgl. darüber K. Schumacher, Stedelingen- u. Kulturgeschichte der Rheinlande 3, 76 ff. (1925).

FULGENTIUS IN THE CAROLINGIAN AGE

By M. L. W. LAISTNER (M. A. Cambridge).

Professor of Ancient History in Cornell University, U. S. A.

The remarkable revival of letters in western Europe under Charlemagne and his successors in the ninth century is a subject fascinating alike to the student of history, of theology, and of literature. Intellectual activity in that age manifested itself in the main under two forms. On the one hand, various theological questions gave material for vigorous, if not always charitable, disquisitions. Since a clear understanding of the Scriptures was a needful prerequisite for discussing those problems, and since the authority of the Fathers was regarded as second only to that of Holy Writ, it was natural that this period should witness the production of many biblical commentaries and that these should for the most part reproduce, sometimes in amplified, more often in abbreviated, form the expositions of the great theologians of the fourth and fifth centuries. On the other hand, the study of the classical and later literature of pagan Rome was revived, and this renewed interest might manifest itself in various ways, in the unique scholarship of a Servatus Lupus, which did so much to preserve classical writers for a later age, in commentaries on grammatical and other works suitable for use in monastic schools, and in original compositions, mostly in verse, which are rarely quite devoid of individuality, even when they are most closely modelled on earlier poets, from Vergil to Sedulius and Fortunatus. The four massive volumes of the *Monumenta Germaniae Historica* doubtless represent only a fraction of the poetic output of that epoch. If the ninth century produced no poet of the first rank, one can nevertheless divide the verse written then, as one can that of any other age, into good, bad, and indifferent. It would be idle to deny that the writers of earlier ages, who enjoyed popularity in the Carolingian period, are also of very unequal merit. Sometimes authors who appear to have been widely read then, may seem to us quite unworthy of such posthumous fame. No better instance of undeserved popularity could be found than that of the subject of this paper, Fulgentius. Much has been written on the identification of Fulgentius, the mythographer; but.

whereas it is perhaps hardly permissible categorically to deny that he is identical with Fulgentius, bishop of Ruspe, it must be emphasised that the arguments which have been adduced in favour of the identification are not convincing ¹⁾. That the writings both of the mythographer and of the bishop were well known in the ninth century, it is the purpose of these pages to demonstrate. But the two men will be separately considered, not only because it is in itself highly improbable that the profane and the theological works, which bear the name Fulgentius, are by the same hand, but because the scholars and writers of the ninth century themselves appear never to have identified or confused the bishop with the mythographer ²⁾.

The Mythographer.

Among the remnants of an effete and expiring classicism none are more pretentious, yet essentially trivial, than the three treatises which bear the name of Fabius Planciades Fulgentius, namely, the *Mitologiae* in three books, the *Expositio Virgilianae Continentiae* and the *Expositio Sermonum Antiquorum*. A fourth work, *De Aetatibus Mundi et Hominis*, though its author's name appears in the manuscripts as Fabius Claudius Gordianus Fulgentius, is without doubt by the same writer as the other three ³⁾. The general similarity of style, and particularly the fantastic etymologies, proclaim the common authorship. However unworthy of survival these compilations may seem, there is abundant evidence that the *Mitologiae* at all events were extensively read in the Carolingian age. It is true that reminiscences of, or citations from, Fulgentius are often very brief; they are also widely scattered. But the cumulative evidence derived from writers of the ninth century, together with that provided by extant manuscripts and the catalogues of monastic libraries, justify the contention that the *Mitologiae* and, to a less degree, the other works of Fulgentius, were among the more popular (school?) books used in that period.

¹⁾ See on this whole question M. Schanz, *Römische Literaturgeschichte*, IV, 2, pp. 196 ff. where ample references are given to the earlier literature on the subject. Among recent protagonists for the theory of identifying the two Fulgentii, the late F. Skutsch (*Pauly-Wissowa, Realencyclopädie*; art. Fulgentius) and his pupil, O. Friebl (*Fulgentius, der Mythograph und Bischof*, 1911) are the most prominent.

²⁾ The attribution of the fragment *Super Thebaiden* to the bishop in the single ms., where this work is preserved, does not disprove the contention made above; for the ms. belongs to the thirteenth century. Similarly, it is no more than a scribe's error, if in some mss. the *Sermones antiqui* are attributed to Fulgentius, the bishop. (For these mss. cf. Wessner, *Commentationes Philologicae Ienenses*, VI, 2, p. 128).

³⁾ For a detailed analysis of these works see Schanz, *op. cit.*

As has already been said, by far the largest number of reminiscences come from the *Mitologiae*. The brief, though often inaccurate, descriptions of various episodes in Greek and Roman mythology, followed by more or less fanciful allegorical interpretations, appealed alike to the commentators and versifiers of that age. Sometimes, too, it is not the subject matter but the exotic language of Fulgentius which appealed to those writers. To them echoes of the tortured and artificial periods of Fulgentius introduced into their own works were marks of a high style. A strange contrast indeed to the pure latinity of Lupus, which is the product of an intimate study of classical prose writers like Cicero, and a no less thorough familiarity with the Vulgate! No actual commentaries on Fulgentius appear to have survived, though it is not improbable that such existed. At all events a commentator on some other work might use Fulgentius for purposes of illustration, as was done, for example, by John Scotus. In his commentary on Martianus Capella, there are a number of allusions to the *Mitologiae*, and in one place John refers to the author by name, calling him briefly Fabius ¹⁾. Moreover it is in this very passage that he disagrees with Fulgentius about the interpretation of the name Atropos. This is not an isolated case, for his derivation of the name Heracles, his account of Dionysus, and his interpretation of Saturn with his sickle, all differ from those of the older writer ²⁾. Elsewhere John's elucidations agree with those found in the *Mitologiae* ³⁾; hence we see that he was thoroughly familiar with that work, but did not hesitate to correct; and we may add, improve interpretations given in it. Whether the Irish Dunchad, who was slightly older than John Scotus and also wrote a commentary on Martianus, was familiar with Fulgentius, must remain doubtful. There are, at all events, three passages in his fragmentary work which resemble information found in the *Mitologiae* ⁴⁾. The Martianus commentary by Remigius of Auxerre contains a reference to Fulgentius by name ⁵⁾, but, as Remigius used older commentaries on Martianus freely, we cannot be certain that the few reminiscences of Fulgentius are the result of first-hand acquaintance with him. They may have been borrowed from John Scotus or perhaps from Martin of Laon. The last named writer's *Scholica* also show some acquaintance, either direct or derivative, with the *Mitologiae* ⁶⁾. Moreover in the same *Scholica* there is a passage which throws some light

¹⁾ John's commentary on Martianus was partly published by Manitius in *Didaskaleion*, I, pp. 157 ff. and II, pp. 43 ff. Cf. I, p. 169 — «ut Fabio placet».

²⁾ *Ib.* I, p. 172; II, p. 46 and 58. ³⁾ *Ib.* I, p. 167 (Polymnia); p. 171—172 (Hecate); p. 172 (Proserpina); II, p. 44 (Forcus and the Medusae). ⁴⁾ Dunchad's commentary was also published in *Didaskaleion*, I, pp. 138 ff. The three passages in question are: p. 143 (Mercurius; cf. *Mit.* p. 29, 8 in Helm's edition); p. 147 (Sol—Apollo; cf. *Mit.* 23, 4—5); p. 155 (Gorgones; cf. *Mit.* 32, 3 and 33, 8). ⁵⁾ *Didask.* II, p. 67. ⁶⁾ See my articles in *Bulletin of the J. Rylands Library*, Manchester, VII, 1923, pp. 421—456 and IX, 1925, pp. 130—138.

on a much disputed question. At the end of his edition of Fulgentius, Rudolf Helm published a fragment entitled *Super Thebaiden*, in which the same kind of allegorical interpretation is applied to Statius' *Thebaid* as is applied to the *Aeneid* in Fulgentius' *Expositio Virgilianae Continentiae*. This fragment has only survived in a single manuscript of the thirteenth century (Paris. Lat. 3012). While some scholars have accepted it as a work of Fulgentius, others have argued that it is the compilation of a medieval writer¹). For this assertion only one definite proof has been produced; it is maintained that *Surculus* as a nickname for Statius is not found before the tenth century. Helm tries to strengthen his case by arguing that even Fulgentius would not have perpetrated such a Greek etymology as is found in the fragment (p. 183, 10 — 1): *Polis Grece multum dicitur Latine, nichos victor; unde dicitur chere Cesar nichos*. The *argumentum ex silentio*, which in this case has been used about the name *Surculus*, is always dangerous; but the whole argument for authorship in the tenth century or later falls to the ground because a part of the very sentence just quoted is found in the ninth-century *Scholica* (K 5; cf. Misc. 2). The fragment was therefore not written in the tenth century; nor can it be reasonably maintained that the specimen of Greek lore is any worse than some which occur in the *Mitologiae* or in the other works of Fulgentius²). There seems then to be no reason for doubting the Fulgentian authorship of the *Super Thebaiden*; that it was less popular than the allegorical interpretation of the *Aeneid* will occasion no surprise, but is perhaps rather some indication of the relative popularity of Vergil and Statius in the middle ages. Incidentally, it may be added that there appear to have been other works bearing Fulgentius' name, which survived in the middle ages, but which are now lost³).

Sedulius Scotus, the contemporary and fellow countryman of Erigena, was another prominent teacher and writer of the period, who shows familiarity with the *Mitologiae* and the *Sermones Antiqui*. A number of reminiscences in his *Liber de Rectoribus* make this clear, but it is noteworthy that Fulgentius' name does not appear in the *collectaneum*, which the same writer compiled from classical and patristic literature⁴). It is rather more surprising that Paschasius Radbertus, whose

¹) See Schanz, *op. cit.* p. 199—200; Helm, *praef.* p. xv, in which works further references are given. ²) e. g. *Mit.* 19, 10 (Posidonian—quasi pion idonan etc.); 48, 4 — 5 (Fedra quasi odoratus, velut si dicat feronedon quasi adferens suavitatem). *Virg. Cont.* 102, 10 (Anchises enim Grece quasi anon scenon id est patrium habitans). ³) cf. for instance the *Liber Differentiarum Fulgentii* recorded in a ninth-century catalogue of St. Gall (P. Lehmann, *Mittelalterliche Bibliotheks-kataloge*, I, p. 89, 22). ⁴) See S. Hellmann, *Sedulius Scotus* (=Texte und Untersuchungen zur Lateinischen Philologie des Mittelalters, I, 1906) and the list of references given by him on p. xiv-v.

interests were wholly theological, should nevertheless betray a little knowledge of the *Mitologiae*. The opening sentence of that work is transcribed in a passage of the *Epitaphium Arsenii*¹⁾, while traces of Fulgentius occur also in Radbertus' letters²⁾. Ermenrich of Ellwangen in his long and rambling epistle to Grimold, which is mainly a compilation from Boethius, Bede, Priscian, Alcuin, and others, took his explanations and etymologies of the Fates and the Furies verbally from Fulgentius³⁾. Again, a writer of somewhat later date, Gunzo of Novara (floruit circa 960), refers to the same work in a way which suggests that he knew not only its name, but its general content⁴⁾. Finally, there is a remarkable letter, written in the second half of the ninth century by A to his former master E. It has not been possible to identify either the writer or the recipient of this letter, which contains many points of interest and some obscurities⁵⁾. The letter opens with the following flamboyant dedication:

Ulixeo intuitu se regenti, Syrenarum tractus facili impulsu trans-
eunti, adnullanti Charybdin et Scylleos latratus modesta severitate cal-
canti ac per hoc ideali theoremate cathedralem eptadin iure tenenti re-
gentique in apotelesmaticen, perfectam scilicet consummationem plectra
Phoebea, domino vere sancto et desiderabili desiderandoque magistro
E. A. voto perpete suus, quadriformem agonem in cyclo Phenonis, Pega-
seam sessionem in circulo solis Gorgoneamque parthenen in intentione vir-
tutis usque ad bravium salutis perpetuae et gloriam felicitatis aeternae.

When editing this curious example of high style, Dümmler, no doubt rightly, saw an allusion to Martianus Capella in the use of Heptas and of the name Phenon for Saturn, but beyond this he offered no comment. It seems clear, however, that the writer was even more familiar with Fulgentius, who provided him with these mythological allusions and adjectives derived from proper names⁶⁾. The word *Apelleas* in the body of the letter may come from the same source⁷⁾, but any doubt that might still exist that

¹⁾ Migne, *Pat. Lat.* 120, 1562D (Nonne legisti . . . effectus=*Mit.* p. 3, 2). In 1576D and 1607C he uses the word *glaber* in a context, which suggests that he remembers *serm. ant.* p. 117, 3—4 (*glabrum vero lenem et imberbem*). ²⁾ M. G. H. *Epist.* VI, p. 134 (salsura); also 142, 41 and 143, 7 with Dümmler's notes *ad loc.* ³⁾ M. G. H. *Epist.* V, p. 563, 33—6 (= *Mit.* 21, 8—10; 20, 21). ⁴⁾ Migne, *Pat. Lat.* 136, 1289B-C; there do not appear to be any citations from Fulgentius in the letter. ⁵⁾ This is the second of three letters first published by Dümmler in *Neues Archiv*, XIII, p. 345 ff. from a Leyden ms. (Voss Lat. 88). It was reprinted in M. G. H. *Epist.* VI, pp. 182—6. ⁶⁾ cf. *Mit.* p. 48, 8—9 (*Fabula Ulixidis et Syrenarum. Syrenae enim Graece tractoriae dicuntur*); p. 49, 3 (*Fabula Scyllae*). The adjective *Gorgoneus* is used twice by Fulgentius (p. 8, 6 and 12, 19). ⁷⁾ M. G. H. *Epist.* VI, p. 185, 36. In *Mit.* 9, 7 Helm prints *Pelleae*, following one ms. against the consensus of the others, which have *Apelleae*. For the third letter see M. G. H. *Epist.* VI, p. 186—7. The gloss *Politeia multorum vel plurimorum deorum* is perhaps another Fulgentius gloss (on *Mit.* p. 19, 2).

A. is indebted to the *Mitologiae* is dispelled by his use of the rare *apotelesmatica*, which in Fulgentius occurs in the following context:

sed vox canora descendit et quia apotelesmatica fonascica omnia praebet voluptatum reddit effectus (*Mit.* p. 79, 1).

At the end of the third letter in Voss Lat. 88, which follows immediately on the letter under consideration, there are, written in the same hand as the third letter, four glosses. The second of these reads:

fonascus: medicina vocis.

Is this a mere coincidence, or did the scribe recognise the source of the allusion to *apotelesmatica* in the previous letter, which is copied in a different hand? If so, he added the gloss to show his own learning. At the end of the same manuscript a number of verses or short poems have been written by various hands of the twelfth and thirteenth centuries. Their content is for the most part obscene, since they allude to vices practiced at Sens, Paris, and Orléans. It is not at all clear whether these Fescennine compositions were actually composed in the twelfth and thirteenth centuries or belong to an earlier date. Dümmler seems to imply that they were written in the later period of the middle ages, but at all events, one couplet is unintelligible save to one familiar with the legend of the birth of Erichthonius. This the medieval reader would find most readily in the *Mitologiae* ¹).

The poets or versifiers of the Carolingian age supply further proof of Fulgentius' popularity. Sometimes they cull rare words from that source, sometimes they borrow mythological allusions or even brief etymologies. For the former practice we may instance Engilmodus, Sedulius Scotus, and Milo ²); for the latter, Milo, Hucbald, the author of a poem on St. Landbertus, and the writers of the *Carmen de Sancto Cassiano* and of the *Carmen de Sancta Benedicta* ³).

Occasionally poems written at this period are elucidated by contemporary *scholia*, whether written by the poet himself, or by some friend or pupil. Such annotations often provide more than a brief explanation of

¹) Dümmler edited these verses in *Neues Archiv*, XIII, pp. 358—60. The couplet in question is as follows: Hostis nature, cui non est gignere cure, in vetitum gremium fundis Eritonium. (cf. *Mit.* p. 57, 5—7). ²) Engilmodus: see M. G. H. *Poet.* III, p. 62, 13—5; 63, 35—6; 66, 156, with L. Traube's notes *ad loc.* Sedulius: *ibid.* p. 166, 5; 180, 10. The latter passage, strangely enough, was missed by Traube, who commented on *vernulitas* in the poem thus: «vernulitas a ver verum novam vocem deduxit Sedulius». Yet the word occurs three times in Fulgentius (p. 3, 13; 7, 1; 14, 5), and previously (*Poet.* III, p. 62) Traube had himself cited one of these very passages. Milo: *ibid.* de sobrietate, I, l. 837. ³) Milo: *ibid.* II: 830—4. Hucbald: M. G. H. *Poet.* IV, 1, ll. 1—4 of the prologue to the *ecloga de calvis*. *Carmen de S. Cass.*: *ibid.* p. 182, 25. *Carmen de S. Landberto.* *ibid.* p. 143. *Carmen de S. Bened.*: *ibid.* p. 211, 17.

a single word; they give citations from, or allusions to, older sources. Thus, in one of the *scholia* accompanying Heiric's poem on St. Germanus of Auxerre there is a reference to Fulgentius by name ¹⁾. An even more instructive example of this practice may be found in the *Gesta Berengarii*. This remarkable poem was composed between 915 and 924; the elaborate *scholia*, which are appended to it, are contemporary with the poem, and some part of them was written by the poet himself ²⁾. Fulgentius, *Mitologiae* are used a number of times, but the scholiast was also familiar with the *Sermones antiqui*, as the use of *sandapilis* and *tucceta*, together with their glosses, seems to show. Fulgentius is once mentioned by name ³⁾.

It is very regrettable that our information regarding the distribution of Fulgentius manuscripts in the ninth century is so incomplete. It is also a remarkable fact that, whereas the literary sources discussed above for the most part show indebtedness to the *Mitologiae*, it is the *Sermones* which are found most frequently in extant manuscripts ⁴⁾. Of the oldest surviving codices which contain three works of Fulgentius (*Mitol.*, *Virg. Cont.* and *Serm.*) one was written towards the end of the eighth, the other early in the ninth century. The two manuscripts were copied from the same archetype, but while the former (Vat. Reg. 1462) cannot be assigned to a particular scriptorium, the latter (Vat. Pal. 1578) is a book of Lorsch ⁵⁾. There was a ninth-century manuscript of the three works at St. Amand, of which only two leaves have survived because they were used to bind up another codex in the St. Amand library at a much later date ⁶⁾. Two important tenth-century codices contain only the *Mitologiae*; one is now at Trèves, the other at Cassel. The latter was originally at Fulda ⁷⁾.

¹⁾ M. G. H. Poet. III, p. 436. ²⁾ For the *Gesta Berengarii* and *scholia* see M. G. H. Poet. IV, 1, pp. 355—401. The note on Book 2, line 207 is clearly by the poet himself. See generally the valuable introduction and notes to the poem by Winterfeld. ³⁾ cf. the *scholia* on 1, 4; 1, 123; 2, 80, and Winterfeld's note on 1, 67. To the passages which he illustrates from Fulgentius I should add the gloss on 1, 244 (*Thetis secundum fabulam mater fuit Achillis; sed ponitur pro mari.* cf. *Mit.* p. 70, 4; 71, 10). *Sandapilis* is used in 1, 271, *tucceta* in 4, 160; Fulgentius is named in the note on 1, 123. ⁴⁾ See the list of over fifty codices, containing the *Sermones*, which Wessner has drawn up in his introduction to the edition of that work (*Commentationes Philologiae Ienenses*, VI, 2). ⁵⁾ The discussion of these two manuscripts by W. M. Lindsay (*Palaeographia Latina*, III, 1924, pp. 23—4) supersedes the information to be found in Helm and elsewhere. Lindsay calls the script of Vat. Reg. 1462 «pre-Carolingian north Italian minuscule». ⁶⁾ See L. Delisle in *Journal des Savants*, 1899, pp. 126—9, who explains «Les deux feuillets dont il s'agit servent de gardes à un manuscrit de l'abbaye de Saint Amand, aujourd'hui conservé à Valenciennes, no. 278 du catalogue de Mangeart, et no. 88 du catalogue de M. Molinier». ⁷⁾ For these two mss. see P. Lehmann in *Rheinische Museum*, 61 (1906) pp. 107 ff.

To the same century belong several lesser manuscripts of the *Mitologiae* and *Virgiliana Continentia*, while a tenth-century catalogue of Bobbio records no less than three copies of the former work ¹⁾. The best surviving manuscript of the *De aetate mundi* (Vat. Pal. 886) is a Lorsch book of the ninth century ²⁾. The same work was to be found early in that century at St. Riquier ³⁾. To sum up: while it must be admitted that our knowledge regarding the distribution of Fulgentius manuscripts in the Carolingian period is very fragmentary, such evidence as we have, coupled with the numerous traces of that author in the writers and poets of that era, as well as the more abundant evidence for manuscripts of the tenth century, justify the contention that Fulgentius was a favourite author in that period of the middle ages ⁴⁾.

The Bishop.

Since the theological writers of the Carolingian age were admittedly so prolific, and since it is equally clear that they were earnest students of earlier patristic literature, it might seem superfluous to single out for consideration a sixth-century author, who is after all only in the second rank, and to estimate his influence in the ninth century. It so happens, however, that in a recent and authoritative work an effort is made to minimise the extent of Fulgentius, the bishop's, influence in later times; hence it has seemed worth while to marshal the evidence for the use of Fulgentius in the period that we are considering ⁵⁾.

¹⁾ See G. Becker, *Catalogi bibliothecarum antiqui*, 32, nos. 445, 610 and 665. ²⁾ See Lindsay, loc. cit. Helm had dated this codex in the thirteenth century. ³⁾ See Becker, op. cit. 11, no. 86. ⁴⁾ Was Fulgentius known in England before the end of the ninth or beginning of the tenth century? Harleian 2685 (saec. IX—X) and 2682 (saec. XI) were both once at Cologne (cf. A. C. Clark in *Class. Rev.* 1891, p. 372). For an early tenth century ms. in the Bodleian cf. Madan, *Cat. of western mss.*, no. 20627; it, too, is presumably a Continental codex. Neither Aldhelm nor Bede show any acquaintance with Fulgentius. On the other hand, Lindsay (*Palaeographia Latina*, III, p. 24) gives palaeographical reasons for supposing that Vat. Pal. 1578 was copied from «an exemplar in Insular script». This need mean no more than that the writer of the exemplar was an Anglo-saxon resident in a German monastery. The archetype in question need not have been written in England. ⁵⁾ Gustav Krüger, in Schanz, *Röm. Litt.* IV, 2, p. 581, asserts: «Die Nachwirkung des Fulgentius war nicht so gross, wie man es nach den ihm oft gespendeten Lobeserhebungen annehmen sollte. Während Isidor ihn feiert, erwähnt ihn Beda überhaupt nicht (vgl. Hinkmar v. Rheims, praed. diss. post. 3 (M. 125 Sp. 88A). Alcuin nennt ihn adv. Elipandum 4, 4 (M. 101, Sp. 288D) einen *luculentus ecclesiae catholicae scriptor*». The solitary reference to Alcuin is most misleading. As a matter of fact, Fulgentius is mentioned by name in Alcuin's letters (M. G. H. *Epist.* IV, p. 337, 3; 468, 35) and he appears also in the list of ecclesiastical writers to be found at York (M. G. H. *Poet.* I, p. 204, line 1544).

The truth seems to be that most of the more important writers on theological subjects in western Europe during the ninth century show acquaintance with the works of Fulgentius; if the geographical boundary be extended, we may add Claudius of Turin to the list. He includes Fulgentius among the important ecclesiastical authors, whom he enumerates in the preface to his commentary on Matthew ¹⁾. This alone shows that Fulgentius' writings must have been available in many monastic libraries; the evidence of early catalogues points in the same direction. At least one venerable codex of Fulgentius has survived, the original home of which was in France ²⁾. It was written in uncial and half-uncial script in the sixth or seventh century. The libraries of Friaul, St Vandrille, Compiègne, Lorsch, and Würzburg contained at least some of Fulgentius' works in the ninth century ³⁾. Early in the previous century the compiler of the *Liber Glossarum* had included some extracts in his huge dictionary from the *contra Fabianum libri decem* of Fulgentius and possibly from some other works as well ⁴⁾.

It is, indeed, not surprising that the theologians of the ninth century should have consulted the works of the African bishop. Several doctrinal questions, which in the eyes of the orthodox affected the very foundations of Christian belief and ecclesiastical authority, produced long and often exceedingly bitter controversies in that age. Thus, the attacks of Photius on the western Church, and the letter in support of him addressed by the emperors Michael and Basil to the Bulgarian king, led Pope Nicholas I to communicate with the Frankish bishops towards the end of 867, and to invite them to rebut the charges. It was especially the question concerning the Procession of the Holy Spirit which led to embittered discussion. Of the three lengthy replies written to the eastern Church by Frankish prelates, that by Odo of Beauvais has not survived, but the disquisitions of Aeneas, archbishop

¹⁾ M. G. H. Epist. IV, p. 594, 13. ²⁾ Vat. Reg. 267, foll. 99—228. See E. A. Lowe (*A Handlist of halfuncial mss. in Miscellanea Franceseo Ehrle*, IV, no. 110), who adds «From the abbey of St. Benedict at Fleury the ms. migrated to St. Martial at Limoges». ³⁾ Friaul: Becker, *Cat. bibl. ant.* 12, nos. 19 and 35 (837). St. Vandrille (823—33): Becker, 7. no. 25. Compiègne: Lindsay, *Notae Latinae*, p. 477 (=Bibl. Nat. lat. 17416; «from Compiègne written before 837»). Würzburg: Becker, 18, no. 35. See also the letter of bishop Humbert of Würzburg to Hrabanus Maurus in M. G. H. Epist. V, p. 440, 21—2. Lorsch: Lindsay, *Palaeogr. Lat.*, III, p. 10 and line 8 of the left-hand column on Plate II. ⁴⁾ See, for example, the following entries in the *Liber Glossarum* (*Glossaria Latina*, I, 1926): AE 313, AR 341, DI 3, DI 24, DU 107, ID 67, MI 98, PA 370, PA 373, SI 259. All these bear the label «Fulgenti»; AE 313, MI 98, and SI 259 could be definitely assigned by the editors to the treatise *contra Fabianum*. Only fragments of this work are however preserved, and the other extracts, which it was not possible to identify, may be from lost portions of that work (See however the editors' apology, *ib. praef.* p. 13).

of Paris, and of Ratramnus of Corbie can still be studied by historians of dogma. To maintain their argument these writers of course make extensive use of patristic literature, and Fulgentius is among the authorities cited. In his *contra Graecorum opposita* Ratramnus quotes a lengthy passage from a lost work of Fulgentius on the Procession of the Holy Spirit ¹⁾. Aeneas, whose treatise is little more than a *collectaneum* of passages from earlier writers on theology, also includes excerpts from the bishop of Ruspe ²⁾.

For his acrimonious controversy with Claudius of Turin, Jonas of Orléans would find little material in Fulgentius, but in his treatise on monarchic government he cites the bishop at least once ³⁾. Ratramnus, to whom reference has already been made, was also a protagonist in the Eucharistic controversy of the ninth century. In his *de Corpore et sanguine Domini* he invokes Fulgentius' authority ⁴⁾. Allusions to Fulgentius and considerable quotations from his *Letter to Ferrandus* are found also in Florus of Lyons' dissertation on the Mass ⁵⁾.

Again, we find in the reports of several Councils of the late eighth and early ninth centuries appeals to the authority of the African bishop ⁶⁾. One sentence in particular, from the treatise *De Veritate Praedestinationis* (II, 38), is cited more than once:

Quantum pertinet ad huius temporis vitam constat quia in ecclesia nemo pontifice potior, et in saeculo Christiano nemo imperatore celsior invenitur.

It was in debating the doctrines of single and double predestination that the works of Fulgentius were most extensively used by both sides in the controversy. Discussions arising out of that doctrine were of course no new thing ⁷⁾, but the teaching and writing of Gottschalk raised the whole topic in a particularly acute form and produced what may be called without either exaggeration or impiety an ecclesiastical *cause célèbre*. The works of Fulgentius from which authority was chiefly sought and from which most citations were adduced, were the *Liber de veritate praedestinationis*, the *Liber de fide*, and the first of the three books addressed to Monimus, which bears the sub-title, *De duplici praedestinatione Dei* ⁸⁾. To the most orthodox opponents of Gottschalk,

¹⁾ See Migne, Pat. Lat. 121, coll. 295—297A. ²⁾ *ibid.*, 121, coll. 712—715.

³⁾ *ibid.*, 106, coll. 289C—D. ⁴⁾ *ibid.*, 121, coll. 165B—166B. ⁵⁾ *ibid.*, 119, coll. 15c; 23C; 30C; 70B. ⁶⁾ See M. G. H. *Concilia Aev. Carol.*, I, p. 111, 33; II, 492, 25; 610, 39; 627, 33; 650, 41; 705, 22; 715, 12; M. G. H. *Capit. Reg. Franc.*, II, 29, 28; 47, 1. ⁷⁾ Cf. the two letters written by Pope Hadrian I shortly before the period which we are considering (between 785 and 791), which contain *inter alia* long citations from Fulgentius (M. G. H. *Epist.* III, p. 642, 6ff.; 646, 10 ff.).

⁸⁾ For the works of Bishop Fulgentius see Migne, Pat. Lat. 65. It is high time

Fulgentius himself was not free from the suspicion of heresy on this particular question. Hence Hincmar of Rheims pens a general warning, though otherwise he speaks of him with becoming respect ¹⁾. Many of the writings which were called forth by this controversy are little more than collectanea from the Fathers; others show more originality in form, if not in content. But in all alike we meet with the name of Fulgentius and, what is more important evidence, with quotations from him. The weight of his authority is of course not comparable with that of Augustine, Ambrose, Jerome, Gregory the Great and some others, but it is not negligible. Thus besides Hincmar himself, we find our author used by Hrabanus, Prudentius of Troyes, Lupus of Ferrières, Remigius of Lyons, Ratramnus, and Gottschalk himself ²⁾.

In conclusion, even if we allow for the borrowing of citations from one another by participants in this acrimonious controversy, there still remains sufficient evidence to prove that some at least of Fulgentius' works were to be found in many monastic libraries and that they were considerably studied by the Carolingian theologians. Assuredly the *Fortleben* of Fulgentius was not unimportant.

ADDENDUM.

Another ninth-century author, who names Bishop Fulgentius among the Latin Fathers with whom he is familiar, is Smaragdus of St. Mihiel (Migne, *P a t. L a t.* 102, col. 13 C.).

To the mss. of Bishop Fulgentius named above should be added: Paris, Bibl. Nat. Lat. 1796, written in the ninth century, partly in Visigothic script, partly in Carolingian minuscule. See C. U. Clark, *C o l l e c t a n e a H i s p a n i c a*, p. 50, no. 645.

that a new and critical edition of this author were produced. Particularly there is need of full information about the extant manuscripts. The present writer regrets that, through inability to get access to all the needful library catalogues, his remarks on this topic may not be exhaustive.

¹⁾ See Migne, *P a t. L a t.*, 125, coll. 86—8. There are further references to and citations from Fulgentius in later parts of Hincmar's book (cf. coll. 96—105; 122—5. ²⁾ Hrabanus: *M. G. H. E p i s t.*, V, p. 380, 25 (general reference only); 418, 8 (ref. to a work now lost); 492, 38 ff. Prudentius: Migne, *P a t. L a t.*, 115, coll. 1055A, 1075A, 1156A, 1246B, 1304B, 1309C, also 989D—93C, containing a whole chapter from a *M o n i m u m*, I, and 1001A—B. Lupus: Migne *P a t. L a t.* 119, col. 642C; 656D. Remigius: Migne, *Pat. Lat.*, 121, coll. 1000C, 1003A, 1105—6. Ratramnus: *i b i d.*, coll. 49—54. Gottschalk: *i b i d.* coll. 350A and 357A. The nickname, Fulgentius, which Walafrid Strabo applied to Gottschalk (see. *M. G. H. P o e t.* II, p. 362) has sometimes been regarded as an allusion to Gottschalk's part in the predestination controversy, i. e. Gottschalk was a second bishop of Ruspe. But L. Traube (*M. G. H. P o e t.*, III, p. 708, note 2) is probably right in seeing in the nickname an allusion to the mythographer. As he says, not without a touch of humour, Gottschalk and Walafrid were friends in their boyhood, (W.'s poem alludes to this) and the two were more likely to have read the *M i t o l o g i a e* together, than to have jointly ruminated over the doctrine of predestination at that tender age.

Further, the first in a collection of homilies from Luxeuil, now in the Rylands Library at Manchester (no. 12 in M. R. James catalogue; saec. VIII—IX), is a homily by Fulgentius.

No 4. in the Beatty collection appears also to contain works by the bishop, but the catalogue was inaccessible to me. See however E. A. Lowe in *Journal of Theol. Stud.* 29 (Oct. 1927), p. 33.

Проф. ОСИП ВАЙНШТЕЙН.

(Одеса)

ТЕНДЕНЦІЙНІСТЬ ФЛОРЕНТІЙСЬКИХ ХРОНІСТІВ В ОСВІТЛЕННІ ГВЕЛЬФІВСЬКОГО ПЕРЕВОРОТУ 1267 Р.

Воєнні успіхи Карла Анжуйського на початку 1266 р. примусили початкову гібелінську партію Флоренції домагатися зближення з нейтральними колами «народу». Головним досягненням останнього в ці часи було те, що утворено «Раду 36», і те, що уряд визнав військову організацію сімох старших цехів, яких пріори набувають чималого впливу в внутрішній політичній житті Республіки. Але побиття гібелінів і смерть їхнього проводиря Манфреда призвели до розпаду гібелінської партії по всій Італії, і така несподівано швидка зміна політичної ситуації не могла не викликати у флорентійської буржуазії побоювання, що гвельфи, раз повернувшись до Флоренції, неминуче скасують усі здобутки «демократії». Отже «нарід» поспішає використати сприятливий момент, поки гвельфи ще не захопили влади, а гібелінська аристократія, не маючи вже підпори поза Республікою, почувала себе занадто кволою, щоб поставити серйозний опір. Так виникло повстання проти уряду 11 листопада 1266 р. Кінчилося воно тим, що вигнано багато гібелінських родин і відновлено буржуазну «демократію». На чолі уряду, як у періоді панування *Ropolo vecchio*, з'являється знову дванадцять старшин (*dodici anziani*) та народний капітан (*Capitano del Popolo*). Але й відновлена в такий спосіб влада «народу» спиралась на занадто вже вузьку соціальну базу, щоб зуміти поставити досить міцний опір переможній гвельфівській партії. Спроба «нейтрального» флорентійського уряду протиставити свою власну незалежну політику папі, що хотів використати переворот 11-го листопада в інтересах гвельфів і Карла Анжуйського, мала своїм наслідком інтердикт Флоренції, що боляче вдарив по кешені грошової буржуазії. За таких умов залишався тільки один останній мудрий політичний хід—повернути до Флоренції обидві аристократичні партії, щоб під шум їхніх сутичок зміцнити свої позиції. Але рішучі перемоги Карла Анжуйського наприкінці 1266 р. перекинули геть ці розра-

хунки вже в квітні 1267 р. Французький принц увіходить у Флоренцію на чолі свого війська; решта гібелінів іде у вигнання; «народня» влада падає.

Як це довів Гаєтано Сальвеміні (*Magnati e Popolani in Firenze*), так звані реформи Карла Анжуйського, зроблені по тому, як він увійшов у Флоренцію, були прямо протилежні інтересам буржуазії. Навіть саме слово «*il Popolo*» зникає з офіційних актів; демократичні установи анціанів, народнього капітана, то-що, змінюються на нові, і в них «ніщо абсолютно не виявляє народнього характеру» (ор. cit., стор. 11). Навпаки, вся політика Карла відзначається своїм суто-аристократичним змістом. Так, напр., він багатом флорентійським буржуа надає лицарське звання, приєднуючи їх тим до гвельфівської аристократії. Таким чином, перемога гвельфів 1267 р. була для народу в такий саме мірі аристократичною реакцією, як і перемога гібелінів року 1260.

Зазначені тут коротенько події важливого дволіття 1266—67 стали вихідним пунктом для дальшої соціальної боротьби й піднесення флорентійської «демократії». Отже оцінка джерел, якими користуються історики, освітлюючи цю добу, набуває особливого значення. Але перевірка та порівняння деяких відомостей, що їх подають під цими роками головні флорентійські хроністи, цікавитиме нас не з боку встановлення правдивого їх фактичного змісту, а лише з боку можливості виявити, аналізуючи відповідні місця хронік, достеменну фізіономію самих хроністів.

В освітленні подій 1266—67 рр. перед Г. Сальвеміні спиралися звичайно на хроніку Вілані. З повною довірою до нього ставиться, наприклад, Пасквале Віларі (*I primi due secoli della Repubblica Fiorentina*). Досліджування Сальвеміні підірвало авторитет Вілані. Аналогічного погляду додержується й Роберт Давідзон (*Forschungen zur Geschichte von Florenz*, Т. II). На його думку Вілані навмисно затушовує роль папи в подіях 11-го листопада. Що-до іншого хроніста, Маркіоне ді Копо Стефані, то він, як каже Сальвеміні, тільки *un po' migliore*; «а в даному місці Стефані, за Вілані, повторює майже всі його помилки», так що, тільки віддаляючись від свого взірця та користуючись якимось кращим джерелом, він дає корисні й важливі відомості.

Давідзон ще в більшій мірі не довіряє Стефані, вважаючи, що він не то що повторює помилки Вілані, а ще їх збільшує (так, напр., там, де Вілані провадить лише аналогію між *dodici buoni uomini* 1266 р. і старими *anziani*, Стефані їх ототожнює) (*Forschung*, II, 178).

Цілком заняті встановленням історичних фактів і точною хронологією подій 1266—67 рр., зазначені дослідники не підкреслили, ба й навіть оминули важливу перевагу Стефані: він цілком вільний від партійної тенденції, яку відчуваємо в кожному рядку хроніки Вілані. Отже коли що-до фактів або зокрема хронології Стефані потребує суворої перевірки його даних,

то загальне освітлення періоду, що нас тут цікавить, заслуговує, на нашу думку, на повну увагу й довіру до нього.

Дальші рядки й присвячуємо доводів цього твердження.

Місця хронік, що стосуються до нашої теми, оттакі: Villani, VII, 13—17, Marchione di Coppo Stefani, Rubr. 133—144, Leonardo Bruni, *Historiarum Populi Florentini... commentarius*, op. 48—49, *Raccolta degli storici italiani*, t. XIX, parte III.

Розглянемо спершу, як узагалі тлумачить кожен із хроністів події 1266 р.

За Вілані, гвельфи («guorisciti») після побиття Манфреда при Беневенті, заходять у стосунки з своїми прибічниками всередині Флоренції. Хвилювання зазначається здебільшого серед гвельфів. У неминучій боротьбі за владу з гібелінами вони сподіваються на loro gente або на gente francesca, а не на «нарід». Указуючи й на народне хвилювання, Вілані пояснює його більш тим, що il popolo di Firenze erano piu ghueffi che guibellini d'animo, аніж незадоволенням з класової політики аристократії та неймовірним податковим тягаром (incarichi e spese disordinati), що остання наклала на нарід. Слід підкреслити, що справа в нього йде взагалі не за партійне розшарування в народі, а лише за його гвельфівський н а с т р і й. Отже владні гібеліни ненависні народові не через належність їх до ворожої феодальної класи, а тільки через своє п а р т і й н е забарвлення.

Звертаючись до Стефані, бачимо, що в нього на першому плані стоїть нарід. Cominciò il Popolo a ruggire, розказує він, ricordandosi che soleano avere la signoria ad il reggimento e che non erano signori, ma s o m e s a n i t r a t t a t i d a g h u i b e l l i n i... (Rubr. 133). Уже тут ясно почувається, що нарід, як такий, незалежно від його партійних симпатій, протиставляється гібелінам, що не складають ні il Popolo, ані його частини. Ще виразніше це виявиться далі.

Відповідне місце в Л. Бруні цілком потверджує таке освітлення подій, що сталися між лютим і листопадом 1266 р.: нарід утомлений податковим тягаром; він явно боїться прийдешньої боротьби Флоренції з могутньою гвельфівською лігою; замирення з нею неможливе, поки на чолі міста стоїть гібелінська партія. Звідси рух серед народу скерований проти гібелінів. Тоді Гвідо Новело та його прибічники, щоб запобігти народньому повстанню, пристають на пом'якшення попереднього режиму: sub specie pacis concordiaequae civilie imminentibus malis iam inde occurrere. Ці «imminentia mala», зрозуміло, є нерівна боротьба з зовнішнім ворогом, з гвельфами, що перебувають у переможнім війську Карла Анжуйського: їхнім змаганням треба протиставити добру згоду громадян, громадський мир усередині республіки; тоді становище гібелінів буде й зокола міцніше.

Які-ж були ті поступки, то їх гібеліни зробили народові?

Вілані, а слідом за ним і Стефані, кажуть, що гібеліни запросили до

міста яко неутральних арбітрів *frati Godenti*, але далі обоє вони розходяться: згідно з Вілані, *frati Godenti ordinarono trenta sei buoni uomini* з гвельфів і гібелінів, пополанів і грандів, які входять до якого-небудь цеху—*mercantanti ed arterici*. А Стефані стверджує, що «нарід, за згодою з гібелінами, обрав собі 36 добрих людей» (*il popolo di concordia con gli Ghibellini, si elessono 36 uomini, etc*) і нижче, згадуючи про «Раду 36», він її просто зве «створеною від народу» (*creato per lo popolo*).

Тенденція ставити призначення на місце народного обрання виявляється у Вілані ще в одному випадкові (розд. XV): оповідаючи про згоду Карла Анжуйського взяти керування республікою до своїх рук, згідно з проханням флорентійських гвельфів, він каже, що король *vi mandava d'anno in anno suoi vicary e dodici buoni uomini cittadini che col vicario reggeano la città*. Проте, від Стефані довідуємося, що гвельфи р а н і ш е «склали уряд з дванадцяти старшин»—*feciono reggimento di dodici anziani*, а вже потім *mandarono a Carlo la signoria per dieci anni* (Rubr. 138). Отже не може бути й мови про призначення цих урядовців від Карла.

Але остаточно зраджує себе Вілані в другому місці, яке заслуговує на особливу увагу. *I fiorentini Guelfi*, пише він, *diedono la signoria della terra al Re Carlo per dieci anni*, та трохи нижче: *per la priega dei Comuni e la prese semplicemente* (cap. XV). Отже гвельфівську партію ототожнює він з усією Комуною, а передніше, змальовуючи гібелінське правління, він цього не робить, підкреслюючи навпаки гострий антагонізм між погвельфівському настроєною більшістю та гібелінською меншістю. Можливо, що це не навмисна стилістична недолатність, бо саме в ній найяскравіше виявляється партійна тенденційність хроніста.

Але повернемося до колегії 36. Усі наші джерела сходяться в тому, що між 36 та начальною (гібелінською) партією відразу встановилися ворожі стосунки і що це призвело до повстання 11-го листопада, але пояснюють цю ворожнечу ріжно. Вілані, в дусі своєї тенденції, виставляє три мотиви неприязни гібелінів до колегії 36: 1) колегія, що завідувала фінансами республіки, затримувала виплату утримання німецьким найманим салдатам, що були гібелінам за єдину підпору; 2) «36» підтримували й допомагали гвельфам-пополанам, що залишалися у Флоренції (*sostenessono e favorassono i Guelfi popolani, ch'erano rimasi in Firenze*); 3) усі реформи, що зробили 36, були скеровані проти (гібелінської) п а р т і ї (*ogni novita fosse contro a parte*).

Цілком инше освітлення знаходимо у Стефані. Не партійна група—гібеліни, а соціальна—гранди та вельможство (*grandi e gentili*), обурені й перелякані тим, що нарід прагне їх приборкати і для цього наважується надати цехам військову організацію з консулами, гонфалоніерами й арсеналами (*il popolo cominciò a volere vedere il freno alli Nobili, e vollono all'Arti dare consolte botteghe e gonfalon*i). Тут ясно видно суперечність

між обома хроністами в розумінні всього ходу історії Флоренції, оскільки її головним змістом була партійна боротьба. Вельми важливо, що Стефані, противно до свого попередника, ніде не згадує за нобілів чи грандів гібелінів: *grandi, gentili*, що з ними радиться гібелінський проводир Новело, скрізь протиставляються «народові» як соціальна, а не партійна група. Оці самісінькі гранди *sospettavano del popolo, perocché sentiano che li loro gonfalonі erano trovati per ragunarsi coll'arme alle loro case a chi vollesse essere contro il popolo dire o fare nulla* (Rubr. 135). І далі (Rubr. 137) Стефані вже цілком ясно вказує на суто «народний» характер повстання 11-го листопада: *e quivi si riformó la terra di Guelfi e Ghibellini e gentili uomini per mercantanti ed artefici d'ogni sorta*.

Отже не буде, здається, перебільшенням зазначити, то Стефані вже цілком свідомо зрозумів ролі гвельфівської й гібелінської партій, їхні стосунки проміж себе та до «народу» в дусі концепції Сальвеміні, що якраз на Стефані не спирається. Цей факт збігу середньовічного хроніста з висновками вченого історика, який виходить здебільшого не з хронік, а з документів, відзначає між іншим і Ніколо Родоліко у своїй критичній передмові до хроніки Стефані (*Rerum Italic. Scriptores. Raccolta degli storici italiani, XXX, 1. Introduzione, pp. LIII—LXXVIII*). Це спостереження можемо тут довести ще одним із багатьох прикладів такого збігу. Маємо на увазі питання про *frati Godenti*, що їх Вілані, залежачи тут мабуть від Данте, вважає за лицемірів, при чому вказує, що їх запросили до Флоренції гібеліни. Ті самі відомості, що знаходимо про них в Стефані, не тільки не суперечать, ба скорше цілком погоджуються з уявою про них, як про пасивне знаряддя в руках папи. Отже не хто інший, як Сальвеміні, довів, що їх не запросила партія, а накинув Флоренції папа.

Зроблені вище порівняння дозволяють прийти до таких висновків: 1) Стефані, крім хроніки Вілані, користувався ще іншим, старішим і більш авторитетним джерелом; 2) дуже правдоподібна гіпотеза Родоліко щодо спільності в нього цього джерела з Вілані—цим пояснюються однакові фактичні помилки; 3) Стефані проробляє своє джерело без партійної тенденції—звідси його розходження з Вілані.

IOURIJ (IOURG) KORiatovič PRINCE LITHUANIEN ET LA MOLDAVIE.

par Prof. P. P. PANAITESCU.

(Bucarest).

La plus ancienne chronique lithuanienne, faisant la généalogie des grands princes (Knèzes), parle en ces termes de Iourij fils aîné de Koriat Gediminovič et prince de Podolie dans la seconde moitié du XIV-ème siècle (vers 1360 1374): «Les moldaves prirent le Knèze Iourij comme voévode et l'empoisonnèrent dans ce pays» ¹⁾.

Pourtant aucune des chroniques slaves de Moldavie ne fait mention du règne du prince Iourij. Ces chroniques rédigées dans la seconde moitié du XV-me siècle ont utilisé des notes d'annales et des listes de fondateurs des monastères (pomelnik). Elles donnent très exactement la liste des princes moldaves depuis 1359, au nombre desquels ne figure point Iourij? ²⁾.

Les historiens roumains admettent généralement un court règne du prince Iourij en Moldavie après la fin de son règne en Podolie, c'est à dire vers 1374. Il y a en effet deux sources historiques qui semblent confirmer l'assertion de la chronique lithuanienne. C'est d'abord la chronique polonaise de M. Strykowski³⁾. Cet auteur fit en 1574-5 un voyage en Moldavie et on en retrouve dans sa chronique quelques souvenirs. Il affirme avoir vu à Vaslui en Moldavie un couvent bâti en pierre où se trouverait le tombeau de Iourij Koriatovič, empoisonné à Sučava (ancienne capitale de la Moldavie) par ses sujets⁴⁾.

D'autre part l'historien roumain Hasdeu publia en 1860 un diplôme slave du 3 Juin 1374 donné à Berlad (Moldavie) par Iourij Koriatovič en qualité

¹⁾ *Latopiseclitewski*, ed. Danilowicz. Wilno. 1827 p. 50, cf. aussi *Latopiseclitewski*, dans les *Pomniki dziejów litewskich* ed T. Narbutt Wilno 1847, p. 19.

²⁾ Les chroniques slaves de Moldavie publiées par I. Bogdan. *Cronicele moldovenesti înaintea de Vreche*. Bucarest. 1891. *Cronice inedite*. Bucarest 1895. *Cronica lui Azarie* (Annales de l'Académie roumaine, hist.) Bucarest. 1909.

³⁾ M. Strykowski. *Kronika polska, litewska, ruska...* dans le *Zbiór dziejopisów polskich*. II. Varsovie 1768.

⁴⁾ *Ibid.* p. 377.

de prince de Moldavie. Iourij est intitulé «Мы Кнѣзь Литовскіи Іорѣ Коріатовичъ воевода господарь земли Молдавской», «nous le prince lithuanien Iourg Koriatovič, voévode et seigneur du pays moldave». Il fait don du village de Vladici sur le Dniester au boyar Iakša Litavor namestnik» (gouverneur) de Cetate Alba (Bialogrod). L'original serait conservé dans la bibliothèque du comte Swidzinski à Kiev¹⁾.

Quoi qu'au premier abord ces deux témoignages paraissent concluants, ils ne forment pas en réalité des sources historiques sérieuses.

Tous les souvenirs de voyage de Strykowski sont sujets à caution. Ce chroniqueur croit avoir vu de ses yeux les traces de presque tous les événements historiques dont il parle dans sa chronique: il a vu tous les champs de bataille, toutes les villes-fortes et les tombeaux des princes. La plus part de ces prétendus témoignages sont erronés. Il s'imagine, par exemple, avoir vu, «les ossements» sur le champ de bataille de 1396 «à Rusčuk sur le Danube» où le sultan Bajazet défit l'empereur Sigismond et les croisés d'Occident²⁾. Or, la bataille en question n'eut pas lieu à Rusčuk, ville où Strykowski passa en effet le Danube, mais bien à Nicopolis, beaucoup plus à l'ouest. Strykowski affirme encore avoir vu trois colonnes en pierre à Giergitsa en Valachie sur le lieu de la victoire remportée par le prince de Valachie Bassarab sur le roi de Hongrie Charles-Robert (1330)³⁾. Or, il n'en est rien. Cette bataille aussi se place dans un tout autre endroit. Elle n'eut pas lieu à Giergitsa, qui se trouve dans la région des collines au nord-est de Bucarest, mais dans les défilés des montagnes vers l'ouest de cette ville. On pourrait multiplier les exemples de ce genre, on en trouve de très nombreux dans la chronique de Strykowski.

Strykowski connaissait la chronique lithuanienne, il la cite même à propos de l'épisode de Iourij⁴⁾, il a très probablement brodé là-dessus sa visite au tombeau de ce prince. Aucun autre voyageur, aucun acte antérieur ne fait mention de ce tombeau, dont il n'y a plus la moindre trace.

Quant au document publié par Hasdeu, il est certainement faux. Plusieurs historiens roumains l'ont suspecté⁵⁾. L'original n'a jamais été retrouvé. Il semble probable que l'historien Hasdeu, qui était déjà accusé d'avoir mis en circulation des documents faux⁶⁾, en est l'auteur. La preuve réside dans une note que Hasdeu a écrite à propos d'un passage de Strykowski. On sait que la chronologie de Strykowski est complètement inexacte: d'après lui le règne des Koriatovič en Podolie serait de l'époque de Ladislas Loketiek, vers 1330,

¹⁾ Foita de istorie si literatură. Iassy. I. 1860. p. 41.

²⁾ Strykowski. op. cit. p. p. 476-477. ³⁾ Strykowski op. c. p. 367. ⁴⁾ Ibidem p. 377. ⁵⁾ I. Bogdan dans le Buletinul Comisiunii Istorice. I. p. 104. N. Iorga. Studii si Documente. V. p. 597 et suiv.

⁶⁾ I. Bogdan Diploma Bârlădeana din 1134. Analele de l'Académie roumaine, tome XI.

quand en réalité il est d'au moins trente ans plus tard ¹⁾. Hasdeu, qui avait publié en 1860 le document de Iourij de 1374, traduit plus tard des passages de la chronique de Strykowski. Il constate que d'après celui-ci la date de 1374 est impossible. Comme le document avait été publié dans une petite revue peu répandue, il n'en fait plus mention, mais affirme posséder un document de Iourij Koriatovič, prince de Moldavie «sans date» «probablement avant 1350»²⁾. Il est question évidemment du même document, car autrement il aurait relevé la contradiction des dates. Il ne reparla d'ailleurs jamais du «document sans date». Hasdeu, qui avait très probablement forgé lui-même le document de 1374, changeait sa date quand les sources historiques nouvelles s'opposaient à celle qu'il lui avait assigné tout d'abord!

Comme les deux témoignages de Strykowski et de Hasdeu sont suspects, il nous reste à examiner la chronique lithuanienne elle-même. Cette chronique n'est pas contemporaine du règne de Koriatovič en Podolie, elle a été commencée au milieu du XV-me siècle ³⁾. Elle se compose de deux parties bien distinctes; le commencement jusqu'au XV-me siècle est une série de faits surtout généalogiques presque sans dates, la seconde partie est formée par des annales. Il est évident que la première partie ne forme qu'une tradition mise en tête de la chronique pour justifier les origines de la maison régnante de Lithuanie. Le passage sur Iourij et son règne en Moldavie se trouve dans cette première partie. On ne peut donc le considérer comme un témoignage historique certain.

De cette analyse des sources, il résulte qu'on ne peut nullement affirmer, surtout devant le silence unanime des chroniques roumaines, que le prince Iourij ait régné en Moldavie. Il nous faut encore examiner pour plus de certitude la carrière de Iourij, pour voir si on peut en tirer des conclusions sur son «règne» en Moldavie. On sait relativement peu de choses sur Iourij. Il était le fils aîné de Koriat. En 1365-6 il signe comme témoin le traité des princes lithuaniens avec le roi de Pologne Casimir le Grand ⁴⁾. A l'occasion de la guerre entre ce roi et les lithuaniens les frères Koriatovič prirent le parti de la Pologne. Alexandre Koriatovič eut en récompense la ville de Vladimir et son frère Iourij celle de Chelm ⁵⁾. En 1368 Iourij et Alexandre

¹⁾ Stadnicki. *Synowie Gedymina*. Lwow. 1881. (II-e éd.) p.p. 151 et suiv.

²⁾ Hasdeu. *Arhiva Istorică a României*. II. Bucarest. 1865. p. 8 note]]'.

³⁾ G. Bêlokurov. *Русскія Лѣтописи I-III*. Moscou 1897. p. IX A. Prochaska *Latopis Litewski. Rozbiór krytyczny*. Lwów. 1890. 58. p. p. St. Smolka *Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa Rusko-Litewskiego*, dans les *Rozprawy*, de l'Académie de Cracovie, histoire et philologie, tome VIII.

⁴⁾ *Kwartalnik Historyczny*. IV. 1890. Lwów p. p. 513—515.

⁵⁾ *Chronique de Ianko de Czarnkow*. apud. Prochaska *Podole ienne m. Korony*, dans les *Rozprawy* de l'Académie de Cracovie. Histoire-philologie. T. 32 p. 2.

signent comme princes de Podolie l'alliance de la Lithuanie et de la Pologne¹⁾. Casimir parlait d'eux en 1370 comme de ses «fidèles vassaux»²⁾. On connaît de Iourij un privilège pour la ville de Kamenecz, l'exemplaire qui fut présenté plus tard à Cracovie au roi Sigismond-Auguste porte la date du 7 Février 1374, une copie qui se trouve à Kamenecz porte celle du 7 Novembre de la même année³⁾. (Donc postérieure à la date du prétendu document publié par Hasdeu, qui est du 3 Juin 1374). Si cette dernière date est exacte, Iourij n'eut plus le temps de régner en Moldavie, car le 15 Mars 1375 il était probablement mort; son frère Alexandre confirme à cette date aux dominicains de Smotricz une donation de Iourij⁴⁾. La tradition des Dominicains de la Russie-rouge affirme que Iourij, ainsi qu' Alexandre, seraient enterrés dans leur couvent de Smotricz (près de Kamenecz) ⁵⁾ tradition qu'on retrouve dans une lettre du roi de Pologne Michel de 1672⁶⁾. Cette tradition selon laquelle les frères Koriatovič seraient enterrés dans une église catholique est fort plausible. De la lettre du pape à Alexandre Koriatovič en 1378 il résulte que ce dernier était catholique⁷⁾.

Rien ne prouve donc que Iourij ait régné en Moldavie. Les témoignages documentaires qui l'affirment sont suspects, l'historiographie moldave ne le connaît pas, la tradition le fait être enterré en Podolie, qu'il n'aurait donc pas quittée.

¹⁾ Prochaska, lieu cité.

²⁾ H. Paszkiewicz. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. Varsovie 1925 p. 248.

³⁾ A. Przezdziecki. *Podole, Wołyń, Ukraina*, Wilno 1841. (140. Stadnicki op. cit II-e éd. p. 123. Stadnicki considère ces documents comme faux).

⁴⁾ Акты Западной России. I. № 4.

⁵⁾ S. Okolski. *Russia florida*. Lwów. 1646. p. 104.

⁶⁾ Stadnicki. op. cit p. 158.

⁷⁾ Stadnicki. op.cit. La plus part des historiens roumains qui admettent le règne de Iourij en Moldavie le considèrent comme une réaction orthodoxe contre le prince catholique Latsko (1365 env. 1373). En réalité Iouri paraît lui-même suspect de catholicisme.

Проф. Алексей ПОКРОВСКИЙ.
(Ніжин).

К ИСТОРИИ ОБЩЕНАРОДНЫХ ПОВИННОСТЕЙ.

История общенародных повинностей¹⁾ на Украине, начало научному обследованию которой положил в первой своей научной работе М. С. Грушевский²⁾, еще не написана, и написать ее было бы задачею нелегкою, главным образом потому, что источники наши рисуют—начиная с XVI в.— настолько неотчетливую и настолько пеструю (и во времени, и в пространстве) картину этих повинностей, что за этою ее неотчетливостью и пестротою нелегко подметить ее основные контуры. Некоторую помощь могли бы оказать здесь сопоставления сведений наших о повинностях на Украине со сведениями о тех же повинностях, как они существовали вне Украины—сопоставления, которые были бы не бесполезны конечно и для целей социологических³⁾. Лишь немногими такими сопоставлениями—и совершенно отрывочными и беглыми—должен был, к сожалению, ограничиться автор ниже-следующего наброска.

1. «Общенародныя повинности»—таково было более обычное потом (в XVIII в.) обозначение—определявшихся также как посполитыя, публичные, общія громадскія—повинностей, тяглей повинных, тяглостей, тяжкостей, послуг и работ, о которых довольно часто говорят источники¹⁾ Украинской истории XVI—XVIII веков. Не все повинности, полнившиеся какъ «потреба речи посполитое», «для общенародных необходимых нужд», обнимались этими обозначениями: в составе повинностей так обозначавшихся не числились обыкновенно ни «военная служба», или «войско-

¹⁾ Пользуемся, за неразысканием лучшего, этим термином, как более обычным в источниках (хотя и поздних) и в научной литературе Украинской истории.

²⁾ Южнорусскіе господарскіе замки в п. XVI в. (К. Унив. Изв. 1890, II), 17 слл. Дальнейшее обследование—в «Історії України-Руси» и в трудах Любавского, Довнар-Запольского, Rawity-Gawronskiego, Барвинского, Слабченка и особенно—А. С. Грушевского.

³⁾ В смысле, разумеется, «эмпирической социологии».

¹⁾ Почти исключительно источники документальные.

вые послуги», ни «всякія общенародныя датки», или «повинныя подачки»²⁾. «Люди украинные велико утяжени работою замку, сторожею и под гонцы наши подводами и иными речами»—в этих словах грамоты польского короля 1577 г.³⁾ намечены главные виды украинских общенародных повинностей: работа (и поправование) замков, но и острогов, мостов, греблей и дорог; сторожа—замковая, остроговая и польная; подводы, но и станции, и не под гонцы только, и иныя речи—как сенокосение и пр.

2. Повинности эти, известные нам и из памятников западного средневековья⁴⁾, определялись часто в украинских актах как существующие из века, с стародавна, подлуг давности, водле стародавного обычая, яко бывало здавна. Совершенно так же определялись они и в западно-европейских средневековых актах⁵⁾; но там отмечено было и то, что существовали они водле не стародавного только обычая, а и обычая других народов, *juxta antiquam et aliarum gentium consuetudinem*⁶⁾. Мы знаем те же самые повинности и в древнем мире и на Московщине и в разных других странах⁷⁾. Конечно, могли быть и здесь отдельные заимствования; но эти заимствования, оседавшие лишь на поверхности, потому и были возможны, что находили для себя заранее подготовленную почву: эти «звѣчные, стародавныя обычаи» были в основных чертах своих везде «стариною» не чужою, а своею собственною. Без таких общенародных повинностей не могло обойтись государство, если оно (еще или уже) не знало денежного хозяйства, накопления, постоянного капитала, бюджета⁸⁾. В начале своей истории повинности эти были общенародными и в том смысле, что лежали они на всем народе—и на свободных вероятно даже больше, чем на несвободных⁹⁾. Что

²⁾ Ср. «послуги и подачки (повинныя)», «службы и дачки», «работизны и датки», «поплатки и повинности», «повинности и податки». Конечно, нередко повинности или послуги переходили потом в податки или полатки.

³⁾ Акты ЮЗР I 212.

⁴⁾ *Functiones publicae*, *publica* или *communia servitia* или *obsequia*, *opera* (*onera*que) *publica*, *obedientia* (послушество, повиноватство), *necessitates* (належности, належитости). *Functiones* (из *functio muneris*) *publicae*—еще у Cassiod. Var. 5, 14, 39; *servitia*—у поздних римских писателей (как Amm. 17, 13, 3) о службе империи варваров. *Dona vel obsequia*, *exactio vel defunctio publica*—такое разделение и в средневековых актах, как в украинских (§ 1, прим. 2).

⁵⁾ *Ab antiquo, antiquitus, secundum antiquitatem, juxta antiquam consuetudinem, sicut antiqua fuit consuetudo.*

⁶⁾ Edict. Pist. (864) с. 27 (M. G. LL I 495).

⁷⁾ Подробнейший перечень повинностей в Византии имеем в хрисовулле XI в., изд. у Σάβας, Μεσαιων. Βιβλιοθ., 1 53 слл.—О повинностях в Корее (и о разорении ее ими) рассказывал Кеннан в своей «Корее» (цитируемой у Salvini, Le capitalisme d. le monde antique, 271).

⁸⁾ Хотя бы и в таких его сурогатных формах, как откуп.

⁹⁾ Ср. Мах Вебер, *Wirtschaft u. Gesellschaft*² (1925), 690.—Следует конечно иметь в виду тогдашнюю простоту и социальных отношений, и всего быта, и самих обще-

так было некогда и у эллинов и римлян—об этом с достаточной ясностью говорит нам начальная история их терминов $\lambda\eta\tau\omicron\upsilon\rho\gamma\iota\alpha$ ⁷⁾ и *munera* ⁸⁾. Эллинские и римские граждане рано получили возможность свалить с плечей своих публичные работы, оставив за собою, кроме «участия во власти», лишь военную службу⁹⁾ да подходящие «взносы» в казну, на счет которой производились уже обыкновенно публичные работы. До позднего времени сохранились однако общенародные повинности в римских провинциях¹⁰⁾, иногда даже и в римских колониях¹¹⁾. В средневековых государствах не

ственных работ, особенно же—их преимущественно военное назначение и принять в расчет и повинности обычные в сельских общинах (ср. Мауег, G. d. Dorfverf. I 195 f. 259). Кутшеба (Оч. ист. общ.-гос. строя Польши, 10) полагает повидимому, что в Польше повинности возникли на землях, раздававшихся князьями *jure militari* «воям» (*militibus*).

⁷⁾ «Общенародные работы»—таково было первоначальное значение слова $\lambda\eta\tau\omicron\upsilon\rho\gamma\iota\alpha$ (или $\delta\alpha\mu\omicron(\upsilon)\rho\gamma\iota\alpha$), переживавшее потом в $\lambda\epsilon\iota\tau\omicron\upsilon\rho\gamma\epsilon\iota\upsilon$ τῶ σῶματι, в $\lambda\epsilon\iota\tau\omicron\upsilon\rho\gamma\acute{\omicron}\varsigma$ —*canē*, *munifex* (у Polyb. 3, 95,5 и в егип. надписи Rev. de Philol. XXXII 117) и в языке эллинистического Египта (см. Wilcken, Grundz. d. Papyrusk., I, 1, 339 f.). Ср. ἀτέλειαν τοῦ σώματος приенских надписей, Inschr. v. Priene 4. 13. 18.

⁸⁾ Слово *munera* первоначально означало собою окопные работы, ср. *moenia* (значение это сохранилось в *municipes*—тексты у Нуске, Verfassung d. S. Tullius, 713 f.); потом слово это получило более широкое значение—повинностей вообще, но далее стало означать собою уже главным образом повинности такие, как «дачки» (только в этом значении сохранилось оно в средневековой латыни), или как *munera cum honoribus cohaerentia* (напр., *cura viarum*), тогда как *munera sordida* стали уже выделяться иногда из *munera*, как *opera* (ср. довольно обычное в латинских надписях сочетание: *munera et opera*). Вне *munera* стояли *militia* (ср. *militiae et muneris vacatio*) и *honores*. «Широкое применение слова *munus* вместе с производными от него *munire*, *immunis*, *communis* лучше раскрывает нам—говорит Моммзен—важное некогда значение публичных повинностей, нежели предание, которое здесь больше, чем в каком-либо вопросе римского государственного права, отказывается служить нам, так как в эпоху владычества римского гражданства повинности, какие можно было свалить на чужие плечи, и были свалены на чужие плечи». Моммсен, Röm. Staatsrecht, III 224 (ср. Abriss d. r. Staatsrechts, 33).

⁹⁾ Военная служба, сначала всеобщая повинность свободных (осуществлявшаяся конечно в той мере, в какой припадала потреба военная), была не обязанностью только (персональною и патримониальною), но и правом (честью) «народа-войска»; потом конечно и в древнем мире военные послуги свалены были «народом» на «войско» (о «народе и войске в государствах древности»—Wilamowitz, Reden u. Vorträge II⁴, 1926, 56 ff.).

¹⁰⁾ Ср. Rostovtzeff, The Social & Economic History of the Roman Empire (1926), 334 ff. С учением Ростовцева о «пересадке института принудительных работ, вероятно во времена гражданских войн, с Востока в Грецию и западные земли римской империи, включая Италию» конечно трудно согласиться.

¹¹⁾ По закону колонии *Genetivae Iuliae*, 44 г. до Р. X., с. 93 (Bruns, Fontes i. r.², 132) каждый, кто имел жительство или владение в ней или в ее пределах, должен был становиться сам и ставить всех работоспособных (*homo pubes*—т. е. «молодцов добрых, дужих, а не ребят, а ни тех людей старых», Акты ЮЗР I 116. Арх. ЮЗР VIII 5,21) своего хозяйства, не больше впрочем, как на 5 дней в году (*operae*) и предоставлять свою упряжку (*iugum*), не больше как на 3 дня—на работы по всякого рода укреплению (*quaesimque*

было казны, которая могла бы взять на себя оплату' «посполитых належитостей», а необходимость для государства думать прежде всего о своей «безопасности» привела здесь к выделению, уже внутри свободного населения, предназначенного для «выступлений» войска, «винного служить войну з своих имѣней и людей», готового участвовать и в управлении и даже «помогати в дачках», но уже не хотевшего полнить никаких послуг кроме военных¹²⁾ и потому свалившего все «посполитые тяжары» на плечи трудящегося населения. В условиях средневекового государственного быта конечно не могло быть строгого разграничения между повинностями государевыми или даже частными и государственными, местными и общегосударственными. Лишь постепенно, на почве уже развития денежного обращения, государства стали переходить от репрессивной, случайной, экстенсивной к превентивной, постоянной, интенсивной, от децентралистичной или плюралистичной к централистичной или монистичной форме государственного хозяйства¹³⁾; «повинные послуги» стали тогда все чаще разрешаться в «повинные подачки», а затем и растворяться в «датках» вообще, т. е. в общих налогах¹⁴⁾. Украина, разделявшая судьбу Литвы и Польши, потом России, надолго отставала в государственном развитии своем от Запада. Поэтому литовско-польско-русско-украинские акты о повинностях отражают в себе не только многие черты этой переходной эпохи, но и многие черты «средневековья».

munitio). Вопреки Моммзену (Gesamm. Abhandl. I 167 f. R. St.-R. III 224 ff.), также и М. Веберу (Röm. Agrarg., 196 f.), М. И. Ростовцев (Studien z. Gesch. d. röm. Kolonates, 310) отказывается видеть связь этих *municipia* с отношениями древнейших времен, считая более вероятным влияние здесь структуры городов эллинистических монархий. Но порядки древнейших времен, замененные другими в Риме и муниципиях Италии, могли быть восстановлены в Испании, где р. колонистам не на кого было тогда свалить эти опега. Вообще же выступление под конец римской истории на сцену ее давно сошедших с этой сцены публичных работ или послуг, которым так много внимания уделяло теперь и римское законодательство и юриспруденция, было конечно одним из выражений возврата римской империи к натуральному хозяйству.

¹²⁾ Как *militia* или *honores* отличались от *munera*, так из состава *servitia* выделялись *honesta servicia*—военная служба и сначала связанная с нею, потом постепенно от нее отделявшаяся служба гражданская.

¹³⁾ Пользуюсь здесь «законами» Ад. Вагнера (Grundl. d. pol. Oekonomie I³ 870 ff.) с поправками или дополнениями Л. М. Н а r t m a n n, Ein Kapitel von spätant. u. frühmittelalt. Staat, 16. –

¹⁴⁾ Время вообще работало над облегчением посполитых тяжаров, но работало медленно и непоследовательно, то приостанавливая, то даже, казалось, разрушая свою работу (отпадали, напр., одни повинности, но оставались, иногда в еще большей, чем раньше, силе другие). Повинности всегда конечно могли восстанавливаться в крайнем случае, особенно если припадала военная потреба. Сергѣевичъ приводил в Древностяхъ р. права, III 180, пример того, что подводная повинность дожила в Костромской губ. до 1901 г.; можно было бы привести пример от того же года из Полтавской губ. (Земскіи Сборн. Черн. Г., 1901, май, 99); конечно «стойки» в волостях украинских держались и дольше.

3. И на Украине «те, которые служили войну», свалили с себя «повинности грубые, бояром и слугам военным не произвоитыя», на «людей до работы грубшее належачих»¹⁾—на посполитых, после и мещан, и на своих «подданных». Хмельниччина перенесла потом «зуполныя войсковыя права и волности»—и в том числе и свободу от «пориваня на послуги»—на козаков, и в конце XVII в. гетман объявлял «непристойным и несправедливым, если бы тех козаков приневоляно в посполитіе повинности—жебы як козаки свое козацкое службы, так и посполитіе люде свое тяглое повинности пильновали»²⁾. Конечно тогда уже начала выясняться и необходимость той оговорки к этим словам, какая сделана была спустя полвека—что лишь «большою частію одними посполитаго народа людми отправлялись какія приключались общенародныя тягости»³⁾: посполу с ними до тягостей этих зачѣпани были и новые подданные новой шляхты⁴⁾. Итак, и на Украине общенародные повинности всю тяжесть своею легли на трудящееся население. Было бы однако неправильным видеть в них повинности только трудовые. Правда, они были,—если держаться определений римских юристов—почти всегда повинностями персональными и выражавшимися именно в труде физическом, телесном⁵⁾; но почти всегда были они и повинностями патримониальными, т. е. затрагивавшими собою и имущество их отбывавших, а иногда даже прямо выражавшимися не в послугах только, а и в подачках. Так работа замку, острога, моста, гребли не ограничивалась роблением парканов, будованьем бакшт, фасованием земли, копаньем перекопа или поделкою моста, сыпанием гребли и т. п., а предполагала и изготовление достатка дерева и драниц и успроваживание их, как и земли или камню, на место постройки, где т. обр. «робилось не работниками только, но и волами и конми»⁶⁾. Самую ответственную роль играли конечно подводы—также

¹⁾ Грамоты польских королей 1583 и 1604 г. Архив ЮЗР VIII 5, 239, 321.

²⁾ Универсал Мазепы 1691 г.—у С л а б ч е н к а, Хозяйство Гетманщины IV 298 (прил. 5). «Тяглости мужицкія»—в другом его универсале, 1699 г. у М я к о т и н а, Очерки соц. истории Украины I, 3 (1926), 99.

³⁾ Челобитная 1742 г.—у М я к о т и н а I, 3, 171.

⁴⁾ В наказе 1767 г. черниговское шляхетство просило, чтоб подданные шляхетские кроме узаконяемой государственной подати свободны были от всяких работ, нарядов и наборов. Наказы малор. депутатамъ 1767 г., 20 сл.

⁵⁾ Римские юристы различали *personalia munera*, которые выполняются *corporalis laboris intentione* или *sollicitudine ac vigilantia (provisione) animi*, и *patrimoniorum munera*, которые требуют особенно *sumptus*. Dig. 50, 4, 1, 3; 18, 1. Ср. *corporalia munera, obsequia corpori indicta*, ib. 3, 3, 4, 2.

⁶⁾ Нужно было еще свозить на бланки камня, кольца, колодки (ку оборонѣ). Конечно на работы эти пригоняли людей и с конми, и пеших. Ср. Ак. ЮЗР I 116. 182. Арх. ЮЗР VIII 5, 21. 85. VII 1, 78. 110. 126 (ср. и П. С. З. 10605).—*Opera jugave* (римских колонов. CIL VIII 10570)—то же, что средневековые *manoperae-carroperae* (mit der handt und dem viech robaten, mit dem zäg und mit der handt, I n a m a-S t e r n e g g, D. Wirtschaftsg., III 414). Ср. и Cod. Theod. XV 3, 5. Значением животных quae dorso collove

и «воденяя подводы»—в повинности, которая так и называлась на Украине—«подводы»⁷⁾. Но предоставление «подвод» соединялось часто с предоставлением «и стаций», т. е. помещения и угощения: так подводная повинность—переходившая иногда и в повинность постоянную—затрагивала собою уже не одни перевозочные средства, а и другие виды имущества тех, на кого она ложилась⁸⁾.

4. Те условия, какие привели к разделению населения на служивших военную службу и служивших тяглую службу, на Украине, прилеглой такому неприятелю, как поганство - татары¹⁾, сохранились гораздо дольше нежели на Западе. Поэтому и общенародные повинности здесь больше и дольше, чем где-либо, определялись военными интересами государства. Как в жалованных грамотах уэссекских королей или Каролингов из дей-

domantur для *munera* (в первоначальном смысле этого слова) быть может об'яснялось бы и место, какое занимали они в составе *res manscipi*.

⁷⁾ Подвода и на Украине, как на Московщине (ср. Г у р л я н д ъ, Ямская гоньба въ Моск. г., 25. С е р г ѣ е в и ч ъ, Древности р. права III 178), была раньше не то, что разумеет мы теперь под этим словом: это была лошадь «с сѣдлом, с уздою и проводником», ее подводившим, или лошадь или волю, запрягавшиеся в воз или повозку. Ср. Арх. ЮЗР V 1, 19 (*podwoydy z wozy*, ср. Акты ЗР I 90); *ibid.* VIII 5, 104 (кони их в подводу верховую и возную береш). После слово это применялось и к «воденым подводам»—Арх. VIII 5, 60. 472. VII 1, 595. Ак. ЗР II 164 (ср. *angarias navigio facere* Прюмского урбания р. 157 N. 1). «Подводами» служили конечно и ослы или верблюды—как потом в Египте (Wilcken, *Grundz. d. Papyrusk.*, I 377 ff.; ср. и В а л у з е Misc. III 89). Персональная сторона подводной повинности («люди ходившие в подводы» или «употреблявшиеся до общенародных повинностей в подводках»)могла заслоняться ее патримониальной стороною; так и Дигесты знают и *munus personale*—*equorum productio*, и *munus patrimonii*—*m. rei vehicularis item navicularis*.—Некогда, особенно в тех странах, где не приходилось преодолевать больших расстояний, транспортная повинность—обычно называвшаяся потом перешедшим из Персии и в греческий и в латинский язык (а также и в украинские акты—напр. Арх. ЮЗР V 1, 155) вавилонским (ср. Fries, K l i o IV 121, по Ed. Meyer, Entstehung d. Judentums, 22, арамейским) словом *angaria*—отправлялась самими людьми, как это предполагается и некоторыми е ангельскими текстами (особенно рассказами о Симоне кириянинине), и некоторыми текстами древнераввинской литературы (ср. Rostowzew, K l i o VI 251 f. Fiebig, Ztschr. f. neutest. Wiss. XVIII 54 ff.); ср. «ношение на головах корзин и другие работы», от которых освобождались граждане Сиппара, Ниппура и Вавилона (Т у р а е в ъ, Ист. др. Востока I 118), и египетские рассказы об отправке в каменоломни тысячи или нескольких тысяч человек для перенесения глыб для саркофага или для храма (Breasted, Anc. Records of Egypt, I 434 f. IV 457), также освобождение от «работ по переносу» в иммунитетных грамотах храмам египетским (Т у р а е в ъ, I 209). Три касты называет Naradasmri V 22 sq. (Sacred Books XXIII ed. Jolly)—воинов, земледельцев и носильщиков; эти последние, как и *φορτηγοί* (ср. Theogn. 677 sq.) и *bajulus*, представляли собою уже специализацию транспортной работы. Ср. *pondus portat in angaria* в Прюмском. урб., No 24.

⁸⁾ Ср. ниже §§ 6 и 7. В Директах 27, 1, 6, 8, *munus hospitii recipiendi* определяется как *munus quod rei proprie cohaeret*.

¹⁾ Ср. *munitiones et firmitates contra paganorum incursus moliri* (Mon. Boica, XXXI a, 90).

ствия иммунитета исключались общее выступление против неприятеля, постройка и починка замков и мостов, защита замков, сторожа в городе или в марке²⁾, так еще ок. половины XVII в. украинские цеховые привилеи, освобождая художников цехов от всяких работ тех, которые принадлежали другим мѣщанам, не чинили их вольными только от охранения мѣста, замку и ровов, от копання на оборону и от гаченія гребли и обяывали их при появлении неприятеля сходитьсь до замку или становиться для обороны города³⁾. Очевидно на Украине позже, чем где-либо, изжито было время, когда первою обязанностью населения было сохранять в постоянной боевой готовности и себя⁴⁾, и свою территорию. Позже, чем где-либо, экономическое значение «городов», мостов, греблей, дорог одержало здесь верх над их военным назначением, которое некогда связывало и роднило работу замку или острога с работою моста⁵⁾ и мощенье моста с стеребеньем пути⁶⁾. До конца

²⁾ Эти обязанности, на которые в уэссекских грамотах (VII—VIII в.) не распространялось освобождение церковных владений «от всякого ига земного служения», сводились иногда к «трем исключениям», или к «троякой налѣжитости (*trinoda necessitas*)» всего христианского народа (Thorpe, *Diplomatarium*, 385. Maitland, *Domesday and Beyond*, 271 f.), как на *tres causae* не распространяется действие *emunitatis* и в капитулярии (257, с. 27) Карла В. 775 г. Грамоты Каролингов цитуются у Waitz, D. *Verfassungsg.*, IV² 32 ff. 314 f.; соответствующие более поздние грамоты—у Mayer, *Deutsche und franz. Verfassungsg.* 167 ff.—Ср. Городельский привилей 1413 г. (Volum. leg. I 66); з. привилей Казимира 1447 г., 11 (мостов новых чиненія, старых поправленія, а городов оправленія непорушнѣ заховаем а и хочем всегды имѣти неслободных); грамоту Сигизмунда I, Акты Л.-р. гос., 87 (в земском привилѣи жадных подданных наших от работ городовых не вызволено). Литовский Статут 1529 г., V 7. Ср. и грамоту Велижскую 1617 г. (Ку р д ю м о в ъ, Оп. акт. Археогр. Ком., 447), также Чт. Общ. Нест. XI 145 (а хто бы в подчинки гребель, барканов, валов, в защищенни и карауле города ослушным был...).

³⁾ Чт. Общ. Нест. XV 206. 213. К. Стар. XIII 162.

⁴⁾ Мѣщане должны были мѣти у домѣх своих для обороны стрѣльбу вшелякую и иную оборону, т. е. рогатину, и што иного ку той оборонѣ належить. Ак. ЮЗР I 252. Пам. К. Ком. IV 38. Чт. Общ. Н. XV 213. Ср. Ак. ЗР. III 112 и ассизу *de armis habendis* in Anglia 1181 г. (Stubbs, *Select Charters*² 154 ff.).

⁵⁾ В средневековых текстах (ср., напр., указанные в примеч. 2) часто ставились рядом постройка или реставрация замка и моста (*arcis pontisve*); довольно обычно это соединение и в украинских текстах (ср. тексты приведенные у А. С. Грушевского, Ж.М. Н. Пр. LXI 26. 31, также Ак. ЮЗР I 252. Арх. ЮЗР VII, 1, 81. 94, VIII 5, 142); это могло иногда объясняться и тем, что мост (как и гребля) служил дополнением или продолжением замковых укреплений («замковый мост», Арх. VIII 5, 40).

⁶⁾ Теревить путь, мостить мост распорядился Владимир, готовясь к походу 1014 г.—В законе колонии *Genetivae* работоспособное население ее привлекалось к работе по *quaesitumque munitio* (см. § 2, прим. 11). Интересно это абстрактное выражение—*munitio* (ср. *B r u n s*, *Kl. Schr.* II 187), имеющее впрочем аналогию себе в египетских иммунитетах, освобождавших храмовые владения и от «работ по копанию»; оно предполагало собою всякое вообще «земляное дело», в том числе и *munitio viae*, как называлось у римлян (м. пр. и в цитате из XII таблиц, ср. и *Plin. ep.* X 41: *munitioes viarum et vicorum*) устройство дороги. Собственно *munitio viae* была уместна особенно там, где приходилось замащивать переправу или «гребливать»; именно такую переправу или гре-

XVII в. держалось на Украине, конечно, то усиливаясь, то ослабевая, в зависимости от условий времени и места, будование и поправование замков и острогов⁷⁾; потом эти фортификационные работы сосредоточены были лишь на пограничных крепостях или укрепленных линиях, куда—как и на ладожскую канальную работу—выгонялись с великою тяжестью десятки тысяч украинских козаков и не-козаков. Не так много труда уделялось на Украине до полов. XVIII в. на мощение мостов⁸⁾, гораздо больше—на га-

блю во многих языках первоначально означали собою слова, которые получили потом то значение, какое имеют теперь мост, или *mist* (см. Schrader, *Reallex. d. indog. Altertums.*, 114 f. *pons*—*путь* ib. 838). Ср. Ed. Pist., 27: *ad pontes ac transitus paludium operentur*. Bouquet VIII 538: *pontes fecerat in aquis, in quibus antea magna difficultas fuerat transeundi*. Мостовщиною называлась на Московщине повинность и мощения моста, и мощения дороги, мостовой.

⁷⁾ На Украине господаи гораздо дольше, чем где-либо, заинтересованы были в поддержании и умножении замков, ку великому а спокойному убеспеченю от неприятеля, всячески поощряя и частную инициативу в деле зарубления и оправления замков, в этих именно видах (ср. тексты указанные у В. Б. Антоновича, *Монографии*, 157 сл.), разрешая и осады мест и жалую им майдеборию. На Западе замки рано начали оказываться излишними и небезопасными для королевской власти (особенно характерны рассказы о днях кор. Стефана, когда в Англии стало столько королевей, сколько замков, к постройке которых принуждался несчастный народ, Will. Newb. h. Angl. I 12. Chron. Sax. a. D. 1187; также тексты приведенные у Fla ch, *Les origines de l'anc. France*, I 445 ss.). Ср. ed. Pist. (864 г.) с. I, с приказанием, чтобы все сделавшие без королевского слова *castella et firmitates* разделили их к 1-му августа. На Украине замки или твержи, кроме пограничных, признаются излишними (в отношении врагов внешних) и не безопасными (в отношении врагов внутренних) лишь к концу XVII в. Еще в 1672 г. царь указал описать в Малой Росии меру городов и всякие крепости и сметную роспись прислать к Москве через почту, Акты ЮЗР XI 12. Тогда же Многогрешный то благодарил (полковников) за радение о делании крепостей, то приказывал срыть поправления (ib. IX 128. 876).—Одною из целей укреплений в пограничной полосе бывало наблюдение за торговыми сношениями с зарубежными племенами: с этою целью, напр., Валент построил бург в Паннонии (Dessau, *Inscr. l. sel.* 775), а гарнизоны укреплений Карла В. близъ границ со Склавами и Аварами должны были не пропускать купцов, несших туда на продажу оружие и брони, конфискуя в таком случае всю их субстанцию, т. е. весь их товар (Capit. Theod. с. 7). И на Украине за непропуском заповедных товаров следили потом пограничные кгарнизонные солдаты и козацьи пикеты (К. Стар. 1891, II, 257 сл.).

⁸⁾ Так часто упоминаемые в ранних западно-европейских актах (ср. тексты сопоставленные у W a i t z, *D. Vrfg.* IV² 31 ff. 315 f. и Fla ch, *Les origines de l'anc. Fr.* I 361 ss.; также М. Charta libertarum, 23, с комментарием McKechie, 352 ff.) *pontes* могли быть и если не плотинами или паромами, то понтонными мостами или «мостами на малых речках» (ср. *pontes vel naves vel trajecti*—*opus* исполнявшееся *in minoribus laboribus*, Monach. Sang. I 30, М. G. SS II 745); с настоящими мостами и на Западе дело долго еще (до XIV ст.) обстоало не слишком благополучно (ср. Lampr echt, *D. Wirtschaftsleben*, II 243 ff.).—Украинские акты до полов. XVIII в. (ср. Слабченко, *Малорусекій полкъ*, 380 сл.) уделяют немного внимания мостам кроме конечно «замковых» (ср. «господарский мост», Акты ЮЗР I 252, как *via regia*, Migne P. L. XCVII 321). Ср. Литовский Статут 1529 г., V 7, з. привилей Казимира 1447 г. (см. прим. 2) и его Судебник, 28: гдѣ которыи мосты мощивали... тут бы и нынѣ каждый свои мостыици замостили и

чение греблей⁹⁾. Крайне редко говорят украинские памятники до полов. XV/III столетия об устройстве или починке дорог¹⁰⁾. Впрочем и вне Украины пример прославившихся своими дорогами великих держав древности, персидской¹¹⁾ и особенно римской¹²⁾, оставшийся памятным только в Италии¹³⁾, сравнительно рано нашел себе надлежащее подражание только во Франции¹⁴⁾. Работа по будованию и особенно по оправлению замковых

задѣлали, как надобѣ; а шобы не мѣшкали, сего жь лѣта удѣлали. Ср. Capit. miss. 819, с. 17: ut pontes publici, qui per bannum fieri solebant, anno praesente in omni loco restaurarentur. На Московщине в к. XVI в. все перевозки были взяты в казну, а на которых малыхъ рѣчкахъ мосты попортились, приказано было тѣ мосты подѣлывать ближними сохами (Д. кь А. И. I 57).

⁹⁾ Можно даже считать характерным для Украины это усиленное внимание к греблям, об'ясняющееся вероятно отчасти ее почвенными условиями (ср. clusae в lex Chamav. 37), отчасти тем, что гребли были потребны не только для переизду и переправы статков, но и для млинов, которые так часто называются в источниках в связи с греблями—как и Московские статьи 1665 г. трактовали о «мельницах, которые на заплотилах миром сделаны и от миру подчиниваются». Ср. Арх. ЮЗР VIII 5, 204. Чт. Общ. Нест. XI 145. XV 206, 213. Судіенко, Мат. II 5 (греблѣ зъ млынами) и особенно грамоту Нежину (у Ригельмана, Пов. о М. Р. 3, 140). «Не будут уже мои дети на гребли ходить»—говорил Самко, получив шляхетство. Пам. К. Ком. III² 349.—Rietschel, Burggrafenamt, 24 f. III f. 331, находил возможным говорить о военном значении мельниц при бургах на Западе.—Общезвестны напряженные работы по сооружению плотин и каналов, по регулированию разливов на древнем Востоке; политическое значение их (ср. Marx, Das Kapital I 453) выясняет Мах Вебер, Gesellschaft u. Wirtschaft. ² 543. Из папирусов нам хорошо известны эти работы в Египте с III в. до Р. Хр.; «отрабатывали» или 30 куб. мер (σαύρια) или—в римском Файюме—5 дней в году (πενθήμερος), как в колонии Genetiva (Wilcken, Grundz. d. Papyrusk., I 1, 330 ff.).

¹⁰⁾ Городельский привилей 1413 г. (vias expedicionales facere). 1-й Лит. Статут V 7. Курдюмовъ, Оп. актов Археограф. Ком., 458. 461.—В 1781 г. затребованы были из Малороссии ведомости о числе работников поставленных в 1780 г. обывателями для починки дорог (там же, 253).

¹¹⁾ Prášek, Gesch. d. Meder u. Perser, II 49 ff.

¹²⁾ О римских viae publicae или militares (ср. среднев. strata publica, или regia, heristraza)—Sic. Flaccus, Grom. v. p. 146, и Dig. 43, 8, 22. Sternere viam publicam побуждались имевшие владения близъ нее; vicinales viae устраивались (muniuntur) магистратами пагов, которые или требовали рабочих средств (operas) или колляций от поссессоров, или распределяли certa spatia их между отдельными поссессорами; для munitiones viarum пользовались и присужденными к принудительным работам (Plin. ep. X, 41). Куhn, Städt. und bürg. Verf. d. röm. Reichs, I 61 ff. Liebenam, Städteverw. im röm. Kaiserr., 145 ff.

¹³⁾ Отсюда такое исключительное внимание к дорогам в капитуляриях относившихся к Италии. Waitz, D. Verfassungsg. IV² 32.

¹⁴⁾ Во Франции в XIV в. были назначены voyers. При Людовике XIV поправка дорог лежала на всех горожанах и крестьянах в возрасте от 15 до 60 лет, работавших со своим скотом и орудиями по 2 недели. Задуманная Тюрго замена этой corvée денежною повинностью осуществлена была только Революцією (Babeau, Le village sous l'ancien régime, 371 ss.). В скромных размерах подражали римскому примеру калифы, и с XIV в. германские Landesherren (Lamprecht, D. Wirtschaftsll., II 236 ff.).

или городских укреплений распределялась обыкновенно на Украине, как и вне Украины, по одной или по несколько городень, между отдельными группами (или представителями групп) населения замковой или городской округи¹⁵); так же размetyвалась часто и мостовая и греблевая работа¹⁶). Иные города украинские, как и московские, рубились потом многими или несколькими городами или волостями¹⁷); или для будования их пригонялись, как на Московщине записные каменщики, так на Украине—люди добродеревцы, т. е. волощане поднѣпрские верховые, приплывавшие зверху

¹⁵) И хто кольвек обымал собе городню, повинен был и направовати ее и имел в ней и схованье: представление о том, что замки должны служить не вообще для беспечнейшего захованья горл, жен, детей и маетностей, а непосредственно ку схованью людей и речей их в час пригоды—жило на Украине, кажется, дольше, чем где-либо (Арх. ЮЗР VII 1, 126. VIII 5, 50), как ни разочаровывала иногда в этой надежде на «местца свои» практика (М. С. Грушевський. Ист. Укр.-Р. VII 37 дд.). О разверстке городской работы по городням—А. С. Грушевский, Ж. М. Н. Пр. LIV 22 слл.; так же размetyвалась она и в русских городах (ср. Никитский, Очерк вн. истории Пскова, 159); живо рисует нам такой «развод» земляной работы в Новгороде XVII в. донесение «о неправдах митр. Киприана» (Чт. М. Общ. Ист. и Др. 1896, I). Новгор. 1 Лѣт. п. 1430 г.: пригон был христіаном к Новгороду город ставити, а покручал четвертый пятого. На Украине ставившиеся на городовую работу люди—волощане и мещане—переменялись (иногда или обыкновенно?) на каждую неделю, отменялись на каждый тыдень до року, Арх. ЮЗР VIII 5, 60 (ср. Пам. К. К. IV 20). И на Западе городовое дело (*burchwerc*, *burhbot*) исполнялось а *circummanentibus incolis* (как *opus construende urbis Magadaburg*, *Diplom. reg. Germ. I 416*); обитатели вилл (сел) городской округи должны были нести *onus civitatis* (города), в том числе и *communes munitiones*, *prout ipsi cives faciunt* (*Aachener Rechtsdenkm., hrsg. v. Lörsch, 64*); определялось, сколько *pinnas* должны были делать *curia regis et ville que illuc pertinent*, сколько каждая из других вилл городской округи (*Bodmann, Rheingan. Altert., 23*), что такая-то вилла должна *tres stupas in castro construere* (*Cod. dipl. Saxoniae I 2, 175*), или что «работники, т. е. люди токой-то виллы должны работать три недели в году» (*Chartes et docum. de l'abbaye à Gand, I 133*). Ср. и *Bücher Bevölkerung v. Frankfurt, 470 ff.*—Быть-может эти—особенно луцкие и овруцкие—распорядки раз'яснили бы загадку, какую представляют собою теосские *πύργοι* и симморнии (*Sehffler, De reb. Teiorum, 35 sqq.*).

¹⁶) Городни моста—в Р. Правде, Кар. 109. Ак. 43; мостыници, или дѣлници в Судебнике Казимира, 25; дельници (или «свои части») — Акты ЮЗР I 85. Арх. ЮЗР VIII 5, 142. И гребли готовались и умоцнялись дельницами, Арх. V 1, 94 (если не вообще «шарварками»); иногда до гребли в каждый рок, где бы того потреба была, на четыре дни повинны были ехать с каждойволоки конми с возом (*ib. 96*). Тѣ люди, которых делница сказится (на чей дѣлници щькода ся станеть), должны были в том отстоять, платить за ѹбиду и подтопление грунтов (Суд. Каз. 25. Чт. Общ. Н., XI. 145). Так и в законе Хаммурапи, 53. Ср. *Capit. Langob. c. 18 de pontibus vel reliquis similibus operibus, que... cum reliquo populo facere debent, ut interpelletur, et ei sua portio deputetur.*

¹⁷) Так особенно Киев (не раз, начиная с 1480 г.), затем, напр., Браславский и Белоцерковский замки; на выгонянье людей ку работе этих замков посылались з Вильни на рускіе волости дворане господарские. Акты ЗР I 115. II 174. 347. Арх. ЮЗР VIII 5, 20. 66. 88. 92 сл. 165.—Городовое дело в Старице (в XVII в.) делалось «четырьмя городами» (Сташевский, Оч. по ист. царств. Михаила Ѳ., 383), в Смоленске (в XVI в.)—«всеми городом» (Платоновъ, Оч. по ист. Смуты, 70).

с лесом и драницами и даже достатком живности себе¹⁸⁾; на постройку или ремонт замков отпускались часто средства из скарба господарского или из кошта державцы¹⁹⁾, или какой-либо пан или землянин или староста подвезался своим накладом збудовати или оправовати замок на господаря²⁰⁾; но и во всех этих случаях дело не обходилось без «тамошних людей», которые «давали што потреба» — не только людей, но и волов или коней²¹⁾.

5. «Часу прыгоды а навалного обложенія» все не ушедшие в войско повинны были чинить отпор и оборону противко неприятелем. Но и не только в приступное время, а и вообще «для всякое безпечности и опатрности»²⁾ нужна была охрана замка или острога. Выставлявшуюся местным населением сторожу представляли собою стражи-стрельцы на Афинском акрополе V в. ³⁾, burgarii в западных провинциях римской империи³⁾, publi-

¹⁸⁾ Эти добродеревцы (их, напр., в Каневе было вышей полторы тысячи) представляли собою как бы переход от тех «волостных людей», которыми давалась помоч для збуренья замков, к мистрам дойлидам с товарищи, робившим белым топором, теслям, копачам и иным ремесникам, которые уже наймовались на работу замковую и паркановую (иногда и клавишими помет между собою мешанами и волошанами). Арх. ЮЗР VII 1, 77. 91. 93. 592. 616. VIII 5, 60. 90. Акты Л.-р. г. I 64. Город Кодак строили (по указу польского Владислава короля) немцы (Акты ЮЗР XI 14).—О записных каменщиках и кирпичниках—Д. къ А. И. VII 100 сл. Ст а ш е в с к і й I. с. 383. Ср. также А. Ю. I 224.—Быть может и fabri tignarii Сервисовой росписи центурий были отражением такой специализации городской работы (как они вместе с aegarii значились в составе центуриатского войска, так в составе московских гарнизонов в полских городех Розрядная Роспись 1616 г. отмечала казенных плотников и кузнецов; ср. и Акты ЮЗР XI 13).—Для дозренья и постановенья работы замку, чтобы гораздо справити его, посылались дворане (Арх. ЮЗР VIII 5, 20. 125. Акты ЮЗР I 115. 182); ср. Capit. Theod., с. 10: ut bonus missus eidem operi praeronaatur quatenus praedictum opus perficiatur. В такой роли выступали и городник (как и мостник) Р. Правды, Кар. 108 (донелѣже город срубать), потом городничие (Арх. VII 1, 165. VIII 5, 165), также слуги старост замков (Арх. V 1, 32).

¹⁹⁾ Коло работы, напр., замку Браславского (1552 г.) учинена была вмова з Борзобогатыми, которые за пенязи короля имели нанять 600 умелых с топоры молодцов. Арх. ЮЗР VIII 5, 72 сл. 93. Такого рода договоры о сдаче подрядчикам (ἐργολάβοι), которые уже должны были оплачивать сѣмѣта, т. е. рабочих, более крупных мелиорационных работ—при наличности общенародной копально-плотинной повинности—хорошо известны нам из папирусов птолемеевского Египта (Wilcken, Grundz. d. Papyr., I 1, 332 ff.).

²⁰⁾ Ср. напр., Арх. ЮЗР V 1, 78. VIII 5, 50. 53. Л ю б а в с к і й, Обл. дѣленіе Лит. г., 240 сл.—Чернобыльский замок заробили людьми своими несколько бояр киевских, которые и получили привилей держати этот замок по два годы на перемены (Арх. VIII 5, 33).—Западные параллели—у Mayer, D. u. fr. Verfassungsg. I 67. 137 f.

²¹⁾ До работы замку Браславского, кроме 500 работников с топоры, которых казано было наняти Борзобогатым, были взяты 150 человек з волости Луцкое а з волости Володимирское 100 человек. Арх. ЮЗР VIII 5, 92.

¹⁾ Особенно «для огню»: в случае квалту замку от огню або воды все бегли на ратунок.

²⁾ «Сторожама бытъ трем стрельцам (τορσοτας) из филы, какая держит пританию». Dittenberger, Syll.² 16.

³⁾ συντελείας βουργαρίων καὶ ψρουρῶν καὶ ἀγγαρεῶν ἀνεσιν в надписи фракийского эмпория Pizus времени Септимия (Dittenberger, Syll.² 880), едва-ли правильно толкуемой

сае *vigiliae* в городах средневекового Запада⁴). И на Украине мы застаем кое-где еще в XVI в. такую организацию замковой сторожи⁵). Но тогда же на смену этой служившей без жадней заплаты пеняжной стороже приходит уже и сторожа наемная: замковые или городовые сторожа наймуются или самими мещанами и волощанами, или чаще—на счет взимавшейся с них сторожовщины⁶)—державцею⁷). На иных замках ховались

у Röstovtzeff, Hist. of the Rom. Emp., 609. Ср. *n(umerus) burg(ariorum) et veredario(rum) Daciae inf.*—в надписи времени Адриана (Arch.-ep. Mitt. a. Ö., XVIII 24).—Ср. Ennius Ann. VI 184 V.: *muros urbemque forumque excubiis curant* (совершенно так, как было в Мозыре до пол. XVI в., Арх. ЮЗР VII 1, 617).—*ἄριστος φυλακίτης* в птоломеевском Египте, Grenfell, An Alexandr. er. fragm., 38.

⁴) Chlotach. decr., c. 1. Cod. dipl. Sax. I 2, 175. Aach. Rechtsdenkm., 64 (обитатели сел должны пропорционально нести, как и горожане, *custodias et vigilias*). Cod. dipl. ad hist. Raet. I 69. 74 (*homines censuales ac liberi debitores sunt... assiduus vigilias et custodiis*). Таковы и те *türmer*, о которых рассказывала песня о походе горожан Ротенбурга на Ингельштат 1439 г. (Белов, Гор. строй вь Герм., 78). *Custodia castri* в Magna Carta, 29—гарнизонная служба рыцарей (Pollock and Maitland, History of Engl. Law, I 257).

⁵) К чинению сторожи замковой привлекались и мещане, и волощане—не вызволялись обыкновенно и «паны, земяне и люди их». Распределяя между собою недели, они выставляли чергою на кождый тыждень по несколько сторожов, людей добрых, веры годных и неподозренных, которые стерегивали замковых врот з щитом и з рогатиною или з ручницею (Акты ЗР I 223: иж 10 человек в замку на сторожу по недели мают стережчи без жадней заплаты пеняжной). Арх. ЮЗР IV 1, 39. VII 1, 133. 164. VIII 5, 40. 150. 275. 386. 410. Это «служение служб по недели год до году» характерно вообще для повинностей на Украине: так отбывалась обыкновенно и работа замку (см. § 4, прим. 15), так и подводный набор (см. § 7, прим. 10).—Так же, как замковая, чинилась и остроговая сторожа; приставляли ее обыкновенно лишь мещане.—Хотя украинские художники цехов и должны были иметь каждый оружие доброе, они не организовывались в такие *eshangetes* (*excubiae*), как в городах, особенно французских, позднего средневековья (Maye, D. u. fr. Verf., I 118. Lavissee, Hist. des classes ouvr. av. 1789, I 382 s.).

⁶) Сторожевая подача, сторожовщина, сторожовщина, кликовщина (едва-ли отличавшаяся от сторожовщины так, как кликуны отличались обыкновенно от сторожей), вообще конечно имевшая тенденцию переходить из натурального «рокового датка» в денежный (в «пенязи кликовые», Арх. ЮЗР VIII 5, 156).

⁷) Ср. Арх. ЮЗР VI 34. VII 1, 81. 95. 111. 595. 601. 617. VII 2, 22. VIII 5, 156. 179 слл. 374. Земяне Венецкие жаловались о том, что староста брал на кликовщину для сторожи замковое пенези над стародавний обычай всылаючи до именей их слуг своих—раньше одно они сами собою пенези на то складывали и с того сторожу замковую наймовали и в моц старост або подстаростих давали (Арх. ЮЗР VIII 5, 463).—И на Западе сторожевая повинность обращалась в службу, которую *perpetualiter* несли для того *specialiter* депутировавшиеся и потому об'являвшиеся *immunes ab aliis publicis servitiis* (W a i t z, D. Vfg. IV 629); *die gemeind* платит *wechtergeld*, если она *die wacht selbst* nit thet. L a m p r e c h t, D. Wirtschaftsleben, I 782. 1011 f. 1311.—Королевская грамота 1546 г. предписывала державцы житомирскому, чтобы он обще ховал на замку чотырех сторожов—з пенезей, какие вчинялись ему з корчмы, з мыта, з ласки королевской (Арх. ЮЗР VIII 5, 41).

потом служившие на пенезех державцы или на даток з скарбу господарського роты драбов, копийников и стрельцов, или служебных, пенезных людей, ездных и пеших, со всеми потребами ку обороне прислухающими⁸⁾: это—то же, что *burchman*'ы позднего средневековья⁹⁾. Охрана замка или города не ограничивалась их стенами: выставлялась и польная сторожа¹⁰⁾, или только оглядывавшая шляхи, или ложившаяся на шляхах, или ходившая за людьми непрятельскими в погоню¹¹⁾; эта полевая сторожевая служба была собственно уже не повинною тяглем, а как бы дополнением к походной службе в войске¹²⁾. Но приходилось тогда иметь и постоянную польную сторожу¹³⁾,—на Украине мы застаем ее уже только как наемную¹⁴⁾. Не ясно, в каком отношении стояли эти постоянные городовая и полевая сторожи к той стороже, какую население—конечно и на Украине—должно

⁸⁾ Драбы или служебники жили в замке, где помещался и почот служебников старосты.—Арх. VII 1, 90. 105. VIII 5, 16 51. 63. 74 слл. 88. 108. 152. 158. 172. В Полоцкой уставной грамоте в. князь обещал: а застав нам в Полтеск некоторых Полочаном николи не давати без их воли (Ак. ЗР II 70).

⁹⁾ О них—у *Lamprecht, D. W., I 131 ff.*—Для этих бургманов, а не для «сторожов замку» (т. е. не для *custodes seu vigiles, waite, wechter, portarii, portzener*) предназначалась *anno vigiliarum, quae ad vigilias castris solvi consuevit*, которая *vulgariter* называлась *wachcorn* или *burckorn* и заключала в себе *den wacheweysze unde den wachehafer*, доставлявшаяся на дом, т. е. во двор бургграфа (*uf das hus brengen*), переходившая потом и в *weichere pheninge*, в *wachgeld* (*R i e t s c h e I, Das Burggrafenamt 238 ff.*). Сигизмунд Август, напротив, установил устав, дабы служебные его увезде мели живность куповати собе уставою (Арх. ЮЗР VIII 5, 65).

¹⁰⁾ Cp. Ed. Pist., 27: *in civitate atque in marcha wachas faciant*. Const. de Hisp., 1: *explorationes et excubias, quod usitato vocabulo wactas dicunt* (cp. и Florez, Espana sagrada, XXIX 452). Другие тексты у *Wa i t z D. Vfg. II 534. IV 615 f.*

¹¹⁾ Арх. ЮЗР VII 1, 81 сл. 95. 594 сл. VII 2, 22. VIII 5, 54, 82. 130 слл. 192. Zródla, dziejowe, XX 18 слл.

¹²⁾ Такая польная сторожа и отмечалась обыкновенно в пописях замков как «служба военная», или «служба з бояр а з мѣщан» (Арх. VII 1, 81. 95. 595); земляне повинны бывали ехать на тую послугу господарскую земскую и людей своих з собою брати, подле уфалы земское, з девяти дымов десятого человека (там же VIII 5, 43 слл. 82 сл. 128 слл.).

¹³⁾ На Украине приходилось держати на поли сторожу и «только для пашни»—«когда выходили на пашни» (Арх. VII 1, 81. 601, или «поки рыбу отловят», *ib.* 617), как «пахали со щитом» в Египте Вещаний Ипувера (*Sitzb. Berl. Ak. 1903, 601*).

¹⁴⁾ Об уставичной стороже польной—напр., Арх. VII 1, 111. 2, 22. Венецкие земляне для лепшого беспечности и осторожности пенезми ся складали и держивали на поле сторожу людей годных—староста тую сторожу з моцы их вынял и стал брать з людей их пенези на нее (Арх. VIII 5, 464). Потом, напр., полевые сторожа полку Нежинского получали за свою роковую працю деньги или кормы и напон и инные сбытки, взимавшиеся со всякого мещанского и посполитого двора (*Мякотинъ, Очерки, I, 2, 118. 113*). Такая полевая сторожа имела уже характер не столько милиции, сколько полиции (т. е. представляла собою не столько *politiam*, сколько *policité* ордонансов XIV в.).

было давать в распоряжение власти (особенно судебной) для караульной и конвойной службы, пока не организована была полиция¹⁵⁾.

6. Не уходившие на войну должны были отбывать еще одну належитую в войсковых интересах повинность: они должны были, помимо другой «помощи» в снаряжении или снабжении выступавшему в поход войску¹⁾, выстатчать для войскового обоза нужное число лошадей или волов и возов с надлежащими к ним потребностями²⁾ и с проводниками. Нам хорошо известна эта повинность на Западе, где из случайной прежде (т. е. рассчитанной лишь на час потребы) она довольно рано стала переходить в постоянную, потом и в денежную³⁾. О такой подводной повинности довольно

¹⁵⁾ Мы знаем еще из памятников раннего средневековья о привлечении населения *ad vigilias*,—чтобы *centenario aut cuilibet iudici ad malefactorem adiuvare* (Child. decr. c. 9), *ire persequendo ad vestigium vel ad latrones* (Chlot. II, decr. c. 9), или чтобы служить стрелами и *fideiussores* по охране или препровождению арестованных (Greg. Tur. hist. Fr., 7, 21). Более ранние украинские источники изредка говорят только о приставлении сторожей до скаргу наместников и к тюрьме (АЗР I 144. Арх. ЮЗР. V 1, 272); но еще более поздние говорят иногда об отправлении мескими и свободных маестностей посполитыми людьми сторожи плечовой и около колодников (Мякотинъ, I 2, 211. Барвинскій, Крестьяне, 165), также, напр., и об утеснении цеховых ремесников повсяночною сторожею (Зап. Ніж. Інст. Н. Осв., VI 121). Собственно полиции, которую имели древнейший еще Египет в «мирных нубийцах» (как «мирный татарин» на Украине), или Афины—в скифах-токсотах, которая получила развитую организацию в птоломеевском Египте и во многих провинциях римской империи (O. Hirschfeld, Kl. Schr., 576 ff.), старая Украина не знала (ковельские избранцы из Красной Воли предназначались больше для парада, Арх. ЮЗР V 1, 164).

¹⁾ Помощь (*adiutorium*) уходившему (или и проходившему) на войну войску очень неясно рисуется нам в источниках западноевропейского средневековья (ср. Waitz, D. Vfg. IV² 539 ff. VIII 95 ff. Mayer, D. u. fr. Vfg. I 110 ff.), тем более—в украинских источниках. Ср., напр., Арх. ЮЗР VII 1, 602: а в погоню один другого выправует о двуконь («и когда идет до войска, то коня ему купует», Барвинскій, 189). «Одобрание в армию волов» (ib. 174) может быть пригодилося бы для объяснения загадочного *capnaticum* (Dahn, Könige d. Germ., VIII 5, 78 ff.).—Два коня—и у казаков (Сб. Р. Ист. Общ. CXI 34), как и у ассириян, эллинов и римлян (Lammert, N. Jahrb. f. d. kl. Alt. IX 102 f.).

²⁾ «З надлежащим порядком, з шкурою и протчим» (Барвинскій, 293). Ср. *woz sukнем pokryty* (Арх. ЮЗР V 1, 96).

³⁾ *Hostilicium, hostesium, aide de l'host* (*hostilense, id est de bobus et coniecto ad carros construendos*). Discr. fisc. c. 128: *dant inter duos in hoste bovem, quando in hostem non pergunt*. Уже в полиптихах IX в. часто читаем, как *solvunt omni anno ad hostem столько-то carra, столько-то boves* или *сколько то de argento* (Polypt. Irmin. XXV 10), или: *solvunt hairbannum pro duobus bovis sol. XX, pro homine redimendo de oste sol. III* (Pol. Fos. sat.) или: *in hostilitium carr. 1 et boves 4* (Reg. Pr. N 1). Ср. Guérard, Polypt. d'Irm., I 661 ss. Waitz, D. Vfg. IV² 661 ff. VIII 157 f. С *hostilitium* вероятно можно сопоставлять польское *bellicium* и литовские военщину (выряд) и поконевщину, т. е. поконевские пенязи за неслуженье войны (Довнар-Запольскій, Госуд. хозяйство в. кн. Лит., 687. 801).

много говорят и более поздние украинские источники⁴⁾, но слишком мало—более ранние⁵⁾. Одно упоминание о «подводах заступовавшихся в час потребы от неприятеля» сейчас же сбивается на «посылку людей у подводы» для «давания ведомости о поганстве»⁶⁾. Такая «езда у подводах»⁷⁾ была продолжением или дополнением к «отсиланию с вѣстами в города товарищев» из польной сторожи⁸⁾. Конечно «посылались и довѣдывались» потом и не одни ратные вести. Население не очень страдало от этого вида подводной повинности, тем более что такая «листовная служба» стала возлагаться и на особых, для того приспособленных служебников, как на Украине—на слуг или бояр путных, потом—куренчиков⁹⁾. Зато змордовывалось, истэм-

⁴⁾ Напр., о 1737 г.: «выправлено было в погонщики провянта 110000 (?) посполитых» (Сб. Лѣт. Ю. и З. Р., 66); «погонщик выправлен был с 15 дворов, а на воз с принадлежащим определено по 7 дворов тяглых, а подсоседков по 10 дворов» (С л а б ч е н к о, Хоз. Гетм. IV 153). Ср. и Записки Марковича II 23 сл. Б а р в и н с к і й, Крестяне, 293 («до артиллерии полковой во время походу всякий запас борошейний и под оний запас воз з надлежащим порядком»).

⁵⁾ Арх. ЮЗР VIII 5, 166 (о провозе стацин до войска). V 1, 19. 96 (na wojnę woz z dwoma końmi i z leguminami dać i cztery haubice ze wszystkim przywozić). АЗР I 110 (коли хоживал на войну, бирал подводы з возы). Ср. «военные возы» в Польше (К у т ш е б а, Оч. ист. строя Польши, 126).

⁶⁾ Арх. ЮЗР VIII 5, 60 сл. (1551 г.).

⁷⁾ В подводах быть может чаще верховых, чем возных. Ср. Арх. VIII 5, 43. 46.

⁸⁾ Ср. Б ѣ л я е в ъ, О сторож., ст. и п. службѣ Моск. г., 12. Доведывателями, глядевшими глядѣбу в поле (Б ѣ л я е в ъ, 65), были первоначально и римские *speculatores* (Liv. 31, 24). Вести давались на Украине и при помощи сторожевых огней на могилах (что горѣли, если не обкипали крѣвцею, как пелось в песне); в 1723 г. Военная Коллегия, для опасности от татар, реорганизовала эту «фигурную систему». Через такие огни, передававшиеся с горы на гору, дошло до Микены в одну ночь известие о падении Трои—в Эсхиловом Агамемноне, 268 sq. (предполагается вавилонское происхождение этой «огненной почты», Fries, К l i o III 169 f. L e h m a n n, *Babyloniens Kulturmission*, 10 f.).

⁹⁾ АЗР II 74. Арх. ЮЗР VIII 5, 43. 68. От ношения листов освобождала мещан нежинских грамота 1625 г. (Р и г е л ь м а н, Пов. о М. Р., 3, 141). О путных слугах—М. С. Г р у ш е в с ь к і й, Ист. Укр.-Р., V 45 сл. 59. 141 сл. *Sluskowie* на Галичине, посылавшиеся с листами, были и лесными об'ездчиками (Жер. до ист. Укр.-Р., I 120); служки в Баре служили на *koniach u szoba* (как Жер. II 17), Арх. VII 2, 133 (ср. Reg. Prum. 175: *sive cum eo seu cum pedibus scaram facit*). П. К. Ком. III² 107.—О куренчиках—Л а з а р е в с к і й, Оп. ст. Мал., II 44.—М я к о т и н ъ, Оч. I 2, 115 (об'ездки належные и перевозка притрафляющихся писем казаками).—«Вестовщики», Акты ЮЗР XV 121.—И западное средневековье знает передавание вестей, лежавшее на населении, потом перекладывавшееся на более к этому пригодных или приспособленных—министерялов типа английских *sergeants-at-arms*, *rad-knights*, *geneats*, описанного у V i n o g r a d o f f, *English Society in 11 th century*, 67 ff. Ближайшим образом украинским боярам соответствовали на среднев. Западе *scararii* (и пересмотр вопроса о них у D o p s c h, *Wirtschaftsentw. d. Karolingerzeit*, II 218 ff., где указаны и источники и литература, не внес полной ясности в его рассмотрение, которое затрудняется, кажется, особенно тем, что в источниках слово *scara* употребляется также и в смысле *angariae* и в смысле *Schar*). В древнем

лялось население от вожения подвод для транспортирования разных—сначала связанных, потом и не связанных с военными приготовлениями—казенных кладей¹⁰).

7. Но кроме этого—военного—подводная повинность имела и другое происхождение. В древние времена князья или короли выходили в отхожий промысел по всей земле—рядить—судить и собирать подарки и присуды. Подданные их, там, где лежал их путь, должны были готовить помещение и угощение для них и их свиты¹) и помогать своими перевозочными средствами в передвижении как их со свитою, так и их все увеличивавшегося багажа²). Потом конечно эти государевы наезды стали лишь слу-

мире путные бояре имели себе предшественников в римских *speculatorum lecta corpora* (Tac. hist. 2, 37) позднего времени, в *tabellarii* (Hirschfeld, Die kaiserl. Verwaltungsbeamten², 200 ff.), потом отчасти в *agentes in rebus*, в персидских *آژادان* (мчавшихся по царским дорогам день и ночь быстрее, чем журавли, Herod. 8, 98), в гонцах, о которых довольно часто говорят памятники раннего Египта. В III ст. до Р. Хр. в Египте существовала «верховная государственная почта»; но ею не исключались и *velocissimi pedestres*, на подобие эллинских *ἡμεροδρομοί* (Preisigke, Klio VII 241 ff.).

¹⁰) Кроме робливания волами и конми при устройстве и починке укреплений или греблей—доставка орудий и провианта на замки, потом провианта в указные магазины, провожение, напр., до Киева хлебных запасов (Акты ЮЗР IX 178), селитры из Переяслава в Киев (Д. И. Багалъй, Ж. М. Н. Пр. CCLXXX 11), копий и железа в Н. Новгород (Курдюмов, Оп. актов Археогр. Ком., 147) и т. д. Поставлялись «подводы тяжкие и для всяких государственных дел»,—потом и не под клади, а, напр., «под греков и под полонянников» (Ак. ЮЗР VI 102), под колодников (Курдюмов, 146). Конечно, где потреба указывала, снаряжались и водяные подводы. Какою тяжестью могло лежать одбування подвод на населении, особенно в XVIII в., видно на примере Новгорода Северского (Миллер, Тр. XIV Арх. Съезда, III 329 слл.).

¹) Угощение это исследователи распространяют обыкновенно и на коней государевых, ссылаясь особенно на термины *fodrum* и *pastus*, которыми потом обозначался часто выкуп этого принудительного гостеприимства (см. прим. 2); термины эти могли однако вести свое начало от иного пастьвованія или стравованія коней государевых (см. § 8), и *fodrum*, т. е. Futter коней, не совсем вяжется с *evectio*—«подводами до ночлегу одсылывати», как передавалось это понятие в украинских актах (напр., Арх. ЮЗР VIII 5, 386. 394). Впрочем и после великие князья литовские, сохраняя за собою на случай своего приезда стацию на отдаваемых в вотчину или в державу землях, иногда предусматривали и это угощение: «а конем сена и овса достаток дати (колько могут зобати), пока там будем мешкати» (Лі о б а в с к і й, Обл. дѣленіе Л. г., прил. 18). О домогательстве «и для коней оброков» со стороны переезжающих войсковых людей читаем и в универсале 1700 г. (Мякотинъ, Очерки, I 2, 107).

²) Lehmann, Abhandl. z. germ. Rechtsg., 1 ff. Flach, Les origines de l'anc. France, I, 349 s. Сергѣевичъ, Древн. р. права, III 186 слл. М. С. Грушевський, Іст. Укр.-Р., III 256. V 131 слл. Так и в Египте фараонов (Egman, Ägypten, I 162 f.). Потом это угощение на месте заменялось доставкою (раз или несколько раз в году) уже во двор государей—или их наместников—корма или стравы (*vivanda et fodrum, fodrum, pastus, victus, fearm, strauwa, gastitua*), а также даров, гостинцев или поклонов, (*dona, xenia, exenia, honores*). Иногда государи, как на Западе (Каролинги ср. Waitz, D. Vtg IV² 13 ff.), так и на Украине, отдавая земли в вотчину, в держанье

чайными³⁾. На местах сидели теперь государевы наместники; они всегда готовы были разыгрывать и эту роль своих государей; но государи сдерживали эту их охоту к перемене мест или по крайней мере вытекавшие из нее последствия⁴⁾. Зато услуг подобных тем, от каких им самим пришлось отказаться, государи не переставали требовать от населения для послов или гонцов своих. Понятие государевых посланцов или гонцов было конечно довольно растяжимо: его нетрудно было распространить на всех особ, посылавшихся из центра для исполнения каких-либо поручений государственной власти, более случайных, нежели полномочия наместника⁵⁾. Госуда-

или в заставу, сохраняли за собою на них стацию на случай своего приезда («поднимати нас со всех дворов стациею на кухню и на оброки... и подводы под нас давати, подлуг давного обычая»... «а коли мы сами приедем до Каменца, тогда он маєт нас один день»...). Ср. А. С. Грушевский, Ж. М. Н. Пр. LXI 117 сл. За гетмана Мазепи посполитіе отбивали доходи в год на гетманскую кухню, что называлось стацѣя, даючи харчевими запаси, и то все отвоживали во двор рейментарский (К. Стар. 1899, 5, 76 сл. Б а р в и н с к і й, 155 слл.); в 1728 г. нѣякієсь стаційнїє побори затѣял збирать нѣжинскій полковник Хрущов (Судієнко, Матер. I' 17).

³⁾ В литературе как древней, так и новой римской империи довольно обычно сравнение наездов императоров с нашествием вражеского войска (L i e b e n a m, Städterverw. im röm. Kaiserreiche, 91. D a h n, Könige d. Germ., VIII 5, 95 f.).

⁴⁾ На Западе встречаемся, начиная с послания Карла В. к Пиппину с запрещением для графов или викариев и iuniores их, такоже для iudices ac exactores требовать себе и своим людям mansionaticos et paraveredos,—тексты у W a i t z D. Vfg. IV ² 18 f. (под redibutiones vel collectiones, которые, по Capit. Mant. c. 6, quidam per pastum, quidam etiam sine pastum quasi deprecando exigere solent, разумеются может быть такие «поборы», как occursus—вероятно то же, что «уъезд» литовских актов). И в литовских актах нередко встречаем запрещение наместникам ездить (особенно у великом почте) или высылать наместников своих по волости на поборы, а населению—стацією их подыимовати и подводы до ночлегу давати (А. С. Грушевский, Ж. М. Н. Пр. LXI 114 слл.). Акты ЮЗР I 17 (а под наместники у подводах не хоживали, хоживали под князем великим). II 166. Ср. киевский, такоже витебский и полоцкий привилеи (Я с и н с к і й. Уст. земскія грамоты кн. Лит., 143 сл. 155 сл.) и договор Новгорода с Казимиром, 13 (а подвод по Новгородской отчинѣ не имати ни твоим послом, ни твоему наместнику). Мотивы этих запрещений, иногда выходивших повидимому за пределы иммунитетов, еще не обследованы, кажется ни для Украины, ни для Запада. Запрещение: не мають до них намѣстники уежджати: мають сами дань зметати и до замку отвезти, Ак. ЗР II 203 (ср. Pertz, Diplom. n. 75) можно сопоставлять с решениями по жалобам земян на то, что староста брал на кликовщину пенези над стародавний обычай всылаючи до именей их слуг своих (Арх. ЮЗР VIII 5, 463), и мещан—на приставление старостинных слуг к оправованию паркана (ib. V 1, 32).—Никаких, кажется, ограничений не существовало для римских правителей провинций (обыкновенно наезжавших не как hospites, а как exipilatores, Cic. ad Q. fr. 1, 1, 9,—ср. M a d v i g, Röm. Staatsverf. u. Staatsverw., II 60. 75. L i e b e n a m, Städteverw. im r. Kaiserr., 90 f.), если они не ограничивали себя сами, чем хвалился Цицерон (ad Att. 5, 16, 3), и за что хвалили Катона (Plut. Cato, 6).

⁵⁾ Знаменитые missi dominici Каролингов (W a i t z, D. Vfg. IV ² 20 ff.) имели предшественников еще в египетских текану, в персидских «очах и ушах царя»; ср. iustitiae errantes средневековой Англии. Missi посылались и для наблюдения за земляными ра-

рѣвы послы посылались и за пределы государства—к другим государям; и из других земель приезжали—проезжали—к государю послы или государевы гости. По тем временам—для Украины еще и в XVIII столетии—проезды государевых посланцов и гонцов чаще всего вызывались военными надобностями⁶⁾; но и вообще по Украине, с половины XVII в., как некогда и по провинциям римской империи, постоянно змѣрались з домов до войска и з войска ку домовкам войсковые люди, не только з старшины, но и з черни, не поединком только, а и купами⁷⁾. Все эти проезжавшие в разных интересах всяких чинов посланники, и войсковіе значніе и мелкіе люди⁸⁾ домогались и «дворцов», и збиточных кормов и напоев и «поклонов грошевых»⁹⁾. Правительству приходилось устанавливать хоть некоторый по-

ботами (Waitz, 30)—как литовские дворане (см. § 4, прим. 18), и по фискальным делам (*missi fiscales*, Waitz, 174. 255)—как литовские «писари». Акты ЗР II 171: наш выѣздчий приѣдет для их дани а любо для иного которого дѣла. «Высылчие (или—высланные) наши»—так звали своих *missi* гетманы XVII в. (К. Ун. Изв. 1892 II 26. С л а б ч е н к о, Хоз. Гетм. IV 297. Тр. Черн. Пр. К., 122).—«Тепер коли посол з скарбом (т. е. с «казною», не непременно денежною) идеть—жаловались мещане мозырские—на стацю нас поневоляють и подводами водеными самых скарб его возити берутъ, а коли за тым скарбом посол королевскій з своими рѣчми прійдетъ, державца в нас кояги и чолны беручы под посла и под тые речи дають» (Арх. VIII 5, 60).—Указ царя Пепи I освобождал жителей обоих городов Пирамид Снофру от постоя всех гонцов, направлявшихся по воде или суше, вверх или вниз (Borchardt, Ztschr. f. äg. Spr. XLII 1 ff.).

⁶⁾ Ср. универсал Бруховецкого, 1665 г.: высылчие наши, од нас и до нас з листами в справах войсковых ѣдучие (К. Ун. Изв. 1892 II 26; ср. Тр. Черн. Пр. Ком., 128). *Haribannitores*—один из видов *missi*, *servitium* по отношению к которым приравнивается к *servitium quod ad regem pertinet* (Waitz, IV 18. 577. В г и н н е р, D. RG II 195. 213, где впрочем, может быть, не совсем правильно объясняются тексты).

⁷⁾ *Locus communis* в универсалах Б. Хмельницкого (С л а б ч е н к о, Хоз. Гетм. IV 297), Дорошенка (Чт. Общ. Нест. XI 133), Многогрешного и Самойловича (М я к о т и н ъ, Оч. I 2, 106 сл.).

⁸⁾ Конечно и вшелякое кондиции переезжающие гости, а также и местные з посполитого стану преложные люди.

⁹⁾ «Отводились дворцы для станции и господ» (М я к о т и н ъ, I 2, 117)—конечно с отоплением и освещением и с прислугою (ср. *focus de sua ligna facere et wactare domum et luminaria dare*, Reg. Prum. № 113, также АЗР I 144 и Белозерскую уст. грамоту, 21: кормов и подвод и проводников и сторожов не емлют). Кормы и напои очень точно определялись иногда в тракториях раннего средневековья (напр., для *missi dominici*: если то был епископ—*de potu modii 3*, если аббат или граф—*modii 2 cotidie*, если вассал королевский—*modius 1*,—Ansegis 4, 70; так и проезжавшим через Жмудскую землю послам на каждом стану давались вшаток меду а бочка пива в три вшатки); потом универсал 1700 г. объявлял, что «напитков и одной кватирки и поклонов одного осмака не повинен нихто домогатися и усиловне витягати, разве що сами атаманье и войти з людскости напитку, еднак без поклону, обмислят» (М я к о т и н ъ, Очерки, I 2, 107).—«Людскость» эта (людзкость универсала 1672 г., Тр. Черн. Пр. К., 128)—то же, что *humanitas* формул Маркульфа I 11. II 1.—Цицерон писал (*ad Att.* 5, 16, 3), что при своих об'ездах Киликии он не требовал даже дров или корма для коней и вьючного скота и ночь предпочитал проводить не в отведенном ему помещении, а в палатках.—О том, как в рим-

рядок в пользовании подводами и стациями¹⁰). Для этой цели должны были служить уже подводные листы, или подорожные грамоты, известные нам из времен еще римской империи¹¹) и раннего средневековья¹²),—в которых указывалось, на сколько подвод и на какое довольствие мог рассчитывать проезжавший¹³). Уже в великих державах древнего мира—в Персии и в Римской империи для поддержания постоянной политической и военной связи центра с периферией организована была почтовая гоньба—определены почтовые тракты со станциями на них, где получались или менялись подводы, поставлявшиеся обыкновенно на эти станции соседним населе-

ском Египте (II в.) распределялась между жителями города на случай приезда префекта поставка разных 'сестных припасов и бакалеи τῶν ἐκ παντοπωλείου), дров, угля, лампад, верховых и вьючных ослов—любопытные сведения имеем в Papyr. Londin. III n. 1159 (ср. J o u g u e t, La vie municipale de l'Égypte rom., 307 s.).

¹⁰) И подводную повинность, как городовую и сторожевую (см. § 4, прим. 15 и § 5, прим. 5), отбывали на Украине обыкновенно «на переймы отменяючися чергами по неделям». Арх. ЮЗР VII 1, 587 сл. 602 (подводы дают яко место, так села чергами, каждое село по недели). АЗР II 30 (а которые люди церковние и князские и панские в Чернобыли недѣли стерегут... только им смотрити недѣли свое, посла да гонца). Р. Ист. Библ. XXVII 727 (недели стерегивали с подводы). И в XVIII в. посполитие становили на почте людей и лошадей по неделе попеременно (Б а р в и н с к і й, Крестьяне лѣв. М., 156). Вистатчене подвод (под час валних, яко и поточних наездов) в XVIII в. живо рисуют черниговские акты (Тр. Черн. Предв. Ком., 33 сл.). Жители одного села рассказывали, что при ратуши на почте одна лошадь всегда бывала без перемены, купленная обще ими, дотоль пока падет, и на место ей другую ставили, з человеком переменею (М я к о т и н ь, I. 2, 19). На Украине мы не знаем «подводных людей», подобных тем, о которых говорил «вырок людем господарским Витебским подводным з ковалями Витебскими о подводную службу» (Оп. IX кн. С. Д. Лит. М., Изв. А р х. К о м. XI 23), и с которыми можно сравнивать вормскую *societas parafredorum* фискалинов, 897 г. (Mühlbacher, Reg. d. Kaiserr. I № 1884), отчасти и московских «ямских охотников».

¹¹) *Diplomata*, или—как они назывались потом—*evectiones*, также *tractoriae* (Seeck у P a u l y - W i s s o w a R-E. IV 1859 ff. H i r s c h f e l d, D. kais. Verwaltungsb. ², 198 ff.). Эдикты египетских профектов 42 и 48 г. воспрещали требовать подвод и чего-либо не имеющим дипломов. Mitteis - Wilcken, Chrestom. d. Papyrusk. n. 439. Dittenberger Or. Gr. 655.

¹²) *Tractoriae*, tract(at)uriae. D a h n, Könige der Germ., VII 3, § 147 ff. VIII 5, 91 f.

¹³) В Литовском государстве листы подводные давались уже ок. 1536 г. (Д о в н а р ь - З а п о л ь с к і й, Гос. хоз. в. кн. Лит., 693). «Подводы под посланцы наши—гласила грамота Нежину 1625 г.—за власными тылко листами нашими ведлуг звычай инших мест наших коронных давати мають» (Ригельман, Пов. о М. Р. 3, 141). «А гонцы мои великого князя—читаем и в уст. Белозерской грамоте, 21—без грамоты подвод и проводников не емлют». Кто з подорожним листом ехал, то тилко тым мел контентоватися и подвод толко брати, колко в подорожном писме было написано. М я к о т и н ь, Оч., I 2, 107. Тр. Ч. Пр. Ком. 131 (ср. sicut in tractoria continetur, Capit. Theod., с. 16).—Подводные листы не были непременно связаны с почтовыми станциями и дорогами—могли существовать и раньше их. Акты ЮЗР I 136: мешане м. Менського вызволяются королем от подвод, которые даивали: «ино вжо напотом на потребу земскую подводы мають давати, коли увидять подводный лист, сыскснетом напим зпачатанный».

нием¹⁴); переживавшая кое-где, как у вестготов или бургундов¹⁵), восстановленная в империи Карла В. ¹⁶), эта ямская гоньба, не без посредства, кажется, татар¹⁷), особенно же через посредство Литвы¹⁸), поддержанное после и Москвою и Петербургом, утвердилось и на Украине¹⁹). Но даже и там, где проходили почтовые тракты, облегчение повинности подвод и стаций становилось значительным лишь в той мере, в какой развивалась организация почтового дела—в какой государство, хотя бы сначала и на

¹⁴) Персидскую почту—только идея которой, но не практика предвосхищена была Вавилоном—описывали Геродот 8, 98 и Ксенофонт, Сугор. 8, 6. Pr á š e k, Gesch. d. Meder u. Perser II 49 ff. Fries, K l i o IV 117 ff. О восстановлении ее Антигоном—Диодор 19, 57, 5. О почте Египта с III в. до Р.Х.—Preisigke, K l i o VII 241 ff. Wilcken, Grundz. d. Papyr., I 1, 372 ff. О римском cursus publicus—Seeck у Pa u l y - W i s s o w a, R.-E. IV 1846 ff. Ramsay, J. of Rom. Stud. XV 60 ff. На некоторых трактах подводы ставились здесь и государством (Inscr. Gr. ad r. R. p., III 2. J. Keil, J a h r e s h. d. ö s t. I n s t. XXI 261 ff.), на других—лишь населением (cursus a provincialibus exhibetur, Cod. Theod. VI 29, 5); был cursus clabularis, на волах, и с. velox, на мулах, ослах и верховых лошадях.—Тегейскую надпись Клавдия о том, как он старался найти средства против удручавших Италию и провинции opera veredorum praebendorum (CIL III 7251) и монету Нервы с легендою: vehiculatione Italiae remissa (B e r n h a r t, Münzkunde d. r. Kaiserzeit, 1926, 244) нет, кажется, оснований относить лишь к почте, а не к подводной повинности вообще.

¹⁵) D a h n, Könige d. G. VI². 286. VII 3, 152. D o p s c h, W. u. s. Grundlagen d. europ. Kulturentw., II² 445. G a u p p, Germ. Ansiedelungen, 348.

¹⁶) D o p s c h, Wirtschaftsentw. d. Karolingerzeit, II 214 ff.

¹⁷) Как показывает название ям и производные от него (ср. Акты З. Р. I 103. Акты Л.-р. г., 3). Гурлянд (Ямская гоньба въ Моск. г., 3 слл.) выводил почтовую организацию Орды из Китая; не невозможно было бы, кажется, предполагать и воздействие калифата (как на Арагонию, XIII в.).

¹⁸) Устава о подводах 1557 г.,—Акты З. Р. III 92 сл. Д о в н а р ь - З а п о л ь с к и й, Госуд. хоз. в. кн. Лит., 704 слл. Лошадей верховых (с проводниками) или с экипажами поставляло население, получая за них «помильное».

¹⁹) История развития почтовой гоньбы на Украине ждет еще своего исследователя (как показывают изложения ее у С л а б ч е н к а, Малор. полкъ, 220 слл., и Хоз. Гетм., IV 159 слл., и К о з л о в с к а г о, Первые почты Моск. г., I 508 слл.). Различны были порядки не только в разное время, но и на разных (на более и на менее важных, на временных) почтовых трактах. Население, которое могло привлекаться и к устройству почтовых станций и дорог, отбывало «стойки» еще в XVIII веке; в городах «двигать и исполнять тую общенародную повинность» помогали мещанам и околичныя села, выстатая певное число лошадей и людей, подлуг реестру (Тр. Черн. Предв. Ком., 144. 160. М я к о т и н ь, I 2, 19. Б а р в и н с к и й, 156). Еще в договорах с Москвою предусматривался и наем на почту жителей за заплату по договору (С. Г. Гр. и Д. IV 58. 236. 310. П. С. З. 447). Более правильную организацию получила почта при Апостоле и затем при Румянцеве, писавшем м. про «державшейся от скарба по контрактам с рядчиками почте для возки курьеров и иных переезжающих—по введенному от бывших гетманов обыковению» (М а к с и м о в и ч ь, Дѣят. Румянцева по упр. Малор., 76 слл.). Переезжающим определено было довольствоваться почтовыми лошадми, а в случае следования великих лиц или яких тяжестей подводы на то выстатались как з магистрату, так и з других близких сел» (Тр. Ч. Пр. К., 160).

счет взимавшегося с населения подводного плата, или ямских денег²⁰), брало уже на себя поставку почтовых (конечно и воденых) подвод, и в той мере, в какой, сначала тоже переведенное на врочистый плат, упразднялось подымованье стациями²¹). Но пока медленно и постепенно упорядочивалась в этом направлении почтовая гоньба, неудобсказаемая нужда и докука дейлась жителям от чинившихся им при тех наездах и мимоездах всякого рода кривд, вымыслов, здирств, шарпанин и долегливостей²²). Как в I веке

²⁰) На виленском сейме 1551 г. уставлен был «подводный плат», который должен был поступать в распоряжение вряда с замков, дворов и волостей, где перед тым подводы хожували (Акты ЗР III 45. 54. 91 слл. Арх. ЮЗР VIII 5, 132. 469 сл.); но на практике этою ухвалою с ее раз'яснениями и даже уставою о подводах 1557 г. не устранялась вовсе натуральная подводная повинность (Д о в н а р ь - З а п о л ь с к і й, Гос. Хоз. кн. Лит., 695 слл.). «Пенези подводные» называются рядом с «подводами самими» в грамоте Яна Казимира (Тр. Черн. Пр. К., 110), как и в универсале Многогрешного (Ген. сл. Нѣж. п., 295).—Ср. *ponere cavallos vel in arca publica functionem persolvere*—*angaria recusaria vel vehicularia* (у М а у е r, Vfg., I 61 f.).

²¹) Население (иногда лишь мещане) давали державце кур, сыру, жита, овса, сена и пр. или плат врочистый, и с того он мел послы и гонцы поднимати (Арх. ЮЗР V 1, 32. VII 1, 95. 602. 2, 23. VIII 5, 60); и в XVIII в. выбирался побор в скарбец меский ку отбуванню наездов рожных, или назначался, напр., покуховный збор (Тр. Ч. Пр. К. 86 слл. М я к о т и н ь, I, 2, 17. 19. 113). Ср. *conjectus* (*conjectura*), *quac giscot vocatur*, *collectiones* (W a i t z, Vfg. IV² 18 ff. D a h n, Кбп. d. G., VIII 5, 93 f.).—Иногда послов, особенно татарских або инших чужоземцев, поднимали стациями воеводы на свои доходы (Акты ЮЗР I 130. II 106. Арх. VIII 5, 23. 38); на свои доходы поднимал стацею послы и гонцы и наместник мозырский и подводы под них нанемши давал (Акты Л.-р. г. I 146).

²²) О «тяжкости и кривде от поднимания стациями послов и гонцов и от подвод» говорили еще польские грамоты XVI в. (Ак. ЮЗР II 167. I 212; ср. Арх. ЮЗР VII 1, 145). Высланный гетмана в 1673 г. повинен был донести царю о утеснении людей в малоросійском крае в давании подвод частых гонцом царским (Ак. ЮЗР. XI 137); договорные статьи Переяславской Рады 1674 г. старались ограничить эти «убытки» (посланному с Москвы для великих дел давать по 20 подвод с проводники и гонцом давати по 3 подводы и т. п.—ib. 398 сл.). «Народу наипаче всех тягостей что подводы», отмечал статейный список 1657 г., ib. XII 216 (и на московском земском соборе 1642 г. тяглые люди посадские жаловались, что они оскудели и обнищали от подвод и от городского дела). Об этом тяжаре, на людей тяглых зваленом, не переставали говорить гетманские указы—напр., значительная часть черниговских и нежинских грамот, Тр. Черн. Пр. Ком., 66 слл. 121 слл.—Грамоты XVI в. нередко говорят о злоупотреблениях на этой почве старост, посылавших, напр., подводы людей землян по местом далним, нижли где они повинны носить, или бравших у неповинных на то мещан кони у потребах своих, под речи и под слуг своих, или даже просто бравших кони и волю за'якое побережное (Арх. ЮЗР VIII 5, 44 сл. 68 сл. 104 сл.).—Пресекала такого рода злоупотребления *Magna Carta libertatum*, 30, как и Хартия 1217 г., 25 sq. (Commentary by Mckechnie, p. 392 f. 583). Запрещение писцам брать для своих потреб суда, приспособленные для'несения повинностей ко двору, читаем и в указе Харемхеба (Breasted. A n c. R e c o r d s o f E g y p t, III 55). Аврелий Виктор, Caes. 13, 6, говорил о подводной повинности, что это *munus satis utile in pestem orbis Romani vertit posteriorum avaritia insolentiaque*.—Обычные на Украине

нашей эры префекты египетские издавали эдикты, воспрещавшие воинам, гонцам и военачальникам и прочим людям, совершавшим свой путь пономам, вымогать как угощение или подарки, также и как перевозочные средства то, что не должно было служить этим целям ²³), так и спустя 16 веков с лишком гетманы украинские издавали универсалы, приказывавшие, чтобы жаден так з старшины, яко и черни войсковою и з высланных и вше-лякое кондиции людей не важился необыкных себе кормов и напоев, жадних стаций и ексазий неналежных вимагати ²⁴); как в III веке колонны одного фригийского поселения жаловались на то, что «следовавшие чрез их места военачальники и воины, магнаты города (Рима) и посланные от императорского фиска, уклоняясь в сторону от больших дорог, не дают им работать, ибо забирают их плужных волов, делают то, что не надлежит делать» ²⁵), так и спустя 15 веков козаки и посполитые одного села на Нежинщине жаловались, что «многие великороссийские и малороссийские люди, началь-ные и подначальные, значнии им чинят обтяжения самовольным хватанем в полю на дорогах, а в селе по улицах и дворах в подводи коней и домага-ючися необыклих кормов и напоев» ²⁶). В гетманских оборонных универ-

угрозы, что разоренные повинностями и особенно подводною люди прочь (куда видя, врознь) розийдутся (Акты ЮЗР I 131. Ген. сл. Черн. п., 363. Тр. Ч. Пр. К., 160; ср. Ак. Л.-р. госуд., 126. Д о в н а р ь - З а п о л ь с к и й, Хоз. в. кн. Лит. 693), знакомы нам и из древних надписей (Dittenberger, Syll.² 418) и папирусов (Wilcken, Grundz. d. Papyrusk., I 1, 355, Mitteis, R. Privatr., I 366).

²³) Эдикты префектов 42 г. (Mitteis-Wilcken, Chrestom. d. Papyr., № 439) и 48 г. (Dittenberger, Or. Gr. inscr. 665—со ссылкой на не дошедший до нас эдикт префекта Максима). В рескрипте Гордиана фракийским Скатопаренам тоже шла речь о вымогательстве солдатами поклонов (ἐνέαια) и кормов (τὰ ἐπιτῆδεα), Dittenberger, Syll.² 418, 34 sqq. Ср. также эдикт пропретора сирийским Фэнесийцам, 231 г., Or. Gr. 609. Sic. Flacc. de cond. agr. p. 165 R. Ambros. ad ps. 118, s. 5.—То же рассказывали потом и о вымогательствах византийских солдат Мих. Атталиот (hist. 146. 153. 196 B.), Пселл (chron. 152, 202 S.) и Матфей Эдесский (Chron. de Matth. d'Ed., p. Dulaurier, 52).

²⁴) Универсалы 1660 г., Тр. Ч. Пр. К., 66 (абы жаден з козаков в потребах наших посланных жадных кривд и вымыслов, то ест напитоков, чобот и яких колвек достатков не вымышлял); 1665 г., К. Ун. Изв. 1892 II 26; 1668 г., Чт. Общ. Нест. XI 133. Тр. Ч. Пр. К., 83 (и ни малых себе взятков не вымогал); 1673 г., М я к о т и н ь, I 2, 106; 1696 г. Тр. Ч. Пр. К., 131; 1700 и сл. гг.—М я к о т и н ь, 107 слл. Вообще универсалы не переставали повторять строжайшие воспрещения таких «экзцессов» и угрозы—«непоблажне карати кого як доведется». Традицию этих универсалов продолжали указы ц. Петра (Тр. Ч. Пр. К., 83 слл.) и имп. Анны (П. С. З. 8035).—Ср. «воспоминания прошедших времен» в наказе граждан Чернигова, Наказы малор. депутатамъ 1767 г., 85.—О великих утисках и накладах, какие поносило украинское население от жолнеров и козаков вытеганьем стации, говорил и лист польского короля 1614 г., Арх. ЮЗР VIII 5, 430.—Ср. Capitul. Pap. (789 г.), с. 4. Capit. Ticin. (850 г.), с. 4 sq.

²⁵) Жалоба августу и цезарю Филиппам колоннов Арагуенских, Or. Gr. 519, 19 sqq. Schulten, Röm. Mitt. XIII 231 ff. Ср. указ Константина, воспрещавший уводить плужного, не определенного для почты быка, Cod. Theod. VIII 5, 1.

²⁶) М я к о т и н ь, I 2, 108. Ср. универсал Бруховецкого 1663 г., Тр. Ч. Пр. К..

салах XVII в. встречаем и запрещение обтяжати и агравовати обитателей становисками, нощлегами, попасами, отпочивками²⁷⁾—формулу, которая применялась в польских королевских грамотах к виктованю или годованю польских жолнеров²⁸⁾, которых сменили собою потом на Украине российские ратные люди. Это были уже не идучие и з войска повертающие ватаги, останавливавшиеся для нощлега или отдыха, а роты, располагавшиеся на становища²⁹⁾. Так кратковременные станции переходили в долговременные лежи и приставства³⁰⁾—подводная повинность переходила в повинность постоянной³¹⁾.

8. Привилеями литовских господарей панские, землянские и церковные люди выпускались от таких «несправедливых робот», как «воженіе каменіа, протесов, бревен и дерева на жокеніа плит а любо мѣлу (или вапна) на городаы и сенокошение»¹⁾, также от обязанности стравовати и пасѣтвити коней господарских, ходити в облаву, ѣзити ѣзы, стережчи соколых гнѣзд²⁾.

120 (жебы не важелися в полях людей заимовати, волов брати—а то кривда бедным людем деет в паханю хлеба и в розных роботах), милостивое слово ц. Алексея М., 1669 г., там же, 123 сл. (емлют подводы и по дорогам мечют), универсал Мазепы 1689 г., К. Ун. Изв. 1892 II, 30 (в подводу собе конѣ з возами з хомутами берут и бывають таковыи) и 1700 г., М я к о т и н ъ, 107 (конѣ в подводы сами хватаючи заводят в незнаеміе мѣстца), указ ц. Петра, 1708 г., Тр. Ч. Пр. К., 82 сл. (дабы самоволно нигде подвод не брать и по улицам и дорогам насилно отнимать отнюд не дерзали).

²⁷⁾ Универсалы 1668 г., Чт. Общ. Нест. XI 133 и Тр. Ч. Пр. К., 122; 1673 г., М я к о т и н ъ, I 2, 107; 1701 г., *ibid.* 109. Ср. также универсалы 1669 г., Ген. сл. Нѣж.п., 295, и 1714 г., Л а з а р е в с к і й, Оп. ст. Малор. III 21.

²⁸⁾ Напр. в грамоте Яна Казимира, Тр. Ч. Пр. Ком., 110.

²⁹⁾ На лежи расшатывались и гетманские охотничьи товариства; «стояньем» пользовались иногда и—как раньше служебники господарские (дворане) и владничьи, так потом разные великороссийские чины.—Nos (noster adventus) vel regale praesidium (quando illic praesidium positum fuerit) интересным образом сопоставляются в королевских грамотах Карла и Лотара, Migne XCVIII 1448 и CIV 1241.

³⁰⁾ Население, отдавая на указание консистенты порции и рации (любо грошма, любо борошном), должно было довольствоваться еще не токмо нижних чинов, но и офицеров харчами, дровами, свечами, постелми (ср. поставку *culcitra* при *gistum* на западе средневекового Запада, М а у е г, Vfg. 1, 64) и протчим, а также исполнять для постояльцев партикулярные работизны и нести при них сторожевую повинность (Б а р в и н с к і й, 161 сл.).

³¹⁾ Постоянная повинность была собственно отрицанием повинности подводной в точном смысле этого слова, т. е. в смысле подыймованья подводами; но конечно с расквартированием войск связано было, напр., допровождение своими подводами выстатчавшегося с населения за денги или безденежно провианта и фуража в указные магазины (Румянцев} писал о «безвременном иногда в отлеглая места оногo доставлении») и т. п. (Б а р в и н с к і й, 286. М а к с и м о в и ч ъ, Дѣятельность Румянцева, 90).

¹⁾ Привилей Казимира 1447 г., 11 (АЗР I 76). Литовский Статут 1529 г.

²⁾ Киевские, волынский, также жмудский, полоцкий, витебский привилей (Я с и н с к і й, Уст. з. грамоты в кн. Лит., 152 сл.). О тех же (и некоторых других) повинно-

Эти повинности они должны были отбывать уже на правах панщины, в интересах не государства, а имений³). Но те же самые повинности отбывались и на государевых землях государевыми подданными, и в таком случае, в те времена, когда неизвестно было разграничение между интересами государевыми и государственными, это были тоже повинности государственные или общенародные. «Везеня камня, дерева, вапна на города господарские» стояло конечно в связи и со «всякими беременями повозов, которые слывут подводы», и с «будованьем городов новых, а старых поправлением», но сближалось и с знакомою нам из внеукраинских источников повинностью работы над общественными зданиями или сооружениями уже не военного назначения⁴). Употребление посполитых с подводой в воски дров на замок, потом полковникам—уже не для жожения плит⁵)—было обычно на Украине до позднего времени⁶), как обычно было оно—здесь и повсюду—

стоях в древнерусских княжествах—С е р г ѣ е в и ч ъ, Др. р. пр., III 176 сл.—Ср. более раннюю формулу (в грамоте 1443 г.): а на наше дѣло ни на которое не ходить, ни с сохою, ни с серпом, ни с топором, и ни подвод у тых людей не имать (АЗР I 58. 103).

³) Барщина крупных поместий воспроизводила в составе своем также и общенародные повинности, конечно в масштабе поместий. См. G u m m e r u s, Die Fronen der Kolonen. I n a m a - S t e r n e g g, D. Wirtschaftsg., I 361 ff. II 256 ff. III 1, 467 ff. L a m p r e c h t, D. Wirtschaftsleben, I 781 ff. S é e, Les classes rurales en Fr., 85 ss. 378 ss. C h e r e s t, La Chute de l'Ancien Régime II 500 ss. (любопытны такие переживания, как transport de l'oeuf sur une charrette). V i n o g r a d o f f, Villainage in England, 279 ff. П и с к о р с к и й, Крѣп. право въ Каталоніи, 111 слл. М. С. Г р у ш е в с к и й, Іст. України-Руси, V 121 слл. 133 слл. 176 слл. 202 слл. VI 145 слл. 207 слл. По грамоте Константиновскому монастырю 1391 г. крестьяне должны были церковь наряжати, монастырь и двор тынити, хоромы ставити, игумнов жеребей весь орать взгоном и сеяти и пожати и сvezти, сено косити и во двор сvezти, ѣз бити, сады оплетати, пруды прудити, на бобры ходити; по уставной грамоте Соловецкого монастыря 1561 г.—и возить дрова, везти повоз к Вологде (А. А. Э. I 258).—Еще в грамотах последнего короля польского украинские старосты жаловались (как в XVI в.—ср. Арх. ЮЗР VIII 5, 263) «с рабочими днями, сторожами и всяким повиноватством» (К. Стар. XLI 163. 324).—Замена барщины «денежным окладом» происходила на Украине тем же порядком, как и в Англии (напр., чередование через год работизн, опера, и денежных взносов). Б а р в и н с к и й, Крестьяне, 176. Р а g e, End of Villainage in England, 38.

⁴) Известен передаваемый у Геродота рассказ о сооружении пирамид IV династии: 100000 человек работали над сооружением пирамиды Хеопсовой в течение 20 лет по три месяца в году (месяцы разлива Нила?). О работе над царскими сооружениями на древнем Востоке—L a u m y G e r l o f f - M e i s e l, Handb. d. Finanzwiss. (1925), 186 ff. Средневековые писатели говорили о дворцах царских, воздвигавшихся слезами бедных (Smaragdus, Via regia, 27, ср. Hincmari op. II 224). Реставрации церквей трудами «их сынов» требовали капитулярии IX в. (MG LL I 249. 438).

⁵) Быть может не случайно «вожениа бревен и дерева на жожениа плит» привилея Казимира обращается в «везеня дерева або дров ку палению плитъ» Литовского Статута.

⁶) Арх. ЮЗР VII 1, 351. VIII 5, 9. 105 сл. («дрова возити, сена косити и иншыи работы на замоку»). П. С. З. 447 (Глуховские статьи, 4). Б а р в и н с к и й, 185. М я к о т и н ъ, I, 2, 16.

в составе панщины⁷⁾. И как в документах о панщине рядом с вожением дров назывались обыкновенно и кошенья и притягання сена, а рядом с сенокосением — оранье или уборка хлеба и извожение пожатой пашни⁸⁾, так и господарские подданные в литовско-польское время «хоживали на роботу к господарским замкам и дворцом орати и жати и сѣна косити»⁹⁾; но и во времена гетманщины обретавшиеся во всех сотенных городах сотники употребляли посполитых обывателей для кошенья лошадям их сѣна¹⁰⁾; обыватели эти должны были косить сено и для коней войсковых арматских и почтовых или для мануфактурных овец¹¹⁾. Повинность стравовати и пастьвити коней господарских нам хорошо известна и из русских актов XIV—XVI в.¹²⁾, и еще вавилонская иммунитетная грамота XII века области Бит-Карзиабку воспрещала царскому конюшему вгонять жеребцов и кобыл в поселения этой области¹³⁾. Хождение в облаву предполагало собою охоту господаря, иногда потом и старосты, а может быть — как в русских княжествах — и господарских ловчих, стрельцов, бобровников¹⁴⁾. Битье езов для господаря¹⁵⁾

⁷⁾ Розвідки про селянство Укр.-Р. II 148 (повинни ему як до воження дров, так и до кошенья и притягання сена быть послушными). Г. сл. Гад. п., 33. Л а з а р е в с к і й, Оп. ст. Малор. II 319. Б а р в и н с к і й, 167 слл. 180 слл. Ср. Inama-Sternegg, D. W. II 256.

⁸⁾ М. С. Г р у ш е в с ь к и й, Ист. Укр.-Р. V. 122 слл. 178 слл. 208. 213 слл. VI 145 слл. Тексты указанные в примеч. 7. Ист.-Геогр. 36., I 86. Розвідки про сел., II 139. 157. Ген. сл. Гад. п. 38.

⁹⁾ Акты ЮЗР I 43. АЗР III 28. Р. Ист. Библ. XXVII 727 (сено кошывали їи жытщину до городов вожывали). Оп. Арх. М. Ю. I 25. Арх. ЮЗР V 1, 96. VII 1, 82. 603 VIII 5, 105. 410. Ср. о закосе княжеских лугов в др.-русских княжествах тексты указанные у Бахрушина, Сб. статей посв. В. О. Ключевскому, 569 сл.

¹⁰⁾ М я к о т и н ь, I 2, 15 сл. П. С. 3. 447.

¹¹⁾ Б а р в и н с к і й, 165. Тр. Ч. Пр. К., 142 слл. (вигнання людей на вкошене сена коням войсковим арматном). М я к о т и н ь, I 2, 211.

¹²⁾ Она существовала на Черниговщине вероятно еще во времена Ольговичей, имевших табун в 4000 голов. — Князь Иван Ив. в 1356 г. завещал своим преемникам по Москве право кони ставить по станом и варом. С. Г. Гр. Д. I. 23. 127. Д. кь А. И. I 193. А. А. Э. I 56. 131. Едва-ли правильно толковали эту «обязанность местных жителей» Сергеевичъ, Др. р. пр. III 168 сл. и Бахрушинъ I. с. 570 сл.

¹³⁾ Грамота Небухадреццара I в Babyl. Exped. of the Univ. of Pensylv. D. IV. Т у р а е в ь, Ист. др. В., I 118. — Ср. и munus equos curules agendi (Cod. Iust. 10, 41, 4), К u h n, städt. u. bürg. Verf. d. Röm. R. I 54.

¹⁴⁾ Повинность бояр и мещан, или и волощан ездити на три дня в году с старостою або с служебниками его у ловы — Арх. ЮЗР VII 1, 95. 97. 589. 596, 2, 311 (ср. VIII 5, 14. 86). И в украинских хозяйствах господарских, как в частновладельческих (М. С. Г р у ш е в с ь к и й, V 130. 139. 302. VI 145. 164) или как в др.-русских княжествах (Р о ж д е с т в е н с к і й, Служ. землевлад. М. г., 31 слл. Бахрушин I. с. 579 слл.), существовали некогда ловчие, бобровники, стрельцы, которые привлекали и местных крестьян к своей охоте и «становились», брали корм у них, также и подводы: хорошо известные нам из документов XVIII в. (П л о х и н с к і й, Матеріалы для ист. вн. ж. лѣв. Укр., 1891. М я к о т и н ь, I 3, 40 слл.) украинские бобровики и стрельцы имели вероятно именно

также хорошо известно нам и из древнерусских памятников¹⁶⁾, как и обязанность стеречь соколыи седбища или помчища—разумеется, для государственной соколиной охоты¹⁷⁾.

9. Помимо затронутых здесь главных видов общенародных повинностей население Украины должно было отправлять и еще очень многие посполитые тяжести, имевшие уже более случайный характер и потому и известные нам лишь из более случайных—и более поздних—показаний. Как работа замку или острога, сначала конечно все осложнявшаяся¹⁾, переходила потом в крепостные и линейные работы²⁾, так и мощение мостов или гачение греблей переходило в ладожские канальные работы или в гачение днепровьего берега, споражение поромов, устройство «присп»³⁾. Население приглашалось то возить лес на строение запустошенного огнем и войною города, то привезти определенное число деревни на строение ратушное, то доставить деревья, кроков и лат, также работников на строение провиантских магазейнов или на «национальные строения» в Батурине, то перегруживать на берег пригонний по Днепру государев лес, то нести тягости в починке и строении артиллерийских потребностей⁴⁾ и т. д. и т. д.

такое происхождение. Ср. АЗР I 27. 69. 171. О собаках (как и о псах) господарских, о которых много говорят древнерусские (Бахрушин, 580 сл.), как и западноевропейские (W a i t z, D. Vfg. IV 151. E a r l e, Land Chart. 100) источники, ничего, кажется, не говорят украинские.

¹⁶⁾ Потом для старосты—Арх. ЮЗР VII 1, 589. 596. 619 сл. (битье езов распределялось иногда между селами по «неделям»—неделя Ипская, 10 колов, неделя Алтубинская, 6 колов, и т. д.; такими «неделями» платилась после и езовщина).

¹⁷⁾ Бахрушин, 591 сл.

¹⁷⁾ Ср. I Лит. Статут IX, арт. 9.—Бахрушин, 585 слл. Thorpe, Diplomat. 114. (855 г.: a postu et a refectioe omnium accipitrum et falconum et omnium venatorum regis vel principis). Cap. de villis, 36.

¹⁾ Ср. § 8. — «Хто город робил, винны были и колодезь (на замку) робити». Арх. ЮЗР VII 1, 617. Больше к стороже, нежели к работе (муниции) замку относилось окальвание в зимнее время на реках (у замков) льда безпрестани (Акты ЮЗР XI 14). В 1738 г. выгнано было для полонения Днепра 15 тыс. чел. (Зап. Маркевича II 37).

²⁾ Иногда приходилось отвозить ежемесячно провиант казакам работавшим на линии, Судіенко, Матер. I 22.

³⁾ Радакова, Зап. Н. Т о в. Ш., XII 120 сл. П. С. З. 10805. Права по к. суд. Мал. н., 532.—Не малого числа дерева, работних людей також и протчих материялов потребовала подчинка полтавских мостов и гатей в 1749 г.; дабы впред от подчинки тех гатей народное утреждение освободить, было приказано, дабы следующие чрез мосты с порожними возами набирали на возы ил и песок и на те гати висипали. С л а б ч е н к о, Малор. полк, 380 слл. Совершенно то же рассказывал об Антиохии IV в. Либаний, II р. 551 R.

⁴⁾ Тр. Черн. Пр. Ком., 125. 93. П. С. З. 10805. Ист.-Геогр. Збірн., I 121 слл. Тр. XIV Арх. Съѣзда, III 330 слл.

Разумеется, и вызволение от повинностей давалось вообще (как это иногда и отмечалось) условно—опроч кгвалтовное потребы⁵⁾.

⁵⁾ Акты ЮЗР I 136. Универсал Мазепы, К. Ун. Изв. 1892II 30. Ср. договор Новгорода с князем 1265 г.: по селом у купцов повозов не имати (как в *Form. impreg.*, 37, р. 315, купцы освобождались от обязанности *scagam facere*) разве ратной вести (С. Г. Гр. и Д. I 1).—Здесь могли быть только бегло намечены кое-какие отдельные черты истории общенародных повинностей на Украине в сопоставлении их с общенародными повинностями, как они известны из истории некоторых других стран как нового, так и древнего мира. Точное, детальное обследование истории этих повинностей в древнем мире автор предполагает дать в другой своей работе.

Ціна з крб. 80 коп.